भागः ३. Vol 3. | १३२६ मिताब्दस्य ३ यांशे JANUARY-MARCH 1920. | संख्या १ No. 1.

संस्कृत-भारती ।

आंगल-भाषा-परिशिष्ट-समेता ।

त्रैमासिकी साहित्य-पुराण-दर्शन-विज्ञानात्मिका

WITH AN ENGLISH SUPPLEMENT,

A QUARTERLY ANGLO-SANSKRIT MAGAZINE
OF LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

वंग-मद्र-विहार-उत्कल-युक्तप्रदेश-आसाम-मध्यप्रदेश-विदर्भ-
बरदा-काश्मीराख्य-जनपदानां महात्मभिः शासकसङ्घैः
कृपयाऽनुमोदिता कृतसाहाय्यका च,
मुंबई-पञ्चाम्बु-हयदरावाद-भवनगर-जनपदानां महात्मभिः
राजकीयशिक्षाधिकारिभिः कृपयाऽनुमोदिता,
कलिकाता-मुंबइ-महीसुर-विश्वविद्यावेश्माधिकारिभिः महात्मभिः
कृपयाऽनुमोदिता च

Patronised by the Governments of Bengal, Madras,
U. Provinces and Oudh, Behar and Orissa,
" by the Administrations of Assam, C. P. and Berar,
" " Governments of Baroda, Kashmir and Jammu.
Approved " " Education Departments of Bombay, Punjab,
Hyderabad and Bhavanagar.
and " " Universities of Calcutta, Bombay and Mysore.

संस्कृतभारती

सम्पादक–संघः ।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तकालीप्रसन्नभट्टाचार्य्यविद्यारत्नः एम्० ए०

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तलक्ष्मणशास्त्री द्राविडः ।

श्रीयुक्तरमेशचन्द्रविद्याभूषण-काव्य-व्याकरण-सांख्य-वेदान्ततीर्थः

श्रीयुक्तउमाचरणवन्द्योपाध्यायः शास्त्री एम्० ए० ।

---

1. Rai Bahadur Kumudini Kanta Banerjee, M. A.,
Ex-Principal, Rajshahi College.
2. Mahamahopadhyaya Dr. Satish Chandra Vidyabhushan,
M. A., Ph. D., Principal, Govt. Sanskrit College, Calcutta.
3. Srijut Umacharan Banerjee, M. A.,
Principal, Raj College, Burdwan.

"সংস্কৃত ভারতী"

(ইংরাজী পরিশিষ্ট সমেত)

সাহিত্য, পুরাণ, দর্শন ও বিজ্ঞান বিষয়ক ত্রৈমাসিক সংস্কৃত পত্রিকা।

বাঙ্গলা-মান্দ্রাজ-বিহার ও উড়িষ্যা-যুক্তপ্রদেশ ও অযোধ্যা-আসাম-মধ্যদেশ ও বেরার-বরদা এবং কাশ্মীর প্রভৃতি রাজ্যগুলির মহামান্য গবর্ণমেণ্ট সমূহ-কর্ত্তৃক অনুমোদিত ও কৃতসাহায্যক।

বোম্বাই, পঞ্জাব, হায়দরাবাদ ও ভবনগর প্রদেশসমূহের রাজকীয় শিক্ষাবিভাগ কর্ত্তৃক অনুমোদিত।

কলিকাতা, বোম্বাই ও মহীশূর প্রদেশত্রয়ের বিশ্ববিদ্যালয় কর্ত্তৃক অনুমোদিত।

বার্ষিক মূল্য (প্রেরণ ব্যয় সমেত)--৫৲

প্রাপ্তিস্থান—পোষ্ট অফিস ও সহর বর্দ্ধমান, বঙ্গদেশ।

संस्कृतभारती-सेवकाः ।

अध्यापक श्रीयुक्त अक्षयकुमारशास्त्रि-काव्य-सांख्य-वेदान्त-मीमांसा-सर्वदर्शनतीर्थः
(कलिकाता)

श्रीयुक्ततारा कण्ठभट्टाचार्य्यः, एम्, ए, बि, एल्, (,,)

पण्डित श्रीयुक्त जगन्नाथमिश्रतर्क-सांख्य-न्यायतीर्थः (कटक)

,, ,, सुरेन्द्रमोहनभट्टाचार्य्यकाव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः (ढाका)

,, ,, आशुतोषसेनगुप्तः एम्, ए, (बाँकिपुर)

,, ,, हेमचन्द्ररायकविभूषणः एम्, ए०, (पाबना)

,, ,, वीरेश्वरकाव्य-तर्कतीर्थः (वर्द्धमान)

कार्य्यगृहम्—बंगदेशान्तर्गतवर्धमाननगरम् ।

मूल्यम् वार्षिकमग्रिम प्रेषणव्ययसमेतं आंगलपरिशिष्टसमेतायाः संस्कृतभारत्याः ···
राजतमुद्रापञ्चकमेव ।

,, ,, ,, ,, ,, संस्कृत-भारत्याः···सार्द्धराजतमुद्राद्वयमेव ।

,, ,, ,, ,, ,, आंगलपरिशिष्टस्य···सार्द्धराजतमुद्रैका ।

विज्ञप्तिः ।

संस्कृतभारतीपत्रिकाग्राहकाणां संग्रहणाय कलिकाता-ढाका-सिलेट-पाटना-पुरी-वाराणसी-आलहाबाद-लक्ष्णौ-लाहोर-नागपुर-पुना-बोम्बे-माद्राज-दिल्ली-नामधेयनगरेषु श्रमशीला आंगलसंस्कृतविदः केचन चरित्र-वन्तो युवानोऽपेक्ष्यन्ते । प्रशंसापत्राणामनुलिपिभिः सह वर्धमाननगरे कर्म्माध्यक्षसकाशमावेदनपत्रं प्रेषणीयम् । भृतिनिर्द्देशस्तु आवेदकैरेव करणीयः ।

मुद्रणस्थानम्—वाराणसीधाम ।

प्रचारकाः—महामण्डलमुद्रणयन्त्राध्यक्षाः ।

प्रबन्धेषु व्यक्तानां मतानां भावानां च गुणदोषभागित्वं यथार्थं प्रबन्धकृतामेव, न तु पत्रिकासम्पादकानाम् ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—संस्कृतभारत्यां प्रकाशितानां प्रबन्धानां आंगलपरिशिष्टे, विपरीतरीत्या वा अनुवादो न प्रकाश्यते ।

पत्रिकां ग्रहीतुकामाः स्वं स्वं नाम, वासस्थानं, 'डाक गृहं' मण्डलं प्रदेशञ्च विस्पष्टैः अक्षरैः लिखेयुरिति । पूर्व्वखण्डे—अलब्धे उत्तरखण्डे लभ्यते चेत् तत् त्वरया कर्म्माध्यक्षसकाशं विज्ञाप्यम् ।

श्रीप्रफुल्लचन्द्रबन्द्योपाध्यायः, बि· ए·
कर्म्माध्यक्षः ।

नीतिवाक्यानि।

चण्डालोऽपि द्विजश्रेष्ठः हरिभक्तिपरायणः।
हरिभक्तिविहीनस्तु द्विजोऽपि श्वपचाधमः॥ (महानिर्वाणतन्त्रम्)

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥ (हितोपदेशः)

उत्थानवीरः पुरुषः वाग्वीरानधितिष्ठति।
उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते॥ (महाभारत-शान्तिपर्व)

शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व, सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके, सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु॥
(रामायण-आरण्यकाण्डम्)

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः॥ (गीता-१२श अध्यायः)

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्॥ (मनु-२य अध्यायः)

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति॥ (मनु-७म अध्यायः)

पत्रिकानियमाः।

(१) इदं पत्रकं ग्रहीतुकामाः स्वानि नामानि धामानि च स्पष्टं कर्माध्यक्षाय वर्धमाननगरे विज्ञापयेयुः। मूल्यादिकं सर्वं तत्सकाशं प्रेष्येत। ग्रहीतुः स्थानपरिवर्त्तनादिकमपि तस्मै ज्ञाप्येत।

(२) पत्राणां उत्तरं प्रेप्सुभिः प्रेषणव्ययः प्रेरणीयः। शुल्कहीनम् अल्पशुल्कं वा पत्रं न गृह्यते।

(३) पत्रिकायाः यश्च खण्डः यस्य प्रबन्धेनालङ्क्रियते स च खण्डः तस्मै मूल्यं विनैव दीयते॥

(४) अस्मिन् पत्रके विज्ञापनप्रचारनियमादिकं कर्माध्यक्षसकाशात् ज्ञेयम्।

(५) अत्र पत्रके आधुनिकराजनीतिं विहाय विषयान्तराणि अधिकृत्य प्रबन्धाः प्रकटीभविष्यन्ति। जनगतः साम्प्रदायिकः वर्णाश्रमसंश्रितः धर्मसम्पृक्त जातिविषयको वा विद्वेषः यत्र प्रबन्धे प्रकटीभविष्यति न स पत्रकेऽस्मिन् प्रकाशयिष्यते।

(६) प्रबन्धाः पुस्तकानि पत्रकाणि च वर्धमाननगरे श्रीयुक्त उमाचरण बन्द्योपाध्यायस्य समीपं प्रेषयितव्यानि ।

(७) काव्यालङ्कारादीनां धर्मशास्त्राणां पुराणेतिहासानां वेदवेदाङ्गादीनां च अंशविशेषाः अतिसरलव्याख्यया समेताः तदाश्रिताः प्रबन्धाः च अत्र ग्रथिष्यन्ते । अप्रकाशितानि काव्यानि विशदव्याख्यया समलङ्कृतानि मुद्रयिष्यन्ते । प्रकाशितानां प्रसिद्धानां ग्रन्थानां बालकैरपि सुखेन अवगन्तुं शक्यं भाष्यटीकादिकं अत्यादरेण मुद्रयिष्यते । अख्यातेभ्यः पुस्तकेभ्यः उद्धृतानाम् अंशानां यथायथम् ऋजुव्याख्यानेन प्रकटनम् अत्र भविष्यति ।

(८) यूरोपवास्तव्यैः प्रवर्त्तिताः आधुनिकीः शिल्पविद्याः विज्ञानादिविद्याश्च आश्रित्य प्रबन्धा ग्रन्थनमेष्यन्ति ।

(९) महात्मनाम् अस्मद्देशेषु जातानां प्रथितयशसां चरितानि आख्यानमायास्यन्ति

(१०) इतिहासेभ्यः पुराणेभ्यः धर्मशास्त्रेभ्यश्च नीतिमूलकं आख्यानजातं अत्र ऋजुपदविन्यासेन सङ्कलनीयम् ।

(११) ये सन्तः पत्रकेऽस्मिन् प्रबन्धादिकं प्रचारयितुम् ईहिष्यन्ते, ते प्रबन्धादिकं विस्पष्टैः सुखपठनार्हैः अक्षरैः पत्राणां एकस्मिन्नेव पृष्ठे (न तु उभयोः पृष्ठयोः) अवनरुन्निवेशतया लिपिबद्धं कुर्युः । अन्यथा तन्नैव मुद्रयिष्यते ।

(१२) मुद्रणायोग्यानां प्रबन्धानां प्रतिप्रेषणकारो न भविष्यति । 'पणद्वय'-मितप्रेरणव्यये लब्धे च ते प्रबन्धाः प्रतिप्रेषयिष्यन्ते ।

(१३) 'आङ्गल'भाषायां वङ्गभाषायाञ्च प्रायशः प्रयुक्तं, पदानां वाक्यांशानां वाक्यानाञ्च छेदक, चिह्नादिकं यथार्हं प्रयोक्तव्यम् ।

(१४) 'यूरोप' भूखण्डजातानां प्रत्नतत्त्वविदां भारतवर्षाश्रयाणि गवेषणाकार्याणि अत्र उद्घोषमेष्यन्ति ।

(१५) उपकथाः, कथाः संकथाः काश्चित्, आख्यानानि उपाख्यानानि कानिचित्, संवादाः आभाणकाश्च केवल, अन्तरा अन्तरा अत्र सन्निवेशं गमिष्यन्ति ।

(१६) श्रुतिस्मृत्युक्तानि भाषान्तरनिबद्धानि वचनानि उद्धर्त्तव्यानि चेत् तर्हि संस्कृतभाषयैव तेषां सरलं विशुद्धं व्याख्यानम् अधस्तात् योजनीयम् ॥

अनुशासकाः पोषकाश्च ।

श्रीश्रीजगद्गुरु श्रीमद् अनन्ताचार्य्यस्वामिजी महाराजः काञ्चीपुरस्थ-प्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षः ।

आचार्य्य श्रीश्रीगोस्वामि-गोवर्द्धनलालजिः जयपुरस्थ-श्रीनाथद्वारस्य महाराजः ।

श्रीयुक्तगदाधररामानुजदासमहान्तमहाराजः श्रीक्षेत्रस्य राजगोपालमठस्य अध्यक्षः

,, गोविन्दरामानुजदासः ,, ,, जगन्नाथपार्श्वमठस्य अध्यक्षः ।

,, परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यरामकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामी श्रीक्षेत्रस्य शङ्करानन्दमठस्य अध्यक्षः ।

,, रामकृष्णदासगोस्वामी अधिकारी श्रीक्षेत्रस्थ-सनकलमठस्य अध्यक्षः ।

,, पंडितदामोदररामानुजदासवैयाकरणभूषणः श्रीक्षेत्रस्य कदलिमठस्य अध्यक्षः ।

अनुशासकाः प्रबन्धकृतश्च ।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तप्रमथनाथतर्कभूषणः ।

,, ,, गुरुचरणतर्कदर्शनतीर्थः ।

,, ,, विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी ।

,, ,, आद्यनाथन्यायभूषणः ।

,, ,, सदाशिवमिश्रः ।

,, ,, सुब्रह्मण्यशास्त्री ।

,, पण्डितराज यादवेश्वरतर्करत्नः ।

,, श्रीयुक्तविश्वधरमिश्रः ।

,, ,, वांके रायनवकगोस्वामि विद्यासागरः ।

पण्डित कविराज,, गणनाथसेनः एम० ए०, एल० एम० एस् ।

,, श्रीयुक्त एन्. एस्. अनन्तकृष्णशास्त्री ।

,, ,, कुञ्जविहारि तर्कसिद्धान्तः ।

अध्यापक ,, जानकीनाथभट्टाचार्य्यः एम्० ए०, बि० एल्० पि० आर० एस् ।

,, ,, ब्रजलालचक्रवर्त्ती एम्० ए०, बि० एल्० ।

,, श्रीयुक्त आशुतोषशास्त्री एम्० ए० ।

,, ,, भागवतकुमार शास्त्री एम्० ए० ।

,, ,, रायसाहेब विधुभूषणगोस्वामी विद्याम्बुधिः एम्० ए० ।

,, ,, पाण्डेयरामावतारशर्म्मा साहित्याचार्य्यः एम्० ए० ।

वैद्यरत्नः कविराज श्रीयुक्त योगेन्द्रचन्द्रसेनः विद्याभूषणः एम्० ए०

,, ,, यामिनीभूषणरायः एम् ए० एम्० बि० ।

,, ,, हेमचन्द्रसेनः कविरत्नः ।

* * * * *

सांख्यसारः ।

'सांख्यसार-विवेकप्रदीपा'ख्येन विस्तृत-विशद-व्याख्यानग्रन्थेन सहितः ।

सांख्यशास्त्रे प्रवेशमभिलषतां सरणिभूतोऽयं सांख्यसारः प्रथममालम्बनं, प्रथमपरीक्षायाम् उपाधिपरीक्षायाञ्च पाठ्यतया निर्दिष्टत्वेन तत्तत्परीक्षार्थिभिः सर्वैरवश्यमध्येतव्यञ्च । ग्रन्थस्यास्यातिसंक्षिप्ततया दुर्बहतर्कजालसङ्कीर्णतया च सरणिरियं सर्वतः कण्टकाकीर्णेव, अतिदुरूहतया घनतमसाच्छन्नेव च प्रतिभाति कोमलमतीनां बालकानाम् । अपेक्ष्यते चास्य अध्ययनाध्यापनादौ प्रदीप इव सुविशदतया अवभासकः कण्टकानामिव तर्काणां परिष्कारकः कश्चिद् व्याख्यानग्रन्थः । नास्त्येव च प्राचीनः आधुनिको वा तादृशः कश्चिद् ग्रन्थः अस्माकं श्रुतिपथमागतः । अतो बहुप्रयत्नेन सांख्यशास्त्रे व्युत्पित्सूनां बालकानां सुखबोधाय प्रकाश्यते 'संस्कृतभारती' पत्रिकायां तादृशेन सांख्यसारविवेकप्रदीपनामधेयेन प्रतिपदमर्थप्रकाशकेन सविचारं युक्तितर्काणां परिष्कारकेण च व्याख्यानपुस्तकेन सनाथोऽयं सांख्यसाराख्यः ग्रन्थः । ग्रन्थश्चायं प्रतिखण्डं पत्रिकायामस्यां षोडशपृष्ठात्मकः खण्डशः प्रकाश्यते । अधुना द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मकः ग्रन्थः प्रकाशं गतः । पत्रिकाशरीरात् पृथग्भूतश्चायं विद्यार्थिनामुपादानसौकर्य्याय मुद्र्यते । ये खलु ग्रन्थमिमं खण्डशो ग्रहीतुमिच्छन्ति तैरिदानीं चतुःषष्टिपृष्ठात्मकः खण्डः ग्रहीतुं शक्यते । ततश्च यदा यदा यो यः खण्डः मुद्रितो भविष्यति तदा स स खण्डः लभ्येत । प्रति षोडशपृष्ठात्मकभागस्य (फर्म्माद्वयस्य) मूल्यं =) आनकद्वयम् ।

श्रीप्रफुल्लचरण बन्द्योपाध्यायः,
संस्कृत-भारती आफिस, वर्द्धमान, वङ्गदेश ।

संस्कृत-भारती-कार्य्यालयः ।

बङ्गदेशान्तर्गत-वर्द्धमान-नगरे ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—वंग-मद्र-विहार-युक्तप्रदेश उत्कल-आसाम-मध्यप्रदेश-विदर्भ-बरोदा-काश्मीराख्यानां विश्रुतानां जनपदानां पुण्यश्लोकाः महानुभवाः संस्कृतविद्योत्साहिनः शासकसंघाः प्रातिस्विक 'कालेज'ख्योच्चविद्यामन्दिरेषु क्वचित् क्वचित् निम्नतरविद्यामन्दिरेषु चतुष्पाठीषु च विद्यार्थिनां पठनार्थं प्रति-पत्रं इमां पत्रिकां गृह्णन्तः साहाय्यकं च कुर्व्वाणाः [illegible] परिचालकान् यथार्थं आप्यायितवन्तः । अतः एते शासकसंघान् प्रति कृतज्ञता प्रकटय्य भूरिशो धन्यवादान् प्रकर्षेण प्रयुञ्जते । कलिकाता बोम्बाइ-महीशूर-विश्वविद्यालयेश्वराधि[illegible] बोम्बाइ-पञ्जाब-हयदराबाद-भवनगर-जनपदानां शिक्षाधिकारिणश्च महात्मानः राजपुरुषा कृपया उत्साहप्रदानेन पत्रिकापरिचालकानां कृतज्ञताभाजनानि संवृत्ता इति ।

इदं पत्रकं ग्रहीतुकामानां भद्रमुख्यानामावेदनपत्रम् ।

महाशय,

पत्रकस्य, पत्रकयोः / पत्रकाणां वा ——— ग्राहकत्वेन मम नाम लिपिबद्धं कुर्य्याः । वार्षिक-मूल्यम् ——— रूप्यकाः ——— आणकाः मया प्रेष्यन्ते इति ।

आवेदकस्य

संस्कृतभारत्याः कार्य्याध्यक्षस्य	श्री ———
सकाशम्	विषय-पद-संज्ञा ———
बङ्गदेशान्तर्गत-वर्द्धमाननगरे	धाम (ग्रामस्य, नगरस्य वा 'डाक'गृहस्य,
अब्दे मासि दिवसे	'जिला'ख्यमण्डलस्य, प्रदेशस्य च) निर्द्देशः

बङ्गाब्दस्य मासि दिने

बङ्गदेशस्य वर्द्धमाननगरे संस्कृतभारती कार्य्यालयः ।

परिशिष्टसमेतायाः संस्कृतभारत्याः	...	वार्षिकं मूल्यम् ५)	रूप्यकाः
संस्कृतभारत्याः	...	३॥)	,,
आंगलपरिशिष्टस्य	...	१॥)	,,

वंग-मद्र-विहार-युक्तप्रदेश-आसाम-मध्यदेश-वरदा-काश्मीरादि-जनपदानां महात्मभिः शासकसंघैःकृतसाहाय्यका ।

'कालेजाख्येषु'-उच्च-आंगलेषु-अपरेषु विद्यालयेषु चतुष्पाठीषु, पुस्तकालयेषु अन्यत्र च व्यवहारार्थम् । संस्कृत-समिति-परीक्षा-ग्रन्थादीनां शास्त्रोक्त-प्रवन्धानां विषयान्तराणाञ्च विस्तृत-प्रचारार्थम्,-

संस्कृतभारती त्रैमासिकी-काव्यदर्शन-विज्ञानादिविषयाश्रिता पत्रिका । ससम्मानमावेदनमिदम्-

भवतां साहाय्यमूलकोऽयमुद्यमः । उपायनिर्देशस्तु अधः क्रियते । यथारुचि उपायान् अवलम्ब्य संस्कृतविद्याप्रसारं साधयन्तु, अस्मांश्चानुगृह्णन्तु भवन्तः महात्मानः संस्कृतानुरागिणः ।

(क) प्रबन्धानां नानाविषयाश्रितानां प्रेषणम् ।

(ख) ग्रन्थपत्रिकादीनां प्रेरणं, मुद्रण-विनिमय-समालोचनार्थम् ।

(ग) सुद्ध-सरस-भाषाग्रन्थानां संस्कृतानुवादः ।

(घ) संस्कृत-समिति-चतुष्पाठी-कालेजादीनां विवरणसंग्रहः ।

(ङ) विविधपत्रादि-प्रेषणम् ।

(च) श्रीमतां निवास-ग्राम-नगरेषु स्थितानां संस्कृतानुरागिणां विदुषां धनिनां च नाम-धाम-निर्देशः ।

(छ) उपायान्तरैर्वा पत्रिकाप्रचारवर्धनम् ।

विनयावनतस्य-

श्रीप्रफुल्लचरणवन्द्योपाध्यायस्य ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्-

अध्यापकैः स्वव्ययेन भृतासु संस्कृतपाठशालासु द्वादश अधिका वा उपाधिपरीक्षार्थिनः पाठकाः सन्ति चेत्, तर्हि मूल्यं विनैव पत्रिका प्रेष्यते ।

उच्च-आङ्गल-संस्कृत-पाठशालायास्तु विद्यार्थिनां कृते अर्द्धमूल्यं निर्धारितम्, अतस्त्वरया आवेदनपत्रं प्रेषणीयम् ।

ग्रन्थ-पत्रिका-सन्दर्भादीनां- प्राप्तिस्वीकारः समालोचनम्।

स्वीक्रियतेऽस्माभिरेतासामधोलिखितानामनवद्यानां मूलनिम-प्रबन्धनि-बद्धपुष्ट-कलेवराणां ग्रन्थ-पत्रिकाणामधिगमः। याचामहे च एतासां सम्पादक-प्रमुखात् कार्य्यदर्शिनः सततं निरामयम्। आङ्गलभाषामय-ग्रन्थपत्रिकादीनां प्राप्तिस्वीकारः आङ्गलपरिशिष्टे द्रष्टव्यः। सं० भा, सम्पादकाः:—

आर्य्यप्रभा—संस्कृतमासिकपत्रिका। सम्पादकः—श्रीकुञ्जविहारी तर्कसिद्धान्त-काव्यतीर्थः। सहकारी सम्पादकः—श्रीनगेन्द्रनाथ सिद्धान्तरत्नः। अस्या अग्रिमवार्षिकमूल्यं सार्द्धैकरूपकम्। प्रतिखण्डमानकत्रयम्। प्राप्तिस्थानम् वेड़ोविलतोरा मानभूम।

२—**मञ्जुभाषिणी**—संस्कृतसाप्ताहिकसमाचारपत्रिका। प्रतिशुक्रवारं प्रकाश्यते। सम्पादकाः—श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षानन्ताचार्य्याः। वार्षिकमस्या अग्रिममूल्यं रूप्यकत्रयम्। प्राप्तिस्थानं काञ्चीनगरं मद्रदेशान्तर्गतम्।

३—**संस्कृतसाहित्यपरिषत् पत्रम्**—संस्कृतपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्। सम्पादकः—श्रीदुर्गाचरण सांख्यवेदान्ततीर्थः। सहकारिसम्पादकौ—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः। श्रीसुरेन्द्रनाथ मजुमदारशास्त्री च। वार्षिकमूल्यं रूप्यकत्रयम्। प्रतिखण्डमूल्यमानकचतुष्टयम्। प्राप्तिस्थानम्—कलिकाता—नगर्य्यां श्यामबाजार ब्रीजरोडस्थं संस्कृत-साहित्य-परिषद्-भवनम्।

४—**अमृतभारती**—मासिकं प्रकाश्यमाना संस्कृतपत्रिका। वर्षस्यैकस्य मूल्यमस्या रूप्यकद्वय, मासषट्कस्य मूल्यम्—एकरूप्यकम्। प्राप्तिस्थानम् त्रिप्पुनिथोर—कोचिनराज्ये।

५—**विद्योदयः**—संस्कृतमासिकपत्रम्। सम्पादकौ श्रीभवविभूति विद्याभूषणः एम्. ए. श्रीभवभूति विद्यारत्नश्च। वार्षिकमूल्यम् छात्राणामसमर्थानां पक्षे सपादैकरूप्यकम्। तदन्येषान्तु रूप्यकद्वयम्। प्राप्तिस्थानम्—विद्योदयकार्य्यालयः, भाटपाड़ा, २४ परगणा।

६ **ब्राह्मण-समाजः**—बङ्गभाषामयं मासिकपत्रम्। सम्पादकाः—श्रीयुक्तभवभूति विद्याभूषणः, श्रीयुक्तवसन्तकुमारतर्कनिधिः, कुमारश्रीयुक्त पञ्चाननमुखोपाध्यायबाहादुरः, कुमारश्रीयुक्तशरच्चन्द्र सिंहशर्म्मा एम्, ए, बाहादुरश्च। वार्षिकमूल्यमस्य रूप्यकद्वयं, प्रतिखण्डमाणक-चतुष्टयम्। प्राप्तिस्थानम्—कलिकातामहानगर्य्यां ८८ नं आमहार्ष्ट ष्ट्रीट् स्थितभवनम्।

७—प्रतिभा—ढाका-साहित्यपरिषत्पालिता वङ्गभाषामयी मासिक—पत्रिका । सम्पादकः—अध्यापक श्रीअनुकूल चन्द्र सरकारः, एम्, ए, पि, एच्, डि, एफ्, सी, एस् । वार्षिकमूल्यम् २॥) । प्राप्तिस्थानम—प्रतिभा-कार्य्यालयः, ढाका ।

८—साहित्यपरिषत्पत्रिका—वङ्गभाषामयी त्रैमासिकपत्रिका । पत्रिकाध्यक्षः—श्रीखगेन्द्रनाथ मित्र एम्, ए । प्राप्तिस्थानम्—कलिकातानगर्यां २४३।१ अपार सार्कुलार-रोडस्थित—वङ्गीय—साहित्य—परिषत्—मन्दिरम् । अस्याः प्रतिसंख्याया मूल्यम्—द्वादशानकाः ।

९—श्रीश्रीनित्यधर्म्मः—सर्व्वधर्म्म-समन्वयो वा वङ्गभाषामय—मासिक—पत्रम् । वार्षिक—मूल्यम् रूप्यकद्वयम्, प्रतिसंख्या—मूल्यम् आनक-चतुष्टयम् । प्राप्तिस्थानम्—कालीघट्टस्थ—महानिर्व्वाण-मठम् कलिकाता, २६ नं० मनोहरपुकुर—रोड ।

१०—सांख्यसूत्रम् अनिरुद्धवृत्तिसहितम्—आर्य्यप्रभासम्पादकेन वेदान्तवेदान्ता-दर्शनविद्यालयाध्यापकेन काव्य-तर्कतीर्थोपनामक-श्री-कुञ्जविहारि-तर्कसिद्धान्तेन स्वमर्यादया तत्त्वबोधिनीसमा-ख्यटीकया बङ्गानुवादेन समलङ्कृत्य प्रकाशितम् । मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

सत्यपि प्रवचनभाष्यादौ महति निबन्धे महर्षिकपिलकृतसांख्यसूत्रे प्रथम-प्रवेशमभिलषतां बालकानां संक्षिप्तत्वादियमनिरुद्धवृत्तिः परमावलम्बनम् । वृत्ति-रियं स्वल्पाक्षराऽपि अर्थतो गरीयसीति नास्ति कस्यापि विमतिः ।

सांख्यसूत्रे व्युत्पत्तिमभिलाषुकाः सुकुमारमतयो बालकाः सुगमाया अन्य-स्याः कस्याश्चित् सरणेरभावेन इमामेव वृत्तिरूपां सरणिमवलम्बन्ते प्रथमतः । अथेयमल्पाक्षरतया दुरूहार्थवन्धुरतया पदे पदे परिस्खलन्ति, पाठवैषम्यकण्टक-परिक्षताः परमावहन्ति रुजम् । गिरिकूटैरिव दुर्लङ्घ्यपदार्थजातैः प्रतिहताः पतन्ति वाऽपथे । एवं कृच्छ्रेण अतिक्रम्यापि इमां नाधिगच्छन्ति स्वाभिल-षितमर्थम्, यतः प्रायेणास्याः अर्थजातमन्तर्गतमेव वर्त्तते । तत्र दीपा-लोकैरिव भित्तितिरोहितार्थानां स्वल्पाक्षरैरस्या गूढार्थानां प्रकाशो न सम्भ-वति । अतः उपरिष्टात् परिभ्रमन्तः अपि विद्यार्थिनः नासादयन्ति गुरूनन्तर्नीतार्थान् ।

अस्मत्सुहृत्तमेन बहुदर्शनमर्म्मज्ञेन विद्वद्वर्य्येण श्रीमता कुञ्जविहारि तर्क-सिद्धान्तमहोदयेन सुकुमारमतीनां सुखबोधाय विरचिता अस्याः तत्त्वबोधिनीस-माख्या यथार्थबोधिका काचित् टीका, उपहृताच सा अस्मभ्यम्; टीकेयं सरला,

सूत्रार्थप्रकाशिका, क्लिष्टेषु व्याख्येयानां दुर्लभतया प्रसिद्धानामंशानां सुखबोधिका, नातिविस्तरा चेति महदुपकरिष्यति बालकानाम् । लेखकादिप्रमादात् कालपरम्परया वैषम्यप्राप्तानामपि अंशानां सुष्ठुकृतमत्र विवेचनमिति प्रहृष्यन्ति नो मनांसि अत्यादरेण । आशास्महे आयुष्मन्तः श्रीमन्तः बालका अनया सुखेन सांख्यसूत्रार्थान् संग्रहीतुं शक्ष्यन्तीति शम् ।

१२ । **पाण्डवविजयं महाकाव्यम्**—मूल्यं रूप्यकमात्रम् । महाकाव्यमिदं रुक्मिणीहरण-सुभद्राहरण—सत्यभामापरिग्रह—प्रभृतिकाव्यरत्नखचितं एम्, ए, कविभूषणोपाधिना श्रीमता हेमचन्द्ररायेण कृतम् । सरसालङ्कारकमनीयमेतत् श्रावयमाणं स्मारयति नो महाकवीनां माघभारविप्रभृतीनां रचनापद्धतिम् । अतिमात्रहृदयङ्गममेतत् सकृदपि तावत् पठनीयमेव नवनवरसास्वादलुब्धैरसिकमहोदयै रिति परमाशंमहे । हृदयहारि किल मुद्रणसौष्ठवमप्येतस्य । गतिप्रायं चास्य प्रबन्धनाम्नैव स्फुटमभिव्यक्तमितिविस्तराद्विरम्यते ।

१३ । **संस्कृतशब्दशिक्षा**—संस्कृतभाषोपनिबद्धा । श्रीयुक्तशरच्चन्द्रकाव्यतीर्थमहोदयेन प्रणीता प्रकाशिता च । प्राप्तिस्थानम्—बोयाड़ी, राजसाही । मूल्यम्—षडानकानि ।

१४ । **देवर्षिसम्वादः**—संस्कृतपद्यमयोऽयं ग्रन्थः । श्रीयुक्तयज्ञेश्वरशास्त्रि-विरचित—काव्यविशेषः ॥

१५ । **सविशेषनिर्विशेष श्रीकृष्णस्तवः**-संस्कृतभाषामयः बांगलभाषया अनूदितश्च । श्रीयुक्तभगवच्चिम्वाकाचार्य्यप्रणीतः ॥

१६ । **सरलपाठपाठः**—पुस्तकमिदं बङ्गभाषामयं प्रथमद्वितीयभागसहितम् । श्रीयुक्तशरच्चन्द्रचक्रवर्त्ति-महाशयेन प्रणीतम् । 'सिटी-लाइब्रेरी'तः प्रकाशितम् । मूल्यम् सार्द्धैकआनकम् ।

१७ । **स्वास्थ्यविज्ञानम्**—तृतीयचतुर्थमानोपयोगिनी. बङ्गभाषानिबद्धेयं पुस्तिका । श्रीबहरलाल दास एल्, एम्, एस्, श्रीशरच्चन्द्रब्रह्मचारी एम्, ए, बि, टि, च महाशयाभ्यां रचितम् । प्राप्तिस्थानम् ६० नं कालेजष्ट्रीट्, ष्टुडेन्टसलाइब्रेरी, कलिकाता । मूल्यम्—पञ्चानकानि ।

१८ । दूरीकुर्वन्नमेतं दुतकनकाति बङ्गभाषामयः प्रथमभागः । प्रणेता चास्य देव स्वकीयांघ्रिसरोजपूजाप्राप्तिस्थानम्—ष्टाण्डार्डलाइब्रेरी, ढाका । त्रिनान्तरायं निखिलेष्टदं [illegible]

श्रीश्रीसरस्वत्यै नमः ।

संस्कृतभारती

भागः ३, ३यवर्षम्] १६२०-तमखृष्टीयाब्दस्य १मांघे [संख्या १

स्तोत्रस्तबकम् ।

श्रीश्रीगणेशस्तवः ।

पुष्पस्रजं चूतफलं च पक्कं नवेक्षुदण्डं तिलमोदकं च ।
परश्वधञ्चापि करैर्दधानं भजामि सिद्धाभिधविघ्नराजम् ॥ २१ ॥
चन्द्रखण्डधरमर्यमशीतद्योतपावकदृशं गणनाथम् ।
सर्वकर्मसु पुरस्कृतमार्यैं श्शर्वनन्दनमिभाननमीडे ॥ २२ ॥
ओजस्करञ्चौषधिनाथचूड मोङ्कारगम्यं कलभेन्द्रवक्त्रम् ।
ओजायिताधानविचक्षणंतमोघैस्सुराणां विनुतं प्रपद्ये ॥ २३ ॥
इन्दीवरं दाडिमशालिवीणागुञ्जाक्षसूत्राणि च हस्तपद्मैः ।
दधानमानील-निजाङ्गशोभं भजे सदोच्छिष्टगणाधिनाथम् ॥ २४ ॥
सुन्दरीमदनमन्दिरमाध्वी-पानलोलुपनिजाशय-भृङ्गम् ।
सत्तृतीयपुरुषार्थसकामोच्छिष्टनामकमहं कलये त्वाम् ॥ २५ ॥
श्रीवराहपुर भूमिसुरौघ-प्रेत्यमाणविभवं प्रतिवारम् ।
निर्मलाशयनिषेवितपादं कल्मषच्छिदमिमं कलयेऽहम् ॥ २६ ॥
इतिप्रमाथिस्तुतिमीशितारमीक्षावलाविष्कृतसर्वलोकम् ।
ईप्सार्थविश्राणनकल्पवृक्षमीशानसूनुं शरणं प्रपद्ये ॥ २७ ॥
चक्रं चापं कुठारं शरमपि रदनं पुष्पशालीक्षुदण्डान्
शंखं पाशं शिताग्रां कुशमपि सततं बिभ्रतं हस्तपद्मैः ।
नित्यं संसेवकानामभिमतविषये विघ्नपूगान् स्वशक्त्या ।
दूरीकुर्वन्तमेतं द्रुतकनकनिभं विघ्नराजं भजेऽहम् ॥ २८ ॥
देव त्वदीयांघ्रिसरोजपूजास्तोत्रादिकं त्वद्भजनं च पुंसाम् ।
विनान्तरायं निखिलेष्टदं हि बाभाति तं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ २९ ॥

सर्वविघ्न-विनिवारण-दक्षं शर्वतोषणकरं कमलाक्षम् ।
गर्वदुष्टजननिग्रहलीलं रचिताखिलमिभानन-मीडे ॥ ३० ॥
पाशदन्तमणिकुंभवरांश्च हेमकल्पलतिकां च कराब्जैः ।
बिभ्रतं घुसृण-वर्ण-सवर्णं द्विपदन्तिमुखमाकलयेऽहम् ॥ ३१ ॥
कारुण्यपाथोनिधिमाश्रितार्तिभङ्गैकलोलं घुसृणारुणाङ्गम् ।
कल्याणदं क्लिष्टविनाशदक्षं करीन्द्रवक्त्रं सततं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥
वृत्रशत्रुमुखदेवसमीड्यं पुत्रितसुखकाङ्क्षितदन्तम् ।
शत्रुसंहृतिपरायणचित्तं सर्वविघ्नहरमीशजमीडे ॥ ३३ ॥
पाशं मोदकमुद्गराङ्कुशवरदानाक्षस्रजं चाभयं
दिव्यं चाम्रफलं परश्वधवरौ हस्तांबुजैर्बिभ्रतम् ।
सिंहारूढमभीष्टदाननिरतं भूतांकनागाननं
गौराङ्गं गणनाथमद्य कलये हेरम्ब-नामांकितम् ॥ ३४ ॥
मद्बान्धवं मत्कुलदैवतं च मदिष्टसंपूर्त्तिकरं मदीशम् ।
मदीयसर्वाघनिवारकं तं मत्तेभवक्त्रं सततं प्रपद्ये ॥ ३५ ॥
षड्वर्गदैत्यकुलनाशनलब्धवर्णं षड्ग्रन्थिभेदनपटिष्ठमुदारचित्तम् ।
स्कन्दप्रियाग्रजमुमासुतमेकदन्तं भक्तार्त्तिभञ्जनपरं कलये गणेशम् ॥ ३६ ॥
पार्श्वे हस्तलसत्सरोरुहयुते देव्यौ मुदा लोकयन्
गौराङ्गः शुकपाशरत्नकलशान् खड्गांकुशौ दाडिमम् ।
दिव्यां कल्पलतां शुभं वरमपि हेमंकरैः स्वैः करै
र्बिभ्राणोऽवतु मां समीहितददो लक्ष्मीगणेशः प्रभुः ॥ ३७ ॥
वरेण्यवृत्तं विगताभिमानं वदान्यचूडामणिमाश्रितानाम् ।
विघ्नाद्रिसंभेदनतीक्ष्णवज्रं विनायकं त्वां सततं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥
हेरम्बलम्बोदरशूर्पकर्ण गजाननोमासुत देवदेव ।
संसारपाथोनिधिकर्णधार गणाधिपावेति सदा भजे त्वाम् ॥ ३९ ॥

महागणपतिः—

बीजापूरगदेक्षुचापकमलव्रीह्यग्रपाशोत्पल
श्रीमच्चक्रवरांश्च रत्नकलशं हस्तांबुजे बिभ्रतम् ।
रक्ताङ्गं शशिखण्डचूडममलं नेत्रत्रयोद्भासितं
स्वाङ्कारूढकलत्रगाढपरिरब्धाङ्गं गजास्यं भजे ॥ ४० ॥

स्वतातवद्भक्तगणाय भुक्तिं मुक्तिञ्च दातुं सरसी-तटान्ते ।
वटद्रुमाधोवसतिप्रियाय नमो गजास्याय गणाधिपाय ॥ ४१ ॥

स्वामिन् गजानन विभो शशिकान्तराज भव्यप्रदाम्बुजसुहृच्छिपावकाक्ष ।
विप्रप्रियाश्रितभयापह विघ्नराज पाहीश मां त्वमतिमन्दधियं गणेश ॥ ४२ ॥

पाशाङ्कुशाम्रफलनैजरदान् वहन्तं रक्ताङ्गशोभमपि मूषिकराजवाहम् ।
विघ्नान्धकारमिहिरं निखिलेप्सितानां दातारमत्र कलये विजयं गणेशम् ॥ ४३ ॥

कलमकणिशशोभिहस्तपद्मं करिवदनं कुटिलाशयातिदूरम् ।
कमलभयनिरासपाशहस्तं कलशविराजितपुष्करं भजे त्वाम् ॥ ४४ ॥

वामहस्तसरसीरुहे दधन् मोदकन्त्वभयसव्यहस्तकः ।
दीप्रपञ्चमणिदीपभासुरो बालदन्तिवदनस्तनोतु शम् ॥ ४५ ॥

अपूपपाशांकुशदन्तदीव्यत्कुठारविभ्राजितहस्तपद्मम् ।
पीताङ्गकान्तिं सुरवृक्षमूलस्थितं भजे नृत्यगणाधिनाथम् ॥ ४६ ॥

गङ्गाधरप्रियसुतं गणसंघनाथं गीतप्रियं गुरुगदापहनैजवृत्तम् ।
गण्डस्खलन्मदपयोधरगन्धलुब्धभृङ्गालंबनादसुहितं कलये गणेशम् ॥ ४७ ॥

वाराहपत्तनगतस्य पितुः पुरारेः पार्श्वस्थहेमसरसीसलिलं सलीलम् ।
नेत्रान्तपातविभवेन पुनानमाद्यं सर्वार्तिभञ्जनपटुं कलये गणेशम् ॥ ४८ ॥

ऊर्द्ध्वगणपतिः ॥—

कल्हारपंकजधनुश्शरशालिकेतुदन्तांकुरानपि गदां दधतं कराब्जैः ।
आलिङ्गितं हरितगात्रलता स्वदेव्या चामीकराभवपुषं कलये गणेशम् ॥ ४९ ॥

यद्भासा निखिलं विभाति धरणीचक्रं यदीयाज्ञया
लोकान् भासयतः स्वकीयमहसा तौ पुष्पवन्तावपि ।
यद्लीलाबलवैभवेन वपुरारोग्यादिसंपद्युताः
सर्वे भान्ति तमेकदन्तमनिशं वन्दे गणानां पतिम् ॥ ५० ॥

(क्रमशः ।)

सारस्वतगीतिस्तोत्रम् ।

भारतनन्दनवन्दननन्दिता विहरति भारती नवघनभवने ।
चरणकमलदलपरिमलमधुरितमधुकररवमुखरितमधुपवने ॥
जनमनोरञ्जनगुञ्जनगञ्जनवीणानादनिजितसुरघनसदने ।
पिककुलकलकलकलयितकिसलयवलितचमरवृतसरसिजवदने ॥
हंसविडम्बितहंसकशिञ्जनधूनितपुञ्जितसितवनकमले ।
शशधररुचिहरमुखरुचिधवलितधवलरदनरुचिशुचिकरविमले ॥
भूषितसिततन्वङ्ग्याः श्वेतसरोजमण्डिते ।
भारत्या भारतारण्ये भारती भान्ति भा रतिः ॥ १ ॥

प्रलयाम्बुनिधौ पुरा ममौ न विरिञ्चिमुखाम्बुजोद्गता ।
तनुनादमयी च यत्तनुर्ननु साऽद्य वनेऽपि शोभते ॥ २ ॥

श्वेतहंसकमलासना सिता श्वेतवर्णपरिधानमण्डना ।
व्यज्यते मधुरवल्लकीरवै रक्तपादकमलाभया परम् ॥ ३ ॥

तरुनिषण्णप्रसन्नपिकारुतं मधुसमीरसमीरणचञ्चलम् ।
शिशिरसान्द्रप्रतन्द्रिप्रबोधितं विरचितं स्वदृशेव तया वनम् ॥ ४ ॥

क्वणद्विपञ्चीमलिमञ्जुगुञ्जने मरालनादैः पदनूपुरध्वनिम् ।
विमिश्रयन्ती पवनावधूननच्छलेन वाणी मधुरं प्रनृत्यति ॥ ५ ॥

चलकिसलयलीनाः कोकिला वीतरागा
विषयिण इव भृङ्गा माधवीगन्धमुग्धाः ।
ललितमलयवाताः प्रेमिका लोकपाला
वनभवनमुपेता भारतीवन्दनार्थम् ॥ ६ ॥

पुण्यं तत् काननं धन्यं वरेण्यं मङ्गलावहम् ।
सखीवल्लपतो लक्ष्मीभारत्यौ यत्र संस्थिते ॥ ७ ॥

का त्वं वाणी मृगय वदनं श्वेतपद्मासनाहं
नीराधारं व्रज वद रमे ! नाम ते चञ्चलाहम् ।
यत्रासि त्वं न च मम गतिः पश्य लोले ! निकुञ्जं
भाषाकान्तिस्फुरितविभवं पान्तु वाण्यो जनन्योः ॥ ८ ॥

वेदा यस्याः किरीटः कमलनयनयो रञ्जनं दर्शनानि
स्वाङ्गे पुण्यं सुशुभ्रं सुरुचिरवसनं नूपुरं नृत्यगीतम् ।
काव्यं हारश्च कण्ठे रुचिरभुजयुगे कंकणं ब्रह्मचर्य्यं
प्रोद्भासा ब्रह्मविद्या कटितटरशना भूषणैः किन्तु तस्याः ॥ ९ ॥
ध्येया नित्यं हरिहरविधिध्यातमूर्त्तिः प्रसन्ना
ज्ञेया नित्यं सकलविबुधज्ञानदात्री च धात्री ।
गेयं नाम प्रणवमधुरं सर्वशक्तिस्वरूपं
पेयं तस्याः पदकमलयोः स्यन्दनं माकरन्दम् ॥ १० ॥
हृत्कुञ्जे चेन्न वसति जननी मञ्जुकुञ्जासनैः किं
भक्तिश्चेन्न प्रसरति परमा वन्दनैर्नन्दनैः किम् ।
नीरं चेन्नो गलति नयनयोः पुण्यगङ्गोदकैः किं
प्रत्यङ्गं चेन्न लसति पुलकैः ध्यानमन्त्रादिभिः किम् ॥ ११ ॥
कारुण्यैकनिधिं विधिप्रतिनिधिं ज्ञानाम्बुधिः पुण्यधी-
र्नीतिच्छन्दविधिः समाधिमधुर स्तीव्राधिसम्बाधनः ।
यस्या नेत्रमणिप्रभाकनकितो नूनं भवेद् बालिश-
श्चित्तानन्दलसन्मरालरमणीं वन्दे जगद्वन्दिताम् ॥ १२ ॥
अज्ञानध्वान्तराशिं स्फुरदमलवपूरोचिषा नाशयन्तीं
वीणागानैर्नराणां युगशतविततां नोदयन्तीं प्रसुप्तिम् ।
भक्तालीन् श्रीपदान्ते सरसिजरजसा लासयन्तीं सलीलं
वन्देऽनिन्द्यां प्रफुल्लां त्रिभुवनजननीं भारतीमिष्टदेवीम् ॥ १३ ॥
मातः !

न जाने विधानं न मन्त्रं न योगं
न याचे विदग्धादृतं पादपद्मम् ।
त्वदुत्सङ्गलीनस्त्वहो नामगीतैः
कदा दीर्घकालं सदा यापयामि ॥ १४ ॥

दशावतार-स्तोत्रम् ।

मग्ना यदा ज्या प्रलये पयोधौ, उद्धारितो येन तदा हि वेदः ।
मीनावताराय गदाधराय, तस्मै नमः श्रीमधुसूदनाय ॥ १ ॥

कल्पान्तकाले पृथिवीं दधार, पृष्ठेऽच्युतो यः सलिले निमग्नाम्।
कूर्मावताराय नमोऽस्तु तस्मै, पीताम्बराय प्रियदर्शनाय॥ २॥
रसातलस्था धरणी किलैषा, दंष्ट्राग्रभागेन धृता हि येन।
वराहरूपाय जनार्दनाय, तस्मै नमः कैटभनाशनाय॥ ३॥
स्तम्भं विदार्य्य प्रणतं हि भक्तं, ररक्ष प्रह्लादमथो विनाश्य।
दैत्यं नमो यो नरसिंहमूर्त्तिर्दीप्तानलार्कद्युतये तु तस्मै॥ ४॥
छलेन योऽजश्च बलिं निनाय, पातालदेशं ह्यतिदानशीलम्।
अनन्तरूपश्च नमस्कृतः स, मया हरिर्वामनरूपधारी॥ ५॥
पितुर्वधामर्षरयेण येन त्रिःसप्तवारान् समरे हताश्च।
क्षत्राः पितुस्तर्पणमाहितञ्च, तस्मै नमो भार्गवरूपिणे ते?॥ ६॥
दशाननं यः समरे निहत्य, बद्ध्वा पयोधिं हरिसैन्यचारी।
अयोनिजां सत्वरमुद्दधार, सीतापतिं तं प्रणमामि रामम्॥ ७॥
विलोलनेत्रं मधुसिक्तवक्त्रं, प्रसन्नमूर्त्तिं ज्वलदर्कभासम्।
कृष्णाग्रजं तं बलभद्ररूपं, नीलाम्बरं सीरकरं नमामि॥ ८॥
पद्मासनस्थः स्थिरबद्धदृष्टिर्जितेन्द्रियो निन्दितजीवघातः।
नमोऽस्तु ते मोहविनाशकाय, जिनाय बुद्धाय च केशवाय॥ ९॥
म्लेच्छान् निहन्तुं लभते तु जन्म, कलौ च कल्की दशमावतारः।
नमोऽस्तु तस्मै नरकान्तकाय, देवादिदेवाय महात्मने च॥ १०॥

श्रीकालिदासीयमन्तिममैतिह्यम्।

(अपरम्)

पूर्वं यदा स कालिदासः क-ख-ग-घ इति समस्यापूरणकाले कञ्चन विलंबमसहमानः तदाविर्भूतां बालारूपिणं वाग्देवीं रोषेण "रण्डे!" इति समबोधयत् तदा सा देवी भक्तवत्सलापि तेनैव तां समस्यां पूरयित्वा स्वयमन्तर्विमनायमाना सती "मदंशावतीर्णोऽपि भवान् मामप्यनादृत्य मद्बलेन मां त्वं यदध्यक्षिपः तस्मात्तादृशमदभङ्गाय त्वं इतः परं जन्मद्वये मूको भवितासि। तथापि स्वयमन्तस्सर्वज्ञ एव स्यास्यसी"ति जगाद। तादृशं देव्याः कोपं विज्ञाय स्वयमनुतप्यमानस्स कालिदासः भक्तिनम्रो भूत्वा "भवत्या भूमानमविज्ञाय एवम

वदम् । न कुत्रापि माता जडे दुरात्मनि वा बालके क्रोद्धुमर्हति । तद्भवती क्षन्तुमर्हती"ति अन्वनयत् । तदा च प्रसन्ना सा वाणी "मदीयवचनं नान्यथा भवितुमर्हति । तथापि एकस्मिन् जन्मनि सर्वज्ञतया बालतया च एकं वत्सरं जीवतु भवान् । अन्यस्मिन् जन्मनि पुरुषायुषं यावत् मूकः सर्वज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यवर्जितश्च यत्र कुत्रापि तिष्ठन् अन्ते मम सायुज्यं लप्स्यसे" इति निगद्य तत्रैव तिरोदधे ॥

तदुक्तिमनुसृत्य मृतस्स कालिदासो वाराणसीप्रदेशसन्निकृष्टैकग्रामे सर्वजनसम्मतस्य भूसुरोत्तमस्य वेदजडात्मनः केवलं कर्मठस्य कर्मैव मुक्तिप्रदं सर्वेषामिति सर्वत्र प्रसङ्गं कुर्वतो बहुशिष्यसंपन्नस्य धनिकस्य यतिजनान्वीक्षणेऽपि पापप्रचारं शङ्कमानस्य कस्यचित् प्रवयसो गृहिणः वार्धके पुत्रत्वेनाविर्भूय तेन निजसन्तानाभ्युदयप्राप्त्यतिशयेनातीव सस्नेहं लाल्यमानः तद्भार्यया चान्वहं पोष्यमाणस्तच्छिष्यैश्च तदाज्ञया ध्रियमाणः सुखेन भावत्कं तद्गृहेऽत्यवाहयत् ॥

तदा शङ्करांशतयावतीर्णः कालटिदेशे भूसुरकुलोत्पन्नः श्रीशङ्कराचार्यः परमहंसपरिव्राजकः श्रीगोविन्दभगवत्पादपरिव्राजकमुखेऽखिलविद्या अभ्यस्य वाराणसीतीरं प्राप्य हस्तामलक-पद्मपाद-सुरेश्वरादिशिष्यवरैः सह तत्र कंचन कालमध्युष्य निजकृतं द्वैपायनमुनिविरचितस्य ब्रह्मसूत्रस्य शारीरकापराभिधस्य भाष्यं कर्तुं वेदव्यासस्याभिमतानुगुणं वा नेति परिशोधयितुमनाः तदं साक्षाद्भगवन्तमन्धकमथनं भक्तवत्सलमविमुक्तेश्वरं शरणमभजत् । तदा स च भगवान् विश्वेश्वरः स्वभक्तस्याभीष्टं पूरयितुं स्वप्ने प्रादुर्भूय "त्वं निजकृतं भाष्यं गंगासोपानभुवि स्थापयन् प्रातस्तिष्ठ । तदा भैरवः समागत्य तत्परिशोधनं कुर्यात् । त्वं च तदग्रे पठ"इति जगाद ।

ततस्तदुक्तिमनुसृत्य स शङ्कराचार्यः शिष्यैस्सह गङ्गायां प्रातः स्नात्वा प्रयतमानसो निजं भाष्यं सोपानभुवि संस्थाप्य भैरवागमनं प्रतीक्षमाण आसीत् । तदा च परमशिववचनेन स वेदव्यासः शारीरकसूत्रकर्ता महामुनिः भैरवरूपेण तस्य शङ्कराचार्यस्य पुरतः समागत्य तेन च सत्कृत्याभिनन्दितः सूत्रभाष्यं पुरतः पठतः तस्य शृण्वन् तत्र स्वानभिमतं यद्यद्वचनजातमासीत् तत्तत्स्वजिह्वया विलिहन् अतिष्ठत् । एवं झटिति पठन् पुरतस्तस्य शङ्कराचार्यः तज्जिह्वालेहनेन तत्तत्स्थले वर्णानामभावेनातीवविस्मितहृदयः सभक्तिकं भाष्यं पपाठ । एवं मुहूर्ते जाते स भैरवः क्षणेन कुत्रापि पलायत ॥

भाष्ये च चतुर्थांशः परं परिशोधयितव्य आसीत् । ततश्च स जगद्गुरुः शङ्कराचार्यः पुनरपि एकांशपरिशोधनाय भगवन्तं भवानीपतिं प्रार्थयत । ततस्सोऽपि भगवान् स्वप्ने प्रादुर्भूय "मा विषीदतु भवान् । भैरवाः भुवि एकायततया न कुत्रापि चिरं तिष्ठेयुरित्यंशं शोधयित्वा स भैरवो जगाम । इतःपरमेकांशपरिशोधने तव भाष्यस्य काशीसन्निकृष्टप्रदेशस्थितः कश्चन ग्रामः भूद्भूषितो वर्त्तते; तत्र कस्यचित् वैदिकस्य धनिकस्य कर्मठस्य बहुशिष्यगणपरिवारस्य प्रवयसः यतिजनपरिपंथिनो गृहिणः पुत्रोऽस्ति; तदग्रे गत्वा चतुर्थांशं त्वं पठन् तेनैव परिशोधय" इति अनुजग्राह ॥

तदा च स शङ्कराचार्यः स्वशिष्यैः सह एतद्भाष्यं समग्रं परिशोध्यैव भुविप्रचारं कल्पयित्वाऽद्वैतमतं स्थापनीयमिति समालोच्य वाराणसीतः प्रस्थाय तद्ग्रामसन्निकर्षं प्राप्य तत्रत्यब्राह्मणमुखेन प्रवयसो द्विजातेस्वभावादिकं विज्ञाय तस्य असन्निधान एव तद्गृहे प्रवेष्टव्यमिति पर्यालोच्य स्वशिष्यान् कुत्रचित् स्थापयित्वा स्वयं परं यदा तौ तद्गृहदंपती प्रातःस्नानार्थं गृहाच्चिरयातौ तदा तं समयं ज्ञात्वा योगबलेन विहायोमार्गेण गत्वा तद्गृहान्तर्भागेऽवतीर्य तत्र कुत्रचित्स्थले खट्वायां शायितं स्वावतरणदर्शनसस्मितवदनं महातेजसं एकवर्षदेशीयं कमपि बालं निरीक्ष्य तन्मुखश्रिया स एवायं भगवता प्रोक्तोबाल इति विभाव्य क्षणादेव तदन्तिकं प्राप्य तेनापि बालेन सस्मितशिरःकम्पेन अभिनन्द्य सत्कृतः स्वभाष्यं तदग्रे पपाठ ॥

एवं भाष्यं समग्रं परिशोधितमासीत् । तेन परितुष्टमनास्स शङ्कराचार्यस्तं बालकं शिरस्याघ्राय समालिंग्य च एतादृशोपकारस्याहं भवतेऽपि कालान्तरे प्रत्युपकृतिं कुर्यामिति प्रतिश्रुत्य क्षणेन यथागतं तस्माद्गृहान्निर्गत्य स्वशिष्यान्तिकमासाद्य भाष्यपरिशोधनपूर्त्तिवृत्तं तेभ्यो निवेद्य ततः तद्भाष्यप्रचाराय हस्तामलकसुरेश्वरादिकान् द्वादशनिजशिष्यान् तत्र तत्र स्थले वासयित्वा अद्वैतमतं स्थापयन् बौद्धचार्वाकदिगम्बरकापालिकक्षपणकलोकायतिकपूर्णप्रज्ञश्रीवैष्णवपाषण्डवैशेषिकादिकदुर्मतनिरसनं स्ववाचोयुक्तिप्राबल्येन कुर्वन् तत्र तत्र सर्वान् अद्वैतमतावलम्बिनः तन्वंश्च यात्रां विदधे ॥

एवं यात्रां विदधानः तत्र तत्र क्षेत्रादिषु तत्तल्लिङ्गानि सभक्तिकं पश्यन् स्तोत्रादिकं रचयित्वा पूजयंश्च स शङ्कराचार्यः कदाचित्काञ्चीनगरीमासाद्य तत्र चैकाम्रनाथं भगवन्तं त्रिपुरहरं प्रणम्य तत्रत्यैश्शिवभक्तैस्सादरं सत्कृतः प्रणतः

पूजितस्सन् तान् सर्वानपि बुधान् स्वभाष्यप्रचारणेन समानन्दितान् कृत्वा तत्रैव नगरे कृतसान्निध्यं वरदराजनामकं लक्ष्मीपतिमपि विलोक्य स्तुत्वा प्रणम्य च तत्रत्यान् श्रीवैष्णवान् स्वभाष्यप्रवचनेनाद्वैतमतावलम्बिनः कारयितुं प्रयत्यापि स्वमतदार्ढ्यपक्षपातेन परं परमाहंकारेण स्वमतमेव विशिष्टाद्वैतमेव प्रबलमिति दुर्युक्तिवादपूर्वकं विवदमानान् अद्वैतमतमनंगीकुर्वतश्च तान् वैष्णवान् "तर्हि केन प्रकारेण यूयमस्मन्मतमाश्रयिष्यध्वे तादृशं प्रकारं ब्रूत" इति प्राभणत्। तदा च ते भगवतः शङ्कराचार्यस्य प्रवचनशक्त्या प्रमाणजालेनामानुषवैभवेन च स्वयमन्तः पराजिता अपि दुरहङ्कारभूयिष्ठतया ऽस्याचार्यवर्यस्य वैभवमपि भुवि प्रकाशयितुं किलएव "अस्त्यस्मिन् नगरे कोपि मूको मनुजः सर्वत्र पर्यटन् भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः स्वयं शीतोष्णादिकं सहमानो विरक्तिसम्पन्नः, तं यदि भवन्तोऽद्य वाग्मिनं कुर्युः, तर्हि वयं युष्मन्मतमाश्रयेमहो"ति त्ययदन्॥

ततस्तेषां वचनं निशम्य स शङ्कराचार्यः "तर्हि तथा क्रियते। तं मनुजमत्रानयत कामाक्षीदेवीसन्निधौ। परमस्मत्पक्ष्याः एकत्र तिष्ठन्तु। युष्मत्पक्ष्याश्चापरत्र पार्श्वे तिष्ठन्तु। स च जगन्मातुः कामाक्ष्याः दृष्टिगोचरस्थाने वसतु। तदा तं वाग्मिनं क्षणादेव कुर्यामि"ति प्रोवाच। ततश्च ते सर्वे श्रीवैष्णवाः एतादृशवचनेनातिविस्मितास्सन्तः सर्वत्रान्विष्य तं कुत्रापि स्थले शयानं जटिलं धूलीधूसरसर्वांगं मूकं फलादिवितरणेन प्रलोभ्य समानीय श्रीशङ्कराचार्यसन्निधावस्थापयन्॥

स च मूकः पूर्वं वैदिकस्य ब्राह्मणस्य पुत्रतया जनित्वा शंकराचार्यस्य सूत्रभाष्यं श्रुत्वा स्वजिह्वया विलिह्य परिशोधनं कृत्वा तत्क्षणादेव तत्र मृत्वा परस्मिन् जन्मनि तत्रैव प्रदेशे कुत्रचित्कस्यचिन्मनुजकुटुम्बकस्य पुत्रतयावतीर्य मूकत्वेन ताभ्यां पितृभ्यामनादरेण विसर्जितः स्वेच्छाविहारपरायणः भक्ष्याभक्ष्यविवेचनविरहितः सर्वज्ञः स्वयं जीवन्मुक्तदशां प्रपन्नस्सन् तत्र तत्र पुण्यनदीक्षेत्रादिस्थलावलोकनेनात्मानं पुनानो जगद्धिताय सर्वत्र सञ्चरन् कदाचित्काञ्चीनगरीं प्राप्य तत्रत्यक्षेत्रवैभवावलोकनेन विस्मितान्तरंगः तत्रैव चिरवासमंगीकुर्वन् सर्वैर्जनैः परिहस्यमानः परिभूयमानोऽपि स्वात्मनि खेदरहितः सर्वत्र समबुद्धिश्च प्रत्यवसत्॥

तादृशं श्रीवैष्णवनिकरैस्समानीतं सर्वज्ञं बहिः परं मूकतया विराजमानं तं नरं वीक्ष्य भगवान् स श्रीशंकराचार्यः स्वयं बोधदृष्ट्या स एवायं काल इति

विज्ञाय प्रहृष्टान्तरंगस्तं मूकं लोकजनन्याः कामाक्ष्याः सन्निकृष्टे स्थले पंक्तिद्वयक्रमेण श्रीवैष्णवाद्वैतमतस्थजनभूषिते समानीय स्वयं तत्समीपे स्थित्वा करसंज्ञया श्रीकामाक्षीमेतां जगज्जननीं स्तुही"ति अन्तस्तमनुगृह्य जगाद। स च एवं भगवता श्रीशंकरेणानुगृहीतः स्वयं सर्वज्ञो मूकस्तामुपक्रियां कृतज्ञतया स्मृत्वा झटित्येव स्वपुरःस्थितां कामाक्षीदेवीं प्रति प्रणम्य सभक्तिकं आर्याशतकादि-पञ्चस्तुतिशतकं निजैकैकपदप्रचारक्रमेण तां देवीं स्तुवन् सर्वेषां महाजनानां सन्निधौ तैस्समभिनन्दितः अन्तिमशतकान्तिमश्लोककारणेन भगवत्याः कामाक्ष्या बिम्ब एव देवीसायुज्यपदमवापेति पुरातनमैतिह्यम्॥

एवं च कालिदास एव तृतीये जन्मनि मूकतयावतीर्य यावत्पुरुषायुषं भुवि स्थित्वा श्रीशंकराचार्यवरानुग्रहेण दिव्यं पदं लेभे। एवं मूककृता स्तुतिपञ्चशती "मूकपञ्चशती" ति लोके विद्वज्जनादृता बहुमता सभक्तिकं पठ्यमाना सकलसाम्राज्यसुखानुभवप्रदा च वरीवर्ति॥

इति किल कालिदासीयमन्तिममैतिह्यं यथाश्रुतं यथामति लिखितम्॥
इति नारायणनामकभूसुरलिखितं पुरातनं वृत्तम्
कविवरकुलगुरुकालिदासस्य शुभप्रदं भूयात्॥

उत्तरायण-संक्रान्तिः।

पुष्यानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे स एव पौषो मासः। अस्यैव सौरमासस्य पौषस्य शेषदिवस उत्तरायणसंक्रान्तिरित्याख्यायते। रवे राशितो राश्यन्तरसंक्रमणं संक्रान्तिरिति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः। अस्यैव पौषमासस्य दशमदिवसादारभ्य रवेरुत्तरया दिशा अयनं भवति; अत एव खलु अस्य मासस्य समाप्ति-दिनमुत्तरायण-संक्रान्तिरिति कथ्यते। अस्मादेव समयाद् देवनिद्रावसानम्। अत आरभ्य ऋतुगणनारम्भ इति च शास्त्रविदामभिमतम्, तथा च

"माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट्क्रमादितः।
उत्तरायणमार्कैस्ते"रिति लक्षणम्।

निद्राभ्युत्थिता देवताः क्षुत्तृट्प्रपीडिता घृताशनमभिवाञ्छन्ति। अतश्च मनुजानामपि अस्मिन्नेव समये यज्ञाङ्गीभूता घृताहुतिर्विधेया। अयमेव कालो यज्ञादिविधौ प्रकृष्टतमः। न खलु नास्ति देवतानामशनस्पृहेति वाच्यम्

हविर्भुज इति तेषां संज्ञापत्तिः। हविश्च तैर्भूलोकादेवाधिगम्यते; अधिगम्य तदुपभुज्य च ते देवा मर्त्यलोकस्थितानां मर्त्यानामुपकुर्व्वन्ति। इत्थं सुरनरयोरन्योन्यसाहाय्येन भूर्भुवःस्वःप्रभृतयः सप्तलोका अवतिष्ठन्ते। अस्ति चात्र कविभणितं किञ्चित्:—

"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्॥

पार्थिवो राजा देवान् सम्बर्द्धयितुं यज्ञच्छलेन भुवं दोग्धि, देवपतिश्च मघवा मर्त्यलोके शस्यं सम्बर्द्धयितुं दिवं दोग्धि, द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः। इत्थं तावुभौ राजानौ सम्पदो विनिमयेन भुवनद्वयं पालयतः। राजा यज्ञादिभिरिन्द्रलोकम्, इन्द्रश्च उदकेन भूलोकं रक्षति। उक्तञ्च दण्डनीतौ

"राजा त्वर्थान् समाहृत्य कुर्य्यादिन्द्रमहोत्सवम्।
प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत्॥

यज्ञादीनामनुष्ठानात् पार्थिवप्राणिनां प्राणा ध्रियन्ते। सामादिवेदमन्त्रैः पवित्रीकृते खलु स्थण्डिले प्रज्वलितो यज्ञाग्निर्हविषा परिपुष्टकलेवरः सुदूरमाकाशवर्त्मना परिभ्रमन् समीरसाहाय्येन ज्योतिर्नाथस्य ज्योतिरनेकधा वर्द्धयति। ततश्च प्रदीप्ततेजा विभावसुः स्वतेजसा देदीप्यमानः पुञ्जीभूताद् यज्ञीयधूमाद् वाष्पाकारेण भूमौ वारिवर्षमभिवर्षयति। अनुकूले सति पर्जन्ये यथाकालवर्षणाद् भूमौ शस्यादिकं प्रचुरतरं जायते। ततश्च शस्यभुजां पार्थिवप्रजानां प्राणधारणम्। तथा च—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥"

अत्रादित्यशब्दो न केवलं सूर्य्यवाचकोऽपितु अदितेरपत्यं पुमानित्यर्थे सर्व्वे एवादितेया देवा उपलक्ष्यन्ते। ते ते ज्योतिर्म्मुखा देवाः सर्व्वे एव हुतहविषामुपयोगेनात्मानं परिपोषयन्ति। यज्ञीयानलसम्पर्कात्तेषां देवपदवाच्यानां तेजस्विनां या तेजो भृशं वर्द्धत इति। यातु तत्, साम्प्रतं प्रकृतमेवानुसरामि।

उत्तरायण-संक्रान्तिर्नामातीव पावनीभूता। गङ्गास्नानेनास्मिन् काले एकाधिकविंशतिकुलोद्धारः स्यात्। प्राणपरित्यागे चात्र जीवानामक्षयः स्वर्गलाभः, न पुनस्तेषां पुनः जन्मधारणं सम्भवति। यच्चोक्तं "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं

विशन्तीति" अत्रापि पुण्यानां परिपाक एव कारणं न त्वन्यः कश्चित् । कुरुवंशावतंसः सत्यव्रतो महामतिर्भीष्मः कौरवाणां पितामहो भीष्मशरासनमधिशयानः प्राणान्तिकामपि यन्त्रणां सहमानः प्राणपरित्यागाय पवित्रतम मुहूर्तमुत्तरायण-सङ्क्रान्तिमपेक्ष्य गतप्रायमपि जीवनं स्वदेहे परिपुपोष । कालस्यास्य पवित्रतया ऽस्यामुत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रायश एव गृहस्थाः वास्तुपूजां वास्तुयागञ्च सम्पादयन्ति । वासयोग्या भूमिरेव वास्तुरित्यभिधीयते । वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियामिति चामरः । यत्र वयमनुदिनं प्रतिवसामः सा किल वेश्मभूर्महती देवतासमा ऽस्माभिरवश्यमेव पूजनीया । वास्तुभूमिरावासभूमिर्जन्मभूमिर्वा सर्वेषामेवातिप्रियतमा मातृस्वरूपा च । तथा हि जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी । मातृ-स्वरूपत्वेऽस्या हेतुर्यथाः—वास्तुभूमिरेवास्माकं पृथिवीसमा, नहि सर्व्व एव मानवा अनन्ताया अस्या अन्तमवधारयितुं समन्ततः परिभ्रमितुं वा शक्नुवन्ति । तेषां तावदेषैव वास्तुभूर्विशाला वसुमतीति प्रतीतिर्जायते । पूजास्थानीयाया अस्याः वास्तुभूमेर्यथा हस्तान्तरगतिर्न भवेत्तथैव सर्व्वैर्विधेयम् । यास्तावद् मानवानां सप्त मातरः शास्त्रेषु वर्णिताः तासु धरित्रीयमन्यतमा । उक्तञ्च

आत्ममाता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
गाभी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ।

वास्तुपूजायां मेषबलिः प्रकृष्टतया परिगण्यते । केचन पुनः कच्छपमपि बलिरूपेण परिकल्पयन्ति । स्वकीयवासभूमौ स्वाधिकारभूते प्रान्तरे वा वास्तुपूजा सम्पाद्यते । तत्र च केचित् (वङ्गदेशीयाः) भूमौ पुष्पलकशाखां कदलीतरुं वा प्रोथयित्वा स्वकीयस्वामित्वं तत्र तत्र प्रकटयन्तः पूजाविधिमनुतिष्ठन्ति । इयं हि उत्तरायणसंक्रान्तिर्वङ्गेषु कुत्रचित् स्थाने तिलसंक्रान्तिरिति कथ्यते ।-अत्रावस्मिन् तिलानामतिप्राचुर्य्यमेव कारणम् । तिलनिर्म्मितमिष्टद्रव्यं तिलसम्पृक्तशर्क्कराखण्डञ्च न केवलं बालकै र्वृद्धैरपि बहु मन्यते । मासयुगर्त्तु-परिवर्त्तनेन सह शस्यानामुपादेयत्वं निकृष्टत्वञ्च सञ्जायते । अतएव हि पौषमासादौ तिलानामत्यादरः । आश्विनसंक्रान्त्यां च चतुर्द्दश-शाकभोजनादायुर्वृद्धिः । श्रावण-संक्रान्त्यां सकदलीदुग्धपानं सर्पभय-निवारकम् । कार्त्तिकेय संक्रान्त्यां च मूलक—तिन्तिड़ी—जलपीनादि—(Oliver) भक्षणं शरीर-पोषकमित्यादि । भोजन निषेधविधौ च 'माघे न वदरी मूला ।' श्रावणे न कुमुदिनी मृणालं, भाद्रे नालावुः, प्रतिपदादि-तिथौ न कुष्माण्डादिकमभक्ष्यम् ।

अपूप-पिष्टकादीनामप्यभ्यवहारोऽस्मिन्नेव काले प्रयुज्यते । श्वोपकरणैः समिष्ट-पिष्टकैः सूर्य्योपासनं सूर्य्यसेवा च सम्पद्यते । सूर्य्यो हि स्वास्थ्य देवता मानवानाम् । ये खलु अस्मदीयाः पूर्व्वपुरुषाः पुरा सूर्य्योपासका आसन् ते सर्व्वे एव समस्तकार्य्येषु कृतिमन्तो ब्रह्मचर्य्यादिकमार्य्यजनोचितं निष्पाद्य वीर्य्य-ममोघमैश्वर्य्यञ्चालभन्त । अस्तिचात्र "आरोग्यं भास्करादिच्छे" दित्यादि सुधीवचनम् । सूर्य्यस्तवे च—

"शाम्बोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतरात्मा नीरुजः श्रीमान् तस्माद्रोगाद् विमुक्तवान् ॥

उत्तरायणसंक्रान्तितः परमेव माघमासः । यत्र हि मासे सूर्य्योपासनं प्रात्यहिकं कर्म्म वङ्गीय-ब्राह्मणानां वङ्गीययोषितां च । संक्रान्त्यामस्यामनेकश एव वङ्गीयगृहस्था ऊषसि स्नात्वा धौतप्रावरणाः शुचयः गोमयादिना प्राङ्गन-भूमिं परिष्कृत्य तत्र पिष्टकालिम्पनमाचरन्ति । गृहपालितानां गवामपि गात्रं पिष्टकमुद्राभिरलंकुर्वन्ति । अयमेव हि व्यापारः प्राचीनतमानामार्य्यवर्य्याणां गोसेवां, स्मारयति नः । ये तावद् वङ्गवासिनो 'हिन्दु' पुङ्गवाः पुरा गोभ्यो ग्रासमदत्वा पानीयमपि नाग्रहीषुस्ते कथं ताभ्यः पिष्टकमनिवेद्य स्वयं तत् पिष्टकमुपभुञ्जीरन् ।

उत्तरायण-संक्रान्तिमारभ्य गोसेवा, ब्राह्मणसेवा, देवसेवा, सूर्य्यसेवा च सर्व्वेव मङ्गलदायिनी; प्रातः स्नानादिकञ्च स्वास्थ्यरक्षाङ्गीभूतम् । सन्तत-मामिषाशिनोऽपि तदानीं निरामिषमश्नन्तः वीर्य्यं लभन्ते ।

साकारवादिनां तु मते आकृतिधरः कश्चिच्चतुःषष्टिपदो वास्तुरित्य-भिधीयते । तस्माच्च—

"वास्तुक्रोड़े गृहं कुर्य्याद् न पृष्ठे मानवः सदा ।
वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
भाद्राद्येर्व्वा शिरः कृत्वा नागः शेते त्रिभिस्त्रिभिः ।"

इत्यादि वचनं संगच्छते । केचित्तु "निवासात् सर्व्वदेवानां वास्तुरि त्यभिधीयते ।" इत्यामनन्ति । केचित् पुनः—

"भृगुरत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वकर्म्मा मयस्तथा
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरन्दरः ।

ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च
वासुदेवोऽनुरुद्धश्च तथा शुक्रवृहस्पती ।
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ॥”
इत्यादि वास्तुशास्त्रविषयकं वचनमुच्चारयन्ति ।

उत्तरायणसंक्रान्तिमुपक्रम्य बहव एवावान्तरव्यापारा मया सद्यापत्र-मुद्दङ्किताः । आशास्महे च सर्व्वमेव तत् सुधीभिरुपेक्षणीयं स्यात् ।

गुरुशिष्यसंवादशतकम् ।

शिष्यः–आदिशतु गुरो ! येन संशयानपनेतुं शक्नोमि ।
गुरुः–ब्रूहि वत्स !
शिष्यः–को मे बन्धुः ? (१)
गुरुः–“यः प्राणैर्मनसा वाचा हितं कामयते सदा ।
आर्त्ते आर्त्तौ सुखे हृष्टः स एव बन्धुरुच्यते ॥”
शिष्यः–को मे पुत्रः ? (२)
गुरुः–“स पुत्रो यो वशे नित्यं मातापित्रोर्हिते रतः ।
विद्याविनयसम्पन्नः सुशीलो विजितेन्द्रियः ॥”
शिष्यः–को मे प्रभुः ? (३)
गुरुः–“यथापत्यं तथा भृत्यं पश्यति यः सदाशयः ।
पोषणे पालने नित्यं स एव प्रभुरुच्यते ॥
वाचा मधुरया भृत्यं तोषयेद् यस्त्वहर्निशम् ।
सानुकम्पदृशा पश्यन् त्यक्त्वा दोषशतान्यपि ॥”
शिष्यः–को मे भृत्यः ? (४)
गुरुः–“तं हि भृत्यं विजानीयाद् य एव कार्य्ये पटुः ।
प्रभोः कार्य्यकरो नित्यं कायेन मनसा गिरा ॥
प्रभुकार्य्यं समाधातुं प्राणनाशो भवेद्यदि ।
तथापि न त्यजेत्तत्तु यो भृत्यो भृत्य एव सः ॥”
शिष्यः–को मे नृपः ? (५)
गुरुः–“व्यसने च समुत्पन्ने दुर्भिक्षे समुपस्थिते ।

महारोगात्तथापद्भ्यो रक्षति यः स ते नृपः ॥
दुष्टेभ्यो दुर्ब्बलान् नित्यं त्रायते यः प्रयत्नतः ।
स नृपो मनुजश्रेष्ठः सकलानां सुसम्मतः ॥
आत्मजेषु यथा स्नेहस्तथा सर्व्वप्रजासु च ।
जायते नृपतेर्यस्य स नृपो नृपसत्तमः ॥
प्रजानां पालने यश्च व्यग्रचेताः सदा भवेत् ।
सुखं हित्वा स्वकीयं स पृथिवीभूषणं नृपः ॥

शिष्यः—को मे शत्रुः ? (६)

गुरुः—"मूर्खः पुत्रः शठो बन्धुः शरीरस्य तथामयः ।
विकारो मनसो नित्यं चाटुवादरतो जनः ॥
दोषभागात् गुणान् त्यक्त्वा यश्च गृह्णाति केवलम् ।
तञ्च ते परमं शत्रुं विजानीहि सुनिश्चितम् ॥
छिद्रान्वेषणकारी यः कामयित्वा हितं तव ।
स एव ते परः शत्रुः सत्यमेतन्न संशयः ॥

शिष्यः—को मे भर्त्ता ? (७)

गुरुः—"देहार्द्धमदृशं ज्ञानं पत्न्यां यश्च समाचरेत् ।
दुःखे दुःखी सुखे हृष्टः स भर्त्ता कथ्यते नरैः ॥
पत्नीं न विस्मरेद् यश्च दूरदेशगतोऽपि सन् ।
अशने शयने चैव भर्त्ता स एव कथ्यते ॥
भर्त्तारं तं विजानीयाच्चञ्चलं यस्य नो मनः ।
दृष्ट्वान्यां ललनां रम्यां वराप्यामुर्व्वशीमिव ॥

शिष्यः—को नरः ? (८)

गुरुः—"धर्म्मज्ञानेन सम्पन्नो विद्या-बुद्धि-समन्वितः ।
दया-दाक्षिण्यसंयुक्तः परक्लेशनिषूदनः ॥
ईर्षा द्वेषविहीनो यः सदामर्षविवर्जितः ।
विधूतो मोहलोभाभ्यां जितकामो जितेन्द्रियः ॥
एते चान्ये गुणा यस्य विद्यन्तेऽत्र धरातले ।
स नरो हि नरो ज्ञेयः सकलानां प्रशंसितः ॥"

शिष्यः—कः पशुः ? (९)

गुरुः—धर्म्महीनो जनो लोके नरत्वे नोपकल्पते ।

पुच्छविषाणशून्यश्च पशुरेव स उच्यते ॥
विविधाद्भुतकार्य्याणि तस्य पुंसः परात्मनः ।
नालोचितानि वा येन स एव हि पशुः स्मृतः ॥
येषां हि धर्मचिन्तायां जीवनं याति केवलम् ।
ये स्मरन्ति न तद्विष्णोः पदं परं मलापहम् ॥
आत्मनो मनसश्चापि नाम्ना ते केवलं नराः ।
न दृश्यते प्रभेदस्तु तेषां हि पशुभिः सह ॥

शिष्यः—कः पण्डितः ? (१०)

गुरुः—" मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ट्रवत् ।

आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥
विद्ययाशेषया युक्तो ज्ञानरत्न-विभूषितः ।
पण्डितः कथ्यते लोके स्तत्र तत्त्वविदो विदुः ।
वदन्ति पण्डितं तं ते य एव बन्धमोक्षवित् ॥

लोचनव्याख्याकौमुदी

या सा व्यञ्जकभेदेन बहुधैका विभाव्यते ।
काव्यार्थसारभूतां तामाद्रिये संविदं वराम् ॥
विश्वाविर्भावविश्राणन-निपुण-निजोन्मेषमन्तर्विचित्रान्
भेदानव्यक्तमाभासयदभिगमयद् व्यक्तभावञ्च भूयः ।
प्रत्यक्षार्थानुवेद्यप्रकटितमहिम स्पष्टमन्तःसमिद्ध-
मन्धीभावं निरुन्ध्यात् किमपि निरुपमं धाम सारस्वतं वः ॥ २ ॥

नवरसमयमन्यद्दृश्यमन्यद्व्यपेक्षाविरहितमपरोक्षं शश्वदुन्मीलयन्ती ।
कविसहृदय-संसन्मानसाम्भोजहंसी, विहरतु हृदि नित्य वाङ्मयी देवता सा ॥ ३ ॥

यत्प्रज्ञाशिल्पियत्न स्फुटघटित-विवेकात्म-सोपान-पङ्क्ति—
प्राप्तोद्वीढ्वाधिरोहा स्थितमुपरि बुधा विन्दते वस्तुतत्त्वम् ।

वाग्देवीलास्यशिक्षा-क्रमपरिकलना पूर्वरंगायमाणा-

नाद्यानाचार्य-वर्यानन्दिनमिह तान् भामहाद्यान् प्रपद्ये ॥ ४ ॥

पूर्वैरसञ्चरितमुद्धृत-कण्टकं सत्, काव्यार्थवर्त्म यदुपज्ञमदः प्रवृत्तम् ।

आनन्दवर्द्धन मनुत्तममन्वितार्थनामानमेनमहमन्वहमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ध्वनि-समय-रहस्य-वस्तुतत्त्वप्रथनपटिष्ठ गरिष्ठवाक्प्रपञ्चान् ।

अभिमत-सुर-पादपान् गुरूंस्तानभिनव-गुप्त-पदाभिधानुपासे ॥ ६ ॥

विद्यास्वस्तरवे नमोस्तु गुरवे तस्मै कृपांभोधये ।

शिष्याज्ञान-निशान्धकारनिवह-प्रध्वंसतिग्मांशवे ॥

यत्कारुण्य-कटाक्ष-पातकणिकानौकाश्रितैरश्रमा ।

तीर्णोऽस्माभिरुदीर्णनीति-सलिलो-ध्वन्यर्थ-तन्त्रार्णवः ॥ ७ ॥

काव्यालोकार्थसंयोजितमभिनवगुप्ताह्वयाचार्यपादै-

रात्मीयं लोचनं यत्सुनिशित-धिषणैरप्यनामृष्टसारम् ।

तत्सारोद्ग्राहिणीं संप्रति विवृतिमहं संविधातुं समीहे ।

विद्वांस स्तत् परस्तात् परगुण-सुखिनः सन्तु सन्तोषवन्तः ॥ ८ ॥

ख्यातिं नेह प्रतिष्ठां जगति गमयितुं न प्रकृष्टां विदुष्टा

माविष्कर्तुं निजां वा विवृतिविरचना प्रस्तुता वस्तुतो नः ॥

तीर्थेनानेन काव्यामृतसरसि मनाङ् मङ्क्तुकामोऽस्मि तस्मा-

न्मन्तुम्मा मन्तुमन्तत्त्वनु दधत मनो हन्त मा मा महान्तः ॥

आशंसिता रसिकलोक-चकोर-वृन्दैराविर्भवन्त्युदयतोऽमृतगोरुदारा ।

आचन्द्र-तारकमियं नवकौमुदीव प्रीतिं दधातु जगतां विवृतिर्मदीया ॥ १० ॥ *

पिकदूतम् ।

१ मवर्षस्य २५६ पृष्ठतोऽनुवृत्तम् ।

वर्षारम्भे नवजलधरश्यामलं ते सुचित्रं

नीपप्रान्ते व्रजघनभुवो बालकाः स्थापयन्तः ।

---

* एवंरूपिकेयं ग्रन्थावलिः । ध्वनिव्याख्यानस्यालोकस्य व्याख्येयं कौमुदीति द्विशताधिक-पृष्ठात्मिका भवेत्, धनिस्त्वतमधिकृत्येयं व्याख्या प्राचीनग्रन्थसमुच्चयाल्लब्धा । एतस्या व्याख्या-तृनामादिकं न दृश्यते । कुतः परमिमां समूलं संशोध्य प्रकाशयितुं यतिष्ये ।

क्रीडाजातं पुलकरहितं त्वत्प्रणीतं स्मरन्तो
हा बन्धो हा स्तवनविकला रोदनं प्रक्रमन्ते ॥ ४७ ॥
गोपालास्ते शवलिधवलीः सान्त्वयन्तो व्रजन्ति
गोपीनां चेत् प्रबलरुदिताः सान्त्वनाभाजनत्वम् ।
श्रुत्वा तासां द्विगुणितरुजामुच्चनादं व्रजामि
सर्व्वेषां हा भृशमशरणा सान्त्वनाभाजनत्वम् ॥ ४८ ॥
प्रेतच्छायं ! रुधिरभ्रमणं ! किं स्विदये श्मशानं ।
युद्धं देहि स्मितकुसुमजो विक्रमः पुष्पबाणे !
कालश्चायं विकटवदनः ! क्वासि गुप्तो व्रजेश !
त्वय्यालम्बे खलु रसचयो नाट्यते हा नटेन्द्र ! ॥ ४९ ॥
नीपस्याराद्वहति यमुना त्वत्प्रिया या पुरासौ
वारिस्नाने तव पदयुगश्रान्तिमुत्पादयन्ती ।
तस्या गोपीनयनसलिलैः प्लावयन्त्यास्तटान्त-
मेकस्थाने रसिक ! रचितं मञ्जुलं केलिकुञ्जम् ॥ ५० ॥

४७–वर्षारम्भे-वर्षस्य आरम्भे त्वत्प्रयाणदिनात् प्रभृति गणितं नववर्षे गोपैः। क्रीडाजातम्–क्रीडासमूहम् । पुलकरहितम्–आनन्दहीनं त्वद्विरहात् । स्तवन विकलाः चित्रस्योत्तरदानाक्षमत्वात् ।

४८–शवलिधवलीः–सान्त्वयन्त इत्यस्य कर्म्म । शवलीति ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । प्रबलरुदिताः–उच्चविलापाः गोपालाः शवलिधवलीनां सान्त्वनाप्रदानेऽक्षमा इत्यर्थः । तासाम्–गोपीनाम् । द्विगुणितरुजाम्–द्विगुणिता रुक् यासां तासाम् । शवलिधवलीः सान्त्वयितुकामाः गोपबालका अशक्ताः सन्तो रुदन्ति, गोपबालकानपि सान्त्वयितुकामा गोपिका रुदन्ति, गोपिकाः सान्त्वयितुकामा राधिका शोचनीयदशामापन्ना सर्व्वेषां सान्त्वनाभाजनं भवतीत्यर्थः ।

४९–प्रेतानां छाया इति प्रेतच्छायम्, अत्र वीभत्सरसः एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । रसानां काव्यजीवितानां चयः समूहः ।

५०–आरात् दूरतः ! रसिक विदग्ध ! अहो मञ्जुलमपि केलिकुञ्जं तव विरहात् विफलतां प्रयातीति हृदयम् ।

ध्यायन्ती ते शुभवनपथं चञ्चलाक्षी यशोदा
यासौ द्वारे मधुदधिपयःपूर्णहस्ता पुरासीत्।
दीना सेयं रचयति सदा दिग्वधूवापणीयं
धूलीमिश्रैरलिकरुधिरैरञ्जलिं मातृभक्त! ॥ ५१ ॥
प्रत्यावृत्तं तपनगलितश्रीमुखं त्वां निकुञ्जा-
दङ्के धृत्वा शिशिरशिशिरं योऽभवत् स्निग्धकायः।
मुक्ताघर्म्मच्छुरितवदने बद्धदृष्टि स्तवाभूद्
यस्योद्विग्ना सपदि विफला शङ्किता चुम्बनेच्छा ॥ ५२ ॥
अन्धीभूतं तमिह जनकं लालयन् सान्ध्यवातो
धीरं धीरं प्रवहति यदा वेदनाक्लिष्टचित्तः।
कीरस्यैवं भवति विफलस्तस्य वायुं विधित्सोः
शीर्णाङ्गत्वात् प्रतिहतगतेः श्यामपक्षप्रसारः ॥ ५३ ॥

५१–मातृदशां निवेदयति। चञ्चलाक्षी-चटुलनयना उत्कण्ठावशात्। शुभवन-पथम्-गोष्ठभूमेः प्रत्यावर्त्तनस्य पन्थानमित्यर्थः। अलिकरुधिरैः-भालरक्तैः, कराभ्याम् कपालप्रघातात्। मातृभक्त! जननीवत्सल! त्वादृशस्य मातृभक्तस्येदं क्रूरमाचरणमिति व्याजनिन्दाध्वनिः।

५२–पितृदशां निवेदयति युग्मेन। अङ्के-उत्सङ्गे शिशिरशिशिरम्-हिमशीतलम् तपनतापक्लिष्टस्यापि देहस्य शीतलत्वं स्वाभाविकम्। मुक्ताघर्म्मच्छुरितवदने मुक्तावत् प्रतीयमानैः स्वेदविन्दुभिः मण्डिते-मुखमण्डले बद्धदृष्टेः मुक्तासुषमादर्शनमन्थरस्य जनकस्य दृष्टिः नान्यतो व्यापारिता। उद्विग्ना-त्रसिता। शङ्किता-मुक्तासौन्दर्य्यनाशनभीता चुम्बनेच्छा विफला अभूत्, सत्यामपि गाढ़चुम्बनेच्छायाम् मुक्ताशोभाहानिर्भवेदिति भीतेन जनकेन येन तव मुखमण्डलम् न चुम्बितमित्यर्थः।

५३–अन्धीभूतम्–अविरलाश्रुवर्षणात्। प्रवहति-प्रचलति सर्व्वत्र प्रसारकर्त्तव्यपालनाय। लालयन्-विरहवेदनाया लाघवं कुर्व्वन्। तस्य–जनकस्य सम्बन्धे वायुं विधित्सोः वीजयितुकामस्य कीरस्य शुकस्य-त्वत्प्रियतमस्य।

शीतोत्सङ्गं तव शशधर ! प्राप्य नार्यो निदाघे
यस्योत्तापै र्न खलु लुलिताः शर्व्वरीक्षणकायाः।
दीप्तश्वासो प्रखरकिरणो लब्धगन्धो दिधक्षु-
रन्तस्तापैर्विदलितमदो व्रीडयाद्य प्रयाति ॥ ५४ ॥

गोपीताप-प्रशमन-कथां चिन्तयन् कृष्णमेघो
धारासारैः प्रकटति यदा दामिनीहासयुक्तः।
दाहः कश्चिद्भ्रमविलसितो वर्द्धते चाङ्गनानां
लज्जाधिक्यात् प्रसरति तदा दुर्द्दिनं दूयमानम् ॥ ५५ ॥

काशैर्हासैः शरदमधुनाप्यागतां वीक्ष्य कान्ता-
स्तत्कालीनं प्रणयमधुरं रासकेलिं स्मरन्त्यः।
वल्लीं पुष्पं मुकुलिततरुं संलुनन्ति प्रकोपाद्
दूरं तावत् प्रचलति शरद्विप्रलम्भप्रलापैः ॥ ५६ ॥

श्यामपक्षप्रसारः विफलो भवति–सत्यामपि वीजनेच्छायाम् निद्राभोजनादिराहित्यात् चलनाक्षमः शीर्णकलेवरः शुकः मुधैव स्वपक्षं प्रसारयति। श्यामपक्ष" प्रसार इत्यनेन कृष्णपक्षावलम्बनं व्यज्यते।

५४–पितृदशानिवेदनानन्तरं ऋतुप्रभावं निवेदयति। यस्य–निदाघस्य इत्यर्थः। लुलिताः–पीड़िताः, न अभवन्नित्युह्यम्। लब्धगन्धः–प्रागेव निदाघतापितानां गोपिकानामङ्गशैत्यविधानात् श्रीकृष्णो निदाघस्य शत्रुत्वमुपागतः, अधुनातदनुपस्थितौ प्राप्तगर्व्व इत्यर्थः। दिधक्षुः दग्धुमिच्छुः। अन्तस्तापैः–विरहदहनदाहैः। निदाघवर्णनम्।

५५–वर्षावर्णनम्। भ्रमविलसितः-भ्रमात्मकः कृष्णमेघदर्शनात् कृष्ण इति भ्रान्तिर्गोपिकानाम्। लज्जाधिक्यात्–गोपीतापाप्रशमनात् पराजितं लज्जामन्थरं दुर्दिनमित्यर्थः। दूयमानं दुःखितं सत्।

५६ शरद्वर्णनम्। प्रकोपात्–क्रोधात् विरहसमये सौन्दर्य्यप्रसारिणीं शरदं प्रति। विप्रलम्भप्रलापैः विरहस्य प्रलापवचनैः हेतु भिरित्यर्थः।

अस्याकीर्णान् शिशिरपृषतान् वीक्ष्य हेमन्तदत्ता-
न्नासामूलप्रणयसुभगान् योषितो मौक्तिकाभान् ।
स्पृष्ट्वा हस्तैर्विफलमनसश्चन्द्रबाष्पाणि बुद्ध्वा
तस्याङ्के ते प्रतिकृति महो दुर्गता लोकयन्ति ॥ ५७ ॥

विश्वाधारप्रलयनपटुर्जाड्यशक्तिर्द्वितीयः
कान्तानां ते मलयजरजो वक्षसि प्रेक्ष्य शीतः ।
शक्तिं पूर्णां विकिरति यदा चन्दनं स्पर्द्धमानो
ध्यानैकान्तस्तिमितविभवो भावयेद्वा भवन्तम् ॥ ५८ ॥

वृन्दारण्ये सुचिरनृपतिः पुष्पकालः प्रियस्ते
तूर्णं चासौ मधुपुरमितः पञ्चबाणं नियुज्य ।
सर्व्वेषां हा दहति हृदयं मन्मथः प्राप्तकालो
राज्ञो नूनं प्रतिनिधिजनः प्रायशो रुद्रमूर्त्तिः ॥ ५९ ॥

मृत्युच्छायाकवलितमुखां स्रस्तकेशां कृशाङ्गीं
रोमोद्भिन्नागलितरुधिरां तूर्णमुत्फेनकण्ठाम् ।
मामालोक्य व्रजयुवतयो नित्यमुन्मत्तमूर्त्तिं
भीता भीता मलिनयमुनातीरमारोपयन्ति ॥ ६० ॥

५७—हेमन्तवर्णनम् । विफलमनसः—नासिकामण्डने विफलमनोरथाः प्रथमं शिशिरेषु मुक्ताप्रतीतिः, पश्चात् करस्पर्शेन शिशिरत्वबोधः । चन्द्रबाष्पाणि सुधाकराश्रूणि समवेदनाजनितानीत्यर्थः । प्रतिकृतिम्—छविम् । शशांकस्य कृष्णांकः श्रीकृष्णभ्रान्तिं जनयति ।

५८—शीतवर्णनम् । चन्दनम् स्पर्द्धमानः—गोपीनामङ्गशैत्यविधाने चन्दनेन सह प्रतियोगितामुपगच्छन् ।

५९—वसन्तवर्णनम् । राज्ञः अपेक्षार्थे पञ्चमी । मधुपुरमितः गतः । प्राप्तकालः-लब्धावसरः ।

६०—स्वदशां निवेदयति । भीता भीता-मत्प्राणनाशचिन्तनादत्यन्तशङ्किताः । सात्विकविकारलक्षणानि मृत्युच्छाया इत्यादिभिः सूच्यन्ते ।

धीरालापां विकटहसितां बहुमौनां कदाचिद्
नृत्याकम्पास्खलितरशनां शान्तनेत्रां विलोक्य
शीतामुष्णां पिहितनयनां गोपिका वर्णयन्ति
वैचित्र्यं श्रीहरिरतिभवं यत्र राधा प्रमाणम् ॥ ६१ ॥

शय्याकण्ठौ कमलललितौ वीजनं पद्मपत्रै-
र्मुक्ताहारप्रतिहतमुरश्चन्दनोशीरलिप्तम्
नैतत् सर्व्वं प्रभवति सखे वेदनां मेऽपहर्त्तुं-
मन्तर्व्याधिप्रसरशमनं केवलं कृष्णनाम ॥ ६२ ॥

रूपालोकं चकितनयने नासिका चाङ्गगन्धं
कर्णौ नामश्रवणरभसं स्पर्शशानि शरीरम् ।
चित्ताकर्षिन् विवशरसना कीर्त्तनं कामयन्ते ।
त्वत्प्रेमाब्धौ स्नपितवपुषामीदृशी देहवृत्तिः ॥ ६३ ॥

६१–श्रीराधायाः अंगवैचित्र्येण श्रीकृष्णस्य प्रेमवैचित्र्यं गम्यते । कदाचित् शीताम्, कदाचित् उष्णाम्, कदाचित् शान्तनेत्रां, कदाचित् पिहितनयनामित्यादिभिः भाववैचित्र्यं । गोपिकाः श्रीहरिरतिभवं श्रीकृष्णप्रणयात् जातम् वैचित्र्यम् विचित्रतां वर्णयन्ति । यत्र यस्मिन् वैचित्र्यविषये राधा अंगभाववैचित्र्योपलक्षिता राधिका एव प्रमाणम् ।

६२–अन्तर्व्याधिप्रसरशमनम्-अन्तर्व्याधिः देहमध्यस्थ चिन्तारूपाद्व्याधिः तस्य प्रसरः विस्तार स्तस्य शमनम् । कमलशयन-चन्दनलेपनादीनां बहिर्व्याधि प्रशमनक्षमत्वम् अन्तर्व्याधिस्तु कृष्णनामप्रसङ्गेनैव गच्छतीति साधकानां नामरूप-भेषजनिर्देशश्लेषः ।

६३–इन्द्रियगतां दशां निवेदयति । कामयन्ते-अभिलषन्ति । रभसम् पुलकम् । त्वत्प्रेमाब्धौ तव प्रेमसिन्धौ, स्नपितवपुषाम् अभिषिक्त-देहानाम् । ईदृशी देहवृत्तिः त्वत्प्रेमभाजनानां जनानामीदृशं सौभाग्यं यत्तेषां नेत्र-कर्ण-स्पर्श-रसना-नासिकेन्द्रियाणां त्वदभिमुखत्वं भवति । अत्र साधकस्य प्रतिनिधित्वमुपगताया राधिकाया आत्मदशानिवेदनम्, श्रीकृष्ण-भक्तानां भजनविधिमपि सूचयति । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।

कामः प्रेमा विगतकलुषो धैर्य्यमूर्त्तिर्द्वितीयो
लोभो रागस्त्वयि विनिहितो मोह उग्रः समाधिः ।
भावावेशो विषमयमदः शेष आनन्दरूपः
संवृत्ता मे पिशुनरिपवः बन्धवः स्पर्शरत्न ! ॥ ६४ ॥

शय्या धूलीमलिनसिकता स्त्वत्पदस्पर्शपूता-
स्त्वन्नामाङ्कक्रमितविलकं त्यक्तभूषं शरीरम् ।
स्नानं गोपीनयनसलिलैः साम्प्रतं त्वत्प्रियायाः
क्षुत्तृष्णेच्छाप्रशमकरणं नाम ते दीनबन्धो ! ॥ ६५ ॥

नासाकण्ठे हृतभुजयुगे वक्षसि भ्रान्तभाले
वापीपङ्कप्रततनुतिलका भूषणत्वं प्रयान्ति
हन्तेदानीं दमितविभवां त्यक्तसर्व्वाभिमानां
दासीभूतां न गणयसि मां किं न्विदं दर्पहारिन् ॥ ६६ ॥

संस्कृतभारतीं प्रति पाश्चात्यविदुषाम् आशंसावाणी ।

'श्रीमत्संस्कृतभारती' विजयतां तन्वेतृपोष्टीवकैः
त्रैलोक्ये त्रिविधैर्जनैः स्त्रिपथगा या पूजिता सेवकैः ।

६४—स्पर्शरत्न ! स्पर्शमणेः, यथाहि स्पर्शमणि-प्रभावेन द्रव्याणि स्वर्णत्वमापद्यन्ते तथा रिपुषट्कमपि त्वन्मूर्त्तिध्यानप्रभावेन प्रेमधैर्य्यादिरूपमात्मानुकूलं जातम् । स्पर्शमणेस्तु स्पर्शप्रभावः, तव पुनः ध्यानप्रभाव इति व्यतिरेकध्वनिः ।

६५—शय्यास्नानाहारान् निवेदयति ।

६६—त्यक्तसर्व्वाभिमानाम् प्रोज्झितसकलगर्व्वाम् । सगर्व्वमानवेषु श्रीहरिर्न प्रसीदति इति राधिकायाः प्राकृत-जीववत् कातरोक्तिः ।

या नित्यं हरते भवोद्भवभयं सत्तत्त्वचर्चागुणै-
र्व्याख्यानैः सुगमैः श्रुतेरमृतदैः पुण्योदकैर्निर्मलैः ॥ १ ॥
दूरादेत्य "सुवाचकान्" निजसुतान् माता यथा सोत्सुकान्
प्रीत्यालिंग्य, करद्वयेन वदनं स्पृष्ट्वा ब्रवीति क्रमात्।
बाला रक्षत संविभागमनिशं धर्मार्थकामेप्सवो
धर्मस्तेषु सुसंचितो हि जनयेत् तावर्थकामौ सदा ॥ २ ॥

आर्या आर्यं धर्ममातिष्ठत स्वम्
न त्याज्योऽयं मोक्षदो निश्चयेन।
आपत्काले प्राणनाशेऽपि जाते
धीरास्ते वै ये न धर्मं त्यजन्ति ॥ ३ ॥

मोक्षस्तु शश्वत्सुखरूप आस्ते तं प्राप्य धीराः परिपूर्णकामाः ॥
नेच्छन्ति राज्यं नच विष्णुलोकम् संपत्तिमन्यां किमुतासुरीन्ताम् ॥ ४ ॥
स्वस्त्यस्तु बालाः पुनरागमाय गच्छामि वंगात् विदुषां निषंगात् ॥
षड्भिश्च पक्षैः पुनरेत्य यूष्मान् वक्ष्यामि सर्वं भवदीयकृत्यम् ॥ ५ ॥
तस्यां गतायामिव चन्द्रिकायाम् खिन्नाश्चकोरा इव वाचकास्ते ॥
चिन्तापरास्तद्विरहेण मूढाः कष्टेन मासानतिवाहयन्ति ॥ ६ ॥
आगत्य प्रतिमासं पायय पीयूषमधुरवचनानि।
तारय संसृतिदुःखाद्वारति मातस्त्वदीयपददासान् ॥ ७ ॥

दर्शन-परीक्षा।

द्वितीयखण्डस्य २०१ पृष्ठतोऽनुवृत्ता।

अत्रैवं सांख्यकारिका:—
'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पंग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः' इति। प्रकृतिनिवृत्तिरपि

कृतप्रयोजनाश्च नर्तक्या इव संभवन्ति । सर्वथा च प्रधानपरिणाम-कारणतावादो युक्त इति निरूपयन्ति ।

इदमेव पातञ्जल पाशुपत वैष्णवादीनामपि मतम् । इयांस्तु विशेषः यत्सांख्याः चेतनानधिष्ठितं प्रधानं कारणमिति वदन्ति । अन्ये तु ईश्वराधिष्ठितं प्रधानं कारणमिति वदन्ति । अपरोऽयं विशेषो यत्सांख्यपातंजलयोः प्रकृति-प्रधानपदाभ्यां कारणस्य व्यवहारः । पाशुपतवैष्णवादीनां तु प्रकृति-भगवच्छक्त्यादिपदैर्व्यवहार इति ।

एतत्सांख्यादिमतमपि न युक्तम्:—'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति आकाशादीनाम् आत्मादिविजातीयानामुत्पत्तिर्या श्रुतौ प्रतिपादिता न सा परिणामवादे युज्यते । नहि मृत्परिणामो घटादिकं मृदो विलक्षणम् । यदि तदर्थं सत्कार्यं परित्यज्य असत्कार्यवादः स्वीक्रियते तर्हि पूर्वोक्तदोषाः सम्भवन्ति । एवञ्च न सतः कार्यस्याभिव्यक्तिर्नाप्यसतः किन्त्वाविद्यक एव सर्वोऽपि प्रपञ्चः । सत एव कार्यस्योत्पत्तौ कारकव्यापारो निष्प्रयोजनः स्यात् । अभिव्यक्तिर्नाम वर्त्तमानोऽवस्थाविशेषः येन सदिति व्यवहारः । अनभिव्यक्तिश्चानागतावस्थाविशेषः येन नास्तीति व्यवहारः । एवञ्च अवस्थाद्वयापन्नः प्रपञ्चः सदसदात्मकमिति कल्पनन्तु न युक्तम् येन धर्मेण अनागतत्वं येन च धर्मेण वर्त्तमानत्वं तयोरप्येवं सदसदात्मकत्वमङ्गीकरणीयमित्यनवस्थाप्रसङ्गात् । किञ्च केन सम्बन्धेन धर्मसत्ता ? न तावत् स्वव्यापारेण किन्तु सम्बन्धान्तरेण । सम्बन्धान्तरेण धर्मसत्ता च सम्बन्धान्तरेण इत्यपरोऽनवस्थेत्यनवस्थाद्वैविध्यम् । एवं च सदसद्रूपत्ववादो न युज्यते, येन सामग्रीणामनागतावस्थाविशेषसम्पादनेन साफल्यं कल्प्येत ।

अस्तु वा कथंचिदपि कारकव्यापारसार्थक्यम् । एवमपि प्रधान-परिणामत्ववादो न सङ्गतः । नहि प्रधानं सावयवम् अनित्यत्वापत्तेः । निरवयवन्तु प्रधानं सर्वात्मना परिणममानं विनश्वरं स्यात् । ब्रह्मणस्तु प्रपञ्चो विवर्त्तो न परिणाम इति न ब्रह्मानित्यत्वापातः । असत्त्वाज्ञानेन यद् यदात्मना भासते

यत्तत्त्वज्ञानेन च यद्बुद्धावनुवर्त्तमानायामेव यद्बाध्यते—यथा रज्जुज्ञानबाध्यं रज्जुज्ञानबाध्यश्च सर्पादि, स तस्य विवर्त्तो यथा रज्जुविवर्त्तः सर्प इति न दोषः ।

अस्तु वा कथंचिदपि प्रधानपरिणाम-सम्भवस्तथापि न प्रधानमिदं केवलं प्रवर्त्तते । नह्यचेतनं कुत्रापि स्वयं प्रवर्त्तते । जलादीनां निम्नाभिमुखी प्रवृत्तिरपि तदधिष्ठानदेवताप्रयुक्तैव । ईश्वराधिष्ठितमेव प्रधानं प्रवर्त्तते इति यात-ञ्चलमतेऽपि तत्प्रधानं मायैव नातिरिक्तं किञ्चित् । सा च माया न सती नाप्यसती किन्त्वनिर्वचनीयैव । अनिर्वचनीयायाञ्च मायायां प्रत्यक्षमनुमानमर्थापत्तिः श्रुतिश्च प्रमाणमित्यद्वैतसिद्ध्यादिषु विस्तरेण प्रपञ्चितम् । इयमेव माया भगवतः शरीरमिति गीतादिषु व्यक्तम् । सर्वथा च मायिकत्वमेव सर्वस्य प्रपञ्चस्य युक्तम् ।

एतेन प्रधानपुरुषसंयोगः पुरुषार्थं प्रधानव्यापारे कारणमिति प्रत्युक्तम् । अन्धो वाचा पङ्गुं प्रवर्त्तयति, अयस्कान्तोऽपि सांनिध्येन लोहं व्यापारयति, पुरुषस्तु निर्लेपो वागादिरहितो नित्यसंनिहितश्च कथं कादाचित्कं प्रधानव्यापारं प्रयोजयेत् । एतेन स्वयं प्रधानं परिणमत इति शङ्कापि परास्ता प्रयोजनाभावात् । न निर्लेपः पुरुषो भोक्ता येन तद्भोगः प्रधानपरिणामस्य प्रयोजनं स्यात् । कैवल्यार्थं प्रधानपुरुषविवेकोऽपेक्षितः प्रधानपुरुषाविवेकेन हि कर्तृत्वादिमान् पुरुषो भासत इति चेत् कोऽयं प्रधानपुरुषाविवेको येन बन्धः । न तावत् विवेकात्यन्ताभावोऽभावस्याकारणत्वात् । किन्त्वज्ञानमित्याविद्यकत्वमेव बन्धस्योपपादितं भवति । नहि प्रधानपुरुषविवेको विशेषरूपेण सम्भवति, सामान्यरूपेण तु स न मोक्षं जनयितुमीष्टे । आत्मज्ञानं खलु मोक्षसाधनमिति श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धम् । नहि नैयायिकादिसम्मतमात्मज्ञानं मोक्षजननसमर्थं भवति । अहमिति ज्ञानं खलु तेषां मते आत्मज्ञानं तत्तु सर्वदा सर्वस्य विद्यते इति न कोऽपि बद्धः स्यात् । नहीदानीन्त्वेनाऽऽत्मज्ञाने नापरोक्षत्वं नापि प्रमात्वमिति कल्पनं सम्भवति प्राभाकराणां मते सर्वमपि ज्ञानं प्रमात्मकमेव नतु भ्रमज्ञानं नाम किञ्चिद् ज्ञानं विद्यते इति तत्संमतमात्मज्ञानमपि न भ्रम इति न मोक्षसाधनम् ।

सांख्यपातञ्जलयोश्चात्मनो नित्यपरोक्षतयाऽऽत्मसाक्षात्कारो न भविष्यत्येव । योगजधर्मोऽपि पदार्थानुरोधेनैवातिशये हेतुः न परोक्षमपि विषयमपरो-

क्षयेत् । अत अद्वैतवादिसम्मत आत्मसाक्षात्कार एव मोक्षसाधनम् । तत्सम्मता ऽऽत्माश्रिताविद्याप्रयुक्तमेव ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमपि जगत् इति नासत्कार्यवादो नापि सत्कार्यवादो युक्तः । किन्तु सद्रूपब्रह्मविवर्त्तवाद एव युक्तः ॥

द्वैतदर्शनानामपि सर्वेषां ब्रह्मविवर्त्तवाद एव परमतात्पर्यम् । तत्तद्दर्शन-प्रवर्त्तका मुनयः सर्वज्ञाः न भ्रान्ता इति युज्यते । यदि भ्रान्तास्तर्हि के भ्रान्ता इति निर्णयो न भविता । एवञ्च सर्वमपि दर्शनं निर्विषयं स्यात् । बहिर्मुख-प्रवणाः पुरुषाः परमपुरुषार्थेऽद्वैतमार्गे न स्वरसतः श्रद्दधीरन् ।

“ साप्तं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये ताम्
तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ॥
श्रद्धां दधे निषधराड्विमतौ मताना
मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥ ”

इति श्रीहर्षवाक्यमप्यत एवोपपन्नम् । न च जानीयुरद्वैतदर्शनं यथावद्वे-त्यद्वैतमतस्यान्यथाग्रहणेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं व्यवहारकालेऽपि गृहीत्वा सर्वे नास्तिका भवेयुरिति नास्तिकमतनिराकरणेनाद्वैतमतप्रवर्त्तनं कामयमानाः तत्ता-दृशान् दर्शनभेदान् प्रदर्शयामासुर्न वस्तुतस्तेषामद्वैतमतनिरासोऽभिमतः । तदुक्तम्:—

‘ आरम्भपरिणामाभ्यां पूर्वं सम्भावितं जगत् ।
पश्चात् काणादसांख्याभ्यां युक्त्या मिथ्येति निश्चितम् ’ ॥

‘ स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाण-प्रमेयाभिमान ’ इति ‘ मायागन्धर्वनगर-मृगतृष्णिकावद्वा ’ इति गौतमसूत्रद्वयमप्यत एवोपपद्यते । ‘ कणादकपदाक्षपादकमिदं शास्त्रं तत्त्वन्तु बादरायणात् ’ इत्युक्तिरप्यद्वैतपारमार्थ्यं सम्यगेव बोधयति । उदयनाचार्या अपि विज्ञानवादिमतदूषणप्रस्तावे ‘ आगतोऽसि सन्मार्गे अद्वैत-मतप्रवेशात् । नन्वद्वैतवादस्यापि वैशेषिकादिप्रतिपक्षत्वात्तदपि त्वया निराकर-णीयमिति चेत् किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया, इति वदन्त अद्वैतमेव तत्त्वम् । तत्तूत्तमाधिकारिणाम् । वैशेषिकादिकन्त्वधमाधिकारिणामिति गम-यन्ति । सांख्यभाष्यकारा अप्यक्षपाद-प्रणीते च काणादे सांख्य-योगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिरिति वदन्त इदमनुमन्यन्ते । एतेन नारदपाञ्चरात्रमीमांसकादिमतमपि व्याख्यातम् । अयमत्र नारदपाञ्चरात्रगतः श्लोकः—

'अयं प्रपञ्चो मिथ्येति सत्यं ब्रह्माहमद्वयम्
तत्र प्रमाणं वेदान्ता गुरुः स्वानुभवस्तथा ' इति ।
मीमांसकमूर्धन्याः कुमारिलपादास्तु—
"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णु—
रात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।
दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधः
प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥ "

इत्यात्मतत्त्वनिर्णये वेदान्तानामेव स्वातन्त्र्यमिति ज्ञापयन्ति । एवं च कर्मादिसक्तानां बुद्धिभेदमजनयितुं मीमांसाशास्त्रं सिद्धमिति । उक्तं हि गीताशास्त्रे 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ' इति । गौतमादिशास्त्रं केवलयुक्त्यनुसारि श्रुतिविरोधे न वस्तुतत्त्वं गमयति । अतएव 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इति वैयासिकं सूत्रम् । श्रुत्यनुसारी तु तर्कोऽद्वैतिनामेव विद्यते नान्येषाम् । अन्यथा नास्तिक-शास्त्रमप्यादरणीयं स्यात् ।

अत्राद्वैतब्रह्मसिद्धिकाराश्चार्वाकादिमतमत्यन्तं हेयं मन्यन्ते । वयन्तु तेषामपि दर्शनानामधिकारिविशेषमुद्दिश्य तैत्तिरीयोपनिषद्गतान्नमयात्मसमर्थनार्थमेव प्रवृत्तिः, एवं सौगतादि-मतानामपि प्रपञ्च-मिथ्यात्व निरूपणार्थमेव प्रवृत्तिरित्यद्वैत-दर्शनस्य प्रथमादि-सोपानमेव चार्वाकादिदर्शनं जानीमः ।

एवञ्च सर्वेषामपि दर्शनानामद्वैत-दर्शनेनाविरोधात् तत्सम्मतो ब्रह्मविवर्त्तवाद एव युक्तः, न प्रधानपरिणामवादः सांख्यानां पातञ्जलानाञ्चेति सिद्धम् ।

तत्रेश्वरो न निमित्तकारणमत्र किन्तूपादानकारणं, तच्चं च मायापेक्षयैव न तु परमाण्वपेक्षयेति पूर्वमेव निरूपितम् । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, इति श्रुतिश्चात्रानुकूला । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतिर्लयाधारत्वं स्थितिकारणत्वमपि द्योतयन्ती ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं गमयति । एकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानप्रतिज्ञादिकं, 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्' इति सूत्रञ्चात्रानुकूलम् । यत्तु वैशेषिकनैयायिकपातञ्जलपाशुपतवैष्णवानां केवलं निमित्तमात्रं कुलाल इवेश्वर इति मतं तदेतेन पराहतम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तञ्च सर्वं मिथ्यैवेति सिद्धम् ॥

इदञ्च प्रपञ्चमिथ्यात्वं केवलं श्रुत्येकसमधिगम्यं श्रुत्यनुसारिसत्तर्कसमधिगम्यञ्च । ये तु श्रुतिं प्रमाणं नाभ्युपयन्ति तेऽपि प्रपञ्चमिथ्यात्वं कथमपि

स्वीकर्त्तुमेवाहंन्तीति प्रपञ्चोऽयं सवित्यनुभवगम्योऽपि न वस्तुतः सन्नेव नापि वस्तुतोऽसन्निति सप्तभङ्गीनयेन प्रपञ्चस्यास्याव्यवस्थितत्वं—प्रतिपादयन्त्यर्हंतमतानुसारिणः, तथाहिः——

जैनाचार्याः सप्तपदार्थानङ्गीकुर्वन्ति—(१) जीवः (२) अजीवः (३) आस्रवः (४) सम्वरः (५) निर्जरः (६) बन्धः (७) मोक्षश्चेति सप्तपदार्थाःसन्ति। अयं विभागो विस्तरेण, संक्षेपतस्तु जैनमते द्वौ पदार्थौ जीवोऽजीवश्चेति। जीवाजीवयोः पञ्चास्तिकायशब्दैः व्यवह्रियते यथा—जीवास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेति। अत्रास्तिकायशब्दस्यानियतपदार्थे इत्यर्थः। जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः। एतेषां हि मते सर्वेषु पदर्थेषु सप्तभङ्गीनयं स्वीकृत्य सर्वे पदार्था अनियता इत्युच्यते।

सप्तभङ्गीनयो नाम—स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्तिचावक्तव्यः, स्यान्नास्तिचावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्तिचावक्तव्यश्च। अत्र स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। तस्य च कथंचिदित्यर्थः। एवञ्च स्यादस्तिशब्देन कथंचिदस्तीत्यर्थो गृह्यते। यदा हि यस्य वस्तुनः सत्त्वं विवक्ष्यते तदा तद्वस्तु स्यादस्तीति प्रयुज्यते। यदा हि सर्वं वस्त्वस्तीत्येव स्यात्तर्हि सर्वथा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्त्येवेति प्रवृत्तिनिवृत्ती क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् कस्यचन न भवेताम्। अतः सर्वं वस्त्वनियतमित्येवाङ्गीकरणीयम्। यावता च-ऽनियतत्वं तदा च स्यादस्तीति व्यवाहरस्तथा स्यान्नास्तीतिव्यवहारः, तदुक्तम्:—

"तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीतिप्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥ क्रमेणोभयवांच्छायां प्रयोगसमुदायभृत्। युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते। अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गःसमुद्गतः॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमोभङ्ग उच्यते।"——

एवञ्चानेन सप्तभङ्गीनयेन सर्वेषामपि पदार्थानामनियतत्वात् जीवास्तिकाय पुद्गलास्तिकाय इत्यस्तिकायशब्देन व्यवहारः॥

पुद्गलाश्च षोढा भवन्ति। तत्र पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमञ्चेति। धर्मोनाम—तप्तशिलारोहणकेशोल्लुञ्चनादि बाह्यचेष्टयाऽन्तर्जायमानमपूर्वं धर्मास्तिकाय शब्देन व्यवह्रियते। जीवस्य सततोर्द्धगमनं स्वभावः देहेऽवस्थानन्तु सततोर्द्धगमनप्रतिबन्धककर्माश्रितम्। तत् प्रतिबन्धकं कर्माधर्मास्तिकायः। आकाशास्तिकायो द्विविधः—लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति।

तत्रोर्ध्वपरिचतुर्दशभुवनेषु स्थितानामन्तर्वर्त्याकाशो लोकाकाशः । तेषामुपरिविद्यमान आकाशो मोक्षस्थानमलोकाकाशः ॥

आस्रवसम्बरनिर्जरास्त्रयः प्रवृत्तिरूपाः, प्रवृत्तिर्द्विविधा समीचीनाऽसमीचीना च, तत्रासमीचीनप्रवृत्तिसाधनमिन्द्रियसंघातः आस्रवइति । शमदमगुप्तिसंमिति प्रवृत्तिः सम्बरो नाम । तत्र वाह्येन्द्रियनिग्रहः शमः । अन्तरिन्द्रियनिग्रहो दमः । कायवाङ्मनोनिग्रहोगुप्तिः । भूमिगतजन्तुहिंसापरिहाराय प्रसृतेमार्गे सम्यगादित्यप्रकाशे सति सञ्चरणम् नियताहारनिषेवणादि च संमितिः ॥ निर्जरानाम तप्तशिलारोहणादि । तत्रास्रवोऽधर्मः सम्बरनिर्जरौ तु धर्मः । बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहावरणीयमान्तरीयं कर्मेति चतुर्विधं घातिकर्म । सम्यक्ज्ञानं न मोक्षसाधनं ज्ञानात वस्तुसिद्धौ शुक्तिरजतादिज्ञानेभ्योऽपि सत्यं रजतं सिद्ध्येत् इति ज्ञानावरणीयं कर्म, आर्हतदर्शनाभ्यासाच मोक्ष इति दर्शनावरणीयं कर्म । विप्रतिपिद्धेषु वस्तुषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणीयं मोहनीयं कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां मोक्षविघ्नकरमैश्वर्यादिकं भवत्विति ज्ञानमान्तरीयं कर्म । एतानि सर्वाण्यपि श्रेयोहन्तृत्वात् घातिकर्मेत्युच्यन्ते ।

अघातिकर्माणि चत्वारि—आयुष्कं गोत्रिकं नामिकं वेदनीयञ्चेति । शुक्रशोणित सम्बन्धजात-मिलितमुभयमायुष्कं कर्म (आयुःप्रकाशकम्) । आयुष्कस्य देहाकारपरिणामशक्ति गोत्रिकम् । गोत्रबीजे कललाख्यद्रव्यात्मकावस्थाया वुद्बुदावस्थायाश्च आरम्भकः क्रियाविशेषो नामिकम् । सक्रियस्य बीजस्य तेजःपाकवशाद् घनीभाव येन शरीराकारपरिमाणो भवति स वेदनीयम् ।

एवञ्च ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्यात्मनो ज्ञानादिगुणानां मोक्षदशायामाविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि पापरूपाणि कर्माणि घातिकर्म्माणि । शरीरस्याभिमानादिनिवर्त्तकानि कर्माणि अघातिकर्म्माणि । अनेन कर्माष्टकेन पुरुषस्य बन्धो भवति । अत इदं कर्माष्टकं बन्ध इत्युच्यते ।

मोक्षो नामः—(a) अर्हम्मुनिप्राप्तिर्मोक्ष इति केचित् (b) विगलितसमस्तक्लेशस्य विगलितसमस्तवासनस्य च पुरुषस्य ज्ञानावरणीयादिकर्मरहितस्य सुखरूपस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मोक्ष इत्यपरे । (c) इतरे तु अनादिकालप्रवृत्तशरीरावस्थानप्रयुक्ताद् बन्धाद् वियोगे सति सततं जीवस्योर्द्ध्वगमनमिति मोक्षः । बद्धमुक्तस्य ह्यूर्द्ध्वगमनं पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येव । दृढपङ्कलिप्तस्यालाबुफलस्य निश्छिद्रस्य पङ्कलेपान्मुक्तस्येव सम्भवति ॥

सर्वथा च जीवाजीवास्रवसम्वरनिर्जरबन्धमोक्षाः सप्तपदार्थाः। ते सर्वेऽपि सप्तभङ्गीनयेनानियता अस्तिकाया इत्युच्यन्ते।

अत्र सप्तभङ्गीनये पञ्चमादिभङ्गानां चतुर्थभङ्गात् फलतो न विशेषः। अतः पञ्चमभङ्गेन सत्कार्यवादनिषेधः। षष्ठभङ्गेन तु असत्कार्यवादनिषेधः। सप्तमभङ्गेन तु पूर्वमसदनन्तरं सदिति सदसत्कार्यवादनिषेधः। एवञ्च घटः सन् घटोऽसन् इत्येकस्यैव सत्त्वस्यासत्त्वस्य च प्रत्यक्षत्वाद् वस्तूनामनियतत्त्वम्।

अद्वैतवादेऽपि सदसत्त्वविलक्षणत्वरूपमनिर्वचनीयत्वमङ्गीकृतञ्चेत् व्यावहारिकं नित्यसत्त्वमङ्गीक्रियते, इत्थमपि प्रपञ्चस्य कल्पितत्वञ्च। अतोऽद्वैतमताद् जैनमतस्य विशेषः।

इदन्तु जैनमतत्र विचारसङ्क्षम्:—

तत्र अणुभ्यः (पुद्गलेभ्यः) सङ्घातानामुत्पत्तिः पूर्वमेव निराकृता। यदि सप्तभङ्गीनयोऽङ्गीक्रियते तर्हि मोक्षादिकं सर्वमपि तेषां मतेऽनियतं स्यात्। शीतोष्णयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरेकस्मिन् वस्तुनि समावेशो न भवति। अतो यदि किमपि वस्तु अस्तीत्युच्यते तर्हि सर्वदा सदेव यथाऽस्मन्मते जीवात्मा। प्रपञ्चस्तु सदसद्विलक्षणोऽपि व्यवहारान्यथानुपपत्त्या यावत् ब्रह्मज्ञानमस्त्येव। यदि सत्त्वासत्त्वे वस्तुधर्मौ भवेताम् तर्हि वस्त्वसत्त्वदशायामपि दसत्त्वनुवृत्त्यापातः। भग्नेनापि घटेन जलधारणप्रसङ्गश्च। एवञ्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं नियतं जैनानां मते न सम्भवति। अस्माकं मते व्यावहारिकसत्त्वेन प्रपञ्चप्रवृत्त्यादिकं संभवति। किञ्च सत्त्वासत्त्वयोः समुच्चयः परस्परविरुद्धत्वेन न सम्भवति, विकल्पोऽपि वस्तुनि न संभवति। अतः स्यादस्तीति प्रथमभङ्गो द्वितीयभङ्गस्तृतीयभङ्गश्च प्रपञ्चस्य कल्पितत्वमेव गोचरयति। स्यादवक्तव्यमिति चतुर्थभङ्गोऽपि घटादि-शब्दान्यपटादि-शब्दावाच्यत्वं गोचरयति॥

किञ्चार्हन्मुनिर्नित्यमुक्तोऽनादिसिद्धश्च। अन्यो जीवोऽनुष्ठानान्मुक्त इत्यादि व्यवस्था न स्यात्। घटादीनां सर्वेषाम् सङ्कीर्णत्वात्, ओदनार्थ्यग्निभक्षणे प्रवर्त्तेत, जलार्थी मृदानयने प्रवर्त्तेत। जैनानां मते जीवो मध्यम-परिमाणः सङ्कोच-विकाशशीलश्चेत्यवगम्यते। अत्र च जीवस्यानित्यत्वापत्तिः। मनुष्यकायपरिमाणस्य जीवस्य जन्मान्तरे हस्तिकायव्याप्तिर्न सम्भवति। कौमारे स्वल्पपरिमाणो जीव तारुण्यवार्द्धक्ययोः कृत्स्नं शरीरं न व्याप्नुयात्।

बहूनामवयवानां सङ्कोचविकाशाभ्यामुक्तदोषवारणन्तु न सम्भवति । अनन्तास्ते जीवावयवा एकस्मिन्देशे उत भिन्नदेशे । अनन्तानामवयवानां परिच्छिन्नदेशे नान्तर्भावः । यदि भिन्नदेशे बहूनामवस्थानं सर्वेषामवयवानां समावेशेन प्रथिमानुपपत्तिः । प्रदीपवत्सङ्कोचविकाशाभ्युपगमो न युक्तः प्रदीपवदस्याप्यनित्यत्वापत्तेः ।

जीवो नित्योऽणुश्चेति मतं न युक्तम् सर्वेष्वङ्गेषु सुखसाक्षात्कारो न स्यात् । अत्र प्रदीपप्रभाया इव जीवधर्मस्य सङ्कोचविकाशौ नाङ्गीकरणीयौ । ज्ञानं हि जीवस्वरूपं वा गुणो वा । यदि स्वरूपं तर्हि जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वापत्तिः । यदि गुणस्तर्हि जीवज्ञानं समवेतमित्यङ्गीकरणीयम् समवायश्च पूर्वमेव निराकृतः । अतो जैनमतमिदं सर्वथाऽयुक्तम् सत् प्रपञ्चानिर्वचनीयतायामेव पर्यवस्यति ।

बौद्धास्तु स्वप्नदृष्टान्तेन सुषुप्तिदृष्टान्तेन वा सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य क्षणिकविज्ञानात्मकत्वं शून्यात्मकत्वम्वा युक्तमिति केवलयुक्त्यवष्टम्भेन निरूपयन्ति तथा हि:—

कपिलवस्तुनाम्नि नगरे शुद्धोदनस्य राज्ञो गृहे ब्रह्मादिप्रार्थनया मायादेव्याः सिद्धार्थनाम्ना यः प्रादुर्बभूव स गौतमबुद्धः । आदिबुद्धस्तु :—

"ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धोनाम्नाऽजनसुतः कीकटेषु भविष्यति"

इति विहाराऽपरपर्यायेषु कीकटेष्ववततार । तस्य चत्वारोऽन्तेवासिनः । तेषाञ्च सः 'सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यम्' इत्युपादिदेश । ते चान्तेवासिनः स्वबुद्धिवैचित्र्याच्चतुर्धा तं सिद्धान्तमगृहीषुः । सर्वशून्यवादी माध्यमिकः, सर्वक्षणिकविज्ञानवादी योगाचारः, क्षणिकविज्ञानं क्षणिकबाह्यवस्तुघटितमेवेति युगपदेवोभयोर्भानेऽप्यनुमेयं बाह्यवस्त्वस्तीति वादिनः सौत्रान्तिकाः । बाह्यवस्त्वपि क्षणिकमपरोक्षमेव नत्वनुमेयमितिवादिनो वैभाषिकाः । तदयं निष्कर्षः; बाह्यास्तित्ववादिनौ सौत्रान्तिकवैभाषिकौ, सर्वक्षणिकविज्ञानात्मतावादी योगाचारः, सर्वशून्यतावादी माध्यमिकः । तत्र योगाचारमाध्यमिकयोर्मतमग्रे विचारयिष्यामः । इदानीं सौत्रान्तिकवैभाषिकसिद्धान्तं समालोचयामः ॥

सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ बाह्यमाभ्यन्तरञ्च समुदायद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । प्रथमो

भूतभौतिकसमुदायः, द्वितीयश्चित्तचैत्तसमुदायः। भूतम्—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकः; भौतिकसमुदायः—रूपादीनि तद्ग्राहकाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि च। पृथिव्यादिपरमाणुपुञ्जाः सर्गकाले संहताः पृथिव्यादयो भवन्ति। चित्तचैत्तसमुदायस्य तु—रूपविज्ञान-वेदना-संज्ञासंस्कारस्कन्धपञ्चकं कारणम्। रूपस्कन्धः—सरूपाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि, आलयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानञ्च विज्ञानस्कन्धः। तत्र प्रवृत्तिविज्ञानम् इन्द्रियभेदेन षड्विधम्। वेदनास्कन्धः—प्रवृत्तिविज्ञाननिबन्धनदुःखानुभवः। संज्ञास्कन्धः—गौरश्व इत्यादिसविकल्पकानुभवः। संस्कारस्कन्धः—पूर्वतनानां स्कन्धानां वासनारूपाः रागक्लेशमदमानादयः धर्माधर्मौ च। अत्र विज्ञानस्कन्धः चित्तम्, इतरे चैत्ता इति विवेकः।

इयं पञ्चस्कन्धी आध्यन्तरसमुदायकारणम्। समुदायद्वयमपीदं क्षणिकमेव। आलयविज्ञानमेवात्मा। क्षणिकमप्यालयविज्ञानं क्षणिकत्वभावनापरिपाकं विना वासनानुच्छेदात् प्रवर्त्तत इति युक्तम्। वासनोच्छेदश्च भावनाचतुष्टयेन। स्वरूपभावना, क्षणिकत्वभावना, दुःखत्वभावना, शून्यत्वभावना चेति भावनाचतुष्टयम्। स्वरूपभावनया धर्मधर्मिभावः, क्षणिकत्वभावनया स्थिरत्वं, दुःखत्वभावनया स्थिरत्वबुद्धिः, शून्यत्वभावनया सत्यत्वबुद्धिश्च निवर्त्तते।

अन्तरेण संहन्तारं चेतनसमुदायद्वयमिदं भवत्येव। कार्यसामान्यं प्रति प्रत्येकहेतुः समुदायहेतुरिति हेतुद्वयं विद्यते। बीजादङ्कुरं, अङ्कुरात्पुष्पम्, पुष्पात् फलमिति प्रत्येकहेतूपबन्धः। तत्र बीजे पृथिवीधातुना काठिन्यं, अब्धातुना स्नेहः, तेजोधातुनौष्ण्यम्, वायुधातुना चलनम्, आकाशधातुना विवरम्, ऋतुधातुना तस्यान्यथापरिणामश्चेति समुदायहेतूपबन्धः। नहि प्रत्येकं वा समुदायम्वा स्वकीयं स्वकीयं कार्यं जनयितुं चेतनमपेक्षते, स्वयम्वाऽऽत्मानं चेतनं मन्यते। तदिदं समुदायद्वयं भावनाचतुष्टयेन निरुध्य तेन यः साक्षात्कारो जायते तदेव तत्त्वज्ञानम् तेनैव मोक्षश्च।

मोक्षश्चाऽऽमन्ति—अस्मदीयविज्ञानसन्ततीनां सर्वज्ञत्वसन्ताने ऽन्तर्भावो वा, विनश्वरक्षणिकालयविज्ञानोपरमो वा इति मन्तव्यम्। एवं पृथिव्यादिधातुजन्यं शरीरं। तत्र शरीरे क्षणिके च स्थिरत्वादिबुद्धिरूपाऽविद्या, तथा रागद्वेषमोहा विषयेषु भवन्ति। तेभ्यो गर्भस्थस्याप्यज्ञानमुत्पद्यते। तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयमुपादानकारणं निष्पद्यते। सैव सितासितादिरूपवत्कललबुद्बुदाद्यवस्था। तस्माच्च नामरूपशब्दाभ्यां कललबुद्बुदाद्याकाराभिव्यक्तिः।

मवभिव्यक्तिक्रमेण पृथिव्यादिधात्वालम्बनानीन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । नैलकस्यान-मेवेन्द्रियम् तच्चाप्राप्यकारि । एतेषामधिपतिप्रत्यय इति नाम, रूपादिविषय-प्रत्ययानां कारणानि चत्वारः प्रत्ययाः; आलम्बनप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययः, अधिपतिप्रत्यय इति । रूपादिविषयप्रत्ययाणामित्यत्र प्रत्यय-पदस्य ज्ञानमर्थः । चत्वारः प्रत्यया इत्यत्र प्रत्ययपदस्य कारणत्वमर्थः । नीलाद्याकारता पूर्वतनमालयविज्ञानं आलोकादयः चक्षुरादीन्द्रियाणि च प्रवृत्ति-विज्ञानं जनयन्ति इति सौत्रान्तिकवैभाषिकमतसंग्रहः ॥

नैतत्सङ्गतम् । एकेनापरस्यापरेणान्यस्येति प्रत्येकहेतुत्वं चेतनं विनापि कथमपि भवतु नाम । समुदायहेतुत्वन्तु समुदायस्वरूपसिध्यर्थं संहन्तारं कमपि चेतनमपेक्षत एव । पृथिव्यादय उपसर्पणवशात् चक्रवद्भ्रमन्त अन्त्यतां प्राप्ताः स्वयमेव कार्यं यदि जनयन्ति तर्हि कुसूलस्थानां बीजानामन्त्यक्षणप्राप्त्यैवाङ्कुर-जनकत्वापत्त्या विनैव कृषिं कृती कृषीवलः सम्पद्येत । अतो विन्यासविशेषेण स्थलविशेषं प्राप्ता एव बीजा अङ्कुरमुत्पादयन्तीति वक्तव्यम् । विन्यासभेदश्च नाचेतनानां स्वयमेव भवति इति संहन्ता स्थायी च चेतनः कोऽप्यपेक्षते । किञ्च बहव उपकार्योपकारकभावापन्ना भावा विद्यन्ते । इदञ्च क्षणिकत्वपक्षे नोपपद्यते क्षणिकस्योपकारानास्पदत्वात् । नहि क्षणभेदमन्तरा उपकार्योपकारकभावः सम-र्थयितुं शक्यते । एवञ्च स्थायित्वं भावानामवश्यमिष्टमेव ।

अस्थिराणां संहतानामेव भावानामनादिसंसारेऽनुवृत्तिकल्पनेऽपि तेषां भावानां सुखदुःखादिजनकत्वं यत्किञ्चित्सहायापेक्षयैव वर्णनीयमिति । तादृश-सहायसम्पादकश्चेतनोऽपेक्ष्यते ॥

किञ्चालयविज्ञानेन सदृशज्ञानान्तरोदये मनुष्यस्य देवतिर्यगादिभावस्य च क्षणिकत्वादिभावनाचतुष्टयपरिपाकपर्यन्तं स्वीकरणीयस्यानुपपत्तिः । विसदृशज्ञानो-दये च कदाचिन्मनुष्यः कदाचिद् हस्ती कदाचिद् गर्दभः स्यादिति महाननाश्वासः ॥

अदृष्टसहकृतेन कारणकलापेनापि न संघातसिद्धिः । यः खलु कर्त्ता न स भोक्ता युष्मन्मत इति कर्त्तुः भोगपूर्ववर्त्तितया ऽदृष्टकल्पनं सर्वक्षणिकत्ववादे न सम्भवति । यत् कार्यपूर्वक्षणे कार्यक्षणे च विद्यते तदेव कारणम् । क्षणिकत्व-वादे च प्रत्येकहेतुत्वादिकथापि न सिद्ध्येत ।

घटादिषु मृदादिबुद्धिर्हि घटादीनां मृदाद्युपादानकारणतागमिकेति वर्णनीयम् । क्षणिकत्ववादे कारणात्मना कार्यस्यानुभवोऽपि बाधितः । यदि कारण-सदृशात्मना ऽनुभवः कार्यस्य विद्यते, न तर्हि उपादानकारणादिनिर्णयो भवति ।

यत्तु चित्तचैत्तादीनामालम्बनादिचतुर्विधहेतुकार्यत्वमुक्तं तदपि चतुर्णामेकत्र समवधानासम्भवात् क्षणिकत्वमतं विरुणद्धि ॥

यत्तु सौगतानां मतं प्रतिसंख्या सन्तमसन्तं करोमि इति बुद्धिस्तया निरोधो घटादीनां मुद्गरप्रहारादिना क्रियमाणो नाशः । आवरणाभावमात्रमाकाशश्च शून्यम् इतरत् क्षणिकमिति तदपि न सङ्गतम् । यदि प्रतिसंख्या तन्निरोधो वा सन्तानस्य, क्षणिकविज्ञानसन्तानं भवति न तर्हि कार्यकारणभावः । नहि सा सन्तानिन एव सन्तानः अन्यथा क्षणिकताविरोधः । अभेदः स्यात् ।

तदयं निष्कर्षः—घटादयो न क्षणिकाः, सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । नाऽप्यावरणाभावमात्रमाकाशः किन्तु श्रुत्यादिसिद्धत्वात् आकाशो भावरूप एव । आत्मा तु न क्षणिकः स्मरणाद्यनुपपत्तेः । सादृश्यनिबन्धनन्तु प्रत्यभिज्ञानादिकं न सम्भवतीति पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ।

क्षणिकविज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थशून्यतावादी योगाचारः । इदमस्य मतम्—स्वप्नदृष्टान्तेन क्षणिकविज्ञानमात्र तत्त्वम् । ज्ञानाकाराणामेव सतां ज्ञेयानां केनचिदाकारभेदेन प्रमाणं प्रमाता प्रमितिरिति विधाचतुष्टयमुपपद्यते । बुद्धिकल्पितरूपेणान्तस्थ एव प्रमाणमेयादिव्यवहारो न पारमार्थिक इत्यद्वैतमतादस्य वैलक्षण्यम् । यदद्वैतमते अनिर्वचनीयनीलादिविषयविज्ञानमत्र नीलाद्याकारविज्ञानमिति यत्स्वरूपविज्ञानं तदेवाभत्येन बाह्येनाकारेण युक्तं प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलमिति वैभाषिकसौत्रान्तिकाभ्यामपि बाह्यार्थसत्त्ववादिभ्यां काल्पनिक एव प्रमाणव्यवहारोऽङ्गीकृतः । नहि वृक्षासम्बन्धी परशुर्द्वैधीभावं जनयति, किन्तु संयोगेन तत्सम्बन्ध्येव । एवं प्रमाणफलयोरपि सामानाधिकरण्यं ज्ञानस्थत्वेन सम्पादनीयम् । नव तत्र संयोगः सम्बन्धः, किन्तु तादात्म्यम्, तदपि कल्पितमेव, न वस्तु सत् । नहि प्रमाणफलाभ्यां द्वाभ्यामेकस्य ज्ञानस्याभेदः सत्यः सम्भवति ।

अयं घट इत्याद्यनुभवस्तु ज्ञानगताकारमेव गोचरयति सहोपलम्भनियमात् ज्ञानज्ञेययोः । एतेन बाह्यकारणतया ब्रह्मादिसिद्धिरपि परास्ता । स्थूलादिज्ञानं हि ज्ञाने विषयेषु परमाणुत्वसम्भवात् ज्ञानाकारतामेव विषयाणां स्थापयति तदिदं न सङ्गतम् ।

'अबाधात्स्वप्नवैधर्म्याद् बाह्यार्थस्तूपलभ्यते बहिर्वैदिति तेऽप्युक्तिर्नातिधीरुर्यरूपभाक्' अयं घट इत्याद्यबाधितानुभवोऽपि स्वप्नविलक्षणः, स्वप्ने घटादयो ये

भासन्ते न ते तात्कालिका भवन्मतेऽन्यथाख्यात्यस्वीकारात् नाप्यनिर्वचनीया दृष्टान्ताभावात्, जाग्रत्प्रपञ्चस्तु सति प्रमातर्यबाध्यमानत्वात् न प्रातिभासिकः इति ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं वस्तु सन्नेव । बहिर्वदिति भवदुक्तिरपि बाह्यार्थमवगमयति । ज्ञानवैचित्र्यमपि विषयवैचित्र्येणैव भवति । वासनावशात्तु ज्ञानवैचित्र्यं न सम्भवति सा हि वासना यदि क्षणिका तर्हि स्मरणाद्यनुपपत्तिः । अथाक्षणिका तर्हि युष्मन्मतहानिः नहि तस्या अक्षणिकायाः क्षणिकमालयविज्ञानमाश्रयो भवति, नहि युगपदुत्पन्नयोः सव्यदक्षिणशृङ्गयोराधाराधेयभाव उपपद्यते । सर्वथा क्षणिकविज्ञानमतमयुक्तमेव ॥

शिष्यैस्तावत् योग आचारश्च करणीयः योगो नाम प्रश्नः आचारो नामाङ्गीकारः गुरूक्तार्थस्वीकारेणोत्तमाः । प्रश्नाकरणात् अधमा ये ते खलु बुद्धमतानुयायिनो माध्यमिकाः कथ्यन्ते इदमेतेषां मतम् :—

नहि बाह्योऽर्थोऽस्ति बाह्यार्थस्य परमाणुसमूहादिरूपत्वासम्भवात् । नापि ज्ञानाकारा विषया अनुभवविरोधात् क्षणिकविज्ञाननिर्विषयज्ञानायोगात् । एवञ्च प्रपञ्चो न सन् बाध्यमानत्वात् नाप्यसन् अपरोक्षत्वात् नापि सदसद्रूपः विरोधात् नाप्यनिर्वचनीयः सद्विलक्षणत्वेऽसत्त्वस्य असद्विलक्षणत्वे सत्त्वस्यावश्यकत्वेन सदसद्विलक्षणत्वस्यायोगादिति निस्तत्त्वमेव तत्त्वम् । शून्यत्वन्नाम सद्रूपत्वादिनाविचारासहत्वम् । इति शून्यभावनयैवात्महननरूपमोक्षसिद्धिरिति ॥

नेदं मतं युक्तम्—प्रमाणैः ज्ञानस्य ज्ञेयस्य चोपलम्भात् । स्वप्नजागरयोर्विषयभेदस्तु प्रत्यक्षः, सर्वशून्यत्वं कथमपि न सिद्ध्यति । सदसतोर्विचारासहत्वेन सर्वप्रमाणागोचरं वस्तु युष्माभिर्व्यवस्थापितम् । सर्वं शून्यमिति च प्रमाणेन स्थापितमिति विरोधेऽपि युष्मन्मते सौगताद्वैतमतयोरियानेव भेदः । सर्वमिथ्यात्ववादी सौगतः, आत्मेतरमिथ्यात्ववादी अद्वैती ॥

सर्वथा च यन्यतोऽर्थतश्चानादरणीयोऽयं सौगतनयः । 'पश्यः' इत्याद्यपशब्दास्तत्रोपलभ्यन्ते । अर्थतस्तु विरोधः क्षणिकं विज्ञानं वासनाद्याधारमिति वर्णनेन । वस्तुतस्तु वासुदेवावतारपुरुषस्य बुद्धस्य नैतत् वस्तुगत्या सम्मतम् दैत्यादिविनाशार्थं खलु बुद्धमतं प्रवर्त्तितमिति शास्त्रादवगच्छामः ।

वर्णाश्रमधर्मप्रतिपालनेन भगवत्पूजनादिना च प्रवृद्धानां हि दैत्यानां तपोविशेषेण वर्द्धमानायुषामपि यथा धर्मेष्वविश्वासस्तथा भगवति चाविश्वास-

स्तथाकरणेन नियतमेव तेषां तेजोवीर्यादिकं क्षीणं भवेदिति तत्सम्पादनद्वारा दैत्यादिविनाशनेन धर्मरक्षणमेव बुद्धस्य मुख्यमभिमतम् ।

सर्वथा सर्वेषामपि दर्शनानां यथा यथा परस्परमविरोधस्तथा तथा तत्सम्पादनमेव युक्तमिति असत्कार्यवादसत्कार्यवादयोः सद्विवर्त्तवादोपोद्घाततयाऽविरोधः संक्षेपशारीरकाभिमतोऽयन्तमेव समीचीनः ।

सद्विवर्त्तवादे ह्यज्ञानावृतं ब्रह्मचैतन्यं सद्रूपं प्रपञ्चात्मना भाति, यः प्रपञ्चो ब्रह्मचैतन्यावरणस्याज्ञानस्य परिणाम इत्यज्ञानपरिणामित्वं ब्रह्मविवर्त्तोपादानत्वञ्च सम्मतम् । अद्वैतिनो हि यदज्ञानं साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं मायाभिधानञ्च मन्यन्ते तदेव सांख्याः प्रधानं मन्यन्ते । इयान् विशेषः यत्प्रधानं सांख्याभिमतं सत्यमद्वैताभिमता माया मिथ्येति ।

प्रपञ्चस्य मायापरिणामत्वं ब्रह्मविवर्त्तत्वञ्च सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वसिद्ध्यधीनम् । तत्रासत्कार्यवादेनोत्पत्तेः प्राक् बौद्धमतेन शून्यत्वभावनापरिपाकानन्तरञ्च प्रपञ्चस्यासत्त्वेऽवगते 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन प्रतीतिदशायामपि प्रतीतिमात्रं न सत्त्वमिति गम्यत इति असत्कार्यवादसत्कार्यवादयोः सद्विवर्त्तोपोद्घातत्वमत्यन्तमुचितमिति जानीम इति विस्तराद्भीतभीता वयमिदमत्रोपसंहरामः ।

यथाहि केवलं न्यायादिदर्शनपर्यालोचनेनाद्वैतदर्शनस्य महर्षिवेदव्यासादिसम्मतस्यापि सर्वथा हेयत्वमवगम्यते न तथाऽद्वैतदर्शनपर्यालोचनेन दर्शनान्तरस्य कस्याप्यत्यन्तमवहेयत्वं प्रतीयत इति सर्वेषामाचार्याणां तत्त्वदर्शित्वसमयपरिपालनमद्वैतमतपारमार्थ्य एव संभवति । प्रसिद्धं हि पुराणादिषु चार्वाकादिदर्शनानां प्रथमादिसोपानत्वमद्वैतदर्शनस्यान्तिमं सोपानत्वमिति ।

आत्मविवेकः ।

३यभागस्य ३यखण्डस्य १५८ पृष्ठतोऽनुवृत्तः ।

* यतः स्थिरस्य मेलकस्याभावे मेलनासंभवात् । हेतूपनिबन्धपक्षोऽपि नोपादानहेतुतासमर्थनायालं, नह्युपादानस्य पूर्व्वक्षणस्य निवृत्तावुपादेयस्योत्तर-

---

* एकस्य संहन्यमानानामुपयोगादिपरिज्ञान—

क्षणस्य समुत्पादः सम्प्रत्युक्तिकः तथासति निरन्वय-नाशपक्षे अतिप्रसङ्गदौस्थ्य-प्रसङ्गात् । अपिच कार्य्यानुकूल व्यापाररहितस्य का नाम कारणत्वशाब्दोयुक्तिः ? क्षणभङ्गपक्षे "भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते" इत्यङ्गीकारेण क्षणद्वय-साधारण्याभावात् स्वरूपातिरिक्तव्यापारविरहिणः पूर्व्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुताऽपि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत् पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्य्यायाः प्रसज्येरन् । अथ मन्यते, उत्पादनिरोधौ वस्तुनो न स्वरूपं अपितु आद्यान्त्यावस्थारूपौ ताविति तदाऽपि तयोर्वस्तुसम्बन्ध आह-त्यैवाङ्गीकार्य्य इत्याद्यान्त्यमध्यक्षणत्रयसम्बन्धवत्तया वस्तुनः क्षणिकत्वहानिः अथात्यन्तविविक्तावेव उत्पादनिरोधौ वस्तुना सर्व्वथाऽसंसृष्टौ तदा वस्तुनः सदातनत्व-प्रसङ्गः । यच्चार्थक्रियाकारित्वस्य स्थायिन्यसंभवाद् भावस्य क्षणिकत्वं प्रतिष्ठापयति, नहि बीजं बीजत्व ाङ्कुरजनकं तथासति कुसुलस्थादपि तस्मादङ्कु-राद्युत्पत्तिप्रसंगात्, अपित्वङ्कुरकुर्व्वद्रूपत्वादिना । तच्च पूर्व्वापरभागविकला-ङ्कुरजननोपहितक्षण एव वर्त्तत इत्यवश्याभ्युपेयमेवेति तद्बलेनापि क्षणिकत्व-सिद्धिरिति, तदपि मनोरथमात्रम् । स्थिरादेव बीजादेः सहकारि-समव-धानासमवधानाभ्यामङ्कुरोत्पादानुत्पादप्रतिनियमसम्भवे प्रत्यक्षबीजादि गता-तीन्द्रियजाति-कल्पनानौचित्यात् । सहकारिभिरकिञ्चित्करैः कार्य्यानुत्-पादाशङ्कायाः कार्य्योपधान-रूपोपकारजनकत्वाभ्युगमादेव व्युदाससम्भवात् अनवस्थाया निरवकाशत्वात् । अन्यथा कुर्व्वद्रूपत्वाङ्गीकारे अनुमानमात्रो-च्छेदापत्त्या क्षणिकत्वसिद्धेरयोगप्रसङ्गात् । उपस्थितकारणगतरूपं परित्यज्या-तीन्द्रियरूपेण कारणत्वकल्पने तद्वत् कार्य्यताया अप्यतीन्द्रियरूपेण कल्पन-प्रसक्तौ कार्य्यकारणभावाग्रहात् । वृक्ष-शिंशपयोरपि स्वकार्य्यजननाया-तीन्द्रिय-रूपोपयोगे वृक्षत्वादि-सिद्ध्यनुपपत्तेः स्वभावहेतुकस्याप्यनवकाशात् । तदुभयाधीन-निरूपणस्यानुपलम्भलिङ्गकानुमानस्यापि दूरतो विसृष्टत्वात् । नच क्षणिकत्वे निर्विकल्पक-प्रत्यक्षमेव मानमिति शक्यं वक्तुं, तस्य सविकल्पको-न्नेयतया तदभावे तत्सिद्ध्यनवकाशात् । न च क्षणस्य स्वलक्षणस्याभिलापसं-सर्गायोग्यस्य सविकल्पक-ज्ञानविषयत्वं कल्पनार्हं, तदुक्तं, "अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् । तेषामतः स्वसंवित्ति र्नाभिजल्यानुषंगिणी"ति । एतत् सर्व्वमभिसन्धायाचार्य्यस्त्वाह स्म "न वैजात्यं विना तत् स्यान्न तस्मिन्ननु मा भवेत् । विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विने" ति । तस्यव, वैजात्यं कुर्व्वद्रूपत्वं

विना तत् क्षणिकत्वं न स्यात्, तस्मिन् कुर्व्वद्रूपत्वे कल्प्यमाने नानुमानं लब्धावकाशं भवेत्। तेनानुमानेन च विना न क्षणिकत्वसिद्धिः, नापि क्षणिकत्वे अध्यक्षं निर्व्विकल्पकज्ञानं प्रभवति, तस्य सविकल्पक-ज्ञानात्मक-निश्चयोत्पत्तितया तदभावे सद्भावाऽवेदनात् इत्यर्थः। अपिच वैनाशिकः सर्व्वस्य वस्तुनः क्षणिकत्वं प्रतिज्ञाय उपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात्, सा च न सम्भवति, योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवस्य बाधकं विनाऽप्रमाण्याभ्युगमासम्भवेन पूर्व्वापरज्ञानद्वयैककर्त्तृकताया आवश्यकतया उपलब्धुः क्षणिकत्वायोगात्। अन्यथा पुरुषान्तरोपलब्धविषयेऽप्येवं पुरुषान्तरस्य प्रत्ययः प्रसज्येत, अपिच दर्शन-स्मरणयोरेकस्मिन् कर्त्तरि प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्व्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति, यदि हि तयोर्भिन्नः कर्त्ता स्यात्तदाऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात्, नत्वेवं प्रत्येति कश्चित्, यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयो र्भिन्नावेव कर्त्तारौ सर्व्वो लोकोऽध्यवस्यति- 'स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति" इहत्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्येकं कर्त्तारं अवगच्छति। तथाऽऽजन्मन आच उत्तमात् श्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरात्मनः प्रत्यभिजानन् क्षणभङ्गवादी कथं नापत्रपते? सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं नाभेदे प्रमाणमिति तु महत् साहसम्। सादृश्यस्य पूर्व्वापरक्षणद्वयायत्तत्वात् क्षणभङ्गपक्षे क्षणद्वयद्रष्टुस्तृतीयस्याभावेन तदसम्भवात्। अभेदं प्रतिक्षिपतः सादृश्यदर्शिस्थिरस्वीकारे घट्टकुट्ट्यां प्रभातः। अपि च वैभाषिकाभिमतग्राह्यार्थद्वैविध्यमनुपपन्नतरम्। तथाहि ग्राह्याध्यवसेय-लक्षणे भेदद्वये केयमध्यवसेयता नाम? यदि ग्राह्यता, तदा न द्वैविध्यं अथान्या, तर्हि सोच्यताम्। ननूक्ता तैरेव स्वप्रतिभासमानेऽनर्थेऽर्थाध्यावसायात् प्रवृत्तिरिति अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमध्यवसायः? किं करणं उत योजनम् आहोस्विदारोप इति। नाद्यो नह्यन्यदन्यत्कर्त्तुं शक्यं, न जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते। नवान्तरं बाह्येन योजयितुं, तथा सति युक्त इत्येव प्रत्ययः स्यान्नच सोऽस्ति। न तृतीयो बाह्ये आरोपो भवन् गृह्यमाणे वा भवेदगृह्यमाणे, आद्येऽपि किं विकल्पेन, आहोस्वित्तत्समयजेनाविकल्पेन। न तावद्विकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरो देशकालाननुगतमशक्याभिलापसमयं स्वलक्षणं ग्रहीतुमलं इतिचोक्तं प्राक्। नापि तत्समयजेन निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे स्वलक्षणे विकल्पः स्वाकारमर्पयितुमर्हति, नहि जातु रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्त्तिनि शक्यं रजतज्ञानेन रजतमर्पयितुम्।

अगृह्यमाणतापत्तस्तु सुतरामुपपत्तिपद्धतेरतिपतति। धर्मिज्ञानं विनाऽऽश्रयासम्भवात्। तस्मात् परिभाषामात्रमेतन्नोपपत्तिं सहत इति। यदपि विज्ञानमात्रतत्त्वमिति योगाचारमतं तदपि तुच्छम्, अनुभवबलेन वस्तुसिद्धेरभ्युपगमे बाह्यार्थस्याभ्युपगन्तुमुचितत्वात्। कोह्ययं प्रमाणप्रवृत्तेरयथापक्षपातो, यदुपलब्ध्यविषयानुपेत्य केवलमुपलब्धावेव विश्राम्यति, यदि चानुभवबाध्येऽपि बाह्यार्थस्य बाधितत्वादसत्त्वमङ्गीकृतमित्युच्यते, तदाऽप्युपलब्धेरपि समानतन्त्रे शून्यवादिभिरेव बाधाभ्युपगमात्तुल्यमिति सन्तोष्टव्यम्। अपिचोपलम्भ एवार्थस्योपलभ्यमानस्य सद्भावमुपलम्भव्यतिरेकं चानुभावयति। नहि कश्चिदुपलब्धा उपलब्धिमेव उपलभते, अपितु विषयान्, तथा उपलब्धिस्वरूपव्यतिरिक्ततया स्तम्भं कुम्भं वा उपलभमानः कश्चिन्नोपलभे इत्युपलभते। येन विज्ञानाभेदः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुसद्भावो वा भवेदिति। किञ्च यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासते इति हि विज्ञानवादिनां विचार्यमाणमातनोति चमत्कारातिशयं चतुरचेतसां अनभ्युपगतबाह्यार्थस्य तस्य बहिर्वदित्युपमानोपन्यासायोगात्। तथावानभिप्रेतोऽपि बाह्यार्थस्तद्बलादापतेदेवेति। न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषय-नाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य, अतएव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्युरीकर्त्तव्य, यथाहि प्रभारूपानुविद्धचाक्षुषादिप्रत्ययनियमः प्रभाया घटादिचाक्षुषोपायतया, न पुनर्घटस्य प्रभारूपताऽनेन नियमेन प्रसिद्ध्यति, एवमात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्य सहोपलम्भनियमः, किंच विज्ञानार्थयोरभेदे, तयोर्विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तेः तथा क्वचिदर्थाभेदेऽपि विज्ञानभेदस्य, विज्ञानाभेदेऽपि क्वचिदर्थभेदस्य चोपलभ्यमानस्याप्यनुपपत्तेश्च। यत्तु स्वप्नादि-दृष्टान्तेन जागरितेऽपि प्रत्यये विनैव बाह्यार्थं वासनाबलाद्वैचित्र्यं समर्थनीयमिति तदपि मनोरथमात्रम्। स्वप्नजागरितप्रत्यययोर्बाधाबाध-वैधर्म्यस्य स्फुटत्वात्। स्वप्ने परिदृष्टगजादिकमिदानीं नोपलभे इति प्रबुद्धमात्रस्यानुभवात्, यात्र च जागरेऽपि शुक्तिरूप्यादेर्बाधानुभवस्तत्रासत्त्वमर्थस्येष्टमेव। स्वप्ने परमबाधितस्य कस्यचिदसम्भवात्। यत्र चांशे स्वप्नप्रत्ययः संवादिप्रवृत्तिमुपजनयति, तत्रापि देशकालादिवैशिष्ट्यांशेऽवश्यं भ्रान्तिस्वीकारौचित्येन बाधावश्यम्भावात्, दर्पणादौ स्वमुखस्य ग्रीवास्थत्वविपर्ययेणाभानवत् अपिचानुभव-विरोधभयेन जागरितप्रत्ययानां स्वतोनिरालम्बनतां वक्तुम-

शङ्कुवता स्वप्न-प्रत्यय-साधर्म्य-मात्रेण वक्तुमिष्यते, नच यो यस्य स्वभावतो धर्मो न भवति स तस्यान्यसाधर्म्यमात्रेण धर्मो भवितुमर्हति । नह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्यात्तु शीतो भविष्यति । कथं च वासनावैचित्र्यात् ज्ञानवैचित्र्यमवकल्पते ? वासना हि नाम बाह्यार्थोपलम्भाहितः संस्कारः, स च प्रत्यर्थमुपलब्धिनिमित्तात्वनुरूपोत्पद्यते, अनुपलभ्यमानेष्वर्थेषु किन्निमित्ता भवेदिति । अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेना प्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । बीजांकुरस्थले तु केषुचिद्बीजादिषु व्यक्तिविशेषेषु कार्य्यकारणभावमुपलभ्य तज्जातीयेषु शेषेषु स परिकल्प्यत इत्यनादिता समभ्युपगन्तव्या । इह तु अर्थानुभवनिरपेक्षायां प्राथमिकवासनाव्यक्तावेव विवादात् कल्पनाया निर्मूलत्वादनादित्व-कथायाम् अन्धपरम्परान्यायावतारस्योचितत्वात् । अपिच विनाऽपि वासनामर्थोपलब्धिः सम्भवाद्विना चार्थोपलब्धिं वासनाया उत्पत्त्यसम्भवाद् अन्वयव्यतिरेकावेवार्थस्तद्भावं प्रतिष्ठापयतः । क्षणभङ्गपक्षे संस्काराधारस्थिरानभ्युपगमाद्वस्तुतो वासनानामनवक्लृप्तेश्च । ये पुनर्माध्यमिका अखिलस्यास्य जगतो निस्तत्त्वत्व शून्यत्वं तत्त्वमास्थिषत, तेषामभ्युपेतहानि-प्रसंगो दुर्व्वार एव । तथाहि निस्तत्त्वगोचर-प्रमाणस्य निस्तत्त्वत्वमुपेयते नवा ? आद्ये सतत्त्वप्रमाणाभावाज्जगतो निस्तत्त्वत्वासिद्धिः । अन्त्ये च प्रमाणेषु निस्तत्त्वत्वव्यावृत्तौ सर्व्वस्य निस्तत्त्वमेव तत्त्वमित्यभ्युपगमानुपपत्तिः । अपिच प्रमाणानि स्वगोचरे प्रवर्त्तमानानि नातत्त्वमिदमित्येव प्रवर्त्तन्ते, अतात्त्विकत्वं च तद्गोचरस्यान्यतो बाधकादवगन्तव्यं न स्वतः, येन प्रवृत्तमात्राणि निस्तत्त्वतामवधारयेयुः । बाधकं चातात्त्विकत्वमेषां तद्गोचर-विपरीत-तत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजतं, मरीचयो न तोयं, एकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि । तद्वदिहापि समस्त-प्रमाण-गोचर विपरीत-तत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां बाधकेन प्रमाणानामादर्शनीयं न पुनरव्यवस्थाप्य तत्त्वान्तरं प्रमाणानि बाधितुं शक्यम् । विचारासहत्वं वस्तूनां व्यवस्थापयद्बाधकमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत् किं चेदं विचारासहत्व वस्तु ? यत्तत्त्वमभिमतं । किं तद् वस्तु, सदादीनामन्यतमत् केवलं विचारं न सहते ? अथवा विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमेव । तत्राद्यं व्याहतं, परमार्थसतो विचारासहत्वायोगात् । द्वितीयेऽपि अव्यवस्थाप्य तत्त्वान्तरं कथं नाम निस्तत्त्वत्वं व्यवस्थापयितुमलम् । नहि शुक्तिकात्वमव्यवस्थाप्य रूप्यस्य निस्तत्त्वताऽध्यवसातुं

भङ्ग्या । नच निस्तत्त्वमेव तत्त्वं भावानां, तथा सति, तत्त्वाभावः स्यात् कोऽपि विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः । अविचारोपितं निषेधनीयं भवत्पक्षे स्थिराधिष्ठानाभावात् कुत्र कस्यारोपः सम्भवी ? यतो निस्तत्त्वत्वेन तन्निषेधः सिद्ध्येदित्यलमतिपल्लवितेन ।

दिगम्बराः खलु जीवाजीवास्रवसंवरनिर्ज्जरबन्धमोक्षाख्यान् सप्त पदार्थानातिष्ठन्ते । तेषां चापरं प्रपञ्चमाहुः, पञ्चास्तिकाया नाम, जीवास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति । जीवास्तिकायस्त्रिधा, बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा, पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः, अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो द्विधा, लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः, तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति, तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । आस्रवसंवरनिर्ज्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते, द्विधा प्रवृत्तिः, सम्यक् मिथ्या च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः । सम्यक् प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ, आस्रवति पुरुषं विषयेष्विति इन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । शमदमादिप्रवृत्तिः संवरः । "आस्रवस्रोतसां द्वारं संवृणोतीति संवर" इत्युक्तत्वात् । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुष्यपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणादिः । स हि निःशेषं पुण्यापुण्ये सुखदुःखोपभोगेन जरयति नाशयति इति निर्जरः । बन्धोऽष्टविधं कर्म्म । तत्र घातिकर्म्म चतुर्विधं, तद्यथा-ज्ञानावरणीयं, दर्शनावरणीयं, मोहनीयमन्तरायं चेति । तथा चत्वार्य्यघातिकर्म्माणि तद्यथा, वेदनीयं, नामिकं, गोत्रिकम् आयुष्कं चेति । तत्र सम्यक्ज्ञानं न मोक्षसाधनं नहि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्य्ययो, ज्ञानावरणीयं कर्म्म । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म्म । बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकरैरुपाकृतेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानं अन्तरायं कर्म्म । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्म्माण्युच्यन्ते । अघातिकर्म्माणि पुनः—शुक्लपुद्गलविपाकहेतुर्वेदनीयं कर्म्म, तद्धि बन्धोऽपि न निःश्रेयसपरिपन्थि, तत्त्वज्ञानाविघातित्वात्, शुक्लपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्म्मानुगुणं कर्म्म नामिकं, तच्च शुक्लपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिमारभते । गोत्रिकमव्याकृतं, ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुः कायति कथयत्युत्-

यादनन्तुरेण आयुष्कं कर्म । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनीत्युच्यन्ते । तदेतत् कर्माष्टकं पुरुषं बध्नाति इति बन्धसमाख्यया उक्तं भवति । विगलितसमस्तक्लेशवासनस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये तूर्ध्वगमनशीलो हि जीवः, धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोचनाद् यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति ।

तत्र सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्यात् शब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथाहुः, वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणं । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति । यदि पुनरयं स्यात् शब्दोऽनेकान्तद्योतको न स्यात्, तदा स्यादस्तीति वाक्ये 'स्यात्' पदमनर्थकं भवेत् । तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथंचिदस्तीत्यर्थलाभात् स्यात्पदात् कथंचिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयते इति नानर्थक्यं । तथा च, "स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधिः । सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत् ।" किं वृत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तसु एकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते । तथाहि, यदि वस्तु अस्त्येवैकान्ततः, ततः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा सर्वात्मनाऽस्त्येवेति न तदीप्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदाचित् कथंचित् कश्चित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा, प्राप्तप्रापणीयत्वात्, हेयत्वानुपपत्तेश्च, अनेकान्तपक्षे तु क्वचित् कदाचित् कस्यचित् कथंचित् सत्त्वे हानोपादाने भेदावतां कल्पेते । लोके खलु सत् असत् सदसत्, अनिर्वचनीयमिति विषयभेदाच्चत्वारो वादाः, ते चैकान्तसमाश्रयात् सप्त सम्पद्यन्ते, यथा— सदेकान्तवादः, असदेकान्तवादः सदसदेकान्तवादः, अनिर्वचनीयैकान्तवादः, सदनिर्वाच्यत्वैकान्तवादः, असदनिर्वाच्यत्वैकान्तवादः, सदसदनिर्वाच्यत्वैकान्तवादश्चेति । तेषु यस्य कस्यचिद्वादस्य पर्यनुयोगे, स्याद्वादिन एव सुवचोत्तरत्वाद्विजयः, परेषां पुनस्तत् सविधे विस्मय विषाद मौनानामन्यतमदावश्यकमिति संपूर्णार्थविनिश्चायितया स्याद्वाद एवादर्तव्य इति वदति । तन्न विचारसहम् । नह्येकस्मिन् परमार्थसति वस्तुनि परमार्थसतां सदसत्त्वादिधर्माणां युगपत् समावेशः सम्भवी । न च समुच्चयासम्भवे विकल्पः किं न स्यादिति भणितव्यम्, क्रिया

हि विकल्प्यते न वस्तु, अदर्शनात्। नापि हेरम्बनरसिंहादिवदवच्छेदकभेदेनैकदा विरुद्धधर्मसमावेश इति कल्पनीयम्। एकस्य वस्तुनः कालभेदेन देशभेदेन च नानाधर्मवत्तायामविरोधात्। अन्यथा भवत्पक्षेऽप्येषोऽनेकान्तवादो लब्धप्रसरो निर्द्धारणानिर्द्धारयितृनिर्द्धारणफलेषु सत्त्वासत्त्वादिसंशयमेवापादयेत्। एवमखिलेषु शास्त्रार्थविषयेषु सत्त्वादिदुरवधारणतायां प्रेक्षावतामप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अपि च तन्मते शरीरपरिमाणत्वं जीवस्योक्तं, ततश्च हस्तिशरीरं त्यक्त्वा पुत्तिकाशरीरं प्राप्नुवन् सम्मीयेत, पुत्तिकाशरीरं परित्यज्य हस्तिकायमाविशन् वा कार्त्स्न्येन न व्याप्नुयात्। न च विशरारवो जीवावयवाः, तेषां च प्रदीपवदवयवसङ्कोचविकाशाभ्यामखिलमुपपद्यत इति वाच्यं, तथा सति सावयवत्वेन जीवस्यानित्यत्वापत्तिः ततश्च कृतहानाकृताभ्युपगमप्रसङ्गात्। अपि च जीवावयवानामेकस्मिन् देशे प्रतिघातो भवति न वा? आद्ये नानन्तावयवानामेकस्मिन् समावेशः सम्भवी, अप्रतिघाते च परिमाणानुपपत्तिः। किंच जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयन्ते? तत्समूहो वा चेतयते? इति वक्तव्यम्। प्रत्यवयवं चेतनत्वपक्षे एकस्मिन् देहे बहूनां चेतनानां युगपद्वृत्तौ तेषामेकवाक्यत्वानियमात् कदाचित् भिन्नाभिप्रायतावशेन विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमेवोन्मथ्येत, समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरं परित्यज्य पुत्तिकादेहमाविशतो बहूनां समूहिनां परित्यागात् समूहस्याभावादचेतनत्वप्रसङ्गात्। प्रतिशरीरं च परिमाणभेदेनात्मभेदे बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तेः। स्रोतःसंतानन्यायेनात्मसंतानाभ्युपगमेऽपि संतानस्य वस्तुत्वावस्तुत्वयोरुभयथा दोषानतिवृत्तेरिति दिक्।

एवं च शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभिन्नस्याखण्डचेतनस्यात्मनः स्थितिरुपपादिता। इदानीं तस्य संसारापवर्गौ संक्षिप्य प्रदर्शनीयौ। तदर्थमादितः क्रमप्राप्ताः सृष्टिवादा विवेच्यन्ते। तत्र त्रयः खलु वादा लोकविदिताः सन्ति। आरम्भवादः परिणामवादो विवर्त्तवादश्चेति। जैमिनीयानामेकेषां जगन्नित्यत्वाभ्युपगमस्य प्रलयावेदक-श्रुतिस्मृत्यादि-विरुद्धत्वेन हेयत्वात् सृष्टौ परिकल्प्यमानाया मारम्भवाद एव युक्त्युपेततयोपगन्तव्यो भवति तदितरयोः परिणामवादविवर्त्तवादयोरुपपत्तिसहत्वासम्भवात्। तथाहि कापिलाः पातञ्जलाश्च परिणामवादमातिष्ठन्ते, सत्त्वरजस्तमांसि किल साम्यावस्थोपलक्षितानि प्रकृतिरिति प्रधानमिति चाख्यायन्ते। तानि कालकर्म्मादिक्षोभितानि वैषम्यमुपागतान्यादौ तावत् सत्त्वप्रवृद्ध्या महत्संज्ञामनुभवन्ति, महतश्च परिणामभूतेऽहङ्कारतत्कार्य्ये निखिलभोग्यभोगायतनभोगकरणेष्वविवेकेन दुःखमा-

साम्य चेतनपुरुषस्यौपाधिको भोगो भवति, तद्विवेकग्रहाच्च महदाद्यनारम्भात् प्रधाननिवृत्त्या आत्यन्तिकदुःख-निवृत्तिर्मोक्षश्च भवति इति ते मन्यन्ते । तान् प्रति वक्तव्यं, जगत् कर्त्तुः परिणामित्वे कदाचित् जाड्यपरिणामेन जगदान्ध्यप्रसंगः, चेतनस्यापरिणामिनः स्वीकारेऽपि विषयावभासस्य बुद्ध्युपधाननिबन्धनताया उपगमात् बुद्धेश्च महदभिधानाया जाड्याधिक्ये जाड्यस्यौचित्याऽभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । अचेतनायाः प्रकृतेः स्वातन्त्र्याभ्युपगमायोगात्, अभ्युपगमेऽपि कर्म्मणामप्यचेतनतया तयोर्मिथ उपकार्योपकारक-भावानभिज्ञतया मुक्तान् प्रत्यपि प्रकृतिप्रवृत्तिप्रसंगस्य वारयितुमशक्यत्वात् त्रिगुणात्मिकाया अपि बुद्धेः प्रलये प्रकृतौ लयाङ्गीकारात् निर्व्विशेषचिदात्मनां सर्गादौ भोगवैचित्र्यानुपपत्तेः । इतरेतरोपमर्द्दं विना प्राकृतगुणानां क्षोभासम्भवेन महदाद्यारम्भानुपपत्तेः । कालस्य कर्म्मणां वा प्रकृतिगुणानतिरेकेण तैरुपमर्द्दानौचित्यात् । परस्परोपमर्द्दश्चाश्रीयमाणे नित्यमेवारम्भापत्तौ प्रलयानुपपत्तेः । किञ्च कर्म्मणामपि गुणकार्य्यतया गुणवृत्तानतिक्रमौचित्येन प्रतिक्षणमन्यथान्यथात्वे भोगादिनियामकत्वानुपपत्तेः । अपरिणामित्वे च चलं हि गुणवृत्तं, सर्व्वं हि जगदिदं प्रकृतिपरिणामरूपमित्याद्यभ्युपगमविरोधात् । किञ्चान्वयिनि विद्यमाने पूर्व्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोदयः परिणाम इति परिणामवादिनां परिणामलक्षणं, तत्रान्वय्यनुसन्धानस्य बुद्धिसापेक्षतया अननुसन्धानस्थले तल्लक्षणासम्भवाद्गतिरेव । अपि चाविवेकाद्बन्धमभ्युपगच्छतामवश्यं प्रलये तदभावादविवेकवासनाया बन्धकत्वे तात्पर्य्यपर्य्यवसानस्यावश्यकतया मुक्तानामपि बन्धापत्तेः । अगृहीतासंसर्गकमुभयज्ञानं ह्यविवेकः मुक्तात्मनां बुद्धिपुरुषयोरुभयगोचराया वासनायास्तद्बुद्धिधारायामवश्याभ्युपेयतयाऽविवेकवासनावश्यम्भावात्, तदसंसर्गाग्रहांशोऽपि वासनायामतिशयमाधातुमलं, ज्ञानस्यैव वासनोत्पादकत्वात् । सेश्वरसांख्यमतेऽपि ईश्वराधिष्ठितप्राणिकर्म्मपरतन्त्रप्रकृतिप्रवृत्तेः स्वापमूर्च्छाप्रलयादौ प्राणिकर्म्मोपरमे उपरमप्रसंगात् प्रकृतेः कौटस्थ्यप्रसंगः । अपि च परमेश्वरोपाधिभूतनिर्म्मलसत्त्वविशेषस्य सकलजीवोपाध्यव्यापकत्वात्तदधीनज्ञानवत ईश्वरस्य सर्व्वान्तर्य्यामित्व-सर्व्वज्ञत्वयोरनुपपत्तिः । किं च पारमैश्वर्य्यनिर्वाहाय सत्त्वोपादानावश्यकत्वे परमेश्वरस्य तेन सहाभिमानसम्बन्ध आपद्यते, नहीदं मे स्वं एतस्याहं स्वामीत्यादि स्वस्वामिभावानुभवोऽन्तरेणाभिमानमुपपद्यते, न च स्वजन्यसुखा-

दिभोक्तृत्वादृते स्वामित्वं शक्यवचनं, नच प्रत्यगविशेषं परित्यज्यान्यो भोगपदार्थो निर्व्वक्तुं शक्यः । नच सत्यविशेषे विशेषग्रहणं नाम । नच ग्रहणाग्रहणयोरभिमानान्निष्कृतिरिति, नचांशतुल्लेखेन सत्त्वेन प्रत्यासादित-प्रत्यगविशेषः सोढुमर्हः । ततश्च तदपनयकामनावश्यम्भावाद् भगवतः पूर्णत्व-श्रुतिव्याकोप इति संक्षेपः ।

एवं स्मर्य्यमाणारोपस्थले स्मृत्युपनीत रजतादेर्भानमात्रेणोपपत्तौ तत्रा-निर्व्वचनीय वस्तूत्पत्तेरनावश्यकतया तद्दृष्टान्तेन सतो ब्रह्मणः सकाशादत्यन्त-विलक्षणस्य जगतो विवर्त्तभावेनोत्पत्ति-कल्पनाऽसम्भवात् । यत्तु स्वाप्नरथादि-सृष्टिरपि दृष्टान्तत्वेनोपादीयते, अथरथान् रथयोगान् पथः सृजते इति श्रुत्यव-ष्टम्भेनाप्ययमर्थः समर्थ्यते च इत्युच्यते, तदप्यसत् । तत्रापि निद्रादोष-वशेना-दृष्टसमुद्बोधित-संस्कारसचिवेनैव मनसाऽपि विचित्रविषयभानसम्भवात् दोषवि-शेषाधीनोपनीतभानेऽपि लौकिक सन्निकर्षजन्यज्ञान इव साक्षात् कारित्वव्यञ्ज-कविषयितास्वीकारात्, जाग्रत् सृष्टिसंस्कारोद्बोधादिवशेन च तदानीं सृष्टत्वा-द्यभिमानसम्भवात् श्रुतेश्च स्वप्नदृष्टानुवादकत्वेन प्रामाण्यनिर्व्वाहात् । नच स्वप्रकाशे वस्तुनि मायावरणसम्भवः, नचाद्वैतवादे द्रष्टृदृश्यादिकल्पनाऽऽञ्जस्ये-नोपपद्यते । नचोपलब्धसर्व्वविधविशेषानुपेक्ष्यानुपलब्धचरनिर्व्विशेषात्मपरत्वमा-गममात्रबलेनास्य प्रेक्षापूर्व्वकारिगणस्य सम्पादयितुमलम् । नत्वागमाः सहस्रमपि स्वानुभूतिममीषामन्यथयितुमीशते । नचैकान्ततस्तेषां निर्व्विशेषैकप्रतिपादकत्वं वक्तुमर्हं । बहुशः सविशेषप्रतिपादनस्यानुभवसिद्धत्वात् । अपिचाविद्याकार्य्य-भूतायाः श्रुतेर्विद्योत्पत्तिप्रत्याशाया वाणीरबीजाद् यवाङ्कुरोत्पत्तिप्रत्याशाव-दनुन्मत्तमात्र प्रहेयत्वात्, बाधकमन्तरेण च सर्व्वस्य जगतोऽनुभवसिद्धस्य किंचि-त् साधर्म्म्यमात्रेण मिथ्यात्वाध्यवसायानुपपत्तेरन्यथा परमार्थसद्ब्रह्मणा आगमा-नता लक्षणसाधर्म्म्यस्यापि सम्भवेन पारमार्थिकतैव किं नस्याद्बाधस्य ब्रह्मणि भेदस्येव वरं तुच्छताया वक्तुमुचितत्वादिति दिक् ।

तदिह, परमार्थभूमौ सकलनास्तिकास्तिक—समयातिपातिन्यामारम्भ-वाद एव परिशिष्यत इति तत्रयमधिकृत्यैवात्मनः संसारापवर्गौ प्रदर्श-नीयौ । तत्र चतुर्भिरेव प्रमाणैरखिलार्थ—परिच्छेद—सम्भवादतिरिक्त—प्रमाणानां च तेष्वेवान्तर्भाव उपेयते । अनुमानद्वैविध्यात् परार्थानुमानस्य च शास्त्रविषय-त्वात् प्रतिपादन-व्यापकत्वाद्व्याप्यैकसाध्यतां तस्य मन्वानो लोकः शास्त्रस्यास्य

न्यायशास्त्रसंज्ञां प्रयुक्तवान् । तेनैव न्यायबलेनामी चार्थाः स्थूलतः प्रतिपत्तव्या भवितुमर्हन्ति । जीवात्मानस्तावज्जन्ममरणादिव्यवस्थानुरोधात् प्रतिशरीरं भिद्यन्ते, ते प्रत्येकं नित्या विभवश्च । तेषां मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वे चानित्यत्वमित्युक्तप्रायम् । अणुत्वे च देहव्यापिसुखाद्यनुसंधानानुपपत्तिः । चैतन्यं चात्मनामेव धर्मः, तच्चात्ममनोयोगाधीनं । स च संयोगः शरीरावच्छिन्न एव तद्धेतुरिति बहिः शरीरे न सुखाद्यनुसन्धानं । प्रत्यात्मं चैकैकं मन स्वीकार्य्यमितरथा सुखाद्युपलब्धिर्नस्यात् । विभुनाऽऽत्मना सहेन्द्रियाणां बहूनां च युगपत् सम्बन्धसम्भवाद्व्यासंगानुपपत्तेश्च । अतएव मनो न महत्, परन्तु तस्य नित्यत्वाय परमाणुपरिमाणत्वमिष्यते । आत्ममनोयोगवदिन्द्रियमनोयोगस्यापि तत्तदिन्द्रियाधीन—प्रत्यक्ष—निमित्तत्वोपगमादनेकेन्द्रियैश्चाणुमनसो युगपत् संयोगासम्भवाद् व्यासङ्ग उपपद्यत एव । योगवशेन मनोवह-नाडीविज्ञानसम्भवात् शरीराद्बहिर्मनःप्रचारप्रणाल्या पर-काय—प्रवेश—सम्भवात्, युगपत् मुक्तात्ममनसामुपादानसम्भवाच्च कायव्यूहोपपत्तेश्च । अनादिना मिथ्याज्ञानाहितवासना-प्रचयेन देहादिष्वात्मत्वप्रकारक एवाभिनिवेशो दुरत्ययो—वर्त्तते । तद्विरोधिना तत्त्वज्ञानबलेनात्मनो देहाद्यभिमाननिवृत्तौ तन्निमित्तक-दुःखत्रयस्यात्यन्त-प्रविलय इत्यपवर्गः । तथाचोक्तं महर्षिणा—

" दुःख जन्म प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग "

इति । कार्य्यकारणभावापन्नानां चैतेषां कारणोच्छेदे पूर्व्वकार्य्यव्यत्यनुदयाद्वुदितस्य च स्वविनाशकसन्निधानादवश्यमेव च विनाशादत्यन्तं प्रवाहोच्छेद सम्भव इति सूत्र-निगर्व्वः । एवं च वैदिकंमन्यानां जैमिनीयानामपि कर्म्ममार्गो निरर्गलो भवति, गौतमोक्त-तत्त्वज्ञानस्य तदप्रतिकूलत्वात् । सांख्य-वेदान्तसम्मत-तत्त्वदर्शनस्य तु तदनुकूलत्वं न कथंचिदपि संगच्छते इति स्वर्गापवर्गयोरुभयोरपि भ्रान्त-पुरुषार्थत्वमिद्धिराज्जस्येनोपपन्नतरेत्यखिलमवकलम् । इतिशम् ।

स्वर्गापवर्गयोरस्मि भोक्ता तुल्यवदप्यहम् ।
नाथ ! दाता त्वमेवातः क्षयाम्यद्य कुतोऽपरम् ॥ १ ॥

परमार्थोपदेश-पद्यावली ।

वन्दे गुरूणां पदपङ्कजानि, श्रीवैष्णवानां चरणाम्बुजानि ।
गौरस्य कृष्णस्य रघूद्वहस्य, वन्दे सदा श्रीचरणाम्बुजानि ॥ १ ॥
गुरौ प्रसन्ने भगवान् प्रसन्नो हरौ प्रसन्ने त्रिजगत् प्रसन्नम् ।
तस्मात् सदा श्रीगुरुकृष्णपाद प्रसत्तिलाभाय नमामि तं तम् ॥ २ ॥
वन्देऽहं परया भक्त्या, रामं कृष्णं जगद्गुरुम् ।
तत्तद्भक्तगणान् सर्व्वान्, वन्दे पतितपावनान् ॥ ३ ॥
प्रणमामि सदा भक्त्या, विधि-विष्णु-महेश्वरान् ।
सावित्रीं कमलां दुर्गां, तत्तद्भक्तगणानपि ॥ ४ ॥
वेदं वन्दे विधिं वन्दे, वन्दे धर्म्मञ्च धार्म्मिकान् ।
ब्राह्मणान् वैष्णवान् वन्दे, सदाचारयुतानहम् ॥ ५ ॥
श्रीहरिं हरिभक्तांश्च, हरिभक्तिं महोदयाम् ।
चतुर्व्वर्गं तथा ज्ञानं, योगं कर्म्म नमाम्यहम् ॥ ६ ॥
श्रीमद्भागवतं वन्दे, श्रीमद्रामायणं तथा ।
श्रीमहाभारतं वन्दे, श्रुति-स्मृति-समन्वितम् ॥ ७ ॥
ऋषीन् सर्व्वानहं वन्दे, सनकं श्रीसनातनम् ।
तथा सनत्कुमारञ्च, सनन्दं प्रणमाम्यहम् ॥ ८ ॥
नरं नारायणं वन्दे, नारदं बादरायणम् ।
शौनकादीन्मुनीन् वन्दे, श्रीशुकं लोमहर्षणम् ॥ ९ ॥
सर्व्वं विष्णुमयं ह्येतद् भुवनं सचराचरम् ।
वेदवाक्यमिदं ज्ञात्वा, तत् सर्व्वं प्रणमाम्यहम् ॥ १० ॥
विद्वान् वदति निश्चित्य, सर्व्वं विष्णुमयं जगत् ।
विद्वद्वाक्यं दृढं ज्ञात्वा, तत् सर्व्वं प्रणमाम्यहम् ॥ ११ ॥
सर्व्वे मां छलनां त्यक्त्वा, कृपां कुरुत सज्जनाः ।
भवन्तु सुप्रसन्ना मे सर्व्वेषां किङ्करोऽस्म्यहम् ॥ १२ ॥

(क्रमशः)

কৃষ্ণকুমারীকথা।

'কুচবিহার'স্য-কালীকান্তকস্য কনিষ্ঠকন্যা কৃষ্ণকুমারী কথঞ্চিৎ কিশোরকালং ক্রান্তবতী। কালঃ কৃষ্ণকুমার্য্যাঃ কান্তিকোরকং কুমুদিনীকান্ত-কলাবৎ কুসুমিতমকরোৎ। কিন্তু কুতশ্চাৎ কালীকান্তঃ কৌলীন্য—কুপ্রথাতঃ 'কলসকাঠি'স্যস্য কুলীন—কায়স্থ—কামিনীকুমারকস্য কনিষ্ঠকুমার—কেশবস্য-করে কন্যাদানং কৃতবান্।

কালে কামিনীকুমারস্য কষ্টার্জ্জিত—কাঞ্চনকুলং করায়ত্তং কৃত্বা কেশবঃ 'কলসকাঠি'ত্যাগং কৃতবান্। কলি—কলুষ—কারিণ্যাং কলিকাতায়াং কৃতযানঃ কেশবঃ কাঞ্চন—কারণেন কস্যাশ্চিৎ কুলটায়াঃ কুটিরাশ্রয়ং কুরুতে স্ম। কলহা-সিনী কুলত্যাগিনী কমলিন্যপি কাঞ্চনাকাঙ্ক্ষয়া কেশবং কুটুম্বং কল্পিতবতী। 'কেল্নার'-কোম্পানী-কৃত-কবোষ্ণ-কুক্কুট-'ক্যারি-ক্যাট্‌লেট-কালিয়া'দিভিঃ কেশবঃ কুক্ষিপূরণং কৃত্বা কালং কর্ত্তিতবান্।

ক্রমশঃ কুহকিনী কামবিলাসিনী কম্বুকণ্ঠী কমলিনী কেশবং ক্রীতদাস-কল্পং কৃতবতী। কেশবোঽপি কমলিন্যাং কায়প্রাণার্পণং কৃতবান্। কালস্য কৌটি-ল্যাৎ কাঞ্চনাভাবাৎ কঠোর-কশাঘাতবৎ কমলিন্যাঃ কর্কশ-কথা কেশবং কাতরং কৃতবতী। ক্লান্তঃ কেশবঃ কিংকর্ত্তব্যবিমূঢ়ঃ কমপি কপটং আশ্রিত্য কম-লিন্যাঃ কনকময়ং কর্ণ-কুণ্ডলং কণ্ঠহারঞ্চ করে কৃত্বা কৃতাত্মগোপনঃ কাশী-যাত্রাং কৃতবান্।

কালবশাৎ কৃতকারাবাসঃ কেশবঃ কৃতান্ত-কেতন-যানং কুরুতে স্ম। ক্রূর-কর্ম্মণঃ কেশবস্য কলঙ্ককাহিনী কৃষ্ণকুমার্য্যাঃ কর্ণকুহরে প্রবেশমকরোৎ। কমল-কোরকোপম-কোমলকায়া কৃষ্ণকুমারী কথমপি কষ্টসহনমকুর্ব্বাণা কলুষহর-কা-লিন্দী কল্লোলে কায়াত্যাগং কৃতবতী॥ কর্ম্মফলং! কর্ম্মফলং!! কর্ম্মফলম্!!!

পণ্ডিতচতুষ্টয়কথা।

কস্যচিন্নরপতে মাতৃশ্রাদ্ধকালে দেশদেশান্তরাদ্বহবো ব্রাহ্মণপণ্ডিতাঃ তদীয়রাজধানীং সমাগতাঃ। তেষাং কশ্চিন্নৈয়ায়িকঃ কশ্চিজ্জ্যোতিষী কশ্চিৎ স্মার্ত্তঃ কশ্চিদ্বৈয়াকরণশ্চৈকগ্রামনিবাসিন আসন্। তেষাং পণ্ডিত—চতুষ্টয়ানাং

वासार्थमुत्तमं वासभवनं राजा निर्द्दिदेश । तस्मिन् वासभवने घृत-तैल-तण्डुलादि-भक्ष्यद्रव्याणि प्रेरयामास । तेषु द्रव्येषु वृहदाकार एकः पीत-कुष्माण्डक आसीत् । तदाहारनिरतास्ते स्वपाकं भोक्तुमाहारीयवस्तुकरणायोद्युक्तवन्तः । ततो नैयायिकस्तैलाधारं प्रगृह्य स्नातुं नदीं प्रययौ । ज्योतिषी राजभृत्येन सह कुष्माण्डं छित्त्वा निष्ठानं कर्त्तुमारेभे । स्मार्त्तो राजपुरोहितेन सह शास्त्र-व्याख्यां कृतवान् । सर्व्वकनिष्ठो वैयाकरणश्च खनित्रमादाय चुल्लिखननाय महानसं प्रविष्टः । ततो नैयायिको मन्दं मन्दं नदीतीरमासाद्य तत्र समुपविशन् वामहस्ततले दक्षिणहस्ततर्ज्जनीमध्यमाभ्यां मृदुतालं दत्त्वा पुनः पुनरुवाच "पात्राधारं तैलं, किं तैलाधारं पात्रं? यो यदवच्छेदेन यदीययत्सम्बन्धवान् स तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धेन तद्वान् इति व्याप्तेः कुण्डादिसंयोगिनो वदरादेः संयोगेन कुण्डादिमत्त्वापत्तिः, अतएव नहि वदरं कुण्डं, किन्तु कुण्डे वदरम् । यदि यो यदवच्छेदेन..... एतद् व्याप्तेः प्रामाण्यं स्वीकरोति तर्हि यस्मिन् कुण्डे वदराणि सन्ति, तेन कुण्डेन सह वदराणां संयोगोऽस्ति । अतः संयोगसम्बन्धेन वदरं कुण्डवद् भवतु; तन्न स्यात् यतः कुण्डादिसंयोगि यद्वदरं तस्मिन् कुण्डादिमत्त्वापत्तिर्नेति, अतएव यस्मात् कुण्डाधारं न वदरं वदराधारन्तु कुण्डं, तस्मात् पात्राधारं न तैलं, तैलाधारन्तु पात्रमिति" । एवं सिद्धान्तलक्षणस्य सिद्धान्तालोचनया वेलामतिक्राम्यन् स स्नानाह्निकं [illegible] तस्थौ । अन्यत्र वैयाकरणश्चुल्लिं खनितुमुपक्रम्य विषम-समस्यामचिन्तयत्—चुल्लिखननं,—खनुङ् विदारणे । खनधातोरर्थो विदारणम् । तत् विदारणं पुनः सम्बन्धध्वंसानुकूल-व्यापारः । तत् सम्बन्धध्वंसव्यापारः किं सर्व्वदेशावच्छेदेन, अथवा यत्किञ्चिद् देशावच्छेदेन भवति ? यदि सर्व्वदेशावच्छेदेन सम्बन्ध-ध्वंसं स्वीकरोमि, तर्हि आपातालं खननेनापि मम चुल्लिखननक्रिया न निष्पद्येत । पुनर्यदि यत्किञ्चिद्देशावच्छेदेन सम्बन्धध्वंसं स्वीकरोमि तदाङ्गुलिपरिमितस्थानखननेनापि चुल्लिखननक्रिया सम्पन्नतां याति । किन्तु तेन पाकक्रिया न निष्पन्ना भवितुमर्हति । बहुश एवमालोच्य वैयाकरण एतत् मनस्यचिन्तयत्—यतः चुल्लिः पाकक्रिया-साधिका । एषा चुल्लिखननक्रिया नैतादृशं वस्तु, यत् क्षीरमोदकादिवत् मधुररस-लोभेनापाततोऽत्र जनानां प्रवृत्तिर्भवति । अपरन्तु श्रमसाध्यत्वेनात्राप्रवृत्तेः सम्भावना समधिका । तस्मादधुनैतद्द्रष्टव्यं केन हेतुना मयैतत् कर्त्तुं समीह्यते । पाककार्य्यं मदिष्टम् । अतः पाककर्म्म-साधक-सम्बन्ध—ध्वंसानुरूप-खननमेव खन-

धातोरर्थः परिगृहीतव्यमिति । एतत् समालोच्य यावत्खननेन इन्धनकार्य्यं सुसम्पन्नं जायते, तावत् खनित्वा चुल्लिं विनिर्म्ममे । एवं विचारपूर्व्वकं चुल्लिं निर्मातुं तस्यापि वेला समधिका जाता ।

अन्यतः—ज्योतिषी राजभृत्येन सह वाक्कलहं कर्त्तुं प्रवृत्तोऽभूत् ।

ज्योतिषी—एतत् कुष्माण्डकमध्ये बहूनि बीजानि विद्यन्ते, तस्मादनेन कुष्माण्डकेन न प्रचुरनिष्ठानं भवति । ततोऽपरकुष्माण्डकमानय ।

राजभृत्यः—अस्मिन् पीत-कुष्माण्डके यद् बहुबीजानि सन्ति, तद्भवता कथं ज्ञायते ?

ज्योतिषी—त्वमज्ञभृत्य इत्वाँ तद्विज्ञाप्य किं फलं लभ्यते मया ? कुष्माण्डके कियत् संख्यकानि बीजानि सन्ति तदपि वक्तुमहं शक्नोमि ।

राजभृत्यः—यदि बीजसंख्या भवता यथायथं निर्द्दिश्यते तदाहमपर-कुष्माण्डकद्वयं दास्यामीति ।

ततो ज्योतिषी वक्ष्यमाण—वचनमवलम्ब्य गणयितुमारेभे ।

"कुष्माण्डे यावती रेखा तावती त्रिगुणीकृता ।
नवभिः पूरयित्वा तां बीजसंख्यां विनिर्द्दिशेत् ॥"

कुष्माण्डकं विदार्य्य राजभृत्योऽपि तद् गणित-संख्यया सह बीजसंख्यां गणयित्वा ज्योतिषिवाक्यस्य याथार्थमुपलब्धवान् । ततः स्वीयप्रतिश्रुत्यापरकुष्माण्डकद्वयमानीय तस्मै ददौ । एतेनैव हेतुना ज्योतिषिणोऽपि समयोऽतिक्रान्तोऽभूत् । तथा राज—पुरोधसा सह स्मार्त्तः "एकादशीदिने चैव कर्त्तव्यं भो जन द्वयम् । निशि जागरणञ्चैव प्रभाते नामकीर्त्तनम् ॥" एतद्वचनं व्याख्यातुं तुमुलतर्कमुपस्थापितवान् । राजपुरोहितेनोक्तवचनस्यैवं व्याख्या कृता—"एकादश्यान्तिथौ दिवसे द्विर्भोजनं कर्त्तव्यम् । नत्वेकवारं । अपिच रात्रौ जागरणं, प्रभाते हरिनामकीर्त्तनञ्च कर्त्तव्यमिति । तच्छ्रुत्वा स स्मार्त्तोऽचिन्तयदहो किमत्याहितमुपस्थितम् ! अयं मूर्खो राजपुरोहितो भूत्वा एतादृशीमेवासङ्गतां व्याख्यां सम्पादितवान् जनसमाजेषु । यस्या मेकादश्या मन्न माश्रित्य सर्व्वाणि पापानि विराजन्ते, अहो तस्मिन् दिने राजपुरोधसा वारद्वयं भोजनविधिः प्रदत्तः । अथवा नैतदाश्चर्य्यं भेकरङ्कपतितस्य हीरकस्यावस्थैतादृश्येवोचिता । ततः स्मार्त्तोऽवादीत् नहि नहि भोजन ! इति सम्बोधनपदम् । नाहारार्थकभोजनशब्दः । अस्य प्रकृतव्याख्या एवम्भवति—'भो ! जन ! हे लोक एकादशीदिने एकादश्यां तिथौ', रात्रौ जाग-

रणं प्रभाते नामकीर्त्तनमेतद्द्वयं कर्त्तव्यम् । उपवासादेरवश्यकर्त्तव्यता पूर्व्ववचनेन निर्द्दिशिता, एतद्वचनेन केवलं निशि जागरणं प्रभाते नामकीर्त्तनम्, एतत् कर्त्तव्यद्वयं व्यवस्थापितम् । अनेनैव विचारेण तस्यापि दिवसो गतप्रायोऽभूत् ।

ततोऽपराह्णे सर्व्वे कथञ्चिदाहारादिकं समाप्य राजसभां प्रति प्रतस्थिरे । राजाऽपि तेषां विद्यां परीक्षितुकामो मुष्टिमध्ये मशकमेकं विधृत्य ज्योतिषिणमुवाच—"कथ्यतां तावदस्मत्-कर-सम्पुटे किमस्ति" ? ज्योतिषी यथाशास्त्रं विगणय्य लग्न-प्रश्नानुसारेणैतदुवाच-"महाराज ! कृष्णवर्णः, चतुष्पदः, शुण्डवान् कश्चिज्जीवो भवत्-करकमले विद्यते" ।

राजोवाच—"किं नाम तस्य जीवस्य" ? ज्योतिषी तत्क्षणादुवाच—"महाराज ! हस्ती, हस्ती" । सर्व्वे उच्चै र्विहसितवन्तः ।

कतिदिनानि यावत् राज-सन्निधाने कस्यचिदभियोगस्य विचार उपस्थित आसीत् । अभियोक्ता देवरः, अभियुक्ता पतिपुत्र-हीना ज्येष्ठभ्रातृवधूः । देवरः स्वाभीष्टसिद्धये अभियोगक्रमेण एतदुक्तवान् "ममाग्रजपत्नी व्यभिचारिणी, तस्मात् शास्त्र-व्यवस्थया पतिसम्पत्तावस्या अधिकारो नास्ति ।" देवरोऽर्थवान् तस्मात् तत्पक्षे बहवो लब्धप्रतिष्ठा व्यवहाराजीवा नियुक्ताः । दरिद्र-विधवायाः पक्षे एकोऽपि व्यवहाराजीवो नासीत् । देवरपक्षीय-व्यवहाराजीवानां वाक्चातुर्य्येण राजा यथार्थं विवरणमबुध्यमानोऽस्य पण्डित-साहाय्येन विचारयितुं कृतयत्नोऽभूत् । अस्याभियोगस्यामूलवृत्तान्तं पण्डित-चतुष्टयं विज्ञापयितुं राजा व्यवहाराजीवानादिदेश । ततः प्रधान-व्यवहाराजीवः स्वीयपदपरिचयं निवेद्याभियोगवृत्तान्तञ्च ज्ञापयामास । व्यवहाराजीव-वक्तव्ये समाप्तिं गते स्मार्त्त उवाच—"भो राजन् ! व्यवहार-शास्त्रं चतुष्पदान्वितम् । अयमब्रवीदयं व्यवहाराजीवः, किन्त्वस्य चरणे द्वे । ततो मया न बुध्यते अयं कीदृशो व्यवहाराजीवः ।

वैयाकरणेनापि, नानार्थे वि, सन्देहार्थे, अवोपसर्गात्, परं हरणार्थे 'हृ' धातोर्घञ्प्रत्ययेन जातस्य व्यवहार-शब्दस्य व्याकरण-शाब्दबोध रीत्या स्मार्त्तोक्तेर्याथार्थ्यं स्वीकृतवान् ।

ततो नैयायिकेनोक्तं—"भवन्तो यां व्यभिचारिणीमवदन्, तस्यां कीदृशो व्यभिचारोऽस्ति ? तत् प्रमाणीक्रियताम् । व्यभिचारो द्विविधः ; एकं हेतुनिष्ठ-साध्याभाववद्वृत्तित्वं, द्वितीयं साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-

च्छेदकत्वम् । अधुना ब्रूहि कः साध्यः, कस्य साध्यस्य च व्यभिचारित्वमस्यां विद्यते ? यद्यनयोरेकतरमवधार्य्य व्यभिचारित्वरक्षायां चेष्टते तर्हि तर्केणाहं तन्निरस्यामीति । किंनाम तर्कशास्त्रं तज्जानासि किं ? अत्र तर्क एव व्यभिचारित्व-शङ्कानिवर्त्तकः । यथा धूमे यदि वह्निव्यभिचारित्वमाशङ्कते तर्हि 'धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यो न स्यात्तदोत्पन्नो न स्यात्" । इति तर्केणाशङ्का-निवृत्तिर्भवति । अनेन कारणेन—व्यभिचारित्व-शङ्का यदि भव-द्भिरुपस्थापिता भवेत् तदाहमेव तर्कोद्भावनेन तन्निराकरोमि ।

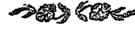
व्यवहाराजीवो ब्रूते स्म—"महाशय ! नैतत् तद्व्यभिचारित्वं ; इयं रमणी परपुरुषगामिनी; अतो विषयस्यानधिकारिणीति" । तच्छ्रुत्वा नैयायिकोऽवदत्-अहो ! मया बुध्यते; भवानस्यां परपुरुष गामित्वरूपं व्यभिचारमारोपयति । तर्हि श्रूयतां मयाप्युत्तम-हेतु-प्रयोगेनैतन्निरस्यते ।

"नेयं व्यभिचारिणी, मुण्डित-मस्तकवत्त्वात् । या या व्यभिचारिणी, सा न मुण्डित-मस्तका" इति सिद्धान्तवादनिपुणस्य नैयायिकस्यैतद्वाक्येनैव विचार-निष्पत्तिरभवत् । राजा विधवायै सम्पत्तिं दत्त्वा देवरं यथोपयुक्तमदण्डयत् । ततो राज-दत्त-विभवैस्ते पण्डिताः सुखेन कालमतिवाहयन्ति स्म । इति शम् ।

राज-प्रशस्ति-षट्कम्—

दानव-घातन-शूल-युता, शङ्कर-सङ्गत-हैमवती ।
शोभन-धीयुत-मेरिभृतं, रक्षतु पञ्चमजर्ज्जनृपम् ॥ १ ॥
शोभितपुष्कर-युग्मकरा, श्रीरतिवैभवदानरता ।
दीन-जन-क्लम-नाशकरं, रक्षतु पञ्चमजर्ज्जनृपम् ॥ २ ॥
श्वेतसरोरुहबद्धपदा, गीः किल भाषितवेदवती ।
ज्ञान-विभूषितचित्तधरं, रक्षतु पञ्चमजर्ज्जनृपम् ॥ ३ ॥
विघ्नविनाशन-सिद्धियुतो, मङ्गलदायकदन्तिमुखः ।
दस्यु-निपीड़ित-भीतिहरं, रक्षतु पञ्चमजर्ज्जनृपम् ॥ ४ ॥
शत्रुविघातकशक्तिसुत स्तारकमारणचापकरः ।
सज्जनरक्षकदुष्टदमं, रक्षतु पञ्चमजर्ज्जनृपम् ॥ ५ ॥
दुर्गतमानवशान्तिददः, दुर्ज्जनशात्रवकामहरः ।
भारत-पालन-शुद्धमतिं रक्षतु-पञ्चमजर्ज्जनृपम् ॥ ६ ॥

प्रभातवर्णनम् ।

(भाषान्तरितम्)

कूजन्ति पक्षिणः सर्व्वे प्रभाता रजनी शुभा ।
सर्व्वे विकसिता जाता वने कुसुम-कोरकाः ॥ १ ॥
प्रान्तरं चलिताः सर्व्वे गोपाला धेनुभिः सह ।
नियोजितानि चित्तानि स्वे स्वे पाठे च बालकैः ॥ २ ॥
विकचं मालतीपुष्पं विस्तृतिं सौरभं गतम् ।
सम्मिलन्ति समागत्य मधुलोभान्मधुव्रताः ॥ ३ ॥
जवाकुसुमसङ्काशो नभस्युदेति भास्करः ।
मुदिताः किरणं प्राप्य मर्त्यलोका भवन्ति हि ॥ ४ ॥
कायं करोति सुस्निग्धं सुशीतल-समीरणः ।
रम्या रात्रिश्च नीहारा निपतन्ति प्रतिच्छदम् ॥ ५ ॥
शय्यां त्यक्त्वा समुत्थाय प्रक्षाल्य वदनं ततः ।
वस्त्रं नद्ध्वा स्वके पाठे बाल ! चित्तं निवेशय ॥ ६ ॥

वङ्गानां स्वास्थ्यम् ।

वङ्गीय-स्वास्थ्य-विवरण्यां दृश्यते, ऐषमः वङ्गेषु मृत्युसंख्या जन्मसंख्यामतिक्रम्य वर्त्तते । ईदृक् फलं न सन्तोषावहम् । दारिद्र्य-माधिव्याधिश्च जन्मसंख्याया ह्रासे केचित् कारणमुन्नयन्ति, केचिद्वा-अस्वास्थ्यं व्याधिश्च मृत्युसंख्याया बाहुल्यकारणमिति वदन्ति । "म्यालेरिया"—राक्षसो यथारीति वङ्गेषु राजत्वं करोति । सर्व्वतश्चाधिकसंख्यकान् लोकान् भीषणेन कवलेनाददाति । "लर्ड रोणाल्डशे महोदयः" "म्यालेरिया"—प्रशमनाय यतते । अस्मिन्नपि वर्षे "म्यालेरिया"-निवारणाय एव बहुधानुसन्धानं परीक्षा च कृता । परं सुदीर्घकालस्यानवधानताया निष्क्रियतायाश्च फलेन यादृशी अवस्था सङ्घटिता, एकेन द्वाभ्यां वा वर्षाभ्यां तत्प्रतिकारप्रत्याशा वृथैवेति मन्यामहे । "लर्ड रोणाल्डशेबाहादुरः" "म्यालेरिया"—दमनस्य सूचनामात्रमेव कृतवान् । यदानीं तत्रभवान् वङ्गानां शासनभारमगृह्णात् तदा महाधमस्य हेतेर र्थाभावः प्रबला आसीत् । अपरा च असम्भावनीया दुर्मू-

ल्यता वस्तुमात्रस्य । केषुचित् स्थानेषु वास्तवं दुर्भिक्षमवकष्टञ्चोपस्थितम् । तदुपरि पुनदैव-प्रातिकूल्येन प्रायेणार्द्धवङ्गस्य लोका निराश्रयाः सञ्जाताः । ईदृशावस्थ इदानीं साधारणस्य स्वास्थ्योन्नतिकरकर्म्मणि केन प्रकारेण तत्रभवान् व्याधिस्यं विदधातु ? सुतरामेवं वहुष्वेव स्थानेषु तत्रभवतो मानवः संकल्पः मनस्येवावतिष्ठते ॥

"म्यालेरिया"-विस्तारः ।

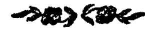
वङ्गानां पश्चिमांशः तद् यथा—वर्द्धमानप्रदेशस्य पश्चिमो भागः, वाङ्कुड़ा-प्रदेशो वीरभूमप्रदेशश्च एतावतः कालात् प्रायेण 'म्यालेरिया'-शून्य एव आसीत् । परं ते हि दिवसा गताः । विगतान् द्वित्रान् वत्सरान् यावत् वाङ्कुड़ा-प्रदेशस्य प्रतिगृहमेवासौ कालव्याधिर्दृश्यते । पञ्चाम्बुप्रदेशे प्राक् नासीत् "म्यालेरिया" । परं शासन-कर्त्तृपक्षः प्रणालीखननद्वारेणैनामुं तत्र प्रदेशे प्रावेशयत् । बांकुड़ा प्रदेशे वर्द्धमाने च कथमस्य व्याधेः प्रकोपो वर्द्धते ? अत्र विषये किमप्यनुसन्धीयते क्वचित् ? यावदस्माभिर्दृश्यते तावन्मन्यते यत्—"वाङ्कुड़ा-लौहवर्त्म"-विस्तारेणैव वाढ़ं तत्र 'म्यालेरिया दृश्यते । लौहवर्त्मसङ्घः पयःप्रणालीः सङ्कोचयति न वा तत्रावश्यमेव शासके र्गवेषितं । तादृशानुसन्धानस्य मतामतं साधारण्येन विज्ञापयितुमुचितम् । अङ्गाराकरेणास्य रोगस्य नैकट्य—सम्बन्धो वर्त्तत इति केचिदाहुः । तद् येन यथैव भवतु, "म्यालेरिया" वङ्गानां पश्चिमभागे बहुधा विस्तारं लभते यत् तत्र नास्ति कश्चित् सन्देहः । एकत्र "लर्ड रोणाल्डशे" वङ्गेभ्यः "म्यालेरिया"-व्याधिं दूरीकर्त्तुं प्रयतते अपरत्र चासौ नवं नवं स्थानमधिकृत्य विस्तारं लभते । एतदस्माकं दुर्भाग्यातिरिक्तं किं वदामः । लाउड़ तथा सुचि नामधेययोश्च पयःप्रणाल्योः संस्काराय यद् व्यवस्थापितं तत्र कियती उन्नतिर्वर्त्तते ?

हिन्दवो मुसलमानाश्च ।

एतावत् कालं हिन्दुषु मुसलमानेषु च सद्भाव-संस्थापनार्थमवलम्बितेषु उपायचयेषु, एतत्कालीनस्य 'मोसलेमलीग"-संज्ञस्य महासदसो गोहत्या-निवारण-विधायकः प्रस्ताव एव सर्व्वप्रधानतमः । मुसलमान-संङ्घः कल्याणोद्देके-

प्रस्तावमिममुररीकृत्य सर्व्वेषां हिन्दूनामेव हृदयान्याचकर्ष । साम्प्रतं हिन्दुभिः प्रबलप्रतापस्य द्वारवङ्गाधिपस्या-धिनायकत्वेन कालीघट्टे एका साधारणी सभा समाहूताऽभवत् । समितिरसौ 'मोसलेमलीग'-समाख्याय महासदसे प्रभूतान् धन्यवादान् दत्तवती । बहुषु स्थलेषु निर्धना मुसलमाना श्छाग-मेषादि-पशुक्रयार्थमर्थसंग्रहं कर्त्तुमशक्नुवन्तो गोहत्यां सम्पादयन्ति । येषु स्थानेषु तादृशाः केचिदपि उपायाः न सम्भवेयु स्तेषु स्थानेषु हिन्दूनां मानसीं पीडामनुत्पाद्य तैः सम्पादिते गोवधे कश्चिदपि दोषो न भवेत् तेषाम् । प्रायशो मुसलमान-सङ्घश्छागान् मेषादींश्च पशून् प्रति दृष्टिं पातयेत् चेत् तर्हि हिन्दुषु मुसलमानेषु च सद्भावस्य कश्चिदपि व्यतिक्रमो न भवेत् । 'हितवादि' पत्रिकातोऽनूदितः ।

विश्वविद्यालय-वार्त्ता ।

परलोकगत-महामान्य-भारतेश्वरघोषणानुसारेणास्माभि-र्ज्ञातमिदं यत् जाति-वर्ण-धर्म्म निर्विशेषतो भारतशासन-मिराज-राजस्याभिप्रायः समग्रविश्वविद्यालयो धर्म्मव्यापारे निरपेक्षतावलम्बी, एतदेव वयं हिन्दुमुसलमान प्रजा अधुनापि विश्वसिमः कामयामहे च । परं कलिकाता विश्वविद्यालयः शनैः शनैः खृष्टीयत्वमनुसरति । सांप्रतं 'वाट्वेल'ग्रन्थः कलिकाता विश्वविद्यालयपाठ्यनिवहस्यान्तर्गतोऽभवत् । मिः. जि. सि· घोषस्यार्थेन खृष्टीयत्वमुपजीव्य तुलना-मूलक-धर्म्मतत्त्ववक्तृता नियमिता । गण्डस्योपरि पिण्डः सञ्जातः—-वर्त्तमान वत्सरस्य "कनभोकेसन्"-सभायां विश्वविद्यालयस्य "भाइस्चेन्सेलारः" समाजसंस्कारकस्य वक्तृता-मञ्चे अवतीर्य्य जातिभेदमाक्रान्तवान् । अस्य हिन्दु-समाज-तत्त्वे प्रभूताज्ञतायां वयं विस्मिताः । विश्वविद्यालय-पक्षतो जातिभेदस्य दुर्नीतिफलकथोद्घोष्यते । अतो हिन्दुसमाजोऽस्य प्रतिवादे अधिकारी । ब्राह्म समाज-वेदीत एतत् प्रसङ्गोल्लेखे हिन्दु-समाजस्य किमपि वक्तव्यं नासीत् । किन्तु विश्वविद्यालयस्य हिन्दु-समाजं प्रति एतदाक्रमणमतीव निन्दनीयम् । समाज-संस्कारकस्य यथेच्छाचरणे वयं मूकाः, किन्तु धर्म्मं वा समाजं प्रति प्रच्छन्नमाक्रमणं, असभ्यतायाः परिचायकम् । 'हितवादि' पत्रिकातोऽनूदितः ।

विवेकग्रहासम्भवात् कथं विवेकख्यातेर्मोक्षहेतुत्वमिति चेन्न, दृश्यत्वपरिणामित्वादिसामान्यरूपैर्विवेकग्रहसम्भवात् ॥ (ट)

तथाहि, द्रष्टा साक्षात् स्वप्रकाश्येभ्यो भिन्नः प्रकाशकत्वात्, यो यस्य प्रकाशकः स तस्माद् भिन्नः यथा घटादालोको वृत्तिप्रकाश्याच्च वृत्तिरित्यनुमानेन आदावन्तर्दृश्येभ्यो बुद्धिवृत्तितदारूढार्थेभ्यो विवेकतो बुद्धिसाक्षी सिध्यति। (ठ)

सिद्धौ च मोक्षासिद्धिरिति विवेकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वासिद्धिरिति शङ्का। उक्तशङ्का निषिध्यते "ने"ति। अत्र शङ्कायामुत्तरमुच्यते "दृश्यत्वे"ति। तत् तद्व्यक्तिस्वरूपेण विवेकप्रतियोगिनां प्रकृतितद्विकाराणां ज्ञानस्यासिद्धौ सत्यामपि तेषां सामान्यधर्म्मेण ज्ञानसम्भवाद् न विवेकासिद्धिरित्यर्थः। सामान्यधर्म्मानाह,—"दृश्यत्वे"ति। पुरुषप्रकृतितद्विकाराणां विवेकज्ञानोपयोगिसाधर्म्यवैधर्म्ये च उक्ते कारिकायां श्रीमतेश्वरकृष्णेन,—

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्म्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमानिति॥

कारिकोक्तविषयत्वस्य दृश्यत्वेन, प्रसवधर्म्मित्वस्य परिणामित्वेन च संग्रहः। भिक्षुनये विवेकोपयोगि दृश्यत्वं तु बुद्धिवृत्तितदारूढपदार्थानामेवेति विशेषः। "दृश्यत्वम्"=साक्षादात्मप्रकाश्यत्वम्। "परिणामित्वम्"=अवस्थितस्य धर्म्मिणः पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरापत्तिः। "विवेकग्रहसम्भवात्"=प्रत्यूहाभावेन सामान्यधर्म्मेण विवेकज्ञानस्य उपपन्नत्वात्। तत्तद्व्यक्तिपुरस्कारेण प्रतियोगिग्रहासम्भवेऽपि दृश्यत्वादिरूपेण तज्ज्ञानसम्भवाद् नास्ति काचिदनुपपत्तिरिति भावः॥ (ट)

सामान्यधर्म्मेण अन्तर्बुद्ध्यादिभ्यः आत्मनः विवेकग्रहप्रकारं दर्शयितुं शिष्यचित्तावधानं जनयति,—"तथाही"ति "तथाहि"=तमेवार्थं जानीहि। दृश्यस्वरूपसामान्यधर्म्मेण अनुमानाद् विवेकग्रहप्रकारं दर्शयितुं न्यायावयववाक्यान्याह,—"द्रष्टे"ति। अत्र अपरिशीलितन्यायतत्त्वानां बालानामवबोधाय परार्थानुमानसिद्ध्यनुकूलतया न्यायतदवयवस्वरूपमुच्यते संक्षेपतः, तथाहि, पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिकारणं तावद् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शः; स च

न्यायप्रयोगाधीनः, न्यायश्च प्रतिज्ञादिपञ्चावयववाक्यसमुदयात्मकः, उक्तं च,— 'उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वमि'ति । अवयवाश्च,— प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । यथा,—पर्वतो वह्निमान् इति प्रतिज्ञा, धूमादिति हेतुः, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसमिति उदाहरणम्, वह्निव्याप्यधूमवानयम् इति उपनयः, तस्मात् वह्निमानयम् इति निगमनम् । *

तल्लक्षणादिकं यथा,—१ साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा; तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकबोधजनकन्यायावयववाक्यम् इति । उदाहरणवाक्यात्,—साध्यवैशिष्ट्यज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे, अपितु 'स' इति पदस्यार्थे । उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यवैशिष्ट्यज्ञानम्, अपि तु साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्; निगमनाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकमात्रविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्, अपि तु तस्मादित्यादिपञ्चम्यन्तार्थतज्ज्ञानज्ञाप्यत्वसाध्यतावच्छेदकोभयविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम् इति तेषां व्युदासः । न्यायबहिर्भूतवाक्यवारणाय न्यायावयववाक्येति; उत्तरत्राप्येतद्व्यावृत्तिरेवं बोध्या ।

२ पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकवचनं हेतुः, तदर्थश्च पञ्चम्यन्तत्वे सति हेतुप्रतिपादकन्यायावयववाक्यमिति ।

३ व्याप्तिप्रतिपादकन्यायावयववाक्यमुदाहरणम् । योयइति वीप्सया व्यापकत्वमर्थः तथाच धूमव्यापकवह्निरिति व्याप्तेर्भानम् । अथवा योय इति प्रथमयत्पदार्थे महानसे द्वितीययत्पदार्थे च महानसान्यस्मिन् हेतुमत्त्वस्य, प्रथमतत्पदार्थे महानसे द्वितीयतत्पदार्थे च महानसान्यस्मिन् साध्यस्य च उदाहरणवाक्यजन्यबोधे जाते उत्तरकालं व्यापकताबोधः मानसः । एवञ्च उदाहरणवाक्याद् हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरवसेया ।

४ व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकवचनम् उपनयः,—तदर्थश्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारकबोधजनकन्यायावयववाक्यमिति ।

५ हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनं निगमनं, तदर्थश्च हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवत्पक्षविषयकबोधजनकन्यायावयववाक्यम् । सर्वत्र लक्षणे प्रतिपत्तीच्छया उच्चरितत्वं प्रतिपादकत्वं ज्ञेयम् ।

---

* अर्थपदानुपन्यस्ते "तस्माद् वह्निमानिति निगमनमि"ति बोध्यम् ।

साध्यवत्तया पक्षज्ञानं प्रतिज्ञायाः प्रयोजनं, लिङ्गज्ञानं हेतोः, व्याप्तिज्ञानमुदाहरणस्य, पक्षधर्म्मताज्ञानमुपनयस्य, अबाधितत्वादिज्ञानं निगमनस्येति ।

प्रकृते च प्रतिज्ञावाक्यमाह,—"द्रष्टा स्वसाक्षात् प्रकाश्येभ्यो भिन्न" इति । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाह,—"प्रकाशकत्वादि"ति । किमस्य गमकमित्याकाङ्क्षायामुदाहरणमाह,—"यो यस्य प्रकाशकः स तस्माद् भिन्नो यथा घटादालोकः वृत्तिप्रकाश्याच्च वृत्तिरि"ति । अस्य न्यायवाक्यस्यायमर्थः,—आलोकसाक्षात्प्रकाश्याद् घटाद् यथा तत्प्रकाशकः आलोकः भिन्नः, बुद्धिपरिणामरूपवृत्तिप्रकाश्याच्च आलोकाद् यथा तत्प्रकाशिका वृत्तिः भिन्ना एवम् आत्मनः साक्षात्प्रकाश्यवृत्तेः आत्मा भिन्न इत्यर्थः ।

एतदवयवत्रयप्रदर्शनं मीमांसकमतानुसारेण मन्तव्यम्, उपनयनिगमनाख्यकावयवद्वयमपि उक्तरीत्या ऊह्यम् । तत्तु नातिप्रयोजनकतया नोदाहृतम्, सांख्यमते अवयवपञ्चकमेव सम्मतम् "पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्ति"रिति सांख्यसूत्रात् ।

अनुमानेन सिद्धमर्थमाह "इत्यनुमानेने"ति । "आदौ"—बाह्यदृश्यघटादिविवेकात् पूर्वम् । "अन्तर्दृश्येभ्यः"—अबाह्यविषयेभ्यः, इन्द्रियाणां बहिर्गमनमन्तरेणैव साक्षात् कार्य्येभ्यः इत्यर्थः । "बुद्धिवृत्तिः"—इन्द्रियप्रणालिकया अर्थाकारेण परिणता बुद्धिः । "तदारूढार्थाः"—बुद्धौ प्रतिबिम्बिताः तदाकारतामापन्नाः पदार्थाः । "बुद्धिसाक्षी"—उदासीनतया स्वस्मिन् प्रतिबिम्बितानां बुद्ध्यादीनां तद्वृत्तीनां च द्रष्टा । साक्षात् द्रष्टृत्वं हि साक्षित्वं, तथाच पाणिनिसूत्रम् "साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायामि"ति । बुद्धितदारूढार्थप्रतियोगिकात्मानुयोगिकभेदवान् आत्मा इति फलितार्थः । (ट)

विषयपरिशोधनद्वारा व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकव्यभिचाराशङ्काविघटनद्वारा च प्रमाणानुग्राहकं तर्कमाह;—कर्म्मकर्त्त्रि"ति । तर्कलक्षणं च,—व्याप्यारोपेण व्यापकारोपः, तदर्थश्च,—व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्य आहार्य्यारोपाद् यो व्यापकस्य आहार्य्यारोपः इति । स च तर्कः द्विविधः, विषयपरिशोधकः, व्यभिचाराशङ्कानिवर्त्तकश्च । यथा पर्वतो वह्निमान् इति प्रसिद्धोदाहरणे पर्वते निर्वह्नित्वारोपाद् निर्धूमत्वारोपः—पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्, तदा निर्धूमः स्यादित्यादि । अत्रच, व्यापकः—धूमाभावः, तस्याभावः—धूमाभावाभावः—धूम—इत्यर्थः ; तत्त्वतः तद्वत्त्वेन निर्णीते पर्वते व्याप्यस्य वह्न्यभावस्य, यदि

निर्वह्निः स्यादित्यारोपाद्, व्यापकस्य धूमाभावस्य तदा निर्धूमः स्याद् इत्येवंरूपः य आरोपः स तर्कः । अयं च विषयपरिशोधकः, यतोऽस्मात् तर्कवाक्याद् आदौ आपाद्यापादकयोः धूमाभाववह्न्यभावयोः व्याप्तिर्निश्चीयते, ततः व्यापकाभावेन व्याप्याभावसिद्धिनियमात्पक्षे पर्वते व्यापकस्य धूमाभावरूपापाद्यस्य अभावेन धूमेन व्याप्यस्य वह्न्यभावरूपापादकस्य अभावरूपस्य वह्नेः साधनेन वह्निरूपसाध्यस्य सिद्ध्या बाधदोषविघटनरूपविषयशोधनद्वारा साध्यसाधनयोः वह्निधूमयोः व्याप्तिरनुगृह्यते ।

अपरश्च विपक्षबाधकस्तर्कः स एव व्यभिचाराशङ्कानिवर्त्तकश्चेति कथ्यते । यथा अत्रैव धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादिवाक्यं, तज्जन्याद् वह्निजन्यत्वाभाववह्निव्यभिचारित्वयोरापाद्यापादकयोः व्याप्तिनिश्चयाद् वह्निजन्यत्वरूपेण आपाद्याभावेन वह्निव्यभिचारित्वाभावरूपस्य आपादकाभावस्य साधनेन तर्कस्यास्य व्यभिचाराशंकानिवर्त्तकत्वमवगन्तव्यम् ।

ह्रदो निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते इति विशेषणम् । यदि निर्वह्निः स्याद् अद्रव्यं स्यादित्यादौ अव्याप्तिवारणाय व्याप्यस्येति । तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति '

प्रकृतानुमाने च इत्थं कर्म्मकर्त्तृविरोधरूपस्तर्कोऽवगन्तव्यः, अत्र, प्रकाश्यं—"कर्म्म", प्रकाशक्रिया व्याप्यत्वात्, प्रकाशकः—द्रष्टा—कर्त्ता, प्रकाशक्रियाश्रयत्वात् । "कर्म्मकर्त्तृविरोधः"—प्रकाश्यप्रकाशयोरभेदारोपात् कर्म्मकर्तृत्वाभावारोपः । स चात्र इत्थमवसेयः,—

परसमवेतक्रियाजन्यफलशालि हि कर्म्म, तथाच प्रकाश्येन कर्म्मणा प्रकाशक—समवेतप्रकाशक्रियाफलशालिना प्रकाशकादन्येन भवितव्यम्, यदि प्रकाश्यः प्रकाशकादात्मनः द्रष्टुरन्यो न स्यात्, तदा ग्रामं गच्छति चैत्रः इत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्य—फलशालिनः चैत्रस्येव प्रकाश्यस्य कर्म्मत्वं न स्यात् । यतः अत्र कर्म्मत्वमुपलभ्यते अतस्तयोर्भेदोऽपि सिद्धः व्यापकाभावे व्याप्याभावनियमस्य सिद्धत्वात् ।

तर्कलक्षणं चात्र इत्थं सङ्गमनीयम्,—अत्र व्यापकाभावः—कर्म्मकर्त्तृत्वाभावाभावः अर्थात् कर्म्मकर्त्तृभावः, तद्वत्तया निर्णीतयोः—प्रकाश्यप्रकाशकयोः, व्यापकस्य-प्रकाश्यप्रकाशकभेदाभावस्य, यदि प्रकाशको द्रष्टा स्वप्रकाशात्मकः स्यात्

कर्म्मकर्तृविरोधश्चानुकूलस्तर्कः (ठ)

अत्र आत्मनि व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदम्, वृत्तिद्वारैवात्मनः स्वविषयत्वात् ।

भिचो न स्यात् इत्येवंरूपाद् आरोपाद्, यः व्यापकस्य—कर्म्मकर्त्तृभावाभावस्य तदानयोः कर्म्मकर्त्तृभावो न स्यादित्येवंरूपः य आरोपः स अत्र विषयशोधकः अनुकूलतर्कः । अस्माद्धि तर्कवाक्यादादौ आपाद्यापादकयोः व्याप्तिर्निश्चिता, ततः पक्षे द्रष्टरि कर्म्मकर्त्तृभावाभावरूपापाद्यस्य अभावेन स्वसाक्षात्प्रकाश्यभेदाभावरूपापादकाभावस्य साधनेन प्रकाश्यभेदरूपसाध्यस्य निश्चयसिद्ध्या बाधदोषविघटनरूपविषयशोधनद्वारा साध्यसाधनयोः स्वसाक्षात्प्रकाश्यभेद-प्रकाशकत्वयोः व्याप्तिरनुगृहीता ।

अत्र व्यभिचाराशंकानिवर्त्तकतर्कश्च एवं द्रष्टव्यः,—प्रकाशकत्वं यदि प्रकाश्यभेदव्यभिचारि स्यात् तदा प्रकाशकर्त्तृत्वनियतं न स्याद् इत्यादितर्कवाक्याधीनाद् आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिनिश्चयात् प्रकाशकर्त्तृत्वनियतत्वरूपेण आपाद्याभावेन प्रकाश्यभेदव्यभिचारित्वाभावरूपस्य आपादकाभावस्य साधनेन तादृशतर्कस्य परम्परया व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वमित्यवधेयमिति संक्षेपः । एतेन स्वसाक्षात्प्रकाश्यभेदाभाववति स्वप्रकाश्ये स्वस्मिन् प्रदीपे प्रकाशकत्वस्य हेतोर्वृत्तेर्व्यभिचारः इतीयमाशङ्का निरस्ता वेदितव्या ।

यदिहि प्रदीपः पूर्वं तमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयति इति क्वचिद् दृष्टं स्यात् तदा प्रदीपस्य स्वसाक्षात्प्रकाश्यत्वेन स्वसाक्षात्प्रकाश्यभेदरूपसाध्याभाववत्त्वेन प्रकाशकत्वहेतौ व्यभिचारः स्यात्, नच तथा, तस्य सदा प्रकाशकत्वेन प्रकाशकसमवेतप्रकाशक्रियाजन्यतमोविघटनरूपफलाश्रयत्वाभावात् ।

नचैवमपि दृष्टान्तासिद्धिः, यतः द्रष्टरि पक्षे आत्मनि यत् प्रकाशकत्वं—तत्तु चैतन्यप्रतिबिम्बसमर्पणरूपम्, प्रदीपादौ प्रकाशकत्वं पुनः तमोनिवर्त्तनं, ततश्च पक्षवृत्तिसाध्यसमानाधिकरणचैतन्यप्रतिबिम्बसमर्पणरूपप्रकाशकत्वहेतोः प्रदीपादौ दृष्टान्तेऽवृत्तेः दृष्टान्तासिद्ध्या व्याप्तिग्रहासम्भवदोष इति वाच्यम्, आत्मप्रदीपयोरुभयत्रैव प्रकाशरूपतानुभवाद् आत्मनः अपि वक्ष्यमाण—प्रणाल्या प्रतिबिम्बद्वारा बुद्ध्यादेः तमोनिरासाद् उभयसाधारणं तमोनिवर्त्तकत्वं प्रकाशकत्वमभ्युपगन्तव्यम् अवच्छेदाधिक्यं वा अङ्गीकर्त्तव्यम् इत्यदोषः । (ठ)

स्वसाक्षात्प्रकाश्येभ्यो भिन्न इति साध्ये "साक्षात्" पदोपादानस्य प्रयोजनं दर्शयति "अत्र आत्मनि व्यभिचारवारणाये"ति । "अत्र"—स्वसाक्षात्प्रकाश्येभ्यो भिन्न इति साध्यशरीरे । साक्षात्पदस्यानुपादाने स्वप्रकाश्येभ्यः भिन्नः इति साध्यं पर्यवस्यति । तथा च एवं व्याप्तिः, यो यत्प्रकाशकः स तत्प्रकाश्याद् भिन्नः, तथात्वे आत्मनः वृत्तिद्वारेण स्वस्यापि प्रकाशकत्वात् स्वप्रकाश्ये आत्मनि स्वप्रकाश्यभेदाभावेन निश्चितसाध्याभाववति प्रकाशकत्वहेतोर्वृत्तेः व्यभिचारः । साक्षात्पदोपादाने च आत्मनि वृत्तिद्वारेणैव प्रकाश्यत्वात् तत्र स्वसाक्षात्प्रकाश्यत्वाभावेन स्वप्रकाश्यभेदासत्त्वेऽपि स्वसाक्षात्प्रकाश्यबुद्ध्यादिभेदसत्त्वे बाधकाभावात् न व्यभिचारः । अत्र बुद्ध्यादौ दृष्टस्वसाक्षात्प्रकाश्यत्वस्य आत्मनि तदभावस्य च निरूपणाय साङ्ख्यीयज्ञानोत्पत्तिप्रकारकथनपूर्वकम् बुद्ध्यादीनां स्वसाक्षात्प्रकाश्यत्वे विषयाणाम् आत्मनश्च वृत्तिद्वारेण प्रकाश्यत्वे युक्तय उच्यन्ते ।

आदौ तावत्पुरुषस्य भोगाद्यर्थसाधनाय स्वस्थानस्थितैरेव विषयैराकृष्टानि इन्द्रियाणि तृणजलौकावत् स्वस्थानमत्यजन्त्येव वृत्तिद्वारेण विषयदेशं गच्छन्ति, गत्वा च संयोगसंयुक्ततादात्म्यादिसम्बन्धेन तानि विषयेण सन्निकृष्टानि भवन्ति । ततः यथा तडागजलं कयाचित्प्रणाल्या निर्गत्य क्षेत्रादिकमाप्नोति, तथा बुद्धिरपि इन्द्रियप्रणालिकया विषयदेशं गत्वा विषयसंनिकृष्टा भवति । तेन च सन्निकर्षेण वस्त्रमालिन्यस्येव बैद्धतमोद्रव्यस्यापसारणे सति यथा निर्मले वस्त्रे कुसुम्भसंयोगात् कुसुम्भाकारता भवति यथा वा तडागजलं क्षेत्राद्याकारतां प्राप्नोति तथैव स्वच्छनिर्मलबुद्धिसत्त्वे विषयसंयोगात् विषयाकारता भवति । पीतशङ्खादिप्रतीतौ नयनगतपित्तादेः विषयगततयाऽनुभवाद् इन्द्रियसहकृतस्येव तादृशान्तःकरणस्य संकोच-विकाशशालिनी विषयाकारा बुद्ध्यवस्था बुद्धिवृत्तिरित्युच्यते, "भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पती"ति सांख्यप्रवचनसूत्रात् । भागो विभक्तावयवः, तस्माद् गुणाच्च तत्त्वान्तरं—पदार्थान्तरम्—अविभक्तावयव इत्यर्थः । तादृशबुद्ध्यवस्थायां किमस्ति प्रमाणमित्यपि नाशङ्कनीयम्, स्वप्नध्यानादौ बाह्यविषयाभावकाले विषयाकाराया बुद्ध्यवस्थाया अन्तरेणोपलभ्यमानाया केनापि अपलपितुमशक्यत्वेन बाह्येऽपि तथैव स्वीकर्तुं युक्तत्वात् । सा वृत्तिः प्रमाणम् । "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः प्रमाणानी"ति योगसूत्रेण वृत्तिविभजनात् । वृत्तेश्च प्रमाणत्वम् अनुभवाख्यफलायोग

अवच्छिन्नत्वात् । रथारूढस्य ग्रामसम्बन्धे रथस्येव चेतनस्य विषयसम्बन्धे द्वारत्वाच्च । सा चार्थाकारा वृत्तिः सर्वात्मनां विभुत्वेऽपि स्वस्वामिन्येव आत्मनि प्रतिबिम्बते नान्यत्र । अनादिस्वस्वामिभावस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । प्रतिबिम्बश्चाधिष्ठानगताया बुद्धेर्विकाररूपः परिणामः । स्वत्वं च स्वामिप्रकाशितवृत्तिजन्यसंस्कारवत्त्वम् । स्वामित्वं च स्वनिष्ठसंस्कारजनकवृत्तिप्रकाशकत्वम् । सा च वृत्तिरात्मनि स्थिता सती अर्थाकारा आत्माकारा च स्वसमानाकारं परिणामान्तरं धत्ते । स एवात्मनि वृत्तिप्रतिबिम्बः विषयताख्यसम्बन्धः इति तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा घटमहं जानामीत्याकारा अर्थात्मविषयिणी भवति । ततश्च स्वप्रतिबिम्बितां विषयोपरक्तां तां बुद्धिवृत्तिं स एव प्रतिबिम्बाधिष्ठानचेतनः आवरकस्य तमसः अभिभवाद् अवभासयति, यथास्वप्रतिबिम्बितकुसुम्भरक्तं वस्त्रं स्फाटिकभित्तिः । "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमि"ति योगसूत्रात् । तदर्थस्तु,—तदाकारापत्तौ=बुद्धिसमानाकारतापत्तौ सत्याम् अप्रतिसंक्रमायाः=बुद्धौ असञ्चारिण्याः, असङ्गाया अपि चितेः स्वीयोपाधिबुद्धिसंवेदनं भवतीत्यर्थः, तदुक्तं "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥" इति । तथा चेतने प्रतिबिम्बनादेव बुद्धिवृत्तितद्विषययोर्भानम्, मरुमरीचिकाध्यस्तजलस्येव मरीचिना प्रकाशनमिति । नह्यन्यथा विभोः चित्स्वरूपस्यात्मनः सदा सर्व्वसंयोगेन कादाचित्कं परिच्छिन्नं च विषयसंवेदनं केनाप्युपपादयितुमञ्जसा शक्यते । वृत्त्यवच्छेदेनैव आत्मनो दृश्यत्वमुक्तम्,—"अदृश्यो अदृश्यते राहुगृहीतेन यथेन्दुना । तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥" इति । दृश्येन=वृत्त्या । इत्थं प्रत्यक्षा वृत्तिः विषयदेशे जायमाना तत्रैव आत्मनि प्रतिबिम्बते, आत्मनो विभुत्वात् ।

यत्र च इन्द्रियद्वारं विना मनःस्ववासनावशात् यत्रार्थेन सम्बध्यते तत्र तदाकारावृत्तिः मानसं प्रत्यक्षम् । उक्तं च "शरीरालयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहङ्गमः । स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ॥" इति वाशिष्ठे । यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धौ अहमिति प्रत्ययस्य विषयः । बुद्धितद्वृत्तयश्च आत्मनः साक्षात् दृश्या भवन्ति,—तथाहि,—यथाच सन्निकर्षसाम्येऽपि चक्षूरूपमेव गृह्णाति न रसम्, तथैव सर्वसंयुक्तोऽप्यात्मा स्वबुद्धिवृत्तिमेव साक्षात् गृह्णाति नेतरत् इति फल-बलात् क्लृप्तम् । अर्थाकारतैव अर्थग्रहणम्, सा च

नन्वत्रानुमाने बुद्धिवृत्तिमात्राद् विवेकः सिध्यतु । तस्या एव साक्षादात्मदृश्यत्वात्, न प्रकृत्यादिभ्य इति चेन्न, वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ह्यत्रानुमाने लाघवाद् वक्ष्यमाणतर्कगणाच्चाखिलवृत्तीनां द्रष्टा विभुकूटस्थनित्यैकज्ञानस्वरूपतयैव सिध्यति ।

कूटस्थे प्रतिबिम्बनाच्चान्यत् युक्तम्, अतो बुद्धिवृत्तेरेव चेतने साक्षात् प्रतिबिम्बनसामर्थ्यम् नेतरस्येत्यपि कल्प्यते । बुद्धिवृत्तेरेवाज्ञातसत्त्वाभावात् । तस्मात् अर्थोपरक्तबुद्धिस्फुरणार्थं चेतने तत्प्रतिबिम्बः सिध्यति । तदेव चैतन्ये वृत्तिबिम्बः सिद्धः । यच्च बुद्धौ चेतनस्य प्रतिबिम्बनं तद्बुद्धेः चिच्छायापत्तिरित्युच्यते, तच्च बुद्धेर्घटाद्याकारतावत् चैतन्याकारपरिणामः । स च चैतन्यभानार्थं कल्प्यते, साक्षात् स्वदर्शने कर्म्मकर्त्तृविरोधात्, तदेव चात्मनि बुद्धिवृत्त्यारोपे च प्रयोजनम्, दर्पणादौ मुखादिप्रतिबिम्बद्वारैव मुखादिषु दर्पणमालिन्यारोपदर्शनादिति । केवलात्मनो दर्शने च इत्थं ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया अवगन्तव्या,–शास्त्रादिना योगजधर्म्मेण वा बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति निर्म्मलायां बुद्धौ आत्माकारा वृत्तिर्जायते अहमात्मास्मीत्येवंरूपा, सा प्रमाणम्, सा च वृत्तिर्जायमानैव चेतने प्रतिबिम्बिता सती भासते, तदेतत् पुरुषनिष्ठं फलम् आत्मज्ञानमुच्यते । तथाच यथा सूर्य्यो बिम्बरूपेण प्रकाशकः प्रतिबिम्बरूपेण च प्रकाश्यः इति न कर्म्मकर्त्तृविरोधः एवमात्मापि बिम्बरूपेण ज्ञाता भवति, स्वगतप्रतिबिम्बरूपेण च ज्ञेय इति प्रकारभेदात् न कर्म्मकर्त्तृविरोधः ।

अयञ्च अन्योन्यप्रतिबिम्बभावः श्रीमद्विज्ञानभिक्षुपादप्रोक्तरीत्या उदाहृतः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमतिश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रपादास्तु आत्मनि बुद्ध्यादिप्रतिबिम्बं नाङ्गीकुर्वन्त्येव । तन्मते स्वयंप्रकाशरूपस्य नात्मनोज्ञेयत्वमङ्गीक्रियते । "विज्ञातारमरे केन विजानीयादि"त्यादि श्रुतेः । बुद्धौ आत्मप्रतिबिम्बद्वारेणैव अर्थात्मबुद्धिवृत्त्यादिसकलव्यवहारनिष्पत्तेः सम्भवाच्चेत्यलं प्रपञ्चेन । विस्तरस्तु आकरे अनुसन्धेयः ।

प्रागुक्तानुमानेन मोक्षहेतुभूतस्य प्रकृत्यादिसकलपदार्थप्रतियोगिकात्मानुयोगिकभेदज्ञानस्यासिद्धिं शङ्कते,–"नन्वि"ति । "अत्रानुमाने"=द्रष्टा स्वसाक्षात् प्रकाश्येभ्यः भिन्नः प्रकाशकत्वादित्यनुमाने । "बुद्धिवृत्तिमात्रात्"–आत्मसाक्षात्प्रकाश्यकेवलबुद्धिवृत्तेः । "विवेकः"–भेदज्ञानम् । "तस्याएव"–बुद्धिवृत्तेरेव । एवकारेण प्रकृत्यादिबाह्यवस्तूनां व्यावृत्तिः । स्वयमेव एवकारव्यवच्छेद्यमाह "न

यथा नैयायिकानां चितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमाने लाघवात् कर्त्तुरेकत्वनित्यत्वादिकं तद्वत् । तच्च विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नत्वम् । कूटस्थत्वादिकत्वं च परिणामिभिन्नत्वादिकम् अतो बुद्ध्यात्मनोः दृग्दृश्यरूपतो विवेकग्रहे सति तदुत्तरानुमानेन परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपैः समान्यतोऽप्यात्मानात्मविवेकग्रहो घटते इति ।

प्रकृत्यादिभ्य इति । "आदि"शब्दात् बुद्धिवृत्तिभिन्नाः सर्वे पदार्थाः संगृह्यन्ते । इत्थशङ्कां निषेधति "ने"ति । प्रकृत्यादिभ्यः आत्मविवेकप्रयोजकम् आत्मनः कूटस्थत्वादिकं साधयन् शङ्काया उत्तरमाह,—"वृत्तीनामि"त्यादि । आत्मनः अपरिणामित्वे हेतुरुक्तः,—"वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेने"ति । तदेतदुक्तं महर्षिपतञ्जलिना "सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामादि"ति । तदर्थस्तु,—बुद्धिवृत्तीनां विषयाः बाह्या घटादयः बुद्धेस्तदाकारपरिणामे ज्ञाता भवन्ति, तदपरिणामे तु अज्ञातास्तिष्ठन्ति । बुद्धिवृत्तयस्तु सदैव ज्ञाता भवन्ति, नहि सुखाद्याकारा वृत्तयः सन्ति पुरुषेण न ज्ञायन्ते इति युज्यते । तथात्वे अहं सुखी नवा, अहं जानामि नवा, इच्छामि न वेत्यादिरूपसंशयापातात्, सुखादिसत्त्वे तदज्ञानापत्तेश्च । तथाहि पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचित् पुरुषस्य आन्ध्यापत्त्या विद्यमानाऽपि चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत, तदा तस्या अपि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुखी न वा, दुःखी न वा, इच्छामि न वेत्यादिरूपः संशयः स्यात्, एतादृशश्च संशयो न दृश्यते, अतो वृत्तेरज्ञातसत्ता नास्ति, ततश्च पुरुषः अपरिणामीति आयातम् । अतः अपरिणामित्वेन तस्य कूटस्थनित्यत्वमपि सिद्धम् । मध्यमपरिमाणेऽनित्यत्वप्रसङ्गाद् अणुत्वे च सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गाद् वृत्तीनां द्रष्टुरात्मनः नित्यत्वेन विभुत्वमपि सिद्धम् । वृत्तीनां भासकतया ज्ञानरूपता अपि सिद्धा, आत्मनः जडत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । नैयायिकादीनामिव आत्मनो जडत्वमङ्गीकृत्य ज्ञानस्य तद्गुणत्वाङ्गीकारे, ज्ञानकारणम् अन्तःकरणम्, व्यवसायात्मकं ज्ञानं, तदाश्रय आत्मा, ज्ञानग्राहकः अनुव्यवसायश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पनीया इति गौरवम्, आत्मनो ज्ञानरूपताङ्गीकारे तु,—अन्तःकरणम्, व्यवसायात्मकज्ञानस्थानीयाः वृत्तयः, अनुव्यवसायस्थानीयः वृत्तीनां साक्षी चिद्रूपः आत्मेति पदार्थत्रयमङ्गीकरणीयमिति लाघवम् । अतः आत्मनः विभुत्वम्, कूटस्थनित्यत्वम्, एकज्ञानरूपत्वं ज्ञानेच्छासुखदुःखादीनां च चित्तधर्म्मत्वं सिद्धम् । एतदेवोक्तम् योग-

अतएव पातञ्जले सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेरेव मोक्षहेतुतया स्थले स्थले व्यासभाष्ये प्रोक्ता ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपदृग्दृश्यविवेकग्रहोत्तरं यथोक्तरीत्या प्रकृ-

---

वार्त्तिके भिक्षुपादैः,—पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवात् चित्प्रकाशस्वरूप-मेकैकमेवात्मद्रव्यं सिद्ध्यति, ततश्चाज्ञानस्य चित्तधर्म्मतया अज्ञानकार्य्यं धर्म्मादिकं तत्कार्य्यं चेच्छासुखादिकमपि चित्तस्यैव, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तौ लाघवादिति। एतत् सर्वमनुसन्धायैव उक्तम् "लाघवादि"ति। अन्या अपि युक्तयोवक्ष्यन्ते इत्याह "वक्ष्यमाणतर्कगणाच्चे"ति। ते च तर्का उत्तरभागे द्रष्टव्याः। विस्तर-भयात् नेह उल्लिख्यन्ते।

लाघवयुक्त्या पदार्थसिद्धौ नैयायिकानां सुप्रसिद्धं नित्यैकेश्वरसाधकमनुमानं दृष्टान्तयति "यथा नैयायिकानामि"ति। तस्यायमाशयः,—यथा अनेककर्त्तृकघट प्रासादादौ एककर्त्तृकत्वादिरूपेण व्याप्त्यग्रहेऽपि क्षित्यङ्कुरादौ लाघवाद् नित्यैक-स्यैव कर्त्तुरीश्वरस्य सिद्धिः तथा द्रष्टा स्वसाक्षात् प्रकाश्येभ्योभिन्न इत्यत्रापि स्वसाक्षात्प्रकाश्यभिन्नस्य द्रष्टुः नित्यैकज्ञानरूपत्वसिद्धिः।

विभुत्वादिकं लक्षयितुं प्रक्रमते "तत्रे"ति। "तत्र"—तेषु विभुत्वादिषु। विभुत्वं, लक्षयति "परिच्छिन्नभिन्नत्वमि"ति। "परिच्छिन्नत्वं"—परिमितत्वम्—देशकालाव्यापकत्वमित्यर्थः। क्वचिद्देशे एव विद्यमानत्वं—देशतः परिच्छेदः, क्वचित्काले एव विद्यमानत्वं कालतः परिच्छेदः। भिक्षुमते,—परिच्छिन्नानन्तसत्त्वाद्यात्मकतया प्रकृतेरपि परिच्छिन्नत्वानन्तव्यक्तिकत्वम् अतएव परिच्छिन्नत्वम्। आकाशाद्युपादानसत्त्वादेश्च स्वकार्य्यमात्रव्यापकत्वं नतु सर्वकार्य्यव्यापकत्वमिति परिच्छिन्नत्वमेव। आत्मनस्तु सकलदेशकालव्यापकत्वाद् नास्ति कश्चित् परिच्छेदः। अतः प्रकृत्यादिसकलविलक्षणत्वात् विभुत्वेन अस्य सुघटः विवेक-ग्रहः। कूटस्थादिकमपि एवं विवेकग्रहहेतुः द्रष्टव्यः। कूटस्थत्वादिकं लक्षयति,—"परिणामित्वादिभिन्नत्वमि"ति। परिणामिभिन्नत्वं कूटस्थत्वमिति कूटस्थल-क्षणं। अवस्थितस्य धर्म्मिणः पूर्वधर्म्मनिवृत्तौ धर्म्मान्तरापत्तिः परिणामः, तद्वत्त्वं परिणामित्वम्, तद्भिन्नत्वं कूटस्थत्वम्। प्रकृत्यादौ धर्म्मलक्षणावस्थालक्षण-परिणामसत्त्वात् निरवयवस्य निधर्म्मकस्य च आत्मनः परिणामाभावाद् विवेक-सिद्धिः। आदिशब्दाभ्याम् उत्पादविनाशरहितत्वम्, आविर्भावतिरोभाववद्भि-

त्यादिविवेकग्रहात् । तत्र च सत्त्वशब्दे बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिसत्त्वमुक्तमिति । एवं च प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्य ज्ञानाभावेऽपि तद्विवेकज्ञानं घटते ।

न्नत्वं वा नित्यत्वम्, एकजातीयत्वं विरुद्धधर्म्मरहितत्वं वा एकत्वमित्यादिकं नित्यतादिलक्षणं सूच्यते । प्रकृतं निगमयति "अतः"इति । "अतः"—पूर्वोक्तानुमानात् । "बुद्ध्यात्मनोः"—बुद्धितद्वृत्तिपुरुषयोः "दृग्दृश्यरूपतः" इति, "दृक्"=द्रष्टा पुरुषः । दृश्या—ज्ञेया, स्वसाक्षात्प्रकाश्या बुद्धिः, तद्रूपतः, दृग्दृश्यत्वरूपधर्म्मेण । "विवेकग्रहे"—बुद्धिपुरुषयोः भेदप्रकारकज्ञाने । "सति"—जाते । तदुत्तरानुमानेन, दृग्दृश्यविवेकग्रहात् परवर्त्तिना अपरेण अनुमानेन, आत्मा परिणामिप्रकृत्यादिभ्यः भिन्नः, अपरिणामित्वात्, इत्यादिरूपेण । "परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपैः"—पूर्वोक्तैः आत्मनात्मधर्म्मैः । "सामान्यतः"—प्रकृत्यादिसकलाचेतनवृत्तिधर्म्मपुरस्कारेण । "आत्मानात्मविवेकग्रहः"=चेतनाचेतनभेदज्ञानम् । "घटते"—जायते । बुद्ध्यात्मनोः भेदज्ञानस्य सामान्यचेतनाचेतनभेदज्ञानप्रयोजकत्वे साधकमानं दर्शयति,—"अतएव"—बुद्ध्यात्मनोः विवेकज्ञानादुत्तरं सामान्यचेतनभेदज्ञानसम्भवात् । प्रमाणभूतम् पातञ्जलभाष्यार्थमुदाहरति,—"सत्त्वपुरुषे"ति । "सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव"—सत्त्वं च पुरुषश्च सत्त्वपुरुषौ तयोः, अन्यताख्यातिः—अन्यता=भेदः, ख्यातिः=ज्ञानं,—भेदप्रकारकज्ञानम्,—बुद्धिपुरुषयोः भेदज्ञानमेवेत्यर्थः । "मोक्षहेतुतया"=मुक्तिकारणतया । "स्थले स्थले"—"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः", "विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः" इत्यादिसूत्रव्याख्याने महर्षिव्यासकृते योगसूत्रभाष्ये । जिज्ञासूनामौत्सुक्यनिवृत्तये भाष्यवचनमुदाह्रियते,—यथा,—योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यत्र भाष्यम् "तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठितं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवती"त्यादिः । "विवेकख्यातिरविप्लवे"ति सूत्रे,—सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः विवेकख्यातिरित्यादिः । "सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमि"ति पातञ्जलसूत्रम्, तद्भाष्यं च,—यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषान्यताप्रतीतिमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवतीत्यादि प्रमाणत्वेन ग्राह्यम् । चेतनाचेतनसामान्यभेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुता पूर्वमुक्ता, तत्कथं सत्त्वपुरुषयोः भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं पातञ्जले प्रोक्तमित्याशंकां वारयितुं पूर्वोक्तं स्मारयति "सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरि"ति । "यथोक्तरीत्या"—वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन इत्यादिना सामान्यतोऽप्यात्मानात्मविवेकग्रहो घटते इत्यन्तेन ग्रन्थेन उक्त-

एतेन दृग्दृश्यविवेकादविद्यानिवृत्तिरिति प्राचां प्रवादोऽपि उपपादितः । किन्तु आत्मा प्रकृतितत्कार्य्येभ्यो भिन्नः अपरिणामित्वादित्याद्यनुमानैरपि सामान्यतो दृश्यविवेको द्रष्टरि सम्भवतीति ।

प्रणाल्या । पातञ्जलभाष्योक्तसत्त्वशब्दस्यार्थ माह,—"तत्रे"ति । 'तत्र"—पातञ्जलभाष्ये । सत्त्वशब्देन मुख्यया वृत्त्या सामान्यतः सत्त्वगुण उच्यते, अत्र भक्त्या बुद्धिरूपतां प्राप्तः सत्त्वगुण उक्तः । गौण्याः लक्षणायाः कारणं मुख्यसम्बन्धमाह,—'बुद्धिस्थत्वेने"ति बुद्धिस्थत्वेन=बुद्धिव्यापकत्वेन । प्रकृतमुपसंहरति "एवञ्चे"ति 'एवञ्च'—पूर्वोक्तरूपेण आत्मानात्मसामान्यविवेकज्ञानसम्भवात् । "विशिष्य ज्ञानाभावेऽपि"—प्रकृतित्वादिरूपेण तत्तद्व्यक्तिपुरस्कारेण विवेकग्रहासम्भवेऽपि । "तद्विवेकज्ञानम्"—परिणामित्वादिसामान्यधर्म्मपुरस्कारेण प्रकृत्यादिभ्यः पुरुषस्य भेदज्ञानम् । "घटते"—सिद्ध्यति ।

प्राचीनानां प्रवादस्योपपादनेनापि पूर्वोक्तमर्थं समर्थयति,—"एतेने"ति "एतेन"=बुद्धिपुरुषयोः विवेकज्ञानादेव प्रागुक्तप्रणाल्या प्रकृत्याद्यखिलविवेकज्ञानस्य सिद्धत्वेन । प्रकृत्यादिसकलपदार्थाद् आत्मनो विवेकाभावे केवलेन सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन निखिलप्रकृत्याद्यभेदज्ञानरूपस्य अविवेकस्य बाधासम्भवेन प्राचां प्रवादोऽयमनुपपन्नः स्यात्, अतः प्राचां प्रवादस्य उपपत्त्यर्थमपि बुद्धिपुरुषविवेकज्ञानात् परं सामान्यतः आत्मानात्मविवेकः भवतीति मन्तव्यमित्याशयः । बुद्धिपुरुषयोः विवेकं विनाऽपि परिणामित्वापरिणामित्वादिविरुद्धधर्म्मैः आत्मनि सामान्यतो दृश्यानामचेतनानां विवेकं दर्शयति,—"किञ्चे"ति । एतेन, पूर्वं अनुमानेन बुद्धिपुरुषयोः विवेकज्ञानं ततश्च पुनरनुमानेन सामान्यतो दृश्यविवेकज्ञानमिति गौरवमपि निरस्तं भवतीति वेदितव्यम् । प्रकृत्यादिसामान्यविवेके अनुमानं दर्शयति,—"आत्मे"ति । परिणामित्वं प्रकृतितत्कार्य्याणां धर्म्मः, अपरिणामित्वम् आत्मनः धर्म्मः । आत्मनि परिणामित्वं व्यावर्त्तमानं प्रकृत्याद्यभेदं व्यावर्त्तयत् तद्भेदं साधयतीति । "सामान्यतः"—सामान्यधर्म्मेण । "दृश्यविवेकः"—"दृश्येभ्यः" प्रकृत्यादिभ्यः, "विवेकः"—भेदज्ञानम् । "द्रष्टरि"—आत्मनि, चेतने इत्यर्थः । परिणामित्वापरिणामित्वादिविरुद्धधर्म्मैरात्मनात्मविवेकज्ञानं भवतीति स्वमतेन सिद्धान्तमुक्त्वा अद्वैतवादिश्रीमच्छङ्करभगवत्पादादिमतसिद्धं दृग्दृश्यरूपेण आत्मानात्मविवेकज्ञानं दूषयितुं

यत्तु आधुनिका वेदान्तिब्रुवा दृश्यत्वेनैव प्रकृत्यादीनां द्रष्टृत्वेन च प्रकृत्याद्यखिलजडेभ्य आत्मविवेकं मन्यन्ते,—

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा।
देहद्रष्टा तथा देहो नाहमित्यादिरूपतः॥

तन्मतमुपक्रमते,—'यत्त्वि'ति। "आधुनिकवेदान्तिब्रुवा" इति। अद्वैतवादस्यायुक्तत्वसूचनाय तिरस्कारगर्भितं विशेषणमिदं प्रयुक्तम् भिक्षुवर्य्यैः। "आधुनिका" इति पदेन वेदान्तसूत्राणां प्राचीनमतानुसारिस्वकृतविज्ञानामृतादिभाष्यव्याख्यानस्यैव युक्तत्वमुक्तम्। "वेदान्तिब्रुवा"इति—वेदान्तिनमात्मानं ब्रुवते ये ते वेदान्तिब्रुवाः, ये आत्मानं वेदान्तशास्त्राभिज्ञतया वदन्ति न तु वेदान्तं जानन्ति ते वेदान्तिब्रुवाः। श्रीमच्छङ्कराचार्य्यादीनां वेदान्तशास्त्रानभिज्ञत्वमिति भिक्षुपादानामभिमानः। अद्वैतिनां मतमनुवदति "दृश्यत्वेने"ति। अद्वैतवादे स्वयंप्रकाशः आत्मा दृग्रूप एव नतु दृश्यः। ब्रह्मचैतन्ये कल्पिताः अनात्मपदार्थाः दृश्याः। अतः दृग्दृश्यरूपेणैव आत्मानात्मविवेकः सुघटः इतितद्वाक्यार्थः।

"दृश्यत्वेनैव"=प्रकाश्यत्वेनैव। एवकारेण 'स्वसाक्षात्प्रकाश्यत्वपरिणामित्वापरिणामित्वादिहेतूनां व्यावृत्तिः। "प्रकृत्यादीनाम्"—इत्यस्य विवेकमित्यध्याहृतेन सम्बन्धः,—आत्मप्रतियोगिकप्रकृत्याद्यनुयोगिकभेदज्ञानमित्यर्थः। "द्रष्टृत्वेन"—दृग्रूपत्वेन, प्रकाशकत्वेनेत्यर्थः। "प्रकृत्याद्यखिलजडेभ्यः"—प्रकृत्यादिसकलजड़प्रतियोगिकात्मानुयोगिकमित्यर्थः। तथाचेत्थमनुमानद्वयं बोद्धव्यम्,—प्रकृत्यादयः दृग्रूपात्मभिन्नाः दृश्यत्वात्, यथाघटद्रष्टुः भिन्नो घटः। आत्मा दृश्यप्रकृत्यादिभ्यः भिन्नः द्रष्टृत्वात्, यथा घटद्रष्टा घटाद्भिन्न इति। अत्र प्रमाणमाह,—"घट द्रष्टे" त्यादि। "घटस्य"=दृश्यस्य=बाह्यविषयस्येत्यर्थः। "द्रष्टा"=तद्द्रष्टृत्वेन प्रतीयमानः, देहतादात्म्यापन्नः आत्मा, "घटात्"=दृश्यात्। "भिन्नः"=दृश्यप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः यतः स आत्मा, "सर्वथा"=सर्वप्रकारेण, "घटः"=दृश्यघटतादात्म्यापन्नः, न भवति इति यथा, "तथा"=तद्वत् "देहद्रष्टा"=देहादेर्भासकः आत्मा, अपि, "न देहः"—देहाद्भिन्न इत्यर्थः। यतः स आत्मा, "अहमित्यादिरूपतः"—द्रष्टृरूपेण, प्रकाशते इति शेषः।

तन्न, "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतिभिरात्मनोऽपि दृश्यत्वात् । साक्षाद्दृश्यत्वविवक्षया च प्रकृत्यादेरसंग्रहात्, करणद्वारैव तद्दर्शनात् ।

अथैवं कल्पनीयम् आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वमेव दृश्यत्वं श्रुत्यादिभिर्विधीयते न तु प्रकाश्यत्वरूपफलव्याप्यत्वम् । स्वयंप्रकाशस्वरूपस्य

पूर्वोक्तम् अद्वैतवादिमतम् खण्डयति, "तन्ने"ति । तन्मतं न युक्तमित्यर्थः । अत्र हेतुं वदति,–"आत्मे"त्यादि । 'आत्मावाऽरे' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् आत्मनि अपि दृश्यत्वस्य विद्यमानतया प्रकृत्यादयः आत्मभिन्नाः दृश्यत्वादित्यनुमाने आत्मभेदरूपसाध्याभाववति आत्मनि दृश्यत्वस्य हेतोर्वृत्तेः व्यभिचारात् न प्रकृत्यादिषु आत्मभेदः साधयितुं शक्यते । तथा द्रष्टृत्वेन हेतुना आत्मा दृश्यप्रकृत्यादिभ्यः भिन्नः द्रष्टृत्वात् इत्यनुमानेनापि आत्मनि दृश्यभेदः साधयितुं न पार्य्यते, आत्मनि पक्षे दृश्यत्वस्य सत्त्वेन दृश्यभेदस्य अविद्यमानतया बाधितत्वात् ।

दृश्यत्वशब्देन साक्षाद्दृश्यत्वस्य विवक्षायां नायं दोषः, इत्याशङ्क्य तत्र दोषं दर्शयितुं परोक्तिमनुवदति "साक्षाद्दृश्यत्वविवक्षये"ति । अत्र पक्षे आत्मनो वृत्तिद्वारेण दृश्यत्वात् साक्षाद् दृश्यत्वाभावेन न दोष इत्यर्थः । आत्मनोवृत्तिद्वारेणापि दृश्यत्वस्य अद्वैतवादिनामसम्मतत्वेऽपि यदि अस्माकं सांख्यसिद्धान्तमनुसृत्य एवमुच्यते भवता तथापि न निस्तार इत्यभिमत्यैवमुक्तिर्वेदितव्या । तत्र दूषणमाह,–"प्रकृत्यादौ साक्षाद्दृश्यत्वरूपहेतोरभावात् तेषां पक्षत्वेन संग्रहायोग्यत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह,–"करणद्वारैव तद्दर्शनात्"=वृत्तिद्वारा एव तेषां दर्शनादित्यर्थः ।

अद्वैतिनां कल्पान्तरमनुवदितुमुपक्रमते "अथैवमि"ति । "अथ" शब्दः पक्षान्तरोपन्यासद्योतकः । "एवम्"=वक्ष्यमाणरूपम् । तत्कल्पनां दर्शयति,– "आत्मनोवृत्तिव्याप्यत्वमेवे"ति । अस्यायमाशयः,–घटमहं जानामि इत्यादौ घटाकारान्तःकरणवृत्तौ आत्मचैतन्यं प्रतिबिम्बते, तथाच घटाकाराकारितचित्तवृत्तिरज्ञातघटं विषयीकृत्य तद्गताज्ञाननिरसनपुरःसरं स्वगतचिदाभासेन जडमपि घटं भासयति । तदुक्तं,–"बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥" इति । यथा दीपप्रभामण्डलम्

प्रकाशापेक्षाविरहात् । अतोऽत्र दृश्यत्वं प्रकाश्यत्वं, तच्च आत्मनि नास्तीति ।

अन्धकारगतघटादिकं विषयीकृत्य तद्गतान्धकारनिरसनपुरःसरं स्वप्रभया तदवभासयति । आत्माभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारकाले तु अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्मास्मीति अखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरुदेति, सा तु चित्प्रतिबिम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परं ब्रह्म विषयीकृत्य तद्गताज्ञानमेव बाधते । अज्ञानबाधने कारणबाधात् चित्तवृत्तिरपि बाधिता भवति । तत्र वृत्तौ प्रतिबिम्बितचैतन्यमपि यथा प्रदीपप्रभा आदित्यप्रभावभासनासमर्था सती तया अभिभूता भवति, तथा स्वयंप्रकाशमानप्रत्यगभिन्नपरब्रह्मावभासनानर्हतया तेनाभिभूतं सत् सोपाधिभूताखण्डवृत्तेर्बाधितत्वात् दर्पणाभावे मुखप्रतिबिम्बस्य मुखमात्रत्ववत् प्रत्यगभिन्नपरब्रह्ममात्रं भवति । अतः आत्मनि वृत्तिजन्यप्रकाशरूपफलाभावेन स न दृश्यः, अपि तु दृक्स्वरूप एव । यच्च आत्मा वारे इत्यादिना आत्मनः दृश्यत्वमुक्तम्, तत्तु वृत्तिव्याप्यत्वरूपमेव । अतएव वृत्तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वाभ्यां "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" "यन्मनसा न मनुते" इत्यनयोः श्रुत्योरव्यविरोधः । आत्माऽभिन्ने ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारेण फलव्याप्यत्वप्रतिषेधप्रतिपादनात् । उक्तं च,—"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥ इति" । "स्वयं प्रकाशरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते" इति च । "वृत्तिव्याप्यत्वम्"=अखण्डात्माकाराकारितान्तःकरणवृत्तिविषयत्वम्, तादृशवृत्तेः नाहमात्मानं जानामीत्यादिरूपाज्ञाननाशार्थमपेक्षितत्वाद् आत्मनस्तद्व्याप्यत्वम् । "श्रुत्यादिभिः"=आत्मा वा अरे इत्यादिश्रुतिभिः, "य एवं वेत्ति पुरुषमि"त्यादि स्मृतिभिश्च । "प्रकाश्यत्वरूपफलव्याप्यत्वम्"=आत्माकाराकारितचित्तवृत्तौ सत्यां आभासचैतन्यजन्यप्रकाशरूपफलशालित्वम् । "स्वयं प्रकाशरूपस्य"=अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यस्य । "प्रकाशापेक्षाविरहात्"=सूर्यप्रकाशे प्रदीपप्रकाशापेक्षाविरहवत् स्वयंप्रकाशात्मनि आभासरूपप्रकाशापेक्षाविरहात् । "अतः"=आत्मनि प्रकाशव्याप्यताभावात् । "अत्र"=प्रकृत्यादयः आत्मभिन्नाः दृश्यत्वादिति न्यायवाक्ये । "दृश्यत्वमि"त्यस्य अर्थः "प्रकाश्यत्वम्"=प्रकाशजन्यफलशालित्वमित्यर्थः । "तच्च"=प्रकाश्यत्वम् "आत्मनि"=आत्मभेदरूपसाध्याभाववति, विपक्षे । "नास्ति"=विपक्षवृत्तिर्न भवति, नातो व्यभिचार इत्यर्थः ।

तदपि तुच्छम् । यथाह्यहमित्यनुभूयमानोऽप्यात्मा चैतन्याख्य-फलव्याप्यो न भवतीति भवद्भिरुच्यते, तथैव बौद्धैरपीष्यते, सुखदुःखादिमत्त्वेनापि बुद्धिः स्वप्रकाशतया चैतन्यव्याप्या न भवतीति । तथा चात्मनीव बुद्धावपि दृश्यत्वासिद्ध्या दृश्यत्वेन रूपेण बुद्धिविवेकोऽत्यन्तापेक्षितोऽपि न सिध्यतीति । भाष्यादिषु चान्यान्यत्र दूषणान्युक्तानीति दिक् ।

अद्वैतवादिनां सिद्धान्तमिमं दूषयितुमुपक्रमते,—"तदपि तुच्छमि"ति "तत्"=अद्वैतवादिनां पूर्वोक्तरूपकल्पनम्, आत्मनः फलव्याप्यत्वाभावेन अदृश्यत्वकल्पनमित्यर्थः । "तुच्छं"=हेयम्, दुष्टमित्यर्थः । यत्र चैतन्यव्याप्यत्वं नास्ति तत्र दृश्यत्वाभावाङ्गीकारे बौद्धमते बुद्धेः स्वप्रकाश्यतया चैतन्यव्याप्यतायाः अभावेन दृश्यत्वाभावात् ततः आत्मनः विवेको न स्यात् । अत्यन्तापेक्षितश्च मोक्षे बुद्ध्यात्मनोः विवेकः इतीदं दूषणम् अद्वैतिकल्पनस्य तुच्छत्वे हेतुतया आह,—यथाह्यहमि"ति । 'यथा'शब्दः दृष्टान्तसूचकः । 'अहमि'ति अनुभवाकारप्रदर्शनम् । "अनुभूयमान" इत्यनेन अनुभवविषयत्वप्रदर्शनेन आत्मनि दृश्यत्वसम्भावना उक्ता । "अपि" शब्दः अनुभवविषयत्वचैतन्याख्यफलव्याप्यत्वाभावयोः विरोधसूचकः । "भवद्भिः"=अद्वैतिभिः । "सुखदुःखादिमत्त्वेने"त्यनेन अहं सुखी इत्यादिरूपेण अनुभवविषयता दर्शिता । "स्वप्रकाशतये"ति चैतन्यव्याप्यत्वाभावे हेतुः । "तथा च"=बुद्धौ चैतन्यव्याप्यताभावे सति ।

ननु भवता बौद्धसिद्धान्तमाश्रित्य दूषणमुक्तम्, तेन का नो हानिरित्याशङ्क्य प्रवचनभाष्ययोगवार्त्तिकब्रह्मसूत्रभाष्यविज्ञानामृतादिषु उक्तानि दूषणानि स्मारयति भाष्यादिष्विति । "अत्र"=अद्वैतवादिसिद्धान्ते । 'अन्यानि दूषणानि'=एतद्ग्रन्थोक्तदूषणव्यतिरिक्तानि दूषणानि ।

विशेषजिज्ञासूनां तृप्तये तान्यत्र समुद्ध्रियन्ते,—यथोक्तं ब्रह्मसूत्रभाष्ये,—"आधुनिकास्तु 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिवाक्यैरनुभवाख्यफलव्याप्यत्वं प्रतिषिध्यते 'मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिभिश्च अज्ञाननाशाय ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वं स्वीक्रियते इत्यविरोध इत्याहुः । तन्न एतादृशकल्पनायां प्रमाणादर्शनात् । किं च व्यवहारत्वावच्छेदेनैवानुभवविषयत्वमेव प्रयोजकं बुद्धिवृत्तिगोचरव्यवहारेऽनवस्थाभयेन वृत्तिविषयत्वस्याप्रयोजकत्वाद् घटादिभानार्थे चेतने ततसम्बन्धायैव वृत्तिसिद्धेः, नतु घटादिव्यवहारार्थमपि तस्या अपि व्यवहारजनकत्व-कल्पनेन च

जयदेवः ।—ब्रह्मन् ! विरम प्रमादात्
कुरुष्व कार्य्यं सुविचिन्त्य पूर्व्वं
यथानुतापो न दहेद्भवन्तम् ।

देवशर्म्मा ।-अलं विचिन्त्य; क च मेऽनुतापः
कन्या सुपात्रे पतिता यदि स्यात् ?
नद्यामधः सागरसङ्गतायाम्
अद्रिर्महान् किं भजतेऽनुतापम् ?
अभ्यर्थये, मास्तु भवद्विकल्पः
प्रतीच्छ कन्यां गुणराशिशुल्काम् ।
अभ्यर्थना वात्र कथं क्रियेत ?
वाचापि दत्ता विधिनैव दत्ता ।
एषा हि पत्नी भवतस्तदेतां
गृहाण प्रेम्णा, त्यज वा वनेषु
स्वातन्त्र्यमस्तीह तवैव कृत्स्नम् ।
पद्मावति ! प्राप्य पतिं वरेण्य-
मशोचनीया हि ममासि पुत्रि !
पतिर्गुरुः स प्रणयेन पत्न्या
कायेन वाचा मनसा च पूज्यः
स एव मोक्षः, स च देवमूर्त्ति-
स्तस्यैव सेवा परमार्थदात्री ।
तस्यैव पुण्ये तव चापि पुण्यं
सुखे सुखं स्यादसुखञ्च दुःखे ।
आशीर्मदीया जगतीतलेऽत्र
युवामपापौ सुखिनौ करोतु ।

सुव्रता ।—जाते ! पद्मावति !
सुष्ठूपदिष्टासि तवैव पित्रा
नातः परं किञ्चन कथ्यमस्ति ।
तथापि वच्मि,—प्रभुरेष नान्यः
सदैतदादेशकरी विनीता ।
सुखेन कालं गमयेः न तेऽस्तु
दुःखञ्च शोको रजनी विनिद्रा ।
सिन्दूरविन्दुर्भृशमुज्ज्वला ते
सीमन्तमध्ये नियतं विभातु ।

पद्मावती ।—अम्ब ! शिरसि निहितो युवयोरुपदेशः ।

जयदेवः ।—पराशर ! पराशर ! सखे ! किमिदमापतितम् ? आजन्मनो यल्लक्ष्यीकृत्य जीवितं, न जाने तदज्ञातपूर्व्वेण केन दारुणेन विधिना मामुपहसतेव सहसा विपर्य्यासं नीतम् । नातः परं जयदेवो जीवति। प्राक्तनो जयदेवः,—यः सन्न्यासमेव जीवितस्य लक्ष्यं कृत्वा धन्यमात्मानममन्यत,—स तु क्वापि गतः अनन्ते तिमिरे निलीनो नष्टो मृतो वा । अयमधुना नवः कश्चित् समुज्झित-प्राक्तनलक्ष्यः संसारनाट्ये विषयिणो भूमिकामभिनेतुं तस्य स्थाने प्रादुर्भूतः । हा दैव ! हा निष्कृप ! दारुणेन त्वया कथं विषयाणामामिषीकृतोऽयं जनः ?

पराशर ।—सखे ! अलमनर्थकेनोद्वेगेन । किं नाम वृथैवात्मानं क्लेशयसि ? दुःखे, सुखे, विपदि, सम्पदि सदैवात्मा सुखी करणीयः आत्मनि सुखमये जगत् सुखमयं प्रतिभाति । को नाम भगवदिच्छामतिक्रमितुं प्रभवेत् ? मङ्गलमयोऽसौ मङ्गलमेव विदधाति, न पुनरमङ्गलम् । यदीदमेव विधेर्विधानं भवेत्,—तदा का चिन्ता का वा विचारणा,—परिपालनीयं खल्वेतत् । अवनतेन शिरसा परिपालनीया भगवदाज्ञा । सैव मङ्गलजननी ।

जयदेवः ।—भवतु, परिपालनीया भगवदाज्ञा । के वयं तद्विधानस्य युक्तायुक्तत्वनिरूपणे ? आर्य्य ! देवशर्म्मन् ! गृहीता भवतः कन्यका इतः प्रभृति नवीनो जयदेवोऽनवीनतया नवीनं जीवनं यापयिष्यति । सागरे बुद्बुदोपमाः खलु जीवाः, कदा जायन्ते कदा नश्यन्ति कस्तस्य निर्णयः ? तत् क्षणस्थायिनि जीवने कृतं विधातृविधानोल्लङ्घनचेष्टया । यद्विधीयते तेन विधीयतां नाम, यदाऽऽगच्छति सुखं दुःखं वा, आगच्छतु का हानिः ? सर्व्वं हर्षेण सहनीयं, सर्व्वं हास्येन वहनीयं, सर्व्वं प्रेम्णा अभिनन्दनीयम् ! भगवन् ! निखिलजगत्-परिचालक ! स्वामिन् ! सर्व्वथा त्वमेव प्रमाणम् । तवैव इच्छा सफलतां गच्छतु । मङ्गलमयस्य मङ्गलमयी इच्छा अस्माकं शिवं दिशतु । विजयतां विजयतां त्वन्नाममहिमा । परमेश ! परमेश ! अहं त्वदीय एव ।

"शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।"

द्वितीयोऽङ्कः ।

प्रथमं दृश्यम्—राजवर्त्म ।

(ततः प्रविशन्ति गायन्तो वैतालिकाः ।)

(गीतम् ।)

रजनीरतीता रविकर-भीता
नास्ति तिमिरमिह गगने ।
जागृहि जनगण ! मीलित-लोचन
न भव शयानः शयने ॥
गायति विहगो गुञ्जति भृङ्गः
कुसुमे कुसुमे हृष्टः ।
चक्रवाक इह चुम्बति दयितां
विरहापगमे हृष्टः ॥
अलसो धीरो वहति समीरो
नृत्यति सरसलतान्तः ।
नैशतुषारै- रजताकारै-
राजति तरुदलप्रान्तः ॥
बालतपनकर- निकर-विभूषं
हसति च प्राचीवदनम् ।
विकसति नलिनं रम्यममलिनम्
जहति मृगा अपि शयनम् ॥

(इति गायन्तो निष्क्रान्ताः ।)

(ततः प्रविशतो देवशर्म्मा, सुव्रता च ।)

देवशर्म्मा ।—प्रिये ! सैषा दृश्यतेऽस्मद्गृहचूडा । तदतिक्रान्तप्रायः खलु मार्गः । द्वित्रैरेव दण्डैः स्वगृहगतौ भविष्यावः ।

सुव्रता ।—अस्त्येतत् । आर्य्यपुत्र ! क्व खलु पद्मावतीं देवदासीकृत्य पुरुषोत्तम-तीर्थ-वसतिः, क्व च तामनुरूपाय जामात्रे समर्प्य पुनः स्वभवनवासः ?

देवशर्म्मा ।—ईदृश्येव लीलामयस्य लीला ।

सुव्रता ।—धन्या खलु वत्सा यया ईदृशो वरो लब्धः ।

देवशर्म्मा ।—अथ किम् ? पुण्याद्धि सा सदृशभर्त्तृगामिनी संवृत्ता । आवामपि भाग्यवन्तौ । अन्यथा को नामेदृशं पण्डितं धार्म्मिकं निरहङ्कारञ्च जामातरं लभेत ? कवित्वप्रतिभापि तस्य चमत्कार-जननी । तेन रच्यमानस्य गीतगोविन्द-काव्यस्य सुललितानि गीतान्यापूरयन्तीव हृदयममृतधारया ।

सुव्रता ।—अहो रमणीयानि खलु तानि ।　　　　(इति निष्क्रान्तौ ।)

द्वितीयं दृश्यम्—जयदेवस्य गृहम् ।

(जयदेव उपविश्य गीतगोविन्द-काव्यं रचयति ।)

जयदेवः ।—रचयितुमभिलाषो राधिकामानभङ्गं
　　न चलति पुनरेषा लेखनी भीतरूपा ।
उदयति हृदये यो भावरम्यः प्रकारो
　　लिखतु कथमियं तं वैष्णवी लेखनी मे ?

(ततो वाचयति ।)

"स्थलकमल-गञ्जनं　　मम हृदयरञ्जनं
　　जनितरतिरङ्ग-परभागम् ।
भण मसृणवाणि !　　करवाणि चरणद्वयं
　　सरसलसदलक्तकरागम् ॥
स्मर गरल-खण्डनं　　मम शिरसि मण्डनं
　　........................।"

इतः परमहो स्तब्धा लेखनी विरता मम ।
अन्यथा वा कथं हन्त, गीतार्थोऽयं विलिख्यते ॥

पद्मावती ।–(प्रविश्य) दूरं गगनमधिरूढो भगवान् सहस्रकिरणः । तदतिवर्त्तते स्नानवेला ।

जयदेवः ।–भवतु, गम्यते स्नानाय । प्रत्यावृत्य पुनः पूरणीयं गीतपदम् ।

पद्मावती ।–दूरवर्त्तिनी खलु गङ्गा । अतिकालश्च जातः । तदद्य न कथमिहैव क्रियते अजय-सलिले स्नानम् ?

जयदेव ।–इयच्चिरं जाह्नवी-सलिल एव कृतस्नानोऽस्मि । तदद्य अतिकालो जात इतिकृत्वाऽद्य-सलिलावगाहनं नोचितम् । तज्जाह्नवी-पयस्येव निर्व्वर्त्तिताभिषेकस्त्वरितमेव प्रत्यागच्छामि । उपनय मे कौशेयादिकम् । (पद्मावती निष्क्रान्ता ।) कथं पुनः पूरयामि गीतपदम् ? (इति सचिन्तः स्थितः । ततः प्रविशति वस्त्रादिकं गृहीत्वा पद्मावती ।) अये ! आनीतम् ? (इति गृहीत्वा) सज्जीकुरु पूजोपकरणानि । अहमभ्यागत एव । (इति निष्क्रान्तः ।)

(पद्मावती लेखन-साधनानि गृहीत्वा निष्क्रान्ता । ततः कियच्चिरेण प्रविशति जयदेवछद्मना भगवान् नारायणः ।)

नारायणः ।–राधापादतले नतोऽस्मि भगवांस्तत्प्रमत्ताभोत्सुक

इत्येव लिखितो मियेव विरता भक्तस्य सा लेखनी ।

तां गीतिं सरसामपूरितपदां नैवास्मि सोढुं क्षम-

एष श्रीभगवान् स्वयं लिखति भो, राधा-पदाब्जग्रहम् ॥

प्रिये ! (इत्याह्वयति ।)

पद्मावती ।–(प्रविश्य) कथमकृतस्नान एव प्रत्यावृत्तोऽसि ?

नारायणः ।–हुं, कथं गीतपदं पूरयामि इत्येव चिन्तां हृदये निधायाऽर्द्धमार्गं गच्छतो मे मनसि सहसा समुदितं तद्गीतपदं । तस्य विस्मरणभिया च प्रत्यावृत्तोऽस्मि । तदुपनय लेखन-साधनानि, यावत् पूरयामि गीतिम् ।

पद्मावती ।–यथाज्ञापयसि । (इति निष्क्रान्ता ।)

नारायणः ।–एषा पद्मावती साध्वी सरला पतिदेवता ।

मामागतमसन्देहा भर्त्तारमेव मन्यते ॥

पद्मावती ।–(प्रविश्य) एतानि लेखन-साधनानि । कदा पुनर्गङ्गास्नानाय गमिष्यसि ?

नारायणः ।–न पुनर्गमिष्यामि जाह्नवीम् । अद्य इहैव कूपोदके स्नानं करिष्यामि ।

पद्मावती ।–(गच्छन्ती सविस्मयमात्मगतम् ।) कथं, पुनः सहसैव कूपोदकस्नानाभिलाषः ? (इति निष्क्रान्ता) ।

नारायणः ।–(पुस्तकमुद्घाट्य) अये लिखितं भक्तेन । (इति पठति ।)

"स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं

जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

भण मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
सरसलसदलक्तकरागम् ॥
स्मर गरल-खण्ड ं मम शिरसि म ण्ड ं
........................।"

इत्येतावल्लिखित्वैव स्तब्धा भक्तस्य लेखनी ।
इतः परं मया हन्त, गीतार्थोऽयं विलिख्यते ॥ (इति लिखति ।)

हन्त, लिखितम् । अहो, दिव्येव प्रतिभाति मे गीतिका । (इति पुनः पठति ।)

"स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं
जनितरतिरङ्गपरभागम् ।
भण मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
सरसलसदलक्तकरागम् ॥
स्मर गरल-खण्डनं मम शिरसि मण्डनं
देहि पदपल्लवमुदारम् ।"

चित्तस्य तन्त्रीर्ध्वनतीव हर्षा-
न्मर्म्मे प्रमत्तं किल गायतीव ।
वपुः सरोमाञ्चमथालसं मे
गातु ं ममेच्छेव प्रमुक्तकण्ठ—
"देहि पदपल्लवमुदारम् ।"

पद्मावती ।–(प्रविश्य) सज्जितं स्नान-सलिलम् ।

नारायणः ।–गच्छामि स्नानाय । (इति निष्क्रान्तः ।)

(पद्मावती च लेखनसाधनानि गृहीत्वा निष्क्रम्य पुनः सम्मार्जनी-हस्ता प्रविश्य कृतस्थान-मार्ज्जना चाऽन्नादिकं सलिलमासनञ्चानीय तानि यथास्थानं निवेश्य प्रतीक्षते, यावत् पुनः प्रविशति भगवान् नारायणः ।)

नारायणः ।—अये सर्व्वं सज्जितम् !

पद्मावती ।—अथ किम् ? आहार-विधिं निर्व्वर्तयितुमर्हसि ।

नारायणः ।—भवतु, तथा करोमि । (इत्युपविश्य भुञ्जानः ।) प्रशंसनीयं ते रन्धन-नैपुण्यम् । त्वया पक्वं सर्व्वमेवामृतायते ।

पद्मावती ।—रसग्राहिणी ते रसनैवेमां प्रशंसामर्हति । आनयामि कियद्व्यञ्जनम्?

नारायणः ।—नहि नहि, न स्तोकमात्रमपि । परितृप्तोऽस्मि । (इत्युत्तिष्ठति ।)

पद्मावती ।—कथमुत्तिष्ठसि ? अर्द्धमपि नाद्य भुक्तं त्वया ! !

नारायणः ।—नासीदद्य क्षुधायास्तथा प्राबल्यम् । तदेहि, दीयतामाचमन-सलिलम् ।

पद्मावती ।—गच्छाग्रतः ।

नारायणः ।—त्वमपि शीघ्रं कृताहारा भव ।

पद्मावती ।—तदप्युच्यते ? (इति निष्क्रम्य कियच्चिरेण पुनः प्रविशतः ।)

पद्मावती ।—कक्षान्तर-द्वारमुद्घाट्य) इयं शय्या । शयित्वा क्लान्तिमपनय ।

नारायणः ।—एवं करोमि । (इति तथा करोति । पद्मावती च पिहितकक्षद्वारा * भोजनायोपविशति, भुञ्जानायाञ्च तस्यां प्रविशति कृतस्नानो जयदेवः ।)

जयदेवः ।— गङ्गा माता प्रतिदिनमपि स्नातुमेव प्रयातं
पश्यन्ती मां सदय-हृदया मार्गखेदातिखिन्नम् ।
उत्थायाद्य प्रचल-सलिलादाह देवी "कदम्ब-
खण्डीघट्टेऽपि मम वसतिः सर्व्वदा भाविनी"ति ॥

अपरञ्च सा कथितवती,—

"पौषस्य संक्रान्तिदिने तु भावी
दृष्यत्तरङ्गो मदनुप्रवेशात्—
मदोऽजयोऽसौ विपरीतवाहो
मदग्रहस्तश्च जलेऽस्य दृष्टः ॥"

धन्योऽहमद्य सुरसरितोऽनुग्रह-लाभेन । समासन्ना च पौषसंक्रान्तिः । द्रष्टव्यञ्च पुनः तदा मातुः श्रीकरसरोजम् । क नु खलु प्रिया भविष्यति ? अभिनन्दनीय एवाऽयमर्थस्तया । भवतु, आहूयामि तावदेनां । प्रिये ! (इत्याहूयन्नेव परावृत्य तां भुञ्जानां विलोक्य सविस्मयम्) अयि सज्जनकन्ये ! कोऽयमाचारस्ते ?

पद्मावती ।—(सविस्मयसाध्वसासनादुत्थाय) अये किमिदम् ? अपि विकारग्रस्तास्मि ?

जयदेवः ।—नवीनमिदं प्रिये ! मामभोजितवत्यास्ते भोजनम् ।

* बङ्गीया नार्य्यः पत्युः पुरतो न भुञ्जते ।

पद्मावती ।—नाथ ! न किञ्चनाऽवधारयामि । स्नानाय प्रस्थितो भवान्, गीतपदं स्मृतमित्यकृतस्नान एव प्रत्यावृत्य लिखित्वा गीतिकामत्रैव कृतस्नानपूजो निर्वर्त्तिताहारश्च शयितस्तिष्ठति इत्येव तावज्जानामि । अधुना पुनः कृतस्नानमागतं पश्यामि भवन्तं । तत् किं सुप्ताऽस्मि, उत क्षिप्ताऽस्मि, आहोस्विद् भूताविष्टं मे मनः ?

जयदेवः ।—सर्व्वं विसंष्ठुलं पश्यामि । कोऽपि त्वां वञ्चयितुमागतो भवेत् ।

पद्मावती ।—मां वञ्चयितुं ? नहि नहि, न कदापि वञ्चिताऽहमार्य्यपुत्रेण ।

जयदेवः ।—अयि कातरे ! मा विह्वला भूः । किं तेन लिखितम् ?

पद्मावती ।—न मे विदितं तत् । आनयामि काव्यपुस्तकम् । (इति निष्क्रम्य तद् गृहीत्वा प्रविश्य) एतत् काव्यम् ।

जयदेवः ।—(उद्घाट्य पठन्) कथं, देहि पदपल्लवमुदारमिति !!! अहो नु खलु भोः मम हृदयचरः कोऽयमन्तर्य्यामी ? प्रिये ! कीदृशाकारोऽसौ त्वया दृष्टः ?

पद्मावती ।—नाथ ! यथा त्वं तथैव । नाऽसौ तिलतोऽपि त्वत्तो भिद्यते ।

जयदेवः ।—यथाऽहं तथैव !!! को नामाऽसौ भवेत् ? अथवा, अन्तर्यामिणमन्तरेण को वा मे मनोगतं भावं जानीयात् ? प्रिये ! सर्व्वमुपपन्नं, सर्व्वमवबुद्धम् । श्रीभगवता लिखितमेतत् । नान्येन केनाऽपि । अन्यथा को नाम मे हृदयगतं भावमाच्छिद्यैव इह लेखितुं प्रभवेत् ? यल्लेखितुमिच्छतो मे मनसि प्रादुरासीन्महती शङ्का, सर्व्वज्ञेन तेन स्वयमेव तल्लिखित्वाऽपनीत-शङ्कः कृतोऽस्मि । प्रिये ! दर्शय क्वाऽसावशेत ।

पद्मावती ।—इहैव कक्षे । (द्वारमुद्घाट्य) कथं, शून्यं गृहम् ! !

जयदेवः ।—शून्यं गृहं ! ! पलायितोऽसौ नवनीतचौरः !!! कथमधुनाऽपि—

कक्षे वातीह च सुमधुरो मञ्जुमन्दारवासो-
गुञ्जन्त्येते शयनमभितस्तेन मत्ता द्विरेफाः ।
शय्या सैषा खलु विलुलिता श्रीमदङ्गस्य सङ्गा-
दन्यो नायं स हि नटवरोऽनास्यनास्यमेतत् ॥

धन्याऽसि पुण्याऽसि प्रिये ! त्वमेव
यस्या हि दृष्टेर्विषयीबभूव,
नारायणः स्वीकृतविग्रहोऽसौ ;—
हा हाऽधमोऽहं किल वञ्चितोऽस्मि ।

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT,

OR

A quarterly English Magazine

OF

LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

The Editors will in no way be responsible for the views and opinions of the contributors.

Place of Printing—Benares.

Publisher—Manager of the 'Mahamandal Press.'

Annual subscription (inclusive of postage) in advance for

Samskrita Bharati Supplement ... Re. 1—8 As.

Do. Do. Do. for

Samskrita Bharati ... Rs. 3—8 As.

Do. Do. Do. Do. for

both the parts ... Rs. 5.

MOTTOS.

(RENDERED FROM SANSKRIT.)

Even a Chandala, if he is a devotee of Hari (God), is superior to a man of the twice born caste (Brahmin); and even a man of the twice born caste, (Brahmin), if he is destitute of devotion to Hari (God), is inferior to a Chandala —Mahanirvantantram.

This (man) is our relative, that (man) is an alien—this is the calculation of the mean-minded; the noble-minded, on the contrary, look upon the whole world as their kith and kin.—Hitopadesa.

A hero in deed leads those who are skilled (only) in speech-craft. The heroes in speech serve the energetic and persevering to their delight.—Mahabharatam, Santiparvan.

Having shaken off sorrow practise fortitude now. Let there be firmness and courage in tracing her (Sita's) whereabouts. Resolute men do not waver even in very difficult tasks in this world.—Ramayanam, Aranyakandam.

Dear to me (i. e. God) is the man who looks upon praise and dispraise in the same light, who is taciturn, who is satisfied with whatever he gets, who (as a recluse) has no fixed abode, who is of a firm disposition, and who has pious faith—Bhagavadgita, chapter XII.

A person can be reckoned great amongst us, neither by years nor by gray hair, neither by wealth nor by friends and relations, but by adeptness in Vedic lore—such was the injunction of the sages—Manusamhita, Chapter II.

Even a boy-king must not be slighted as a man; for, he is a great Divinity in the form of a human being.—Manusamhita, Chapter VII.

RULES.

(a) Persons desirous of subscribing to this journal should write clearly their names and addresses to the Manager. *All remittances are to be made to him at Burdwan, Bengal.*

(b) Rules as to the publication of advertisements in this journal are to be ascertained from the Manager.

(c) Articles on various subjects excepting religion and modern politics, will be published in this journal. Articles containing reflections on individuals, sects, castes, tribes, communities, creeds, and religious beliefs, will be rejected.

(d) All articles, books and journals etc, are to be forwarded to *Babu Uma Charan Banerjee, M, A, Burdwan Bengal.*

(e) There will be no acknowledgment of receipt of rejected contributions. They will be returned if the writers want them back, on giving necessary postal stamps.

(f) Writers of articles and commentators should take special care to see that the language of the articles and commentaries *be especially easy and lucid.*

(g) Results of research concerning the antiquities of India, carried on by well-qualified European and Indian scholars, will be embodied.

(h) Fables, stories, tales, anecdotes, short poems, biographical notices, news etc, will be published.

(i) Good English translation of famous Sanskrit, Pali, Bengali, Hindi works etc., or portions thereof, will occasionally be published.

(j) Gentlemen seeking answers to letters are requested to enclose necessary postal stamps.

ADVISORY BOARD AND CONTRIBUTORS.

1. Mahamahopadhyaya Srijut Haraprasad Sastri, M. A., C. I. E., Formerly Principal, Sanskrit College, Calcutta.
2. Mr. Byomkesh Chakrabarti, M. A., Barrister-at-law, Calcutta.
3. Mr. Chittaranjan Das, Barrister-at-law, Calcutta.
4. Rai Bahadur Joges Chandra Ray Vidyanidhi, M. A., F. R. A. S. Ex-Professor, Ravenshaw College, Cuttack.
5. Srijut Ramnarayan Dutt, B. A., formerly Principal, Burdwan Raj College.
6. Professor J. N. Das Gupta, M. A., Bar-at-law, Presidency College Calcutta.
7. Professor D. N. Mullik, M. A. D. Sc., Do. Calcutta.
8. Srijut Sarada Ranjan Roy, Vidyavinod, M. A., Principal, Vidyasagar College, Calcutta.
9. Professor Lalitkumar Banerjee, Vidyaratna, M. A., Bangabasi College, Calcutta.
10. „ Tulshi Das Kar, M. A., Medical College, Calcutta.
11. „ Satyendra Nath Bhadra, M. A., Dacca,
12. Principal Sj. M. R. Roy S. K. Yegnarayan Aiyar Avl. M. A. Selam College, Madras, etc., etc,
13. Sj. P. P. Subrahmanya Sastri, B- A. (Oxon), M. A. (Madras), Superintendent, Samskrit schools Colleges, Madras,

---

BURDWAN BENGAL.

Dated the.............................1920

DEAR SIR,

With a view to popularising the study of the Sanskrit Literature, especially its vedic, Philosophic and pouranic Branches the splendid monuments of Hindu glory—we have started a Quarterly Sanskrit Magazine with an English Supplement. By god's grace and with the help and co-operation of several educated gentlemen we were able to start the paper, on the 3rd year of its existence, in January, 1920. We have not yet met with a hearty response to our appeal. But the response though feeble, is steadily gaining in strength, and we are determined not to lose heart; we hope that the nobleness of the cause will soon draw our learned countrymen to our ranks, and that they will put forth their best efforts to make this novel venture a success. This idea leads us confidently to expect that you will actively afford us material help and co-operation :— Literary contributions esp rare manuscripts, learned philosopoc disquisitions, work of research in various fields, interesting biographhical notices short stories etc :, whether in English or Sanskrit would be particularly welcome from learned scholars. Practical encouragement in various ways is solicited of the well-to-do members of the Indian Aristocracy and Gentry who take special interest in the advancement of Sanskrit learning.

If pecuniary help be forth-coming, we are ready to distribute *gratis* 1,000 copies of Sanskrit Bharati and another thousand of the English Supplement amongst the poorer tols, High Schools, Public Libraries etc., all over India.

Yours very truly,
Kamal Krishna Bose, M.A., B.L.,
Prafulla Charan Banerji, B.A.,
Surendra Mohan Kavya-Vyakaran-Puran-Tirtha.

Wanted for the "Samskrita Bharati" office an assistant clerk on Rs. 25/- a month. The applicant should be a passed I. A. or one who has read up to I. A. Good handwriting is essential. The selected candidate will have time for private tuition. Apply immediately to

MANAGER, SAMSKRITA BHARATI,
Burdwan, Bengal.

Bound Volumes for 1918 and 1919 may be had at the following rates. (inclusive of postage)

SAMSKRITA BHARATI

With the English supplement	Rs.	5	as.	6
Samskrita Bharati	Rs.	3	as.	12
Samskrita Bharati supplement	Re.	1	as.	10

Special improvements in this Magazine for the year 1920 will, God willing, be :—

(a) Studies in Ancient Biography of India.
(b) Articles involving work of research, investigation in Indian History, Economics &c.,
(c) Disquisitions on Vedanta and other systems of Indian philosophy.

Prafulla Charan Banerjee.
Manager
SAMSKRITA BHARATI OFFICE.

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT.

VOL. 3. January-March 1920. No. 1

THE POSITION OF THE NON-ARYANS IN THE AGE OF THE RAMAYANAM.

Continued from page 132, Vol. II, Part IV.

Such is the position of affairs when Shugriva meets and makes friends with Rama. Assured of Rama's help, he goes to Kiskindhya and challenges Vali, but is worsted and compelled to flee away from the battlefield. Supported by Rama, he again presents himself before the gates of Kiskindhya and challenges Vali in a voice of thunder. Vali is eager to come out and drive away the insolent foe. But Tara intervenes and would fain dissuade him from the contest. She apprehends Shugriva has got some powerful ally to back him or he would not dare challenge Vali so soon after his recent woful experience. She has heard that two sons of King Dasaratha of Oudh have come to the forest and have made friends with Shugriva. If Vali goes out and accepts the challenge he may come to grief. She would advise him, therefore, to take back his younger brother and be reconciled to him and enter into friendship with the two princes of Oudh.

But Vali is not to be dissuaded from the contest. The insolent must be humbled ; failure to quell the proud is worse than death. There can be no fear from Rama for he is virtuous and grateful ; why should he do a vicious act by killing one who is not his enemy and who is engaged in a duel with another ? So he goes forth to meet Shugriva in a combat, leaving Tara to do religious rites for his welfare But, as ill luck would have it, Rama gives proof of a character quite different from what Vali believed he possessed and pierces him mortally with a spear from his hidden position. Thus pierced, he falls down upon the ground, never to rise again.

The fate of this mighty hero of pre-historic days bears a strong resemblance to that of one of the grandest personages known to history. I refer to Cæsar, who did 'bestride the narrow world like a Colossus.' Both were the greatest warriors of their time and both fell by the hands of traitorous foes, for Rama's conduct is far from being that of a generous enemy, who never stabs from behind. Both were earnestly besought by their faithful wives not to stir out from home, for they had a vague

presentiment of the coming danger. But both, true heroes as they were who valued honour more than life, disdained to listen to women's fears. Cæsar, deceived by the traitor Decius, said to Calpurnia :—

> How foolish do your fears seem now ; Calpurnia !
> I am ashamed I did yield to them.
> Give me my robe, for I will go.

So, too, Vali said,

> निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ।
> सौहृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता ॥
> प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि सम्भ्रमम् ।
> दर्पं चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥

Do thou go back with my other wives. Why do you follow me again ? You have already shown your love and respect for me. Repairing thither, I shall only fight with Shugriva, Abandon your fear. I shall only quell his pride and not deprive him of life.

Both went out only to meet their tragic doom. But, unlike Cæsar, Vali has an opportunity to address a few words to his slayer. This dying speech of Vali is in all ways worthy of the great hero. The dignity of tone which pervades the speech, makes it one of the finest speeches in the whole epic. In this speech, Vali examines Rama's conduct from all points of view and reproaches him for it. Rama is credited with the possession of great virtues but his treatment of Vali has unfortunately belied it, By killing one who was not his enemy, who was engaged in a conflict with another and particularly who had no reason to suspect the presence of a hidden foe, Rama has proved himself a wicked man unworthy of the race of Kshatriyas. Rama has shown scant regard for the eight virtues of a King, Viz :—

> दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः ।
> पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु ।

Control of the external organs, control of the internal organs, forgiveness, piety, firmness, truthfulness, prowess and chastisement of the wicked—these are the virtues of a King, O Prince.

Vali is a non—Aryan, living on roots and fruits in the forest and Rama is a civilized Aryan ; so there could be no cause for quarrel between them. Nor was there any provocation for aggression on the part

of Rama. for of the three motives for inflicting punishment, viz, territory, gold and silver, none was present in this case.

भूमिर्हिरण्यं रूप्यञ्च निग्रहे कारणानि च ।
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥

Land, gold and silver are the causes of infliction of chastisemet. Can you be greedy enough to take our sylvan habitations and fruits ?

Whether they adopt a policy of honesty or of duplicity, or one of favour or of punishment, kings are always large-hearted ; they are never wantonly aggressive. But Rama appears in this case impulsive, hot-tempered and narrow-minded.

This speech, by the air of dignity, cold logic and calm resignation to fate that characterise it, is marked out from the rest of the speeches in the whole book and shows its author to be a man far above the ordinary run.

Soon after Vali breathes his last and the cremation ceremony of his dead body follows. The corpse is placed upon a magnificent bier and covered with beautiful garlands, various ornaments and fine clothes. This bier is then carried by able-bodied Vanaras, in a grand procession, to the nearest river, where a pyre is made and the body is cremated with due Vedic rites and ceremonies. Now this is surely proof enough that Vali is a man, for who has ever heard of the cremation of a monkey ? Moreover, Vali gives ample evidence of a type of intelligence and reasoning faculty quite different from, and superior to, any that the monkeys by any stretch of imagination can be credited with.

I have given above a sketch of the character of Hanumat and Vali in order to show that they are human beings and not specimens of monkeys. From what I have said it will be quite evident that their thoughts and speeches and actions are exactly those of us, human beings. There is nothing beastly about them; there is nothing which is not human.

Now, let us view the subject from a different stand-point and see if their manners and customs and habits of life tell the same tale or not. I shall have occasion to speak of all these things in detail afterwards. Here let me emphasise three things—

1. The Vanaras' habit of clothing their naked bodies,
2. Their love of jewellery, and
3. Their fondness for music and other fine arts—characteristics which thousands of years' contact with human beings has failed to develop in those we call *Vanaras* to-day.

HABIT OF WEARING CLOTHES.

The Vanaras have throughout been described as wearing clothes and not going about in a state of nature, like the *Vanaras* of to-day. The following quotations will make this quite clear. Shugriva, before he challenges Vali to a contest, binds his cloth fast round his waist:—

सुग्रीवोऽप्यनदत् घोरं वालिनो ह्वान कारणात् ।
गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥

Tying his cloth fast round the waist, Shugriva, with a view to summon Vali (to a duel) set up a frightful uproar as if rending the skies (therwith).

On the eve of the second contest, before they come to blows, Vali, finding Shugriva well-dressed, tightens his own clothes.

स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् ।
सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥
तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥
गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः ॥

Then the bright one beheld Sugriva, of a golden yellow colour, with his cloth bound fast and feet firmly planted upon the earth and shining like fire. Eying Sugriva stationed thus and becoming greatly angered, Vali, of puissant arms, wore his own cloth tightly.

For the funeral ceremony of Vali, Angada brings माल्यं वस्त्राणि विविधानि च a garland and various clothes and the corpse of Vali is covered, amongst other things, with clothes—अलङ्कारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् । Adorned with ornaments, various garlands and clothes.

The mournful Sugriva is क्लिन्नवाससं or " wearing wetted cloth.

In the Abhiseka or coronation ceremony of Sugriva, white pieces of cloth are brought.

शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ।

" white clothes and white ointment "

Again, when the Vanaras, in the course of their quest of Sita, see a monster, they prepare themselves for a fight and bind fast their clothes.

ते दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरम् ।
गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥

The Vanaras saw the terrific demon stationed like a hill. Observing him who resembled a mountain, they bound their clothes tightly.

The attendants, Lakshman sees at Kiskindhya are described as जाम्बूनदपरिच्छदान् or splendidly dressed.

Hanumat's mother, Anjana, is spoken of as wearing a piece of yellow cloth with crimson skirts.

तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ।
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपाहरच्छनैः ॥

The wind-god softly stole away the yellow cloth, beautiful and having red skirts, of the large-eyed one who was standing on the summit of the mount.

She is also described as being "bedecked with a beautiful garland and clad in silk"

विचित्रमाल्याभरणा कदाचित् क्षौमधारिणी ।

All these quotations incontestably prove that the Vanaras fully knew how to hide the nakedneess of their bodies and used for the purpose a sort of loose cloth which they had to bind fast round their waist whenever they were called upon to exert their physical strength, as in a fight. I need only remark that even after living amongst men for thousands of years, the *Vanaras* of to-day or monkeys do not seem to show any partiality for this the most obvious trait of man, nor even to appreciate the wisdom and value of this the first rule of a decent life.

2. LOVE OF JEWELLERY.

The next point I would urge here is the love for jewels and ornaments which characterises the Vanaras, men and women alike. Vali has a golden wreath bedecked with jewels which was given to him by his father, the King of the heavens.

शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता ।

This माला or garland, we are told later on, is called शातकौम्भी and Vali hands it over to Shugriva, his successor, before he departs from this world for ever. It would seem that this wreath was an emblem of royalty.

Evidently Shugriva, even in his exile, has some ornaments on his person, for when he makes obeisance to Rama his ornaments hang down

स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बी कृतभूषणः ।
अलङ्कारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ।
त्वञ्च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥

O Shugriva, by ornaments, dress, stature and movements you and Vali were indistinguishable.

The dead body of Vali is adorned with various ornaments, garlands and clothes.

अलङ्कारैश्च विविधै माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ।

At the *Abhisheka* or coronation ceremony of Shugriva, various jewels are brought by the Vanaras.

तथा रत्नानि सर्वाणि सर्वबीजौषधानि च ।

Also various jewels and diverse seeds and medicinal drugs. Lakshman, on entering Kiskindhya, finds it teeming with Vanaras wearing "celestial garlands and clothes" (दिव्यमाल्याम्बरधरैः)

The distant sound of ornaments proceeding from Shugriva's harem reaches his ears and he feels ashamed.

शिञ्जितं नुपुराणाञ्च काञ्चीनां निस्वनं तथा ।
स निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥

Hearing the (pleasing) sounds of ladies' girdles as also of their *nupuras* or anklets the graceful Lakshman became ashamed.

When coming forward to greet Lakshman and appease his wrath, Tara is मदविह्वलाक्षी or "with eyes wild with wine" and consequently प्रलम्बकाञ्ची गुणहेमसूत्रा or with golden wires of her girdle flowing (about her hips). Hanumat's mother Anjana is described as विचित्रमाल्या भरणा or adorned with many-coloured garlands and we may be sure these were not of flowers but of gold.

Angada, too, has a golden *angada* on. यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ।

As his son, Angada, first in virtue and adorned with a golden *angada.*

In the Adhyatma Ramayana, too, Tara is spoken of as having her person decked with jewels. "On reaching the middle court-yard, Tara with a moon-like face, resplendent with jewels of all kinds her eyes red with intoxication, bending low said to Lakshmana &c. &c."

It is worthy of note that centuries of contact with human beings have failed to develop in the present-day *Vanaras* any liking for jewels and the like.

FONDNESS FOR MUSIC, VOCAL AND INSTRUMENTAL.

The last thing upon which I would lay stress here is the fondness for music, vocal and instrumental, displayed by the Vanaras. Indeed the Vanaras are described as delighting in singing to the accompaniment of musical instruments. After the cremation of Vali's corpse is over, Rama asks the Vanaras to go to Kiskindhya and have Shugriva crowned king and himself repairs to Prasrabana hill, there to pass the four months

of the rains. Rama, while surveying his new situation, hears the distant sound of musical instruments played upon in harmony with songs sung by the hilarious Vanaras of Kiskindhya.

गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतास्वर ।
नदतां वानराणाञ्च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥

O the best of conquerors, now may you hear the sound of vocal and instrumental music of the uproarious Vanaras, mingled with the sound of mridangas.

When Lakshmana enters the palace of Shugriva, his ears are regaled with ravishing strains of instrumental and vocal music.

प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनम् ।
तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरम् ॥

As soon as he entered the inner apartments of Shugriva's palace he heard pleasing sounds, well tuned (or in which all the elements of music were in perfect harmony) and accompanied by the music of stringed instruments.

Thus we find that a consideration of their manners and ways of life leads perforce to the same conclusion, viz. that the Vanaras of the Ramayanam are men and not monkeys, for not one of the three characteristics mentioned before, is possessed by our hairy contemporaries. On the contrary, each of them is the peculiar possession of man.

But it will be contended that the various terms by which the Vanaras are designated mean monkeys. People will tell me, "You might spare us all this trouble. The names which are given to the Vanaras are in themselves a sufficient contradiction of what you say." I shall show, however that such a contention is absolutely untenable and based upon an erroneous notion and that the terms which are applied to the Vanaras do not mean monkeys. A careful examination of the etymology of these terms will show, beyond the shadow of a doubt, that they have nothing in them to suggest in any way that the beings to which they refer are other than human and will render our position all the more firm and unassailable.

Amarakosha or the lexicon of Amara gives nine synonyms of वानर—कपि, प्लवङ्ग, प्लवग, शाखामृग, वलीमुख, मर्कट, वानर, कीश and वनौकस् । Sabdaratnavali gives fifteen more viz:—मर्क, प्लव, प्रवङ्ग, प्रवग, प्लवङ्गम, प्रवङ्गम, गोलाङ्गूल, कपित्यास्य, दधिशोण, हरि, तरुमृग, नगाटन, झम्पी, झम्पारु कलिप्रिय । Jatadhar adds two again, किखि and शालावृक । Valmiki, however, does not use all these terms, वलीमुख, मर्कट, कीश, मर्क प्लव, प्रवङ्ग, प्रवग, प्रवङ्गम, कपित्यास्य,

दधिशोख, नगाटन, भरपी, भरयाक, कलिप्रिय, किखि and शालावृक—all these terms are not to be met with in his Ramayanam. Let us see what the rest of the synonyms of वानर those used by Valmiki—exactly signify.

कपिः—कम्पते यः सदा, कपि चलने ।

A कपि is one who moves about.

We may observe that there is nothing in it to suggest that कपि means a monkey.

प्लवगः, प्लवङ्गः प्लवङ्गमः—प्लवेन उत्प्लुत्य गच्छतीति ।

He who jumps about or whose movements have a jaunt in them, is a प्लवग प्लवङ्ग, or प्लवङ्गम ।

These three words, it may be noted, are different forms of the same word and refer to jerky movement. So here, too, there is nothing to lend countenance to the idea that a प्लवग is a monkey.

शाखामृगः—(१)शाखायां मृग इव द्रुतगमनशाली, धावनसमर्थ इत्यर्थः ।
(२) शाखां मृगयते अन्विष्यति फलादिसंग्रहार्थम् ।

At first sight it may seem that शाखामृग's must be beasts i. e. monkeys. But we shall show that this is not so. वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशिनः ।

Now मृग need not necessarily mean animal. We may derive मृग thus—

मृगयते अन्विष्यति फलादिकं इति ।

He who searches for fruits &c is a मृग ।

We must remember that the Vanaras were a race of men who lived on roots and fruits. Vali, in his dying speech to Rama, speaks of himself as:—

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ।

A Vanara always eating roots and fruits and living in forests.

Again, in the same speech, he says.

Rama, we are men living in forests and eating roots and fruits.

So we find that roots and fruits of trees constituted their staple food. And those who have to live on fruits must be adepts in the art of climbing trees to get at them. So it is no wonder that the Vanaras, skilled in climbing trees, came to be called शाखामृगाः i. e. those who sought for fruits on the branches of trees or those who moved from branch to branch in search of them. Moreover, we should remember that those who live in forests and mountains, as distinguished from those living in treeless plains, are usually found to be particularly skilful in climbing trees and moving from branch to branch. Hunters and explorers have often, in the course of

their expeditions, come upon hill and forest-tribes who they say, speedily climbed up trees at their appearance, and deftly leapt from branch to branch and disappeared in no time. In "Castes and Tribes of southern India" we read of a tribe of men, Kadir by name, who are known particularly for their wonderful skill in swiftly climbing up trees and disappearing down precipices.

वनौकाः—वनम् ओको गृहं यस्य इति ।

This word means simply a वनवासी or 'dweller in the forest' and is applied to the Vanaras because the Vanaras lived in forests, as Vali says, in his speech addressed to Rama.

वयं वनचरा राम मृगा फलमूलाशिनः ।

In Srimat-Bhagabat, Book IV Chapter IX verse 21, we find the word used in the sense of one whose abode is the forest.

धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥

This use of the word in the Bhagavat renders our position firm and shows that our contention is absolutely just and sanctioned by authority.

हरिः—(१) हरति दुःखं वा फलादिकं वृक्षात् । (२) प्रसह्योह्रियते वा मृत्युनेति ।

He, who dispels sorrow or takes away fruits etc. from trees or who is snatched away all on a sudden by death, is a हरि In support of the first explanation we may say that the Vanaras are throughout described as a particularly joyous race of men, with an exuberance of animal spirits.

We need only add that in the Nirukta of Yaska, हरि is a synonym of मनुष्य or man.

Finally, let us see what the word वानर means. This word can be derived in many ways.

(१) नर इव वानरः; वा किञ्चित् नरः ।

A being resembling man or slightly less than man.

(२) वानं वने भवं फलादिकं रातीति वानरः ।

A man eating fruits etc. grown in forests.

(३) वनं राति गृह्णाति वासार्थं इति वनरः ।
वनर एव वानरः वनवासी इत्यर्थः ॥

A dweller in the forest.

(४) वने रौति शब्दायते इति वनरः ।
वनर एव वानरः वने शब्दायमानप्राणिविशेषः ।

A being shouting in the woods.

(५) वानं वन्यफलं विद्यते अस्य इति वानरः (र प्रत्ययः) ।

A being who has fruits grown in forests.

(६) वा गत्यादौ क्विप् = वा गमनं, तत्र गमनेऽपि नृणाति नयति बालकं इति वानरः ।

A being moving about carrying boys.

Gorresio, in the preface to the sixth volume of his Ramayanam observes:—

"Rama's allies are described as monkeys either out of contempt for their barbarism or because at that time they were little known to the Sanskrit-speaking Hindus."

This is ingenious no doubt; but we must say partly erroneous. Gorresio is right in thinking that Rama's allies are men; but he is mistaken when he says that they have been described as monkeys. He must have been misled by the words वानर, कपि and so on, as they are understood now and his error is due to the foreigner's ignorance of the etymology of so difficult a language as Sanskrit. We have been at some pains to show that the term वानर and others do not mean monkeys, and that the Vanaras are nowhere made to behave like their namesakes of today. We have shown that in their thoughts and deeds, their manners and ways of life, there is nothing unhuman and that they are nowhere described as monkeys, as Gorresio says. Ramanuja, the well-known commentator of the Ramayanam in his comments on verse 30, chapter 26, of Kiskindhyakandam observes:—

अनेनाग्निसाध्यकर्माधिकारं तेषां दर्शयति ।
मनुष्यसदृशव्यवहारात् वेदज्ञत्वाच्च ॥

By this is shown that they are entitled to rites to be performed with fire, as all their customs resemble those of men and they are acquainted with the Vedas.

This shows that the commentator is of opinion that all their customs and observances resemble those of men. We go a bit further and say that they *are* those of men for the Vanaras are nothing more nor less than human beings.

But we think the word वानर is reminiscent of the contempt of the early Aryans for the inferior culture of the Non-Aryans as the Vanaras were. The Aryans were a highly cultured race: they had developed a wonderful civilisation of their own even in days long gone out of mind. No wonder that to them, so civilised, the non-Aryan Vanaras, with their crude civilisation and infinitely inferior culture, their graceless life in woods and forests and habits widely differing from those of the Aryans, would hardly

seem to deserve the higher appellationof नर or man. It is quite natural that the Aryans would feel disinclined to give to their inferior brethren the same name by which they themselves were designated. This was why the Non-Aryan tribes of Kiskindhya came to be called 'Vanaras' which means "beings resembling men" i. e. Aryans. I think this is the best way of taking the word वानर.

It would seem, however, that the idea that these tribes lived on roots and fruits grown in forests (and that they were dwellers in the forest), is also present in the name वानर For not only can वानर, be derived with very good meaning as वानं वने भवं फलादिकं रातीति वानरः or a man living on fruits grown in forests; but also the poet very often emphasises this fact about them. The following quotations will bear me out on this point.

In Kiskindhya kandam, Vali speaks of himself as,

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरं ।

A vanara always eating roots and fruits and dwelling in forests.

And again he says.

वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशिनः ।
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ।

Again.

फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्त मुपाश्रिताः ।

Those who live on roots and fruits and whose abode is the Himalayas.

नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ।

Also those eating cocoa-nuts; their uumber is legion.

तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ।
औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ॥

The Vanara leaders, feeding on fruits, gathered those roots and celestial fruits and medicinal herbs.

तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ।
मधूनि पीत्वा तुष्टानि परं गच्छत वानराः ॥

There eating excellent and costly roots and fruits and drinking extremely delicious honey, let the monkeys pass on:—

ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधान्यपि ।

They eating various roots and fruits.

Again,

शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ।
भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वम् मे वक्तुमर्हथ ॥

Be pleased to tell me all this, having partaken of these roots and fruits, whch are holy and intended for your use, and having drunk this beverage.

वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ।

O Vanaras, if your fatigue has been destroyed by the taking of these fruits.

आतिथ्यधर्म्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ।
अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीड़ितैः ॥

Greatly oppressed with hunger as we were, we have partaken of the roots and fruits given to us agreeably to the sacred rites of hospitality.

Again in Sundara kandam,

भक्षयन्तः सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च ।

Eating sweet-smelling roots and fruits.

At the eastern end of the गुहा or cave, where Shugriva lives the life of an exile, there is a cool lake where there are various roots and fruits (बहुमूलफलो)- Kiskindhya is adorned with trees bearing all sorts of palatable fruits.

It is needless to multiply quotations. All this leads to the conclusion that the वानर may have some reference to the fact that the tribe, so called lived on roots and fruits.

In the Adhyatma Ramayanam too, we find that the Vanaras are called "eaters of roots and fruits." Among others we may quote the following passages:—

"They are, O Lord, all of them under thy orders, those eaters of fruits and roots",

"The yogi lady, seeing those Vanaras, said to them greatly pleased" Do ye eat the roots and fruits to your heart's content and drink this water of life."

So we see that none of the terms employed by Valmiki to designate the Vanaras in any way suggest that they are monkeys. There is nothing in any of them which is in any way inconsistent with our contention that they are human beings as much as we are, though surely occupying the lowest rung of the ladder of civilisation. On the contrary, two of these terms, हरि and वनौका as we have seen, have been applied to men by eminent authorities, the former being given as a synonym of नर in the Nirukta of Yaska, and the latter having been used of the seven rishis in the Srimat Bhagabat. One fact like this speaks volumes.

The Yogiswara Yajnavalkya, his life and Philosophy.
Chronology and Contemporaries.

It is generally believed that Sankaracharya was the founder of the school of Vedanta Philosophy. This is true to some extent, but it is not literally true and in my opinion Yajnavalkya was, if not the chief, at least one of the original founders of the school of Brahma-Vidya. And the great Acharya has at the beginning of his commentary on Brihadaranyakopanisad indirectly admitted this fact.

Yājnavalkya was a scholar of marvellous genius and high attainments and as a matter of fact he was acknowledged to be the greatest original thinker and philosopher of his time; and that is the reason why in the Upanishads, in the Purans, and in the Smritis, by sages like Parāsara and others, he was styled Yogisvara or the Lord of philosophers. It is therefore sad to find that the life and writings of this sage of gigantic intellect should not have received a wider publicity than they have received at the present moment. As the information about Yājnavalkya lies scattered in various Sanskrit works such as the Mahabharata, Upanishads, Sata patha Brāhmana, Bhagavata, Visnu, Aditya, Skanda and other Purans and Smritis, an attempt has been made in this paper, on the authority of these sources, to give a connected narrative of the life and writings of this great philosopher and law-giver of India.

In the city of Mithila, there lived a pious Brahmin named Devarāta who was owing to his generosity nick-named Vājaseni or food-giver As he had no son, he performed many sacrifices and as the result of his piety he was blessed with a son whom he named Yājnavalkya. After being invested with the sacred thread, Yājnavalkya studied the Rig-Veda under Bāskala, the Sama and Atharva Vedas under Jaimini and Aruni (Uddalaka) and Yajur-Veda under his uncle Vaisampayana.

While he was studying under Vaisampayana, some disagreement occurred between Yājnavalkya and his uncle and as the result of this dispute, he left his uncle and went to the Himalayas where he practised penance. And as the result of his penance and special prayers, the God of Light was pleased with him and he became inspired. And by the favour of the God of Light Yājnavalkya was able to compose the white Yajur-Veda, Satapatha Brahmana and other works on Hindu Law and philosophy. All the mantras in the Yajur-Veda of Yājnavalkya are most systematically arranged and they are not here and there with the Brahmanas as is the case with the old Yajur-Veda. And for this reason as well as for the superiority of its philosophy, the Yajur-Veda of Yājnavalkya came to be styled as Sukla or bright, as the Taithiriyas were called Krisna or black. Yajnavalkya divided the white Yajur-Veda into fifteen

branches such as Kānva, Mādhyāndina, Jābāla, etc, and all of these came to be called Vājasaneyins.

Yājnavalkya had two wives named Maitreyi and Kātyāyani and the latter bore him three sons, named Chandrakānta, Mahāmegha and Vijaya. Maitreyi was highly educated and before his departure to forest, at her special request, Yajnavalkya expounded to her the doctrine of Brahma-Vidyā; and his philosophy is seen at its best in his dialogues with Maitreyi and Gārgi and also with Janaka and Sākalya.

King Janak had organised a sacrifice to which learned Brahmins were invited and he had offered a gift of a thousand cows to any one who was the most expert in the knowledge of Brahama-Vidyā. As no one accepted the challenge Yājnavalkya got up and asked his pupils to take away the cows. His claim to be the Brahman (expert in the knowledge of Brahma) was disputed by the other sages unless and until he gave satisfactory replies to their queries. And Yajnavalkya was able to accomplish this. In reply to Gargi's question about *cidakasa* and its abode, Yajnavalkya answered *cidakasa* pervades this universe above and below. It is imperishable. It is neither large nor small, neither long nor short. It is different from the organs and living creatures. It does not affect and is not affected. It is self-refulgent and free from darkness. It is omni-present, free from all desires. It is knowledge incarnate—it is para Brahma. By its will the sun and the moon shine in the sky, and the rivers flow. Those who donot know this Brahma, and perform sacrifices and other rituals, perform them in vain; because without the knowledge of this Brahma all these become perishable. And after death these persons are born and reborn. But, those that know Brahma and identify themselves with it, get everlasting salvation.

Yajnavalkya firmly believed in the existence of one supreme God whom he called Brahma or Para Brahma. and his explanation given to Sakalya as to how the one supreme God was turned or symbolised into three and the three into thirty three deities and the thirty three into thirty three crores, is highly interesting. He was the greatest social and religious reformer of his time. He believed in the immortality of the soul, and taught that mental adoration was the best form of worship and that the worship of idols was meant for persons of inferior intellect. मनोमया वरा पूजा प्रतिमाचाल्पबुद्धीनाम् ।

It is now generally admitted by scholars that Patanjali who wrote the Mahāvāsya on Panini's grammar, lived in the second century B. C. and it

is therefore believed that the date of Panini can not be later than 400 or 300 B. C. On Sākatāyan's and Yāska's theory of the verbal origin of nouns the whole system of Panini is founded and we find in Yāska's work that he refers to twenty predecessors among whom Sākatāyan and Sakalya are the most important. And we have already said that Sakalya was the contemporary of Yājnavalkya. In his sutra Panini also refers to the Paraskara in the following words.

"*Paraskaraprabhritini ca Samjnayam*" and we find that Yaska respectfully refers to Paraskara at the end of his Nirukta. From the abov it is clear that Paraskar lived long before Panini and Yaska. From a careful study of Srouta Sutras of Katyayana, and the Grihya Sutra of Paraskara we come to the conclusion that both were friends and contemporaries. There is a tradition current among the orthodox Brahmins that the Grihya Sutras and the Srouta Sutras were prepared by Paraskara under the guidance of Katyayana. The commentator on the Pratisakhya of the white Yajurveda, at the beginning of his work, pays respectful compliments to Katyayana and describes him as the most distinguished disciple of Yajnavalkya. This clearly shows that Katyayana was a disciple of Yajnavalkya and therefore the period of the latter must have been earlier than that of the former.

This Katyana who was the author of the Srouta Sutras should not be confounded with the later Kātyāyana who wrote the Vārtikas on Panini's Sutras. In the Māhāvarata Sabhāparva chapter 33, there is an account of the Rājasuya sacrifice performed by king Judhisthira. From that account we find that at the sacrifice the sage Vyāsa acted as Brahmā Susama held the office of udgatā, Paila was appointed as Hotā and to Yajnavalkya was assigned the important duty of Adhvaryu. We therefore find from the above account, that Yājnavalkya was a contemporary of Vyāsa, Yudhisthira and Paila.

Again from Harivamsa, chapter 142, we find that Brahmadatta, a disciple of Yājnavalkya was the family priest friend and fellow-student of Vasudeva, the father of Srikrishna, and at the Asvamedha sacrifice performed by Vasudeva, there were present Vyāsa, Vaisampāyana, Yajnavalkya, Sumanta, Jaimini, Brahmadatta, Jabala and Debala. Thus we come to the conclusion that the period of Yajnavalkya was earlier than that of the Mahavarata. Among the fifteen chief disciples of Yajnavalkya, after whom the fifteen recensions of the white Yajurveda were made, one was named Kanva. Whether this Kanva was identical with the sage Kanva of Kalidas's Sakuntalā or not, can not be definitely ascertained. But it is worthy of note that in the Satapatha Brahman

of Yājnavalkya, we find the first allusion to Dusmanta, Bharata, and Sākuntalā, and there is not the least doubt that the plot of Kalidasa's drama Vikramorvasiya was written on the basis of the story of Urvasi and Pururava, first narrated at full length in the Satapatha Brahmana of Yājnavalkya a work which, as Professor Macdonell rightly observes, is next to the Rig Veda, the most important production in the whole range of Vedic literature.

NAGARJUNA

The rule of the Kusanas, which extended from 50 B. C. to about 350 A. D., was, to a great extent, synchronous with that of the Andhras who seem to have held sway up to 4 th century A. D. Kaniska, more often called Kanika, was, as it appears from the Tibetan and Chinese books, a general name for the kings of the Kusana dynasty, just as Satavahana was in the opinion of Sir Ram Krishna Gopal Bhandarkar, a common name for the kings of the Andhra dynasty. The fourth Buddhist Council for the codification of the Tripitakas in Sanskrit was held in Jalandhara under the patronage of a certain Kaniska of the later Kusanas, and it was perhaps to the son of this Kaniska that Asvaghosa addressed a letter under the title of Maharaja Kanika-Lekha, a faithful translation of which is contained in the Tibetan Encyclopaedia called Bstain-hgyur. The son who is described as the descendant of the Sun, is advised to imitate Deva, signifying a god as well as Aryadeva. In fact the son was a junior contemporary of Aryadeva and his forefathers must have lived long in India before he could be described as a scion of the solar race.

Nagarjuna who was a senior contemporary of Asvaghosa, wrote a letter called Nagarjuna Suhrillekha to a certain Satavahana of the Andhra dynasty. In the Tibetan versions of this letter contained in the Bstain-hgyur the king is precisely named as Udayibhadra. This name does not occur in the list of kings of the Andhra dynasty available up to date, and it is possible that he was not a monarch but a vassal king who possessed considerable political influence at the end of the third and the beginning of the fourth century A. D.

Now Tau-cao, a Chinese disciple of Kumara—jiva (400 A. D.) states that Aryadeva lived a little over 800 years after the Nirvana of Buddha. On the assumption that Buddha attained Nirvana in 480. B. C, Aryadeva and his contemporary Asvaghosh must have lived about 320, A. D.

Consequently Nagarjuna may be placed at about 300 A. D., and Kaniska under whose patronage the fourth Buddhist Council was held lived perhaps about the same time. This view tallies well with the statement in the Rajatarangini that 12 reigns intervened between Kaniska and Mihirkula (515 A. D). In fact according to Lama Taranath, Nagarjuna was a contemporary of a king named Nemicandra, who ruled in Aparantaka. On his death Phanicandra and two other very insignificant kings ruled in Magadh until Chandragupta who "did not take refuge in Buddha," founded the Gupta Empire in 319. A. D.

The council of Kaniska inaugurated Renaissance of Sanskrit learning among the Buddhists by about 300 A. D. The later Andhra chieftains too encouraged Sanskrit culture to a considerable extent. The Gupta kings by extending their patronage began to give an impetus to the Renaissance movement among the Brahmins and to a certain extent also among the Buddhists by about 319 A. D. The teachings of Mahavira as contained in the Jaina Agamas were codified in writing by Devardhi Gani Ksama—Sramana at Balabhi in 453 A. D. The band of scholars who were the pioneers of the Renaissance included Nagarjuna (300 A.D.), Aryadeva (320 A. D.) and Asvaghosh (320 A. D.) The second band included Prasastapada, Vatsayana (400 A. D.) and Sabara—Swami, while Dinnaga (500 A. D.) Kalidasa (530 A. D.) and Varahamihira (505—585 A. D) constituted the third band. The Purans and other important works were the productions of this period.

The first and foremost writer of the Renaissance period was, as already observed, Nagarjuna, round whose name has gathered together a host of traditional stories referring to his gift as a physician, a chemist and alchemist and a philosopher. Nagarjuna, was born in Vidarbha (Berar), during the reign of King Satavahana of the Andhra dynasty and passed many of his days in meditation in a cave-dwelling on Triparvata that bordered on the River Krisna. That Nagarjuna lived in Vidarva is evident from an inscription on an image of Buddha by the side of the Amaravati Stupa in characters of the early 7th. century A. D. The latest date that can be assigned to Nagarjuna is 401 A. D. when his biography was translated into Chinese by Kumarajiva. That Nagarjuna lived about 300 A. D. harmonises well with the fact that his disciple, Aryadeva lived a little after 300 A. D. Nagarjuna was the author of a treatise on Logic called Pramana Vihetana which is a review of the definitions of the sixteen categories as given in the Nyayasastra. A special feature of this work is that in it Nagarjuna for the first time reduced the syllo-

gism of five members into one of three. The Indian logicians, inspite of their stout opposition to Nagarjuna's syllogism, found it in course of time most expedient to adopt the same. Upaya-Kausalya hridaya-Sastra is the name of another work on logic in which Nagarjuna gives a clear exposition of the art of debate. In the Vigraha-Vyavartani-Karika, Nagarjuna criticises the Nyaya theory of Pramana, and it is perhaps this criticism which is reproduced in the Nyaya-bhasya of Vatsyana in connection with his examination of Pramana. But that which distinguishes Nagarjuna pre-eminently in the world of letters is the Madhyamika philosophy founded by him in consonance with the principles of the great Mahayanasutra called Prajnaparamita. The doctrine of the Madhyamika philosophy has been a subject of constant attack by the Indian philosophers of all schools. An attempt has been made to misinterpret it wilfully and even to discard it as a system of Nihilism but it has emerged unscathed. Impartial judges have declared it even as the basis of Sankara's Mayavada.

I have given only an imperfect idea of Nagarjuna as a philosopher. He may be looked at from so many distinct standpoints that we shall not be far wrong if we call him the Aristotle of India.

*The First Bengal Provincial Social Conference.

I. *The Scope and limits of the Problem to be discussed.*

The great European war and the Russian Revolution have ushered in a new epoch after convulsing all the communities of the world. The passing of the India Reform Bill is one of its many results. From the moment that this Act will begin to operate, our society, too, will feel the advent of a new era. We have, from this time, to take measures to fit our society to bear the burden of the new responsibilities. It is time, therefore, that we should see if the structure of our society is fit to bear the weight of the new duties brought in upon it with this new era, and that if it be not fit, what changes and reforms are necessary to make it so.

From the very old Vedic times we notice that society has been compared to an organism. In the Purusa Sukta (Rig Veda X, 90. 20), the four divisions of the Aryan Society, *viz.*, Brahmanas, Kshatriyas, Vaisyas and Sudras, are represented as the mouth, the hands, the thighs and the feet of the Purusa. The modern European thinkers, too, regard society as a living organism. It is meant thereby that like an organism, the preservation and development of every member of it depends upon those of all

*We regret we are unable to endorse some of the writer's views and conclusions on the various intricate social questions ably discused in this paper—Editors.

other members. The whole society or any of its members can neither grow nor perform their respective functions independently of one another. So close is the relation between the whole society and each of its members that the disease of any one member soon makes the whole society unhealthy. Family, Society, Religion, and Government,—these four main divisions of Society are but different aspects of one indivisible national life.

II Reform in Family Life : Disparity of condition between the men and women of our society and the need of proper Education to remove it.

Men form only one half of this social organism and women the other half. We may liken these two divisions to the right and the left sides of an organism. If the left organs be kept weak, disordered, idle, and paralysed, the right organs alone can do nothing. Now, if we compare the position of the men with that of the women of our society, do we not meet with an exactly similar spectacle? Do we not leave our women as much weak and unfit for their duties to the society as we have made our men strong and fit for their own by giving them proper education, freedom of action and other privileges? It is meet, therefore, that we should pause to consider the loss of energy that this order of things is entailing upon our society. Our women cannot render the various services they surely would have done if they were but given proper education and allowed other privileges. What a narrow life they live in the confines of their house with no other business than that of cooking and nursing of children! They get no opportunity whatsoever to assist us in our public affairs They cannot even perform, satisfactorily and well, the two duties of theirs, those of the housewife and nurse. Had they been properly educated they could have done them with greater fitness, could even take the charge of their children's education They would not have, moreover, turned helpless in adverse circumstances, to humiliate themselves to the servant's drudgery; under another's roof, could have earned a decent living. They would have been able to serve our society in a thousand worthy ways But it is simply our own lukewarmness towards the amelioration of their condition that has reduced the half of our society to this degraded plight, as a necessary consequence of which they have come to be deprived of many rightful privileges. That a man is allowed to marry as many wives as he likes, that the widowed child must ever live a widow, that the son only should inherit his father's property while the daughter is but entitled to what little dowry her father may be pleased to confer on her as a

favour,—these and such-like inequalities of privileges are results of nothing but this degraded condition of our women. Until and unless their condition is bettered, and in consequence of it they have a voice in the legislation of their country, this grave inequality in their rights will not be amended.

This degradation of our women has rebounded upon the men bringing adequate punishment for their inequity. The birth of a female child is universally bewailed as a misfortune. But we are blind to the fact that this misfortune is one of our own making and that we may, therefore, unmake it if we but wish it. The first and chiefest thought we give over a girl born is about how we should meet the expenses of her marriage. The father of a girl has now to sell his house and home to buy the bridegroom. Many *Savas* and *Samitis* have been formed to weed this custom out: but the price of the bridegroom does not show the least sign of falling, rather goes on rising with that of rice and cloth. Many find fault with the bridegroom's father for this; but I do not see any thing particularly to blame in him. The market-price of bridegrooms is rising and falling in strict accordance with the laws of supply and demand as laid down in Economics. Every one is rushing to buy a son-in-law, bearing the hall-mark of the university, and is bidding higher and higher price lest the article slip out of his hands. No wonder, therefore, that the price should rise. If we can disabuse ourselves of the value of the university degrees and make up our minds to marry our daughters to persons possessed of any other worth or educate them to make them fit for earning independent living then the price of bridegrooms is bound to come down and the value of brides shall begin to rise. But we do not do any such thing, only go on holding meetings and abusing the bridegrooms' fathers. In villages in a peasant's family no girl has to wait for a suitable husband The suitor himself comes, and marries the girl satisfying her father with some money. How to account for this? The reason of this lies in the fact that a peasant's daughter, like one of the upper class people, is not a mere ornamental thing or an article of luxury; she is the helpmate of her husband in all sorts of work, indoor or outdoor. She is trained in her childhood at her father's house in all the skill and diligence required for removing the wants of their rural life. If the girls of the upper class be similarly made fit for the discharge of all the duties in family and society by proper education, then this custom of extorting dowries will ere long vanish from our society.

It is seen, however, that even when a girl is well educated the father has to expend quite a large sum for getting her married. This is due to two other causes. First, when the girl's father happens to be a rich man he voluntarily settles on his daughter a part of his wealth as dowry. There is nothing to blame in this. Rather it is in accordance with the injunctions of the Shastras.

"The daughter, too, is to be brought up, and educated like a son with the greatest care. She is to be given away in marriage to an educated person with wealth and jewels."

(Mahanirvana Tantra, VIII, 47.)

In our country, in as much as a daughter is not entitled to any share of the father's property like the son, it is unjust not to give her part of it in the shape of dowry. But it is quite a different thing to demand any price for the bridegroom. This practice has arisen from a distinct cause. The prevalence of this practice in our country in recent times has a deep-rooted reason. At the root of this custom we can notice the increase of desire for material enjoyment as the result of blind imitation of Western ideals and the consequent decay of our national spirituality. It is the ripe fruit of our present educational system divorced from all moral and religious culture.

The light of this kind of education has not spread very far among the other sex. For this reason, still they retain some instinctive religious feeling If by female education we mean the sort of education that is now imparted to our youths devoid of any moral or religious culture, the less it spreads the better. The spread of such education will destroy the little religious feeling that is still found in them. This sort of education has become very fashionable in our youths and as a consequence they have lost all religious feeling. Money-making by whatever means has become the one goal of their life. Their education is not for acquisition of knowledge, but for securing a degree; and degree is sought for service and for dowry. This being the result of the present educational system we cannot expect that the dowry system will disappear if we but educate our girls. It is often observed in our society that the relatives of the bridegroom never enquire about the education or character of the bride at the time of selecting her. They want two things only,—the golden complexion of the bride and the gold of the father. Thus we see that if we want to abolish this pernicious custom of extorting dowries we must make a radical reform of the educational system. Along with vocational education we must make provision for giving our youths moral and religious training. And we must make similar arrangement for an all-round education of our girls too. We must ele-

vate the ideal and the goal of our national life. Then only perfect harmony will be established between the education and condition of the male and the female sections of our society, and in place of the present greed for wealth there will grow up genuine appreciation of worth and character, and instead of dowry the securing of a helpmate in the performance of our duties will become the sole object of marriage.

On account of want of harmony of education in the male and female sections of our society, our domestic and social life has become a scene of discord and unhappiness, and this has proved an insurmountable obstacle to our social progress. The instinctive religious feeling of our women for want of knowledge has degenerated into blind faith and superstition. In consequence of this they have become slaves of custom obsessed with fastidious notions of purity, and are opposed to all the efforts of our educated men directed to preserve the health of the family or improve the society. The notions of purity in our women being based solely on blind superstition and expectations of rewards and punishments in the life to come they are very often inconsistent with the fundamental principles of Sanitary science and Sociology, which bear perceptible fruits in this very life. For this reason Hindu women are not satisfied with smoothing the floor of their mudhouses with cowdung, but proceed to besmear with it even cemented and marble floors instead of washing them with clear water. Believing filtered pipe water as defiled they drink the water of the Ganges though it may be contaminated with night-soil and other poisonous matter. Sometimes they even swallow cowdung and cow's urine to purge away the sins of their soul. And now-a-days when in the market of bridegrooms the prices are so high they are pressing their husbands to give away their daughters in marriage before they pass the tenth year through fear of violating the sacred injunctions of Shastra. They do not know that it is also laid down in our Shastras that it is a sin to give away a girl in marriage who does not know how to honour her husband, how to serve him, and has not yet learnt the commandments of the sacred law. (Mahanirvana Tantra, VIII, 107.) Those social reformers who are trying their utmost to introduce widow re-marriage, to raise the marriageable age of girls, to make impure castes pure, and to remove other social surperstitions, ought to understand that until our women are educated all their efforts at social reform will be of no avail. No one will be able to introduce these reforms in our society in opposition to the will and religious faith of our women. If these reforms are forced upon them there will be serious domestic revolt and breach of peace. For this reason every social reformer should try first of all to spread education among women; for most of the social re-

forms are to be based on diffusion of knowledge among women. In every scheme of social reform the education of women should receive the foremost place.

III. Social life: The peculiarity of the Hindu Society is its division into the castes. The history of its origin and development up to the present stage.

It has been said above that the castes are to the Hindu society what limbs and organs are to the body. The divison of society according to occupations is the foundation of castes. This is met with in every civilised community There is, however, this difference between the divisions of other societies and our social classification that the former are based on the difference of occupation of each individual, while our caste distinctions are based not upon the difference of occupations of the individuals but on the distinctions of hereditary occupations. But it cannot be maintained, however, that the hereditary vocations are not at all found in any other country. Kingly office is, in most countries, hereditary. Lords and nobles, too, are hereditary in civilised countries like England. But all vocations have come to be hereditary in India. This is the unique feature of our society. Those who form their generalisations in Sociology from an exclusive study of the societies of the West, are apt to look down upon our caste system as a social disease which stands in the way of all social progress. But it is neither a disease nor a mark of barbarism, We see in the vegetable and animal kingdoms that the differentiation of the limbs and functions goes on with the development of an organism. Similarly, with the development of the social organism the division of occupations and the functional classification of the members is inevitable. Ancient societ was a homogeneous mass like a jelly fish. It knew no classification, no any division of occupations. Every member had to do every kind of work for earning a livelihood. In consequence of this all the time of every member was taken up with quest after food, and there was no leisure for the pursuit of the arts or the sciences. Civilisation owes its origin to division of labour and differentiation of functions in society. If to establish equality among the classes we abolish the differences of occupations, society will revert to its primitive stage of barbarism. All progress has its root in distinction and specialisation of work. Distinction and speciasation is not a disease in society; it indicates its perfect and full development.

The four main castes and the four stages of life which for thousands of years have remained firmly established in this land, are not a freak of nature or a snare invented by the wily Brahmans, that can be abolished at will. The caste system could never have endured so long had it not a special fitness in the economy of our social life. Its special fitness consists in this that it serves to preserve social order, to accomplish all the multifarious works of the society with the greatest ease and the least labour far better than when the selection of vocation by each member of a society is left to the whim of the individual or chance. In the latter case considerable energy is wasted over mutual competition and vain efforts for procuring a suitable vocation. There is, moreover, another advantage, when the vocation of each class is made hereditary. In that case not only does the descendant succeed to the vocation of his father without any trouble, but inherits the skill acquired by his ancestors. In this way special skill in certain pursuits develops in particular families. For these reasons the caste system has so long maintained its ground in this country. It is owing to this peculiar institution that India occupied so high a place in the civilised world from such an early date in knowledge, religion, art, and other departments of culture.

But this is only one side of the whole truth. It has also a reverse side. Evolution both in the vegetable and animal kingdom takes place according to two laws; first, *heredity*, *i. e.* the generic conformity of the offspring to the parent type, and second, *spontaneous variation*, *i. e.* the tendency of each individual to vary from the parent type. From the operation of the first law every offspring inherits the bodily structure and mental constitution of his ancestor; from the second, he develops, in addition to this parental similarity, some variation from the parental type. If these variations help the preservation of the offspring, they are transmitted to the descendants; otherwise they disappear in the next generation. Progressive development in the vegetable and animal kingdoms is the result of this second law. Without it the offspring cannot advance a single step beyond the ancestors. For this reason if occupations are made hereditary, this progressive development is checked. Besides this individual effort and competition are also other causes of progress. If vocations are made hereditary these causes can not operate. In this way the progress attained by the ancestors alone is preserved. This is what has actually happened in India. The structure of our Society based upon hereditary progress has been overthrown today. The civilisation of the West based upon the progress of the individual has proved victorious now. If we make

the vocations exclusively hereditary and do not remove all the obstacles in our society to the choice of occupations according to the natural aptitude of each individual, all possibility of our progress will be for ever obstructed, and defeated in our competition with progressive Eastern and Western nations and we shall ere long add to the number of extinct races of the world. If without losing the advantages of hereditary vocation we can give free scope to the development of individuality, then only we may be able to combine harmoniously the best elements of the Eastern and Western civilisations.

It is now clear why vocations became hereditary in the Hindu society. But from this we cannot understand why our society became split up into the rigid, watertight compartments of modern castes and subcastes among which there is no social intercourse or intermarriage. To understand this we must study the history of evolution of caste from the Vedic age down to the present times.

First Stage; origin of caste in the Vedic age Exogamous marriage.

In the Rig Veda, the oldest of the Vedas, in the tenth *mandala* (Rig Veda X. 90, 20) we see four castes mentioned. In the preceding nine Mandalas we find the names of the three castes, *viz.* Bipra, Rajanya, and Vis; there is no reference to Sudra. Instead of it, *Dasyu* or *Dasa* (Rig. Veda II, 12, 4) and Arya varna (Ibid, III, 34, 9.) are mentioned. This *Dasa* became Sudra, and out of the Arya varna, on account of the difference of occupations the three twiceborn castes were developed. '*Dasas*' are described as black, the Aryas as white; from this difference of colour the term varna (—colour) came to signify caste. From this we can infer that the *Dasas* were the original inhabitants of the land; and the Aryas were their conquerors. From this relation of the conqueror and the conquered and from the difference of race as indicated by complexion and features, the rigid caste distinctions with restrictions of intermarriage and other social intercourse and with inequality of social conditions and privileges, have evolved.

Even in the remote Vedic age the superiority of these three Arya varnas over the Dasa varna was recognised. It is said in the Aitareya Brahmana (VII, 29) that the Sudra was not only servant to the other castes, but he had no rights of property or life; he was liable to be slain at will "(यथाकामवध्य)". Though such was the depth of degradation into which the Sudra was sunk in the Vedic age, still we find no evidence, however, of the prohibition of contact with an inferior caste which was supposed to communicate impurity to the higher castes. No Samhita or Brahmana contains any prohibitions of interdining, acceptance of cooked rice or of inter-

marriage among the higher and the lower castes. This inference is grounded not merely on absence of prohibitory passages: we have positive proofs to the purpose. The Aitareya Brahmana (II, 19, 1) mentions Kavasa Ailusa as the son of a slave girl (*Dasi*). From the Panchavimsa Brahmana (XIV, 11, 17) we know that Dirghatamas was son to the slave girl, Ushija. In the Yajurveda Samhita (VII, 4, 19, 34) there is mention of unlawful union between men and women of the Arya and Sudra castes. The Atharva Veda states that not only could a woman be married by a person of a different caste, but that she could have more than one husband. There it is laid down that the claim of her Brahman husband is superior to that of the Rajanya or Vaisya husband. The hymn runs thus:—

" उत यत् पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अब्राह्मणाः ।
ब्रह्मा चेद्धस्तमग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥
ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।
तत् सूर्यः प्रब्रुवन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥

Translation:—And if (there were) ten former husbands of a woman, not Brahmana, provided a Brahmana has seized her hand, he is alone her husband.

A Brahman is indeed, her husband, not a noble (राजन्य) nor a Vaisya: this, the sun goes on proclaiming to the five races of men (मानव).

(Bloomfield.)

The ancient epic, Mahabharata, too, throws much light upon the social condition of the Vedic age. There we read that Yayati, a Kshatriya, wedded Devayani, the daughter of Sukracharyya, a Brahmana and that from this union came the illustrious royal lines of the Yadus and the Purus. The mother of Parasurama was a Kshatriya; but in as much as he was begotten by a Brahmana father, he became a Brahman. Vyasa came of a *Kaivarta* mother, but according to the caste of his father he was recognised as a Brahman. These instances go clearly to prove that at that time both Hypergamy (अनुलोम असवर्ण विवाह) and Exogamy (असवर्ण विवाह) were in vogue, and that sons produced of such union belonged to the caste of their fathers, and not to that of their mothers, nor were they regarded as crosses (सङ्करवर्ण) as in the later times they came to be. That the majority of the Brahmans of the Vedic age were descended from women of lower castes is testified to by the following passages of the *Mahabharata*—

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।
बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शुद्धे योनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥

पराशर उवाच ।

राजन्नैतद्भवेद् ग्राह्यं अपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥
उत्पाद्य पुत्रान् मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषां ऋषित्वं प्रददुः पुनः ॥

(Santiparva 10570 etq.)

Janaka said:—

How could this multiplicity of *gotras* in men be, seeing that they were the children of one Brahman ? Innumerable, indeed, are the gotras that exist under the sun, O best of sages.

If the sages were born anywhere and every where how could they be of their own caste, born as they were, some in pure castes and others in impure castes ?

Parashara said:—

Oh king it can not be accepted that the sages possessed of self-restraint and purified by penance were born of inferior women. The sages begetting sons anywhere and everywhere conferred upon them the rank of seers (ऋषित्व) by power of their penance.

* * * * * *

Oh king of Videha, they have gained their character with the help of penance. Those Vedic scholars have been established (in their positions) by self-restraint and penance.

(Santiparva, 10870—75.)

Again

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणञ्च समं नृणाम् ॥
इदमार्षं प्रमाणञ्च ये यजामहे इत्यपि ।

(वनपर्व १२४८०—८२)।

O great serpent, O magnanimous one, the castes of mankind, it seems to me, on account of intermixture of all Varnas are difficult to ascertain. All men beget offspring in women of all castes: speech, sexual connection, birth and death are common to all men. There is this proof from the scriptures that we who sacrifice do not know whether we are Brahmans or non-Brahmans.

Vanaparva, 2480-82.

If there is still any doubt as to the prevalence of every form of inter-caste marriage in the Vedic age, *anuloma* or *protilomà*, some visible proof of it can be produced. In the Rig Veda the Aryas are described as fair-complexioned, but why do we find among the Brahmins of the present day, every shade of colour lying between jet black and ivory white ? Is it not the result of the mixture in various degrees of the dark Dasas and the white Aryas ? In recent times, in America, in Africa, in India, wherever there has happened a blending of the blood of black and white races, coloured races of various shades of complexion have sprung up. Where the blood of the black race has predominated, there a dark-skinned race, and where the proportion of their blood is less, there a slightly dark-skinned race has arisen. Except in Kasmere and the Punjab, nowhere perhaps in India the pure Aryan type can be discovered at present When the victorious Aryas spread in all directions they had with them only a scanty number of Arya women. They had, therefore, to take Dasa or non-Aryan women as their wives As a result of this blending of the two races non-Aryan blood has now entered more or less into all the twiceborn castes, For this reason it is hard to distinguish, either by the complexion or the features of the face, a person of a higher from one of a lower caste. In many instances the complexion and features of a person of a lower caste conform more to the Arya type than those of a person of a higher caste. We have only to compare a Suvarna Banic with his Brahmana priest, and the truth of this assertion would at once be clear.

2. The Second stage of development of the caste system; prohibition of the pratiloma form of marriage and of contact with inferior castes.

In course of time the blending of the Aryan and the non-Aryan races proceeded so far as to give rise to an apprehension of the total extinction of the pure Arya type. And then effort was made to preserve the purity of castes by gradually putting more and more severe restrictions on inter-caste marriage. The attempt to check such marriages seems to have begun from the end of the Vedic age. But lest the prohibition of every from ofinter-caste marriage should give rise to a difficulty in securing suitable brides for

people of the higher castes the law was so framed as to prevent the lower castes from marrying girls of the higher castes, but not the *vice versa.* As a result of this, in the Sutras and the Samhitas we find the sanction of marriage with a girl of the same caste (सवर्णविवाह = Endogamy) or of a lower caste (अनुलोम विवाह=Hypergamy) but prohibitions of marriage with a girl of a higher caste (प्रतिलोम विवाह). If the blending of races in India had not been thus arrested, then in the course of a few more centuries all the castes would have been fused into one homogeneous nation. The European nations are the result of fusion of various races carried on without restriction and ultimately reduced to a homogeneous national type. In the Sutras and the Sanhitas, in Arrian's Indica, (XII, 8 9) and in the Pali literature, it is found for the first time that the *pratiloma* form of marriage among the different castes has gone out of practice and restrictions have been laid on interdining and other forms of contact with inferior castes. In the Paraskara-Grihya sutra (I, 4) Endogamy (सवर्णविवाह) and Hypergamy (अनुलोम असवर्ण विवाह) are enjoined while marriage with a girl of a higher caste (प्रतिलोम असवर्ण विवाह) is prohibited. It admits " According to some a Sudra woman may be married by a person of any caste but without using the Vedic texts (" सर्वेषां शूद्रामप्येके मन्त्रवर्ज्जम् ") In the Gobhila Grihya Sutra (III, 2), under certain conditions the marriage of a Sudra girl by a superior caste is prohibited which goes to imply that under other conditions it was certainly permissible.

The Sambita of Manu (III. 12, 13), permits the *Anuloma* form of marriage. The Samhita of Yajnavalkya (I, 46) though disapproving the marriage of a Sudra girl by a twice-born person(न तन्मम मतम्),still admits the existence of the practice. In the Samhita of Vishnu it is stated, "Sons born of women of the same caste are of the same caste (with the father), those born of women of inferior castes are of the same caste with the mother. Those born of women of higher castes are condemned by the Aryas." (Vishnu Sambita, Chap. XVI). Here we see that both the *anuloma* and the *pratiloma* forms of marriage were in practice. Paithinasi says, "Failing to obtain a girl one should take the vow of celebacy, or should beget a son in a Kshatriya woman, or, according to others, in a Sudra woman even.' The Samhita of Manu after first enjoining intercaste marriage (Manu III, 12—13) forbids again (Ibid. III, 14-19) the marriage by a Brahmin of a Sudra girl. How can we reconcile these inconsistent injunctions? According to Kulluka, Manu intends by the prohibition only to condemn marriage by a Brahmin of a Sudra woman in the *reverse order, i. e.*, before marrying a woman of his own caste. According to Madava the prohibition merely

shows a difference of opinion in the matter, or it is applicable to a different yuga.

To be continued

IS THE MOON DEAD ?

SUPPOSED DISCOVERY OF VEGETATION.

THE result of recent observations of the Moon's surface by Professor Pickering may compel us, says an astronomical correspondent of the *Morning Post*, to revise old views about the Moon and to conclude that some form of life survives there. Some years ago it was stated that evidence had been obtained of the existence on the Moon of a tenuous atmosphere, snow, vegetation, and "canals," and now this evidence is given in greater detail and with more assurance as the result of prolonged study of the surface features of our satellite.

A characteristic feature of the Moon's surface is the vast number of craters, big and small. Usually the lunar crater has a distinctive central peak rising to several thousand feet above the crater floor, with smaller craters, irregularly distributed within the massive walls. Other craters, less numerous, have no central peak at all, and the crater floor is almost uniformly flat.

THE LUNAR CRATERS.

The appearance of the craters suggests volcanic activity at some past stage of the Moon's history; but it is not agreed that all such volcanic action has ceased. For the lunar surface is changing. The little crater Linne in 1843 was described by Schmidt as being seven miles in diameter and one thousand feet deep. In 1866 he announced that it had practically disappeared. To-day its diameter has shrunk to three-quarters of a mile. Another notable example of change is the large crater Plato. The floor of this crater is an almost uniformly level plain, sixty miles in diameter, but dotted over with 30 or 40 tiny cones. These have been found in recent years to alter in prominence; some have practically disappeared and others have seemed to become more conspicuous. It is difficult to account for these changes except on the theory of continued volcanic activity of the Moon.

While the appearance of the craters suggests volcanic action, there are certain difficulties which prevent the general acceptance of the theory. How has the crater without a central peak been formed ? How can the formation of two overlapping craters, perfect in form, such as Theophilus and Cyrillus, be explained? The rival theory to that of volcanic action is the meteoric hypothesis. In the last number of the ***Astrophysical Journal***

the meteoric theory receives considerable support. Photographs of bomb craters made by bombs dropped from aeroplanes show a striking resemblance to the pitted surface of the Moon It is suggested that a meteor impinging on the surface of the Moon would act precisely as a bomb. This explanation would account for the almost uniformly circular shapes of the craters whatever the angle at which the meteor impinges on the lunar surface.

Is it Vegetation?

But leaving that issue for the moment, the nature of the changes on the Moon's surface that have been observed recently by Professor W. H. Pickering will be best explained by reference to the crater Eratosthenes. This crater, more correctly described as a "ring plain" forms the eastern termination of the Lunar Apennines, and is 38 miles in diameter. The outer wall rises at one point to a height equal to Mont Blanc above the central floor, which is itself depressed 8,000 feet below the general level of the surrounding surface. In the centre of the crater are two large peaks. As the sun rises on such a crater as Eratosthenes and the lunar day progresses, the floor of the crater darkens until at full moon, when the sun is nearly over the crater and geometrical shadows are then impossible, the crater is scarcely recognisable. This darkening of the crater floor is attributed to the growth of vegetation during the lunar day (which is as long as fifteen of our days), and is analogous to the yearly changes on the earth. The explanation that the darkening is due to the growth of lunar vegetation appears plausible—no other explanation has been offered to account for the phenomenon. Similar changes have been reported in other parts of the Moon's surface, scattered in small patches, but none has been found near the poles. Pickering describes the vegetation as grey, like our sagebrush and some of our cacti, and black, like our cacti. In every case the growth and decline of the lunar vegetation must be extremely rapid.

Is there Water on the Moon?

The existence of vegetation would indicate the presence of water, but as the density of the lunar atmosphere cannot exceed one ten-thousandth part of the terrestrial atmosphere, it is clearly impossible that water can exist in the liquid state on the Moon. If water does exist, its form would be that of snow or hoar frost. Professor Pickering believes he has observed, around crater peaks and rims, the condensation of water-vapour into hazy clouds composed necessarily of minute particles of snow or ice. The clouds show no sign of rapid movement and there is no evidence of lunar winds.

Perhaps the most interesting feature of recent observations of the

Moon is the discovery of markings similar to those in Mars, and usually called canals. The Martian canals are not supposed to contain water, but are rather due to the spread of vegetation in well-defined directions. While very many astronomers will be diffident about accepting the reality of lunar canals, it is interesting to study the lunar markings, as they may give some clue as to the correct interpretation of the Martian canals. Pickering has observed several systems of canals inside Eratosthenes, and although the fainter markings may be illusory, the more prominent canal-like features seem to be real. The canals originate usually in a dark spot —a sort of centre of vegetation—and run independently of the nature of the lunar surface. The canals go through frequent changes, depending on the lunar day, and this fact gives further weight to the theory of the existence of vegetation.

"INTELLIGENT" LIFE ON THE MOON IMPOSSIBLE.

Mars may support intelligent life, but it is manifestly impossible to belive that there is a real "man" on the Moon, even although the arguments used in the case of Mars are in the main equally applicable to the Moon. The canals in Mars may be artificial or not; certainly there is no more artificial—looking marking on Mars than the double canal associated with the crater Aristillus, whose changes seem inexplicable. Owing to the scantiness of air and water on the Moon, such markings cannot be due to intelligent life on our satellite. Such an argument weakens the principal argument for the existence of intelligent life in Mars.

If the results of the recent observations of Professor Pickering and others can be substantiated completely or even partially we shall require to revise our ideas of our nearest neighbour and to conclude that she may not be quite dead at present, though it seems pretty certain that at no far distant date she will slowly flicker out and be for ever a desolate wilderness.

A WOMAN'S COLLEGE 4,000 YEARS AGO.

NEW DISCOVERY IN ASIA MINOR.

THE old Oriental world was wonderfully like our own, writes Professor A. H. Sayce in the *Observer*. It was not acquainted with the mechancial contrivances of the twentieth century, with trains and steamers, telegraphs and telephones, but on the cultural side it was on a level with ourselves, and in some respects even in advance of us. Culture, as opposed to mechanical civilisation, is always confined to the few, and what is still the highwater mark of the few had already been attained four thousand years ago.

We already knew that such was the case with Greece and Rome of the classical age. Then came the revelation of ancient Egyptian culture, followed by that of the art and culture of early Krete, and it is now the turn of Babylonia. The strong points of Babylonian culture, however, were not artistic, as was the case in Egypt and Krete, but literary and commercial.

The latest discovery of Babylonian archæology has an astonishingly modern ring. Some centuries before Abraham was born in Ur of the Chaldees, a dynasty of kings was reigning which had its capital in that city. Its rule or supremacy was acknowledged from Susa to the Mediterranean, from the Persian Gulf to the Taurus mountains. In eastern Asia Minor, three miles from the present Kaisariyeh, there was a Babylonian colony, partly commercial, which held the high road to the north-west and was the centre of the metal trade. Babylonian firms worked the silver, copper, and lead mines of Asia Minor, and supplied Western Asia with their products.

They have left us their records inscribed in cuneiform characters on tablets of clay. Hundreds of them have been recently discovered, all belonging to the same period, about 2400 B. C. Some of the tablets are letters, often on business matters; others of them relate to commercial or legal affairs. They come abruptly to an end; it is probable that when internal decay prevented the Babylonian Government from defending any longer their distant possessions, the Babylonian settlements in Asia Minor were destroyed by the wild tribes of the North. At all events, excavation has shown that the particular city where the tablets were found was suddenly overthrown and never inhabited again.

The larger number of colonists came from Assyria, which at that time was a Babylonian province They had a republican, and not a monarchical, form of Government, though acknowledging in a sort of shadowy way the nominal supremacy of the Babylonian kings. But they were actually governed by their own officers, a province or district being under the government of a " prince, " and a city under that of a " prefect. " Besides these officers there were also judges as well as certain officials, who gave heir names to the " weeks " of five days each, into which the year was divided, and by means of which time was counted.

But by the side of the " prince " and the " prefect " there was also a " princess " and a " prefectess," and a curious fact that emerges from the tablets is that the " princess " and " prefectess " had equal powers and rights with the " prince " and the " prefect." " Women's rights " had already triumphed at Burus, as the city was called; the women could trade

there like the men, could bequeath their property like the men, and possessed, it would seem, the same official authority as the men. It would appear that, after all, there was some truth in the classical story of the Amazons whose home was in the same part of the world. Along with "women's rights," naturally went women's education, and the latest discovery is the most modern touch of all. A tablet has turned up which refers to a woman's "college" or "university," in the neighbourhood of Burus, where it gave the name of "The Women's Town" to the suburb in which it stood. This university was divided into the two faculties of "Literature" and "Arts," each of which was under a "Principal," who however, was not a woman, but a male professor. Surely "there is nothing new under the sun."

But the tablets have brought to light many other things which have their parallel in the modern world. We learn from the letters that there were roads throughout the country, along which the postman went regularly though the letters and envelopes he carried were of clay, like the stamps, which bore the significant remark that the writer expresses the hope that the Postman will have a bright moon and a clear sky to light him on his way at night, In some of the correspondence reference is made to a species of cheque, the messenger being instructed to receive from the correspondent of the writer the equivalent in money of the sum named on the tablet presented to him.

Truly, the Near East has a long past of civilisation **behind it!**

HEALTH OF STUDENTS.

Medical inspection of Schools—There is very little work along this line being done. Several of the Mission Schools have medical missionaries who have reported with regard to the physical condition of students in Mission Schools, especially with regard to tuberculosis. The Young Men's Christian Association, 86 College Street, Calcutta, have examined such of its members as are college students and have given them advice with regard to their condition and in case of physical deformities have given medical gymnastics for treatment. Government have had the services for the past nine years of the Director of Physical Education, Young Men's Christian Association. For five years the Physical Director devoted one-third of his time to Government and for the last four years he has devoted half of his time to Government service. His work has conclusively shown that the need for Medical inspection is very great. The examination of College students has shown that there is a large proportion of students infected with venereal disease, skin diseases, etc, and that there is little chance in

Calcutta for their receiving proper treatment. A large percentage of students in Calcutta are from the mofussil and come to Calcutta ignorant of many things and the result is disease and afterwards treatment by quacks.* The facilities of the Medical College dispensaries are insufficient, and the College students do not care to be seen among the patients of the out-door dispensaries of the Medical College Hospital. It is, therefore, necessary that some provision should be made with regard to a dispensary for the College students where they may be—

(*a*) physically and medically examined,

(*b*) told of their condition,

(*c*) given treatment when too poor to pay for the same and

(*d*) advised to consult a qualified practitioner when able to pay.

This dispensary should be outside the Medical College Hospital Compound.

A start in the medical inspection of School children might be made in the mofussil, particularly in District centres by the District Boards. Qualified medical men on the staffs of District Boards could do a large part of the medical inspection.

2. Hygiene and Sanitation—The present condition of schools in Bengal is exceedingly bad with regard to hygiene and santitation. The class room is dirty, the floor is seldom or never washed, and the desks and benches, windows and walls are filthy. Light and ventilation are given scant, if any, consideration. Latrines also require a great deal of consideration. At the present time most of the receptacles for waste are not covered, little disinfectant is used, and in many schools there is no latrine. The latrine question alone is one of considerable importance to Bengal as the jungles are, in many cases, used instead of building a latrine. Sweeper-service is also very bad and the whole question needs to be considered very thoroughly before a decision is made.

Under these conditions it is absolutely impossible for discipline to be maintained nor can the students be expected to maintain a clean outward appearance when the schools are so very dirty. In the case of drinking water, we find, that there has been gross carelessness. Schools along the Ganges are in the habit of taking the raw water from the river and using it without boiling or the use of a disinfectant. In other schools, an insufficient supply of wood is allowed for boiling the water.

3. Physical training,—Physical training, as such, can do very little under the existing conditions of low grade teachers, low pay and present school environment. The low grade teacher can not control the boys or

I saw Colnel Calvert and he agreed—C. P. Segard.

exact attendance or discipline from them. To secure a good teacher, the pay should be increased, and provision for the training of teachers made. At the present time there are two courses of six weeks each for the training, of the present low grade teacher. This should be increased to a six months course, and the work of training them should be carried on jointly, by the David Hare Training College and the Machua Bazar students' playground where the present course is now held. The pay should be increased from Rs 35 to Rs 50 in High Schools from Rs 50 to Rs 75 for Training Schools, and from Rs75 to Rs100 in Colleges and Training Colleges. This pay would mean, that a higher grade man would come up for the post, take this six months training, and be able to go to a school, conduct the physical training, have full charge of games and be able to teach hygiene. This type of teacher would also be able to counteract by exercise the tendency of deformity among school children and constipation which is so common amongst students. Physical training and teaching of hygiene must be made compulsory in colleges.

4. Hostels.—Schools are using more and more attached hostels and therefore are taking over the responsibility of parents. This is a very serious question. Hostels are on the increase because there are the following tendencies on the part of the parents:—

(a) To get their boys out of an unhealthy district.

(b) To get him away from home influence and home duties in order that he may have more time for study.

(c) To get him nearer to the school in order that he may be nearer the teacher who is acting as tutor.

(d) To place him in a better school than his own district affords.

(e) To get an unruly boy away from home.

Under these conditions, it would be seen that the good school will need more hostel accommodation and that the healthy district will require more hostels. It is for this reason that Calcutta Schools and Colleges are crowded with students from the mofussil. The increase in hostels can not be stopped unless more good schools are in evidence and more districts become known as healthy districts. It is necessary, therefore, that strict rules and regulations for the building, maintenance, and control of hostles be laid down at once. At the present time hostels are controlled largely by teachers whose only qualification is their financial need and not because they are particularly fitted to run hostels. Only teachers of recognised ability should be allowed to control the hostels. With a qualified teacher in the hostel, we might expect that cleanliness with regard to dirt,

parasites, bath-airing of bedding, light and ventilation, would be carried on.

5. Summary.—It is desirable that the University or the department of Public Instruction or the two combind, have a department of hygiene which will include medical inspection of schools, hygiene and sanitation, and physical training. The head of this department would be the Director of hygiene. He would lecture on hygiene in the University and Colleges. There would be a dispensary and office in the Calcutta University for examination and treatment of students. There would be an assistant in each of the three departments mentioned. The dispensary would be an out-patient dispensary entirely. No distinction would be made between students who can afford an outside practitioner and those who cannot. With regard to treatment, there would be no recognisable distinction between venereal patients and others. This department would also inspect Schools and Colleges along the three lines mentioned, and report to the University with recommendations. They would also lay down standards in the three departments. Government should take the lead in those matters, and see that their schools are such as may be used as a pattern for aided and unaided schools to follow. In many cases, Government schools are as bad as private, aided or unaided, schools and have not in the past taken a lead in education.

At the last meeting of the Bengal Section of the Medical Missionary Association, it was recommended to the Bengal Missionary Council that teps be taken to combat the increasing evil of venereal disease. It was also recommended that a medical and an educational officer be secured to work along these lines in Mission schools.

NOTICES OR REVIEWS OF ENGLISH BOOKS, MAGAZINES, PAMPHLETS, ETC.

The Editors beg to acknowledge with grateful thanks the receipt of the undermentioned publications. For notices or reviews of Sanskrit or Vernacular publications the reader is referred to the corresponding portions of the Samskrita Bharati.

1. *The Grandeur of the Vedas*—(Philosophical, Scientific, Religious) Part I, by Sankarananda Brahmachari, Kamakhya Math, Kasi. late Principal (Pradhan Acharya), Mahavidyalaya Dharmamahamandal, Benares,

2. *Bangabasi College magazine*—an Anglo-Bengali paper published monthly, except during vacations. Yearly subscription Re. 1, single copy 4 As. 25/1 Scott lane, Calcutta.

3 *The Presidency College magazine*,—Published by Mahmood Hasan B. A., Presidency College, Calcutta, Annual Subscription Rs, 2/8/- As, Single copy As 10. Published every year in September, November, January and March.

4. *Summaries of Papers.*—The first Oriental Conference held at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, on the 5th, 6th and 7th of November, 1919. Secretaries.—Dr. P. D. Gune, Prof. R. D. Karmarkar, Mr. N. B. Utgikar.

5. *The South Indian Research*,—a monthly journal devoted to all kinds of Research. Edited by T Rajagopal Rao B. A Vepery, Madras. Annual subscription.—Lower rate 6-0-0, better edition 12-0-0. Foreign £ 1 0-0.

6 Bulletin of the Indian Rationalistic Society. Published every month. Editors, S. C. Mukherjee, J. C Sinha, S. Wajid Ali; R. C, Maulik. Annual Subscription, Rs 3, only. R. Maulik Esq Jt. Honorary Secretary. P. O. Box 1033, Calcutta.

7. Fergusson College Magazine (conducted by the Deccan Education Society, Poona) Edited by Prof. Vishwanath Keshav Joag, M A. A quarterly Paper. Annual subscription Re. 1/8 As

8. The Krishnanagar College Magazine—Anglo-Bengali. Annual Subscription, Re. 1-8 As. published once every quarter.

9 Annals of the Bhandarkar Institute, published by the Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona City.

10. Calcutta University Commission (1917-1919) Report Vols I, II, III. IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII and XIII, Calcutta, Superintendent, Government Printing, India. Price per volume Re. 1 As. 10 or 2s 6d. Price per complete set of 13 Volumes, Rs. 20 or £1 10*s*.

11. Report on Public Instruction in Bengal for 1918-19, Calcutta, The Bengal Secretariat Book Depot. 1920. (Price—Indian Re. 1-8). Supplement to the Report on Public Instruction in Bengal for 1918-19. Price Indian 14 As.

12. Proceedings of the All-India Conference of Librarians held at Lahore, 4th to 8th January, 1918. Simla, printed at the Government Monotype Press, 1918. Price As. 4 3 or 6d, per copy.

संस्कृत-भारती-प्रसार-परिषत्=
वङ्गदेशान्तर्गत'बर्धमान'नगरे संस्था-
पिता । १३२३ मितबङ्गाब्दे षष्ठ्यधि-
कशतराजतमुद्राव्ययेन नवसंख्यका-
नि पारितोषिकाणि अनया दत्तानि ।
वर्त्तमानवर्षे तु चत्वारिंशदधिकशत
रूप्यकव्ययेन पञ्चपारितोषिकाणि दा-
स्यन्ते इति । अनुष्ठानपत्रं कर्म्मसंपा-
दकसकाशात् लभ्येत—

श्रीउमाचरण वन्द्योपाध्यायः ।

संस्कृतभारतीपत्रिका—कर्म्मसम्पा-
दनार्थं कश्चित् आ॰ए॰परीक्षोत्तीर्णो युवा-
ऽपेक्ष्यते । प्रशंसापत्रस्य प्रतिलिपिभिः
साकं वङ्गाक्षरेण आंगलाक्षरेण च स्वयं
लिखित्वा आवेदनपत्रद्वयं संस्कृत-
भारतीसम्पादकसकाशं वर्द्धमाननगरे
सत्वरं प्रेषयितव्यम् । न्यूनतः मासि-
कभृतेर्निर्द्देशः आवेदकैः कर्त्तव्यः ।

श्रीप्रफुल्लचरण वन्द्योपाध्यायः वि॰ए ।

विज्ञापनमूल्यम् ।

(क) संस्कृतग्रन्थकृतां प्रथमविज्ञापनं (अतिसंक्षिप्तं चेत्) मूल्यं विनैव प्रकाशयिष्यते ।

(ख) प्रतिपंक्ति (यथाऽस्मिन् पृष्ठे) "आनक" द्वयं । एकपृष्ठं-अर्धांनाष्टराजतमुद्राः । अर्ध-पृष्ठं—४ राजतमुद्राः । विस्तृतविवरणन्तु 'बर्धमाननगरे' कर्म्मसम्पादकसकाशात् पत्र-व्यवहारेण ज्ञेयम् ।

श्रीप्रफुल्लचरण वन्द्योपाध्यायः वि॰ए॰ ।

CHARGE FOR ADVERTISEMEN

(*a*) The 1st advertisement of authors of Sanskrit works, if very brief, will be published "*gratis*"

(*b*) 1 line (as in this page)—2 As for one insertion. 1 insertion–for the full page Rs 7/8 As. 1 insertion–for the half page 4/- Rs. Details to be ascertained from the manager at Burdwan

PRAFULLA CHARAN BANERJI,
Burdwan.

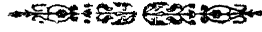
Printed by A. K. Mukerji at the Mahamandal Press, Godowlia, Benares City.

भागः ३ Vol 3. | १३२७ मिताब्दस्य १ मांशे APRIL-JUNE 1920. | संख्या २ No. 2.

संस्कृत-भारती ।

आंगल-भाषा-परिशिष्ट-समेता ।

त्रैमासिकी साहित्य-पुराण-दर्शन-विज्ञानात्मिका

SAMSKRITA BHARATI

WITH AN ENGLISH SUPPLEMENT,

A QUARTERLY ANGLO-SANSKRIT MAGAZINE
OF LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

वंग-मद्र-विहार-उत्कल-युक्तप्रदेश-आसाम-मध्यप्रदेश-विदर्भ-
बरदा-काश्मीराख्य-जनपदानां महात्मभिः शासकसङ्घैः
कृपयाऽनुमोदिता कृतसाहाय्यका च,
मुंबई-पञ्चाम्बु-हयदराबाद्-भवनगर-जनपदानां महात्मभिः
राजकीयशिक्षाधिकारिभिः कृपयाऽनुमोदिता,
कलिकाता-मुंबइ-महीसुर-विश्वविद्यावेश्माधिकारिभिः महात्मभिः
कृपयाऽनुमोदिता च

Patronised by the Governments of Bengal, Madras,
U. Provinces and Oudh, Behar and Orissa,
,, by the Administrations of Assam, C. P. and Berar,
,, ,, Governments of Baroda, Kashmir and Jammu.
Approved ,, ,, Education Departments of Bombay, Punjab,
Hyderabad and Bhavanagar.
and ,, ,, Universities of Calcutta, Bombay and Mysore.

संस्कृतभारती

"সংস্কৃত ভারতী"

(ইংরাজী পরিশিষ্ট সমেত)

সাহিত্য, পুরাণ, দর্শন ও বিজ্ঞান বিষয়ক ত্রৈমাসিক সংস্কৃত পত্রিকা।

বাঙ্গলা-মান্দ্রাজ-বিহার ও উড়িষ্যা-যুক্তপ্রদেশ ও অযোধ্যা-আসাম-মধ্যদেশ ও বেরার-বরদা এবং কাশ্মীর প্রভৃতি রাজ্যগুলির মহামান্য গবর্ণমেণ্ট সমূহ-কর্তৃক অনুমোদিত ও কৃতসাহায্যক।

বোম্বাই, পঞ্জাব, হায়দরাবাদ ও ভবনগর প্রদেশসমূহের রাজকীয় শিক্ষাবিভাগ কর্তৃক অনুমোদিত।

কলিকাতা, বোম্বাই ও মহীশূর প্রদেশত্রয়ের বিশ্ববিদ্যালয় কর্তৃক অনুমোদিত।

বার্ষিক মূল্য (প্রেরণ ব্যয় সমেত)--৫৲

প্রাপ্তিস্থান—পোষ্ট অফিস ও সহর বর্দ্ধমান, বঙ্গদেশ।

संस्कृतभारती-सेवकाः ।

अध्यापक श्रीयुक्त अक्षयकुमारशास्त्रि-काव्य-सांख्य-वेदान्त-मीमांसा-सर्वदर्शनतीर्थः (कलिकाता)

श्रीयुक्तताराकण्ठभट्टाचार्य्यः, एम्, ए, वि, एल्, („)

पण्डित श्रीयुक्त जगन्नाथमिश्रतर्क-सांख्य-न्यायतीर्थः (कटक)

„ „ सुरेन्द्रमोहनभट्टाचार्य्यकाव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः (ढाका)

„ „ आशुतोषसेनगुप्तः एम्, ए, (बांकिपुर)

„ „ हेमचन्द्ररायकविभूषणः एम्, ए०, (पावना)

„ „ वीरेश्वरकाव्य-तर्कतीर्थः (वर्द्धमान)

कार्य्यगृहम्—वंगदेशान्तर्गतवर्धमाननगरम् ।

मूल्यम् वार्षिकमग्रिम प्रेषणव्ययसमेतं आंगलपरिशिष्टसमेतायाः संस्कृतभारत्याः ··· राजतमुद्रापञ्चकमेव ।

„ „ „ „ „ संस्कृत-भारत्याः···सार्द्धराजतमुद्राद्वयमेव ।

„ „ „ „ „ आंगलपरिशिष्टस्य···सार्द्धराजतमुद्रैका ।

विज्ञप्तिः ।

संस्कृतभारतीपत्रिकाग्राहकाणां संग्रहणाय कलिकाता-ढाका-सिलं-पाटना-पुरी-वाराणसी-आलाहाबाद-लक्षणौ-लाहोर-नागपुर-पुना-बोम्बे-माद्राग-दिल्ली-नामधेयनगरेषु श्रमशीला आंगलसंस्कृतविदः केवल चरित्र-वन्तो युवानोऽपेक्ष्यन्ते । प्रशंसापत्राणामनुलिपिभिः सह वर्धमाननगरे कर्म्माध्यक्षसकाशमावेदनपत्रं प्रेषणीयम् । भृतिनिर्द्देशस्तु आवेदकैरेव करणीयः ।

मुद्रणस्थानम्—वाराणसीधाम ।

प्रचारकाः—महामण्डलमुद्रणयन्त्राध्यक्षाः ।

प्रबन्धेषु व्यक्तानां मतानां भावानां च गुणदोषभागित्वं यथास्वं प्रबन्धकृतामेव, नतु पत्रिकासम्पादकानाम् ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—संस्कृतभारत्यां प्रकाशितानां प्रबन्धानां आंगलपरिशिष्टे, विपरीतरीत्या वा अनुवादो न प्रकाश्यते ।

पत्रिकां ग्रहीतुकामाः स्वं स्वं नाम, वासस्थानं, 'डाक' गृहं मण्डलं प्रदेशञ्च विस्पष्टैः अक्षरैः लिखेयुरिति । पूर्वखण्डे-अलब्धे उत्तरखण्डं लभ्यते चेत् नतु त्वरया कर्म्माध्यक्षसकाशं विज्ञाप्यम् ।

श्रीप्रफुल्लचन्द्रवन्द्योपाध्यायः, बि-
कर्म्माध्यक्षः

नीतिवाक्यानि ।

चण्डालोऽपि द्विजश्रेष्ठः हरिभक्तिपरायणः ।
हरिभक्तिविहीनस्तु द्विजोऽपि श्वपचाधमः ॥ (महानिर्वाणतन्त्रम्)

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ (हितोपदेशः)

उत्थानवीरः पुरुषः वाग्वीरानधितिष्ठति ।
उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ (महाभारत-शान्तिपर्व)

शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व, सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके, सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥
(रामायण—आरण्यकाण्डम्)

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ (गीता-१२श अध्यायः)

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ (मनु-२य अध्यायः

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ (मनु-७म अध्यायः)

पत्रिकानियमाः ।

(१) इदं पत्रकं ग्रहीतुकामाः स्वानि नामानि धामानि च स्पष्टं कर्माध्यक्षाय वधमानगरे विज्ञापयेयुः । मूल्यादिकं सर्व्वं तत्सकाशं प्रेष्येत । ग्रहीतुः स्थानपरिवर्त्तनादिकमपि तस्मै ज्ञाप्येत ।

(२) पत्राणां उत्तरं प्रेप्सुभिः प्रेषणव्ययः प्रेरणीयः । शुल्कहीनम् अल्पशुल्कं वा पत्रं न गृह्यते ।

(३) पत्रिकायाः यश्च खण्डः यस्य प्रबन्धेनालङ्क्रियते स च खण्डः तस्मै मूल्यं विनैव दीयते ॥

(४) अस्मिन् पत्रके विज्ञापनप्रकारनियमादिकं कर्माध्यक्षसकाशात् ज्ञेयम् ।

(५) अत्र पत्रके आधुनिकराजनीतिं विहाय विषयान्तराणि अधिकृत्य प्रबन्धाः प्रकटीभविष्यन्ति । अनगतः साम्प्रदायिकः वर्णाश्रमसंश्रितः धर्मसंस्पृक् जातिविषयको वा विद्वेषः यत्र प्रबन्धे प्रकटीभविष्यति न स पत्रकेऽस्मिन् प्रकाशयिष्यते ।

(६) प्रबन्धाः पुस्तकानि पत्रकाणि च वर्धमाननगरे श्रीयुक्त - उमाचरण वन्द्योपाध्यायस्य समीपं प्रेषयितव्यानि ।

(७) काव्यालङ्कारादीनां धर्म्मशास्त्राणां पुराणेतिहासानां वेदवेदाङ्गादीनां च अंशविशेषाः अतिसरलव्याख्यया समेताः तदाश्रिताः प्रबन्धाः च अत्र ग्रथिष्यन्ते । अप्रकाशितानि काव्यानि विशदव्याख्यया समलङ्कृतानि मुद्रयिष्यन्ते । प्रकाशितानां प्रसिद्धानां ग्रन्थानां बालकैरपि सुखेन ज्ञातुं शक्यं भाष्यटीकादिकं अत्यादरेण मुद्रयिष्यते । प्रख्यातेभ्यः पुस्तकेभ्यः उद्धृतानाम् अंशानां यथायथम् ऋजुव्याख्यानेन प्रकटनम् अत्र भविष्यति ।

(८) यूरोपवास्तव्यैः प्रवर्त्तिताः आधुनिकीः शिल्पविद्याः विज्ञानादिविद्याश्च आश्रित्य प्रबन्धा ग्रन्थनमेष्यन्ति ।

(९) महात्मनाम् अस्मद्देशेषु जातानां प्रथितयशसां चरितानि आख्यानमायास्यन्ति

(१०) इतिहासेभ्यः पुराणेभ्यः धर्म्मशास्त्रेभ्यश्च नीतिमूलकं आख्यानजातं अत्र ऋजुपदविन्यासेन सङ्कलनीयम् ।

(११) ये सन्तः पत्रकेऽस्मिन् प्रबन्धादिकं प्रचारयितुम् ईहिष्यन्ते, ते प्रबन्धादिकं विस्पष्टैः सुखपठनार्हैः अक्षरैः पत्राणां एकस्मिन्नेव पृष्ठे (न तु उभयोः पृष्ठयोः) अवकाशसन्निवेशतया लिपिबद्धं कुर्युः । अन्यथा तत् नैव मुद्रयिष्यते ।

(१२) मुद्रणायोग्यानां प्रबन्धानां प्रतिस्वीकारो न भविष्यति । 'पणद्वय'-मितप्रेरणव्यये लब्धे च ते प्रबन्धाः प्रतिप्रेषयिष्यन्ते ।

(१३) 'आङ्गल'भाषायां वङ्गभाषायाञ्च प्रायशः प्रयुक्तं, पदानां वाक्यांशानां वाक्यानाञ्च छेदकं, चिह्नादिकं यथार्हं प्रयोक्तव्यम् ।

(१४) 'यूरोप' भूखण्डजानां प्रत्नतत्त्वविदां भारतवर्षाश्रयाणि गवेषणाकार्याणि अत्र उल्लेखमेष्यन्ति ।

(१५) उपकथाः, कथाः संकथाः काश्चित्, आख्यानानि उपाख्यानानि कानिचित्, संवादाः आभाणकाश्च केचन, अन्तरा अन्तरा अत्र सन्निवेशं गमिष्यन्ति ।

(१६) श्रुतिस्मृत्युक्तानि भाषान्तरनिबद्धानि वचनानि उद्धर्त्तव्यानि चेत् तर्हि संस्कृतभाषयैव तेषां सरलं विशुद्धं व्याख्यानम् अधस्तात् योजनीयम् ॥

अनुशासकाः पोषकाश्च ।

श्रीश्रीजगद्गुरु श्रीमद्‌ अनन्ताचार्य्यस्वामिजी महाराजः काञ्चीपुरस्थ-प्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षः ।

आचार्य्यश्रीश्रीगोस्वामि-गोवर्द्धनलालजिः उदयपुरस्थ-श्रीनाथद्वारस्य महाराजः।

श्रीयुक्तरघुवरदासमहान्तमहाराजः श्रीक्षेत्रस्य राजगोपालमठस्य अध्यक्षः

,, गोविन्दरामानुजदासः ,, ,, उत्तरपार्श्वमठस्य अध्यक्षः।

,, परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यरामकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामी श्रीक्षेत्रस्य शङ्करानन्दमठस्य अध्यक्षः।

,, रामकृष्णदासगोस्वामी अधिकारी श्रीक्षेत्रस्थ-उत्कलमठस्य अध्यक्षः।

,, पंडितदामोदररामानुजदासवैयाकरणभूषणः श्रीक्षेत्रस्थ कटकिमठस्य अध्यक्षः।

अनुशासकाः प्रबन्धकृतश्च।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तप्रमथनाथतर्कभूषणः।

,, ,, गुरुचरणतर्कदर्शनतीर्थः।

,, ,, विन्ध्येश्वरीप्रसाद् द्विवेदी।

,, ,, आद्यनाथन्यायभूषणः।

,, ,, सदाशिवमिश्रः।

,, ,, सुब्रह्मण्यशास्त्री।

,, पण्डितराज यादवेश्वरतर्करत्नः।

,, श्रीयुक्तचित्रधरमिश्रः।

,, ,, बांके रायनवक्षगोस्वामि विद्यासागरः।

पण्डित कविराज,, गणनाथसेनः एम० ए०, एल० एम्० एस्।

,, श्रीयुक्त एन्. एस्. अनन्तकृष्णशास्त्री।

,, ,, कुञ्जविहारि तर्कसिद्धान्तः।

अध्यापक ,, जानकीनाथभट्टाचार्यः एम्० ए०, बि० एल्० पि०आर० एस्।

,, ,, व्रजलालचक्रवर्त्ती एम्० ए०, बि० एल्०।

,, श्रीयुक्त आशुतोषशास्त्री एम्० ए०।

,, ,, भागवतकुमार शास्त्री एम्० ए०।

,, ,, रायसाहेब विधुभूषणगोस्वामी विद्याम्बुधिः एम्० ए०।

,, ,, पाण्डेयरामावतारशर्मा साहित्याचार्य्यः एम्० ए०।

वैद्यरत्नः कविराज श्रीयुक्त योगेन्द्रचन्द्रसेनः विद्याभूषणः एम्० ए०

,, ,, यामिनीभूषणरायः एम् ए० एम्० बि०।

,, ,, हेमचन्द्रसेनः कविरत्नः।

* * * * *

सांख्यसारः ।

'सांख्यसार-विवेकप्रदीपा'ख्येन विस्तृत-विशद-व्याख्यानग्रन्थेन सहितः ।

सांख्यशास्त्रे प्रवेशमभिलषतां सरणिभूतोऽयं सांख्यसारः प्रथममालम्बनं, प्रथमपरीक्षायाम् उपाधिपरीक्षायाञ्च पाठ्यतया निर्दिष्टत्वेन तत्तत्परीक्षार्थिभिः सर्वैरवश्यमध्येतव्यश्च । ग्रन्थस्यास्यातिसंक्षिप्ततया दुरूहतर्कजालसङ्कीर्णतया च सरणिरियं सर्वतः कण्टकाकीर्णेव, अतिदुरूहतया घनतमसाच्छन्नेव च प्रतिभाति कोमलमतीनां बालकानाम् । अपेक्ष्यते चास्य अध्ययनाध्यापनादौ प्रदीप इव सुविशदतया अवभासकः कण्टकानामिव तर्काणां परिष्कारकः कश्चिद् व्याख्यानग्रन्थः । नास्त्येव च प्राचीनः आधुनिको वा तादृशः कश्चिद् ग्रन्थः अस्माकं श्रुतिपथमागतः । अतो बहुप्रयत्नेन सांख्यशास्त्रे व्युत्पित्सूनां बालकानां सुखबोधाय प्रकाश्यते 'संस्कृतभारती' पत्रिकायां तादृशेन सांख्यसारविवेकप्रदीपनामधेयेन प्रतिपदमर्थप्रकाशकेन सविचारं युक्तितर्काणां परिष्कारकेण च व्याख्यानपुस्तकेन सनाथोऽयं सांख्यसाराख्यः ग्रन्थः । ग्रन्थश्चायं प्रतिखण्डं पत्रिकायाअस्यां षोडशपृष्ठात्मकः खण्डशः प्रकाश्यते । अधुना द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मकः ग्रन्थः प्रकाशं गतः । पत्रिकाशरीरात् पृथग्भूतश्चायं विद्यार्थिनामुपादानसौकर्य्याय मुद्र्यते । ये खलु ग्रन्थमिमं खण्डशो ग्रहीतुमिच्छन्ति तैरिदानीं चतुःषष्टिपृष्ठात्मकः खण्डः ग्रहीतुं शक्यते । ततश्च यदा यदा यो यः खण्डः मुद्रितो भविष्यति तदा स स खण्डः लभ्येत । प्रतिषोडशपृष्ठात्मकभागस्य (फर्म्मोद्वयस्य) मूल्यं ॥) आनकद्वयम् ।

श्रीप्रफुल्लचरण बन्द्योपाध्यायः,
संस्कृत–भारती आफिस, वर्द्धमान, बङ्गदेश ।

संस्कृत-भारती-कार्य्यालयः ।

वङ्गदेशान्तर्गत-वर्द्धमान-नगरे ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—वंग-मद्र-विहार-युक्तप्रदेश उत्कल-आसाम-मध्यप्रदेश-विदर्भ-बरोदा-काश्मीराख्यानां विश्रुतानां जनपदानां पुण्यश्लोकाः महानुभवाः संस्कृतविद्योत्साहिनः शासकमघाः प्रातिस्विक कालेजाख्योच्चविद्यामन्दिरेषु क्वचित् क्वचित् निम्नतरविद्यामन्दिरेषु चतुष्पाठीषु च विद्यार्थिनां पठनार्थं अतिमात्रया इमां पत्रिकां गृह्णन्तः साहाय्यकं च कुर्वाणाः पत्रिकापरिचालकान् अत्यर्थं आप्यायितवन्तः । अतः एते शासकसंघान् प्रति कृतज्ञता प्रकटय्य अशेषधन्यवादान् प्रश्रयेण प्रयुञ्जते । कलिकाता बोम्बाइ-महीशूर-विश्वविद्यालयाधिकारिणः बोम्बाइ-पञ्जाब-हयदराबाद-भवनगर-जनपदानां शिक्षाधिकारिणश्च महात्मानः राजपुरुषा कृपया उत्साहप्रदानेन पत्रिकापरिचालकानां कृतज्ञताभाजनानि संवृत्ता इति ।

इदं पत्रकं ग्रहीतुकामानां भद्रमुख्यानामावेदनपत्रम् ।

महाशय,

पत्रकस्य, पत्रकयोः / पत्रकाणां वा ———— ग्राहकत्वेन मम नाम लिपिबद्धं कुर्य्याः । वार्षिक-मूल्यम् ———— रूप्यकाः ———— आगामाः मया प्रेष्यन्ते इति ।

आवेदकस्य

संस्कृतभारत्याः कार्य्याध्यक्षस्य	श्री ————
सकाशम्	विषय-पद-संज्ञा ————
वङ्गदेशान्तर्गत-वर्द्धमाननगरे	धाम (ग्रामस्य, नगरस्य वा 'डाक' गृहस्य,
अब्दे मासि दिवसे	'जिला' ख्यमण्डलस्य, प्रदेशस्य च) निर्द्देशः

बङ्गाब्दस्य   माघि   द्विनै

बङ्गदेशस्य वर्द्धमाननगरे संस्कृतभारती कार्य्यालयः ।

		वार्षिक मूल्यम्
परिशिष्टसमेतायाः संस्कृतभारत्याः	...	५) रूप्यकाः
संस्कृतभारत्याः	...	३॥) ,,
आंगलपरिशिष्टस्य	...	१॥) ,,

वंग--मद्र-विहार--युक्तप्रदेश-आसाम-मध्यदेश-बरदा-काश्मीरादि-जनपदानां महात्मभिः शासकसंघैःकृतसाहाय्यका ।

'कालेजाख्येषु'-उच्च-आंगलेषु-अपरेषु विद्यालयेषु चतुष्पाठीषु, पुस्तकालयेषु अन्यत्र च व्यवहारार्थम् । संस्कृत-समिति-परीक्षा-पन्थादीनां शास्त्रोक्तभेदज्ञानां विषयान्तराणाञ्च विज्ञप्ति-प्रचारार्थम्,-

संस्कृतभारती त्रैमासिकी-काव्यदर्शन-विज्ञानादिविषयाश्रिता पत्रिका ।

ससम्मानमावेदनमिदम्-

भवतां साहाय्यमूलकोऽयमुद्यमः । उपायनिर्देशस्तु अधः क्रियते । यथारुचि उपायान् अवलम्ब्य संस्कृतविद्याप्रसारं साधयन्तु, अस्मांश्चानुगृह्णन्तु भवन्तः महात्मानः संस्कृतानुरागिणः ।

(क) प्रबन्धानां नानाविषयाश्रितानां प्रेषणम् ।

(ख) ग्रन्थपत्रिकादीनां प्रेरणं, मुद्रण-विनिमय-समालोचनार्थम् ।

(ग) सुन्द्र-सरस-भाषाग्रन्थानां संस्कृतानुवादः ।

(घ) संस्कृत-समिति-चतुष्पाठी-कालेजादीनां विवरणसंक्षेपः ।

(ङ) विविधपत्रादि-प्रेषणम् ।

(च) श्रीमतां निवास-ग्राम-नगरेषु स्थितानां संस्कृतानुरागिणां विदुषां धनिनां च नाम-धाम-निर्देशः ।

(छ) उपायान्तरैर्वा पत्रिकाप्रचारवर्धनम् ।

विनयावनतस्य-

श्रीप्रफुल्लचरणचन्द्रोपाध्यायस्य ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्-

अध्यापकैः स्वव्ययेन भृतासु संस्कृतपाठशालासु द्वादश अधिका वा उपाधिपरीक्षार्थिनः पाठकाः सन्ति चेत्, तर्हि मूल्यं विनैव पत्रिका प्रेष्यते ।

उच्च-आङ्गल-संस्कृत-पाठशालायास्तु विद्यार्थिनां कृते अर्द्धमूल्यं निर्धारितम्, अतस्त्वरया आवेदनपत्रं प्रेषणीयम् ।

ग्रन्थ-पत्रिका-सन्दर्भादीनां-प्राप्तिस्वीकारः समालोचनम्।

स्वीक्रियतेऽस्माभिरेतासामधोलिखितानामनवद्यानां सुललित—ग्रन्थनिचयपुष्ट—कलेवराणां ग्रन्थ-पत्रिकाणामधिगमः। याचामहे च एतासां सम्पादक—प्रमुखान् कार्य्यदर्शिनः सततं निरामयम्। आङ्गलभाषामय—ग्रन्थपत्रिकादीनां प्राप्तिस्वीकारः आङ्गलपरिशिष्टे द्रष्टव्यः। सं. भा. सम्पादकाः—

आर्य्यप्रभा—संस्कृतमासिकपत्रिका। सम्पादकः—श्रीकुञ्जविहारी तर्कसिद्धान्त—काव्यतीर्थः। सहकारी सम्पादकः—श्रीनगेन्द्रनाथ सिद्धान्तरत्नः। अस्या अग्रिमवार्षिकमूल्यं सार्द्धैकरूपकम्। प्रतिखण्डमानकत्रयम्। प्राप्तिस्थानम् वेड़ोवेलतोरा मानभूम।

२—मञ्जुभाषिणी—संस्कृतसाप्ताहिकसमाचारपत्रिका। प्रतिशुक्रवारं प्रकाश्यते। सम्पादकाः—श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षानन्ताचार्य्याः। वार्षिकमस्या अग्रिममूल्यं रूप्यकत्रयम्। प्राप्तिस्थानं काञ्चीनगरं मद्रदेशान्तर्गतम्।

३—संस्कृतसाहित्यपरिषत् पत्रम्—संस्कृतपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्। सम्पादकः—श्रीदुर्गाचरण सांख्यवेदान्ततीर्थः। सहकारिसम्पादकौ—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः। श्रीसुरेन्द्रनाथ मजुमदारशास्त्री च। वार्षिकमूल्यं रूप्यकत्रयम्। प्रतिखण्डमूल्यमानकचतुष्टयम्। प्राप्तिस्थानम्—कलिकाता—नगर्य्यां श्यामबाजार ब्रीजरोडस्थं संस्कृत—साहित्य—परिषद्-भवनम्।

४—अमृतभारती—प्रतिपक्षं प्रकाश्यमाना संस्कृतपत्रिका। वर्षस्यैकस्य मूल्यमस्या रूप्यकद्वयं, मासषट्कस्य मूल्यम्—एकरूप्यकम्। प्राप्तिस्थानम् त्रिप्पुनिथोर—कोचिनराज्ये।

५—विद्योदयः—संस्कृतमासिकपत्रम्। सम्पादकौ श्रीभवविभूति विद्याभूषणः एम्.ए. श्रीभवभूति विद्यारत्नश्च। वार्षिकमूल्यम् छात्राणामसमर्थानां पक्षे सपादैकरूप्यकम्। तदन्येषान्तु रूप्यकद्वयम्। प्राप्तिस्थानम्—विद्योदयकार्य्यालयः, भाटपाड़ा, २४ परगणा।

६—ब्राह्मण-समाजः—वङ्गभाषामयं मासिकपत्रम्। सम्पादकाः—श्रीयुक्त भवभूति विद्याभूषणः, श्रीयुक्तवसन्तकुमारतर्कनिधिः, कुमारश्रीयुक्त पञ्चाननमुखोपाध्यायबाहादुरः, कुमारश्रीयुक्त शरच्चन्द्र सिंहशर्म्मा एम्, ए, बाहादुरश्च। वार्षिकमूल्यमस्य रूप्य-कद्वयं, प्रतिखण्डमाणक-चतुष्टयम्। प्राप्तिस्थानम्—कलि-कातामहानगर्य्यां ८७ नं आमहार्ष्ट ष्ट्रीट स्थितभवनम्।

७–प्रतिभा–ढाका-साहित्यपरिषत्पालिता बङ्गभाषामयी मासिक–पत्रिका । सम्पादकः–अध्यापक श्रीअनुकूल चन्द्र सरकारः, एम्, ए, पि, एच्, डि, एफ्, सी, एस् । वार्षिकमूल्यम् २॥) । प्राप्तिस्थानम–प्रतिभा-कार्य्यालयः, ढाका ।

८–साहित्यपरिषत्पत्रिका–बङ्गभाषामयी त्रैमासिकपत्रिका । पत्रिकाध्यक्षः–श्रीखगेन्द्रनाथ मित्र एम्, ए । प्राप्तिस्थानम्–कलिकातानगर्य्यां २४३।१ अपार सार्कुलार–रोडस्थित–बङ्गीय–साहित्य–परिषत्–मन्दिरम् । अस्याः प्रतिसंख्याया मूल्यम्–द्वादशानकाः ।

९–श्रीश्रीनित्यधर्म्मः–सर्व्वधर्म्म–समन्वयो वा बङ्गभाषामय–मासिक–पत्रम् । वार्षिक–मूल्यम् रूप्यकद्वयम्, प्रतिसंख्या–मूल्यम् आनक-चतुष्टयम् । प्राप्तिस्थानम्–कालीवट्टस्य–महानिर्व्वाण-मठम् कलिकाता, २६ नं० मनोहरपुकुर–रोड् ।

१०–सांख्यसूत्रम् अनिरुद्धवृत्तिसहितम्–श्रार्य्यप्रभासम्पादकेन वेडोवेलनोरादर्शनविद्यालयाध्यापकेन काव्य-तर्कतीर्थोपनामक-श्री-कुञ्जविहारि-तर्कसिद्धान्तेन स्वप्रणीतया तत्त्वबोधिनीसमाख्यटीकया बङ्गानुवादेन समलङ्कृत्य प्रकाशितम् । मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

सत्यपि प्रवचनभाष्यादौ महति निबन्धे महर्षिकपिलकृतसांख्यसूत्रे प्रथम-प्रवेशमभिलषतां बालकानां संक्षिप्ताक्षरैयमनिरुद्धवृत्तिः परमालम्बनम् । वृत्ति-रियं स्वल्पाक्षराऽपि अर्थतो गरीयसीति नास्ति कस्यापि विप्रतिः ।

सांख्यसूत्रे व्युत्पत्तिमभिलाषुकाः सुकुमारमतयो बालकाः सुगमाया अन्य-स्याः कस्याश्चित् सरणेरभावेन इमामेव वृत्तिरूपां सरणिमवलम्बन्ते प्रथमतः । अथैतदन्तस्थानया दुरूहार्थवन्धुरतया पदे पदे परिस्खलन्ति, पाठवैषम्यकण्टक-परिक्षताः परमाकुलन्ति तराम् । गिरिकूटैरिव दुर्लङ्घ्यपदार्थजातैः प्रतिहताः पतन्ति वाऽध्वनि । एवं कृच्छ्रेण अतिक्रम्यापि इमां नाधिगच्छन्ति स्वाभिल-षितमर्थम्, यतः प्रायेणास्याः अर्थजातमन्तर्गतमेव वर्त्तते । तत्र दीपा-लोकैरिव भित्तितिरोहितार्थानां स्वल्पाक्षरैर्व्वा गूढार्थानां प्रकाशो न सम्य-ग्भवति । अतः उपरिष्टात् परिभ्रमन्तः अपि विद्यार्थिनः नासादयन्ति गुरुनन्तर्नीतार्थान् ।

अस्मत्सुहृत्तमेन बहुदर्शनमर्म्मज्ञेन विद्वद्धुर्य्येण श्रीमता कुञ्जविहारि तर्क-सिद्धान्तमहोदयेन सुकुमारमतीनां सुखबोधाय विरचिता अस्याः तत्त्वबोधिनीस-माख्या सर्वार्थबोधिका काचित् टीका, उपहृतास्ति सा अस्मभ्यम्; टीकेयं सरला,

गूढार्थप्रकाशिका, क्लिष्टेषु व्याख्येयानां दुर्लभतया प्रसिद्धानामंशानां सुखबोधिका, नातिविस्तरा चेति महदुपकरिष्यति बालकानाम् । लेखकप्रमादात् काल-परम्परया वैषम्यप्राप्तानामपि अंशानां सुष्ठु कृतमत्र विवेचनमिति हरन्ति नो मनांसि अत्यादरेण । आशास्महे आयुष्मन्तः श्रीमन्तः बालका अनया सुखेन सांख्यसूत्रार्थान् संग्रहीतुं शक्ष्यन्तीति शम् ।

१२ । **पाण्डवविजयं महाकाव्यम्**—मूल्यं रूप्यकमात्रम् । महाकाव्य-मिदं रुक्मिणीहरण-सुभद्राहरण—सत्यभामापरिग्रह—प्रभृतिकाव्यरचयित्रा एम्, ए, कविभूषणोपाधिना श्रीमता हेमचन्द्ररायेण कृतम् । सदलङ्काररमणीयमेतत् वाचयतां स्मारयति नो महाकवीनां माघभारविप्रभृतीनां रचनापद्धतिम् । अतिमात्रहृदयङ्गममेतत् सकृदपि तावत् पठनीयमेव नवनवरसास्वादलुब्धै-रसिकमहोदयै रिति परमाशास्महे । हृदयहारि किल मुद्रणसौष्ठवमप्येतस्य । प्रतिपाद्यं चास्य प्रबन्धनाम्नैव स्फुटमभिव्यक्तमिति विस्तराद्विरम्यते ।

१३ । **संस्कृतशब्दशिक्षा**—संस्कृतभाषोपनिबद्धा । श्रीयुक्तशरच्चन्द्र-काव्यतीर्थमहोदयेन प्रणीता प्रकाशिता च । प्राप्तिस्थानम्—सोपाड़ी, राजसाही । मूल्यम्—षडानकानि ।

१४ । **देवर्षिसम्वादः**—संस्कृतपद्यमयोऽयं ग्रन्थः । श्रीयुक्तयज्ञेश्वरहालदार—विरचित—काव्यविशेषः ॥

१५ । **सविशेषनिर्विशेष श्रीकृष्णस्तवः**-संस्कृतभाषामयः आंग्लभाषया अनूदितश्च । श्रीयुक्तभगवन्निम्बार्काचार्य्यप्रणीतः ॥

१६ । **सरलबालपाठः**—पुस्तकमिदं वङ्गभाषामयं प्रथमद्वितीयभागसहितम् । श्रीयुक्तशरच्चन्द्रचक्रवर्त्तिमहाशयेन प्रणीतम् । 'सिटी-लाइब्रेरी'तः प्रकाशितम् । मूल्यम् सार्द्धैकानकम् ।

१७ । **स्वास्थ्यविज्ञानम्**—तृतीयचतुर्थमानोपयोगिनी, वङ्गभाषानिबद्धेयं पुस्तिका । श्रीजहरलाल दास एल्, एम्, एस्, श्रीशरच्चन्द्र-ब्रह्मचारी एम्, ए, बि, टि, च महाशयाभ्यां रचितम् । प्राप्तिस्थानम् ६७ नं कालेजष्ट्रीट्, ष्टुडेन्टसलाइब्रेरी, कलिकाता । मूल्यम्—पञ्चानकानि ।

१८ । **भूगोलमञ्जरी**—ग्रन्थोऽयम् वङ्गभाषामयः प्रथमभागः । प्रणेता चास्य श्रीहरचन्द्रचक्रवर्त्ती । प्राप्तिस्थानम्—छात्रहाईलाइब्रेरी, ढाका । मूल्यम्—पञ्चानकानि ।

संस्कृत-भारती ।

प्रबन्धसूची—३य वर्षीय द्वितीयाङ्कस्य ।

श्रीश्रीसरस्वत्यै नमः ।

संस्कृतभारती

३, इयवर्षम्] १९२०-तमख्रीष्टीयाब्दस्य २यांशे [संख्या २

श्रीश्रीशङ्करस्तोत्रम् ।

सर्व्वेश्वरं सर्व्वमनन्तवीर्य्यं विश्वार्त्तिनाशं गिरिशं सुरेशम् ।
गुणैर्विहीनं त्रिगुणात्मकं च नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ १ ॥
वाराणसीक्षेत्र-विहारदक्षं त्रिलोकवन्द्यं हरिभक्तपालम् ।
जगद्गुरुं संयमिनं दयालुं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ २ ॥
गङ्गोर्म्मिशोभं द्विजराजमौलिं [illegible] नरास्थिमालम् ।
जटाधरं भस्मविभूषिताङ्गं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ ३ ॥
कटीविनद्धाजिनमादिदेवं हलाहलाढ्यं पितृकाननस्थम् ।
कराक्षसूत्रं वृषराजकेतुं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ ४ ॥
गौरीप्रियं दक्षमखान्तमाद्यं कारुण्यपूर्णं भवभीतिनाशम् ।
पापौघनाशं स्मरविग्रहान्तं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ ५ ॥
वागीश्वरं वह्निरवीन्दुनेत्रं भीमं मृडं शान्तगुणादिरूपम् ।
स्वयम्भुवं दूरितकालभीतिं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ ६ ॥
कैलासनाथं प्रमथाधिनाथं, सुरासुरैरर्चितपादयुग्मम् ।
तेजोमयं शूलपिनाकपाणिं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ ७ ॥
दुःखान्तकं सर्व्वसुखस्वरूप सभव्यशीलं शिवदं शिवेशम् ।
मृत्युञ्जयं मृत्युपतेः कृतान्तं नमामि तं ज्ञानदयं महेशम् ॥ ८ ॥
प्रसीद शम्भो ! हर ! रुद्र ! भद्र ! स्कन्दाशिवध्वंसपितः शरण्य ।
भूदेववंशप्रभवे कुबुद्धौ रामेन्द्रनाथे मयि रुद्रनाथ ! ॥ ९ ॥

श्रीश्रीगणेशस्तवः ।

हेमाब्जिनीसलिलमाकुलितं बलिष्ठैः
वृद्धोक्षकासरगणैस्सततं समीक्ष्य ।
तच्छुद्धिपाटवममुष्य जलस्य कुर्वन्
नेत्राञ्चलप्रसरणैस्स शुभं तनोतु ॥ ५१ ॥

खर्वस्वीयकरांघ्रिमैन्दवकलाचूडं त्रिनेत्रं करैः
रक्तगणपतिः ॥ पाशं दाडिममंकुशं द्विजवरांश्चाविभ्रतं तुन्दिलम् ।
शोणं शोणविलेपनांबरधरं रक्तप्रसूनप्रियं
देवं सर्पविभूषणं गजमुखं पद्मासनस्थं भजे ॥५२॥

अर्कोद्दीपगणान्निशान्तिकस्थान्
निजतेजःप्रसरस्य वैभवेन ।
अधिकं ज्वलयन्तमात्मभासा
भजदिष्टार्थदमाश्रये गणेशम् ॥ ५३ ॥

निरञ्जनं निष्कलमद्वितीयं
निर्विक्रियं निर्गुणनामरूपम् ।
निस्संगकं निस्सुखनिर्विशेष-
मेतं गणेशं हृदि भावयामि ॥ ५४ ॥

नमः परस्मै पुरुषाय तुभ्य
नमो रिपुध्वंसनपण्डिताय
नमो गिरीशप्रियनन्दनाय
नमो महादन्तिमुखाय तुभ्यम् ॥ ५५ ॥

वरगणपतिः ॥ हस्ते बिभ्रतमङ्कुशञ्च मधुभिः पूर्णं कपालं मुदा
पाशं व्यजनमिभाननं च वसुमत्यान्नोल्लसत्पुष्करम् ।
पुष्ट्या सांबुजहस्तया ध्वजसजत्पाण्या दृढालिंगितं
तद्योन्याहितपाणिमिन्दुमकुटं सिन्दूरवर्णं भजे ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वराहपुरवासिमहीसुरौघैर्नानाप्रसूननिचयैर्नियमेन भक्त्या ।
आराधितं सदयचित्तमुदारशीलमेतं महाबलमुखं वरदं प्रपद्ये ॥ ५७ ॥
श्रीषण्मुखाग्रजमुदारमनोभिरामं श्रीमुद्गलादिमुनिवृन्दनिषेव्यमाणम् ।
श्रीपार्वतीप्रियसुतं धिषणाधिवन्द्यं श्रीशप्रियं वरददन्तिमुखं प्रपद्ये ॥ ५८ ॥

भूषाभुजंग-फणारत्नविराजमानहस्तांबुजं सततचञ्चलकर्णतालम् ।
शुण्डाग्रभूषणसुधाकलशं दयालुं कौसुंभवस्त्ररुचिरं वरदं भजे त्वाम् ॥ ५९ ॥
नालीकसंभवशचीपतिमुख्यदेवसम्पूजितात्मपदपंकजपादुकान्तं ।
नागाननं निरुपमं नमदार्त्तिभंगनिघ्नं नमामि वरदं निरयोपशान्त्यै ॥ ६० ॥
गीर्वाणपंकजमुखीकरपद्मसूक्ष्मकल्पद्रुमप्रसवपर्वविराजितांघ्रिम् ।
गौ[illegible]लालनधन्यमूर्त्तिमेतं महाबलमुखं वरदं प्रपद्ये ॥ ६१ ॥
शान्तिभूतिविनयप्रदं [illegible]रायतिमिराहिमद्युतिम् ।
वारणाय विपदां समाश्रये वारणाननमहं वरप्रदम् ॥ ६२ ॥

[illegible]गणपतिः ॥ पाशांकुशाद्धुजरसालफलानि हस्तै-
र्दिव्य[illegible]मोदकं च ।
जांबूनदाभघनकान्तिमभीष्टसिद्धि-
संसाधकं गजमुखं कलयेऽनुवेलम् ॥ ६३ ॥
पूर्वं मुद्गलतापसेन विधिवत्संपूजितांघ्रिद्वयं
भक्त्या शीतकरान्ववायतिलकैराराधितं भूमिपैः ।
गन्धर्वामरयक्षकिन्नरमहाविद्याधराद्यैस्सदा
सम्प्रीतैर्विनुतांघ्रिपंकजमिमं वन्दे गणानां पतिम् ॥ ६४ ॥

क्षिप्रप्रसाद गणपतिः ॥ लसच्चन्द्रमौलिस्त्रिनेत्रश्च पद्मासनस्थश्च पाशांकुशौ बीजपूरम् ।
स्वदन्तांबुजे [illegible] बिभ्रद्गजास्योऽवतान्मां सदा
रक्तवर्णः ॥ ६५ ॥

आदौ सर्वसुकर्मणां द्विजवरैर्नित्यं गृहे शान्तये
विघ्नानां नियमेन पूजितपदाम्भोजो वरीवर्त्ति यः ॥
विघ्नध्वंसनदीक्षितो विधिमुखैर्देवैरपीड्यामित-
स्वीयप्रभाव एव यच्छतु शुभं मह्यं स विघ्नेश्वरः ॥ ६६ ॥

हारिद्रगणपतिः ॥ पाशमप्यंकुशं मोदकं दन्तमप्यावहन्तं करैः पीतवर्णाम्बुजम् ।
स्वीयभक्ताभयाधानलोलं सदा मद्धरिद्राभकं विघ्नराजं भजे ॥ ६७ ॥
दीनावनैकनिरतं दयितासनाथं दुर्दान्तशत्रुचयनाशनलब्धवर्णम् ।
दुर्लङ्घ्यदुःखदभवांबुधितारणैकसांयात्रिकं गजमुखं कलये गणेशम् ॥६८॥

एकदन्तगणपतिः ॥ करैः कुठारं भुजगाक्षसूत्रं समावहन्तं मृदुलड्डुकं च ।
श्यामांगमालं त्रिपूदरज्योन्नतांगकं नौमि गणाधिनाथम् ॥ ६९ ॥

प्रत्यूहगाढतिमिरोन्मथनाद्धिमांशु
शान्तस्वभावमसुरौघवधप्रवीणम् ।
पुण्ड्रेक्षुकार्मुकगदाद्विजबीजपूर-
सुस्वादुमेदककरं कलये गणेशम् ॥ ३० ॥ (क्रमशः ।)

श्रीश्रीभाषाष्टकम् ।

आगच्छ वरदे मातः सुतकल्याणतत्परे ।
नाशय हृदयध्वान्तं ज्ञानमयेन तेजसा ॥ १ ॥
प्रसिच्य चित्तं करुणापयोभिः स्वनुर्व्वरं क्षेत्रमिदं सुतानाम् ।
ज्ञानस्य बीजं विविधं विधाचि संरोप्यतां नो भवदुःखहन्त्रि ॥ २ ॥
वीणापुस्तकधारिणी भगवती देवासुरैर्वन्दिता,
श्वेताम्भोजनिवासिनी सुवरदा कल्याणविस्तारिणी ।
या शुभ्रांशुसमानना दुरितहा या शुभ्रपद्मासना,
सा नः पातु सरस्वती स्मितमुखी सन्तानशर्म्मप्रदा ॥ ३ ॥
सरस्वती श्वेतमरालवाहा अनाथनाथा करुणाविधात्री ।
शुभ्रांशुशुभ्रा परमा परेशी करोतु नित्यं विदुषां शुभं सा ॥ ४ ॥
सुतमानसपङ्कजनी मलिने चरणाम्बुजरेणुसमूहशुचौ ।
कृपया करुणामयि कृष्णरुचे वस भारति भारतभव्यप्रदे ॥ ५ ॥
शशधरसितहंसैर्वेष्टिता ज्ञानदात्री ।
निखिलभुवनकर्त्री भारती ब्रह्मपुत्री ॥
अकृतितनयदुःखे कातरा त्राणकर्त्री ।
जयति जयति देवी वल्लकीवाद्यकर्त्री ॥ ६ ॥
विमलकमलशोभां धारयन्ती मनोज्ञां,
तनयकुशलदात्री पद्मिनी चित्स्वरूपा ।
अमरदनुजवन्द्या कच्छपीन्यस्तहस्ता,
नयतु हृदयमोहव्यूहनाशं दयार्द्रा ॥ ७ ॥
निरस्य मोहं हृदये निलीनं, प्रबाधकं मुक्तिधनस्य घोरम् ।
प्रेक्षा सुतानां चरणे त्वदीये, संप्रेष्यतां भो वचसामधीशे ॥ ८ ॥

परोपकारः ।

परोपकारो नाम स्वार्थं विहाय परेषां कार्य्यसंपादनादिव्यापारः । इह संसारे नश्वरमिदं शरीरं प्राप्य नराः स्वार्थाभिलाषं विना यथाशक्ति अविरतमेव परान् उपकुर्य्युः, परोपकारो हि महान् धर्म्मः । किं बहुना परोपकारात् मानवाः यं धर्म्मं उपार्जयन्ति, तेन धर्म्मेण सुमनसो मानवाः क्षितौ परत्र च अनुपमं सुखं लभन्ते । साधवः परोपकाराय प्राणानपि तृणाय मन्यन्ते, अपिच परान् उपकृत्यैव जीवनमिदं सफलं विवेचयन्ति । स्वार्थत्याग एव परोपकारस्य प्रधानमङ्गम् । मानवा येषां गुणानां अधिकारिणो भूत्वा पशुभ्यः अपरेभ्यः प्राणिभ्यश्च श्रेष्ठत्वं लभन्ते स्म, तन्मध्ये परोपकार एव श्रेयान् । परोपकारं गुणं विना मानवानां पशुत्वं न नश्यति । शृगालकुक्कुरादयः स्वकीयान् शिशून् वञ्चयित्वा स्वकीयां क्षुन्निवृत्तिं सम्पादयन्ति, किन्तु मानवा दुर्भिक्षेऽपि आदौ शिशूनामन्येषां गुरुजनानां अपरेषां जनानाञ्च क्षुन्निवृत्तिं विधाय स्वेषां क्षुन्निवृत्तिं कुर्व्वन्ति, अस्मात् कारणात् मानवाः पशुभ्यः अपरेभ्यश्च प्राणिभ्यः श्रेष्ठाः । परोपकार एव आत्मप्रसादजनितस्य आनन्दलाभस्य एकमात्रं निदानम् । अत्रायमपरः प्राधान्यहेतुर्यत् उपकृतानां जनानां मनसि यादृशः आनन्दोद्भवो भवति, उपकारकाणां तु मनसि तदधिक आनन्दोद्भवो जायत इति ।

अतः परोपकार एव प्रधानं कर्त्तव्यः । नानाप्रकारैः परोपकारः सम्पाद्यते, केऽपि श्रमलब्धानि वित्तानि अकातरेण निराश्रयेभ्यो दरिद्रेभ्यो दत्त्वा तेषां दुर्द्दशां विमोचयन्ति, केचित् कायिकेन श्रमेण अन्येषां उपकारं कर्त्तुं शक्नुवन्ति, केचन वा केवलं वदनस्य वाक्यामृतेनैव परेषां उपकारं कुर्व्वन्ति । एवम्विधेन प्रकारेण यस्य यादृशी शक्तिस्तथा परोपकारे यतितव्यम् । परोपकारं विना ज्ञानवान् धनवान् बुद्धिमांश्चापि मानवः परमेश्वरस्य अनुग्रहं लोकसमाजे प्रतिष्ठाञ्च न लभेत । परमेश्वरः अस्मिन् जगति असंख्यान् जीवान् सृष्टवान्, सर्व्वे मानवाः परस्परं परोपकारव्रतेन जीवनं यापयन्ति, एतदेव भगवतोऽभिप्रेतम् । अबोधा मानवा अनिशमेव दयाधर्म्मादीन् परित्यज्य परमेश्वरस्य इच्छाविरुद्धं कार्य्यं साधयन्ति । अतः संसारे सन्ततं दुःखं दृश्यते । अपिच संसारेऽस्मिन् सुखलेशो न भवति । विशेषतः अन्यस्य उपकारं न करिष्यामि, अन्ये जना मम उपकारं करिष्यन्ति, इत्येवंविधां आशां खलः स्वार्थान्धोजन एव करोति । ये जनाः स्वार्थं परित्यज्य नियतमेव परेषामुपकारं कुर्व्वन्ति, तान् जनान् सर्व्वे आद्रियन्ते सम्मा-

नयन्ति च। ये तं परोपकारं न कुर्व्वन्ति, सर्व्वे जनास्तान् निन्दन्ति, साधुतया च ते न गीयन्ते। साधवः कण्ठागतैः प्राणैरपि सर्व्वधर्म्मस्वरूपं सर्व्वधर्म्मज्ञसम्मतं सर्व्वपुण्योत्तमं परोपकारं स्वार्थमननुसन्धाय अविरतमेव यथाशक्ति कुर्व्वन्ति। परोपकारात् अन्यत् सर्व्वं पुण्यं अल्पीय एव मुनिभिः कथितम्। अतो यथाशक्ति सर्व्वैः परोपकारः कर्त्तव्यः।

पिकदूतम्।

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम्)

येयं धन्या किसलयकृततल्पशय्याविलीना
कुञ्जे नक्तं भवदभिनवप्रेमभूमिः पुराऽसीत्।
साहं तप्ता कठिनतटिनीमृत्तिकाङ्के लुठन्ती
किन्ते राज्ञो मुदितमनसो नानुकम्प्या भवेयम् ॥ ९७ ॥

सज्जीभूतस्त्वमधियमुनं नौविलासं चिकीर्षु
र्गोपीवृन्दं रमयितुमना नाविकः किं स्मृतं ते।
अद्यैवैनां विरहनिरधौ मज्जन्तीमाकुलां स
इत्तालोर्म्मिस्वननविधुरां रक्ष मां कर्णधार ॥ ९८ ॥

वापीनां पल्वलानां पङ्काः तेषां प्रतनुतिलकाः क्षुद्रवैष्णवचिह्नानि भूषणत्वं प्रयान्ति। पूर्व्वं नासाकण्ठादिषु स्वर्णालङ्कारा आसन् साम्प्रतं तु तिलका एवालङ्काराः। कृष्णभक्तानां तिलकधारणम् स्वर्णालङ्कारधारणात् प्रियम् गरीयश्च इति हृदयम्।

९७—प्राक्तनां वर्त्तमानाञ्च दशां तुलयति। भवदभिनवप्रेमभूमिः भवतः अभिनवः नूतनः प्रेमा तस्य भूमिर्भाजनं, यया अभागिन्या राधया सह रात्रौ भवान् नूतनप्रेमलीलाविलासादीन् सम्पादितवान्। किसलयग्रहणम् शय्यायाः पेलवत्वसूचनाय।

९८—नौकाविलासं स्मारयति, अधियमुनं यमुनायां। कर्णधार! भवसागरतीरस्थ नाविक! अद्य मां रक्ष त्रायस्व। पूर्व्वन्तु विलासच्छलेन नाविकरूपमास्थितः अधुना तु प्रकृतामेव कर्णधारमूर्त्तिं धृत्वा मां त्रायस्वेति हृदयम्। मत्त्राणमृते ते नौविलासः कर्णधारत्वञ्च वैफल्याय एव।

एतच्चित्रं विषमगरलेद्गारिणो दुष्टभोगी
लोकस्थित्यै झटिति भवता भिन्नगन्धो बभूव ।
उद्दृप्तो यद्विरहभुजग स्त्वत्प्रिये प्राणकान्त !
मर्म्मस्थाने दशति खलु मे सर्व्वथा दुर्भगायाः ॥ ६९ ॥

श्यामश्यामे रुचिरजलदे लम्बमानां समाधिं
क्रौञ्चश्रेणीस्फुरितचपले वासवो मां विलोक्य ।
वातैर्वर्षैः प्रियजलधरं गोपयन् वज्रनादैः
पूर्व्वद्वेषस्मरणपिशुनो मन्यते स्वं कृतार्थम् ॥ ७० ॥

त्वन्माहात्म्यं कियदिति तृषापीडितो धैनुकार्द्दी
योऽभूद्व्रीडानमितवदनो वेदगीरब्जयोनिः ।
मन्ये सोऽप्यावुपहसति मां लब्धपूर्णावकाशः
सृष्ट्वा नित्यं कलुषपरुषां वेदनामश्रुगर्भाम् ॥ ७१ ॥

नाथ ! प्राणप्रतिम ! रमणीप्राणबन्धो ! प्रियेश !
कंसध्वंसिन् ! गिरिवरधर ! क्रूरकालीयमर्द्दिन् ! ।
वंशीधारिन् भवधव ! सखे ! दुःखहारिन् मुरारे !
राधामाधिग्लपितहृदयां सापराधां क्षमस्व ॥ ७२ ॥

६९—कालीयदमनं स्मारयति । लोकस्थित्यै लोकानां रक्षायै नतु स्वार्थ-साधनाय इत्यर्थः । भिन्नगन्धः भिन्नः पीड़ितः गन्धः गर्व्वः यस्य सः ।

७०—गोवर्द्धनधारणं स्मारयति । पूर्व्वद्वेषस्मरणपिशुनः—पूर्व्वद्वेषस्य पूर्व्वहिंसायाः आत्मपूजाप्रतिरोधजनितायाः इत्यर्थः स्मरणम् तेन पिशुनः कुटिलः, वज्रनादैः कुलिशनिनादैः क्रोधलक्षितै रित्यर्थः। गोपयन् च्छादयन्, मद्दृष्टेस्तिरोहितं कुर्व्वन्। पूर्व्वम् इन्द्रः निजपूजालोपाज्जातामर्षः सन् सप्ताहव्यापिभिर्वज्रझटिकास-नाथैस्तोयवर्षणैर्वृन्दावनम् अपीड़यत्, अधुना तु धृतगोवर्धनस्य तव विरहात् प्राप्तावसरः पूर्व्ववैरमनुस्मृत्य तव प्रियतमां राधिकां त्वत्तुल्यमेघदर्शनात् वञ्च-यतीति विशदार्थः ।

७१—विरिञ्चिदर्पदमनं स्मारयति । तृषापीड़ितः तृष्णापीडितः ज्ञातुमि-च्छन् इत्यर्थः धेनूनां संहतिरिति धैनुकं तद् अर्द्दति हरणकर्म्मणा पीड-यति यः सः ।

७२—कान्तनामोच्चारणाह्लादमनुभवति । आधिना मानसव्यथया ग्लपितं विषादित हृदयं यस्याः ताम् ।

कान्तायास्ते विषमयदशां कोकिलात्त्वं निशम्य
माभूर्भूमौ विहतमतिको लुप्तसंज्ञो विलीनः।
चिन्ताशोकप्रसरप्रभवनेत्रनीराग्रभूमि-
र्नारीचर्म्मप्रचयरचिता यन्त्रसृष्टिर्विधातुः ॥ ७३ ॥
प्रत्यावृत्तिं तव मधुपुरात् सौधभाजोऽद्य भूयः
प्राक्तः श्चेद्व्रजजनकृतो बाधते चापराधः।
किं स्विद्दावानलप्रशमनश्रेयसी वल्लभैर्वा
श्रेयोवार्ता दयित ! भवतो दुर्लभा वल्लभाभिः ॥ ७४ ॥
एकस्यैवं विरहदहनज्वालया क्लिश्यमानः
सर्व्वेजातास्तव प्रियतमा मादृशा भस्मकल्पाः।
नाहं जाने शतविरहिनीचिन्तया दूनचित्तः
प्रेमार्द्रस्त्वं गमयसि कथं यामिनीर्वर्षमात्रान् ॥ ७५ ॥
कुञ्जे राधानिजभुजलतावञ्चनोद्वेजितस्य
पूर्व्वं नालं सुरभिरनिलो यस्य निद्राप्रदाने।
सेवादासीशतकरधृतैश्चामरैर्वीज्यमानो
निद्राशान्तिं कथमपि भवान् विन्दतेऽसौ गोविन्द ! ॥ ७६ ॥

७३—नारीजन्मनः निकृष्टत्वम् वर्णयति। चिन्ता च शोकश्च तयोः प्रसरस्तस्मात् प्रभवति यत् नेत्रनीरम् तस्य अग्रभूमिः श्रेष्ठाधारः नारी चर्म्मप्रचयरचिता विधातुः यन्त्रसृष्टिः। यथाहि चर्म्मरचितात् यन्त्रात् केवलं जलं निःसरति, तथा रमण्या अपि अविरलमश्रु पतति। नारीजन्म केवलं रोदनाय, अथ सर्व्वथा एव मादृशः नार्य्यः, न त्वादृशानाम् पुरुषाणां स्मरणमर्हन्तीति हृदयम्। नारीणां कृते पुरुषाणां शोकप्रकाशः न युक्त इत्यर्थः।

७४—दूरं तावत् कान्तदर्शनम्, तस्य मङ्गलसंवादः किं दुर्लभः इत्याह प्राक्तनः-पूर्व्वतनः। श्रेयोवार्त्ता-क्षेमसन्देशः।

७५—कान्तदशामनुचिन्तयति। यामिनीग्रहणम् यामिन्यामेव गोपिकाविलासस्मरणसूचनार्थं। गमयसि-यापयसि।

७६—यस्य श्रीकृष्णस्य निद्राप्रदाने सुषुप्तिविधाने सुरभिः अनिलः न अलम् समर्थ आसीदित्युह्यम्। राधाया निजभुजलता स्वीयबाहुवल्लरी तस्याः वञ्चनम् तेन उद्वेजितस्य मत्करस्पर्शहीनत्वात् निद्राशान्तिमनुपभुञ्जानस्य। विन्दते-लभते।

भुक्त्वा भुक्त्वा कतिवनफलान्याहृतानीष्टबालैः
पीत्त्वा दुग्धं सरसमसकृद् गोपकान्तागृहेषु ।
योऽसौ तृप्तिं मदधरसुधापानरिक्तां न यात
स्तस्येदानीं कथमुपशमो बद्धतृष्णातुरस्य ॥ ७७ ॥
गोपीचित्तप्रियशिखिकुलं नर्त्तयन्नृत्यतालैः
शीतीकुर्व्वन् हसितसलिलैस्तापशीर्णं शरीरम् ।
गन्धस्निग्धश्वसितपवनैर्वर्धुनाद्गैश्मोदिन्
भालाकाशं जलधररुचे ! तूर्णमायाहि कान्त ! ॥ ७८ ॥
ताराचन्द्रारुचिरकुसुमैरम्बरं कीर्णकीर्णं
कान्तारेऽसौ मलयपवनो मालतीगन्धवाही ।
गुञ्जद्भृङ्गावलिपरभृताश्चात्र बन्धो रसालाः
कल्लोलार्त्तं व्रजवनतटं तूर्णमायाहि कान्त ! ॥ ७९ ॥
आत्मावस्थाकथनचतुरा राधिका फुल्लनेत्रा
यावत्कान्तागमनपुलकं कायमध्ये बभार ।
तावद्ध्यानान्मुद्रितनयना मुग्धचित्ता समाधौ
हृत्कुञ्जे तं मुरलीवदनं प्राणनाथं ददर्श ॥ ८० ॥
वंशीहस्तं सुहास्य ललितगललसन्मञ्जुगुञ्जैकमालं
नासालम्बेभमुक्तं स्फुरदलकचलच्चारुचूडाकलापम् ।
चञ्चत्स्वर्णावतंसं मिलितचरणसन्मत्तमञ्जीरशिञ्जं
पद्माक्षं पीतवासं मलयजतिलकालेपनश्वेतभालम् ॥ ८१ ॥

७७—भोजनगतं जिज्ञासते । इष्टबालैः प्रियबालकैः । असकृत् पुनः पुनः ।

७८—कान्तागमनमनुध्यायति । भालाकाशं-भाग्यगगनं । जलधररुचे ! जलदकान्ते ! गन्धस्निग्धानि सुरभीणि श्वसितानि श्वासा एव पवनास्तैः ।

७९—कान्तागमनपुलकितायाः राधिकायाः सर्वदृश्येषु सौन्दर्य्यावलोकनम् । ताराचन्द्राः एव आरुचिराणि अतिसुन्दराणि कुसुमानि तैः अम्बरम् आकाशम् कीर्णकीर्णं अत्यन्तव्याप्तम् । कान्तारे कानने । कल्लोलार्त्तम् कल्लोलैः उच्छ्वसितायाः यमुनायाः तरंगैः आर्त्तम् ।

८०—कान्तमिलनसमाधिर्वर्णितः ।

८१—श्रीहरिरूपं वर्णितम् ।

तां दृष्ट्वा मिलनाह्लादलुप्तबाह्येन्द्रियक्रियाम् ।
पिकेन मुदिते नेत्रे समाधिर्व्याधिरेव हि ॥ ८२ ॥

ततोऽसौ हृदये गुप्ते ध्यानयोगपरायणः ।
ददर्श पुरुषं कञ्चिन्न कृष्णं न च राधिकाम् ॥ ८३ ॥

कषितकनककान्तिं दण्डहस्तं सुबाहुं
तिलकवलितनासं मालतीहाररम्यम् ।
करुणवदनभासं प्रेमभावप्रमत्तं
नयनगलितगङ्गं फुल्लगौराङ्गमूर्त्तिम् ॥ ८४ ॥

श्रीवाखाङ्गनलोलधूलिपटलं श्रीपादयुग्मोद्गत
मुन्वृत्तः शतभक्तमौलिकचयं नृत्योत्सुकं कारयन् ।
नेत्राम्भोजगलच्चलत्त्रिपथगाधाराभिषिक्तः स्वयम्
पायाद्वः कलिभीमतामसहरः श्रीगौरचन्द्रो मुदा ॥ ८५ ॥

रिपुनयनगुणेन्दौ वङ्गवर्षे वरेण्ये मृगपतिगतभानौ मासि पुण्ये प्रसन्ने ।
दितिसुतगुरुवारे भूतनेत्रप्रमाणे गुरुचरणपवित्रं दूतमेतत् समाप्तम् ॥ ८६ ॥

वन्देऽभीष्टां प्रपन्नः परतिमिरहरां भारतीं सर्व्वविप्रान्
देवार्चित्यप्रसन्नान् प्रमुदितपितरौ वैष्णवान् वैद्यवंश्यान् ।
नित्यानन्दं नरेन्द्रं हृदयगतगुरून् सर्व्वदाराध्यमानान्
गौराङ्गं श्रीमुकुन्दं स्वपरिकरवृतं विघ्ननाशं गणेशम् ॥ ८७ ॥

८२—हि यतः समाधिर्व्याधिरेव-समाधिः भगवन्मिलनानन्दः व्याधिः रोगः एव । तथाहि एकस्य रोमस्पर्शेन अन्यस्य रोगो जायते, तथा समाधिस्थजन सान्निध्यात् जनस्य समाधिर्जायते ।

८३—राधाकृष्णमेलनसुभगस्य श्रीगौराङ्गस्याभासप्रदानम् ।

८४—श्रीगौराङ्गरूपं वर्णितम् ।

८५—श्रीपादयुग्मात् गौराङ्गस्य श्रीचरणयुगलात् उद्गतम् उत्थितम् उन्नृत्तः नृत्यपरायणः । त्रिपथगा सुरधुनी । पायात् रक्षतु ।

८६—पिकदूतसमाप्तवर्षमासवारनिर्द्धारणम् ।

८७—अभीष्टभारतीदेवतायाः, पितृमातृवैष्णववैद्यवंशसम्भूतानां, सहोदर-गुरुगौराङ्गमुकुन्दगणेशानां प्रणतिवर्णनम् । नरेन्द्रम् नरश्रेष्ठम् नित्यानन्दं सहोदरम्, तस्य ब्रह्मचर्य्यजितेन्द्रियत्वगुणोपेतत्वात् नरश्रेष्ठत्वम् । ओं शिवमस्तु ।

खण्डकाव्येषु कालिदासः ।

या देवभाषा विस्तृतेऽस्मिन् भारतवर्षे आर्य्यसभ्यताया विस्तारेण सह आ हिमालयात् कुमारिकां यावत् स्वकं पदं चकार, यां खलु देवभाषामवलम्ब्य वेद-स्मृति-दर्शन पुराण-ज्योतिषालङ्कार-व्याकरणादीनि अष्टादशशास्त्राणि रचितानि, या हि देवभाषा न केवलमस्मद्देशीयानां भारतीयानां नराणां, अपितु सुराणामपि नाकलोकनिवासिनां मातृभाषासीत्; हा हन्त ! अधुना सैव खलु गीर्व्वाणवाणी भाषाराज्येषु राज्ञीपदमधिकुर्व्वाणा अपि दीना क्षीणा हीनेव प्रतिभाति, अमृता-ऽपि मृता चैतन्यरहितेवानुभूयते । निरनुग्रहाणां ग्रहाणामिव केषाञ्चित् प्रतिकूलतया भाषेयं विश्वव्यापिन्यपि समष्टिं विहाय साम्प्रतं व्यष्टिमाश्रित्य विराजते । वाल्मीकिविरचित रामायणस्य तथा व्यास-रचित-महाभारतस्य स्थूलवृत्तान्तः वङ्गभाषया अपरया वा कयाचित् भाषयाऽल्पज्ञान् जनान् बोधयितुं शक्यते, परं षण्णां दर्शनानां स्मृतिग्रन्थानामपि प्रस्तुतं वस्तु नान्यया भाषया कथं कथमपि बोधयितुमलम् । बहुभाषिणोऽपि विज्ञतमाः पण्डिताः तर्कशास्त्रस्य तांस्तान् सूक्ष्मातिसूक्ष्मान् परिच्छेदान् भाषान्तरेण व्याकर्त्तुमनीशा उपहास्यन्ते। श्रुति-स्मृति-दर्शनानां कथा दूरे आस्तां, संस्कृतभाषया विलिखितानां काव्यग्रन्थाना-मप्यनुवादः यथार्थतः कर्त्तुं न केनापि शक्यः । एकस्याः किल भाषाया रसालङ्कार-झङ्काराः नान्यस्यां भाषायां तादृग् मधुराः श्रुतिसुखकराश्च श्रूयन्ते ।

न हीदानीं सर्व्वे एवार्य्यवंशोद्भवाः संस्कृतभाषामधीयते । अत इदमा-शङ्क्यते यत् अस्मद्देशीया भूविश्रुताः कवयस्तथा तेषां मधुराणि काव्यानि च मृतभाषया साकं अचिरेणैव सर्व्वेषां, विस्मृतिनीरनिधौ निमज्जन्ति ।

खृष्टीय १५६४ अब्दे 'सेक्सपीयर'-नामधेयः कविः 'इउरोप' भूखण्डे जनिम-ग्रहीत् । कवित्वशक्तिप्रभावाद्धि स जगदिदमनुप्राणितमिवाकरोत् । सौभाग्याद्धि भारतवर्षस्य, कालिदासो नाम महाकविः षोड़श-शताब्दीतः प्राक् भारतवर्ष-ऽस्मिन् प्रादुर्भूय 'सेक्सपीयर' नाम्नः कवेः पूर्व्वमेव स्वकीयासाधारणप्रतिभया भारतवर्षमिदमुद्भासयत् । भारतवर्षमृते तद्राऽन्यत्र कुत्रापि देवभाषायाश्चर्च्चा नाव-र्त्तत, अतएव हि स तदानीं "भारतस्य कालिदास" इत्याख्यया आख्यापितो बभूव । सैवाख्या साम्प्रतमपि भारतवासिनो नः तस्यालौकिककीर्त्तिकथां स्मारयति । अङ्गलभाषा तु प्रायो निखिलमेव जगत् परिव्याप्य स्थिता, अतश्च 'सेक्सपीयर' कवेः काव्यानि Dramas दृश्यकाव्यानि सर्व्वेष्वेव प्रदेशेषु प्रतिष्ठानमवाप्य स्थितानि ।

अस्मादेव कारणात्, आङ्गलभाषापक्षपातिनः सपक्षपातमिदमुदीरयन्ति—"कालिदासो भारतस्य त्वं हि सर्व्वस्य जगतः।"

वस्तुतस्तु ये तावन्महात्मानः संस्कृतभाषायां तथा आङ्गलभाषायामपि विशेषज्ञाः तादृशानान्तु धारणा प्रतीपा इव परिलक्ष्यते कालिदासविषयिणी। तादृशास्तु द्वैभाषिकाः "कालिदासो विश्वेषामेव जगतां प्रधानः कवि"रिति कीर्त्तयामासुः। आलेक्जन्दर भन् हाम्बट् (Alexander Von Humboldt) * भगिनी निवेदिता—(Sister Nivedita) प्रभृतयो वैदेशिकाः तथा अस्मद्देशीयाश्च विद्यासागरमुख्याःपण्डिताः'कालिदासं श्रेष्ठतम एव आसने समस्थापयन्। ये तु विस्मृत्यात्ममर्य्यादां परानुकरणमेव श्लाघाविषय इति मन्यन्ते ते एव केवलं वदन्ति "कालिदासो हि भारतस्य सेक्सपीयरः" † किन्तु यदीदं भारतवर्षं इंलण्डत्वेन तथा इंलण्डोऽपि भारतवर्षत्वेन पर्य्यगंस्यत तदा वाक्यमेतत् सुतरामेव पर्य्यवर्त्तिष्यत। यथा "सेक्सपीयरो हि इंलण्डस्य कालिदासः।" इति। कालिदासकाव्यस्यामृतनिष्यन्दिनीं शकुन्तलां पठित्वा जार्म्माणदेशीयः कविः गेटे (Goethe) हर्षातिशय्यं प्राकाशयत्। परिहाय शकुन्तलावार्त्तामिदानीं प्रकृतमेवानुसरामः।

सत्स्वपि कतिषु खण्डकाव्येषु कालिदासस्य मेघदूतमेव तुलनारहितमित्येकवाक्यमेव सर्व्वैः स्वीक्रियते। केवलं मेघदूतमेव कालिदासस्य काव्यजगति प्रतिद्वन्द्विविहीनताख्यापने पर्य्याप्तं। मेघदूतपाठेन मनुष फश (Mons Fouche) ब्रवीति There is nothing so perfect in the elegiac literature of Europe as the Meghaduta of Kalidas" अस्यार्थः, इयोरोपभूखण्डे नास्ति तादृक् खण्डकाव्यं यत् कालिदासस्य मेघदूतमतिवर्त्तितुं प्रभवेत्।

सन्ति हि वङ्गेषु बहवः पण्डिताः, ये खलु संस्कृतभाषामन्तरा न जानन्ति भाषान्तरम्। अङ्गलभाषा, फ्रेञ्चभाषा—किं बहुना वङ्गभाषामपि ते न सम्यक् आलोचयन्ति। तादृशानामेकभाषाविदां मध्ये यदि कोऽपि मेघदूतमिदं काव्यजगति श्रेष्ठतममनुपमञ्चेति कीर्त्तयेत् तदा तस्य वचसि विश्ववासिनां विश्वासो

Alexander Von Humboldt says " Kalidas the celebrated author of the Sakuntala is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of *all nations*."

† Kalidas is the Shakespeare of India.

न कथं कथमपि स्थातुमर्हति । पक्षान्तरे तु यो हि पण्डितः संस्कृतभाषायां तथा भाषान्तरेष्वपि विचक्षणतमः, यो हि संस्कृतकाव्यनाटक-प्रकरणादीनां वङ्गभाषया तथा चाङ्गलभाषयापि सरलमनुवादं कृतवान्, येन हि विश्वविद्यालयस्य "इंरेजी" चरमोपाधिर्निकाममेवाधिगतः तादृशः कश्चिन्मनीषी यदि कालिदासस्य मेघदूतं खण्डकाव्येषु श्रेष्ठतमम् इति-प्रशंसति तदा वस्तुत एव वयं संस्कृतसाहित्यानुरागिणो मर्म्मणि गौरवमनुभवामः। ढाकास्थराजकीय 'कलेज' मन्दिरस्य सुयोग्येनाध्यापकेन श्रीमता विधुभूषणगोस्वामिविद्याम्बुधिना यदुदीरितं तदेवात्र उद्घ्रियते—

"Perhaps no poet in the world had the singular good fortune of meeting with the approbation of the public and securing their applause by all his works. Of all his poems the Maghaduta is the best, just as the Sakuntala is the best of his diamas."

स्वर्गीय ईश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदयेन यदुक्तं तदपि सगौरवं प्रकाश्यते। "मेघदूतान्तर्गतवर्णनासु कविनेदृशी काचिदनिर्व्वचनीया कवित्वशक्तिः प्रकाशिता, या हि कालिदासस्यापरेषु काव्यग्रन्थेषु विद्यमानेष्वपि केवलैव-कविमिममद्वितीयमिति प्रतिपादयितुं प्रभवेत्।

किं तावत् खण्डकाव्यस्य लक्षणं? तच्च लक्षणं मेघदूते सर्व्वत्रैव संगच्छते न वा इत्येतदेव साम्प्रतं समालोच्य यथाशक्ति प्रकृत-मनुसरामः।

"खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च।" इत्येवं खण्डकाव्यस्य लक्षणं निर्द्दिश्य साहित्यदर्पणप्रणेता कविराजो विश्वनाथ उदाहरति "यथा मेघदूतादि" इति। "आदिपदेन ऋतुसंहारप्रभृतीनामपि ग्रहणम्।" इति टीकाकारः। वचनेनानेनेदमेव प्रतीयते यत् न केवलं मेघदूतमेव कालिदासस्य एकमात्रं खण्डकाव्यं, अपितु अपराण्यपि कानिचित् ऋतुसंहारप्रभृतीनि खण्डकाव्यानि तल्लेखनीनिःसृतानि विराजन्ते। वयमत्र मेघदूतसम्बन्धीन्येव कानिचित् कटुम्ल तिक्तकषाय-मधुराणि वचनानि (न जाने प्रियाणि वाऽप्रियाणि) पाठकवर्गेभ्यः परिवेश्य ततो लब्धसम्मतिश्चेत् काव्यान्तराणामपि आलोचनं लोकलोचनपथं प्रापयिष्यामः।

मेघदूतमनुसृत्य बहव एवापरे "कवियशःप्रार्थिनः" पिकदूत—कोकिलदूत-वातदूत-हंसदूत-पदाङ्कदूत-उद्धवसन्देशप्रभृतीनि खण्डकाव्यानि प्राणैषुः।

एतेषां प्रणेतारः सर्व्वे एव किं कवियशोभाजः, उत द्वावेको वा लब्धयशाः तद्वयं निर्णेतुं नालम्। स्वीक्रियते हि एतेषूल्लिखितेषु काव्येषु प्रशंसायोग्यमस्ति किञ्चित् काव्यम् । परन्तु कालिदासस्य मेघदूतं निकषा प्रापितञ्चेत् दूत इव तत् नीरसं हीनप्रभञ्च प्रतिभाति ।

केचिदिदमनुमन्यन्ते यत् अनुकृतं किञ्चिद्वस्तु आदर्शभूतमप्यतिक्रामति । यथा भारविकवेः किरातार्जुनीयमनुसृत्य विलिखितं माघकवेः शिशुपालवधकाव्यं किरातार्जुनीयमपि आदर्शभूतमतिक्रम्य गतम् । वाक्येऽस्मिन् विश्वासयोग्यता लेशतोऽपि विद्यते किं न वा तत्रात्र वयं बाहुल्यभयादालोचयामः ।

संक्षेपत इदमेवोच्यते यत्–माघकाव्यस्य पठितारः केचन माघभक्ताः

"तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥"

इत्येताभि र्वचोभङ्गिभिर्माघं तत्काव्यञ्च प्रशस्य परत एव सगर्व्वं प्रकाशयन्ति "काव्येऽस्मिन् शिशुपालवधे कालिदासस्यानुपमा उपमा, भारवेर्गौरवकरमर्थगौरवम् श्रीहर्षस्य सुललितं पदलालित्यं–एते त्रय एव गुणाः सन्ति" इति । तथाचोक्तम्–

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥"

वस्तुतस्तु ये तावत् गुणग्राहिणः, येषां विचारशक्तिरतीव तीक्ष्णा, ये हि जानन्ति पौर्व्वापर्य्यमस्य, क्षमाश्च गुणावधारणे, तैस्तत्क्षणादेव श्लोकमेकं विरचय्य भारविपक्षपातिता प्रदर्शिता । तथा हि–

"भारती भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
उदिते तु पुनर्माघे भारवे र्भा रवेरिव ॥"

प्रागुद्दिष्टेषु काव्येष्वपि स एव परामर्शः । मेघदूतानुकारि अपि नैकमपि तेषामादर्शमतिक्रम्य गतम्, किं बहुना समकक्षमपि न जातम् । पिकदूत-पदाङ्कदूतयोः श्लोकमुद्धृत्य प्रदर्श्यते चेत्तदैव तेषामुत्कर्षोऽपकर्षश्च हृदयङ्गमः स्यात् ।

पदाङ्कदूते हि–कृष्णविरहातुरा श्रीमती राधा प्रियमुद्दिश्य कालिन्दीतटदेशं ययौ । तत्र तु न दृष्ट्वा प्राणप्रियं काननपथेन प्रत्यागच्छन्ती तत्र तस्य पदाङ्कमवलोक्य तं पदाङ्कमेव दूतं विधाय कृष्णमभिप्रेषयितुमियेष । तथाहि–

चेतः प्रस्थापितमणुतया दौत्यकर्म्मोपयुक्तं
तत्रैवास्ते सुरहरपदस्पर्शमासाद्य मुग्धम् ।
आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था
कोऽन्यो गच्छेत् वद मधुपुरीं गोपिकानां हिताय ॥

(अस्यार्थः) हे पदाङ्क ! त्वां विना नास्ति मे परः कश्चित् सहायकः योऽधुना मधुपुरीं गत्वा प्रियाय मत्सन्देशं प्रापयिष्यति । यन्मम दौत्यकर्म्मणि उपयुक्तं मनः आसीत् तदपि (मनः) अधुना मदन्ते न विद्यते, मनो मेऽतिलघुतया प्रागेव प्रियसमीपं गतम् । तन्मे मनः तत्र सुरनरवाञ्छितं सुरहरपदमासाद्य मुग्धं जडमिव कालं नयति । न तत् पुनः प्रत्यागमिष्यति । यदि त्वया उच्यते मदीयां आकाङ्क्षां दूतीं विधाय प्रेरयिष्यामीति तत्रापि हे पदाङ्क ! विद्यते महती प्रतिबन्धकता । आकाङ्क्षा मे अतीव स्थूलशरीरा, ततो गुरुत्वात् सा पादमेकमपि गन्तुं न शक्नोति । अतस्त्वामृते कोऽपरः मधुपुरीं गमिष्यति ?

श्लोकस्यास्य तात्पर्य्यं प्रकृत्यैव मनोरमम् । किन्तु भाषया रीत्या, सरलतया, मधुरतया च श्लोकोऽयमेतादृशाः अपरे वा श्लोका न मेघदूतश्लोकानतिवर्त्तितुं शक्नुयुः । श्लोकस्यास्य प्रथमपादीय-प्रथमभागे यतिभङ्गदोष इव परिलक्ष्यते । तदनु प्रथमचरणे 'अणुतया' तृतीयचरणेऽपि 'गुरुतया' इति समानधर्म्माक्रान्त-'ता'-प्रत्ययान्तपदप्रयोगात् नष्टं रचनाभङ्ग्याः सौन्दर्य्यम् । एवमन्येऽपि बहवो दोषा बहुश एव बहुश्लोकेषु विराजन्ते । अस्यैव पदाङ्कदूतस्य सन्ति कति श्लोका दार्शनिकतत्त्वप्रमलङ्कृताः । एतेनैव हि वैशिष्ट्येन काव्यमिदं मेघदूतात् स्तोकं भिद्यते । पदाङ्कदूतस्य "प्रायः सत्यं मतमिदमहो कारणं कार्य्यमेव" (७म श्लोकः ।) "व्याप्यज्ञानाद् व्रजकुलभुवां व्यापकस्यापि सिद्धिः" ॥ २१ ॥ नाप्रत्यक्षं प्रमितिकरणं वाक्यमेतन्न मानम् ॥ ४३ ॥ इत्येतेषु श्लोकेषु तर्कशास्त्रस्य गूढतमा चिन्ता लुक्कायिता विद्यते ।

मेघदूते हि काव्ये दार्शनिकतत्त्वं तत्त्वत एव नास्तीत्यतथ्यम् । यतस्तु—

"धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाःक्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणा श्चेतनाचेतनेषु" ॥ ५ ॥

श्लोकोऽयं द्वयोःक्व शब्दयोः प्रयोगात् विषमालङ्कारेण, तथा चतुर्थचरणस्या-

तुलनीयेनार्थान्तरन्यासेन भूषितः । नैतावदेव पर्य्याप्तं । दार्शनिकतापि अत्र गोपायिता तिष्ठति ।

"पृथिव्यां वह्निषु निक्षिप्तात् सर्पिःसमिदादिसरसवस्तुप्रकराद् धूमो जायमानः प्रभञ्जनपदवीमध्यारुह्य क्रमेण बहुदूरमुपसर्पति, तेजःसलिलवायुसम्पर्केण च किमपि वैजात्यमाश्रित्य मेघेति नामान्तरमासीदति । दुर्लभमिदं विज्ञानं काव्यजगति" (गुरुनाथ विद्यानिधिः) ।

वस्तुतस्तु "धूमज्योतिःसलिलमरुता"मितिपदं स्मारयति नः पञ्चभूतानि पञ्चतन्मात्राणिच, ततश्च कार्य्यकारणसम्बन्धः, प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च सुतरामेव नः स्मृतिपथे पात्यायते । पिकदूतस्य प्रतिपाद्यं पदाङ्कदूतस्येव । भेदस्तु केवलं पिकपदाङ्कयोः । पदाङ्कदूते हि अचेतन एकः पदाङ्कदूतत्वेनारोपितः, पिकदूते तु सचेतनः कश्चित् कोकिलः श्रीमत्या दूतः कृतः । पदाङ्कदूते अचेतनस्य पदाङ्कस्य दूतकल्पनात् कविरस्मान् मेघदूतस्य—"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" इति स्मारयति । पिकदूते तु न तथा । अतोऽस्य नामकरणेऽपि काऽपि त्रुटि वर्त्तते इति प्रतिपन्नं भवति ।

"कान्ता शीर्णा मलिनवदना क्षीणचार्व्वङ्गयष्टि-
र्दीप्तप्रेमा सुरभिमलयप्राणवह्निविशान्ते ।
शाखासीनं मधुरलपितं कोकिलं वीक्ष्य कश्चित्
माधावेशाज्जड़ितरसना वक्तुकामावतस्थे ॥

(पिकदूतम् ४ श्लोकः)

कवितायामस्यां कृष्णविरह निपीड़िताया राधाया विरहावस्था सूच्यते । परिमाप्यतामनया सह पाठकाः ! मेघदूतस्य यक्षपत्न्या विरहावस्था । तत्र च वयं पश्यामः ।

"तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥

उत्तरमेघे २२ श्लोकः ।

साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥

उत्तरमेघे २९ श्लोकः ।

वर्णनयानया यथा विरहावस्थाया लक्षणानि साक्षाद् अक्षिभिरिव लक्ष्यन्ते तथाऽत्र काव्यकलायाः परा कोटिरपि नितरामेव चेतो मोहारयति । रोगनिदानमुपलभ्य विदग्धानां भिषजां भेषजसन्धानमिव महाकवेरत्र यथास्थाने रससञ्चारः इति महामोदकारणम् ।

मेघदूतस्य प्रारम्भे "कश्चित्"-शब्द-दर्शनात् "खण्डकाव्यमुखं कुर्य्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः ॥" इत्ययं नियमः काव्येऽस्मिन् अक्षरतः अनुसृत इति तर्कयामः । किन्तु पिकदूते पदाङ्कदूते वा न स नियमः प्रतिपालितः । यद्यपि पदाङ्कदूतस्य प्रथमश्लोके प्रथमचरणांशे "काचित्" शब्दस्य व्यवहारो दृश्यते, तस्यापि ग्रन्थारम्भेऽव्यवहारात् कविना नियममुल्लङ्घ्य गत इति वचनावसरो विद्यते अनुसन्धित्सूनां । तथाहि—

"गोपीभर्त्तुर्व्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी ।" इत्यादि ।

पिकदूते १म श्लोकः ।

पिकदूतस्य प्रारम्भे तु नास्त्येव किञ्चित् । तथाहि—

"अक्रूरोऽसौ हृतमधुरिपुः कंससन्देशहारी ॥"

इत्यादि ।

पिकदूते १म श्लोकः ।

केचिदित्थं तर्कयन्ति यत् मेघदूतस्यादौ "कश्चित्" शब्दस्य व्यवहारः कुतश्चिद् विशिष्टकारणवशादेव कृतः । ग्रन्थारम्भे कश्चित्-शब्दप्रयोगादृते खण्डकाव्यमेव न भवेदिति न, ऋतुसंहारादावानर्थक्योपपत्तेः । अतः कश्चिदित्यादिपदव्यवहारं विनापि पिकदूतादीनां खण्डकाव्यत्वम् । अस्तु तत्, पिकदूतादीनां कथा वर्ज्जयित्वा मेघदूते खण्डकाव्यस्यापरेऽपि नियमाः संरक्षिताः ।

न नामग्रहणं कुर्य्यात् कृपणस्य गुरोस्तथा ।
अभिशप्तस्य चान्यस्य मातापित्रोर्व्विशेषतः ॥

इति नियमात् काव्येऽस्मिन् यक्षस्य (अभिशप्तस्य) नामनिर्द्देशोऽपि न कृतः । मातापित्रोर्विशेषत इत्यत्र "ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोरिति:" पाठान्तरम् अपरञ्च—

भर्त्तुराज्ञां न कुर्व्वन्ति ये च विश्वासघातकाः ।
तेषां नामापि न ग्राह्यं शास्त्रस्यादौ विशेषतः ॥

अतएव हि कारणात् ग्रन्थादौ यक्षस्य नामनिर्द्देशो न कृतः । अस्त्यत्रापि मनोहारिणी काचित् किंवदन्ती ।

(मेघदूतारम्भे 'कश्चित्'-शब्दव्यवहारकारणम्, कवेर्जीवनी च)

ननु मेघदूतारम्भे "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादौ कश्चित्शब्द-व्यवहारस्य, तथा रघुवंशारम्भे "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यत्र वाक्शब्द व्यवहारस्य, तथा कुमारसम्भवे "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" इत्यादौ ग्रन्थप्रारम्भे 'अस्ति' शब्दप्रयोगस्य किं बीजमिति पृच्छावतामिदमेव वक्ष्यमाणमुत्तरम् । अत्र च कवेर्जीवनवृत्तान्ता अनुकूलतामेष्यन्ति नः ।

देशान्तरप्रसूतानां भूविश्रुतानां प्राचीनमनीषिणामिव कवेः कालिदासस्यापि जीवनवृत्तान्तः ध्वान्तसमाच्छन्ने कालगह्वरे लुक्कायितो विद्यते। नाद्याप्यत्र किञ्चित् प्रामाण्यमैतिहासिकविवरणमस्माभिरधिगतम् । प्रवर्त्ततेऽस्मिन् कालिदास-जीवनीविषयिणी बहुधा किंवदन्ती, काव्यान्तर्गतविविधवस्तुवर्णनासु ये केचिदाभानकाः कवेर्जीवनस्य चरित्रस्य चोपलभ्यन्ते तैः सह प्रचलित-जनश्रुतीनां कियान् सम्पर्को विद्यते तदेवायतो दर्शयामः ।

सन्ति हि श्रीहर्षप्रणीत-नैषधचरितस्य सर्गान्तश्लोकेषु कवेर्मातापितृपरिचयादयः । तद्यथा—

> श्रीहर्षं कविराज-राजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं ।
> श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ॥ इत्यादि ॥

यद्यपि कालिदासस्य एकस्मिन्नपि ग्रन्थे नास्ति तस्य मातुः पितुर्वा नामोल्लेखः न वा वासस्थानपरिचयः, तथापि तस्य मेघदूतोक्तवर्णनासु रघुवंशान्तर्गतवर्णनासु च उद्दृङ्कितानि कति स्थानानि तं उत्तरप्रदेशावासवासिनमिति प्रतिपादयन्ति ।

यक्षस्य गमनवर्त्मनिर्द्देशव्यापारे कविना काव्येऽस्मिन् (मेघदूते) गिरिनदी-वनोपवन—ग्राम-नगर जनपद-देवालय-हिमालयोज्जयिनी-कैलासालका-यक्षभवनादीनां वर्णना कृता, यक्षपत्न्या विरहावस्थापि सरलया सुललितया च भाषया अस्माकं मानसनेत्रसविधे समुपस्थापिता । प्रियाविरहाकुलितहृदयो यक्षः सुदीर्घान् अष्टौ मासान् कथं कथमपि गमयित्वा कृशो मलिनश्च सञ्जातः । लुप्तं तस्य शरीरसौन्दर्य्यं, शीर्णतामभजत तस्य ललितं वपुः । सच इदानीं "कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" सन् आषाढस्य प्रथमदिवसे नवीनं मेघोदयं गगने निरीक्ष्य तमचेतनमेव मेघं प्रियायाः सकाशे दूतरूपेण प्रेषयितुमियेष । कामान्धत्वाद्धि तस्य नासीत्तदानीं चेतनाचेतनसंविज्ञानम् ।

तथाहि—"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।"

"नैव पश्यति जात्यन्धः कामान्धो नैव पश्यति ।"

"त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामीच याचकः ।"

विरहिणस्तस्य मेघस्य इमामवस्थामालोच्य सूरिणा मल्लिनाथेनोक्तं—"सीतां प्रति रामस्य हनूमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवान् ।" अत्र च अयमपरमपि प्रमाणं मल्लिनाथस्य टीकात उद्धरामः ।—

"इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा ।"

इत्यादि । उत्तरमेघे, ३७ ।

टीकाकारस्य मल्लिनाथस्य कल्पनामिमां विहाय अपरे केचिद् अन्यविधं कल्पयन्ति । मेघदूतस्य प्रतिपाद्यविषयेण साकं कवेर्जीवनस्यापि काचिदविस्पष्टा छाया स्थाने स्थाने चित्रिता परिलक्ष्यते । स्वकीयजीवनस्य घटनामवलम्ब्य अनेके एव कवयः अनेकानि काव्यानि रचितवन्तः । विद्यतेऽत्र विश्वसाहित्येषु भूरिनिदर्शनम् । इदानीन्तने वङ्गीयकविसमाजेऽपि तादृशी चेष्टा नासुलभा । अतः इदमेव प्रतीयते यत् कविरेकदा केनापि कारणेन सुदीर्घं प्रियतमाविरह-मसहत । तस्मिन् विरहकाले एव स काव्यमिदं रचितवान् इति च प्रतीयते । अङ्गलभाषावित् कश्चित् विपश्चित् अङ्गलभाषया मतमिदं समर्थयन् लिखति—

(क्रमशः

कस्यचिद्यतेः तच्छिष्यस्य च ।

ईशस्य सर्वपक्षपातित्वम् ॥

अयि सखे, सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमत ईश्वरस्य लीलेयं न केनापि विज्ञातुं शक्यते । प्राणिनां सुखदशा दुःखदशा च अल्पधियामस्माकं कथं ज्ञातव्या भवेत् स्थूलधियां जनानामियमीशलीला नीतिविरुद्धेति भासमाना विचित्रा विविधा च विद्यते । तस्मात् केषांचित् विरुद्धेव भासमाना नियतिकृता सर्व-जनक्षेमकरणायैव भवतीति मन्तव्यं धीमता जनेन । नात्र दैवमुपालभ्य किमपि फलं पुंसां भवति । यतः तत्तत्कर्म्मानुसारिणी बुद्धिः प्रवर्त्तते जनानां, तदनुरूप-फलदायिनी च भवति । अत्रविषये ममानुभवमेव तुभ्यं विवृणोमि तव दैव-भक्तिदार्ढ्याय ।

यतिवर आह । अहं कदाचित् केनचित् शिष्येण सह प्रत्यहं यात्रां कुर्वे-णासम् । मध्येमार्गं कस्यचिद्धनिकस्य प्रभोर्मन्दिरं निवासायासदं । तत्र च मां

वीक्ष्य तेन प्रभुणा सोपचारं विधिवच्च भिक्षाप्रदानं व्यधायि । भिक्षाप्रदाने च तेन साहस्मुपयुक्तानि पात्राणि सर्वाण्यपि कनकमयान्येवासन् । एवं तेन समुपचरितोऽहं शिष्येण सह तां रात्रिं तत्र नीत्वा प्रातः यथापुरं यात्रायै प्रस्थायागच्छम् ।

एवं गच्छतः मम पथि महती वृष्टिरासीत् । अतिशीतो वायुश्चाववौ । सायंसमयश्च समागत आसीत् । ततश्च सर्वत्र तमः प्रासरत् । तस्मात् तं दिवसं यत्रकुत्रापि यापयितुमभिलषन् शीतार्त्तः क्षुधार्त्तश्च व्यचारयम् । शिष्येण सह संभाषणं कर्तुमपि मे मनः नासीत् । यतः पूर्वेद्युः सोपचारं मां भिक्षाप्रदानेनोपचरितवतो धनिकस्य गृहात् कनकमयं किमपि पात्रं मुषित्वा समागत इति तद्भाण्डदर्शनेन व्यभावयम् । सोऽपि न किमपि तं विषयं अवदत् ; अहमपि तूष्णीमेवातिष्ठम् ।

एवं विचिन्त्य गच्छतो मम किमपि गृहं नयनपथं प्राप्तमासीत् । तमोबहुलतया गमनाशक्तश्च तत्रैव गृहे वस्तुमभिलषन् शिष्येण साकं तद्भवनद्वारमासाद्य पिहितं कवाटमुद्घाटयेति मुहुरुदक्रोशम् । एवमुद्घुष्टेऽपि न कोऽपि कवाटमुदघाटयत् । शीतार्त्तो बहिः स्थातुमपारयन्नहं बहुश आहूयम् । ततश्च कश्चिद्वृद्धः तस्माद्भवनान्तरात्-अतिकृशं दीपमेकं प्रज्वाल्यागत्य कवाटमुदघाटयत् । अहं च तस्य वृद्धस्य वचसा तन्मनोभावं कृपणतां च विभाव्यानन्यगतिकतया तदन्तः प्रविश्यातिष्ठम् ।

ततस्स वर्षीयान् दौर्मनस्येन कदन्नं किमप्यल्पं सशिष्याय मह्यं प्रायच्छत् । एवं भुक्तवति मयि किञ्चित् विश्रान्ते च सति वृष्टिरशाम्यत्, शीतादिकं व्यनश्यत्, निर्मलचन्द्रिका च रजनी अभूत् । तदा च स वृद्धः "वर्षशमनमासीत् खलु इतो गृहाद्युवां यत्र कुत्रापि गच्छतमित्यवादीत् । ततश्च तद्वचनेन अहं तदैव प्रातिष्ठे । तदा च स शिष्यः तद्गृहात् प्रस्थानकाले तं गृहपतिं वृद्धं स्वभाण्डस्थितकनकभाजनप्रदानेन समभावयत् । संभाव्य च मामन्वगमत् ।

तदाचाहं व्यचिन्तयम् । अहो जगदीशस्य विचित्रा पालनरीतिः । कृपणस्य कनकभाजनप्राप्तिः दानशीलस्य प्रभोः विभवनाशश्च । कथमीदृशी भवति जगदीशस्य प्रवृत्तिरिति ।

एवं चिन्तयन्नेव सशिष्योगच्छन् सायंसमये कञ्चनापरं ग्रामं प्राप्य तत्र केनचित्प्रभुणा सभक्तिकं सादरं विधिवद्भोजितस्समुपचरितो रात्रिं तत्र गृहे नीत्वा प्रातः प्रस्थातुकामोऽभवम् । (क्रमशः ।)

ब्रह्मव्याकरणोपनिषत् ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । त्रिधः पुरुषः । मानवादय अङ्गानि । एकस्य अन्येन उत्तमर्णत्वमधमर्णत्वञ्च । ऋणानि पञ्च । देवपितृर्षिनरभूतानि । तद्ऋणानि शोधनीयानि । भृत्य-पुत्र-शिष्य-मातृवत्त्वेन । सेवया तर्पणेन ब्रह्मचर्येण न्याय-दण्डेन स्नेहाश्रयाभयजलदानेनेति । सूर्य चन्द्रव्योम- वायु-मेघाग्नि -जल- पृथ्वी धनादीनि । अग्निष्वात्तादयः मरीच्यादयः । धातृ दातृ-जनयितृ-रक्षयित्रादयः । गोषट्पदधान्याश्वत्थसुवर्णादीनि । दिव्य- भौत--मनोरमाः । शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धाश्च । एते जीवनार्थका भोगार्थकाश्च । विशेषेण घृतं वित्तं दक्षिणा अन्नं जलं षोड़शोपचाराश्च सर्वत्र साधारणऋणशोधविषयाः ॥ इति प्रथमा कण्डिका ।

असीमविषयग्रहणार्थे सीमा । साहाय्यार्थे प्रतिनिधिः । अनेकार्थे संख्या—। सूक्ष्मार्थे स्थौल्यं । अस्थिरार्थे सुखयोगः । अद्वार्थे आत्मा प्रमाणम् । विशेषत्वं चित्तस्थैर्याय । अनिर्दिष्टत्वं मूलनाशाय । स्वाधीनत्वं तथैवच । प्रसिद्धप्रकरण-माचरितव्यम् । इति द्वितीया कण्डिका ।

तदृणञ्च दद्यात् । प्रत्युपकारेण ऋणशोधः । बहूपकारेण ऋणादानम् । उपकारिणेऽनुपकारिणेऽपि । अऋणयुत्तमर्णः दैवस्वमाप्नोति । जीवितमृते च यस्य पराशान्तिः । केचिदिह चिरसुखमश्नन्ति केचिच्चिरदुःखं केचिज्जन्मान्धखञ्ज-कुष्ठिनः । केचिदनायासेन फलं लभन्ते । केचिच्चिरायासेन नैव । केचिदाज-न्मतः चौर्यहिंसुकाः सुखिनो म्रियन्ते । केचिदाजन्मनः दातृदयालवः दुःखेन ताड़िताः पञ्चत्वं प्राप्नुवन्ति । इति तृतीया कण्डिका ।

पुनश्च यथा दाहकत्वादग्निः । तथाक्लेशात्मकत्वात्पापं । विरुद्धभोजनं पापं फलं रोगः । द्रव्यविशेषात् सद्यो विलम्बेन वा । अनग्निर्न दहति अपापं न क्लेशयति । अनग्निप्रवेशी न दग्धो भवति । अपापी न क्लेशं प्राप्नोति । तत्पा-पफलं कर्त्ता स्वयं भूंक्ते नान्यः । भोजनसंग्रहसामर्थ्याभावात् शिशोर्भोजन-संग्रहो नास्ति । नच तदकरणात्तस्य पापं । न तथैवात्मरक्षणाकरणात् तस्य पापं । न तथाच बुद्धिविहित कर्म्माकरणात् । येन तदर्थं भोजनं संगृहीतं । आत्मरक्ष-णञ्च कृतम् । पापसम्भावना च न दत्ता । सत्पुरुषो दृढ़नियमोऽभ्रान्तश्च । यथा-ग्नेर्दाहकार्य्ये सूर्यस्य च भ्रमणकार्य्ये । तस्य भ्रमः विश्वलोपहेतुः । तत्कथं । शिशो-र्जन्मान्धता गुरुपापफलं चेन्माता पापयति । तथापि तत्पुरुषस्य भ्रमः । पुनर्यत्र

पुरुषकारो नास्ति न तत्र पापसम्भावना। न तत्र विक्रमजातङ्कः। तस्मादिह पूर्व्वजन्मकर्म्मफलमेव लक्ष्यते। तस्मादाजन्मनः सुखदुःखभोगः व्यक्तिविशेषे सुख दुःखस्यतारतम्यं। कार्य्यविशेषे कुशलता सामर्थ्यप्रियताच। तस्मात् हिंस्रस्य न सद्योदण्डः परं सुखमृत्युः। इति चतुर्थी कण्डिका।

ज्योतिषी।

उत्कलेषु तावत् कटकमण्डलस्य पश्चिमायां दिशि त्रिंशत्क्रोशाभ्यन्तरे खण्डपडानामिकायां राजधान्यां महामनीषी श्रीमच्चन्द्रशेखरसंज्ञको ज्योतिर्विदजनिष्ट।

तत्र महाराजश्रमरवरराय–पदालंकृतस्य राज्ञो नरसिंहस्य कनीयाननुजः श्रीश्यामबन्धुसिंहसामन्तः क्षत्रियकुलतिलकममुं चन्द्रशेखरं शराग्निवसुविधुपरिमिते (1835) खीष्टाब्दे आत्मजत्वेन प्राप्य स्वजन्म चरितार्थमकरोत्। पूर्वजमन्तानद्वयस्य विनाशात् ताताऽतिवात्सल्येन तनयस्यास्य 'पठाणि'' इति नाम ददौ। कनिष्ठतया न राजसिंहासनं; भूपात्मजतया केवलं सामन्तोपाधिन्तु प्रपेदे। तस्मात् पठाणिसामन्तनाम्ना देशेऽस्मिन् प्रख्यातः सन् एकदा पुरीमहाराजप्रविधे "हरिचन्दनमहापात्र"इत्युपाधिं; ततो लण्डनवासिनां परिषदि महामहोपाध्यायोपाधिञ्च लेभे।

अथ शैशवावसरे मातृभाषाध्ययनं समाप्य संस्कृतभाषाध्ययने प्रवृत्तः प्राक् व्याकरण-काव्यालङ्कारादीनि शास्त्राण्यालोच्य किमपि फलितज्योतिषशास्त्रं पितृव्यादधीयानः तत्प्रयत्नतः सूर्यचन्द्रादिग्रहनक्षत्राणामुदयमस्तमयञ्च पर्यवलोकयति स्म। इत्थं नैशगगनस्य पर्यवेक्षणपरीक्षाभ्यां विकसितप्रतिभः पञ्चदशवयस्कः स राजपुस्तकालयस्थाभ्यां टीकाटिप्पणीभ्यां प्राचीनसूर्य्यसिद्धान्तादीन् ग्रन्थान् स्वयञ्चाधीत्य तद्ग्रन्थवर्णितक्रियद्यन्त्रैः पुनः स्वकृतनलिकादियन्त्रैश्च क्रमशो ग्रहनक्षत्रगतिं निरीक्षितुमुद्यतः, स्वरचितनलिकादियन्त्रेषु विषमेषु भग्नेषु दृष्टिरोधकेषु सत्सु 'प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति'' इत्येतद्वचनादिव चेष्टां न जहन् भूयो निर्म्माय बहिर्विनिर्म्मितकुटीरे च विनिद्रो निशां नीत्वा शनैः शनैः दृक्शक्त्या ग्रहादीनां गतिं स्थिरीचकार।

तदैव तस्य गगनेऽभिमुखत्वं नैशसुखसुप्तिपरित्यागञ्चावलोक्य केचन अर्भकाः करतालिं ददतो जहसुः। केचित् पल्लिवासिनो मूढयुवकाः प्रहेलिकादीन्

यायन्तो दुरवगाहगम्भीराम्भोनिधेरिव धैर्य्यशालिनस्तस्य महात्मनः सविधे प्रायशो ननृतुः । अन्येऽपि सृष्टिनैपुण्यनिरीक्षणेन विस्मिताः सकलसनातनमार्य्य-शास्त्रं कुसंस्कारप्रणोदकत्वेन पश्यन्तोऽपरिपक्वमतयः कियन्तो नव्यशिक्षिता वाह्मे परागनिवृत्तं तं विद्वांसं मुहुर्मुहुः परीक्षाकाङ्क्षया अननुमेयं खमण्डलवृत्तान्त मनुसृत्य स्वस्वसंशयं पृच्छन्तोऽल्पीयसा कालेन पुस्तकमन्तरा लेखनीपत्रसाहाय्यं विना चानुरूपोत्तरं कुर्वतस्तस्माच्च सफलाशा बभूवुः । तेन स्वलक्ष्ये गुरुतरप्रत्यूहे समुपस्थिते सति कानपि प्राणिनः प्रति घृणामनवलम्ब्य कालान् निनाय ।

नासावन्धविश्वासी । स्वदृक्परिश्रमेण सर्वं निश्चिकाय । त्रयोविंशवर्षाभ्यन्तरे स्वाध्ययनं समाप्य तस्मात् संवत्सरात् त्रिंशद्वर्षाणि यावत् सिद्धान्तदर्पणनामकं सुमहत् ज्यौतिषशास्त्रं गीर्वाणवाण्या व्यरचयत् । यस्य उपादेयतां नितरामाक-लय्य काशीवास्तव्यो ज्योतिषी सुधाकरशास्त्री तत्र टिप्पणीमारभत इति श्रूयते ।

तस्य मुखबन्धे कटककलेजाध्यापकेन एम् ए उपाधिकेन योगेशचन्द्ररायमहोद-येन राजभाषया लिखितं, पृथिवीमध्ये महामहोपाध्यायेन श्रीमता चन्द्रशेखरेण ज्योतिषविद्यायामुच्चैःस्थानमलभि । श्वेतद्वीपवासिनो बहवो वैज्ञानिकपण्डिता आश्चर्य्यान्विताः सन्त श्चन्द्रशेखरकृतसिद्धान्तदर्पणस्य असाधारणतां स्वीकुर्वन्ति इति । सम्प्रति ज्योतिषज्ञा यथा विज्ञापनप्रदानेन विज्ञापयन्ति नामानि विदुषो । ज्योतिर्वेत्तायं महामहोपाध्यायश्चन्द्रशेखरः कदाचिदपि तथा स्वनाम-ख्यापयितुं न समीहते । तथापि विभिन्नप्रदेशेषु ज्योतिषसम्प्रदाये सुधीवरस्य तस्य नाम कीर्त्यते । विशेषतोऽयं स्वयं कृशाङ्गो मत्स्यमांसाशनपरित्यागी ऋणी तत्र च पुनः शूलरोगग्रस्तः, राजकुमारोऽपि अत्यर्थं कायिकपरिश्रमी अतोऽनुमन्यते महात्मायं न स्वास्थ्यसुखमलभत ।

अथैकदा गुणिना केनापि राजपुरुषेण पर्वतपरिमाणं पृष्टोऽसौ मुहूर्त्ताभ्यन्तरे प्रश्नोत्तरं दत्तवान् । तेन परितुष्टो राजपुरुषोऽस्य महामहोपाध्यायोपाधिप्राप्तये बहुचेष्टतेस्म इति किंवदन्ती श्रूयते ।

यदा सिद्धान्तदर्पणमवलम्ब्य पञ्जिका विरचिता तावत् भ्रममूलकत्वाल्लोके सम्यक् अननुभूतान्येषां पञ्जिकागणना प्रायेण अनादृता । अयं महामहोपाध्यायो यन्त्रं विना स्वदृक्सिद्धान्तेन लक्षितभ्रमं परिहरन् तत्रच पुरीमुक्तिमण्डपपण्डित-सभया संशोध्य अनुपमां स्वपञ्जिकां स्वदेशे प्रचारयति । इदानीमस्य तनया विरचय्य च पञ्जिकाः प्रकाशयन्ति ।

उत्कलेन्दो रेतस्य महात्मनः पुरुषोत्तमक्षेत्रे वेदखाङ्कचन्द्रमितखीष्टाब्दस्य (1904) मे मासस्यैकादशदिवसे परलोकप्राप्तिरभूत्। सिद्धान्तदर्पणग्रन्थे तेन स्वपरिचयः पुस्तककालश्च प्रदर्शितः। यथा—

"इत्युत्कलोज्ज्वलनृपालकुलप्रसूत-
श्रीचन्द्रशेखरकृते गणितेऽतिसिद्धे।
सिद्धान्तदर्पण उपाहितबालबोधे
सानुक्रमो व्यरचि सिद्धमितः प्रकाशः"॥

अन्यच्च

"मुकुन्ददेवस्य चतुर्दशाङ्के
काले वृषाष्टेन्दु—(1823) समे च शाके।
वरिशनेर्मार्गपुरोनवम्या
मिदं मया पुस्तक मास्तपूर्णे॥"

पुर्य्यां परलोकं गतवतः प्रथितयशस स्तस्य स्मारकं "चन्द्रशेखर" इत्यनामकं गृहं निर्म्मापयन्ति तत्रत्याः महामहोपाध्यायप्रमुखाः सम्भ्रान्ताः। अधुना तत् हर्म्म्यं साधारणसमितीनां कार्य्यालयत्वेन व्यवह्रियते।

अलौकिकशक्तिसम्पन्नं निरभिमानं सुचरित्रं सत्यवादिनं पुण्यात्मानमेनं सिद्धान्तदर्पणग्रन्थकारं सुरगणाः स्वर्लोके संप्राप्य नित्यसुखेनावतात्। इति।

राजा श्रीश्रीनरसिंह मर्द्दराज अमरवरराय:

राजा पुरुषोत्तमः	श्यामबन्धुः
राजा कृष्णचन्द्रः	चन्द्रशेखरः
राजा नटवरः	

चन्द्रशेखर महामहोपाध्यायः।

श्रीशब्दसमालोचनम् ।

सम्प्रति रघुनन्दन-समादृतां श्रियं निर्व्वासयितुं दुर्म्मुखस्येव कस्यापि महोदयस्यानभ्युदयः प्रयत्नोऽवलोकितोऽस्माभिः "प्रवासि"पत्रिकायाम् । तस्य महात्मनो देशमिमं विश्रीकं विधातुं कथमेतावानुद्यमः कुतो वेयं परश्रीकातरता महान्तमपि तमाक्रान्तवती । अहो सर्व्वथा श्रीहीनानामस्माकं नामान्येव श्रीयुक्तान्यासन्, तान्यपि श्रीहीनानि भविष्यन्ति । अहो बत महद्दुःखं । कुत इयं शास्त्रीयव्याख्या कामचारिणी भीषणा रावणस्वसेव करालास्या सत्तास्यं विषमत्तमुपगता । शिष्टाचारासिनैवापनसापनेष्यते । अथ क्रमेण शिष्टाचारः प्रदर्श्यते । तत्र शिष्टाचारे शास्त्रप्रमाणं यथा—

देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदैवतम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥ इति ।

तत्र सिद्धाधिकारांश्चेत्यत्र स्वर्गगामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां वरागामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नः, न तु मृतानां तथेति शिष्टाचार इति श्रीरघुनन्दनः । नन्वेतदेव श्रीशब्दव्यवहृतेर्म्मूलमतोऽधुनातनीयनामादौ श्रीशब्दव्यवहाररीतिरिति चेत् ।

"श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदं ।
मङ्गलमुज्ज्वलगीति" इत्यत्र रघुनन्दनात् प्राचीनतमेन जीवतैव श्रीजयदेवकविना अयं श्रीशब्दो व्यवहृतः । ननु स्वर्गगामित्वादिना सिद्धाधिकारत्वे पतितानां वर्णाश्रमबहिष्कृतानाञ्च नामादौ श्रीशब्दव्यवहारो न स्यात् तेषां स्वर्गगामित्वाभावादिति चेत् स्वर्गगामित्वादिनेत्यत्र आदिपदेन श्रीभगवद्भजनादिना श्रीभगवद्धामगामित्वादीनामपि ग्रहणम्—तेन

"मा हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।"

श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते" इत्यादि शास्त्रवचनदर्शनात् तेषामपि सिद्धाधिकारित्वमेव ।

"अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति" इति श्रीभगवद्वचनप्रमाणेन पतितस्य पातकिनोऽपि अधिकारः सिद्धोऽस्ति ॥

नतु श्रीशब्दस्य जीवदर्थत्वे नाम्नादौ जीवच्छब्द एव व्यवहर्त्तव्यः, किं श्रीशब्देनेति चेदुच्यते नहि श्रीशब्दो जीवदर्थकः; सतु "सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत ॥" इति वचनेन जीवतां नाम्नः आदौ प्रयोज्यः । तर्हि यथा सिद्धत्वात् श्रीसनकः श्रीसनातनः श्रीरूपः इति गुरुत्वात् "जीयात् कोविदगर्व्वपर्व्वतपविः श्रीवोपदेवः कविरि"ति तथा सिद्धाधिकारत्वात् श्रीअमुकदेवशर्म्मेति । एतेन पुनरुक्ततादोषाभावात् लेखकेनापि श्रीपूर्व्वं निजनाम लेखनीयम् ।

ननु राजादीनामेव सिद्धाधिकारित्वं न तु जीवतामिति चेत् तर्हि "आसीत् सकलराजलक्षणोपेतः सार्व्वभौमो राजा शूद्रको नाम" इत्यादिस्थलेषु कथं न श्रीशब्दो व्यवहृतः ।

जीवद्भिरेव मल्लिनाथादिभिस्तथालिखितमिति संस्कृतभाषायां मृतानां प्रायशः श्रीयुक्तं नाम दृश्यते इत्येवं वचनं न सङ्गतम् । ग्रन्थकृतैवाध्यायान्ते ग्रन्थान्ते वा निजनाम प्रायशः तथा विन्यस्यते । तथाच

इति श्रीमन्नारायण-चरणारविन्द मधुव्रत-साहित्यार्णव-कर्णधार-ध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य्य-कविसूक्तिरत्नाकराष्टा-दशभाषावारविलासिनी-भुजङ्ग-सान्धि-विग्रहिक-महापात्र-श्रीविश्वनाथ-कविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमपरिच्छेदः । अत्र एतावतामुपाधीनां सन्निवेशः परवर्त्तिना न केनचित् कृत इति सम्यग् निर्णीयते ।

यतः जयदेवमल्लिनाथादिभिर्नाम्न आदौ श्रीशब्दः प्रयुक्तोऽतो नास्ति वङ्गदेशादन्यत्र कुत्रचित् नाम्न आदौ श्रीशब्दप्रयोगव्यवहारस्ततोऽसौ रघुनन्दनप्रवर्त्तित इति न वक्तव्यम् । नाम्न आदौ श्रीशब्दप्रयोगो देशीयशिष्टाचारसम्मतः, तं विहाय वैदेशिकशिष्टाचार-ग्रहणमयुक्तम् । को नाम सुपुत्रः स्वपितरमपहाय परकीयपितरं पितरं वदति ?

नहि श्रीशब्दप्रयोगः स्वगौरवद्योतकस्तत्प्रयोगेण न स्वगौरवज्ञापनं भवति । यथा मांस-विशिष्टोऽपि कृशो न मांसलशब्देनाभिधीयते तथा श्रीविशिष्टोऽपि न श्रीलशब्देन । तर्हि श्रीयुक्त-श्रीलादयः शब्दा नह्येकार्थकाः ।

काव्यलहरी ।

(१)

दुर्जनसंसर्गात् सर्व्वेऽपि दुर्जना भवन्तीत्याह :—

शशिमुकुटललाटे शैलजागण्डपाली
विगलितमृगनाभिव्यक्तघर्म्माम्बुसिक्तः ।
समजनि नरकारिश्यामलो यामिनीशो
जगति मलिनसङ्गात् को न मालिन्यमेति ॥

(२)

सुजनसंसर्गात् सुजना भवन्तीत्याह :—

क्षितिधरपतिपुत्री मौक्तिकव्यक्तिभङ्गी-
निलय-वलय-माला कान्ति-जालावलीढ़ः ।
हिम-रुचि-रुचिरासीन्नीलकण्ठस्य कण्ठो
भवति विमलयोगान्निर्म्मलत्वं न कस्य ॥

(३)

संसर्गफलमवश्यमेव लोका लभन्ते तदित्याह—

मसृणघुसृण-पङ्क-प्रक्रियाभङ्गि-जायत्
कुचकलस-विलासैः कुन्दचन्द्रोज्ज्वलोऽपि ।
अगमदरुणभावं कामिनीकण्ठहारो
जगति भवति रागो रागिसङ्गाच्च कस्य ॥

(४)

यस्य यदपहृतं तस्मै तद् दातव्यमित्युपलभ्य धनञ्जयः श्रीकृष्णमाह—

रत्नाकरस्तव गृहं गृहिणी च लक्ष्मीः
देयं किमस्ति भवते पुरुषोत्तमाय ।
आभीरवामनयनाहृतमानसाय
दत्तं मनो यदुपते त्वमिदं गृहाण ॥

(५)

दुःखैर्विना सुखं न भवतीत्याह—

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताड़नशतं श्लाघ्यः प्रचण्डातपः
लेपः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहानलः ।

यत् कान्ता-कुचकुम्भबाहुलतिका-हिल्लोल-लीलासुखं
लब्धं कुम्भवर त्वया नहि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ॥

(६)

योषिदाकृष्टहृदयमानवाः सर्व्वान् दोषान् लभन्त इत्याह—

सम्मोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भत्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति।
एताः प्रविश्य हृदयं सदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥

(७)

पापी पापशतमाचरितुमपि न शङ्कते पापहीनस्तु एकमपि पापं कर्त्तुमभिशङ्कते इत्याह—

अन्यल्पपापैर्विपदः शुचीनां
पापात्मनां पापशतेन किम्वा।
गोमूत्रस्पर्शेण पयस्तु नष्टं
तक्रस्य गोमूत्रशतेन किम्वा ॥

(८)

सर्व्वगुणयुक्तः कृतविद्योऽपि मन्मथशायकहतो बुद्धिहीनो गुणहीनश्च भवतीत्याह,—अशोकारण्ये रावणचेटीं त्रिजटां प्रति सीताप्रश्नोऽयम् तदुत्तरञ्च।

पृच्छामि त्रिजटे सुखेन भवतीं कस्मादयं रावणो
नीतिज्ञो नृपशेखरो हरति मामन्याङ्गनां काननात्।
सीते मन्मथबाणपञ्चकहते का नाम नीतेः कथा
यावत् कामशराहतो न पुरुष स्तावद्विशिष्टायते ॥

(९)

अतिसंश्रवदोषान्मानहानिरवश्यमेव जायते तदित्याह—

प्रथमदिवसचन्द्रः सेव्यते सर्व्वलोकैः
सच सकल कलाभिः पूर्णचन्द्रो न सेव्यः।
नव-नव-नव-लीला-कौतुकी सर्व्वलोक-
स्त्वतिपरिचयदोषः कस्य मानं न हन्ति ॥

(१०)

सज्जनस्तु संसारकर्म्मणि निमग्नोऽपि सर्व्वदा परमेश्वरं प्रति निविष्टचेता भवतीत्याह—

पुङ्खानुपुङ्खविषयेतत्परोऽपि
धीरो न मुञ्चति कदापि मुकुन्दचिन्ताम् ।
सङ्गीततालतटनाट्यवशङ्गताऽपि
मौलिस्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव ॥

कालिदासस्य योषिद्रूपवर्णनम् ।

कालिदासस्य नाटकेषु काव्येषु च योषिद्रूपवर्णनस्य किञ्चित् सुकौशल-मस्ति । कालिदासः सरस्वत्या वरेण कविर्भूत्वा आदौ सरस्वतीवन्दनमारभ्य सामान्य-नारीरूप-वर्णन-प्रकारेणैव शिरस आरभ्य पत्पर्य्यन्तं सरस्वत्या रूपं वर्णयामास । कालिदासः कुमार-सम्भवकाव्ये पार्व्वत्या रूपवर्णनायां शिरसः पत्पर्य्यन्तं वर्णनं विहाय पादात् शिरःपर्य्यन्तं वर्णितवान् । योषिज्जनं सम्मुखमानीय (दण्डायमानं कृत्वा) तस्याः सर्व्वाङ्गानां रूपवर्णनं कालिदासस्य एतत् प्रथमं एतत् सर्व्वश्रेष्ठञ्च । लोकैरुक्तञ्च सरस्वत्याः सकाशे कालिदासकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तमेतत् । कुमारसम्भवकाव्ये कालिदास ऊनविंशतिसंख्यकैः श्लोकैः पार्व्वत्या रूपं वर्णयामास । यत्तपत्यास्तु रूपवर्णनमेकमात्रश्लोकव्ययेन सम्पादितं । तत्र (तस्मिन् श्लोके) ऊनविंशतिमात्रपदानि सन्ति । अपि च रघुवंशकाव्ये इन्दुमत्याः स्वयम्बरे स इन्दुमत्याः रूपं श्लोकैकमात्रस्यापि व्ययेन विना ननु दण्डायमानः सन् सर्व्वाङ्गानि वर्णयामास । परन्तु सुनन्दया राजविशेषस्य सकाशात् राजान्तर-सकाशं नीयमानां इन्दुमतीं प्रति एकैकक्रमेण ऊनविंशतिमात्रविशेषणानि प्रयोजयामास । तेनैव प्रकारेण कापि जाज्वल्यमाना महती रूपवर्णना तेनानुष्ठिता ।

नाटकेषु तु नारीरूपवर्णनमन्यविधम् । प्रतिनाटके स आदौ योषिद्रूपं प्रदर्शयामास, योषिज्जनं तिसृषु भङ्गिषु दण्डायमानं कृत्वा नटान्तरस्य मुखेनैव तस्याः सर्व्वाङ्गानि वर्णयामास । कस्मिंचपि नाटके स तिसृभ्योऽधिकाः चतस्रः अवस्था न प्रदर्शयामास । वस्तुतस्तु तद्रूपप्रदर्शनेन काचित् ऐकतानिकतादोषकणा जायते । तस्मात् कालिदासस्तिसृभिरेव सन्तुष्ट आसीत् । एकैकवारेण च तिस्रः तिस्रः अवस्थाः प्रदर्श्य जगज्जनानां पुरतः किमपि एकमपरूपरूपं विवृणोति स्म ॥

वङ्गीय-ब्राह्मणसभाया वार्षिके अधिवेशने महनीयचरितस्य अशेषसद्गुणनिलयस्य द्वारवङ्गाधीशस्य सभापतेरभिभाषणम् ।

इयञ्च खलु महती ब्राह्मणानां सभा सर्व्वभूतहिते रता सर्व्वधर्म्मजननी-चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्था-संस्थापनी चतुर्व्वर्गप्रदायिनीति विदितमेव । अस्माकन्तु "शमो-दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च । ज्ञान-विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम् ।" इति वचनेन स्वाधीनैव गुणगणगरिष्ठा सर्व्वैरन्यैरात्युच्चमाना शमदमादिसम्पत् । एवञ्चैतादृशानां विविधबोधशालिना तादृशैव कार्य्यं समुचितमिति । परमेश्वरेण नित्यया किल वाचा बोधितमादिशरीरिणे, यथा—ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तु राजन् पारयामसि ।

एकदा सोमं राजानमुपगतवत्य ओषधयो वदन्तिस्म, हे राजन् यस्मै पुरु-षाय ब्राह्मणोऽस्मान् प्रेरयति तं वयं पारयामसि, अचिरेणैव साधयाम इति, तच्च नाब्रह्मवर्च्चसानां सम्पद्यते, एवमेव भावमादाय भूयोभूयः प्रार्थितं किल श्रुतिमुखेन ऋषिभिः परमर्षिभिश्च यथा—

"ओं आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यो ऽतिव्याधी महारथो जायतान्दोग्ध्री धेनुर्वोढा ऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रिर्योषा जिष्णुरथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतान्निकामे निकामे, नः पर्ज्ज-न्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो कल्पतां ।" एवं यत्रैतादृशा ब्रह्मवर्च्चसविभूषितास्तपोनिकरदीप्तिमच्छरीरा भूसुरा अधिवसन्ति तं देशं सर्व्व-थैव पुण्यं समामनन्ति श्रुतयः ।

यथा—ब्रह्मच क्षत्रश्च सम्यञ्चौ चरतः सह तं लोकं पुण्यप्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना पुण्यलोकमपि ज्ञापयति श्रुतिः यत्र मेदिर्न्न विद्यते इति । एवञ्चार्च्च-नीयचरणे प्राचीने दृष्टे यादृगासीत् सौभाग्यं तादृग्नाद्यापि लोचनमोच-रतां मुञ्चति ।

एतदेव निश्चिनोति छन्दोगानामुपनिषदि ग्रथिता गाथा, महाराजेनाश्व-पतिना स्वकीयराज्यमुद्दिश्य गीता यथा—"न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपः । नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ।" इत्याकारिका ।

एतादृक् सौमनस्यं न शासकाधीनं किन्तूपदेशकाधीनमेव, न हि तादृग् बलमस्ति राजशासने यादृग् वरीवर्त्ति समुपदेशवत्यां ब्राह्मणवाचि, यावत् तादृ-शा ब्राह्मणा एव भूषयन्ति स्म एतां भुवं तावदासील्लोकशसिद्धं वैभवं ऐश्वर्य्यं

क्रियाकौशलञ्च स्पृहणीयमन्यदेशीयैरपि, परन्तु "ते हि नो दिवसा गताः ।" इदानीन्तु सर्व्वपूज्याया अपि ब्राह्मणजातेर्म्माहात्म्यं बहुशो बालिशाः निन्दयन्ति, शृण्वन्तोऽपि ते न शृण्वन्ति, पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, जानन्तोऽपि न जानन्ति, हन्त हतदैवं ब्राह्मणानाम् ।

ब्राह्मणेतरजातयस्तु स्वस्वजाति-समुद्धारविषयं निमित्तीकृत्य सर्व्वतः सज्जीभूता दृश्यन्ते । यतन्ते च बहुशो यथामति । परन्तु कीदृग्विचित्रं दृश्यं दृश्यते, सकलं समुचितं पुण्यलोकलक्ष्मादर्शनीभूतं सर्व्वतोऽपि सञ्चरत्येव मूर्त्तिमानिव कलिरितस्ततः प्रत्यक्षतां गत इव ग्रसमानश्च लोकान् समन्ततो दृश्यते । तथाहि यच्चेदं किल भारतवर्षं-ब्रह्मविभूतिमद् भव्यं प्रतिगृहं वेदघोषघोषितं यज्ञाग्निहोत्रधूमधूपितं बलिहरणरञ्जिताङ्गनञ्चासीत् श्रीसमृद्धम्, तदेवेदं सर्व्वथा भारभूतजीवनमयं सकलं विपरीतमिव दृश्यते । ईदृश्यां घोरायामप्यस्यामापत्तौ भगवद्वाक्यं—नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति' इति विचार्य्य सर्व्वदैव सदुपदेशं "कर्म्मण्येवाधिकारस्ते" इति चित्ते निधाय सर्व्वभावेन 'क्लैव्यं मास्म गमः पार्थ !" इति सुदृढमन्तरा संस्थाप्य भगवत्या श्रुत्या प्रोक्तस्य सन्मार्गस्य "बलं सत्यादोजीय" इत्यस्यानुसरणं कृत्वा प्रकृतकर्त्तव्ये दत्तचित्तैरस्माभिर्भवितव्यमेवेत्यावश्यकम् । किञ्च विचारिते प्रतिभाति, यथा—गाढन्तमः शनैःशनैरपसरति, प्रकाशवृद्धिः समुपलभ्यते चेतश्चेतः, आलस्यमेघावरणञ्च छिन्नं भिन्नं दृश्यते क्वचित् क्वचित् केवलमरुणोदयः सौभाग्यसूर्य्योदयासन्न इव प्रतीयते । प्रहर्ष-प्रदा वार्त्तेयं—यदस्माकं शास्त्रेषु कथिता बहवः पदार्था यते मिथ्येत्युक्त्वा पाश्चात्यैस्तदनुसारिभिश्च हास्येनैव नीयमाना आसन् । आकाशतत्त्वं, वायुतत्त्वं, विद्युत्तत्त्वं, आकाशयानञ्चेत्यादिकां स्तांस्तान् सकलान् इदानीं न केवलं सत्यमिति कथयन्ति, किन्तु पूर्व्वमिव मनुजै स्तत्रत्यैः गतागतञ्चापि क्रियते तत्तत्त्वविज्ञानं सम्पाद्यैव । एवमेव गङ्गाजलं, तुलसीदलं, गोमयञ्चेत्यादिकं पवित्रं द्रव्यमिति कृत्वा ते विविधान् प्रयोगानपि कृत्वा तद्गतं पवित्रीकरणत्वं शास्त्रवाचां याथार्थ्यञ्चानुसन्धाय प्रख्यापितं दृश्यते तत्कृतेषु ग्रन्थेषु ।

सार, जे० सि० वसुना विदुषां मान्येन धीमता वृक्षादिष्वपि प्राणानां ज्ञानेन्द्रियगणस्य च आस्थितिः समुपदर्शिता, निर्म्माय नानाविधानि यन्त्राणि सोपज्ञानि च, यस्मादतः पञ्चसहस्राः पश्यन्ति पादपाः, तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः"

इत्यादिवचननिचयेषु । विद्वद्वरेण्यद्राविड़देशीयेन "टि० एस्० नारायणशास्त्रिणा च यस्त्वचिरमेव स्वर्गतः, यस्य चामुत्र गमने महती हानिर्जाता भारतस्य महता प्रयत्नेन स्वोपज्ञेऽमूल्ये ग्रन्थे निर्णीतमस्ति, यत्कलियुगन्तु पञ्चसहस्राब्दादेवमन्यानि युगानि कल्पाश्च प्रवर्त्तिता आसन्, अत्र पूर्व्वमेव तथा शास्त्रमिति च । पाश्चात्यैस्तदनुयायिभिरन्यैश्च देवानां प्रिये योऽज्ञान-द्योतिका तन्त्रशास्त्र-निन्दा सर्व्वत्र प्रचारिताभूदिदानीं माननीयेन विदुषा सारजनउड्रफेनापि तन्निन्दाया एवायथातथ्यं प्रकटीकृत्य याथार्थ्यञ्च बोधयित्वा सम्प्रचारः समारब्ध आगमशास्त्रस्य । ततोऽस्य सततं कृतज्ञा वयम्।

विद्वद्वरेण 'डाक्तार' स्पुनरेण च स्वकीये किल लेखे सम्यगाख्यापितं यद्भारतवर्षे पण्डितानामदर्शनम् भारतभाग्यविपर्य्ययद्योतकमेव, तदतो ऽवश्यंकृत्वानेकयत्नान् तेषां रक्षा वृद्धिश्च विधेया, सर्व्वथा सविशेषञ्च प्रयतनीयमत्रापि भवेदिति ।

बङ्गदेशाधिकारमधिष्ठितेन सम्राट्—प्रतिनिधिना "लर्डरोनाल्डशे" इत्याख्येन कलिकाता—विश्वविद्यालये प्रतिवार्षिके क्रियमाणे प्रवचने उपाधिप्रदानसमये परीक्षोत्तीर्णानां छात्राणां भारतीयविश्वविद्यालये अवश्यं पठनीयानि एतद्देशीयानि दर्शनानि, सायहं सादरं च इत्युक्तं, तेन सर्व्वथा कृतार्थीकृताः स्म, आशास्महे च अस्य बहुविधं कल्याणम् ।

न व्यर्थं समर्थयितुमीहामहे भवतामर्मूल्यं समयं नोच्चैस्तथा बहूसंख्यकान्युदाहरणान्येतादृशानि स्मृतिपथमुपयान्ति । तथाप्येतैरप्युदाहरणैर्भाविसमुदयकालपूर्व्वापराण्युपस्थितानीत्यवगन्तव्यम् । तथास्माकं धार्म्मिकः कलहः शैव-शाक्त-वैष्णववादिनां यश्च पूर्व्वं दृश्यमान आसीत् प्रतिपदं तस्यादर्शनमेव समन्ततः समायाति शनैः शनैः ।

अपरञ्च भारतीयेषु ब्राह्मणेषु जागतिरप्यायाता । तथाहि स्वीयसमुद्धारे प्रयत्यते यथामति संभूय सर्व्वैः सर्व्वत्र संस्थाप्य सदस्तैरपि, किञ्च प्राचीनानां बहूनां विलुप्तप्रायाणां समुपलब्धिरपि प्राचीनसदाचारानुष्ठाने चातीवोपयुक्तता माददाति, आपादयति च कर्म्म—क्रिया—कौशलं सदाचारवृद्धिं वेदे-शास्त्रे च नैपुण्यं । किञ्च प्रतिदिनं पण्डिता अपि बहुश आचार्य्य-तीर्थादि—विविधोपाधिभूषणभूषिताः पूर्व्वापेक्षया शतशोऽधिका विलोक्यन्ते, यथा पूर्व्वे पञ्चनद-

प्रदेशीय–लवपुरे यत्रापि विद्वांसः कृच्छ्रेणोपलभ्यन्ते स्म, तत्रेदानीं परंशताः शास्त्रिणो विशारदाश्च दृश्यन्ते, किम्पुनरन्यप्रदेशेषु । एवमेव ब्राह्मणैः स्थले स्थले पाठशालास्थापनं ब्रह्मचर्य्याश्रमप्रतिष्ठापनमित्यादिकमपि निश्चयेन ज्ञापयत्येवा-स्मज्जातेर्भाविसमुद्धारम् । प्रतिभान्ति च अस्मद्बुद्धावप्येते सदुपायाः ।

अथ हुक्कादेवीस्तवः ।

कैलासशिखरासीना देवी दुर्गा महेश्वरम् ।
पप्रच्छ दुःखिता विंशशताब्द्याः पापदर्शनात् ॥

श्रीदुर्गोवाच ।– अतः परं महादेव ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
हुक्कादेव्याः स्तवं पुण्यं फलश्रुतिसमन्वितम् ॥
येन चात्र कलौ घोरे नानापापपरायणाः ।
मुच्यन्ते मानवा विंशशताब्द्या अवलीलया ॥

श्रीशिव उवाच –शृणु देवि प्रवक्ष्यामि हुक्कादेव्या स्तवं परम् ।
यस्य श्रवणमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
शासतं भारतं वर्षं जाहाङ्गीराख्यभूपतिम् ।
हुक्कादेवी देवलोकादाविर्भूय जगाद ह ॥

हुक्कादेव्युवाच–जाहाङ्गीर ! त्वमसि वसुधापालकानां वरेण्यो
हुक्कादेवी तव गृहमहं देवलोकाद्धि प्राप्ता ।
पूजां राजन् ! जलधिवलये स्वीयराज्ये समृद्धे
नानादुःखप्रशमनफलां घोषय त्वं मदीयाम् ॥
पूजां प्राप्तुं सुचिरतरां मर्त्यनोकैर्विसृष्टा-
मायाताहं मनुजवसतिं स्वर्गराज्यं विहाय ।
तस्मे पूजां किल प्रतिदिशं घोषय त्वं नरेश !
कीर्त्तिस्ते सा तुहिनविमला भाविनी नात्र चिन्ता ॥

श्रीशिव उवाच ।–हुक्कादेव्या वचः श्रुत्वा जाहाङ्गीरो नरेश्वरः ।
साष्टाङ्गं तां प्रणम्यादौ सगद्गदमभाषत ॥

जाहाङ्गीर उवाच ।–अद्यास्मि सार्थकजनुर्भवतीं विलोक्य
जातं हि देवि सफलं मम नेत्रयुग्मम् ।
त्वत्पादपद्मरजसा भवनं ममाद्य
पूतं,-ममापि सदये ! बत पूत आत्मा ॥

अद्यैव तेऽर्च्चनमहं मम राज्यमध्ये
संघोषयामि,-ननु तत् कृतमेव विद्धि ।
चिन्तां जहीहि, यदि वत्सरमात्रमध्ये
सम्पूजिता न भवती,-न तदास्मि भूपः ॥

श्रीशिव उवाच ।-हुक्कादेवी तथेत्युक्त्वा तद्वाक्यपरितोषिता ।
उत्पपाताथ खं हर्षसंप्लुतहृदयान्तरा ॥

श्रीदुर्गोवाच ।-ततः पुनः कथं वृत्तं हुक्कादेव्याः प्रपूजनम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत् सर्व्वं कृपया कथयाशु मे ॥

श्रीशिव उवाच ।-शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि त्वया शुश्रूषितां कथाम् ।
यतस्याः श्रवणेनैव हुक्कादेव्याः प्रिया भवेत् ॥

ततः समाहूय नृपश्च सर्व्वान्
कृत्वा च मन्त्रं सचिवैः सहैव ।
देशे विदेशे सकले स्वराष्ट्रे
संप्रेषयामास विघोषकान् सः ॥

तद्घोषकास्ते सह डिण्डिमेन
सर्व्वत्र तारं कृतघोषणाश्च ।
राजानमासाद्य कृतप्रणामाः
कृतं स्वकार्य्यं जगदुर्हि सर्व्वं ॥

एकस्मिन् दिवसे च भूपतिवरे निद्राति शय्योपरि
हुक्का सा नृपतेर्गृहे सकलिका धूमाकुला चायपौ ।
तां दृष्ट्वा प्रणतं हि सा जलधरध्वानेन हृष्टाऽब्रवीत्
"सन्तुष्टाऽस्मि नृप ! त्वयि प्रभुवरे मत्पूजने तत्परे" ॥

जाहांगीर उवाच ।-धूर्यद्धूमापिहितनयने ! कृष्णवर्णे ! सशब्दे !
सान्निध्याये शिरसि कलिकां मृन्मयीं धारयन्ति !
तैलेनापि प्रतिदिनमहो चिक्कणीभूतकाये !
नृणां चित्ते सततसुखदे ! देवि ! हुक्के ! नमस्ते ॥

जाहांगीरस्तवं श्रुत्वा हुक्कादेवी तुतोष च ।
ततः प्रभृति संसारे पूजा तस्याः प्रवर्त्तिता ॥

महापुराणसारः ।

अस्ति हि अष्टादशसु विद्यास्थानेषु पुराणमन्यतमं विद्यास्थानम् । तच्च पुराणं महापुराणोपपुराणभेदेन द्विविधम् । महापुराणं द्वैपायनव्यासप्रणीतत्वेन ख्यातम् । उपपुराणञ्च अन्यैर्मुनिभिः कृतमिति । महापुराणञ्च ब्राह्म-पाद्म-वैष्णव-शैव-भागवत-नारदीय-मार्कण्डेयाग्नेय-भविष्य ब्रह्मवैवर्त्त-लिङ्ग-वराह-स्कन्द-वामन-कूर्म्म-मत्स्य गरुड़-ब्रह्मभेदाद् अष्टादशविधम् । उपपुराणमपि तावत्-संख्यकमेव । तथा च विष्णुपुराणे—'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥ वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥ मात्स्यं च गारुड़ञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्" इति ॥

तत्र महापुराणञ्च सात्त्विक-राजसिक-तामसिकभेदेन त्रिविधम्, यथोक्तं नारदीये—"मात्स्यं कौर्म्मं तथा लिङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षड़ेतानि तामसानि निबोधत ।

वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुड़ञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।

ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत । सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ताः राजसाः स्वर्गदाः शुभाः । तथैव तामसा देवि ! निरय-प्राप्ति-हेतवः ।"　　(पद्मोत्तरखण्डे ४२ अध्यायः)

तत्र महापुराणानामतिविस्तीर्णतया तदध्ययन-विहीनानाम् इदानीन्तनानामालस्यपरायणानां जनानाम् अनायासेन अल्पसमयेन च पुराणार्थं जिज्ञासूनां सुखबोधार्थं स्वल्पग्रन्थः पुराणसारः सङ्कल्यते । यद्यपि तत्र केषुचित् महापुराणेषु शिवस्येश्वरत्वेन केषुचिन्नारायणस्य केषुचिद्वा गणेशस्य ब्रह्मणो भारत्या रमाया दुर्गाया वा ईश्वरतया वर्णनमापाततो ऽसमञ्जसमिव प्रतिभाति, तथापि तेषां सर्व्वेषां हरिहरादीनां लीलाविग्रहावच्छिन्नानां सच्चिदानन्दब्रह्माभिन्नतया सर्व्वशक्तिमत्तया च सामञ्जस्यं संविधातुं यतिष्यते चेति ।

पूर्व्वं मरीचिना पृष्टो ब्रह्मा पुराणसारं कथितवान् । तत् सर्व्वं सनातनो नारदाय कथयामास । व्यासस्तु तत्सर्व्वं शिष्येभ्यः प्रकाशयामास

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणं—तच्च दशसहस्रश्लोकात्मकम्, तत्पूर्व्वभागे प्रथमे देवानामसुराणाञ्च उत्पत्तिः कीर्त्तिता, ततो दक्षादीनां लोकेश्वरस्य सूर्य्यस्य च वंशानुकीर्त्तनम्, यत्र वंशे चतुर्व्यूहरूपेण परमात्मा परमानन्दरूपो रामोऽवततार । ततश्चन्द्रवंशस्य कीर्त्तनम्, ततो जगदीशस्य कृष्णस्य कल्मषापहं चरित्रं वर्णितम् । ततो द्वीप-वर्ष-सिन्धूनां वर्णनम् । ततः पाताल-स्वर्ग-नरकाणां समाख्यानम् । ततः सूर्य्यस्तुतिकथनम्, ततः पार्व्वत्या जन्म विवाहश्च निगदितः । ततो दक्षयज्ञवर्णनम्, तत एकाम्रक्षेत्रवर्णनमिति पूर्व्वभागः ।

तदुत्तरभागे प्रथमे पुरुषोत्तमवर्णनम्, ततो विस्तरेण तीर्थयात्राविधानं वर्णितम्, तत्र कृष्णचरित्रं विस्तरात् समुदीरितम् । ततो यमलोकस्य वर्णनं, पितृश्राद्धविधिश्च; ततो वर्णधर्म्मा आश्रमधर्म्माश्च वर्णिताः । ततो विष्णुधर्म्मयुगाख्यानम्, ततः प्रलयवर्णनम्, ततो योगानां सांख्यानाञ्च समाख्यानम्, ततो ब्रह्मवादसमुद्देशः । एतत् भागद्वयसमन्वितं ब्रह्मपुराणमिति ।

द्वितीयं पद्मपुराणम्—तच्च सृष्टि-भूमि-स्वर्ग-पातालोत्तरभेदेन पञ्चखण्डात्मकं, पञ्चपञ्चाशत्सहस्रश्लोकात्मकञ्च । तत्र प्रथमे सृष्टिखण्डे पुलस्त्येन ऋषिणा भीष्माय सृष्ट्यादिक्रमेण नानाख्यानेतिहासादिभिर्धर्म्मविस्तरो वर्णितः । ततः पुस्करक्षेत्रमाहात्म्यं वर्णितम्, ततो वेदपाठादिलक्षणं ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वर्णितम् । ततो दानानां कीर्त्तनम्, ततः शैलजाया विवाहः । ततस्तारकासुराख्यानम्, ततो गवादीनां माहात्म्यं कीर्त्तितम्, ततः कालकेयप्रभृतिदैत्यानां वधवर्णनम्, ततोऽग्रहाणामर्च्चनम् दानञ्च विस्तरेण कीर्त्तितम्, एतत् सृष्टिखण्डमिति ।

द्वितीये भूमिखण्डे पितृमात्रादीनां पूज्यत्वम्, तत्र शिवशर्म्मवृत्तान्तकीर्त्तनम्, ततः सुव्रतस्योपाख्यानम्, ततो वृत्रासुरवधवर्णनम्, ततः पृथोर्वेणस्य च आख्यानम्, ततो धर्म्माख्यानम्, ततः पितृशुश्रूषणाख्यानम्, ततो नहुषस्य ययातेश्च चरितं वर्णितम् । प्रसङ्गेन ततो गुरुतीर्थ-निरूपणम् । राज्ञा जैमिनिसंवादः, अशोकसुन्दरीकथा, हुण्डदैत्यवधवर्णनम् । ततो विहुण्डदैत्यवधसंयुतं कामोदाया आख्यानम्, ततो महात्मना च्यवनेन कुञ्जलस्य संवादः । ततः सिद्धाख्यानं, ततोऽस्य फलोहनं सूतशौनकसंवादः, एतत् भूमिखण्डमिति ।

तृतीये स्वर्गखण्डे सौतिना ब्रह्माण्डोत्पत्तिर्वर्णिता । ततो भूमिलोकसंस्थानसहितं तीर्थाख्यानम् । ततो नर्मदाया उत्पत्तिः तत्तीर्थकथा च वर्णिता । कुरुक्षेत्रादितीर्थानां पुण्यकथा वर्णिता । ततः कालिन्दीमाहात्म्यवर्णनम् । ततः

काशीमाहात्म्यम्, ततो गयाया प्रयागस्य च माहात्म्यं वर्णितम्, ततो वर्णाश्रमानुरोधेन कर्म्मयोगनिरूपणम्, ततो व्यास-जैमिनिसंवादः, ततः समुद्रमन्थनाख्यानम्, ततो व्रताख्यानम्, ततः ऊर्ज्ज-(कार्त्तिक) पञ्चाहमाहात्म्यम्, ततः सर्व्वापराधभञ्जनस्तोत्रम् । एतत् स्वर्गखण्डमिति ।

चतुर्थे पातालखण्डे प्रथमं रामचन्द्रस्य राज्याभिषेकः, अगस्त्यादीनां महर्षीणामागमनम्, पौलस्त्यवंशकीर्त्तनम्, रामाय अश्वमेधोपदेशः, ततः अश्वमेधीयाश्वस्य नानादेशविचरणम्, प्रसङ्गेन नानाराजकथा वर्णिता । ततो जगन्नाथानुवर्णनम्, ततो वृन्दावनस्य माहात्म्यं वर्णितम्, ततः श्रीकृष्णस्य नित्यलीलावर्णनम्, ततो माधव—(वैशाखमास) स्नानमाहात्म्यप्रसङ्गेन स्नानदानार्च्चनानां फलकीर्त्तनम्, ततो वराह-पृथिवी-संवादः, यम-ब्राह्मणयोः कथा, ततो राजदूतसंवादः, ततः कृष्णस्तोत्रम्, शिवशम्भुसमायोगः, ततो दधीचिमुनेराख्यानम्, ततो भस्ममाहात्म्यं शिवमाहात्म्यञ्च वर्णितम्, ततो देवरातसुतस्याख्यानं पुराणज्ञस्य प्रशंसा, गौतमाख्यानञ्च, ततः शिवगीता, ततः कल्पान्तरीयरामकथा भरद्वाजाश्रमस्थितिविषये । एतत् पातालखण्डमिति ।

पञ्चमे उत्तरखण्डे प्रथमं श्रीगौर्य्यै शिवेन पर्व्वताख्यानं वर्णितम्, ततः जालन्धरकथा, ततः श्रीशैलवर्णनम्, ततः परं राजर्षेः सगरस्य वर्णनम्, ततो गङ्गा-प्रयाग-काशी-गयादीनां माहात्म्यं वर्णितम्, तत आम्रादिदानमाहात्म्यम्, ततो महाद्वादशीव्रतस्य चतुर्व्विंशत्येकादशीव्रतानाञ्च माहात्म्यं कथितम्, ततो विष्णुधर्म्मसमाख्यानं, विष्णुसहस्रनामकथनं, कार्त्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलं, जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं, साभ्रमत्याश्च माहात्म्यं वर्णितम्, ततो नृसिंहोत्पत्तिकथनं, देवशर्म्मादिकानामाख्यानं, ततो गीतामाहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य भक्तेश्चमाहात्म्यं, ततः बहुतीर्थकथायुतं इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं, मन्त्ररत्नाभिधानञ्च, ततःत्रिपाद्विभूत्यनुवर्णनम्, अतःपरं मत्स्यादीनाम् अवतारकथा । रामनामशतं तन्माहात्म्यं, भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च परीक्षणम् । एतद् उत्तरखण्डमिति ।

तृतीयं विष्णुपुराणं–तच्च त्रयोविंशतिसहस्रश्लोकात्मकम् । तस्य आदिभागे षट् अंशा निर्द्दिष्टाः । तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे आदिकारणसर्गः देवादीनाञ्च उत्पत्तिर्वर्णिता, ततः समुद्रमन्थनाख्यानं दक्षादीनां प्रजापतीनाञ्च आख्यानम्, ततो ध्रुवचरितं पृथोश्च चरितं वर्णितम्, ततः प्रचेतसाख्यानं प्रह्लादचरितञ्च वर्णितम् । इति प्रथमांशः ।

प्रथमभागस्य द्वितीयांशे—प्रियव्रताख्यानं द्वीपवर्षनिरूपणं, पातालनरकवर्णनं, सप्तसर्गनिरूपणं, सूर्य्यादिग्रहगतिकथनं, भारतस्य चरितं, मुक्तिमार्गनिदर्शनं, निदाघऋभुसंवादश्चेति। इति द्वितीयांशः।

प्रथमभागस्य तृतीयांशे—मन्वन्तरसमाख्यानं, वेदव्यासस्यावतारकथा, नरकोद्धारकञ्च कर्म्म निगदितम्, ततः सगरौर्व्वसंवादे सर्व्वधर्म्मनिरूपणं श्राद्धकल्पश्च वर्णितः, ततः सदाचारो मायामोहकथा च वर्णिता। इति तृतीयांशः।

प्रथमभागस्य चतुर्थांशे—सूर्य्यवंश-चन्द्रवंश-कथनम् अनेकराजगणकथासहितमिति।

प्रथमभागस्य पञ्चमांशे-कृष्णावतारसंप्रश्नः, गोकुलवृत्तान्तवर्णनं, पूतनादिवधः कृष्णेन बाल्यकाले, कौमारे अघासुरादीनां हिंसनं, कैशोरे कंसादीनां निधनञ्च कृतम्। ततो माथुरवृत्तान्तवर्णनं, कृष्णस्य यौवनावस्थायां द्वारवतीलीला प्रोक्ता। अत्रानेकदैत्यवधः विवाहश्च वर्णितः। ततः योगेश्वरेश्वरस्य कृष्णस्य भूभारहरणं, अष्टावक्रीयाख्यानञ्चेति पञ्चमांशः।

प्रथमभागस्य षष्ठेऽंशे—कलिस्वभाववर्णनं, नित्यनैमित्तिकात्यन्तिक-प्राकृतिकभेदेन चतुर्व्विधलयवर्णनम्। केशिध्वजेन खाण्डिक्याय ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः कृत इति षष्ठांशः।

चतुर्थं वायुपुराणम्। एतत् पुराणं चतुर्व्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकम्, अत्र श्वेतकल्पीयधर्म्माणि वायुना कथितानि, श्वेतकल्पस्तु त्रिंशत्कल्पानां प्रथमतया निर्द्दिष्टः। कल्पकालस्तु ब्रह्मपरमायुःशतवर्षपर्य्यन्तः। अत्र भागद्वयं वर्त्तते, तत्र पूर्व्वभागे स्वर्गादीनां लक्षणं सविस्तरं वर्णितं, मन्वन्तरेषु राज्ञां वंशाः कीर्त्तिताः, मन्वन्तरपदेन दिव्यपरिमाणेन सप्ततियुगकालः कथ्यते। गयासुरस्य हननं, गयाश्राद्धविधानञ्च अत्र कीर्त्तितम्। मासानां माहात्म्यं, माघमासस्य फलाधिक्यं वर्णितम्। दानधर्म्मा राजधर्म्माश्च कीर्त्तिताः। भूमि-पाताल-व्योम-चारिणां निर्णयः, व्रतानाञ्च इति पूर्व्वभागः।

तदुत्तरभागे प्रथमे नर्म्मदातीर्थवर्णनं, ततः शिवसंहिता वर्णिता। शिवेन लोकगुरुणा लोकहिताय स्वशरीरात् कापि सरिद्रूपा शान्तिरवतारिता। सा रेवेयमाख्याता। ओङ्कारेश्वरमाहात्म्यं, पश्चिमसागरं यावत् पञ्चत्रिंशन्नदीनां सङ्गमाः वर्णिताः। रेवातीरे प्रसिद्धानि चतुःशतानि तीर्थानि सन्ति। इत्युत्तरभागः।

पञ्चमं श्रीभागवतं पुराणं—तच्चाष्टादशसहस्रश्लोकात्मकम्, एतत्

सुरपादपस्वरूपं द्वादशस्कन्धयुक्तम्। तत्र प्रथमस्कन्धे सुतेन सह ऋषीणां सङ्गतिः, व्यासस्य पाण्डवानाञ्च चरितं, परीक्षितो राज्ञ उपाख्यानमिति प्रथमस्कन्धः।

द्वितीये स्कन्धे–परीक्षित्शुकसंवादः, सृतिद्वयनिरूपणं, (सृतिः पन्था इत्यर्थः), ब्रह्म-नारद-संवादः, अवतारचरितं, पुराणलक्षणञ्चेति द्वितीयस्कन्धः।

तृतीयस्कन्धे–विदुरचरितं; मैत्रेयेण सह विदुरसमागमः। सृष्टिप्रकरणं, देवहूतिपुत्रेण कपिलेन सांख्यशास्त्राख्यानम्, इति तृतीयस्कन्धः।

चतुर्थस्कन्धे-आदौ सतीचरितं, ततो ध्रुवचरितं, ततः राजर्षेः पृथोराख्यानं, ततः प्राचीनवर्हिष उपाख्यानमिति चतुर्थस्कन्धः।

पञ्चमस्कन्धे-प्रियव्रतस्य मनोः पुत्रस्य तद्वंश्यानाञ्च चरितं, ततो ब्रह्माण्डान्तर्गतानां चतुर्द्दशभुवनानाञ्च नरकाणाञ्च संस्थितिः वर्णितेति पञ्चमस्कन्धः।

षष्ठस्कन्धे-अजामिलस्य चरितं, ततो दक्षसृष्टिप्रकरणं, ततो वृत्रासुराख्यानं, ततः मरुतामुत्पत्तिरिति षष्ठस्कन्धः।

सप्तमस्कन्धे-प्रह्लादचरितं, वर्णधर्म्माश्रमधर्म्मयोर्निरूपणम्। वासनाकर्म्म च निरूपितमिति सप्तमस्कन्धः।

अष्टमस्कन्धे-गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं, मन्वन्तरनिरूपणं, समुद्रमन्थनाख्यानं, बलेर्दैत्यराजस्य वैभवं बन्धनञ्च, मत्स्यावतारचरितञ्चेति अष्टमस्कन्धः।

नवमस्कन्धे-सोमसूर्य्ययोर्वंशनिरूपणं, तद्वंशीयानाञ्च राज्ञां चरितं वर्णितमिति नवमस्कन्धः। दशमस्कन्धे-कृष्णस्य बालचरितं, कौमारचरितं, व्रजस्थितिश्च वर्णिता। कैशोरे मथुरागमनं तच्चरितञ्च, यौवने द्वारकागमनं तद्वृत्तं भुभारहरणञ्चेति दशमस्कन्धः।

एकादशस्कन्धे-नारद-वसुदेव-संवादः, यदोर्दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेन च उद्धवस्य संवादः, यादवानां परस्परं युद्धे विनाशो मुक्तिश्चेति एकादशस्कन्धः।

द्वादशस्कन्धे–भविष्यकलिवर्णनं, राज्ञः परीक्षितो मोक्षः, वेदशाखाप्रणयनं, मार्कण्डेय-तपस्या, सौरीसात्वतीविभूतिश्च कथिता, ततः पुराणसंख्याकथनमिति द्वादशस्कन्धः। इति श्रीभागवतपुराणमिति।

षष्ठं नारदीय-पुराणमिति। तच्च पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मकमिति। तत्र पूर्व्वभागे प्रथमपादे सूतशौनकसंवादः, सृष्टेः संक्षिप्तविवरणं, प्रवृत्तिमूला नानाधर्म्माश्च सनकेन निरूपिता इति १मपादः।

पूर्व्वभागे द्वितीयपादे मोक्षधर्म्माः, मोक्षोपायाश्च निरूपिताः। ततो वेदा-

ङ्गानां कथनं, ततः शुकस्य उत्पत्तिः विस्तरात् नारदाय सनन्दनेन निगदितेति द्वितीयः पादः ।

पूर्व्वभागतृतीयपादे महातन्त्रे पशुपाशपशुमोक्षणं समुद्दिष्टम्, ततो मन्त्राणां शोधनं, दीक्षा, मन्त्रोद्धारः, पूजनप्रयोगः, कवचं, सहस्रनामस्तोत्रञ्च गणेश-सूर्य्य-विष्णूनां शिवशक्त्योश्चानुक्रमेण सनत्कुमारेण नारदाय कथितमिति तृतीयः पादः ।

पूर्व्वभागे चतुर्थपादे पुराणलक्षणं प्रमाणञ्च दानञ्च दानकालपुरःसरं पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं, चैत्रादिसर्व्वमासेषु प्रतिपदादीनां तिथीनां व्रतञ्च पृथक् पृथक् सनातनेन मुनिना नारदाय समुपदिष्टम्, एतत् बृहदाख्यानसंज्ञमिति चतुर्थपादः ।

तदुत्तरभागे एकादशीव्रतप्रसङ्गे—वशिष्ठ-मान्धातृ-संवादः रुक्माङ्गदस्य राज्ञः कथा, मोहिन्या उत्पत्तिः कर्म्म च, मोहिन्यै वसुना शापः, पश्चादुद्धरणञ्च वर्णितं, ततो गङ्गामाहात्म्यं, गयायात्रानुकीर्त्तनं, काश्या माहात्म्यं, पुरुषोत्तमस्य वर्णनं, तद्यात्राविधानं, तत् क्षेत्रस्य च माहात्म्यं वर्णितं, ततः प्रयागस्य कुरुक्षेत्रस्य हरिद्वारस्याख्यानं माहात्म्यञ्च वर्णितं, ततः कामदाख्यानं वदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायाः प्रभासस्य च माहात्म्यं वर्णितं, ततः पुराणाख्यानं, गौतमाख्यानं वेदपादस्तवश्च निरूपितः, ततः गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणस्याख्यानकं सेतु-माहात्म्यं, नर्म्मदातीर्थमाहात्म्यं, अवन्ती-मथुरा-वृन्दावनानाञ्च माहात्म्यं, वसोश्च ब्रह्मान्तिके गमनं, मोहिनी-चरितञ्चेति नारदीयपुराणम् ।

सप्तमं मार्कण्डेयपुराणं—तच्च नवसहस्रश्लोकात्मकम् । तस्य उपक्रमणिका यथा प्राक् किल भगवान् वादरायणान्तेवासी जैमिनिरधीतसाङ्गवेदेतिहासादि-रपि महाभारताख्यानेषु केषु केष्वपि सन्दिहानो द्वैपायनावसरमलभमानश्चिरजी-विनं महर्षिमार्कण्डेयमुपगम्य पप्रच्छ, भगवन् कथं भगवान्नारायणो मानुषेषु जज्ञे? कथम्वा पाण्डुपुत्राणां एकैव द्रौपदी भार्य्या बभूव? कथञ्च भगवान् वलरामो ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं तीर्थयात्राप्रसङ्गेन चकार? कथञ्च द्रौपदेयाः पञ्च कृष्ण-सनाथा अपि अनाथवदकृतदारपरिग्रहा एव मृताः? एतत् सर्व्वं मम सन्देहविषयं ब्रूहीति। ततस्तेनोक्तो मार्कण्डेयोऽपि प्राह स्म, नायमस्माकं कथावसरः, समुपस्थितः क्रियाकाल स्त्वदेतान्प्रश्नान् विविधविद्याविशारदान् विज्ञातशब्दब्रह्मपतत्त्रिणो मुनितनयान् प्रागजन्मनि पितृशापेन पक्षियोनिमापन्नान् अविनष्टप्रागजन्मार्ज्जित-ज्ञानविज्ञानान् विन्ध्यकन्दरनिवासिनो द्रोणपुत्रान् पिङ्गाक्ष-विराध-सुपुत्र-सुमुख-

संज्ञकान् चतुरः पक्षिणः पृच्छ, ते किल सकल-सन्देहविषयम् अनन्धिगं वक्ष्यन्तीति, अथ तदुपदिष्टो जैमिनिरपि विन्ध्याचलं गत्वा शिलापट्टासीनांस्तानेतानेव प्रश्नान् पप्रच्छ । ते च क्रमेण एतान् प्रश्नान् निरूप्य क्रमेण तत्पृष्टान् अन्यानपि प्रश्नान् मार्कण्डेय-क्रौष्टुकि-संवादानुक्रमेण कथयामासुः ।

तत्र मार्कण्डेयजैमिनिसंवादः, धर्म्मपक्षिणां जन्मनिरूपणं, तेषां पूर्व्वजन्म-कथा, इन्द्रस्य विक्रिया, बलदेवस्य तीर्थयात्रा, द्रौपदेयानां कथा, हरिश्चन्द्रस्य कथा च निरूपिता । तत आडीबक-युद्धं, पितापुत्रसंवादश्च वर्णितः । ततः दत्तात्रेय-कथा, हैहयचरितं च, ततः महालसाया आख्यानं अलर्कचरितं च वर्णितम् । ततः सृष्टि-संकीर्त्तनं, कल्पान्तकालनिर्द्देशश्च, ततो यक्षसृष्टिनिरूपणं ततः रुद्रादिसृष्टिकथा । ततो द्वीपानां वर्षाणाञ्चानुकीर्त्तनं, ततश्चतुर्द्दशमनुवर्णनं, तत्राष्टम मन्वन्तरे भगवत्या दुर्गाया माहात्म्यवर्णनम् । ततः प्रणवोत्पत्ति-कथनं, मार्त्तण्डस्य जन्म तन्माहात्म्यं च । वैवस्वत-वंशः, ततो वत्सप्रीचरितं, खनित्र-चरितं, अविक्षित-चरितं, किमिच्छव्रतकथनं, नरिष्यन्तचरितं, इक्ष्वाकुचरितं तुल-स्याश्च चरितं वर्णितम् । ततो रामचन्द्रस्य चरितं, कुशस्य वंशकथनं, ततश्चन्द्रवंशानुकीर्त्तनं, पुरूरवश्चरितं नहुष-ययातीनां चरितं यदुवंशानुकीर्त्तनञ्च । ततः श्रीकृष्णस्य बाल्य-यौवन-वार्द्धक्येषु क्रमेण व्रज-माथुर-द्वारकालीलावर्णनम् । सर्व्वाव-तारज-कथा, ततः साङ्ख्यज्ञानस्य समुद्देशः प्रपञ्चासत्यत्वकीर्त्तनं मार्कण्डेयस्य चरितं पुराण-श्रवण-फलञ्चेति मार्कण्डेयपुराणम् ।

अष्टमम् आग्नेय-पुराणं—तत्र ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठाय वह्निरब्रवीत् । तच्च पञ्चदश-सहस्रश्लोकात्मकम् । तत्र प्रथम पुराणप्रश्नः, सर्व्वावतारजकथा, सृष्टिप्रकरणं, विष्णुपूजाविधानम् आदिकार्य्यं, ततः मन्त्रमुद्रालक्षणं सर्व्वदीक्षा-विधानं अभिषेकनिरूपणं मण्डलादीनां लक्षणं, कुशमार्ज्जनं पवित्रारोपणविधिः देवालयादिविधिश्च निरूपितम्, ततःशालग्रामपूजा, मूर्त्तीनां पृथक् पृथक् लक्षणं, न्यासादीनां विधानं, प्रतिष्ठाकर्म्म, पूजाकर्म्म च निरूपितं, ततो विनायकादि-दीक्षाणां विधिर्न्नयः ।

ततः सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठाविधिः ततो ब्रह्माण्डस्य निरूपणं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, जम्बुद्वीपादिवर्णनं, ऊर्द्ध्वाधोलोकरचना, ज्योतिश्चक्रनिरूपणं, ज्योतिःशास्त्रञ्च युद्धजयवर्णनं, ततः षट्कर्म्मनिरूपणं मन्त्रयन्त्रौषधिगणश्च वर्णितः, ततः कुब्जिकादिसमर्च्चा, पीठान्यासविधिः कोटिहोमविधानञ्च निरूपितम् । ततो

ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमविधिः श्राद्धकल्पविधिश्चेति । ततो ग्रहयज्ञः श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म च निरूपितं, ततः प्रायश्चित्तानुकीर्त्तनं तिथीनां वाराणांच व्रतादिकार्य्यं निर्णीतम् । ततो नक्षत्रव्रतनिर्द्देशो मासिकव्रतसमुद्देशः, दीपदानविधिश्चेति । नवव्यूहार्च्चनं, दाननिरूपणं, नाडीचक्रसमुद्देशः, सन्ध्याविधिः गायत्र्यर्थकथनं, लिङ्गस्तोत्रं, राज्याभिषेकविधानं, राज्ञां धर्म्मकृत्यं स्वप्नाध्यायः शुभाशुभशकुन-निरूपणं मण्डलनिरूपणं, युद्धदीक्षाविधिः, रामोक्तनीतिनिर्द्देशः, रत्नानां लक्षणं धनुर्व्विद्याकथनं, व्यवहारप्रदर्शनं, देवासुरविमर्द्दकथनं, आयुर्व्वेदशास्त्रकथनं, वृक्षायुर्व्वेदकथनं, हस्त्यश्वादिचिकित्सा, तेषां शान्तिः, सर्पचिकित्सा, नाना-पूजाविधिः, नाना शान्तयश्च छन्दःशास्त्रं साहित्यशास्त्रञ्च, सिद्धशिष्टानुशिष्टं अर्थाद् व्याकरणशास्त्रं स्वर्गादिवर्गभेदेन कोषो निरूपितः । प्रलयलक्षणं, शारी-रिकनिरूपणं, नरकवर्णनं योगशास्त्रं, ब्रह्मज्ञानञ्चेति, ततः पुराणफलश्रुतिरित्या-ग्नेयपुराणम् ।

नवमं भविष्यपुराणं—तच्च चतुर्द्दशसहस्रश्लोकात्मकं ब्राह्म-वैष्णव-शैव-सौर-प्रतिसर्गात्मकं पञ्चपर्व्वान्वितं अघोरकल्पवृत्तान्तयुतञ्चेति । तत्रादिमं ब्राह्म-पर्व्व, तत्र पुराणोपक्रमः सूतशौनकसंवादः, पुराणप्रश्नः, आदित्यचरितं नाना-ख्यानयुक्तं सृष्ट्यादीनां लक्षणं, पुस्तकलेखकलेखानां लक्षणं, सर्व्वेषां संस्काराणां लक्षणञ्च कीर्त्तितम् । प्रतिपदादितिथीनां सप्तकल्पाः । अष्टम्यादीनां कल्पः वैष्णवे पर्व्वणि निरूपितः । शैवे पर्व्वणि विविधाः कथाः, सौरे पर्व्वणि अन्त्यक-थाचयः (भविष्यद्वर्णनं) प्रतिसर्गाध्याय-पर्व्वणि नानाख्यानानि विद्यन्ते । पुरा-णस्योपसंहारश्चेति । एषु पञ्चसु पर्व्वसु प्रथमपर्व्वणि आधिक्येन ब्रह्ममहिमा, द्वितीयादौ शिवस्य विष्णोः सूर्य्यस्य च महिमा वर्णितः, प्रतिसर्गपर्व्वणि नाना-ख्यानेन भविष्यं विनिर्द्दिष्टमिति भविष्यपुराणम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं—तच्च अष्टादशसहस्रश्लोकात्मकं, ब्रह्मप्रकृति-गणेश-जन्म-खण्डभेदेन चतुर्भागात्मकञ्चेति, तत्र प्रथमे सूतर्षिसंवादः पुराणोपक्रमः सृष्टिप्रक-रणं नारदवेधसोर्विवादः, द्वयोः पराभवः, शिवलोकगमनञ्च शिवात् मुने र्ज्ञान-लाभः। ततः नारदस्य मननमिति ब्रह्मखण्डम् । द्वितीये प्रकृतिखण्डे नारद-सा-वर्णिसंवादः कृष्णमाहात्म्ययुक्ता नाना कथा च, ततः प्रकृते स्तदंशानां कलानाञ्च माहात्म्यं पूजादिकञ्च विस्तरेण निरूपितमेतत् प्रकृतिखण्डम् । तृतीये गणेश-खण्डे—गणेशजन्मप्रश्नः, पुण्यकमहाव्रतञ्च ततः पार्व्वत्याः कार्त्तिकेन सह विघ्ने-

शजन्म जामदग्न्यस्य कार्त्तवीर्य्यस्य चरितञ्चेति, ततो गणेश-परशुरामयोर्विवादः, एतद्गणेशखण्डमिति ।

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे—श्रीकृष्णजन्मप्रश्नः श्रीकृष्णस्य जन्म, गोकुले गमनं, पुतनादिवधः, ततो बाल्यकौमारजा लीला वर्णिता। शारदी रासक्रीड़ा गोपीभिः सह कीर्त्तिताः, रहस्ये राधया सह बहुधा क्रीड़ा वर्णिता, ततः अक्रूरेण सह श्रीकृष्णस्य मथुरागमनं कंसादीनां वधश्चेति । ततः सन्दीपनेः सकाशात् विद्योपादानं, ततो यवनवधः, ततो द्वारकागमनं, ततो नरकादीनां वधः एतत् श्रीकृष्णजन्मखण्डमिति, एतत् ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।

एकादशं लिङ्गपुराणं—शिवमाहात्म्यप्रकाशकं एकादशसहस्रश्लोकात्मकमिति । तत्र पूर्व्वभागे पुराणोपक्रमः, योगाख्यानं, ततः कायाख्यानं, लिङ्गोद्भवः, लिङ्गपूजाविधानञ्चेति, ततः सनत्कुमारशैलादिसंवादः, दधीचिचरितं, युगधर्म्मनिरूपणं भुवनकोषाख्यानं, सूर्य्यसोमवंशवर्णनं चेति । ततो विस्तरेण सर्गवर्णनं, त्रिपुरासुराख्यानं, लिङ्गप्रतिष्ठा, ततः पशुपाशविमोक्षणं, ततः शिवव्रतानि । ततः सदाचारनिरूपणं, प्रायश्चित्तकथनम्, अरिष्टनिरूपणं, काश्याः श्रीशैलाख्यावर्णनम्, अन्धकासुराख्यानं, वराहचरितं, नृसिंहचरितञ्चेति, ततोजलन्धरवधः ततः शैवसहस्रनाम कीर्त्तनं, ततो दक्षयज्ञविनाशनं, कामस्य दहनं, गिरिजायाः करग्रहः, ततोविनायकाख्यानं, शिवस्य नृत्याख्यानम्, उपमन्युकथा चेति पूर्व्वभागः । तदुत्तरभागे विष्णुमाहात्म्यकथनम्, अम्बरीषकथा, सनत्कुमारनन्दीशसंवादः, शिवमाहात्म्ययुक्तस्नानयागादिवर्णनम् । सूर्य्यपूजाविधिः शिवपूजा मुक्तिदा, दानानि बहुधोक्तानि, ततः श्राद्धप्रकरणं, ततः प्रतिष्ठा, ततः अघोरमन्त्रकीर्त्तनं, ततो व्रजेश्वरीमहाविद्या, ततो गायत्रीमहिमा च वर्णितः, ततः त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं, पुराणश्रवणफलञ्चेति लिङ्गपुराणम् ।

द्वादशं वराहपुराणं—एतत् चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकं, विष्णुमाहात्म्यप्रकाशकं मानवकल्पीयवृत्तान्तयुक्तं चेति । तत्रादौ भूमिवराहसंवादः ततः आदिसृष्टिवृत्तान्तो, रभ्यस्य चरितं श्राद्धकल्पञ्चेति, ततो महातपस आख्यानं, ततो गौर्य्या उत्पत्तिः ततो विनायकस्य नागानां कार्त्तिकेयस्य आदित्यस्य गणानांच आख्यानं, ततो देव्या धनदस्य वृषस्य च आख्यानं, ततः सत्यतपसो व्रताख्यानं ततोऽगस्त्यगीता, रुद्रगीताच । ततो महिषासुरविध्वंसे त्रिशक्तिमाहात्म्यं वर्णितं, ततः पर्व्वाध्यायः, ततः श्वेतोपाख्यानं, ततो गोप्रदानिकञ्चेति, आदिसृष्ट-

वृत्तान्तो वर्णित इति प्रथमोद्देशः। ततः भगवद्धर्मके व्रततीर्थयोः कथा, द्वात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तञ्चेति। सर्व्वेषां तीर्थानां पृथक् पृथक् माहात्म्यवर्णनं, मथुराया माहात्म्यं श्राद्धप्रकरणञ्चेति, धर्म्मपुत्रप्रसङ्गेन यमलोकवर्णनं, कर्म्मणां विपाकश्च, ततो विष्णुव्रतनिरूपणं गोकर्णस्य माहात्म्यञ्चेति पृथग् भागः। उत्तरभागे पुलस्त्यकुरुराजयोः संवादे सर्व्वतीर्थमाहात्म्यम् अशेषधर्म्माश्च व्याख्याताः, पौष्करं पुण्यपर्व्व च वर्णितमिति एतत् वराहपुराणम्। (क्रमशः)

ऋणापव्ययपरित्यागपथप्रदर्शनम्।

अयि! गीर्वाणवाणीप्रवीणाः! धर्मधुरन्धराः! लौकिकव्यवहारनिपुणाः! दुःखजिहासवः! सुखाभिलाषुकाः! विद्वांसः! विद्यार्थिनश्च किमप्यत्र विचार्य प्रदर्श्यते मयेति। वितथमवितथं वा उपयुक्तमनुपयुक्तं वा सारमसारं वा श्रीमद्भिः विविच्य ग्रहणीयमेतत् स्वपरोपकाराय। इह खलु जगति भवतामपि न वैमत्य विदितञ्च, सर्वे लोकाः सुखाभिलाषुकाः सन्तीति। परन्तु अर्थानां व्ययेऽवधानं विना ऐहलौकिकं पारलौकिकञ्च सुखं न लभ्यते जनैः इति कुत्र कुत्र कथम् अर्थव्यवहारः कर्तव्यः, स एव पन्थाः प्रथमं प्रदर्शनीयः प्रकृतोपयोगाय। सर्वेषां जनानाम् आर्थिकी दशा न तुल्या, कस्यचिदायः स्वल्पः, कस्यचिदायोऽधिकः। केचन स्वकीयादायात् प्रतिमासं व्यये कृतेऽपि किञ्चित् रक्षितुं शक्नुवन्ति, केचित् निजार्जनात् स्वभरणपोषणादीन् सम्यक् कर्त्तुं न पारयन्ति। कस्यचित् पञ्चशतानि मुद्राः उपार्जनानि सन्ति, स खलु शतद्वयं व्ययीकृत्य शतत्रयं रक्षितुं समर्थः। कश्चित् सप्तशतानि प्रतिमासं मुद्राः लभते, तथापि उत्तमर्णपादत्रासभीत एव दृश्यते। अस्त्येवास्य कारणद्वयम्। पूर्वतः मया एतदेव प्रदर्श्यते कस्य नाम व्यय इति। स एव वास्तविको व्ययः आत्ममनोदेहोन्नतिलाभाय यः क्रियत इति। विद्यालाभाय शरीररक्षायै धर्मपालनाय देशकालानुसारतः परस्परं प्रीतिवर्द्धनाय च व्ययो भवति। व्ययस्यैतानि त्रिचतुराणि द्वाराणि। सर्वे जना एवमेव व्ययं कुर्वते। किन्तु भिन्नरुचित्वादेषां व्ययप्रकारोऽपि विविधः। कश्चित् केनचित् प्रकारेण व्ययं कुरुते, कश्चित् अन्येन प्रकारेण। प्रातःकाले सायंकाले च निर्जनप्रदेशवायुसेवनं सर्वेषां सुखकरं स्वास्थ्यवर्द्धकम् आवश्यकम्। रथेन गच्छतु पद्भ्यां वा गच्छतु, फलं भावि एव भ्रमणस्य।

केन प्रकारेण भ्रमणस्य कियान् लाभो भवतीति विचारस्तु न सम्प्रति क्रियते।

परन्तु कार्यत एकतोऽस्मादेव प्रकटीभवति, एकस्यैव कार्यस्य संपादनार्थं जनस्यैकस्य बहुव्ययो भवति, अन्यस्य तु एककपर्दिकाव्ययोऽपि न । यः खलु रथमारुह्य भ्रमति, तस्य यानरक्षणं तुरगपालनं रथरक्षकरक्षणं रथचालनभृत्यरक्षणञ्चावश्यकं भवति । वयं त्वेवं वक्तुं शक्नुमः । एकस्य यो व्यय आवश्यकः प्रतिभाति, सः अन्यस्य तु अनावश्यकः । अन्येष्वपि कार्येषु यो व्ययो भवति, तस्यापि ईदृशी गतिः । सारमेतत् प्रतिभाति यत् अस्मासु आवश्यको मितव्ययोऽनावश्यकोऽपव्यय एवसमाख्यातोऽस्ति । योधनिकः यस्यायोऽधिकः सोऽपि यदि आयादधिकं व्ययं करोति, तदा निरर्थकं धनमेव नाशयति, तस्यापि एतत्करणमनुचितमेव । यस्य स्वल्पायो व्ययस्तु विशेषः, स्वकीयामवस्थां ज्ञात्वापि बहुव्ययं करोति, अधिकमुपार्जितुमपि न शक्नोति, एकमुद्राव्ययस्थाने मुद्रात्रयव्ययं करोति स तु अतिगर्हितं करोति । यस्य गृहे मूषको भ्रान्त्वान्नकणमपि न लभते क्षुधाव्याकुलः, स एव जनः अहं धनिक इति बहिः प्रदर्शयितुं बहुमूल्यवस्त्रभूषणादिसज्जितो भवति, तस्माज्जनात्कोऽतिमूढः । अयमेवापव्ययः ऋणस्य मुख्यं कारणम् । धनाभावोऽपि द्वितीयः । व्ययबाहुल्ये मनुष्यः कथं स्वपुत्रकलत्रादीनां भरणपोषणादीनि सम्पादयेत् । न कश्चित् तादृगुपाय उपलभ्यते, येन स्वकार्यं साधयेत् । अगत्या ऋणग्रहणमेव स्वकीयकार्यसाधने सहायमवगच्छति । यथा एकस्य जनस्य प्रतिमासं दशमुद्राप्राप्तिः, किन्तु दशसंख्यकपुत्रकलत्रादिकारणाद् बहुव्ययः, कथयतु भवान्, तस्य निर्वाहः कथं भवेत् ऋणं विना । तदातु जनः ऋणग्रहणेनावश्यमेव कार्यं साधयिष्यति । तस्य गत्यन्तराभावे ऋणग्राहित्वं स्वयमेवापतेत् । मनुष्यो अनयावस्थया ऋणी भवेत् । किन्तु कारणद्वयेनानेनैव दुःखी भवति, ऋणग्रहणेनापव्ययेन च । प्राप्तिरल्पा, अधिको व्ययः । बहुव्यय आवश्यकतावशाद् भवेत् यदि, तस्य तु अन्यैव कथा । यः खलु अदूरदर्शी इन्द्रियपरायणतया कामेन स्वेच्छया वा अधिकमपव्ययं करोति, सोऽधिकं दुःखोपार्जनं करोति । न विचारयति भविष्यति किं भविष्यति इति । ऋणम् अतिदुःखस्य कारणम् । ऋणग्रस्तो जनः स्वसमयं सदा दुःखदुःखेन यापयति । ऋणग्रहणस्वभावो यो मनुष्यो भवति, तस्य पृष्ठानुधावनं न त्यजति ऋणशत्रुः । विशेषप्रयोजनाभावेऽपि सदैव ऋणेच्छा बलवती वर्तते । झटिति ऋणं गृह्णाति । ऋणार्त्तस्य जनस्य कुतो विवेचनाशक्तिः, विवेकशक्त्यभावे कः पुमान् सुखी ? ऋणी मानवः महतीम् आपदं भुंक्ते, स एव जानाति कष्टस्य परां काष्ठाम् । अन्यो जनो ज्ञातुं न शक्नोति । ऋणम् यस्मै दासपदवीं ददाति,

तस्य पिण्डं बहुधा न जहाति । अतो व्यवहारकुशलो जनः ऋणग्रहणेन आत्मानं न दुःखिनं करोति । ऋणम् सदैव उपेक्षाविषयः, नादरणीयम् । अत्र बुद्धिमद्भिः भवद्भिर्वक्तुं शक्यत एतत्—बहुकुटुम्बानां स्वल्पेन व्ययेन जीवनयात्रानिर्वाहः कथं भवेत् विहाय ऋणम् । अस्योत्तरं वयं ब्रूमः । यदि स्वल्पेन कष्टेन ऋणग्रहणं विना कार्यसिद्धिर्भवेत् किं ऋणग्रहणेन । तदा परिहरणीया राक्षसी एषा । बहुसुखाभिलाषस्य तिरस्कारेण मनोवृत्तिनिरोधेन च ऋणभीतिः क्व । वशीकृतानीन्द्रियाणि मित्रायन्ते, स्वतन्त्राणि तान्येव सपत्नायन्ते । स्थूलाच्छादनं नक्तंदिवं च एकधैव भोजनम् उत्तमं श्रेयस्करं च । किन्तु उत्तमर्णसमीपदस्य प्रणारणम् अतिलज्जाकरं दुःखजनकञ्च । कञ्चित्कालं दुःखसहिष्णुत्वसंपादनेन दुःखं दूरीभविष्यति । नहीह न कश्चित् दुःखी सुखी वा । चक्रनेमिवत् दुःखं सुखं च आयाति याति च । अतिदुःखापन्नस्यापि जनस्य कदाचिद् दिनानि शुभानि आयान्ति । भगवतः महती शक्तिरतिविचित्रा । दुःखानन्तरं सुखमवश्य मेवागच्छति । एवं विचार्य सर्वैः मनसि धैर्य्यस्थानं देयम् । उद्योगो न कदापि परिहरणीयः । अपितु उद्योगिना भवितव्यम् । पुरुषार्थे लक्ष्मीः प्रतिवसति । धैर्य्यवृत्तिमाश्रित्येश्वरे रक्षणीया आस्था । दुःखं सोढव्यम् । परन्तु हृदि उत्तमर्णकटुवचनविदारणं न सहनीयम् । अत्रेदं सम्भवति, कश्चित् वदेत्, इदं तु न भविष्यति, प्रतिवेशिपुत्रः शष्कुलीर्भक्षयतु, मम सुतस्तन्मुखं पश्यतु । अहं स्वपुत्रस्य दुःखं द्रष्टुं न शक्ष्यामि । येन केनाप्युपायेन स्वसुतस्य शष्कुली देया एव । अहरहो धनिकस्य प्रतिवेशिनः सुतः भोजनाच्छादनादिजन्यसुखान्यनुभवति, तदा दुर्गता जननी कथं स्वपुत्रदुःखं सहताम् ।

अत्र वयं कथयामः । यो बुद्धिमान् दूरदर्शी अस्ति, स खलु यथाशक्ति शुष्कभोजनमेव स्वपुत्रस्य दातुं वरं मन्यते । स्वमरणानन्तरं ऋणभारेण पीड़यितुं नाभिलषति ।

यः खलु अन्यं दृष्ट्वा अपव्ययं करोति, सः स्वहस्तधृतकुठारेण स्वचरणौ छिनत्ति । स्त्रियस्तु बहुधा अन्यां स्त्रियं विलोक्य कार्यं कुर्वन्ति । स्त्रीणां स्वभावोऽतिकोमलो भवति । अतः स्वबालस्य तथा कुटुम्बिनः दुःखं द्रष्टुं न शक्नुवन्ति । अतः ऋणं गृहीत्वा कार्यं सम्पादयन्ति । परन्तु यद्गृहे स्त्रियः बुद्धिमत्यो न भवन्ति, तद्गृहमवश्यमेव मृत्तिकायां मिलति । यदि स्त्रियः विचिन्त्य निजकार्यं कुर्वन्ति तदा ऋणराक्षसमुखदर्शनं कथं भवेत् ? वयम् अवोचाम उपरितने पत्रे ऋणग्रहणं

नोचितम् । ऋणम् कदापि न ग्रहीतव्यम् । जनस्त्वेवं प्रलपति ऋणग्रहणमन्तरा प्रयोजनसिद्धिर्न भवति । दशमुद्राव्ययेन वध्वाः शाटिकाक्रयणम् । मुद्रासहस्रेणालङ्कारादिक्रयणम् । पुत्रनिमित्ताय शतरूप्यकेन समयज्ञापकयन्त्रस्य शृङ्खलाक्रयणम् । वधूवरयोः शोभावृद्धये सर्वप्रकाराणि भूषणादीनि क्रेतव्यानि । यः खलु आंग्लदेशीयाचारं बहु मन्यते, स तु शरीरमार्जनादिपेटिकादि क्रीत्वा बहुव्ययं करोति । अहह यत्र मृदा कार्यसिद्धिस्तत्रापि व्ययः, उद्वाहे वेश्यानर्त्तनम् । अनेकेषां जनानाम् एकत्र करणेन कन्यापितृद्रव्यव्ययकरणम् । वरयात्रिकाणां भोजने महान् व्ययः । विवाहार्थं वराय बहुमुद्राप्रदानम् । एवंविधा अपव्ययाः मनुष्यान् आक्रामन्ति ज्वररोगवत् । काचित् घटना भवेत् । दुर्भिक्षं भवेत् । रोगः कमपि संतापयेत् । तदा व्ययं विना निर्वाहो न भवति । तथापि ऋणग्रहणाद् भेतव्यम् । यदा आवश्यककार्यवशात् ऋणग्रहणं विना कार्यसिद्धिर्न भवेत् तदा ग्रहणीयम् ऋणम् । परन्तु शीघ्रमेव प्रत्यर्पणस्य चेष्टा विधेया । विलम्बने प्रत्यर्पणस्य चिन्ता न्यूना भवति । तदा ऋणम् भारायते । प्रत्यर्पणाभावे धर्महानिः प्रतिष्ठाक्षतिः सर्वसुखविनाशश्च जायते । ऋणसंशोधेन आत्मरक्षा करणीया । उपार्जितेभ्यः द्रव्येभ्यः किञ्चित् किञ्चित् मञ्चेतव्यम् । एककरणेन ऋणबाधा न भवेत् । यदा उपार्जितधनरक्षा न भवेत् तदा स्वयमेव वन्यवृत्तिरापतेत् । वन्यो मनुष्यः सिंहो व्याघ्रः स्वखाद्यद्रव्यं लब्ध्वा यथेष्टं भुक्त्वा इतस्ततः क्षिपति, दिनान्तरे किं भविष्यतीति न शोचति । ईदृशी चिन्ता नोदेति तेषां विवेकशक्त्यभावात् । विचारशीलो मनुष्यः आपदम् अविचार्य कथं व्ययं कुर्य्यात् । मननात् मनुः तस्माज्जातः मानवः कथं मननं न विदधातु—अहो । संचयावसरे वराटिकोपरि दृष्टिः निपातनीया । यः एवं ब्रवीति, इयता पणेन रूप्यकेण किं भविष्यति । स्वल्पपणसंचयेनालम् । सोऽवश्यमेव व्यत्रति । यथा वृष्टिविन्दूनां निपातेन घटः पूर्तिं गच्छति, तथा पणसंचयेन मासान्ते पणपूर्तिर्भवति । वर्षान्ते स एव बहुलायते । एवं कालान्तरे धनराशिर्दृष्टिगोचरीभवति । य आरम्भादेव पणसंचयम् अभ्यस्यति, तस्य कालक्रमेण बह्व्यः मुद्राः पुञ्जीभूता भवन्ति । आपत्कालेऽन्यस्मिन् आवश्यके कार्ये अधिकस्य द्रव्यस्यावश्यकतायां च सुतस्योत्तमर्णाभ्यर्णहस्तप्रसारणावसरो न भवति । यः शिथिलविवेको भवति आलस्यरोगपीडितः, सः अद्य श्वः इति गणनया समयं मुधैव यापयति, कदापि धनसंग्रहस्यावसरं न च लभते । आजन्म परपाणिमवलोकयति । सर्वे जनाः संचेतुमिच्छन्ति । परन्तु कतिपया एव संचयप्रकारं जानन्ति । संचयस्यापि अस्ति

नियमः । ये खलु नियमानुसारतः वर्तन्ते, ते एव संचयं कर्तुं पारयन्ति । नान्ये । यं विना कार्यं न सिध्येत् तस्मिन् एव व्ययं कुर्य्यात् । नान्यस्मिन् । एष नियमो धनसंचयस्य । यः ऋणी, तस्यायं नियमोऽतिलाभदायकः । यस्मिन् समये आयाधिक्यं व्ययाल्पत्वं च । सोऽपि समयो धनसंचयस्य । परन्तु दुःखस्यायं विषयः । तदानीमेव व्ययकरणे मनुष्यः तत्परो भवति । तस्मिन् समये तु चेतसि बहुविधभोगवाञ्छा जायन्ते । तदानीं जना अवगच्छन्ति भविष्यति—बहुलाभा भविष्यन्तीति । कष्टम् —समनन्तरं लब्धिहीनदशा आयाति । अतः सर्वैं मानवैः व्ययाल्पत्वकरणायाहित्वाभावे च यत्नो विधेयः परमानन्दाय ।

कस्यचिद् यतेः तच्छिष्यस्य च ।

(अस्यैव खण्डस्य ७७ पृष्ठतोऽनुवृत्तः ।)

तदा प्रयाणसमये स गृहपतिः शयनात् नाबुध्यत । तदा च मम शिष्यः प्रतिष्ठमानं मां विलोक्य द्रुतं तस्य गृहस्थस्य वेश्म प्रविश्य अन्तरे दोलायां शायितं षाण्मासिकं प्रियदर्शनं निद्रान्तं तद्गृहपतेः चिरात् जातं एकं कंचन शिशुं अभ्येत्य तं कण्ठे गृहीत्वा पशुमारं मारयित्वा द्रुतपदं मामनुससार ।

एवं तस्य शिष्यस्य तथाविधं कृत्यं साक्षाद्विरीक्ष्य अहमपि चकितः स्वस्याप्यपराधित्वं भवेदिति शंकया त्वरितं गतोऽभवम् ।

अथ कियद्दूरं गतः तच्चिन्तयैव निवृत्य पुनः पुनर्वीक्षमाणश्च कंचन तस्य प्रभोर्भृत्यम् अतित्वरितमनुधावन्तं निरीक्ष्याऽहमचिन्तयम् । "अहो ! किमितः परं कुर्याम् ? यदनेन शिष्यकृतकर्मणा नूनं कुपितः स प्रभुः भृत्यमुखेनानीय दण्डयितुं प्रवृत्तः । कष्टमापतितम्, अनेन दुष्टेन शिष्येण निजकर्मणा निरपराधोऽहमपि शिक्षापात्रमभव"मिति ।

एतदन्तरे द्रुतं मत्सविधमागतः स भृत्यः सभक्तिकं मां प्राणमत् । तादृशं तं विलोक्य "किमर्थं त्व प्रधाव्यागत इत्यपृच्छं तम् ।

स चाऽब्रवीत्—"स्वामिन् ! इदानीमेव शयनादुत्थितो मम यजमानः पूर्वमेव प्रस्थितं भवन्तं श्रुत्वाऽतिव्यथितः युष्माकं साहाय्यकरणाय मां न्ययुंक्त । यतोऽत्र युष्मन्मार्गे किञ्चिदितोऽतिक्रान्ते काचन क्षुद्रसरित् गभीरावर्त्तबहुलाऽगाधसलिला वर्त्तते । तामतीत्यैव युष्माभिर्गन्तव्यम् । तामनुल्लंघ्य न कोऽपि मार्गो लभ्यते परं देशं गन्तुम् । तस्याश्च लंघनार्थम् अतिक्षीणीयान् एकनरगम्यो दारुमयः कश्चन सेतुबन्धोऽस्ति । तस्मात् तत्प्रदेशगमनानभिज्ञतया युष्माकं तन्मा-

र्गप्रदर्शनार्थं तावत्पर्यन्तं युष्मदनुगमनाय गृहपतिरिह मां प्राहिणोत् । तदहं पुरो गच्छामि युवामनुगच्छतं माम् । तां सरितञ्च युवां तारयित्वा पश्चादहं स्वामिनस्सविधं व्रजेयमि"ति जगाद ।

एवं तद्वचनं श्रुत्वा किञ्चिदाश्वस्तमानसोऽहं तथेति पुरो व्रजन्तं तं भृत्यं सशिष्योऽन्वगच्छम् । किञ्चिदध्वातिक्रान्ते च मार्गे सा क्षुद्रसरिददृश्यत ।

ततश्च तामतिगभीरजलां सरितम् अतिकृशेन वृष्टिजलपतनमसृणेन दारुमय सेतुमार्गेण मन्दमन्दं सभयं च तमेव भृत्यमवलंब्य कथंचित् सशिष्योऽलंघयम् ।

तस्याः सरितः अपरं तीरमासादितवति मयि स भृत्यः मां प्रणम्य प्राञ्जलिबन्धं "स्वामिन् ! अनुजानातु भवान्; अहं निजस्वामिसकाशं गन्तुमिच्छामी" ति अवदत् ।

तथेति तद्वचनमंगीकुर्वति मयि स भृत्यः तेन सेतुमार्गेण अगच्छत् । तदा च मम शिष्यः सत्वरम् अलक्षित एव तस्य पृष्ठतो गत्वा तमेव भृत्यं मध्येसरितं प्रक्षिप्य न्यमज्जयत् । स भृत्यश्च गभीरे सलिले पतितः प्राणान् जहौ ।

एवं कर्म कृत्वा पुनरपि मामनुगन्तुमागतं शिष्यं निरीक्ष्य अतिमात्रसंजातकोपे "अरे ! चण्डालादपि पापकर्मकरणदीक्षित ! न मामितःपरमनुगच्छे"ति सक्रोधं भाषमाण एव मयि स शिष्यः कुत्रापि पलाय्य तिरोदधे ।

ततश्चाहमतिव्यथितमानसः विचित्रां जगदीशप्रवृत्तिं विचार्य "किमर्थमेवं भगवतो लीला विद्यते । यतो धार्मिकेषु दुःखपरंपरापातं कृपणेषु वैभवसमृद्धिप्रभवं पश्यतामतिव्यथाकरं भिन्नभिन्नमीश्वरचरितं दृश्यते । सर्वत्रापि जगदीशो निखिलप्राणिवर्गेषु करुणानिधिरतिवत्सलश्चेति खलु महान्तो जना वदन्ति । इदं च साक्षादनुभवसिद्धं नितरामतिदुःखकरं विपरीतं चास्ति । कथं संगच्छते महतां वचनमिति न जानामीति भृशं व्याकुलचित्तस्सन् तस्मात्प्रदेशात्क्षिप्रमेव गत्वा कमपि ग्राममासाद्य अध्वसञ्चारश्रान्तः कुत्रचित्प्रच्छायशीतले विटपिमूले अस्वपम् । (क्रमशः ।)

विविधवार्त्ताः ।

बरोदाराज्य-ग्रन्थागार-व्यवस्थापकः ।

माननीयः जे० एस० कुदलकार एम्० ए० एल्० एल्० बिः बरोदाराज्य-राजकीय-ग्रन्थागार-वृन्दस्य व्यवस्थापकः 'डिरेक्टरः' । साम्प्रतमनु-

ष्ठितस्य मान्द्राज-राज-प्रतिनिधिना "लर्ड इलिंडनेने"द्बोधितस्य मान्द्राज-निखिलभारतीय-पुस्तकालय-समूह-सम्मेलन-सदस: पतिरयं बभूव । मान्योऽयं कुदलकारो 'मुम्बइ' नगर्य्यां द्व्यशीत्युत्तराष्टादशशत-मिताब्दे समजायत अथ"मुइल्सन-कालेजा"द् "एम० ए०" इत्युपाधिं प्राप्य लाहोरस्थ डि० ए० भि० कलेजस्य संस्कृताध्यापको बभूव । कतिपयदिवसात्यये चायं वरोदा-राज्यस्य राजकीयकार्य्ये लब्धप्रवेशो राजकीय-ग्रन्थागाराध्यक्षता-पदमवाप । ततः पुस्तकागार-विभागाध्यक्षे आमेरिकावास्तव्य डब्लिउ ए० वर्डेन महोदये स्वदेशं गन्तुकामे चायमेवाद: पदं लेभे । महाराज-गायकोयारेण प्रेरितोऽधुनातन पुस्तकालय-परिचालन-रीति-नीति-शिक्षालाभाय वर्डेन महोदयेन सममामेरिका-भूभागं यूरोपञ्च जगाम । ततो लब्धशिक्षश्च 'जापान'-देशं "ष्ट्रेटसेटेलमेण्ट" प्रदेशं ब्रह्म-देशञ्च पर्य्यटन् भारतवर्षमाजगाम । साम्प्रतमयं "लाइब्रेरी मिसेलानि" नामकस्यैकस्य मासिक-पत्रस्य सम्पादकः सन् बरोदा-राज्य-पुस्तकागार-विभागस्य सर्व्वमयकर्त्तृत्वभारमावहन् वर्त्तते । अधुना वरोदा-"सेण्ट्राल" पुस्तकालये सप्तलक्षाधिकाः सन्ति ग्रन्थाः । तत्र वरोदाराज्ये एतदतिरिक्ताश्च सार्द्धषट्शतसंख्यकाः सन्ति ग्रन्थागाराः पाठागाराश्च ।

"मनुष्यपरिवार:" ।

वर्त्तमान-युगेऽन्यून-सार्द्धचतुर्र्व्वुदाधिकैकवृन्दगणनीयजनैरध्युष्यमाणेऽस्मिन्-खण्डावनीमण्डले मनुजचरणाचिह्नितमुल्लेखनीयं स्थानं न वर्त्तते । तत्राशीति-कोटिमानवानामधिवासे चाशियाख्यमहादेशे न्यूनत्वेनाधिक्येन च प्रतिवर्ग-पाद-क्रोशमतीवघन-सन्निवेशं निवसन्ति शतं मानवाः; शतञ्च तथैव रीत्या द्वादश-कोटि-जन-सदनरूपे यूरोपे ऽसुनिविड़मप्यावासस्थान-संघेऽधिकसान्द्रतया । आफ्रिका-महादेशे ऊनत्रिंशत्कोटिसंख्यकाः, महादेशेषु विरलवसतेरा'मेरिका'-भूभागस्य दक्षिणादि-विषयत्रये एकादशकोटयोऽवरानवरद्वीप-निवहे कोटिश्च मनुनन्दना निवसन्ति । सितासित मनुजा अनुपाततः पञ्च त्रयश्च । शेषाः सप्ततिकोटिसंख्याता धूसराः पिङ्गलाश्च । मनुजानां पञ्चार्व्वुदाः पिधानाय परिच्छदं वसन-परिच्छदादिकं, वासाय गृहाट्टालिकादिकञ्चाप्नुवन्ति; सप्तार्व्वुदाः विहिताट्टकाया उटज-कन्दर-निकायाः, पञ्चविंशतिकोटि-गणिताश्च नग्नत्वेऽभ्यस्ता, यायावरा निर्व्वासमो निर्व्वासाश्च तिष्ठन्ति ।

'आम्रिक'राष्ट्रे धान्यम् ।

नासीत् पुरा किला 'मेरिकायां' तण्डुलोत्पत्तिः । 'आमेरिका'-वासिनां मुख्यत्वेनाभक्ष्यतया तण्डुलानां नाकारि कैरेव धान्यावापः । ये तावत् भारतसन्तानाश्चीनवासिनश्चामेरिकामधिवसन्ति, प्रेरिता अभवन् खलु तण्डुलास्तेभ्यो भारतवर्षतो ब्रह्मदेशतश्च । विज्ञापितं साम्प्रतं इंलण्डीय-"टाइमस" इति विख्याते वार्त्तावहे संवत्सरेऽस्मिन् "आमेरिकाया" मेतादृक् धान्यमुत्पादितं, तेन स्थानीयाभावे मुक्तेऽपि प्रायेण सार्द्धकोटि-'मण'-परिमितानि धान्यान्युद्वर्त्तिष्यन्ते । विदेशेऽवश्यं प्रेरयितव्यास्ते उद्वृत्ताः तण्डुलाः । निर्द्दिष्टश्चाभवदत्रान्तरे किल लक्ष'मण'परिमितानां तण्डुलानां क्रेता । एशियामहादेशोत्पन्नात् मार्किणजातं धान्यं प्रशस्यतरमिति श्रूयते । इदानीमन्नकष्टेन पीड़िते भारतवर्षे धान्यस्य मूल्यं किञ्चिन्न्यूनतां प्राप्स्यति, इत्येवं सम्भवति । परन्तु मार्किणस्य धान्येन सार्द्धं भारतीयधान्यं प्रतियोगितायां स्थातुं न शक्नुयाच्चेत्, तर्हि देशस्यितानामेषां कृषकाणां महान् अनर्थः संघटिष्यते, अतो विज्ञान-सम्मतरीत्या अक्रियमाणे कृषिकर्म्मणि भारतीय-कृषकैः मार्किण-कृषकैः सार्द्धं प्रतियोगितां कर्त्तुं न शक्यते; इति सुधीभिरुपायश्चिन्त्यताम् ।

मानवो येन पक्षीव पक्षभरेण स्वदेहशक्त्योत्पतितुं शक्नुयात् एतद्विषयिणी परीक्षा भवतीति वार्त्ता लण्डन-नगरस्य कस्मिंश्चिद् वार्त्तावहे प्रकाश्यते । 'इउरोप'वासिन आमेरिका-वासिनश्च अतिमात्रं परिश्रमशीला अध्यवसायिनश्च, तेन सम्भाव्यते यदायत्यां एतदपि शक्यते ।

उत्तर-पश्चिम-युक्तप्रदेशीय-व्यवस्थापक समितौ "लक्ष्णौ"नगरे कस्यचिद् विश्वविद्यालयस्य संस्थापनाय प्रस्तावः प्रवर्त्तते । सादरं परिगृहीते च तस्मिन् तत्रत्यैः सभासद्भिः, नेतृ-सम्प्रदायेन पुनरभिहितं—"उक्तनगरे विश्वविद्यालयः संस्थापयिष्यते, केन प्रकारेण संस्थापयितव्यं तत् समुदयं निर्णीय शासकसंघ-महोदयेन कार्य्यं प्रारप्स्यते" इति । युक्त प्रदेश-शासकसंघमहोदयस्यैतादृशीं नीतिगर्भामुदारां वार्त्तामाकर्ण्य नितरां प्रीतिं वयमनुभवामः ।

नर्म्मालापः—

वङ्गीय-बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्याय-महोदयः श्रीकृष्णचरितान्तर्गत-व्रजलीला-विवरणम् प्रक्षिप्तमिति मत्वा यदा तत् परिजहार, तदानीं माननीय-भूदेव-मुखोपाध्याय-महोदयेन अभिहितमिदम्—"निगमकल्पतरोर्गलितं शुकमुखादमृत-द्रवसंयुतम् ।" फलमिदं यदि युरोपीयकर्त्तरिकास्पृष्टं भवेत् तदा सर्व्व एवास्य रसः धूलिषु लालितः स्वयमपि निष्फलं भविष्यति । एकमात्रमस्य बीजं द्वितीय-मावरणञ्च द्वयमेव तदा निष्कारणतां गमिष्यति न कोऽपि श्रीकृष्णचरितमिति कृत्वा समादरेण ग्रहीष्यति ।

विवाहयौतुकानधिगतौ आत्मघातः ।

साम्प्रतं "बेङ्गली" नामधेयपत्रके प्रकाशितं यत् मतिलाललाहानामधेयस्य कस्यचिदष्टादशवर्षीययुवकस्य मृतदेहः विगतफाल्गुनस्य पञ्चविंशदिवसे कलिकातानगर्य्यां 'रामघोष'रथ्यायां परिदृष्टोऽभूत् । श्रूयते हि उपरतोऽयं युवा साम्प्रतमेव कृतोदाहः सञ्जातः, परं श्वशुरप्रतिश्रुतं निखिलयौतुकद्रव्यं नाधुनापि समधिगम्य परं विषादं भेजे । अनेनैव हेतुना आत्मघातमपि कर्त्तुं प्रयत्न आसीत्तस्य इत्येवमस्त्तदा काचिल्लिपिः मृतशरीरसन्निधाने समधिगता । अहो दुर्विलसितं दैवस्य येन वङ्गीययुवा कश्चित् जनकोपघात् श्वशुरसकाशात् यौतुकमनधिगम्य प्राणांस्त्यक्तुमुत्सहते ।

इतः प्राक् पणप्रदानाक्षमं पितरं विचिन्त्य काचित् वङ्गबालाऽपि सुकुमारतरं आत्मकलेवरं स्वेच्छया चिराय मृत्युपतिभवनं प्रेरितवती । अहो किं वैषम्यं देशकालयोः ।

संस्कृतमहामण्डलम ।

विगतभाद्रमासस्य त्रयोविंशे दिवसे बुधवासरे १ । ३ संख्यक-"वेष्ट्रीट्"स्थितसंस्कृतमहामण्डलभवने शोणपुराधिपतिं माननीय-महाराजसार-रवीरमित्रोदयसिंहदेवं समभिनन्द्य "ज्ञानगुणाकरः" इत्युपाधिना अलङ्कृत-वन्तः तत्रत्याः सभ्याः । नैयायिकप्रवरेण महामहोपाध्यायश्रीयुक्तकामाख्या-नाथतर्कवागीशमहाशयेन सभापतिपदं समलंकृतम् । महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तप्रमथनाथतर्कभूषणप्रमुखैः महात्मभिः सदसोऽपूर्व्वशोभा विवर्द्धिता ।

समभिनन्दितोऽसौ महाराजः संस्कृतमहामण्डलपुस्तकागारं चतुष्पाठीं मासिकसंस्कृतपत्रिकाञ्च विलोक्य परां मुदमवापेति ।

विपुलमत्स्यः ।

अधुना 'चब्बिश'परगणान्तर्गत-डायमण्डहार्ब्बार'महकुमा'धीने 'इण्डियान् गार्डेनि एसोसियेशन्'-नामधेय समितेर्धान्यक्षेत्रे 'मकराख्यः 'करपत्राख्यो वा एकः प्रकाण्डकायो मत्स्यो धृतः। अस्य मत्स्यराजस्य भारः सपादाष्टादश'मणाः', दैर्घ्यमस्य दशहस्ताः। मस्तकस्यास्य सम्मुखभागः प्रसृतप्रसृतः विस्तृतकाष्ठफलकवत् सञ्जातः। अस्य फलकस्य पार्श्वयोः करपत्रयन्त्रस्येव अष्टादशशो दन्ता विद्यन्ते। अत उभयत स्तीक्ष्णः करपत्र इव दृश्यते एषः। सपादहस्तत्रयपरिमाणं दीर्घमेतत् करपत्रम्। एतद्विराड्मत्स्यस्य देहात् सार्द्धद्वि 'मण' तैलं प्राप्तम्। किं बहुना मत्स्योऽयं सामुद्रिकः। भागीरथ्याः सागरसङ्गमसुखात् अधशेषे धान्यक्षेत्रमासं प्राप्तः। एष मत्स्यः सुतीक्ष्णेन सुदृढेन च करपत्रेणात्मानं रक्षति, भिन्नांश्च जलचरजन्तूनाक्रामति। इमे दन्तबद्धाःसन्तः अर्णवपोताक्रमणे न कुण्ठिताः, का कथा नौकाक्रमणे। क्षुद्रनौकातलदेशस्थः काष्टफलकः एतेषां करपत्रघातेन विदीर्य्यते। अधुनाधृतकरपत्रमत्स्यसदृशो वृहन्मत्स्यः प्रायशः न दृश्यते। कलिकाता'यादु'-गृहस्थितः करपत्रमत्स्यो नैतावत्परिमाणः। अस्य विशालमत्स्यस्य कलिता मुण्डः कलिकातायाः १६२ संख्यके बहुबाजारष्ट्रीट्स्थिते उल्लिखितसमितेर्भवने रक्षितः,–यः कोऽपि नयनातिथिं करोतु।

हिन्दुविश्वविद्यालयः।

विगतनवेम्बरमासस्य ऊनत्रिंशे दिवसे काशीस्थ-हिन्दुविश्वविद्यालय-संसदः तृतीयवार्षिकमधिवेशनं सञ्जातम्। अशेषगुणालंकृतार्य्यकुलगौरवभूतः श्रीमान् सिन्धियाराज्याधीश्वरस्तत्र सर्व्वाध्यक्षत्वेन माननीयश्रीयुक्त-मदनमोहनमालव्य-महाशयस्तु सहकारित्वेन रायबाहादुरोपाधिधारी श्रीयुक्त जि· एन्· चक्रवर्त्ती महोदयश्च तत्सहकारित्वे निर्व्वाचितः।

सदोविवरणम्।

विगतमार्गशीर्षमासस्य षष्ठदिवसे शनिवासरे ऽपराह्णे काश्यां वाराणसीशाखासाहित्यपरिषदः अधिवेशनमभूत्। वङ्गदेशीयज्योतिर्व्वित् श्रीमन्नारायणज्योति

भूषणमहाशयः सभापतेरासनं समलञ्चकार । श्रीमान् हरिहरशास्त्री महामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नमहाशयस्य मृत्युतिथिमुपलक्ष्य जीवनं तस्यैव समालोच्य प्रबन्धमेकमपठत् । एकचत्वारिंशतो-वर्षेभ्यः प्राक् न्यायरत्नमहाशयेन वार्त्तावहे बङ्गभाषया लिखितः प्रबन्धोऽपि तत्र समुद्धृत आसीत् । अवसाने च शाखापरिषदः सहकारिसभापतिः श्रीयुक्त[illegible]मुखोपाध्याय आचचक्षे यत् पञ्चशतवर्षेभ्यः प्राक् सुदूरे प्रवासे शाखापरिषत्पुस्तकालयो बङ्गसाहित्यसमाजश्च संस्थापितः आसीत् । वार्द्धक्ये तु समुपस्थिता हीनदशा बङ्गसाहित्यसमाजस्य । न लभ्यते एतादृशं स्थानं यत्र पुस्तकालयः पाठागारः सभायाश्चाधिवेशनं भवितुमर्हति । अधिकभृतिप्रदानेन योग्यस्थानसंग्रहाय नास्ति सामर्थ्यं सभायाः । बहूनां बङ्गवासिधनिनां काश्यां भवनानि सन्ति, किन्तु कश्चिदपि यदि कृपया स्वभवनैकदेशे सभायाः स्थानं दद्यात्, तर्हि विदेशेऽस्मिन् बङ्गसाहित्यचर्च्चायाः यथेष्टं साहाय्यं भवेत् । तत्र सदसि बहवो विख्याताः सभ्याः समुपस्थिता आसन् ।

विगतस्य डिसेम्बरमासस्य ऊनविंशदिवसादारभ्य द्वाविंशतितमं दिवसं यावत् वाराणस्यां भारतसङ्गीतमहासभायाः अधिवेशनमासीत् । तृतीयाधिवेशनमिदम् । ऋतुचन्द्रग्रहभूमिते खृष्टीयसंवत्सरे बरोदाराज्ये प्रथमाधिवेशनं, तथा वसुशशिग्रहभूमिते इंलण्डीयसंवत्सरे भारतीयराजधान्यां दिल्लीनगर्य्यां द्वितीयाधिवेशनमभूत् । प्रथमाधिवेशनकाले अशेषगुणनिधिः भारतराजन्यवृन्दवृन्दारको बरदाधिपतिः, द्वितीयाधिवेशनकाले पुण्यश्लोको महानुभावः अभिजातकुलवरेण्यः रामपुरप्रदेशाधिपतिश्च [illegible] स्वीचकार । तृतीयाधिवेशने रामनगर-राज्याधिपतिस्तु सभाध्यक्षत्वेन तथा सहकारि सभाध्यक्षत्वेन राजा मुनसीमाधोलालश्च निर्व्वाचितोबभूव । श्रीमान् शिवेन्द्रनाथवसुमहाशयस्तु अभ्यर्थनासमितेः कार्य्यसम्पादकत्वेन वृत इति ।

विगतस्य डिसेम्बरमासस्य षड्विंशदिवसे तथा सप्तविंशदिवसे पुरीधाम्नि उत्कलसम्मिलन्याः पञ्चदशवार्षिकमधिवेशनमभवत् ।

सोऽहंस्मृतिसभा ।

विगतस्य डिसेम्बरमासस्य षष्ठदिवसे शनैश्चरदिनेऽपराह्णे परमहंससोऽहंस्वामिनः ब्रह्मीभावमुपलक्ष्य तदीयकाशीस्थस्वकीयाश्रमे प्रथमवार्षिकोत्सवस्याधिवेशनमभवत् । तत्र सदसि बहवो मानार्हाः सभ्यतमाः सन्न्यासिनो ब्रह्मचारि-

गाश्च समुपस्थिता आसन्। भक्तप्रवरोऽसौ हरिहरद्वै महाशयस्तु प्रयागात् समुपस्थित आसीत्। सोऽहंस्वामिन इवाद्वैततत्त्वविदः सन्न्यासिनः स्मृतिसभायां कोऽपि सभापतेरासनं समलङ्कर्त्तुं नैच्छत्। तमेव महात्मानं मनसि सभापति-रूपेण परिकल्प्य सभापतेरासनं शून्यमेव संरक्षितमिति। भारतधर्म्ममहामण्ड-लस्य केनचित्ब्रह्मचारिणा स्वामिनमनुस्मृत्यैका कविता तत्र पठिता, ततो महोपदेशकेन श्रीयुक्तगोपालचन्द्रवेदान्तशास्त्रिणा घटिकाद्वयं यावत् तज्जीवनी तन्मतवादश्च समालोच्य वक्तृता प्रदत्ता। अवसाने च स्वामिनः आबाल्यसुहृत् श्रीमान्गिरीशचन्द्रवासनवोशमहाशयवरः स्वामिविषयं किञ्चित् समालोच्य प्राक् सोऽहंस्वामिना यत् सङ्गीतं सदा गीतं तदेव तत्र गीतवान्। ततो रजनी-मुखे सभा समाप्तिं यातेति।

आगामिडिसेम्बरमासे कलिकाता-महानगर्यां निखिलभारतवर्षीय-विज्ञान-सम्मेलनस्य अधिवेशनं भविष्यति। ये च भारतीयाः देशान्तरवासिनश्च प्रधानतमाः वैज्ञानिकाः तेऽस्यां सम्मिलन्यां उपस्थास्यन्ते।

शोकसंवादः।

अहो! पुनरपि भारतभूमेः [illegible]कमपहृतम्। भारतविश्रुतो नैया-यिको बङ्गानां गौरवभूतो विद्वज्जनलीलानिकेतस्य भट्टपल्लीग्रामस्य, प्रधानाध्यापको मूलाजोडसंस्कृतविद्याभवनस्य, महामहोपाध्यायः पण्डितवरेण्यः शिवचन्द्रसा-र्व्वभौममहाशयो विहाय नश्वरमिमं संसारं दिवं ययौ। मरणसमये तद्वयः अशीतेः परमासीत्। तल्लोकान्तरप्राप्तिस्तु आकालिकीति न वयं अनुशोचामः। एतदेवा-स्माकमनुशोचनीयं यत् तदीयपरित्यक्तासनपरिग्रहणयोग्यः कश्चिदस्ति सुयोग्यो विद्वद्वरो बङ्गदेशे भारते वेति। न पुनरस्माकं नयनगोचरो भविष्यति तादृशः कुशाग्रतीक्ष्णबुद्धिसम्पन्नो [illegible]। स्वर्यातस्य भारतरत्नस्य महामहोपाध्याय-राखालदासन्यायरत्नमहाशयस्य पदमधुनापि शून्यमेवास्ति। अधुना शिवचन्द्रसार्व्वभौमस्यापि अधिकृतासनं शून्यमेव संवृत्तम्। न जाने कदेयं शून्यता पूर्णतां यास्यतीति। शोकसन्तप्तस्य सार्व्वभौमसन्तानवर्गस्य शोकमभि-लक्ष्यास्माभिरपि समवेदना प्रकाश्यते।

पारस्ये भविष्यद्वक्ता ।

"पारसिक" आब्दुलवाहेति नामधेयः कश्चिद् भविष्यद्वक्ता आविर्भूतवान्, अस्य पितुर्नाम वाहाउल्लेति । कथयत्ययं जगदेकदा नवीनाकारं भविष्यतीति । तदा मनुष्याणां धर्म्माचार-पद्धतयश्च सर्व्वा एव परिवर्त्तिष्यन्ते । अनिन्दनीया जगति अनुष्ठीयमानाः सर्व्वे एव धर्म्माः । कालवशात्तु प्रविशति सर्व्वस्मिन् धर्म्मे आविलता, यस्मिन् धर्म्मे यः समजायत, स एव तस्य धर्म्मः । अतोऽसौ अवश्यमेव पालनीयः

"पेलमेल-गेजेटा"ख्य—सुप्रसिद्धपत्रकस्य कश्चित् संवाददाता एवं लिलेख, काचि'द्वार्किण'देशसम्भूता धनवती नारी "फिलाडेल्फिया" नगरस्य प्राचीनकीर्त्ति-मन्दिरस्यदृश्यागारे आर्य्यमन्दिरमेकं समस्थापयत् । श्रूयते सा हि भूरिधनव्ययेन मन्दिरमिदं भारतवर्षात्—आमूलात् शीर्षपर्य्यन्तं समुत्तोल्य अर्णवपोतेन स्वदेशं प्रापयामास । मार्किनदेशे ईदृशी कौतुकवार्त्ता अन्तरा अन्तरा प्रकाश्यते । पुरा त्रेतायां पवननन्दनः समग्रं गन्धमादनपर्व्वतमुत्पाट्य यथैव लङ्कां नीतवान्, तथैव महिलेयं भारतवर्षात् समग्रमेव मन्दिरमनयत् । प्रेमपुष्पम् ? ?

समयोपयोगि अनुष्ठानम् ।

कस्यचित् संवाददातुर्विज्ञप्तिरेषा—वर्त्तमानशिक्षापद्धति र्न देशस्याभावानु-यायिनी । धारणेयं वर्त्तमाने जनानां बहुमता । एतद्दूरीकरणाय नानाविधा चेष्टाऽपि सर्व्वत्रारब्धा । फरिदपुर-सुयोग्य-म्याजिष्ट्रेट मिः जे० एन० राय महोदयस्यानुकूल्येन अत्यल्पकालमध्ये पूर्व्वोक्त'जिला'मध्ये विभिन्नस्थानेषु विभिन्नाः शिल्पविद्यालयाः स्थापिताः । अतोतवर्षे 'भट्टा' 'करोनेसन्' विद्यालयस्य शाखा-स्वरूपेण एकः शिल्पविद्यालयः प्रतिष्ठितः अस्य नामाक्षराणि भवन्ति तथैव म्याजिष्ट्रेटबाहादुरस्य यथा । देशश्च दुर्भिक्ष-पीडितः ईदृशसङ्कटकाले भट्टा-तुल्ये क्षुद्रग्रामे आत्मरक्षा-चेष्टा आनन्ददायिका नास्त्यत्र विकल्पः । देशस्य मङ्गलं हि एतदनुष्ठानस्य व्याप्त्यनुयायि । वयं पूर्व्वापरं एतत्प्रकारानुष्ठानेषु बद्धपक्ष-पाताः । यदि विश्वविद्यालयस्य उपाधिमाया मसीजीविकामोहश्च न त्रुट्येत्, तदा कल्याणं न सम्भवेत् । वयं एतादृशविद्यालयस्य शुभानुध्यायिनः ।

ननु सम्भवत्वेवं सामान्यरूपेण विवेकग्रहः। तथापि सामान्यान्येव बहूनि सन्ति, परिणामित्वसंहत्यकारित्वसुखदुःख-मोहात्मकत्वचतुर्विंशतितत्त्वत्वादीनि अतस्तैस्तैः रूपैर्विवेक-ग्रहाणां मोक्षहेतुत्वेऽननुगमदोष इति चेन्न अभिमान-प्रतिबन्धकज्ञानत्वेनैवानुगमादिति। अथैवं सामान्यरूपेण

गौरवात् जडत्वेन घटाविशेषाच्च। तथाच ब्रह्मणोऽनुभवव्याप्यत्वानङ्गीकारे विदुषां ब्रह्मणि व्यवहारो न स्यादिति। यत्तु स्वप्रकाशत्वादेव ब्रह्मणि व्यवहारो भवति तद्विषयकज्ञानस्य तद्व्यवहारहेतुत्वकल्पने गौरवात्। वृत्तिव्याप्यत्वं तु व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्त्यर्थमपेक्षते इत्युच्यते, तदप्यसारम्, समानविषयकत्व-प्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वेनैव व्यवहारत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वाद्, दृष्टं विहायात्मव्यव-हारे अदृष्टकल्पनानौचित्याच्च। अज्ञानाख्यतमसो व्यवहारप्रतिबन्धकत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च, ज्ञानाभावादेव व्यवहाराभावसम्भवात् सुषुप्त्यादौ ज्ञानानुत्पत्त्यर्थं तमसो वृत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकल्पयतया पुनर्व्यवहारप्रतिबन्धकत्वकल्पनावैय-र्थ्याच्चेति"। योगवार्त्तिके चोक्तम्"यदपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोऽभ्युपेत्य फलव्याप्यत्वं वेदान्तिब्रुवैरपलप्यते तदपि मोहादेव, फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतु-तायाः क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेः। अन्यथा घटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पना-वैयर्थ्यात्। 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्यादि वाक्यानि च लौकिक-मनआदिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति, 'मनसैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुत्यन्तरात् अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति,इत्यादिश्रुत्या योगिमनो-विषयत्वावगमाच्च। न तु फलव्याप्यत्वं निराकुर्वन्ति मनआदीनां जडत्वेन फलानाधारत्वात्। फलं विना शास्त्रादीनां ब्रह्मणि प्रमाणत्वासंभवादि"ति अन्यच्च प्रवचनभाष्ये द्रष्टव्यम्।

उक्तेषु विवेकग्रहहेतुषु परिणाम्यपरिणामित्वादिषु सर्वेषां हेतूनां संग्राहकस्यानु-गतरूपस्याभावेन अननुगमाख्यं दोषं दर्शयितुम् आदौ पूर्वोक्तरीत्या विवेकग्रहस्य सम्भावनामाह,—"नन्वि"ति। "नन्वि"ति = विप्रतिपित्त्योक्तसूचकमव्ययम्। "सामान्यरूपेण" = सामान्यधर्मपुरस्कारेण। अननुगमं दर्शयितुं शङ्कते "तथा

विवेकस्यैव सर्व्वाभिमाननिवर्त्तकतया नाहं देहो नेन्द्रियाणीत्यादिप्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथं घटेत इति चेन्न अवान्तरविवेकानां सामान्यविवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति। (ड)

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते सांख्यसारे मोक्षहेतुविवेकज्ञानस्य स्वरूपस्य परिच्छेदः ॥

पो"ति । "तथापि" = पूर्वोक्तरूपेण विवेकग्रहसम्भवेऽपि । अननुगमप्रदर्शनाय सामान्यधर्म्माणां बहुरूपतां दर्शयति "परिणामित्वे"ति । एषु परिणामित्वादिषु सर्वेषु हेतुषु तावत्पदार्थानां संग्राहकस्य कस्यचिदेकस्य अनुगतरूपस्याभावेन सर्वेषां हेतूनां संग्रहः न सम्भवतीत्यर्थः । उक्तशङ्कां निषेधति "ने"ति । सर्वेषु हेतुषु अनुगतरूपमाह,—"अभिमाने"ति ।"अभिमानस्य" = अनात्मनि आत्मधर्म्मारोपस्य, "प्रतिबन्धकं" = विरोधि, यज्ज्ञानं तत्त्वं सर्वत्र अनुगतं रूपम् ; सर्वेषु परिणामित्वादिज्ञानेषु अभिमानप्रतिबन्धकज्ञानत्वस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तयुक्त्या सामान्यरूपेण विवेकग्रहसिद्धौ देहेन्द्रियादिभ्यः पुरुषस्य भेदप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधं शङ्कते "अथैवमि"ति । "एवं" = पूर्वोक्तप्रकारेण । "सामान्यरूपेण" = परिणामित्वादिसामान्यधर्म्मद्वारेण । "विवेकस्यैव" = भेदज्ञानस्य एव । एवकारः भिन्नक्रमः सामान्यरूपेण इत्यन्वयी, सामान्यरूपेणैवेत्यर्थः । अनेन देहेन्द्रियादिविशेषविवेकज्ञानं व्यावृत्यते । "सर्वाभिमाननिवर्त्तकतया" = सर्वेषु अनात्मसु प्रकृत्यादिषु आत्माभिमानस्य प्रतिबन्धकत्वेन । "नाहं देहः" = आत्मा देहाद् भिन्नः "नेन्द्रियाणि" = आत्मा इन्द्रियेभ्यः भिन्नः । "इत्यादिप्रत्येकरूपैः विवेकग्रहाणां" = देहेन्द्रियादिप्रत्येकविशेषपदार्थप्रतियोगिकभेदज्ञानानाम् । "श्रुतिस्मृत्योः" = "यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद, यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरः" इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणादिश्रुतौ तथा "समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग् भूप व्यवस्थितः" इत्यादिस्मृतौ च । अत्र शङ्कायां सिद्धान्तमाह,—"अवान्तरविवेकानामिति" = देहादिविशेषपदार्थप्रतियोगिकभेदज्ञानानाम् । सर्वेषां देहादिविशेषपदार्थानां

प्रकृत्यादिसामान्येषु अन्तर्भावेन विशेषज्ञानमन्तरेण सामान्यज्ञानासम्भवात् विशेषज्ञानानि सामान्यज्ञानस्य हेतुतया तस्यैव प्रपञ्चभूतानीति भावः । (ङ)

इति श्रीरमेशचन्द्र देवशर्म्मकृते सांख्यसारविवेकप्रदीपे
द्वितीयः परिच्छेदः ।

सांख्यसारः

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ के ते प्रकृत्यादयो येभ्यः पुरुषो विवेचनीय इत्युच्यते ।

प्रकृतिर्बुद्ध्यहङ्कारौ तन्मात्रैकादशेन्द्रियम् ।
भूतानि चेति सामान्याच् चतुर्विंशतिरेव ते ॥

एतेष्वेव धर्म्माभेदेन गुणकर्म्मसामान्यानामन्तर्भावः ।

तत्र प्रकृतित्वं साक्षात् परम्परयाऽखिलविकारोपादानत्वम् ।

द्वितीयाध्याये मोक्षसाधनविवेकज्ञानस्वरूपमुक्त्वा इदानीमुपोद्घातसङ्गत्या विवेकप्रतियोगिपदार्थनिरूपणाय पृच्छति "अथ के ते प्रकृत्यादय" इति। "येभ्यः" = प्रकृत्यादिभ्यः। अत्र प्रकृत्यादीनां प्रतियोगित्वप्रदर्शनार्था पञ्चमी । "विवेचनीयः" = पृथक्कृतया साक्षात् कर्त्तव्यः। चतुर्विंशतिपदार्थान् गणयित्वा दर्शयति "प्रकृति-रि"ति । ननु वैशेषिकाद्यभिमतानां गुणकर्म्मसामान्यादिपदार्थानाम् असंग्रहाद्न्यूनताऽस्य शास्त्रस्येत्याशङ्क्याह,—"एतेष्वे वे"ति । "एतेषु" = पूर्वोक्तप्रकृत्यादिषु । एवकारेण = एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वं व्यावृत्तम् । "धर्म्मधर्म्म्यभेदेन" = गुणगुणिक्रियाक्रियावज्जातिव्यक्तिविशिष्टरूपकेवलरूपावयव्यवयवांशांशानामभेदेन । "गुणकर्म्मसामान्यानां" = रूपादीनां गुणानाम्, उत्क्षेपणादीनां कर्म्मणां, सत्ताद्रव्यत्वगोत्वादिजातीनामित्यर्थः । "अन्तर्भावः" = प्रकृत्याद्यभेदेन सिद्धिः । अत्रेदं बोध्यम्,—गुणः

प्रकृष्टा कृतिः परिणामरूपाऽस्या इति व्युत्पत्तेः । प्रकृतिः शक्तिरजा प्रधानमव्यक्तं तमो मायाऽविद्येत्यादयः प्रकृतेः पर्य्यायाः ।

ब्राह्मीति विद्याऽविद्येति मायेति च तथा परे ।
प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः ॥ इति स्मृतेः । (ढ)

साच साम्यावस्थयोपलक्षितम् सत्त्वादिद्रव्यत्रयम् । कार्य्य-सत्त्वादिवारणायोपलक्षितान्तम् । साम्यावस्था च न्यूनाधिक-

---

पटः, चलः घटः, गौः, इत्यादिषु प्रतीतिषु गुणगुण्यादीनां सामानाधिकरण्यदर्श-नात् तयोरभेदः भेदश्च सिध्यति, न हि अत्यन्तभेदे गौः अश्व इत्यादौ सामानाधि-करण्यप्रतीतिः, नापि अत्यन्ताभेदे घटः कलश इत्यादौ तथा प्रतीतिर्भवति, अतः गुणगुण्यादीनां भेदाभेदौ अङ्गीकार्य्यौ, ततश्च तयोरभेदाङ्गीकारेण शुक्लादि-रूपादीनां घटाद्यभेदस्वीकारात् नातिरिक्तपदार्थसिद्धिः । भेदाभेदानुमाने प्रयो-गश्च एवमवगन्तव्यः,—गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वात्, तद-र्थश्च, गुणादिकं = गुणः, क्रिया, जातिः, विशिष्टरूपम्, अवयवी, अंशी । गुण्या दिना = गुणिना, क्रियावत्या, व्यक्त्या, केवलरूपेण, अवयवेन, अंशेन । "भिन्नाभिन्नं" = भेदाभेदोभयवत् । "समानाधिकृतत्वात्" = अभेदसंसर्गकधीविषयतायोग्यत्वात्—पराभ्युपगतसमवायतादात्म्यभिन्ना ये संयोगादयः तेषामन्यतमसम्बन्धेन गुण्यादि-विशेषणिका या धीस्तदन्या गुणादिविशेषणिका या धीस्तद्विशेष्यत्वादिति यावत् । विस्तरस्तु आकरे द्रष्टव्यः । प्रकृतिसामान्यं लक्षयति,—"साक्षादि"ति, तस्याः व्युत्पत्तिं दर्शयति, "प्रकृष्टे"ति । तत्पर्य्यायं दर्शयति,—"प्रकृतिरि"त्यादिः । अत्र-स्मृतिं प्रमाणयति "ब्राह्मी"ति । (ढ)

लक्षणाय प्रकृतिमुद्दिशति,—"सा चे"ति । लक्षणमाह,—"साम्यावस्थये"ति = साम्यावस्थयोपलक्षितं गुणत्वेन परिभाषितं सत्त्वादिद्रव्यत्रयं प्रकृतिरित्यर्थः । साम्यावस्थयोपलक्षितमिति विशेषणस्य प्रयोजनमाह,—"कार्य्यसत्त्वादी"ति । कार्य्यसत्त्वादिः = महदादिरूपेण परिणतसत्त्वादिः । साम्यावस्थाशब्दस्यार्थ-

भावेनाऽसंहननावस्था अकार्य्यावस्थेति यावत्। महदादिकन्तु कार्य्यसत्त्वादिकं न कदाप्यकार्य्यावस्थं भवतीति तद्व्यावृत्तिः। वैषम्यावस्थायामपि प्रकृतित्वसिद्धये उपलक्षितमित्युक्तम्। अकार्य्यमिति तूपलक्षितान्तस्य निष्कृष्टार्थः। सत्त्वादिगुणवती सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृतिरिति न शङ्कनीयम्।

सत्त्वादीनामतद्धर्म्मत्वं तद्रूपत्वादिति सांख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वहेतुना प्रकृतिधर्म्मत्वप्रतिषेधात्।

माह,—"साम्यावस्था चे"ति। "न्यूनाधिकभावेन"=विसदृशपरिणामेन उद्भूतानुद्भूतरूपेण अङ्गाङ्गिभावप्राप्त्या। "असंहननावस्था"=आरम्भकसंयोगिनामिलितावस्था। यस्यामवस्थायां सत्त्वरजस्तमांसि विसदृशपरिणामाभावेन तुल्यतया वर्त्तन्ते तादृशी अवस्था, प्रलयावस्थेत्यर्थः। तस्यैवार्थमाह,—"अकार्य्यावस्थे"ति। अतिव्याप्त्यभावं दर्शयति,—"महदादिकं त्वि"ति। "कार्य्यसत्त्वं"=महत्तत्त्वरूपेण परिणतम् उद्भूतं सत्त्वम्। सत्त्वस्य उद्भूततया परिणामेनैव महत्तत्त्वस्य उत्पत्तिः, अतः तस्य कार्य्यसत्त्वस्य न कदापि साम्यावस्थेति नातिव्याप्तिरित्याह,—"न कदापीत्यादि"। उपलक्षितपदोपादानस्य प्रयोजनमाह,—"वैषम्यावस्थायामपी"ति। कारणसत्त्वस्य वैषम्यावस्थायामपि सत्त्वेन तस्य तदानीं साम्यावस्थाऽभावेन अव्याप्तिः स्यात्, तद्दोषवारणाय "उपलक्षितम्" इति विशेषणम्। कारणसत्त्वादिगुणत्रयाणां प्रलयकाले सदृशपरिणामात् साम्यावस्थासत्त्वेन साम्यावस्थोपलक्षितत्वं सर्व्वदैव तत्रास्ति, तेन सृष्टिकाले वैषम्यदशायामपि न प्रकृतित्वहानिः। प्रतियोगिव्यधिकरणतदभावस्याभाववत्त्वस्यैव तदुपलक्षितत्वरूपत्वात्। यथा यदा कदाचित् काकसत्त्वेन काकोपलक्षितं देवदत्तस्य गृहमिति। उपलक्षितान्तविशेषणस्य निष्कृष्टार्थमाह "अकार्य्यमि"ति।

"एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः स्युरनपायिनः"इत्यादिस्मृतिवचने प्रधानस्येति षष्ठ्या भेदबोधकतया सत्त्वरजस्तमसां प्रकृतेः भेदं तद्धर्म्मकत्वञ्चेति आशङ्क्य गुणानां प्रकृत्य-

योगसूत्रतद्भाष्याभ्यामपि गुणानामेव प्रकृतित्ववचनाच्च। गुणेभ्य एव कार्य्योत्पत्तौ तदन्यप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्याच्च। 'प्रकृतेर्गुणा' इत्यादिवाक्यं तु वनस्य वृक्षा इतिवद् बोध्यम्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः।" इति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्य्यत्ववचनन्तु गुणनित्यतावाक्यविरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्य्यसत्त्वादिपरमेव। (ण)

महदादिसृष्टिर्हि गुणवैषम्याच्छ्रूयते। तत्र वैषम्यं सजातीयसंवलनेन गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः

भेदं साधयति,—"सत्त्वादिगुणवती"ति। "सत्त्वादिगुणवती"त्यनेन = सत्त्वादीनां प्रकृतिधर्म्मत्वमाशङ्कितम्। "सत्त्वाद्यतिरिक्ते"त्यनेन = सत्त्वादिभ्यः प्रकृतेः भेदाशङ्का कृता। पूर्वोक्तां शङ्कां प्रतिषेधति,—"इति न शङ्कनीयमिति"। शङ्कानिषेधे हेतुत्वेन सांख्यसूत्रं प्रमाणयति "सत्त्वादीनामि"ति (६।७९) सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्म्मत्वं नास्ति प्रकृतिस्वरूपत्वादिति सूत्रार्थः। सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वं प्रदर्शयन् हेतुमुखेन स्वयं सूत्रार्थं विवृणोति "सत्त्वादीनामि"ति। योगसूत्रं तद्भाष्यं च प्रमाणयति, "योगसूत्रे"ति। तथाच योगसूत्रं "प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" इति, तद्भाष्यञ्च,—"प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, स्थितिशीलं तमः इति। एते गुणाः इत्युपक्रम्योपसंहारः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ती"ति। सत्त्वादीनां प्रकृतेरनतिरेके युक्तिमाह,—"गुणेभ्य एवे"ति। सत्त्वादिगुणानां प्रकृत्या भेदाभावे प्रकृतेर्गुणा इत्यादिभेदार्थकषष्ठ्या अनुपपत्तिमाशङ्क्य तदर्थमाह, "प्रकृतेर्गुण" इति। प्रकृतेः गुणकारणत्वबोधकस्मृतिवाक्यार्थमाह, "सत्त्वादीनामि"ति। "महत्तत्त्वकारणीभूतकार्य्यसत्त्वादिपरमेव" = बुद्धितत्त्वजनकजन्यसत्त्वादिप्रतिपादकमेव। "एव" कारेण प्रकृत्यात्मकनित्यसत्त्वादीनां व्यावृत्तिः। (ण)

कार्य्यसत्त्वादिसत्तायां प्रमाणमादर्शयन् महदादिसृष्ट्युपपादनार्थं गुणानां विसदृशपरिणामरूपवैषम्यमाह,—"महदादिसृष्टिर्हि" इति। "गुणवैषम्यात्" =

सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः परिणाम इति । एतेन अष्टाविंशति-तत्त्वपक्षोऽप्युपपादितो मन्तव्यः । वैषम्य एव सत्त्वादिव्यवहारश्च श्रुतौ दृश्यते । यथा तम एवेदमग्रे आस, तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद् वै रजसोरूपं, तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद् वै सत्त्वस्य रूपमिति । (त)

गुणानां विसदृशपरिणामात् । कीदृशं तद्गुणानां वैषम्यमित्याह,—"तच्च वैषम्य-मि"ति । "स्वजातीयसंवलनेन" = तुल्यजातीयसत्त्वादिगुणावष्टम्भेन । सत्त्वादीना-मनेकव्यक्तिकतया सत्त्वं स्वतुल्यजातीयानेकसत्त्वादिगुणव्यक्त्याश्रयद्वारा रजस्तम-सामभिभवेन अभिव्यक्तं भवति, तदा च सत्त्वस्य अधिकः भागः स्वल्पाभ्यां च रजस्तमोभ्यां संसृष्टो भवति । तया च अभिव्यक्त्या सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वेन प्रकाशरूपं फलं जायत इत्यर्थः । "गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः" = रजस्तमोव्यावृत्तप्रकाशाख्यफलोपधानविशिष्टः । "सत्त्वादिव्यवहारयोग्यः" = प्रकाशादिफलोपहिततया व्यवहारयोग्यतामापन्नः । "परिणामः" = प्रकाशादि-फलोपाधानविशिष्टतया धर्म्मान्तरवैशिष्ट्यापत्तिः । पूर्वोक्तप्रकारेण कार्य्यसत्त्वादि-स्वीकारे अष्टाविंशतितत्त्वपक्षस्यापि उपपत्तिर्भवतीत्याह, "एतेने"ति । "एतेन" = कार्य्यसत्त्वाद्युपपादनेन । प्रसिद्धैः पञ्चविंशत्या तत्त्वैः सह कार्य्याणां सत्त्वरज-स्तमसां सङ्कलनेन अष्टाविंशतिः तत्त्वानि भवन्तीत्यर्थः । वैषम्यावस्थायामेव सत्त्वादिव्यवहारे श्रौतं प्रमाणमुपन्यस्यति, "वैषम्य एवे"ति । "एव" कारेण साम्यावस्थायां प्रलये व्यवहाराभावः सूचितः । श्रुतिवाक्यमुदाहरति,—"तम एवेद-मि"ति । श्रुत्यर्थस्तु,—"अग्रे" = सृष्टेः प्राक्, "तम एव आस" = गुणत्रयस्य सदृशपरिणामेन व्यवहारायोग्यं तमोरूपं प्रधानम् एव आसीत् । "तत्" = तमोरूपं प्रधानम् । "परेण" = पुरुषेण ; "ईरितं" = प्रेरितं, क्षोभ्यमाणमिति यावत् । "विष-मत्वं प्रयाति" = सृष्ट्यभिमुखं भवति ; तेन च व्यवहारयोग्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः । "एतद्वै रजसो रूपं" = एतदेव व्यवहारयोग्यतामापन्नं रजः, यत् तद् रजः परेण ईरितं सत् विषमत्वं प्रयाति । एवं एतद्वै सत्त्वस्य रूपं यत् तत्सत्त्वं परेण ईरितं विषमत्वं प्रयाति इति । (त)

सत्त्वादित्रयञ्च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादिगुणवत्तया संयोगविभागादिमत्तया अनाश्रितत्वोपादानत्वादिना च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च गुणशब्देनोच्यते इन्द्रियादिवत्। गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु धर्मधर्म्यभेदात्। मनसः संकल्पात्मकत्ववत्। तत्र सत्त्वं सुखप्रसादप्रकाशाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु सुखात्मकमुच्यते। एवं रजोऽपि दुःखकालुष्यप्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु

सत्त्वादीनां वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वमुपपादयितुं तत्परिभाषितगुणत्वस्य प्रत्याख्यानद्वारेण स्वशास्त्रसङ्केतितगुणशब्दाभिधेयत्वे हेतुं चाभिधातुमाह,—"सत्त्वादित्रयमि"ति। सत्त्वादीनामगुणत्वे द्रव्यत्वे च हेतुमाह,—"सुखप्रकाशे"-त्यादि। वैशेषिकशास्त्रे द्रव्याणामेव गुणक्रियाश्रयत्वस्य अनाश्रितत्वस्य उपादानत्वस्य च प्रसिद्धत्वा, तथा गुणानां तदभावस्य निश्चयेन न सत्त्वादीनां वैशेषिकशास्त्रप्रसिद्धगुणत्वमपि तु द्रव्यत्वमेवेत्यर्थः। ननु तेषामुक्तयुक्त्या द्रव्यत्वं सिद्धं चेत् तदा तत्र गुणत्वप्रसिद्धेः का उपपत्तिरित्यत आह,—"द्रव्यत्वेऽपी"ति। "द्रव्यत्वेऽपि"=वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वे सिद्धे सत्यपि। एषां गुणशब्दवाच्यत्वे एको हेतुः,—"पुरुषोपकरणत्वादि"ति "पुरुषोपकरणत्वात्"=पुरुषभोग्यत्वात्, भोग्यं हि भोक्तुः शेषतया गुणः। अपरमपि हेतुमाह,—"पुरुषबन्धकत्वादि"ति=पुरुषपशुबन्धहेतुत्रिगुणरज्जुसाम्याद् गुणत्वमित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह,—"इन्द्रियादिवदि"ति=यथा इन्द्रियाणि भोगसाधनतया भोक्तुः पुरुषस्य गुणाः, तथेत्यर्थः। सत्त्वादिगुणानां द्रव्यात्मकत्वे तेषां सुखदुःखमोहरूपगुणाभेदप्रतिपादकवाक्यस्यानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुपपादयति,"गुणानामि"ति। "धर्मधर्म्य"भेदात्=धर्मिणा सत्त्वादिना तद्गुणस्य सुखादेः, द्रव्यगुणयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेः भेदाभेदयोः प्रमाणसिद्धत्वादभेदविवक्षया सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकत्वमुक्तमित्यर्थः॥

अत्र दृष्टान्तः "मनस" इति। सङ्कल्पात्मकता"=संशयाद्यात्मकवृत्त्यात्मकता। सत्त्वादीनां विवेकज्ञानोपयोगितया साधर्म्यमुच्यते "तत्रे"ति। "तत्र"=सत्त्वा-

दुःखात्मकमुच्यते। तथा तमोऽपि मोहावरणलक्षणाद्यनेक-धर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते। त एव धर्म्मास्तेषां लक्षणानि भवन्ति। सत्त्वादिसंज्ञा चान्वर्था, सतो भावः सत्त्वमुत्तमत्वमिति व्युत्पत्त्या हि धर्मप्राधान्येनोत्तमं पुरुषोप-कारणं सत्त्वशब्दार्थः। मध्यमञ्च रजःशब्दार्थः रागयोगात्। अधमं च तमःशब्दार्थः, अधर्म्मावरणयोगात्। (थ)

तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकमसंख्यव्यक्तयः। "लघुत्वादि-धर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामि"ति सांख्यसूत्रात्। अत्र हि सूत्रे लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव

दिषु। सत्त्वधर्म्मान् कथयितुमुपक्रमते,—"सत्त्वमि"ति। सत्त्वधर्म्मा उच्यन्ते,—"सुखे"ति, आदिशब्देन लघुत्वादीनां संग्रहः। पूर्ववद् रजसो धर्म्मान् दर्शयति,—"एवं रजस" इति। आदिशब्दाद् उपष्टम्भकत्वादीनां संग्रहः। तमसो धर्म्मान् आह "तथा तमोऽपी"ति, आदिशब्दाद् गुरुत्वादीनां संग्रहः। यद्येवं सत्त्वादीनामनेक-धर्म्मकत्वं तदा कथं केवलसुखदुःखमोहात्मकत्वव्यवहार इत्याशङ्कानिरासाय "प्राधान्यतः सुखात्मकमुच्यते" इत्यादिरूपाणि साधर्म्म्यवाक्यावसानानि ज्ञातव्या-नीति। सत्त्वादीनां प्रत्येकं लक्षणाभिधित्सया आह,—"त एव धर्म्मा" इति। "ते" = सुखादयः। सुखादीनाम् इतरव्यावर्त्तकतया तल्लक्षणत्वमित्यर्थः; इतरव्यावर्त्तक-धर्म्मस्यैव लक्षणार्थत्वादिति। एवञ्च सुखादिधर्म्मकत्वं सत्त्वत्वमित्यादिलक्षणमा-यातमित्यर्थः। गुणानां सत्त्वादिसंज्ञायां कारणमाह,—"सत्त्वादिसंज्ञे"ति। "अन्वर्थाः" = अनुगतः अर्थः येषां ते, योगलभ्यार्थयुक्ता इत्यर्थः। योगार्थं दर्शयति, —"सतः भाव" इति। (थ)

केचित् सत्त्वादीनामेकैकव्यक्तिकत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तन्मतखण्डनाय सत्त्वादीनाम-संख्यव्यक्तिकत्वं प्रतिजानीते "तानि चे"ति। तत्र सांख्यसूत्रं प्रमाणयति, "लघु-त्वादिधर्म्मैरि"ति। स्वयमेव सूत्रं व्याख्याय सत्त्वादीनां बहुत्वमुपपादयति "अत्र ही"ति। बहुषु समानेषु विद्यमानधर्म्मस्य साधर्म्म्यशब्दार्थत्वात्, तथा विरूपाणां

रजस्तमोभ्यां वैधर्म्म्यम् । एवं चलत्वादिना गुरुत्वादिना च बहूनां रजसां बहूनां च तमसां तदुभयमुक्तमिति ।

किञ्च यदि सत्त्वादित्रयमेकैकव्यक्तिरेव स्यात् तत् त्रयं विभ्वेव वक्तव्यम् । एकदाऽनेकब्रह्माण्डादिसृष्टिश्रवणात् । तथाच कार्य्याणामनन्तवैचित्र्यं न घटते । न च संयोगवैचित्र्याद् वैचित्र्यं स्यादिति वाच्यम् । विभूनां त्रयाणां गुणानां स्वतः

तादृशधर्म्मस्य वैधर्म्म्यत्वात् साधर्म्म्यवैधर्म्म्ययोरनेकव्यक्तिवृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्, तथा च लघुत्वादिधर्म्माणामधिकरणस्य सत्त्वादेरनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम् । अन्यथात्वे साधर्म्म्यवैधर्म्म्योक्तेरेव विरोधः स्यात् । केषां केषां धर्म्माणां तत्र साधर्म्म्यं, केषां केषां च वैधर्म्म्यं तद्दर्शयति, "बहूनां सत्त्वानामि"ति । लघुत्वादिधर्म्मैः सर्वासां कारणसत्त्वादिव्यक्तीनां साधर्म्म्यम्, रजसां तमसां च वैधर्म्म्यमित्यर्थः । चलत्वादिषु अपि धर्मेषु एवं साधर्म्यं वैधर्म्यं च ज्ञातव्यमित्याह,—"एवमि"ति । "तदुभयम्" = साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति द्वयम् ।

कारणसत्त्वादीनां प्रत्येकमेकैकव्यक्तिकत्वेऽपि कार्य्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिसाधर्म्म्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरेण कारणसत्त्वादीनाम् अनेकव्यक्तिकत्वमुपपादयति "किञ्चे"ति । सत्त्वादीनामेकैकव्यक्तिकत्वाङ्गीकारे आपाद्यदूषणमाह "यदी"ति । यदि सर्व्वोपादानम् एकं स्यात् तदा तत् विभु स्यादित्यर्थः । विभुत्वरूपापाद्यमुपपादयति "एकदे"ति । यत् युगपत् सर्व्वोपादानं तत् सर्वकार्य्यसम्बन्धवत्तया विभु इति व्याप्तेः निश्चयेन सर्व्वोपादानसत्त्वादेः विभुत्वनिश्चयः । तथाच सांख्यसूत्रम्, "परिच्छिन्नं न सर्वोपादानमिति" । सत्त्वादीनां युगपत् सकलब्रह्माण्डकारणत्वे प्रमाणभूतां श्रुतिं स्मारयति, "श्रवणादि"ति । सा च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि"त्यादिरूपा ज्ञेया । ननु भवतु सत्त्वादीनां विभुत्वं का हानिरित्यत आह,—"तथा चे"ति । "तथा च" = कारणसत्त्वादीनां विभुत्वे च । "कार्य्याणां" = महदादीनाम् । विभूनां कारणसत्त्वादीनां प्रत्येकम् एकरूपतया तत्कार्य्याणां वैचित्र्यं न सम्भवतीत्यर्थः । दृश्यते च कार्य्यवैचित्र्यम्, अतः कार्य्यवैचित्र्याभावो निवर्त्तमानः उपादानसत्त्वादीनां विभुत्वं निवर्त्तयतीति सिद्धं

संयोगवैचित्र्यासम्भवात्। द्रव्यान्तरस्य चाऽवच्छेदकीभूतस्याभावादिति। तस्मात् सत्त्वादीनि असंख्यव्यक्तिकान्येव द्रव्याणि। (८)

तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेण वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवदिति सिद्धम्। तानि च सत्त्वादीनि यथायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि। अन्यथा

सत्त्वादीनां परिच्छिन्नानेकव्यक्तिकत्वम्। नन्वेवं प्रकृतिस्वरूपसत्त्वादिगुणानां परिच्छिन्नानेकव्यक्तिकत्वे "परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम्" इत्यादिसूत्रोक्तं प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं कथं सङ्गच्छते इति चेदत्रोच्यते, परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं, तदभावश्च अपरिच्छिन्नत्वरूपव्यापकत्वम्, प्रकृतित्वं च न दैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकं, सर्वत्रैव प्रकृतिव्यक्तीनां विद्यमानतया अत्र प्रकृतिर्नास्तीति अभावस्य अभावात्। कारणसत्त्वादित्रयस्य विभुत्वे प्रत्येकमेकरूपत्वेऽपि तेषामन्योन्यसंयोगवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यं भविष्यतीति शङ्कते "न चे"ति।

विभूनां सत्त्वादिगुणानां अप्राप्तेरभावात् निरवयवत्वाच्च अन्योन्यसंयोगाभावेन संयोगजन्यवैचित्र्यासम्भवप्रदर्शनेन उक्तशङ्कां परिहरति "विभूनामि"ति। "स्वतः" = अवच्छेदकं विना। अत्र किञ्चिदवच्छेदकं भविष्यतीत्यत आह,—"द्रव्यान्तरस्ये"ति। उपसंहरति "तस्मादि"ति (८)।

सत्त्वादीनामसंख्यव्यक्तिकत्वेऽपि तत्र त्रित्ववचनमुपपादयति,—"तेषु त्रित्ववचनन्त्वि"ति। वैशेषिकाणाम् आकाशव्यतिरिक्तानां पृथिव्यादिद्रव्याणां प्रत्येकम् असंख्यव्यक्तिकत्वेऽपि द्रव्यत्वविभाजकपृथिवीत्वाद्युपाधिना नवत्ववत् अस्मन्मतेऽपि सत्त्वादीनां प्रत्येकम् असंख्यव्यक्तिकत्वेऽपि सत्त्वत्वादिधर्मेण त्रित्वमित्यर्थः। विभुपदार्थकारणीभूतसत्त्वादीनां विभुत्वं, तथा परिच्छिन्नद्रव्योपादानसत्त्वादीनां चाणुत्वं परिमाणं दर्शयति,—"तानि चे"ति। ननु कारणद्रव्याणां केवलं अणुत्वं विभुत्वं वा स्वीक्रियताम् किमुभयविधपरिमाणाङ्गीकारेण इत्यतः केवलाणुपरिमाणत्वे केवलविभुपरिमाणत्वे च दोषं दर्शयति,—"अन्यथे"ति। "अन्यथा"

रजसश्चलस्वभावत्ववचनविरोधात् । आकाशकारणत्वस्य च विभुत्वौचित्यात् । सर्वेषां कारणद्रव्याणां विभुत्वे कार्य्याणां परिच्छिन्नत्वानुपपत्तेश्च । (ध)

नन्वेवं वैशेषिकोक्तान्येव पार्थिवाद्यणूनि प्रकृतिरित्यायात-

=कारणसत्त्वादीनामुभय-विधपरिमाणानङ्गीकारे । सर्वासां सत्त्वादिव्यक्तीनां विभुत्वाङ्गीकारे दोषं दर्शयति "रजस" इति । सर्वासां रजोव्यक्तीनां विभुत्वे क्रियात्मकचलस्वभावत्वस्य विभुनि असम्भवात् रजसः चलस्वभावत्ववाक्यविरोधः स्यादित्यर्थः । सर्वासां सत्त्वादिव्यक्तीनामणुत्वाङ्गीकारे दोषं दर्शयन् कासांचित् विभुत्वाङ्गीकारे हेतुमाह,—"आकाशे"ति । आकाशरूपकार्य्यस्य विभुत्वेन तत्कारणस्यापि विभुत्वस्यावश्याङ्गीकार्य्यत्वादित्यर्थः । ननु भवतु सर्वासामेव कारणव्यक्तीनां विभुत्वं का हानिरित्यत आह,—"सर्वेषामि"ति । सर्वासां कारणव्यक्तीनां विभुत्वे तत्कार्य्याणामपि विभुत्वौचित्यात् कार्य्याणां परिच्छिन्नपरिमाणत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । कारणद्रव्याणाम् अणुपरिमाणत्वे पार्थिवाद्यणुकारणवादापत्तिं शङ्कते "नन्वेवमि"ति । "एवं"=सत्त्वादीनामणुत्वस्वीकारे । उक्ताशङ्कां निषेधति "ने"ति । अणुकारणवादात् विशेषं दर्शयति "गन्धादिशून्यत्वेने"ति । वैशेषिकैः पार्थिवाद्यणुषु गन्धादिगुणाः अङ्गीक्रियन्ते, अस्माकन्तु सत्त्वादिकारणद्रव्येषु ते न सन्तीति विशेषः । सत्त्वादिकारणद्रव्यात्मकप्रधानस्य गन्धादिगुणशून्यत्वे प्रमाणभूतविष्णुपुराणादिवाक्यमुपन्यस्यति "तदुक्तमि"ति । "यदव्यक्तं"=सूक्ष्मरूपेण कार्य्यान्वितम् कारणम्, तदृषिसत्तमैः कारणं, प्रधानं, सूक्ष्मा, प्रकृतिरिति च प्रोच्यते । कीदृशं तदित्याह,—"नित्यं" =सदैवैकरूपं, परिणामिनित्यमित्यर्थः । "सदसदात्मकम्" =अविनाशात् अर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गादिविलक्षणतया च सदात्मकम् तथा प्रतिक्षणपरिणामितया असदात्मकञ्च । "शब्दस्पर्शविहीनं"=शब्दस्पर्शगुणशून्यम् । "रूपादिभिरसंयुतम्"=रूपरसादिगुणविरहितम् । "त्रिगुणं"=सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकम् । "तत्"=प्रधानम् । "जगद्योनिः"=जगतः उपादानकारणम् । "अनादि" =उत्पत्तिशून्यम् । "प्रभवाप्ययम्"= उत्पत्तिलयस्थानमित्यर्थः । (ध)

ननु वैशेषिकैर्हि महता युक्त्यवष्टम्भेन कारणद्रव्येषु गन्धादिकमनुमितम्,

मिति चेन्न गन्धादिगुणशून्यत्वेन कारणद्रव्येषु पृथिवीत्वाद्य-भावतोऽस्माकं विशेषात्। तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु,—

> अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिसत्तमैः।
> प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम्॥
> शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम्।
> त्रिगुणं तज् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्॥

इत्यादिना।

तत्कथं कारणद्रव्याणां गन्धादिगुणशून्यत्वमाख्यातुं शक्यते इत्याशङ्क्याह—'वैशेषिकाणामि"ति। "भाष्ये"=सांख्यप्रवचनभाष्ये। तन्निराकरणप्रकारश्च उद्ध्रियते भाष्यतः,—यथा,—"प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति,—"शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम्। त्रिगुणं तद् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययमि"त्यादिविष्णुपुराणादिवाक्यजातम्। बुद्ध्यहङ्कारयोश्च शब्दस्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिस्मृतय एव बाधिकाः सन्ति। बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयोरपि भूतत्वापत्त्या स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति। नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्ररूपादेः किं कारणमिति चेत् स्वकारणद्रव्याणां न्यूनाधिकभावेन अन्योन्यं संयोगविशेष एव, हरिद्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धरक्तरूपादिहेतुत्वदर्शनात्। दृष्टानुसारेण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम्। सजातीयकारणगुणस्यैव कार्य्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न नियमः। त्रसरेणुमहत्त्वादीनामवयवबहुत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वाभ्युपगमादिति दिक्।

स्वसिद्धान्तहानिं शङ्कते "अथैवमि"ति। प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वम् एकत्वम्, अक्रियत्वञ्चेति स्वसिद्धान्तमुपपादयति,—"कारणे"ति। परिच्छिन्नत्वं हि दैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं, तदभावश्चापरिच्छिन्नत्वं व्यापकत्वमित्यर्थः। परिच्छिन्नव्यक्तेरपि स्ववृत्तिसामान्यद्वारेण व्यापकतायां दृष्टान्तमाह,—"गन्धत्वेने"ति। यथा पृथिव्यां गन्धो नास्तीति गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य पृथिव्यामविद्यमानतया प्रत्यधिकरणभेदेन उपलभ्यमानस्य अनन्तव्यक्त्यात्मकस्यापि

वैशेषिकाणां कारणद्रव्येषु गन्धाद्यनुमानं तु भाष्येऽस्माभिर्निराकृतम् । अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्यनेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तक्षतिरिति मैवम्, कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवापरिच्छिन्नत्ववचनात् । गन्धत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् ।

आकाशादिप्रकृतीनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च । तथा पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैवैकशब्दार्थ-

---

गन्धस्य पृथिवीव्यापकत्वम्,तद्वदत्र प्रकृतिर्नास्तीति प्रकृतित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकप्रकृत्यभावस्य कस्मिन्नपि देशेऽवृत्तेः प्रकृतेर्व्यापकता बोध्या । प्रकारान्तरेण प्रकृतेर्विभुत्वं दर्शयति,—"आकाशादिप्रकृतीनामि"ति । आकाशादिप्रकृतीनाम्=विभुपदार्थकारणीभूतानामित्यर्थः । विभुपदार्थोपादानस्य विभुत्वौचित्यादित्यर्थः । अतः सिद्धम् आकाशादिकारणीभूतानां कासाञ्चित् प्रकृतिव्यक्तीनां यथाश्रुतमेव विभुत्वम् । उपपन्नमतः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नोभयरूपत्वं प्रकृतेः । प्रकृतेरेकत्वमुपपादयति 'तथे"ति । "तथा"=यथा परिच्छिन्नत्वेऽपि प्रकारान्तरेण प्रकृतेर्विभुत्वमुपपादितं तथैव अनेकव्यक्तिकत्वेऽपि प्रकारान्तरेण एकत्वमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण एकत्वमुपपादयति 'पुरुषभेदेने"ति । सर्गभेदेन पुरुषभेदेन च भिन्नत्वम् अनेकत्वं, बुद्ध्यादीनां तादृशमनेकत्वं धर्मः, प्रकृतेस्तु प्रतिसर्गं प्रतिपुरुषं च भोग्यतया अभेदात् न भेद इत्यतः एकत्वमित्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयति,—"अजामि"त्यादि । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते । जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥" इति सम्पूर्णा श्रुतिः । अत्र एकामित्यनेन प्रकृतेरेकत्वमुक्तमित्यर्थः । प्रकृतेः क्षोभश्रवणात् स्पन्दाद्यात्मकक्रियावत्त्वेऽपि अक्रियत्वमुपपादयति "अथे"ति । बुद्ध्यादौ अध्यवसायादिरूपा असाधारणी क्रिया विद्यते, प्रकृतेस्तु तादृशासाधारणक्रियाभावादक्रियत्वमित्यर्थः । यथाश्रुतक्रियाभावस्यैव अक्रियशब्दार्थता कथं न स्यादित्यतः आह,—"अन्यथे"ति । "अन्यथा"=सङ्कुचितवृत्त्या पूर्वोक्तपारिभाषिकाक्रियत्वस्यानङ्गी-

त्वात्। अजामेकामिति श्रुतितस्तथाऽवगमात्। अथाऽध्यवसायाभिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाक्रियशब्दार्थत्वात्। अन्यथा श्रुतिस्मृतिषूक्तस्य प्रकृतिक्षोभस्याऽनुपपत्तेरिति। प्रकृतिगताश्चापरे विशेषा भाष्ये द्रष्टव्याः। (न)

प्रकृत्यनुमानं चेदम्। सुखदुःखमोहात्मकं महदादिकार्य्यं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्य्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् वस्त्रादिकार्य्यशय्यादिवदिति। श्रुतिस्मृती चात्राऽनुग्राहकस्तर्कः।

कारे। प्रकृतौ क्रियासामान्याभावाङ्गीकारे श्रुत्याद्युक्तप्रकृतिक्षोभादिक्रियाया अनुपपत्तिरूपदोषमाह,—"श्रुतिस्मृतिष्वि"ति। "तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति" इत्यादिश्रुतौ "प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः। क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ" इत्यादौ स्मृतौ चेत्यर्थः। "प्रकृतिक्षोभस्य" = प्रकृतौ सृष्टिप्रयोजकस्पन्दाद्यात्मकक्रियायाः। इत उक्तादपरे विशेषा प्रवचनभाष्यादौ द्रष्टव्या इत्याह,—"प्रकृतिगताश्चे"ति। ग्रन्थविस्तरभयाद् नेह ते उद्धृताः। (न)

प्रकृतेरनुमानं दर्शयति,—"प्रकृत्यनुमानमि"ति, अत्र चेत्थं व्याप्तिरवसेया,—यानि यद्रूपात्मकानि तानि तदात्मकद्रव्योपादानकानि, यथा सुखाद्यात्मकवस्त्रादिकार्य्यतदात्मकशय्यादीनि। अत्रानुकूलतर्कं दर्शयति "श्रुतिस्मृती" इति। "तदैक्षत" "अजामेकां" "अव्यक्तं कारणं यत् तत्" इत्यादौ इत्यर्थः। एवं सामान्यरूपत एवानुमानात् विज्ञाते प्रधानादौ विशेषतः ज्ञानकारणं शास्त्रं योगजप्रत्यक्षं च प्रमाणयति "एवमि"ति। अनुमानतः विशेषस्य अनवगमे हेतुमाह,—"अनुमानस्ये"ति। "सामान्यमात्रविषयकत्वात्" = कार्य्यकारणत्वादिसामान्यधर्म्मपुरस्कारेणैव व्याप्तिग्रहात् अनुमानात् सामान्यरूपेणैव साध्यसिद्धेः। तथैवोक्तमनुमानलक्षणं व्यासभाष्ये "अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानमि"ति। अहं सुखीत्यादिरूपेण आन्तरपदार्थतया सुखादीनामनुभवसिद्धत्वेन वाह्ये शय्यादौ तदनुभवाभावेन दृष्टान्तधर्म्मिणि सुखादेरसत्त्वात् व्याप्तिग्रहासम्भवं दर्शयितुं वाह्ये

एवं सामान्यतोऽनुमितायाः प्रकृतेर्विशेषाः शास्त्राद् योगाच्चावगन्तव्याः, अनुमानस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् । नन्वन्तरेव सुखादिकमुपलभ्यते, बाह्यवस्तुषु सुखादौ किं प्रमाणं येन दृष्टान्तता स्यादिति ? उच्यते,—अन्तःकरणस्य सुखादिहेतुतया विषयेषु सुखादिकं सिद्ध्यति । नच रूपादिगतोत्तमत्वादिकमेव सुखाद्युत्पादने नियामकम्, । (५)

उत्तमत्वादेर्जातित्वे नीलत्वपीतत्वादिना जातिसाङ्कर्य्यापत्तेः । कालादिभेदैरेकस्या एव रूपव्यक्तेः सुखदुःखोत्-

सुखादिसद्भावे प्रमाणमाक्षिपति "नन्वि"ति । "किं प्रमाणं"=प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । विषयेषु सुखादिसत्त्वे प्रमाणं दर्शयितुं प्रतिजानीते "उच्यते" इति । तत्र प्रमाणं दर्शयति,—"अन्तःकरणस्ये"ति । अस्यायमर्थः—अन्तःकरणं तावत् सुखदुःखमोहात्मकप्रकृतिकार्य्यतया सुखदुःखमोहात्मकमिति निश्चितम्, ततः तत्कार्य्याणामपि तन्मात्रभूतादीनां सुखदुःखमोहात्मकत्वं न्यायसिद्धम् इति । ननु उत्तमरूपदर्शनात् सुखं जायते, तदभावे च नेति अन्वयव्यतिरेकदर्शनाद् रूपादीनामुत्तमत्वादिकमेव सुखाद्युत्पादकं न तु विषयेषु सुखादिकमस्तीति आशङ्कां निराकरोति "न चे"ति । (५)

रूपादिगतोत्तमत्वादीनां सुखादेरतिरिक्तत्वे सिद्धे रूपादीनां सुखाद्यात्मकत्वं न सिद्ध्यति इत्यतः रूपादिगतोत्तमत्वादीनां सुखाद्यात्मकत्वमङ्गीकरिष्यन् तदतिरिक्ततां निराकुर्वन् तथात्वे जातिसाङ्कर्य्यरूपजातिबाधकं दोषं दर्शयति,—"उत्तमत्वादेरि"ति । उत्तमत्वादेरित्यादिशब्देन अधमत्वादिरूपः दुःखादिहेतुः संगृहीतः, उत्तमत्वादीनां सुखादिहेतुत्वमङ्गीकृत्य किं तेषां रूपादिनिष्ठजातित्वमङ्गीक्रियते, उत तेषां सुखाद्यात्मकतेति विकल्प्य, यदि जातिरूपताङ्गीक्रियते तदा साङ्कर्य्यात् पीतत्वादीनाम् उत्तमत्वादीनां च जातित्वं न स्यात्, तदुक्तं द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्य्यपादैः "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥" सङ्करस्य परस्परात्यन्ताभावसमानाधि-

इयं नाम शय्या, यया हृदये निहितो मे हृदयाधिनाथः ? (इति शय्यामालिङ्गति ।) प्रिये ! न पारितस्त्वयाऽसौ वञ्चको बलेन धृत्वा रक्षितुम् ? अथवा को नाम विभोर्विचित्रां गतिं जानीयात् ? हा नाथ ! हा कारुण्यनिलय ! नास्ति मयि ते कारुण्य-प्रसरः ? किं मया पापमाचरितम् ?

पद्मावती ।'नाथ !—अलमात्मावमाननया ।

जयदेवः ।—प्रिये ! करतलगतमपि नष्टं माणिक्यम् । नष्टरत्नो दरिद्रोऽनुतापमपि न करोतु ?

जाज्वल्यमानानि तदक्षराणि
बाष्पैर्विषिक्तान्यपि दीप्तिमन्ति,
विघोषयन्तीव विभोर्विभुत्वं
गायन्ति तारं सजलाब्दमन्द्रम्—
"देहि पदपल्लवमुदारम् ।"

अहो भुक्तमपि तेन !! तदिदानीं तद्भोजनावशेषस्यान्नस्य भोजनेन पूतमात्मानं करोमि । (इति तथा करोति ।)

पद्मावती ।—नाथ ! मा तावत् । विरम विरम । मदुच्छिष्टमेतत् ।

जयदेवः ।—अयि मुग्धे ! नैतत् कस्याप्युच्छिष्टतां भजते । शुनो मुखादपि ग्रहणीयमेतत् ।

(ततः प्रविशति पराशरः ।)

जयदेवः ।—सखे ! पराशर ! आगतोऽसि ? गृहाण भगवत्प्रसादम् । धन्यो भव, पुण्यो भव । (इति खादयति ।)

पराशरः ।—सखे ! किमेतत् ?

जयदेवः ।—नान्यत् किमपि । कश्चिच्छठोऽनुपस्थिते मयि मद्भवनमागच्छत्, अनागत एव मयि पलायितश्च । यदि स धृतोऽभविष्यत्, तदा तमेतस्यां हृदयकारायां चिराय प्रेम-शृङ्खलया नियम्याऽरक्षिष्यम् । किन्तु नास्मि शक्तः पलायितोऽसौ न पुनर्धर्तुं शक्यते । सखे ! जानासि क्व गतोऽसौ ?

पराशरः । सखे ! नावगच्छामि ते भाषितस्यार्थम् ।

जयदेवः ।—नावगच्छसि ? अवगन्तुमिच्छसि ? विलोकय सफलीकुरु नयने । श्रीभगवतो गोलकपतेर्लिखितमेतत् । ज्वलन्ति चाक्षराणि, 'देहि

पदपल्लवमुदारम् ।" सखे ! समाहूय सर्व्वान् । सर्व्वैर्देवैरपि-दुर्लभं भगवत्प्रसादं भुक्त्वा विधौत-कल्मषा भवन्तु, गायन्तु च प्रमुक्तकण्ठं जलदपदवीं विभिद्य—

"देहि पदपल्लवमुदारम् ।"

तृतीयं दृश्यम्—गृहाङ्गनम् ।

ततः प्रविशति हुक्का-(१) हस्तो दीर्घशिखः ।

दीर्घशिखः ।—(धूममुद्वमन्) अहो केन सृष्टेयं हुक्का ? करगतायामेतस्यां राज्यलाभसुखमनुभवामि । यदा पुनः सुखनिमीलितनयन इमां प्रणयिनीमिव पुनः पुनश्चुम्बामि, तदा तु देवराज इन्द्र एवाऽहम् । (इति धूमं निःसारयति ।) अये सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

ताम्रकूटं (२) महद्द्रव्यं श्रद्धया यः पिबेन्नरः ।
अश्वमेधफलप्राप्ति र्भवेत्तस्य न संशयः ॥

वृथैव रामादिभिः पुराणैर्नरपतिभिरश्वमेधश्रमः स्वीकृतः, संशयितञ्च जीवितं तेषु तेषु युद्धेषु । (विलोक्य) कथं, वह्निकवलितं ताम्रकूटम् । अरे, चन्द्रचूड़ ! चन्द्रचूड़ !

चन्द्रचूड़ः ।—(प्रविश्य) एषोऽस्मि ।

दीर्घशिखः ।—भस्मीभूतं ताम्रकूटम् । तत् पुनरपि कलिका-(३) मापूरय ।

चन्द्रचूडः ।—देहि तावत् कलिकाम् । (इति गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।)

दीर्घशिखः ।—जयदेवहतकस्याचारो मां नितरां व्यथयति । स तु कतिचित् शास्त्राक्षराण्याम्नाय मादृशांस्तृणाय मन्यते । पथि दृष्टश्चेत्तदा शारीरं नमस्कारं कुर्व्वन्नपि मनस्युपहसन्निव लक्ष्यते । कथं तस्य शास्तिर्विधीयताम् ? परिणीता च तेन काचनाऽज्ञातकुलशीलस्य कन्यका । को जानाति तस्याः पिता ब्राह्मणश्चाण्डालो वेति ? उपेक्षितं तेन विवाहार्थमस्मदनुमतिग्रहणम् । अतिभूमिं गतः खलु तस्याऽहङ्कारो-नातःपरं सोढुं शक्यते । स खलु पापोऽस्मान् ग्राममहत्तरान् नाभिमन्यते ! ! भवतु, अचिरादेवाऽसौ समाजाद्बहिष्कृत्य दण्डनीयः ।

(ततः प्रविशति धूमं पिबंश्चन्द्रचूड़ः ।)

---

(१) *Hookah* or Hubble-bubble (२) Tobacco (३) *Chilum*.

दीर्घशिख: ।—(विलोक्य) अरे मूर्ख ! अग्रजस्य पुरत एव धूमं पिबसि ? नास्ति गोपनमपि ?

चन्द्रचूड़: ।—आर्य्य ! यदि पिबाम्येव तदलं गोपनेन । त्वमपि मानुषः, अहमपि मानुषः । यदि त्वं पिबसि तदा न कथमहं पिबामि ? अपरञ्च, त्वमग्रजः । अग्रजस्यानुकृतिरनुजेन सर्व्वथैव विधेया ।

दीर्घशिख: ।—अलं वाक्पाटवेन । कलेरिदं विलसितं, नास्ति ते दोषः । तद् यथेच्छं पिब ।

चन्द्रचूड़: ।—नहि नहि, गृहाण कलिकाम् । अग्रजस्त्वम् ।

दीर्घशिख: ।—(गृहीत्वा धूमं पिबन् नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अयं पराशरो गच्छति । भवतु, आहूयाम्येनम् । हंहो पराशरभट्टाचार्य्य ! अये सज्जनपुत्र इत एहि इत एहि ।

नेपथ्ये पराशर: ।—अधुना कार्य्यान्तराय चलितोऽस्मि ।

दीर्घशिख: ।—इतः परं तत् कार्य्यं करणीयम् । शृणु शृणु ।

पराशर: ।—(प्रविश्य) किं कथयसि ?

दीर्घशिख: ।—का खलु वार्त्ता ते मित्रस्य ?

पराशर: ।—कस्य ?

दीर्घशिख: ।—अये, जयदेवस्येति कथयामि ।

पराशर: ।—का पुनस्तस्य नवीना वार्त्ता भविष्यति ?

दीर्घशिख: ।—तथापि ? काचिदपि ?

पराशर: ।—नाहं जानामि ।

चन्द्रचूड़: ।—भवान् न जानाति !! भवान् किल जयदेवस्य वहिश्चराः प्राणाः ।

दीर्घशिख: ।—अजय-सलिले कदम्बखण्डीघट्टे श्वो गङ्गाया आगमनं भवितेति श्रूयते ?

पराशर: ।—एवं शृणुमः ।

दीर्घशिख: ।—तत् किं सा मकरमारुह्यैवागमिष्यति, उत हस्तिनं तुरङ्गमं वा ?

चन्द्रचूड़: ।—उत कुक्कुटं दर्दुरं वा ?

पराशर: ।—किमित्युद्धतं प्रलपसि ?

दीर्घशिख: ।—मा क्रुद्धो भव, मा क्रुद्धो भव ।

चन्द्रचूड़: ।—यदि क्रुद्ध एवासि, तदा ताम्रकूटधूमेन क्रोधमाच्छादय । एवं कृते ते निःश्रेयसलाभोऽपि भविता । यतः—

एतस्य स्मरणेनैव हुक्कादेव्याः प्रियो भवेत् ।
पानमात्रेण चैतस्य मुच्यते भवबन्धनात् ॥

पराशरः ।—मूर्खोऽसि । (चन्द्रचूड़ो हसति ।)

दीर्घशिखः ।—अलमप्रकृतालापेन । पराशर ! अन्येद्युस्ते मित्रस्य गृहे भगवान् नारायणः समागच्छदिति श्रूयते ?

पराशरः ।—अथ किम् ?

दीर्घशिखः ।—तत् कथयामि,—नारायणः, पद्मावतीकामुकः कश्चन वा ?

पराशरः ।—पाप ! संयमय ते असम्बद्धप्रलापिनीं जिह्वाम् ।

दीर्घशिखः ।—अये पुण्यात्मन् ! एतत्तु पृच्छामि कदा ते मित्रस्य पक्षोद्गमो भवितेति ?

पराशरः ।—कथमिव ?

दीर्घशिखः ।—यथा स उड्डीय लीलयैव वैकुण्ठं गत्वा नारायणस्य पार्श्वचरो भविष्यति । गङ्गा दासीव यस्येच्छामनुवर्त्तते, नारायणोऽपि नर्म्मसचिव इव गूढ़ं समागम्य यस्य पत्नीमालपति, सचेन्न वैकुण्ठं गच्छति, तत् किं मादृशाः पापिनस्तत्र गन्तारः ? भण ते मित्रम्,—यदि स आत्मनो हितं काङ्क्षति, तदागत्य प्रणमतु ग्रामनायकं श्रीदीर्घशिखदेवशर्म्माणम् । अन्यथा तेन महद् दुःखं सहनीयम् । यद्यस्मदाज्ञां न पालयति, तदा समाजाद्बहिष्कृत्य दण्डनीयोऽसौ । दूरे तिष्ठतु मादृशानां कथा, रजको नापितो वाऽपि तस्य गृहे पदं नार्पयिष्यति । धर्म्मध्वजी खलु जयदेवः कृत्रिमं धर्मध्वजमुत्क्षिप्य सर्व्वान् प्रतारयितुमिच्छति ।

पराशरः ।—(उपहसन्) अहो सुष्ठूक्तं महाशयेन । ग्रामनायकमहोदयस्य वचनजातं वेदवाक्यमिव प्रतिभाति । सत्यं धर्म्मध्वजी किल जयदेवः । तत् कथं भवान् ग्रामनायको भूत्वा कस्यचिदकिञ्चित्करस्य धर्म्मध्वजिनः शासनायात्मनो महीयसीं शक्तिं व्यापारयति ? आज्ञापनीयो भवता मादृशो जनः, येन शासनीयोऽसौ । न खलु सदृशो भवत ईदृशे कर्म्मण्यात्मनो विनियोगः । (इति क्रुध्यन्) तद् दीर्घशिखदेवशर्म्मन् ! अवितथमाकर्णय मे वचनम् । त्वादृशान् शृगाल-कुक्कुरसदृशान्,—का कथा जयदेवस्य,—वयमपि तृणायापि न मन्यामहे । भीषयितुमिच्छसि जयदेवम् ? त्वत्तो भयेन तस्य पादाङ्गुल्यग्रमपि न

कम्पितं भविष्यति। क्षुद्रा पक्षिणो वायसस्य ते शासनीयाः न खलु गरुड़ो जयदेवः। तद् यद्यात्मनो हितमभिवाञ्छसि, तदा पादयोः पतित्वा प्रसाद्य जयदेवं विरमास्मादारम्भात्। (इति निष्क्रान्तः।)

दीर्घशिखः।—यष्टिः यष्टिः। कथं गत एव? चन्द्रचूड़! न पारितस्त्वयाऽसौ प्रहर्त्तुम्?

चन्द्रचूड़ः।—कथं प्रह्रियताम्? दहन इव ज्वलंस्तड़ितो वेगेन निष्क्रान्तोऽसौ कथमासादयितुं शक्यते?

दीर्घशिखः।—भवतु, गच्छतु नाम। एतस्याऽपि शास्तिर्मया चिन्तनीया। (इति प्रस्थितः।)

चन्द्रचूड़ः।—तत् किं हुक्कां गृहीत्वैव गच्छसि?

दीर्घशिखः।—गृहाण। (इति दत्वा निष्क्रान्तः।)

चन्द्रचूड़ः।—हुक्के! प्रसीद। चुम्बामि त्वामधुना, भृशं चुम्बामि। देवि! नमामि त्वाम्।

घूर्णद्धूमापिहितनयने! कृष्णवर्णे! सशब्दे!
साग्निश्चाग्रे शिरसि कलिकां मृन्मयीं धारयन्ति!
तैलेनाऽपि प्रतिदिनमहो चिक्कणीभूतकाये!
नृणां चित्ते सततसुखदे! देवि! हुक्के! नमस्ते॥

(इति धूमं पिबन् निष्क्रान्तः।)

चतुर्थं दृश्यम्—अजयतटम्।

(जयदेवः, पद्मावती, पराशरः, ग्रामवासिनो नरा नार्यश्च।)

(गीतम्।)

पुरुषाः।—एहि पतितजनपापनिवारिणि!
चञ्चलपुण्यतरङ्गे!
एहि समुच्छल-जलकलनादिनि!
पतितोद्धारिणि! गङ्गे!

स्त्रियः।—शम्भुजटानटमञ्च-विहारिणि!
एहि सुरेश्वरि! धन्ये!
सगरतनयगणमुक्तिविधायिनि!
मुनिवन्दितमुनिकन्ये!

पुरुषाः ।—वीचिविनर्त्तनतोषितकूले !
देवि ! निखिलजनवन्द्ये !
प्लावितहिमगिरितटतरुमूले !
अयि ! जगतामभिनन्द्ये !

स्त्रियः ।—कृतगुरुपापास्तवजलपूता-
अमरालयमयि याताः ।
जननि ! कृपामयि ! तारय चास्मान्
त्वं हि सकलजनमाता ॥

सर्व्वे ।—प्रणमितशिरसस्तव पदयुग्मे-
वयमिह मातर्गङ्गे !
वितर कृपामयि शङ्करदयिते !
एहि चलज्जलभङ्गे !

(ततः प्रविशति चन्द्रचूड़द्वितीयो दण्डहस्तो दीर्घशिखः ।)

दीर्घशिखः ।—इहानीताः सर्व्वे ग्रामवासिनस्तेन धर्म्मध्वजिना । इहैव लगुडेनाहत्य ग्रामाद्बहिष्करणीयोऽसौ । चन्द्रचूड़ ! सज्जो भव ।

चन्द्रचूड़ः ।—(परिकरं बध्नन्) आर्य्य ! सज्ज एवाऽस्मि ।

दीर्घशिखः ।—(जयदेवमुपगम्य) अये पण्डितदिग्गज ! क्वाऽसौ गङ्गा ?

जयदेवः ।—इयमागमिष्यति ।

कश्चिद् ग्रामवासी ।—अये, परावर्त्ततेऽजयस्रोतः ।

द्वितीयो ग्रामवासी ।—न केवलं स्रोतः परावर्त्तते, विपरीतं वहत्यजयः ।

तृतीयो ग्रामवासी ।—भवतु, पुष्पं निक्षिपामि । (इति तथा कृत्वा) कथं, विपरीतस्रोतसा समुह्यते पुष्पम् ! ! जयदेव ! धन्यो भवान्, धन्या वयम् ।

जयदेवः ।—(अञ्जलिं बद्ध्वा) विश्वेश्वरस्य वनिते ! परमार्थदात्रि !
मातस्तवास्ति मयि चेत् करुणालवोऽपि,—
तद्दर्शयाशु कृपया चरणानतेभ्यः
प्रोत्फुल्लपङ्कजनिभं भवदग्रहस्तम् ॥

कश्चिद् ग्रामवासी ।—कथं, कुतश्चित् कुसुमानि समागम्य चञ्चलेऽपि स्रोतसि स्थिरतां गच्छन्ति ! !

पराशरः ।—अयमुत्थितः कुसुमराशिं विभिद्य समणिकङ्कणो मातुरग्रहस्तः !!!

सर्व्वे ।—आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ! पूतं नरजन्म, सार्थकं नयनम् !

दीर्घशिखः ।—अरे, किमुत्स्वप्नायध्वे ? क्वासावग्रहस्तः ?

कश्चिद् ग्रामवासी ।—अरे, न पश्यसि तत् किमन्धोऽसि ?

चन्द्रचूड़ः ।—यूयमन्धाः । पुष्पराशिरेव दृश्यते नास्ति हस्तस्य गन्धोऽपि ।

कश्चित् ।—(ससन्देहं) तथैव वा भवेत् । न खलु स्पष्टतया दृश्यते ।

दीर्घशिखः ।—अरे, नीचाशय ! गर्व्वान्ध ! क्व ते गङ्गा ?

चन्द्रचूड़ः ।—गङ्गा किं कस्याऽपि दासी भवति ?

(ततो मकरमारुह्य स्रोतस्याविर्भवति गङ्गा ।)

गङ्गा ।—विश्वासो यस्य चित्ते भवति सुविमलः संशयाक्रान्तिहीनः
पापं दासीव तस्यानिशमपनयति ब्रह्मणाप्यर्च्चितैषा ।
धन्याः पुण्या नरेन्द्रा विगलितवपुषः कुष्ठिनो भिक्षुकाश्च
स्नेहं सर्व्वे ममैते कृतगुरुदुरिताश्चापि तुल्यं लभन्ते ॥

(इति स्रोतसि तिरोहिता ।)

दीर्घशिख-चन्द्रचूड़ौ विना सर्व्वे । जयदेव ! जयदेव ! वत्स ! नाथ ! सखे ! गुरो ! प्रिय ! तवैव पुण्येन सफलं नो जीवनम् ।

(इति केचन जयदेवमालिङ्गन्त्यपरे तं प्रणमन्ति ।)

जयदेवः ।—अलं चरणस्पर्शेन । पुण्यात्मानो यूयम् । कोऽहम् ?

कश्चित् ।—अनिर्व्वचनीयः कोऽपि ।

जयदेवः ।—मात्रे प्रणामो न कृतो युस्माभिः ?

कश्चित् ।—अलं मातरं प्रणम्य । अधुना त्वामेव प्रणमामः । त्वमेवास्माकं माता पिता च ।

जयदेवः ।—नहि नहि । प्रणामः करणीयः । प्रणमत मातरम् ।

सर्व्वे ।—तथास्तु । (इति पठन्ति ।)

विष्णुपादोद्भवे ! देवि ! पापविध्वंसकारिणि !
नमस्ते वरदे ! मातर्गङ्गे ! त्रिपथगामिनि !
उद्धरस्व जगन्मातः ! सर्व्वानस्माननुग्रहात् ।
मादृशानां गतिस्त्वं हि भागीरथि ! नमोऽस्तुते ॥

जयदेवः ।—एत, स्नानं निर्व्वर्त्तयामः ।

(इति दीर्घशिख-चन्द्रचूड़ौ विना सर्व्वे निष्क्रान्ताः ।)

दीर्घशिखः ।—(कियच्चिरं दण्डमवलम्ब्य सचिन्तं तिष्ठन्) इयं गंगा यस्या नामोच्चारणतोऽपि मुच्यन्ते महापापा अपि । तत् किं विष्णुपादोद्भवा हरशिरो निवासिनी सुरधुनी सत्यमेव मे नयनविषयतां गता ? उत स्वप्नो माया वा ? नहि नहि, सर्व्वे एव तां तथैव विलोकितवन्तः, न केवलमहमेक एव । को नामाऽयं जयदेवो—यदिच्छामनुवर्त्तमाना गङ्गाऽपि माहशानपि दयते ? तत् किं मया देवे दानवबुद्धिः कृता, सुधासागरे मरीचिकाच्छाया विलोकिता ? को नामाद्य मन्त्रौषधिनेवाऽवनमयति मे समुन्नतं शिरः ? गच्छ दण्ड ! नातः परमस्ति मे त्वया प्रयोजनम् । (इति दण्डं जले निक्षिपति ।) स्रोतसा समुह्यमान उपसर सागरम् । त्वया सह मे जयदेव-विद्वेषोऽपि सागरे निलीयताम् । चन्द्रचूड ! चन्द्रचूड ! विद्वेष-तमसापिहितनयनो भ्रमे पतित्वा महत्पापमकरवम् । तदद्य प्रायश्चित्तं चरिष्यामि ।

चन्द्रचूडः ।—आर्य्य ! अहमपि तथा करिष्यामि ।

दीर्घशिखः ।—सुष्ठु खलु पराशरो मामुपादिशत् पादयोः पतित्वा जयदेवं प्रसादयेति । तदा नोपलब्धं मया तत्त्वम् । तदेहि पादयोरेव पतित्वा तं प्रसाद्य क्षमां याचावहै । तदेव प्रायश्चित्तमेतत्-पापस्य । देवः खलु जयदेवो मनुष्यमूर्त्या धरातलमवतीर्णः । सोऽपि मया तुच्छातितुच्छ इवावधीरितः । हा भगवन् ! का दशा मे भविष्यति ?

(इति सनिर्व्वेदं निष्क्रान्तः ।)

पञ्चमम् दृश्यम्—वह्निना दह्यमानं दीर्घशिख-भवनम् ।

(ततः प्रविशति विलपन्ती दीर्घशिखपत्नी कात्यायनी ।)

कात्यायनी ।—हा कथमेतज्जातम् ? केन खलु पापेन दहनो मे गृहचूडायां युगान्तलीलां कर्त्तुं प्रवृत्तः ? आर्य्यपुत्रः कुत्रापि गतः । किमहमेकाकिनी करोमि ? को वा मे साहायकं कुर्य्यात् ? कथं वह्निसखो वायुरपि !! भवतु, मुञ्चामि गाः । अन्यथा रज्जुबद्धा एव ता वह्नेर्दाह्यतां गमिष्यन्ति । (इति निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशन्ति केचन ग्रामवासिनः ।)

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT,

OR

A quarterly English Magazine

OF

LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

The Editors will in no way be responsible for the views and opinions of the contributors.

Place of Printing—Benares.

Publisher—Manager of the 'Mahamandal Press.'

Office—Burdwan, Bengal.

Annual subscription (inclusive of postage) in advance for

Samskrita Bharati Supplement ... Re. 1—8 As.

Do. Do. Do. for

Samskrita Bharati ... Rs. 3—8 As.

Do. Do. Do. Do. for

both the parts ... Rs. 5.

MOTTOS.

(RENDERED FROM SANSKRIT.)

Even a Chandala, if he is a devotee of Hari (God), is superior to a man of the twice-born caste (Brahmin); and even a man of the twice-born caste, (Brahmin), if he is destitute of devotion to Hari (God), is inferior to a Chandala —Mahanirvantantram.

This (man) is our relative, that (man) is an alien—this is the calculation of the mean-minded; the noble-minded, on the contrary, look upon the whole world as their kith and kin.—Hitopadesa.

A hero in deed leads those who are skilled (only) in speech-craft. The heroes in speech serve the energetic and persevering to their delight.—Mahabharatam, Santiparvan.

Having shaken off sorrow practise fortitude now. Let there be firmness and courage in tracing her (Sita's) whereabouts. Resolute men do not waver even in very difficult tasks in this world.—Ramayanam, Aranyakandam.

Dear to me (i. e. God) is the man who looks upon praise and dispraise in the same light, who is taciturn, who is satisfied with whatever he gets, who (as a recluse) has no fixed abode, who is of a firm disposition, and who has pious faith—Bhagavadgita, chapter XII.

A person can be reckoned great amongst us, neither by years nor by gray hair, neither by wealth nor by friends and relations, but by adeptness in Vedic lore—such was the injunction of the sages—Manusamhita, Chapter II.

Even a boy-king must not be slighted as a man; for, he is a great Divinity in the form of a human being.—Manusamhita, Chapter VII.

RULES.

(a) Persons desirous of subscribing to this journal should write clearly their names and addresses to the Manager. *All remittances are to be made to him at Burdwan, Bengal.*

(b) Rules as to the publication of advertisements in this journal are to be ascertained from the Manager.

(c) Articles on various subjects excepting religion and modern politics, will be published in this journal. Articles containing reflections on individuals, sects, castes, tribes, communities, creeds, and religious beliefs, will be rejected.

(d) All articles, books and journals etc, are to be forwarded to *Babu Uma Charan Banerjee, M, A, Burdwan Bengal,*

(e) There will be no acknowledgment of receipt of rejected contributions. They will be returned if the writers want them back, on giving necessary postal stamps.

(f) Writers of articles and commentators should take special care to see that the language of the articles and commentaries *be especially easy and lucid.*

(g) Results of research concerning the antiquities of India, carried on by well-qualified European and Indian scholars, will be embodied.

(h) Fables, stories, tales, anecdotes, short poems, biographical notices, news etc, will be published.

(i) Good English translation of famous Sanskrit, Pali, Bengali, Hindi works etc., or portions thereof, will occasionally be published.

(j) Gentlemen seeking answers to letters are requested to enclose necessary postal stamps.

PATRONS AND THE ADVISORY BOARD.

ADVISORY BOARD AND CONTRIBUTORS.

1. Mahamahopadhyaya Srijut Haraprasad Sastri, M. A., C. I. E.,
Formerly Principal, Sanskrit College, Calcutta.

2. Mr. Byomkesh Chakrabarti, M. A.,
Barrister-at-law, Calcutta.

3. Mr. Chittaranjan Das, Barrister-at-law, Calcutta.

4. Rai Bahadur Joges Chandra Ray Vidyanidhi, M. A., F. R. A. S.
Ex-Professor, Ravenshaw College, Cuttack.

5. Srijut Ramnarayan Dutt, B. A., formerly Principal,
Burdwan Raj College.

6. Professor J. N. Das Gupta, M. A., Bar-at-law, Presidency College
Calcutta.

7. Professor D. N. Mullik, M. A. D.-Sc., Do. Calcutta.

8. Srijut Sarada Ranjan Roy, Vidyavinod, M. A.,
Principal, Vidyasagar College, Calcutta.

9. Professor Lalitkumar Banerjee, Vidyaratna, M. A.,
Bangabasi College, Calcutta.

10. " Tulshi Das Kar, M. A., Medical College, Calcutta.

11. " Satyendra Nath Bhadra, M. A., Dacca,

12. Principal Sj. M. R. Roy S. K. Yegnarayan Aiyar Avl. M. A. Selam College, Madras, etc., etc.

13. Sj. P. P. Subrahmanya Sastri, B. A. (Oxon), M. A. (Madras), Superintendent, Samskrit schools Colleges, Madras,

---

AN APPEAL,

TO THE EDUCATED AND ENLIGHTENED PUBLIC IN INDIA,

(A PAMPHLET)

FOR THE COMPILATION OF A SANSKRIT LEXICON, ON A THOROUGHLY NEW AND UP-TO-DATE PLAN. PART I (DISTRIBUTED *gratis* ON APPLICATION FROM PROPER PERSONS).

BY

UMACHARANA BANDYOPADHYAYA, M. A., (CAL.)

BURDWAN, BENGAL, INDIA.

II PRABANDHA-PRASUNAM,

(A Samskrit Text book approved by the Govt of Bengal, for use in the High Schools)

PART I,

BY UMACHARANA BANDYOPADHYAYA, M. A.,

PRICE FOUR ANNAS.

To be had of.—

MESSRS. BHATTACHARYA & SONS.,

BOOK-SELLERS, PUBLISHERS &C.,

65, College Street, Calcutta.

BURDWAN, BENGAL.

Dated the........................1920.

DEAR SIR,

With a view to popularising the study of the Sanskrit Literature, especially its vedic, Philosophic and pouranic Branches the splendid monuments of Hindu glory—we have started a Quarterly Sanskrit Magazine with an English Supplement. By god's grace and with the help and co-operation of several educated gentlemen we were able to start the paper, on the 3rd year of its existence, in January, 1920. We have not yet met with a hearty response to our appeal. But the response though feeble, is steadily gaining in strength, and we are determined not to lose heart; we hope that the nobleness of the cause will soon draw our learned countrymen to our ranks, and that they will put forth their best efforts to make this novel venture a success. This idea leads us confidently to expect that you will actively afford us material help and co-operation :— Literary contributions esp. rare manuscripts, learned philosopoc disquisitions, work of research in various fields, interesting biographhical notices short stories etc :, whether in English or Sanskrit would be particularly welcome from learned scholars. Practical encouragement in various ways is solicited of the well-to-do members of the Indian Aristocracy and Gentry who take special interest in the advancement of Sanskrit learning.

If pecuniary help be forth-coming, we are ready to distribute *gratis* 1,000 copies of Sanskrit Bharati and another thousand of the English Supplement amongst the poorer tols, High Schools, Public Libraries etc., all over India.

Yours very truly,
Kamal Krishna Bose, M.A., B.L.,
Prafulla Charan Banerji, B.A.,
Surendra Mohan Kavya-Vyakaran-Puran-Tirtha.

Wanted for the "Samskrita Bharati" office an assistant clerk on Rs. 25/- a month. The applicant should be a passed I. A. or one who has read up to I. A. Good handwriting is essential. The selected candidate will have time for private tuition. Apply immediately to

MANAGER, SAMSKRITA BHARATI,
Burdwan, Bengal.

Bound Volumes for 1918 and 1919 may be had at the following rates. (inclusive of postage)

SAMSKRITA BHARATI

With the English supplement	Rs.	5	as.	6
Samskrita Bharati	Rs.	3	as.	12
Samskrita Bharati supplement	Re.	1	as.	10

Special improvements in this Magazine for the year 1920 will, God willing, be :—

(a) Studies in Ancient Biography of India.
(b) Articles involving work of research, investigation in Indian History, Economics &c.,
(c) Disquisitions on Vedanta and other systems of Indian philosophy.

Prafulla Charan Banerjee.
Manager
SAMSKRITA BHARATI OFFICE.

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT.

Vol. 3. April-June 1920. No. 2.

THE POSITION OF THE NON-ARYANS IN THE AGE OF THE RAMAYANAM.

(Continued from page 12.)

Our last reason for holding that the Vanaras were men—a reason which will silence all opposition—is based upon the application of the term नर (or man) itself to the Vanaras, here and there. In the closing lines of Aranya Kandam, the third book of the Ramayanam, Rama tells Lakshman

सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभम् ।

Do thou approach the Vanara-King Shugriba, *the best of men.*

In Chapter 18 of Kiskindhya Kandam, Rama, being rebuked by Vali for his having mortally wounded the latter from behind his back, tells him that he is rightly killed in as much as he has violated his younger brother's wife.

औरसीं भगिनीं वापि भार्य्यां वाप्यनुजस्य यः ।
प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥

According to Shastras, death is the punishment of *the man*, who, led by passion, ravishes his own daughter, sister or his younger brother's wife.

This can only be spoken to one who is a नर or man.

Again, in the same chapter, we find Rama addressing Vali in the following words:—

राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

Those *men* who commit sins and patiently bear the punishment that is inflicted by their Kings, go to heaven, being purified, like unto the virtuous.

This, too, implies that Vali was a मानव or human being.

Again, in Chapter 33—, Tara, trying to appease the anger of Lakshman at the conduct of Shugriba, tells him that Shugriba is overpowered by

sensual desires and so unable to judge aright of virtue and the proper time for undertakings.

न देशकालौ हि यथार्थधर्मौ अवेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ।

The man, who delights in sensual enjoyment, does not wait for place or time or wealth or virtue.

This can only be spoken of a मनुष्य or man and necessarily implies that Shugriba was a मनुष्य or man.

Rama, trying to console Tara, Angada and others who are weeping over the death of Vali, tells them that by shedding tears for Vali's demise they have done what is customary for *men* to do in such circumstances and that they should now give their attention to the proper cremation of the dead body.

लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ।

By shedding tears you have done what is the practice of *men* and should be done (by all).

The use of the words लोकवृत्तम् shows that the persons referred to are men.

Shugriba, sending out his men in different directions in search of Sita, reminds them of their prowess and noble parentage and urges them to put forth their (manly) power to the utmost.

अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।
मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥

Possessed of unmeasured strength and prowess and sprung from families adorned with many and various attributes as you are, do you put forth your powers (lit. power of a man) in such a way as to be able to recover the King's daughter.

Again in Kiskindhya Kandam the Vanaras are described as the descendants of the Devas and Gandharvas,

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥

Adorned with the Vanaras, who are the sons of the Devas and the Gandharvas, who can assume various shapes at will, who wear celestial garlands and clothes and who are graceful to look at.

हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ।

Vanaras born of *devas* and *Gandharvas* and able to assume shapes at will.

In another place Maricha is called son of a महर्षि or a great sage and the Vanaras under him sons of *rishis* or sages.

मरीचिपुत्रान् मारीचानर्च्चिर्मल्यान् महाबलान् ।
ऋषिपुत्रांश्च तान् सर्व्वान् प्रतीचीमादिशद्दिशम् ॥

The sons of Marichi, the Marichas, the powerful Archirmalyas—all these sons of *rishis* he bade march towards the West.

Again, Shugriba is the son of the Sun-god भास्करात्मजः. Vali is the son of no other than Indra, the King of the Heavens, शक्रपुत्रः and Hanumat is the Manasha son of the Wind-god by Anjana, who is no other than the celestial nymph, Punjikasthala, turned into a Vanara-woman through the curse of a rishi.

Now we know that the rishis were men, or perhaps we should say, supermen. As regards the Devas and the Gandharvas, we have every reason to believe that they were hill-tribes, for throughout the Ramayanam they are described as living on hills and mountains and as contemplating from their lofty position all that happened below. The quotations given in Appendix A, will furnish a satisfactory proof of this statement. Surely they were not beasts.

From all this follows the inevitable conclusion that the Vanaras are men. But they are men whose abode is the forest, for throughout the Ramayanam they are described as वनवासी or dwelling in the forest. The etymology of two of their names also, Viz, वनौकस् & वानर point that way. We give some quotations here in support of our proposition.

सन्निधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकालयं कपिम् ।
कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥

Placing your arms (before the fire), soon make friends, by means of a solemn vow, with that forest-ranger, the Vanara, who has made Rishyamuka his abode.

हरीणामीश्वरो वाली सर्व्वेषां वनचारिणाम् ।

Vali, the lord of all the Vanaras, dwelling in forests.

किं भवन्तः समस्ताश्च मतंगवनवासिनः ।

Why are you all, the denizens of the Matanga forest, (come to me) ?

विसार्य्य सर्व्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ।
सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम् ॥

Casting his eyes all around in the forest, the forest-loving Shugriba, possessed of a mighty neck, conceived great anger.

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ।

वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशिनः ।

तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ।

हरिभिर्म्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः ।

With other Vanaras whose voices resembled (the roaring of) clouds and who dwelt in forests.

अब्रवीद्वानरान् कान्तारवनकोविदः ।

Hanumat't horoughly acquainted with woods and forests, spoke to the terrific *Vanaras.*

Hence we conclude that the Vanaras are a non-Aryan forest-tribe, as Lakshman, in a fit of anger, tells Shugriba अनार्य्यस्त्वं "You are a non-Aryan" and hence is it that you are utterly unmindful of your duty towards Rama who has rid you of your enemy and placed you upon the throne of Kiskindhya. Their name वानर may imply simply that they were dwellers in the forest; or it may refer to the fact that they lived on roots and fruits of forest trees or, what is more plausible, the name may have been given to them by the Aryans out of contempt for their inferior civilisation and rude habits and ways of life, वानर meaning "or men" i. e. slightly inferior to men or the Aryans".

THE PHILOLOGICAL ARGUMENT FOR UPPER LIMIT TO THE DATE OF RIGVEDA.

This paper does not pretend to fix the date of the Rigveda. Need of resisting bias towards an earlier date simply because it is more remote or towards a later date simply because it is nearer dated events.

Statement of the Argument. Comparison of Avestan with Vedic Language proves that Aryans could not have entered Punjab long before 1300 B. C., and therefore no vedic hymn is much older than 1300 B. C. Moreover granted that the Brahmanas begin about 800 B.C. four centuries suffice for the Maitra Period, therefore any thing older than 1300 B. C., is highly improbable. The latter part of the argument only gives the lower limit for the beginning of the Rigveda. The upper limit is in question. Difficulties : Comparison argument initiated to prove " extreme age " of Gathas ; adapted to disprove " extreme antiquity of Mantras ; possibility that the resemblance has been exaggerated. Absence of definite starting-points on either side. Why not compare inscriptions of Darius with those of Asoka,

Granted that all languages change, do they change at a uniform rate, or can one strike an average for six or seven centuries ?

Parallels suggested : Greek from Homer to Plato. "Homer " is an indefinite date; the dialect factor is obvious; the conditions very different; the changes in literary Greek down to the newspaper of today less rapid. Europeanising of America and Aryanising of India. Difference of conditions suggests this comparison is irrelevant, especially as the latter process is less complete than the former.

Other Parallels: The records of Egypt, language of Sargon and Nebu Chad-nezzar, Chinese literature.

Objection : stability of script or written language not of pronunciation or folk-language but possibility of oral tradition and poetic dialect for both Mantras and gathas.

Parallel of Roman languages ? Convenient because there are more dated documents and history known from other sources.

An experiment: from a comparison of the Spanish and Italian versions of the Psalms to determine when the Romans colonised Spain. Difficulties: (a) Relative value to be assigned to changes (i) phonetic (ii) grammatical structure due to (a) phonetic change (b) new methods (iii) vocabulary.

A tentative compromise : (b) given a ratio of resemblance in this form how can it be applied to Chronology which affected Spanish most, the original contact with Iberians, the invasion of Visigoths with Arabic-speaking Moors ?

If for the first five centuries of the Roman occupation the language of the Colonists remained essentially Latin, then a calculation based on the assumption of a definite cleavage starting from the first invasion of Spain will be several centuries wrong.

(One reason for this slow differentiation was continued contact with Rome).

Application of this experiment to Avesta and Veda. In absence of information as to actual cleavage of Aryans, there is the possibility of contact and of parallel development for several centuries, which philology can not disprove.

Conclusions : I. Any attempt to fix chronological limits on the basis of comparing languages should be based on a more exact numerical comparison than has been attempted hitherto. This opens up a new line of research.

2, It is necessary to realise that while history known from other

sources can be traced in the history of language, it is much more precarious to reconstruct history on a basis of comparative philology. In particular it seems that 2,000 B. C. remains quite as possible as 1,200 B. C. for the earliest mantra in the Rigveda.—

If 2,000 why not 3,000 or even 4,000 B. C. No direct philological proof, but if exact comparison shows this means assuming a degree of stability twice as great as that recorded any where else in the world, philologists may reasonably demand strong confirmation from Archaeology, and if it means a degree of stability in folk-speech say ten times as great as any thing found elsewhere, the philologists will not be able to regard such a date as even faintly probable.

Doubtful however, whether any one would now propose so remote a date as 4,000 B. C. for the actual text of any hymn, or for the Aryan settlements in the Punjab. The date of the Vedic Deities and of many elements of vedic culture and belief is a different matter ; some strands in the web are admitted to be Indo-Iranian, and even Indo-European.

PRESIDENTIAL ADDRESS AT THE BENGAL SOCIAL CONFERENCE.

(Continued from page 30)

Manu by referring the prohibition to a different *yuga* is fictitious. In fact, in the age of the Dharmasamhitas and the Purans both the *anuloma* and the *pratiloma* forms of marriage were practised, though the latter was held in disrepute.

As we have already said, in this period of the history of caste development á son born of a woman of the same caste obtained the caste of the father. Children born of a woman of inferior caste obtained the caste of the mother. While children born of a woman of superior caste were regarded as crosses (वर्णसङ्कर). Thus sons begotten by a Brahmin in women of the three inferior castes were of three separate kinds; those begotten by a Kshatriya in women of the two inferior castes were of two different kinds, while those generated by a Vaisya in a woman of the lower caste were of one kind. Though these seven kinds of children had distinct caste apellations, *viz, murdhwavasikta, amvwastha, nisadı, etc.*, still they belonged to their mother's caste and were not regarded as crosses. From the *pratiloma* form of marriage three kinds of crosses arose, *viz.* intercaste crosses, inter-cross crosses and crosses between these two again. In this way according to the Sutras and Dharmasamhitas the fourfold caste system of the Vedic age multiplied into innumerable mixed castes (Gautama IV, Vashistha XVIII and Baudhayana I, 16. 17).

In this period change of caste from lower to higher, and from higher to lower was allowed. If girls of a lower caste were married to persons of a higher caste for some successive generations their children belonged to the superior caste. In this way the descendant of a sudra woman would become a Brahmin in the seventh generation Again a man of a higher caste adopting the occupation of a lower caste for successive generations was degraded to a lower caste. Thus the son of a Brahmin pursuing the occupation of a Sudra became a Sudra in the seventh generation.

It is also seen that down to the commencement of the Mahammadan invasion the son of a Brahmin marrying a Sudra woman by the *anuloma* form of marriage was regarded as an *ourasa* son and inherited property. By the end of the 11th century Bijnaneswara thus writes in the Mitakshara. "It should be understood that the *murdhavasikta* and other sons born of a Kshatriaya woman married by a Brahmin in the *anuloma* form, being regarded as an *ourasa* son, Ksnetraja and other sons shall inherit property only in default of the former. A son, however, born of a Sudra woman by the *anuloma* form of marriage, though *ourasa*, shall not inherit the whole property even in default of other sons" This right of inheritance by a son born of a sudra woman marrying a Brahmin is also supported by Jimutavahana in the Dayabhaga in the following terms: "If a Brahmin has an only Sudra son he is entitled merely to the third part of the property.'[8]

3. *The third stage in the development of the caste system: strict endogamy; castes break up into an infinite multiplicity of watertight subcastes.*

In the Brihannaradiya and the Aditya Purana quoted by Hemadri in the Chaturvarga Chintamani and by Madhava in the Parashara Bhasya we find intercaste marriage has been totally forbidden in the Kali yuga,

समुद्र यात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु अन्यासूपयमस्तथा ॥

*　*　*　*　*

इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।

(Vrihannaradiya).

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ॥

*　*　*　*　*

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

(Aditya Purana).

Hemadri and Raghunandana condemned intercaste marriage in the Kali yuga on the authority of these texts. We find, however, that there is sufficient evidence to believe that the intercaste marriage was practised in the Hindu Society in the beginning of the Kaliyuga down to the 11th century. The restriction of intercaste marriage is of a very recent origin, dating only from the latter part of the 11th century.

Parashara who is regarded as the special authority for the Kaliyuga (Parashara Samhita 1, 14) does not prohibit intercaste marriage, and as the *anuloma* form of it is permitted in the Grihya Sutras and in the Dharma Samhitas we have no reason to believe that it is prohibited in the Kali age according to Parashara. On the contrary, Parashara enjoins that *dasa, napita, gopala* and *ardhika* castes sprung from the intermarriage of a Brahman with a Sudra, Vaishya or Kshatriya woman are sufficiently pure, and a Brahmin may accept cooked meal at their house: (भोज्यो विप्रेर्न संशयः Parashara Samhita XI, 22-24). We also note Parashara himself in the Kali age begot Vyasa in a maid of an inferior caste, Satyabati. The Mauryya Vansha also sprang in the Kali yuga from Mura, a Sudra queen of Nanda. The picture of the Hindu Society presented in the Mrichhakatika, a play belonging to the 5th or 6th century A. D. shows that the caste restrictions in marriage were then still very elastic. Both Charudatta and Sharvalika married women of the courtesan class who were outcastes. In the Karpuramanjary of Rajashekhara who was a yayavara Brahman and was Guru to Mahendra Pala, King of Kanouj, writing as late as the 10th century, boasts of having married the daughter of a Chauhan Rajput family. These instances serve to show that intercaste marriage was practised in the Hindu society as late as the 10th century. And so the assertion of the Aditya Purana, that intercaste marriage, seavoyage, dining at the house of, and taking the food cooked by a Dasa, a Napit, &c., were forbidden is a pure fiction, is contradicted by Sruti and Smriti, and has, therefore no authority. It is expressly laid down in the Vyasa Samhita:—

श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ।
तत्र श्रौतं प्रमाणं स्यात्, तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा ॥

'In case of a contradiction between Sruti, Smriti, and the Puranas, Sruti is to be accepted as authority: and in case of a contradiction between the latter two, Smriti is to be preferred.

It must be noted in particular that the Aditya Purana is not recognised as a Purana even ; it is only an upa-Purana. Hence in case of a contradiction between the Smriti and the Upa-Purana, there is no doubt that the authority of the Upa-Purana must be rejected. The followers of Madhava, Hemadri and Raghunandana, argue that in the Sutras and Samhitas of Manu and others, intercaste marriage is permitted only generally. In the Aditya Purana it is specially prohibited for the Kali age. Thus there is no contradiction here between the Smriti and the Purana. The injunction of Smriti, we must understand, apply only to Yugas other than Kali. This interpretation is unjustifiable. Parashara Vyasa, and other Risis, who are the authors of the sacred laws, themselves begot children in women of inferior castes in this very Kali-yuga. According to the Skanda Purana and the Vishnu Purana, the 15th or the 16th century of the Kali Era is the age of Judhisthira. Vyasa, the grandfather of Judhisthira, and Parashara, his great grandfather were, therefore, men of Kaliyuga. That these Risis devoted to the practice of penance should do an act prohibited in the Kali age and that they should enjoin others to observe the laws which they themselves violated, is, indeed, a fanciful interpretation ! Vijnaneswar and Jimutavahana did certainly write their legal compendia providing inheritance to father's property by a son of a Brahman born of a Sudra wife for the people of Kaliyuga and not of the Satya yuga. Thus that all these writers did not intend to permit intercaste marriage in the Kali yuga is a distorted interpretation of the Shastras. It is also clear from this that the plea that the present Hindu Society is guided by the regulations of Sruti and Smriti is false. The present Hindu Society is the slave of custom. When this custom is inconsistent with the Sruti and Smriti, the recent authors of the upa-Puranas invent new text to support it. The writers of the legal compendia support these recent customs, and to show that they are not inconsistent with Sruti and Smriti have recourse to ingenious, fictitious methods of interpretation, limiting the meaning of the extant Sruti and Smriti texts, and assuming the existence of unseen texts (अदृष्टश्रुति) supporting the prevalent customs. If we abandon such tricks it will seem that intercaste marriage enjoined in the Sruti and Smriti texts is consistent with the Shastras even if performed in this Kali age.

Now we have seen that the assertion of the Aditya Purana that intercaste marriage was prohibited in the Kaliyuga, is a pure fancy of the Pouranic. The author of the Purana also understood that the customs condemned by him were not inconsistent with Sruti and Smriti. Hence he has resorted to the plea that the resolution (समय) of the upright (साधु) is authoritative like the Vedas. Raghunandana commenting on the passage writes

समय is सम्वित् or resolution' (Udvahatatwa, 14). The author of the Purana states "that the learned abolished these customs by issuing a rule, and the resolution of the upright is authoritative like the Veda." From this it is clear that after the Mahammadan invasion, apprehending a social revolution the Pandits passed a resolution to abolish certain time-honoured, liberal customs. Lest their resolution be not accepted in society they tried to convince others that their resolution was as authoritative as the Vedas. Kashirama Vachaspati, commenting on Raghunandana's Udvahatatwa writes, "ननु एतेषां कर्म्मणां कलौ निषेधको वेदो नास्ति । कथमेतानि कलौ निषिद्धानि । तत्राह समयश्चेति । "Now there is no Vedic text prohibiting these acts in the Kali yuga. How they can be, then, said to be prohibited in the Kali-yuga. To this he replies, and समय etc.' "

We have seen how Hindu society in abandoning intercaste marriage, widow marriage, seavoyage etc., is not following Sruti and Smriti, but is blindly following recent local customs, though they are inconsistent with Sruti and Smriti and are injurious to society. In consequence of this the four castes are now split up into innumerable sub-castes among which intermarriage, interdining and all sorts of social intercourse have been abolished though it is not so enjoined in the Shastras. Even here our social disintegration has not stopped. In every village, in every neighbourhood we find this process of social disruption at work. Parties are excommunicating and interdicting all social communications with one another. In this way the unity of our social life has been shattered.

In the Vedic age and in the age of the Sutras and the Dharma Samhitas, we have seen that caste distinctions were based not only upon racial differences, but also on differences of occupation. For this reason they were not injurious to the society but in many respects helped its progress. Among the lower castes, even now, caste distinctions are based upon differences of race and occupation. Hence the caste system has still some vitality in the lower strata of our society and may persist until the condition of the depressed classes is improved by education. But among the higher classes it is no longer based on distinctions of occupation or race. The blending of races in the Vedic age has abolished all ethnological grounds for preserving caste distinctions among the upper classes. Among them they now rest upon a fictitious right of birth, and are therefore interfering with normal and healthful growth of the society. At present the Brahman is not deprived of his social status for pursuing the occupation of a Sudra, as before. A person belonging to a lower caste, though possessed of qualities of a higher caste is not given a higher social status. In this way our caste

system has been reduced to fictitious distinctions of birth based neither on physical or mental characteristics nor on occupations. No progress is possible for a society reduced to this condition.

IV. Our society can be made fit for the exercise of democratic rights, if these fictitious distinctions and inequalities are abolished, and social classification be based upon the worth of the individuals.

Our society being now merely based on the empty pride of birth, it was inevitable that the process of its dissolution would be accelerated at the contact of a democratic rule like the British administration, based on the worth of the individual. And as a result of it we see that Shastric knowledge is no longer the monopoly of the Brahmins, who have now been compelled to exchange their priestly vocation for the vocation of a cook. Thanks to English education the Brahmins who were formerly the hereditary teachers to all classes are now being compelled to take their lessons at the feet of *gurus* recruited from among the 'untouchables' of our society. How long can the Hindu society maintain its hereditary institutions based on fictitious distinctions of birth, under the influence of such a solvent of social inequalities ? Two forces are also operating to bring about the dissolution of our society the more rapidly. Re-marriage of even child-widows being forbidden, the number of Hindus in every province is alarmingly decreasing in contrast with the Mahammadan population which has increased, according to the last census report, 9 percent, or about 4 times the rate of increase of the whole population. In support of this we quote the following extract:

"Almost everywhere the statistics show that they (Mahammadans) are increasing more rapidly than their Hindu neighbours, their girls are given in wedlock at a later age and their widows are allowed to remarry, so that a larger proportion of their females of child bearing age are married." (Imperial Gazetteer, 1907, vol. I, P. 475).

Besides, the Hindu society by the adoption of a narrow policy of social ostracism is excommunicating all progressive Hindus for undertaking sea voyage or similar violations of current social practices. This policy of elimination is nothing short of a deliberate, slow suicide on the part of Hindu society. In its struggle for existence with other rival communities how long can Hindu society preserve itself standing on an empty pride of pedigree devoid of worth and expelling those who by their light and leading have a right to be its leaders ? Unless our society be again established on individual worth and ability, its doom is sealed. The integrating forces that held together the multiplicity of the peterogenous

elements in our social organism have been replaced by mighty disitegrating forces fomented by blind intercaste hatred and petty jealousies and unless Hindu society even now exercising its wonderful power of adaptibility readjusts itself to the new environments it cannot escape its inevitable fate.

V. The Patel Bill.

The principal aim which the Hon'ble Mr. Patel had before him in drawing up this Bill to legalise intercaste marriage was only to preserve society by adapting it to the needs of the present age by offering the progressive Hindus protection against legal restrictions imposed upon them by previous legislation. Various objections have been raised against it from different quarters. We shall consider them one by one under the three heads (1) religious, (2) legal, (3) scientific.

(*I*) The conservative Hindus have brought forward shastric objection against it. We have already seen that intercaste marriage does not at all go against the principles of the Hindu religion as they are laid down in the Vedas and the Dharmashastras. Still if any Hindu has any religious scruples against intercaste marriage on the ground of its being opposed to some passages in the recent Upa-Purana, the proposed Act is not intended to interfere with the liberty of his conscience. It only intends to amend the defect of the existing laws, under which no Hindu can marry a girl of any caste other than his own without declaring himself to be a non-Hindu. It aims at removing only a legal disability of such as would marry out of their castes without giving up their name as Hindus. The orthodox Hindus therefore have no ground for complaint against this Bill. This proposed law will not in the least interfere with the free practice of their religion; On the other hand, the progressive Hindus will have serious ground for complaint, if the Bill be not passed. Not only the progressive Hindus but also the Vaishnava, the Shaiva and other Hindu religious sects whose religious books approve of intercaste marriage and among whom it is still in practice will have very serious ground of complaint as well. Under the existing law if any Hindu marries out of his own caste without declaring himself a non-Hindu his child is not considered legitimate, nor does he inherit his father's property. This Bill if passed, would only correct the defect of such law and remove the legal bar that stands in the way of practising his religion according to his own convictions.

(2) Many object to social reform by legislation on the ground that it limits individual liberty. But though such objections may very well stand in the case of coercive legislation they have no force against permissive legislation. The Intercaste marriage Bill contemplates nothing like the Widow

marriage Act, but a permissive legislation. This will remove therefore the restrictions of individual liberty instead of curtailing it. It is thus a strange inconsistency on the part of those who demand the extension of national liberty to stand against this Bill. It is on the domestic and social life of the nation that political life is based. The hue and cry, therefore, raised for extension of political rights by those who oppose this extension of domestic and social liberty is a huge humbug.

(3) Some are protesting against intercaste marriage in the name of Eugenics. This protest would not have been improper if it had come in the Vedic age. On account of the indiscretion of our ancestors of the Vedic age the stamp of the black races has been so indelibly impressed on our physical structure that it cannot be washed away even by interdicting not only intercaste marriage, but also marriage outside one's *sapindas* and *sagotras.* There is some hope of removing this stamp rather by taking the opposite course. According to the principles of Eugenics itself, not only intercaste marriage, but inter-racial marriage has become a necessity for the improvement of our race.

VI. Discrepancy between the present condition of Hindu Society and Pantheism and universal love the fundamental principles of Hindu religion, and the means of removing this discrepancy.

A religion that has its foundation in the Vedas and the Upanishads, which claims Buddhism and Jainism for its branches, which has reconciled the Aryan and the non-Aryan elements of culture in the Puranas and the Tantras, cannot be a sectarian religion. In the reconciliation of all religions lies its special characteristic and glory. The religion that teaches—

"All this is Brahman indeed" (Chhandogya Upanisad, IX, 14, 1.)

"All this is to be clothed in God-consciousness,." (Isha Upanisad, I),

The religion whose ethical law insists on kindness and love for all beings and not for man alone, and whose social principle inculcates good for the world and not merely for one's own country, cannot be the exclusive property of a particular sect, for preserving whose purity it is necessary to exclude all other sects. The catholicity and the comprehensiveness of this religion is so great that not only all the religious sects of India, but all religionists from the Buddhist, the Parsee, the Jew, the Mahamadan, the Christian down to the Animists and Demonworshipers all may have a place within its bosom. It is not true that non-sectarian religion has been taught in the Upanisads alone but Neo-Hinduism both in its Puranic and Tantric forms had its origin in the synthesis and reconciliation of the Vedic Aryan and

Non-Aryan elements of culture. The characteristic Hindu cultural method allotting various grades of devotional exercise to different classes of worshippers according to the psychic and moral development of each shows what perfectly psychological methods have been adopted by Hinduism for the reconciliation of all religions. In its graduated stages of culture from the savage animistic races up to those who have realised the Absolute Self-consciousness in everything, all may have an assigned place. There is no philosophical theory or type of religion in the world which has not received a suitable place in this wonderful synthesis of all religious and philosophical movements popularly known as Hinduism. Every religion has a creed. No one up to this date has, however, been able to give a creed, a catechism or definition of Hinduism. It is not a matter of regret. It is rather the glory of Hinduism. All other religions are limited and exclusive, because they have a creed. Hinduism is universal, all-comprehensive, infinite and eternal, because it has no creed at all. Every religion has been contented with some limited and circumscribed object of worship, and cherishes antipathy towards rival deities. The Upanisads, the foundation of Hindu religion, teach—

यो वै भूमा तत् सुखं । नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखम् ।

That which is Infinite is happiness. There is no happiness in the finite. Infinite alone is happiness.
(Chhandogya Upanisad. VII, 2. 3)

because—

यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ।

"That which is Infinite is Immortal; and that which is finite is mortal."
(Ibid VII, 24).

The God incarnate of the Hindus says in the Gita,—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

In whatsoever forms men worship me, I serve them in that capacity. Oh son of Pritha, men in all respects follow *my* path. (Ibid. IX, 23).

again,—

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ।

Oh son of Kunti, even those who are devoted to other gods, and worship them with faith, worship *me* though not in proper form.

In the Puranas, too, the Divinity of the Hindus is present in all beings' (सर्वभूतेषु संस्थिता) (Chandi V. 16-80). In the Vedic age the non-Aryan races and those who were excommunicated from the Aryan society were ad-

mitted into it by the performance of व्रात्यस्तोम (Tandya Brahman, chap. XVII). In the Puranic age that followed the non-Aryan races of India, uch as the Scythians, the Javanas, the Kambojas and the Huns were admitted into the Hindu Society and were raised to the status of Kshatriyas. Many of the Rajput princes who claim to have been descended from the Solar dynasty were foreign races converted to Hinduism. The Bhagavata Purana, the scripture of the Vaisnava community prescribes the initiation of non-Aryan races into Vaisnavism.

किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुक्कसा
आभीरकंका यवनाः खसादयः ।
येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयः
शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥

Obeisance to that mighty one under whose shelter, the Kiratas, the Hunas, the Andhras, the Pulindas, the Pukkasas, the Aviras, the Kankas, the Yavanas, the Khasas, and other sinful savages, are sanctified. (Bhagavata Purana).

It is known to all that Chaitanya converted a Mahammadan named Haridasa and assigned him a high place among his disciples. In the Tantras also which are the scriptures of the Saivas, this non-Sectarian feeling is noticed. The Mahanirvana Tantra (XIV. 184) writes:—"That vile Kaula' who considering a Chandala, a Yavana or a woman as inferior does not admit them into their Brotherhood, certainly goes the downward path."

Elsewhere it is said—

यथार्णवगतं वारि न पृथग्भावमाप्नुयात् ।
तथा कुलाम्बुधौ मग्ना न भवेयुर्जनाः पृथक् ॥
विप्राद्यन्त्यजपर्य्यन्ता द्विपदा येऽत्र भूतले ।
ते सर्वेऽस्मिन् कुलाचारे भवेयुरधिकारिणः ॥

(Mahanirvana Tantra XIV, 182, 183).

"Just as a (stream of) water falling into the ocean loses its separate existence, so also people when they are drowned in the ocean of religious Brotherhood cannot remain distinct and separate. Human beings from the Brahmans to the lowest caste, are entitled to be received into the Brotherhood."

As under the influence of Vaisnavism the sacred *prasada*, of Jagannātha can not be defiled with the contact of the untouchables, so in the opinion of the Shaivas cooked rice after it is once dedicated to Brahman cannot be defiled again with the contact of lower castes.

यदि स्याच्चीचजातीयमन्नं ब्रह्मणिभावितम् ।
तदन्नं ब्राह्मणैर्ग्राह्यमपि वेदान्तपारगैः ॥

जातिभेदो न कर्त्तव्यः प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥

(Mahanirvana Tantra III, 91, 92).

In this way through Hinduism all the races and religions in India were once reconciled. And now in this Era of International union, in this age of the League of Nations, by this self-same religion all other religions of the world may be harmonised. For lack of proper teachers this broad religion has now been reduced to a narrow sectarian creed. Those who under the pretext of defending the *Sanatana Dharma* are standing in the way of propagation of any liberal and unsectarian custom or opinion, ought to understand that the Hindu religion and the name of a Hindu, are not their exclusive property. The true *Sanatana Dharma* is far more comprehensive than their sectarian views and customs. Trying to make Hindu religion narrow and exclusive they are only trying to destroy the true *Sanatana Dharma.* If we want to reconstruct our society adjusting it to the needs of the new era, and the new environments then it can be accomplished by a revival of this *Sanatana Dharma* alone. It cannot be accomplished by social reform divorced from religious reform or by mere political reform. In other countries it is possible to introduce social reforms through scientific arguments or by legislation. But in this country society and religion are so inseparabely connected that it is not possible to effect any social reform leaving religious reform alone. Any reform in our domestic or social life must be attempted through religion. Hence for any social reform the revival of that universal, catholic, eternal *Sanatana Dharma* is indispensable. And in the ideal of that comprehensive religion sectarian Hinduism, based on ignorance, superstition and social inequalities must be dissolved. If we can but revive the ideal of that comprehensive religion, in the fire of that ferment all our social inequalities, the dead shells of lifeless social customs will be melted and consumed, transforming the whole into a vigorous social organism animated by a lofty religion. Those mighty social reforms which could not be effected by the efforts of thousands of social reformers labouring for hundreds of years, have been accomplished in the twinkling of an eye by a momentary contact of a religious martyr. Those reforms that were wrought by religious founders like Vardhamada Mahavira, Gautama, Buddha,. Sri Krishna, Jesus, Mahammad and Chaitanya, could never have been inaugurated by argument or legislation,. For this reason the foundation of the social reform must be laid on the *Sanatana Dharma.* Then we shall be in a position to solve the problom of "a bloodless" social reconstruction, not of India alone but of all the nations of the world, and thereby arrive at a new synthesis of the culture of the East and the West.

N. B.—Our readers are requested to note that some of the views expressed in this essay, are in no way endorsed by us,—Editors.

A SHORT SKETCH OF THE LIFE

OF THE

HON'BLE RAI SITA NATH ROY BAHADUR B. L.

The Hon'ble Rai Sitanath Roy Bahadur is the youngest of three brothers, the others being Raja Sree Nath Roy and Rai Janaki Nath Roy Bahadur, who are the proprietors of the well-known Banking Firm of Raja Sree Nath Roy and Brothers. All the brothers have attained considerable distinction in life. Sita Nath was born at Bhagyakul in the district of Dacca on the 30th Falgoon in the Bengalee year 1260, and received his early education first at the Bhagyakul School and then at the Dacca Collegiate School and subsequently at the Hindoo School, Calcutta, whence he passed the Entrance Examination of the Calcutta University. He pursued his studies at the Presidency College and graduated in Arts and Law. He was enrolled as a vakil of the High Court of Calcutta but could not take up practice in earnest as his own business demanded his time and attention. The brothers come of the Coondoo family who are well-known and highly respected both in Eastern and Western Bengal. They are better known in Western Bengal as the Roys of Bhagyakul. The Coondoo family is now divided into four branches. Ganga Prosad Roy, the grand-father of the present Roy Brothers laid the foundation of the present opulence of the family, which was considerably augmented by the strenuous exertions and enterprise of his sons, notably of the illustrious Guru Prasad Roy and Prem Chand Roy, the uncle and father respectively of the brothers. The family is now one of the richest in Bengal. They use their wealth liberally. Members of this family spent several lacs of Rupees in celebrating, in a proverbially lavish style, the Sradh ceremonies of Guruprasad Roy and of his wife and in a much grander style the Sradh ceremonies of Prem Chand Roy(father of the Roy Brothers) and of the mother of Kishori Mohan Roy and brothers; on both the occasions four to five hundred pieces of shawls were distributed to the Pandits of Bengal, Behar and Orissa ; besides a cash donation varying from Rs 100/- downwards to the several hundreds of Pandits according to their respective qualifications. It was the celebration of these great Sradhs which made the name of the Roy family of Bhagyakul a house-hold word throughout Bengal. Their contributions to various works of public utility and charity during the past forty years amount to about 15 lakhs of Rupees. They have been specially forward in relieving sufferers in the recurring famines, commencing from the heart-rending

Orissa famine. The contributions of these three brothers to the public funds raised from time to time for the relief of the faminestricken people, and the large sums of money generously spent by them in feeding the poor at their country-house at Bhagyakul and in relieving the poor *Bhadraloks* during the several recurring famines, would amount to a lakh of Rupees. In addition to these large charities the brothers, in the name of Raja Sree Nath Roy, made a donation of Rupees thirty thousand in establishing an "Eye-Infirmary" at Dacca and contributed Rupees fifteen thousand to the Lady Dufferin Zenana Hospital Fund. This family has been maintaining for a long time a charitable dispensary at Bhagyakul and a rest-house where strangers, irrespective of their number, are daily offered food and shelter. The family spend large sums of money every year for the maintenance of other semi-religious and charitable institutions, prominent among which may be mentioned the well-known Dacca Swaraswat Samaj (Pundits' Institute) which was started by the family about forty years ago with a donation of Rs. 5,000 (Rupees five thousand), for the diffusion of Sanskrit learning. It is an admitted fact that this family, particularly Raja Sree nath and Rai Bahadurs Janaki Nath and Sita Nath as well as the Bhowal Raj, have been the sole prop and pillar of the Swaraswat Samaj and it is the liberal contribution of Rupees three to four thousand a year on the part of the three brothers since the Samaj was started, which has done much to keep up the Samaj in its present state of efficiency. It is no exaggeration to say that the aggregate contribution of this family to the Samaj would exceed a lakh of Rupees. They also spend large sums of money on Deva Sheva at Bhagyakul and Brindaban and it is well-known that at the latter place about 40 beggars are daily fed at their expense. They have spent much money on works of temples and *maths* and the construction of water-works and the excavation of tanks. About 18 years ago, the Hon'ble Rai Sita Nath Roy Bahadur in compliance with the wish of Sir John Woodburn, the then Lieutenant Governor of Bengal, and of Mr. Greer, the then Chairman of the Calcutta Corporation, constructed a very large three-storeyed building on Elgin Road, Calcutta, for the housing of the working classes. This building was fitted with necessary sanitary arrangements, and was intended to serve as an example to others for the construction of sanitary habitation for the poorer classes. This cost him about Rs. 50,000 and is now known as the "Greer Model Dwelling." Rai Janaki Nath Roy Bahadur contributed Rs 50,000 to the "Victoria Memorial Fund". Rai Sita Nath, in August 1907, gave Rs. 20,000 for the purpose of providing filtered water to the people of Munshigung in the district of Dacca. Their contributions to other works of public utility are noted below. The Hon'ble Rai Sita Nath has been untiring and assi-

duous in his endeavours to serve the Government and the country. Ever since he left college he has been taking an active part in all public movements. With the assistance of a few prominent Indian merchants, notably of his brother Rai Bahadur Janaki Nath Roy and Babu Chandy Lall Singh, he started, in 1887, the Bengal National Chamber of Commerce and has served that institution as its Honorary Secretary ever since. On his representation, the Government of Bengal, in 1890, appointed a Commission to enquire into the levy of tolls upon boats using the Calcutta and Circular Canals and he was appointed a member of that Commission. In reviewing their report Sir Charles Elliott, then Lieutenant-Governor of Bengal referred to Rai Sita Nath as the "spokesman of a considerable section of the native mercantile community." The Hon'ble Rai Sita Nath served as an Honorary Presidency Magistrate from 1888 onwards; and also served two terms as member of the Port Trust. He was appointed Sheriff of Calcutta in 1898 and had been an elected Commissioner of the Corporation of Calcutta, since 1898. In 1918 when he decided not to seek re-election at the hands of a grateful constituency which repeatedly requested him to stand, the *Statesman* wrote as follows—"A notable withdrawal from among the Indian Commissioners is that of the Hon. Rai Sitanath Roy Bahadur, who probably has found that it is embarrassing to combine his work on the Corporation with his duties as a Member of the Imperial Legislative Council. This worthy and influential Commissioner had a great talent for silence, but his weight which is much greater than his physique, was usually thrown on the side of progress."

He has been noted for his unswerving loyalty to Government and has never joined in any hostile demonstration. He has been Vice-President of the British Indian Association for two terms and was appointed a member of the Executive Committee of the Victoria Memorial Fund, a position of great honour and trust. He was also a member of the Executive Committee of the Famine Relief Fund in 1897 and 1900.

At the time of the visit of Their Royal Highnesses the Prince and Princess of Wales in 1905, he and Mr. Macleod acted as Joint Honorary Treasurers to the Royal Reception Committee Fund. He has served in many such public capacities and on several Government Commissions and was honoured by Government with appointment as a member of the Eastern Bengal Legislative Council in which he served with great credit and distinction. The title of "Rai Bahadur" was bestowed upon him at the Delhi Durbar in 1903. It may be very well said of Rai Bahadur Sita Nath Roy that he has dedicated his whole life to the service of the Government and his country.

Though born at Bhagyakul Rai Bahadur Janaki Nath and Rai Bahadur Sita Nath Roy have from their early life lived in Calcutta and have constructed a very large and imposing building for their residence there.

Raja Sree Nath Roy and brothers are the pioneers of Indian steamer enterprise in Bengal, they being the largest share-holders and sole agents of a Steamer Company called "The East Bengal River Steam Service Ltd." which, before the war owned six steamers and twenty-two flats and a fully equipped dock with a European mechanical engineer on a pay of Rs 700/- a month in charge of the same. Though several steamers and flats were commandeered by Government for war purposes the service is being continued with efficiency and profit.

Rai Bahadur Sita Nath Roy was for the second time appointed in 1909 a member of the Eastern Bengal Council as well as representative of the Indian Mercantile Community.

Some of the most notable recent acts of benefaction of these three brothers may be stated here. Raja Sree Nath Roy and Brothers paid seven thousand and five hundred Rupees for water works at Chandranath, a very holy shrine in the district of Chittagong, which have materially tended to supply pure water to tens of thousands of pilgrims who annually flock to Chandranath. Rai Bahadur Janaki Nath and Rai Sita Nath Roy Bahadur also paid five thousand Rupees for the excavation of a tank on the Srinagore-Munshigange Road. Raja Sree Nath Roy and Rai Bahadur Sita Nath Roy contributed Rs. 5,000 to the Victoria Memorial Fund. Rai Janaki Nath Roy Bahadur through whose efforts the wealth of the family has been considerably augmented contributed Rs. 50,000 to the King Edward Memorial Fund. But he ear-marked his subscription for the improvement and enlargement of the wellknown Mitford Hospital at Dacca ; and a large block of buildings in the renovated Mitford Hospital is going to be called after his deceased father Prem Chand Roy. Raja Sree Nath Ray and Rai Bahadur Sita Nath Roy also contributed Rs. 10,000 to the same Fund and for the same object. It is not possible to give an exhaustive list of the various sums Raja Sree Nath Roy and Brothers have paid to various objects of public charity. Rai Sita Nath Roy Bahadur enjoyed, through the kindness of Government, the unique distinction of being a nominated member of the Bengal and Eastern Bengal Legislative Councils, simultaneously. He took a prominent part in the discussion of the memorable "Calcutta Improvement Bill."

Sir Lancelot Hare was pleased to open the Munshigunj Water Works, the result of the gift of Rs 20,000 by Rai Sita Nath Roy, and His Honour was pleased to thank Rai Sita Nath Roy Bahadur warmly for remo

ving a great want of the Munshigunj people. The people of Munshigunj including all the executive and judicial officers and all local pleaders and muktears took advantage of the opportunity to approach Rai Sita Nath Roy Bahadur and to present an address thanking him for providing Munshigunj with filtered water and eulogising him for his various public services and particularly thanking him for his various acts of generosity.

These three brothers having been invited to attend the Delhi Coronation Durbar of Their Imperial Majesties, Rai Bahadur Janaki Nath and Rai Bahadur Sita Nath attended the ever-memorable Durbar, and were subsequently presented with Coronation Durbar Medals. Rai Sita Nath Roy Bahadur, along with some other representative men of Eastern Bengal was privileged to pay Homage to their Gracious Imperial Majesties at the Delhi Durbar.

These three brothers were also the members of the Calcutta Reception Committee organised for entertaining Their Imperial Majesties during Their Majesties' kind and gracious visit to Calcutta.

The public services and activities of Rai Sita Nath Roy Bahadur are not confined to Calcutta alone, but they extend to the whole of Bengal and Eastern Bengal. It may be truly said of Rai Bahadur Sita Nath Roy that within the last thirty five years, there has been no commission, no committee, in fact, no organisation, whether social, political or charitable in which he was not called upon to take a part. He has been appointed a Trustee of the Calcutta Improvement Board, in which capacity he has been serving for about 8 years.

It is a great satisfaction to Rai Sita Nath Roy Bahadur that he has invariably enjoyed the confidence of the successive Lieutenant Governors of Bengal and of Eastern Bengal and of other high officials in both Provinces.

Rai Bahadurs Janaki Nath and Sita Nath Roy separated from their eldest brother Raja Sree Nath Roy in food and business in 1907 and have since then been carrying on business and living in a separate house. Rai Sita Nath served as an Honorary Presidency Magistrate for 27 years. He was a member of the Calcutta Corporation for 18 years and a member of the Calcutta Port Trust for 4 years and he has been serving as a member of the Calcutta Improvement Trust for 8 years.

The Government of India was pleased to appoint Rai Bahadur Sita Nath Roy, a member of the Imperial Legislative Council as the representative of the Indian mercantile community. He is a member of the Provincial Agricultural Association and also a member of the standing Water Ways Committee. When an attempt was made to close the booking of Jute

to Hatkhola it was apprehended that the dislocation of trade would inconvenience traders and mean heavy loss to owners of property. Rai Sita Nath Roy Bahadur took the matter up and as a result the proposal was dropped. On this occasion Lord Carmichael very kindly came to inspect the place with the Chairman of the Corporation, the Vice-Chairman of the Port Trust and other high officials, as well as Raja Rhishikesh Law, Rai Bahadur Janaki Nath Roy and the Hon. Rai Sita Nath Roy Bahadur. His Excellency very kindly accepted invitation to tea with the Raja Bahadur and was photographed with him in his house.

He has always taken an active and intelligent part in the discussion of the several legislative measures that have come up from time to time before the Imperial Legislative Council, and his Budget speeches have been marked with considerable ability, moderation, and grasp of details.

On his appointment as a member of the Imperial Legislative Council and after his return from Delhi at the close of the first session of the Legislative Council there, he was entertained by the mercantile community of Calcutta, headed by the Hon'ble Raja Rhishikes Law C. I. E. at a Garden Party held at the well-known Temple Garden House of Rai Badridas Bahadur and presented with an address eulogising his eminent services in connection with the several measures of legislation touching the mercantile community, specially the one relating to the amendment of the Company's Act in which his able Minute of Dissent elicited praise from all quarters.

The citizens of Dacca headed by the late lamented and much respected Hon'ble Nawab Bahadur Sir Salimulla G. C. I. E., Rai Ishwar Chandra Ghosh Bahadur and the Hon'ble Babu Ananda Chandra Roy also entertained the Hon'ble Rai Sitanath Roy Bahadur at an Evening Party at the North Brook Hall and they were also good enough to present him with an address for his various public services, extending over a period of 30 years.

In June 1916, he was elected a member of the Imperial Legislative Council by the non-official members of the Bengal Council. Thus he has served altogether for eight years as a member of the Imperial Legislative council, and before that he served for 6 years as a member of the Eastern and Western Bengal Legislative Councils; so that his services on both Councils, that is, Imperial and Provincial, extend over a period of 14 years. And during this long period he has always been loyal and faithful to Government and he never hesitated to support measures which, he considered, were imperatively necessary for the maintenance of law, order and peace and which he rightly thought were necessary to check rank sedition and

anarchism which have been doing much harm by shaking the very foundations of society and proving inimical to orderly Government.

In 1916 Hon. Rai Sita Nath Ray Bahadur was elected to preside over the Industrial conference at Lucknow. In proposing him to the chair Sir Vithaldas D. Thackersey said—"The Hon. Rai Sita Nath Roy has been known to you for a long time * * * He has been keen in helping the development of Indian industries, and I am sure we can not do better than to elect him to preside over the deliberations of this Conference." The official report of the Conference has the following remarks about his address—

"The presidential address of a veteran industrialist and student of Indian economic problems, like Rai Sita Nath Roy Bahadur fully justified the high expectations of the public, as it covered a very wide range and can be placed on a par with some of the best utterances from the platforms of previous Conferences."

When the war broke out which went a good deal to excite the public mind Rai Janaki Nath Roy Bahadur and the Hon'ble Rai Sita Nath Roy Bahadur did their utmost both by words and deeds to allay public excitement. It is no exaggeration to say that in Bengal no one has more freely opened his purse strings nor more liberally and generously contributed money to the several funds started since August 1914 for the relief and comfort of wounded soldiers than Rai Bahadur Janaki Nath Roy and the Hon'ble Rai Bahadur Sita Nath Roy These two brothers were the first to buy large quantities of necessary comforts and to send them to Flanders for the use of the Indian soldiers. The *Communique* issued on the subject by Government may appropriately be quoted here—

"It is not generally known that the earliest efforts to send comforts on any considerable scale to the Indian troops in France were made by the brothers Rai Janaki Nath Roy Bahadur and the Hon'ble Rai Sita Nath Roy Bahādur, Hatkhola, Calcutta.

"In December last year it came to their knowledge that there was no Indian Bazar in France in which the Indian soldiers could obtain the commodities they were accustomed to at Indian prices. The Rai Bahadurs took the matter up enthusiastically Boxes were made up containing bazar supplies, each box so packed that it contained every article likely to be wanted by 100 men in one day. Special consignments of burying materials were also included. Three consignments of 20 boxes each were sent to the Front at intervals of a fortnight. Tho total cost of these goods amounted to about Rs 4, 000/"

These two brothers were the first to make a free offer of one of their vessels for being utilised as a hospital ship for the use of the Bengal Ambulance Corps in Mesopotamia. The war services of these two brothers are varied and various; and they paid Rs 6000 for the recruitment of Bengali soldiers in the district of Dacca, which was fittingly recognised by Government.

It was in August last that Rai Bahadur Sita Nath Roy handed over Rs 10,000 to Government for general war-purposes. The aggregate contributions of Rai Sita Nath Roy to the different war funds amount to Rs. 20,000 and those of Rai Bahadur Janaki Nath Roy amount to Rs. 10,000,

It may be further said to the credit of these three brothers, namely, Raja Sree Nath Roy, Rai Bahadur Janaki Nath Roy and the Hon'ble Rai Bahadur Sita Nath Roy that they contributed Rs. 4,50,000 to the war loans and as Proprietors and Agents of the East Bengal River Steam Service Company Ltd. they alone contributed a further sum of Rs. 3,75,000 to the first war-loan.

PRESIDENTIAL SPEECH AT THE PRIZE DISTRIBUTION,
(Burdwan Raj College.)

This is your prize day. Has it ever occured to you to enquire why so much fuss is usually made on such a day? Why does the whole school wear a festive look and why are all sorts and conditions of people invited to lend pomp and ceremony to the affair? Why should the success of a handful of boys cause so much jubilation? For one boy to whom this day brings a prize, there are above a score who have drawn blanks. Why should then the good luck of a few be so paraded as to engender heart-burning among the more numerous unsuccessful pupils? What good purpose does it serve to hurt the feelings of many for the glorification of a small number? Is it not in a manner holding out a premium to envy? My friends, it is to brush away such wrong ideas from your mind, if indeed you harbour them at all, that I shall speak, a few words to you.

2. We have come here today not to celebrate the success of this or that boy. It is the diligence and application of the foremost boys-qualities that make for success in every walk of life-that we wish to encourage. We congratulate the prize-winner not on his luck but on his dutifulness. Luck, good or bad, has nothing to do with success or failure. So envy which is a bad man's grudging contemplation of another's good fortune is entirely out of place here. An envious man is unhappy at the thought or sight of another's prosperity because it is beyond his power to rival him. But the success that we are honouring is open to all. Like the Foot-ball Challenge Shield, what is other people's today may fairly be yours on the next occasion. One need not mope and entertain unworthy feelings about one's- friend's success. He has only to exert himself manfully inorder to forge ahead. All that is necessary are a firm faith in one's ownself and an unflinching determination. Success at school as everywhere else is never worked out by luck. It is always the result of hard and earnest work. Being the outcome of diligence, success invariably bespeaks dutifulness. The show and merry-making of a prize day are really meant to glorify dutifulness and not success. Prizes are given away with such a brave show not to excite envy but to stimulate exertion and encourage

emulation. The beaming smile with which the prize-giver greets the prize-winner is meant as much to encourage the unsuccessful as it is intended to commend the deserving. It says that it is open to all to gain renown. Glory is never achieved by trickery; it is purely and simply the fruit of well-directed labour. What one has done all may do. Put in more earnest work and you will come off a prize-winner next time. By as much as a man is untiring in his efforts by just so much will he be rewarded with success. The boys who have earned credit have done their duty well. I say unto you in the words of the great Master:— Go and do ye likewise.

3. Now it may be asked, is it given to every one to secure a prize? Can every one in the running outstrip the rest or occasion a draw? I can assure the enquirer in reply that to the dutiful worker success comes sooner or later. Perseverance can force the hand of niggardly fortune and make her do justice however tardily. Besides it matters not if you do not get a prize, you get something that is infinitely more worth having than any prize that you get from others, viz., the approval of your conscience which is the highest prize of all. Again a man who acquires a character for diligence and conscientious work establishes his right to be regarded as a trust-worthy labourer-who is worthy of his hire. People look upon him as one who can command success in every sphere of action. Therefore while asking the prize-winners to uphold their good name I earnestly request the others to take heart of grace and to work more earnestly, so that they may come in for their share of success. Remember always that if you have done your best you need not care whether or not you excel others for then you are satisfied that you can do no more. You have made the best use of the talents intrusted to you and have fulfilled the intention of your Maker and verily no reward can compare with the consciousness of having done so.

4. Give no heed to all irresponsible talk about sharp intellect, retentive memory and genius; for none of these avail so much as diligence and perseverance. Buffon went so far as to identify genius with perseverance. Of a truth the race of life is not unto the swift. It is insistence that prevails in the long run. Steadiness alone spells success everywhere. Always have faith in steady, sincere and well-regulated work. Do not suffer any lapse to discourage you or to make you think meanly of your powers. Work always and work well and you will achieve a fair measure of success if indeed you do not attain pre-eminence.

5. With one more word I shall conclude. It is nothing more or less than the old, old warning against a great danger, viz, the dabbling in public questions. I spoke about it when I addressed you last time and as one can not too often put young men on their guard against it, I shall ask

you again with all the emphasis that I can command to give the widest possible berth to politics or what passes muster amongst us as such.

So asking you again to live a dutiful and pure life I shall take leave of you. I thank you for listening to me and request you to think lovingly of me. Remember that all our best hopes are centred in you. Try and live up to the high ideal of the noble youths of Ancient India - which is ever sanctified by the memory of Kach, Aruni, Ekalabya and the endless galaxy of Godlike youngmen of old India. May the grace of God be with you all.

AYURVEDIC DOCTORS OF CALCUTTA.

We, the undersigned members of the medical profession practising the Ayurvedic system of medicine, beg to bring before you the following facts regarding the Ayurvedic system, and request that the Calcutta University Commission would make it convenient to take the evidence of some of us on the subject.

From His Majesty the King-Emperor downwards the necessity of conserving the ancient culture of India as embodied in the various theoretical and practical sciences and arts of the East has been recognised on all hands. We beg to submit that of all departments of this culture the science of Hindu medicine merits the greatest support not only as the fountain-head of the clinical wisdom of ages, but also as a science that had once made great progress in all its branches and was the source of inspiration in the progress of medical knowledge all over the world. Although its scientific study has been neglected for centuries for reasons over which Indians had no control, it has survived and held its own in the practical field even to the present day and has been resorted to by high and low alike amongst the Indian population. There can be little doubt that its therapeutic results are in many cases remarkable. We may also add that the preparations of indigenous drugs according to the Ayurvedic Pharmacopoeia have been found in our comparative study and observation to be more suitable to the Indian constitution than foreign medicines.

We may also point out that the vast population of India is yet benefited by the Ayurvedic system to the largest extent.

Unfortunately, the Indian universities have so far done very little towards the conservation and proper study of this very useful branch of oriental learning. We venture to think that the medical science of the world would have made greater progress, and suffering humanity would have been more benefited than at present, if suitable arrangements for the systematic and scientific study of Ayurveda could be made under the aegis of our universities.

We, therefore, earnestly pray that a recommendation for the establishment of a separate Ayurvedic Board be made by the University Commission as a preliminary step towards the proper study of, and researches in, the Ayurvedic system in our University.

EFFECTS OF RELIGIOUS AND SOCIAL CONDITIONS.

I would like to invite the attention of the Commission to some broad features of the problem that has to be solved. The University of Calcutta has worked for more than half a century. So far as the arrangements for intellectual culture are concerned there is not much to complain of. The result, however, has failed to give satisfaction as it has been beneficial neither to the individual nor to the society.

The present system has sought to bring up our young men in a manner which is not quite in keeping with their condition in life. It has given rise to aspirations which there is no means to realise. The intellectual progress of the people has not been very remarkable, at the same time there has been a serious disturbance in their economic conditions. The defect, however, is not so much in the existing method of the work as in the omission clearly to define the object of education itself. In other words we miss any high ideal in our work of education and up to now knowledge has been treated as a means to worldly advancement and has not been regarded as an end in itself.

Before proceeding to determine the ways and means of education it would be well if the Commission could clearly define the object of education, viz., what the finished product of it is expected to be and how he is expected to live in relation to the world outside. It is not possible to discuss the means and to make an estimate of its efficiency or otherwise without a clear view of the end it is calculated to realise.

The question is a large one in as much as it involves an analysis of the constitution of man and a close examination of his relation to the world. The enquiry would necessarily lead us to the conception of religion which alone affords full scope for the expansion of the personality of man and brings him into harmony with the world. The people of the ancient world could find peace and happiness in their ideas of religion and asceticism. Although the pleasures of the senses have multiplied many times since then, men in our times seem to be worse off and the miseries of the world have rather been on the increase. Our attempt to build a world without God and religion seems to have failed and the trend of modern nationalism is fast approaching religious faith.

The Commission will have to consider many aspects of the question and it would not be out of place if I were to invite their attention to the Hindu view of the goal of life and the method of attaining it. It was something real and traces of it are visible even now in the systems of indigenous education that have survived the ravages of time. With suitable modifications it can be made to work even now.

As to the ideal of life, I propose to quote the following passages of the Upanishads from Professor Max Muller's translation in the Sacred Books of the East Series—

CHHANDOGYA V, 3.

"1. Svetaketu Aruneya went to an assembly of the Panchalas. Prabahana Gaibali said to him: 'Boy, has your father instructed you?' 'Yes, Sir,' he replied."

"2 Do you know to what place men go from here ? 'No, Sir,' he replied"

Do you know how they return again ?

'No Sir,' he replied."

"4. Then why did you say 'you had been instructed ? How could anybody who did not know these things say that he had been instructed ?"

BRIHADARANYAKA II, 4.

"1. Now when Yagnavalkya was going to enter upon another state he said: 'Maitreyi, verily I am going away from this my house (in the forest). Forsooth, let me make a settlement between thee and that Katyani (my other wife).'

"2. Maitreyi said: 'My Lord, if this whole earth, full of wealth, belonged to me, should I be immortal by it ?'

'No' replied Yagnavalkya, 'like the life of rich people will be thy life. But there is no hope of immortality by wealth.'

"3. And Maitreyi said: 'What should I do with that by which I do not become immortal ? What my Lord knoweth (of immortality), tell that to me."

KATHA I, 1.

"20. Nachiketas said: 'There is that doubt, when a man is dead, some saying, he is; others, he is not.' This I should like to know, taught by thee: this is the third of my boons."

"21. Death said: 'On this point even the Gods have doubted formerly; it is not easy to understand : That subject is subtle. Choose another boon, O Nachiketas, do not press me and let me off that boon."

"22. Nachiketas said. 'On this point even the Gods have doubted indeed, and thou Death hast declared it to be not easy to understand, and another teacher like thee is not to be found—Surely no other boon is like unto this.

"23. Death said. 'Choose sons and grandsons, who shall live a hundred years herds of cattle, elephants, gold and horses. Choose the wide abode of the earth, an live thyself as many harvests as thou desirest ,"

"24. 'If you can think of any boon equal to that, choose wealth and long life. Be (King) Nachiketas, on the wide earth. I make thee the enjoyer of all desires.' "

"25. Whatever desires are difficult to attain among mortals, ask for them according to thy wish;—these fair maidens with their chariots and musical instruments such are indeed not to be obtained by men—be waited on by them whom I give to thee, but do not ask me about dying."

"26. Nachiketas said: 'These things last till tomorrow, O Death, for they wear out this vigour of all the senses. Even the whole of life is short. Keep thou thy horses, keep dance and song for thyself.' "

"27. 'No man can be made happy by wealth. Shall we possess, wealth, when we see thee? shall we live, as long as thou rulest ? Surely that boon (which I have chosen) is to be chosen by me.' "

"28. What mortal, slowly decaying here below, and knowing, after having approached them, the freedom from decay enjoyed by the immortals, would delight in a long life, after he has pondered on the pleasures which arise from beauty and love ? "

"29. 'No, that on which there is this doubt, O Death, tell us what there is in that great Hereafter. Nachiketas does not choose another boon but that which enters into the hidden world.' "

KATHA I, 2.

"1. Death said: 'The good is one thing, the pleasant another: these two, having different objects, chain a man. It is well with him who clings to the good: he who chooses the pleasant, misses the end.' "

"2. 'The good and the pleasant approach man : the wise go round about them and distinguish them. Yea, the wise prefer the good to the pleasant, but the fool chooses the pleasant through greed and avarice.' "

"3. 'Thou, O Nachiketas, after pondering all pleasures that are or seem delightful, hast dismissed them all. Thou hast not gone into the road that leadeth to wealth, in which many men perish.' "

"4. 'Wide apart and leading to different points are these two, ignorance, and what is known as wisdom I belive Nachiketas to be one who desires knowledge, for even many pleasures did not bear thee away.' "

"5. 'Fools dwelling in darkness, wise in their own conceit, and puffed up with vain knowledge, go round and round, staggering to and fro, like blind men, led by the blind.' "

"6. The Hereafter never rises before the eyes of the careless child,deluded by the delusion of wealth. 'This the world' he thinks, 'there is no other;'—thus he falls again and again under my sway."

"7. He (the self) of whom many are not even able to hear, whom many, even when they hear of him do not comprehend: wonderful is a man, when found, who is able to teach him (the self); wonderful is he who comprehends him, when taught by an able teacher."

KATHA II, 4.

"2. 'Children, follow after outward pleasures, and fall into the snare of widesprad death. Wise men only, knowing the nature of what is immortal, do not look for any thing stable here among things unstable.' "

BRIHADARANYAKA I, 4.

"15. Now if a man departs this life without having seen his true future life (in the self), then thatself, not being known, does not receive and bless him, as if the vedas had not been read, or as if a good work had not been done. Nay, even if one who does not know that (self), should perform here on earth some great holy work, it will perish for him in the end. Let a man worship the self only as his true state If a man worship the self only as true state; his work does not perish, for whatever he desires he gets from that self.' "

KATHA II, 5.

"12. 'There is one ruler, the self within all things, who makes the one form manifold. The wise who perceive him within their self, to them belongs eternal happiness, not to other.' "

"13. 'There is one eternal thinker, thinking not eternal thoughts, who, though one, fulfils the desires of many. The wise, who perceive him within their self, to them belongs eternal peace, not to other.' "

CHANDOGYA VII, 23.

"1. The Infinite (human) is bliss. There is no bliss in anything finite. Infinity only is bliss. This Infinity, however, we must desire to understand ...."

This idea of infinity alone can give sufficient scope for the expansion of the mind of man. It makes himself self-contained and independent of the world outside. It puts an end to all disputes and differences between man and man, paves the way for co-operation and makes the world peaceful and happy. The ideal may not be easy to attain, yet it is the true ideal and the only one that can solve the many and complicated problems of life.

I wish also to point out that there is no risk of the initiative of the man being paralysed by the idea of the final quietude. It is true that in our everyday life we find our activities to be called forth by the dominant ideas of pleasure and pain, but we should not forget that the activities we really approve of are those that arise out of rational motives or in other words from a sense of duty. The Hindu sages were quite alive to this situation and we find the following rules of life laid down by them.

CHHANDOGYA VII, 22.

"1. When one obtains bliss (in oneself), then one performs duties. One who does not obtain bliss, does not perform duties. Only he who obtains bliss, performs duties. This bliss, however, we must desire to understand."

MANU (Jones' translation),CH. III.

"115. 'The idiot, who first eats his own mess, without having presented food to the persons just enumerated, knows not, while he crams, that he will himself be feod after death for bandogs and vulture.'"

"117. 'The house-keeper, having honoured saints, holy sages, men, Progenitors and house-hold gods, may feed on what remains after those oblations.'"

"118. He, who eats what has been dressed for himself only, eats nothing but sin: a repast on what remains, after the sacraments, is called the banquet of the good.'"

In short a man is to live far the world and there is no worth in his own individual life except in so far as it is meant for the service of the world. Instead, therefore, of destroying the initiative, the ideal of religion rather purifies it and puts it upon a stronger and a surer ground.

The educational methodof the Hindus was an extremely simple one and the question of funds did not present any difficulty to them. The idea of plain living and high thinking was insisted upon as a rule of religion.

CHHANDOGYA VIII, 4.

"3. And that world of Brahman belongs to those only who find it by abstinence, for then there is freedom in all the worlds."

This purported to secure both efficiency and economy in the work. The work was distributed in due proportion among the teachers, the student, the king and the people. The arrangement was a very natural one and did not throw any heavy burden on any of the parties concerned.

With the teacher it was an imperative duty to teach and omission to do that was a sin. (MANU X, 75). The teacher was to provide the student with food (and residence). (MANU II, 164). He was to accept no fee from the student while the latter was being taught and if he did so both the teacher and student would suffer degradation. The teacher was permitted to receive a present from the student when the latter returned home on the completion of his studies (MANU II,256 AND III, 156, 168). The teacher was to live a life of poverty. (MANU IV, 7 AND 8). He could earn money by religious services and by accepting gifts from people on occasions of religious ceremonies. While in distress he could apply to the king for subsistence.

The translation of the texts is given below:—

MANU X, 75.

Reading the vedas, and teaching others to read them, sacrificing and assisting others to sacrifice, giving to the poor, if themselves have enough, accepting gift from the virtuous, if themselves are poor, are the six prescribed acts of the first-born class."

MANU II, 146.

Let the-twice born youth, whose soul has been formed by this regular succession of prescribed acts, collect by degrees, while he dwells with his preceptor the devout habits proceeding from the study of scripture"

MANU II, 245.

"Let not a student, who knows his duty, present any gift to his preceptor before his return home; but when by his tutor's permisssön, he is going to perform the ceremony on his return, let him give the venerable man some valuable thing to the best of his power."

MANU III, 156 AND 168.

"One who teaches the veda for wages, and one who gives wages to such a teacher * * * * to him the oblation must not be given; for the clarified butter must not be poured on ashes."

MANU IV, 7 AND 8.

"He may either store up grains for three years; or garner up enough for one year; Or collect what may last three days; or make no provision for the morrow".

"Of the four Brahmins keeping house, who follow those four different modes, a preference is given to the last in order successively; as to him, who most completely by virtue has vanquished the world."

The student was to live an austere life, to render service to the teacher, to collect alms for him, to gather fuel, etc., for him, to tend his cattle, etc. Such practice was to continue for twelve years or upwards, to ensure perfect discipline of the body and the mind of the student.

MANU, CH, II.

"108. Let the twice-born youth who has been girt with the sacrificial cord, collect wood for the holy fire, beg food of his relations, sleep on a low bed, and perform such offices as may please his preceptor, until his return to the house of his natural father."

"182. Let him carry waterpots, flowers, cow-dung, fresh earth, kusa grass, as much as may be useful to his preceptor; and let him perform every day the duty of a religious mendicant."

"218. As he who digs deep with a spade, comes to a spring of water, so the student who humbly serves his teacher, attains the knowledge which lies deep in his teacher's mind."

CHHANDOGYA IV, 4.

"5...

Having initiated him, he chose four-hundred lean and weak cows and said:

'Tend these, friend.' He drove them out and said to himself, I shall not return unless I bring back a thousand.' He dwelt a number of years (in the forest), and when the cows had become a thousand.....................................

It was enjoined upon the king and the people to perform religious duties and on such occasions to make gifts to the Brahmins including a student living with the teacher, one who wants money for making a present to his teacher at the time of coming away from him after the completion of his studies, one who has returned from the house of the teacher after the completion of the studies and wants to settle in life as a house-holder, and persons who have acquired various grades of proficiency in their studies;—

MANU III.

"94. When he has performed this duty of making oblations, let him cause his guests take food before himself; and let him give a portion of rice, as the law ordains to the mendicant who studies the vedas."

"128. Oblations to the Gods and to ancestors should be given to a most revered Brahman, perfectly, conversant with the veda; since what is given to him produces the greatest reward."

MANU VII.

"82. To Brahmans returned from the mansions of their preceptors, let him show due respect; for that is called a precious imperishable gem, deposited by the kings with the sacerdotal class."

MANU XI, 1 and 2.

" * * * * Him who desires to maintain his preceptor, his father or his mother; him who needs a maintenance for himself; when he first reads the Vedas * * 7."

"These nine Brahmans let mankind consider as virtuous mendicants called Snatakas; and to relive their wants let gifts of cattle or gold be presented to them in proportion to their learning."

It was the bounden duty of the king to see to the support of a teacher.

MANU XI.

"22. Having reckoned up the persons, whom the Brahman is obliged to support, having ascertained his divine knowledge and moral conduct, let the king allow him a suitable maintenance from his own household;

"23. and having appointed him a maintenance let the king protect him on all sides; for he gains from the Brahmin, whom he protects, a sixth part of the reward of his virtue.

A more efficient and at the same time a more economical arrangement it is not possible to conceive. A retired and abstemious life gave the teacher sufficient freedom to devote himself to intellectual pursuits. The automatic arrangement of financial support from the people and the assurance

present method of selling learning for a fee lowers the position of the teacher in the eyes of the student and cuts away the root of all dicipline, whereas in the ancient days the teacher, who used to maintain the student as well as to teach him, used to be looked upon as a father and even as one more venerable than the natural father—(MANU II, 146 "Of him who gives natural birth and him who gives knowledge of the whole veda, the giver of sacred knowledge is the more venerable father")—and the affiliation of the student to the teacher was so complete that under the Hindu Law one would come in as the heir of the other.

The discipline enjoined upon the student makes him fit for any career in the world whether rough or smooth. Having been taught to live an austere life he finds himself less dependent on the world and in consequence, more free to continue his pursuit of knowledge during the rest of his life. Education is free for all purposes, subject only to the restriction of the moral and intellectual fitness of the student. The charity bestowed on the student in the beginning of his life bears fruit and when the time comes, he repays that to the society with an increase, by working as a teacher and in other ways.

The burden thrown upon the king is almost nominal and much lighter than it is now. Cost is considerably reduced by reason of the abstinence of the teacher and the student and is met in part by what is supplied by the labour of the latter. The financial burden is distributed over the whole of the population and the share that falls on the king is therefore very small. On the other hand, the effect of such education on the people makes the work of the administration of the country very easy and secures a positive gain to the king.

It confers a similar benefit upon the people. Students so brought up are a source of strength to the community. The parents are relieved of the burden of the educational expenses of their boys and the entire establisment is maintained by the voluntary contributions of the people made according to their means. No method of taxation, direct or indirect, could give so satisfactory a result. At the same time the system of the collection of alms brings the learned into direct contact with the housholders and serves to bring about an intellectual communion between the two classes, resulting in the edification of the latter.

To the Hindus the texts cited above constitute a part of their revealed religion. To others who may not look upon them in the same light, they have the authority at least of age and experience. Any scheme for

the past. The climate and soil of Bengal are suited to the carrying out of such a scheme, in as much as living can be made very cheap and the labour of students turned to good account.

The ideas I have expressed above are not peculiar to Hinduism, They are to be found in every religion, not to speak of Christianity and Mahammadanism. The form has to be varied to suit the requirements of the different religious persuasions, but the substance is common to them all. The actual working of the system would require the establishment of denominational schools and colleges.

While denominational institutions can regulate physical and moral culture, some other machinery is necessary to ensure uniformity in the standard of intellectual culture We have a population which though divided into many sections by race and religion has to meet on a common platform in public life, requiring a common standard of intellectual progress. This can be assured by reserving to the University the control and the development of the intellectual education of the people while leaving it to the denominational institutions to provide for the special needs of the different communities. This will also be an important move towards the solution of the question of finances. The finances of the University may be left mainly to the State while those of the denominational institutions may be made to depend more upon the respective communities.

NOTICES OR REVIEWS OF ENGLISH BOOKS, MAGAZINES, PAMPHLETS, ETC.

The Editors beg to acknowledge with grateful thanks the receipt of the undermentioned publications For notices or reviews of Sanskrit or Vernacular publications the reader is referred to the corresponding portions of the Samskrita Bharati.

1. *The Grandeur of the Vedas*—(Philosophical, Scientific, Religious) Part I, by Sankarananda Brahmachari, Kamakhya Math, Kasi. late Principal (Pradhan Acharya), Mahavidyalaya. Dharmamahamandal, Benares,

2. *Bangabasi College magazine.*—an Anglo-Bengali paper published monthly, except during vacations. Yearly subscription Re. 1, single copy 4 As. 25/1 Scott lane, Calcutta.

3. *The Presidency College magazine,*—Published by Mahmood Hasan B. A., Presidency College, Calcutta, Annual Subscription Rs, 2/8/- As, Single copy As 10. Published every year in September, November, January and March.

4. *Summaries of Papers.*—The first Oriental Conference held at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, on the 5th, 6th and 7th of November, 1919. Secretaries :—Dr. P. D. Gune, Prof. R. D. Karmarkar. Mr. N. B. Utgikar.

5. *The South Indian Research,*—a monthly journal devoted to all kinds of Research. Edited by T. Rajagopal Rao B. A. Veperv, Madras. Annual subscription.—Lower rate 6-0-0, better edition 12-0-0. Foreign £ 1:0-0.

6. Bulletin of the Indian Rationalistic Society. Published every month. Editors, S. C. Mukherjee, J. C. Sinha, S. Wajid Ali; R. C, Maulik. Annual Subscription, Rs. 3, only. R. Maulik Esq. Jt. Honorary Secretary. P. O. Box 1033, Calcutta.

7. Fergusson College Magazine (conducted by the Deccan Education Society, Poona) Edited by Prof. Vishwanath Keshav Joag, M. A. A quarterly Paper. Annual subscription Re. 1/8 As.

8. The Krishnanagar College Magazine—Anglo-Bengali. Annual Subscription, Re. 1-8 As. published once every quarter.

9. Annals of the Bhandarkar Institute, published by the Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona City.

10. Calcutta University Commission (1917-1919) Report. Vols. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII and XIII, Calcutta, Superintendent, Government Printing, India. Price per volume Re. 1 As. 10 or 2s. 6d. Price per complete set of 13 Volumes, Rs. 20 or £1 10s.

11. Report on Public Instruction in Bengal for 1918-19, Calcutta, The Bengal Secretariat Book Depot. 1920. (Price—Indian Re. 1-8). Supplement to the Report on Public Instruction in Bengal for 1918-19. Price Indian 14 As.

12. Proceedings of the All-India Conference of Librarians held at Lahore, 4th to 8th January, 1918. Simla, printed at the Government Monotype Press, 1918. Price As. 4-3 or 6d. per copy.

संस्कृत-भारती-प्रसार-परिषत्=बङ्गदेशान्तर्गत'बर्धमान'नगरे संस्थापिता। १३२३ मितबङ्गाब्दे षष्ठ्यधिकशतराजतमुद्राव्ययेन नवसंख्यकानि पारितोषिकाणि अनया दत्तानि। वर्त्तमानवर्षे तु चत्वारिंशदधिकशतरूप्यकव्ययेन पञ्चपारितोषिकाणि दास्यन्ते इति। अनुष्ठानपत्रं कर्म्मसम्पादकसकाशात् लभ्येत—

श्रीउमाचरण बन्द्योपाध्यायः।

संस्कृतभारतीपत्रिका—कर्म्मसम्पादनार्थं कश्चित् आ·ए·परीक्षोत्तीर्णो युवाऽपेक्ष्यते। प्रशंसापत्रस्य प्रतिलिपिभिः सार्कं बङ्गाक्षरेण आंगलाक्षरेण च स्वयं लिखित्वा आवेदनपत्रद्वयं संस्कृतभारतीसम्पादकसकाशं वर्द्धमाननगरे सत्वरं प्रेषयितव्यम्। न्यूनतः मासिकभृतेर्निर्द्देशः आवेदकैः कर्त्तव्यः।

श्रीप्रफुल्लचरण बन्द्योपाध्यायः बि·ए।

विज्ञापनमूल्यम्।

क) संस्कृतग्रन्थकृतां प्रथमविज्ञापनं (अतिसंक्षिप्तं चेत्) मूल्यं विनैव प्रकाशयिष्यते।

(ख) प्रतिपंक्ति (यथाऽस्मिन् पृष्ठे) "आनक" द्वयं। एकपृष्ठं-अर्धानाष्टराजतमुद्राः। अर्धपृष्ठं—४ राजतमुद्राः। विस्तृतविवरणन्तु 'बर्धमाननगरे' कर्म्मसम्पादकसकाशात् पत्रव्यवहारेण ज्ञेयम्।

श्रीप्रफुल्लचरण बन्द्योपाध्यायः बि·ए·

CHARGE FOR ADVERTISEMEN

(a) The 1st advertisement of authors of Sanskrit works, if very brief, will be published *"gratis"*

(b) 1 line (as in this page)—2 As for one insertion. I insertion–for the full page Rs 7/8 As. I insertion–for the half page 4/- Rs. Details to be ascertained from the manager at Burdwan.

PRAFULLA CHARAN BANERJI,
Burdwan.

Printed by A. K. Makerji at the Mahamandal Press, Godowlia, Benares City.

१३२७ मिताब्दस्य २ यांश
JULY-SEPTEMBER 1920.

संख्या. ३
No. 3

संस्कृत–भारती ।

आंगल-भाषा-परिशिष्ट-समेता ।

त्रैमासिकी साहित्य-पुराण-दर्शन-विज्ञानात्मिका

SAMSKRITA BHARATI

WITH AN ENGLISH SUPPLEMENT,

A QUARTERLY ANGLO-SANSKRIT MAGAZINE
OF LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

मूल्यम् अग्रिमदेयम् ।

पत्रिकाप्रेषणव्ययरहितम् । पत्रिकाप्रेषणव्ययसमेतम् ।

		त्रैमासिकम्		वार्षिकम्	
परिशिष्टसमेतायाः संस्कृतभारत्याः		१।)	...	५)	रूप्यकाः
संस्कृतभारत्याः	...	।।।≈)	...	३।।)	"
आंगलपरिशिष्टस्य	...	।≈)	...	१।।)	"

संस्करणत्रयं पृथक् मुद्रितम् ।

Subscription payable in advance.

	Quarterly Exclusive of postage	Annual Inclusive of postage
Samskrita Bharati with the English Supplement—	1 4 0	5 0 0
Samskrita Bharati (in Sanskrit) ...	0 14 0	3 8 0
Samskrita Bharati Supplement (in English) ...	0 6 0	1 8 0

विज्ञप्तिः ।

संस्कृतभारतीपत्रिकाग्राहकाणां संग्रहणाय कलिकाता-ढाका-सिलेट-पाटना-पुरी-वाराणसी-आलहाबाद-लक्ष्णौ-लाहोर-नागपुर-पुना-बोम्बे-माद्राज-दिल्ली-नामधेयनगरेषु श्रमशीला आंगलसंस्कृतविदः केचन चरित्र-वन्तो युवानोऽपेक्ष्यन्ते । प्रशंसापत्राणामनुलिपिभिः सह वर्धमाननगरे कर्म्माध्यक्षसकाशमावेदनपत्रं प्रेषणीयम् । भृतिनिर्देशस्तु आवेदकैरेव करणीयः ।

मुद्रणस्थानम्—वाराणसीधाम ।

प्रचारकाः—महामण्डलमुद्रणयन्त्राध्यक्षाः ।

प्रबन्धेषु व्यक्तानां मतानां भावानां च गुणदोषभागित्वं यथास्वं प्रबन्धकृतामेव, नतु पत्रिकासम्पादकानाम् ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—संस्कृतभारत्यां प्रकाशितानां प्रबन्धानां आंगलपरिशिष्टे, विपरीतरीत्या वा अनुवादो न प्रकाश्यते ।

पत्रिकां ग्रहीतुकामाः स्वं स्वं नाम, वासस्थानं, 'डाक' गृहं मण्डलं प्रदेशश्च सुस्पष्टैः अक्षरैः लिखेयुरिति । पूर्व्वखण्डे-अलब्धे उत्तरखण्डं लभ्यते चेत् तत् त्वरया कर्म्माध्यक्षसकाशं विज्ञाप्यम् ।

श्रीप्रफुल्लचरणवन्द्योपाध्यायः, बि· ए·

कर्म्माध्यक्षः ।

नीतिवाक्यानि ।

चण्डालोऽपि द्विजश्रेष्ठः हरिभक्तिपरायणः ।
हरिभक्तिविहीनस्तु द्विजोऽपि श्वपचाधमः ॥ (महानिर्वाणतन्त्रम्)

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ (हितोपदेशः)

उत्थानवीरः पुरुषः वाग्वीरानधितिष्ठति ।
उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ (महाभारत-शान्तिपर्व)

शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व, सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके, सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥
(रामायण–आरण्यकाण्डम्)

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ (गीता-१२श अध्यायः)

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ (मनु-२य अध्यायः)

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ (मनु-७म अध्यायः)

पत्रिकानियमाः ।

(१) इदं पत्रकं ग्रहीतुकामाः स्वानि नामानि धामानि च स्पष्टं कर्म्माध्यक्षाय वर्धमाननगरे विज्ञापयेयुः । मूल्यादिकं सर्व्वं तत्सकाशं प्रेष्येत । ग्रहीतुः स्थानपरिवर्त्तनादिकमपि तस्मै ज्ञाप्येत ।

(२) पत्राणां उत्तरं प्रेप्सुभिः प्रेषणव्ययः प्रेरणीयः । शुल्कहीनम् अल्पशुल्कं वा पत्रं न गृह्यते ।

(३) पत्रिकायाः यश्च खण्डः यस्य प्रबन्धेनालङ्क्रियते स च खण्डः तस्मै मूल्यं विनैव दीयते ॥

(४) अस्मिन् पत्रके विज्ञापनप्रचारनियमादिकं कर्म्माध्यक्षसकाशात् ज्ञेयम् ।

(५) प्रबन्धाः पुस्तकानि पत्रकाणि च वर्धमाननगरे श्रीयुक्तउमाचरण-वन्द्योपाध्यायस्य समीपं प्रेषयितव्यानि ।

(क) प्रबन्धानां भाषा सरला मधुरा विशुद्धा च भवेत् । सन्धिकष्टानि समासकष्टानि दुर्बोधानि च पदानि यथाशक्ति परिहर्त्तव्यानि । क्वचित् दुरुहपदानि प्रयुज्यन्ते चेत्, तर्हि अधस्तात् तेषां व्याख्यानं निवेशयितव्यम् ।

(ख) प्रबन्धाः विस्पष्टैः सुपठैः बङ्गाक्षरैः नागराक्षरैर्वा (नतु अक्षरान्तरैः) पत्राणाम् एकस्मिन्नेव पृष्ठे (नतु उभयोः पृष्ठयोः) अघनसन्निवेशतया लेखनीयाः ।

(ग) प्रबन्धकाराः स्वेषु स्वेषु प्रबन्धेषु लौकिकं साम्प्रदायिकं वर्णाश्रमादिसमाश्रितं राजनीतिगतं धर्मनीतिसमाश्रितं, वा विद्वेषं सर्वात्मना परिहरेयुः ।

(६) वेद–वेदाङ्ग–दर्शन–धर्मशास्त्र–पुराण–इतिहास–साहित्य–कला–विज्ञान–आख्यान–उपाख्यान–प्रमुख–विद्यासमाश्रिताः प्रबन्धाः ग्रंथा ग्रंथांशा वा (विशदव्याख्यालङ्कृताश्च) अत्र ग्रथिष्यन्ते ।

(७) मुद्रणायोग्यानां प्रबन्धानां प्रतिस्वीकारो न भविष्यति । 'पणद्वय'–मितप्रेरणव्यये लब्धे च ते प्रबन्धाः प्रतिप्रेषयिष्यन्ते ।

(८) 'आङ्गल'भाषायां वङ्गभाषायाञ्च प्रायशः प्रयुक्तं, पदानां वाक्यांशानां वाक्यानाञ्च छेदकं, चिह्नादिकं यथार्हं प्रयोक्तव्यम् ।

(९) श्रुतिस्मृत्युक्तानि भाषान्तरनिबद्धानि वचनानि उद्धर्त्तव्यानि चेत् तर्हि संस्कृतभाषयैव तेषां सरलं विशुद्धं व्याख्यानम् अधस्तात् योजनीयम् ॥

अनुशासकाः पोषकाश्च ।

श्रीश्रीजगद्गुरु श्रीमद् अनन्ताचार्य्यस्वामिजी महाराजः काञ्चीपुरस्थ–प्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षः ।

आचार्य्यश्रीश्रीगोस्वामि–गोवर्द्धनलालजिः उदयपुरस्थ–श्रीनाथद्वारस्य महाराजः ।

श्रीयुक्तगदाधररामानुजदासमहान्तमहाराजः श्रीक्षेत्रस्य राजगोपालमठस्य अध्यक्षः

,, गोविन्दरामानुजदासः ,, ,, उत्तरपार्श्वमठस्य अध्यक्षः ।

,, परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यरामकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामी श्रीक्षेत्रस्थ शङ्करानन्दमठस्य अध्यक्षः ।

,, रामकृष्णदासगोस्वामी अधिकारी श्रीक्षेत्रस्थ–उत्कलमठस्य अध्यक्षः ।

,, पंडितदामोदररामानुजदासवैयाकरणभूषणः श्रीक्षेत्रस्थ–कटकिमठस्य अध्यक्षः ।

अनुशासकाः प्रबन्धकृतश्च ।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तप्रमथनाथतर्कभूषणः ।
,, ,, गुरुचरणतर्कदर्शनतीर्थः ।
,, ,, विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी ।
,, ,, आद्यनाथन्यायभूषणः ।
,, ,, सदाशिवमिश्रः ।
,, ,, जगन्नाथमिश्रतर्कदर्शनतीर्थः ।
,, पण्डितराजयादवेश्वरतर्करत्नः ।
,, श्रीयुक्तसीतारामन्यायाचार्य्यः ।
,, ,, बांके रायनवलगोस्वामि विद्यासागरः ।
पण्डितकविराज,, गणनाथसेनः एम० ए०,एल० एम० एस् ।
,, श्रीयुक्त एन्. एस्. अनन्तकृष्णशास्त्री ।
,, ,, कुञ्जविहारितर्कसिद्धान्तः ।
अध्यापक ,, जानकीनाथभट्टाचार्यः एम० ए०,बि० एल० पि०आर० एस्
,, ,, व्रजलालचक्रवर्त्ती एम० ए०, बि० एल० ।
,, श्रीयुक्त आशुतोषशास्त्री एम० ए० ।
,, ,, भागवतकुमार शास्त्री एम० ए० ।
,, ,, रायसाहेब विधुभूषणगोस्वामी विद्याम्बुधिः एम० ए० ।
,, ,, पाण्डेयरामावतारशर्मा साहित्याचार्य्यः एम० ए० ।
वैद्यरत्नः कविराज श्रीयुक्त योगेन्द्रचन्द्रसेनः विद्याभूषणः एम० ए०
,, ,, यामिनीभूषणरायः एम् ए० एम० बि० ।
,, ,, हेमचन्द्रसेनः कविरत्नः ।

* * * * *

अस्माकं निवेदनम्—पत्रकमूल्यह्रासे संस्कृतभारत्या आयतनं (ननु मूल्यं) वर्धिष्यते । प्रबन्धप्रकाशनविलम्बस्तु कृपया प्रबन्धकृद्भिः सहनीयः ।

श्रीप्रफुल्लचरणवन्द्योपाध्यायः ।

क्रय्यं पुस्तकम् ।

नाटकीयम्—पण्डित श्रीएककड़िदेकविरत्नविरचितम् ॥

संस्कृतकाव्यका आद्यमध्यपरीक्षार्थिगणके लिये विशेष उपयोगि ॥

मूल्य आठ आना ॥

प्राप्तिस्थान—उच्च इंराजी विद्यालय, पो० माथरुन्, जिला बर्द्धमान, बङ्गदेश ।

सुखबोधाय प्रकाश्यते 'संस्कृतभारती' पत्रिकायां तादृशेन सांख्यसारविवेकप्रदीप-नामधेयेन प्रतिपदमर्थप्रकाशकेन सविचारं युक्तितर्काणां परिष्कारकेण च व्याख्यानपुस्तकेन सनाथोऽयं सांख्यसाराख्यः ग्रन्थः। ग्रन्थश्चायं प्रतिखण्डं पत्रिकायाअस्यां षोडशपृष्ठात्मकः खण्डशः प्रकाश्यते। अधुना द्वादशोत्तरशतपृष्ठात्मकः ग्रन्थः प्रकाशं गतः। पत्रिकाशरीरात् पृथग्भूतश्चायं विद्यार्थिनामुपादानसौकर्य्याय मुद्र्यते। ये खलु ग्रन्थमिमं खण्डशो ग्रहीतुमिच्छन्ति तैरिदानीं द्वादशोत्तरशत-पृष्ठात्मकः खण्डः ग्रहीतुं शक्यते। ततश्च यदा यदा यो यः खण्डः मुद्रितो-भविष्यति तदा स स खण्डः लभ्येत। प्रतिषोडशपृष्ठात्मकभागस्य (फर्म्माद्वयस्य) मूल्यं =) आनकद्वयम्।

श्रीप्रफुल्लचरण वन्द्योपाध्यायः,
संस्कृत–भारती आफिस, वर्द्धमान, वङ्गदेश।

संस्कृत-भारती-कार्य्यालयः।
वङ्गदेशान्तर्गत-वर्द्धमान-नगरे।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—वंग–मद्र-विहार-युक्तप्रदेश-उत्कल-आसाम-मध्यप्रदेश विदर्भ-वरोदा-काश्मीराख्यानां विश्रुतानां जनपदानां पुण्यश्लोकाः महानुभवाः संस्कृतविद्योत्साहिनः शासकसंघाः प्रातिस्विक 'कालेजा'ख्योच्चविद्यामन्दिरेषु क्वचित् क्वचित् निम्नतरविद्यामन्दिरेषु चतुष्पाठीषु च विद्यार्थिनां पठनार्थं अतिकृपया इमां पत्रिकां गृह्णन्तः साहाय्यकं च कुर्व्वाणाः पत्रिकापरिचालकान् अत्यर्थं आप्यायितवन्तः। अतः एते शासकसंघान् प्रति कृतज्ञतां प्रकटय्य अशेषधन्यवादान् प्रश्रयेण प्रयुञ्जते। कलिकाता-बोम्बाइ-महीशूर-हिन्दु-विश्वविद्यावेश्माधिकारिणः बोम्बाइ-पञ्जाब-हयदराबाद-भवनगर-जनपदानां शिक्षाधिकारिणश्च-महात्मानः राजपुरुषा कृपया उत्साहप्रदानेन पत्रिकापरिचालकानां कृतज्ञताया भाजनानि संवृत्ता इति।

विक्रेयपुस्तकानि।

१–देववाणी। विविधचित्रमयी। संस्कृतभाषाप्रवेशार्थिनां छात्राणामुपयोगिनी। मूल्यम् ।=) आणकषट्कम्।

२ **संस्कृतभारती** । विविधकौतुकावह-रहस्यात्मकप्रबन्धोपेता । नीति शिक्षाविधायिनी च गद्यपद्यमयी । मूल्य ।≠) आणकषट्कम् ।

प्राप्तिस्थानम्—ग्रन्थकारश्रीसुरेन्द्रमोहनभट्टाचार्य्यकाव्य—व्याकरण-पुराणतीर्थः । ढाका जिला । पोस्ट पांचदोना ग्राम आल्गी ।

वंग-मद्र-विहार—युक्तप्रदेश—आसाम—मध्यदेश—बरदा—काश्मीरादि-जनपदानां महात्मभिः शासकसंघैःकृतसाहाय्यका ।

'कालेजाख्येषु'—उच्च—आंगलेषु-अपरेषु विद्यालयेषु चतुष्पाठीषु, पुस्तकालयेषु अन्यत्र च व्यवहारार्थम् । संस्कृत—समिति—परीक्षा—ग्रन्थादीनां शास्त्रोक्तश्रेयज्ञानां विषयान्तराणाञ्च विज्ञप्ति-प्रचारार्थम्,—

संस्कृतभारती त्रैमासिकी—काव्यदर्शन-विज्ञानादिविषयाश्रिता पत्रिका । ससम्मानमावेदनमिदम्—

भवतां साहाय्यमूलकोऽयमुद्यमः । उपायनिर्देशस्तु अधःक्रियते । यथारुचि उपायान् अवलम्ब्य संस्कृतविद्याप्रसारं साधयन्तु, अस्मांश्चानुगृह्णन्तु भवन्तः महात्मानः संस्कृतानुरागिणः ।

(क) प्रबन्धानां नानाविषयाश्रितानां प्रेषणम् ।

(ख) ग्रन्थपत्रिकादीनां प्रेरणं, मुद्रण—विनिमय-समालोचनार्थम् ।

(ग) क्षुद्र—सरस—भाषाग्रन्थानां संस्कृतानुवादः ।

(घ) संस्कृत—समिति—चतुष्पाठी—कालेजादीनां विवरणसंक्षेपः ।

(ङ) विविधपत्रादि—प्रेषणम् ।

(च) श्रीमतां निवास—ग्राम—नगरेषु स्थितानां संस्कृतानुरागिणां विदुषां धनिनां च नाम—धाम—निर्देशः ।

(छ) उपायान्तरैर्वा पत्रिकाप्रचारवर्धनम् ।

विनयावनतस्य—

श्रीप्रफुल्लचरणवन्द्योपाध्यायस्य ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—

अध्यापकैः स्वव्ययेन भृतासु संस्कृतपाठशालासु द्वादश अधिका वा उपाधिपरीक्षार्थिनः पाठकाः सन्ति चेत्, तर्हि मूल्यं विनैव पत्रिका प्रेष्यते ।

उच्च—आङ्गल—संस्कृत—पाठशालानान्तु विद्यार्थिनां कृते अर्द्धमूल्यं निर्धारितम्, अतस्त्वरया आवेदनपत्रं प्रेषणीयम् ।

संस्कृत-भारती ।

प्रबन्धसूची–३य वर्षीय तृतीयाङ्कस्य ।

श्रीश्रीसरस्वत्यै नमः ।

संस्कृतभारती

ः ३, ३यवर्षम्] १९२०-तमखृष्टीयाब्दस्य ३यांशे [संख्या ३

भारतीस्तोत्रम् ।

(श्रीरामकिङ्करतर्करत्नस्य ।)

शङ्खकुन्दकुमुदबन्धुकरविरञ्जिवर्णके ।
विशदकुसुम-विशदवसन-परिधृति-रुचिराङ्गके ॥
अर्द्धचन्द्रनिभनखरुचिसज्जित-दिननायके ।
सुविकसितसितशतदले प्रणिहितचरणाब्जके ॥
करभकरभकरसन्निभ-सक्थियुगलशोभके ।
पल्वलपन मध्य-विजयिकटिसुगुरु-नितम्बके ॥
तुङ्गपीन-बिल्वतुल्य-कुचभर-नतदेहके ।
बाहुयुगलपरिखर्व्वित-मृदुमृणालगर्व्वके ॥
धृतवीणकचम्पककलिकोपमकरशाखके ।
निन्दितनवकिशलयदलशयतलवरशोभके ॥
स्मितभर्त्सित-शशिशोभक-दृग्जित-शतपत्रके ।
स्मितसुधासवचयदकोरमधुपभृङ्गिलतुण्डके ॥
सुष्ठुरुचिर सिन्दूरक विन्दूज्ज्वल-भालके ।
विशदकुसुम-माल्यदाम-मण्डिततरमस्तके ॥
ज्ञानदायिनि बुद्धिवर्द्धिनि निखिलकुशलदायिके ।
वेदतन्त्रनृत्यगीत वाद्ययन्त्रकलात्मिके ॥
किङ्कर इति वदति सनति कुमतिकुमतिनाशिके ।
भारति भव सदया मयि भजनरहितसेवके ॥

रामस्तोत्रगीतिः ।

(भैरवरागेण गीयते)

श्रीरामकिङ्करतर्करत्नस्य ।

राम दिवसकरकुलकमलोज्ज्वलकर दिनकररुचिधारिन् ।
निखिलजनगणपरपालनकर भूपनिकरकरहारिन् ॥
गौतममुनिवररमणीतारक मुनिवनपावनकारिन् ।
विदेहभूपतितनयावल्लभ भार्गवगुरुमदहारिन् ॥
नियतधनुःशरशोभितशम्भुय कार्म्मुकभञ्जनकारिन् ।
विराधमर्द्दन शबरीसेवन खरदूषणवधकारिन् ॥
मारीच-मारक सीताहारकमार्ग-विमार्गण-कारिन् ।
बाहु सुबाहुविनाशक ताड़काकृन्तन-जनभयहारिन् ॥
गृध्रजटायुरमृतप्रद मारुति-दर्शित-पर्व्वतयायिन् ।
सुकण्ठसौहृद आश्रितकुशलद वारिधिबन्धनकारिन् ॥
राक्षस-रावण निधन-निखिलजनभीति-विभञ्जन-कारिन् ।
भवभयभञ्जन मामुद्धर जनमधममिमं जनतारिन् ।
कृपय कृपामय देहि पदाश्रयं किङ्करजनभयहारिन् ॥

सुरभारती—भारती ।

लेखकः—श्रीप्रसन्नकुमारमिश्रः ।

कस्त्वं लोकद्वयसुखहेतुं वत्सान्विष्यसि मां स्वीकर्त्तुम् ।
नान्तं गन्तुं मम सुवाण्याः शक्ता जात्वपि विबुधवरेण्याः ॥ १ ॥
संयममहिमवशादिह पूर्व्वे जितषड्वर्गाः कामं सर्व्वे ।
वाङ्मयजलधिप्लवने पटवः सुखमेशामचितरां वटवः ॥ २ ॥
मौञ्जीदण्डाजिनकृतवेशाः प्राप्तसमुज्ज्वलबुद्धिविकाशाः ।
अपि सुकुमारा बहव कुमाराः सन्ति स्म रहितचित्तविकाराः ॥ ३ ॥
कुवचसि नासीत्तेषां शौर्य्ये कवरचनायां न च चातुर्य्यम् ।
सन्ध्योपास्तौ नापि विरक्तिः क्वचिदपि नैव व्यसने सक्तिः ॥ ४ ॥
नागुल्फं चोपानद्भूषा छत्रस्यापि न शिरसि दिधीर्षा ।

नापि सुगन्धस्नेहे स्नेहः कञ्चुकगूढो नापि च देहः ॥ ५ ॥
परिणतिमत्सुखहेतौ पथ्ये मतिरेवाभीचनु नेपथ्ये ।
अभिरुचिरत्ने शुचिनि स्वल्पे न खलु सुपुष्पा रुचिरे तल्पे ॥ ६ ॥
इत्थं ते परिपूताचाराः संयतनिखिलाहारविहाराः ।
त्यक्त्वा दूराद् भोगविलासं मानवमन्तानल्पायासम् ॥ ७ ॥
तत्ते बालक वच्मि पथ्यं विमधुरमप्याकर्णय तथ्यम् ।
प्रादौ पथ्यमिव नस्तिक्तः स्यादथवा कटुतासम्पृक्तः ॥ ८ ॥
संश्रय समुदाचारं व्रज परिहर दूरान्तं खलु नूनम् ।
संयममवलम्बस्व सयत्न मामीप्ससि चेद्दुद्धारवम् ॥ ९ ॥
सद्गुरुमनुसर यस्ते नित्यं श्रेयस्करमुपदेक्ष्यति कृत्यम् ।
शत्स्यति च त्वामशिवोदर्कात् पातुं दुश्चेष्टितसंपर्कात् ॥ १० ॥
श्रद्धध्यास्त्वं वचसि तदीये मा कुरु तृष्णां क्षणरमणीये ।
विजहिहि मनसापि च सत्रासं परिणतिदुःखं भोगविलासम् ॥ ११ ॥
कामं क्रोधं लोभं मोहं समदं मात्सर्यं च दुरूहम् ।
नयति विलासो वृद्धिं यस्मात् स परित्याज्यः सद्भिस्तस्मात् ॥ १२ ॥
संयम एवैकस्तु समेषां दोषं विनयति नयति मनीषाम् ।
वृद्धिं तावज्जनयति पुण्यं स्वास्थ्यं तेजोऽपि च नैपुण्यम् ॥ १३ ॥
इत्युपदेशं सपदि सहर्षं श्रुत्वाखिलमवधारय सतर्षम् ।
गैर्वाण्या मे वाण्याः स्वादं तात! विदांकुरु परमामोदम् ॥ १४ ॥
इति सुरवाणीवाणीं लिखितां यत्नात् प्रभुमिश्रेण ।
अवधत्त सानुरागं संस्कृतविद्यार्थिनो बालाः ॥ १५ ॥

विरागः ।

(श्रीरुक्मिणीरञ्जनकाव्यतीर्थस्य ।)

क्व जन्मदस्ते भव-पान्थवेश ! का ते प्रसूतिः शशिशुभ्रकेश !
हा कुत्र पुत्रः कुहकैर्विमुग्ध ! संसारकारागृहकोणबद्ध !
परेतभर्त्तोऽनतिदूरदेशे, स्थित्वा तवायुश्चयमर्व्वशेषम् ।
स्थिरीकरोतीति विवेचयान्ध, स्याच्चन्दनाक्ते हृदि पूतिगन्धः ॥

रे मूढ देहिन् विषयानुरक्तम् विधेहि चित्तं हरिपादरक्तम् ।
ऐश्वर्य्यमेतत् क्षणकालयायि, धर्म्मं विनान्यच्चिखिलं व्यपायि ॥
कालेन वायुर्नितरां प्रभुक्तं, शैथिल्यमाप्नोति च सर्व्वगात्रम् ।
शरीरकम्पः प्रतिपादचारे, तथाऽपि रागी विषयप्रचारे ॥
कर्णौ निरोहौ श्रवणे न शक्तौ, विशक्तिगाढौ गमने विरक्तौ ।
नेत्रे च चित्रे गतवर्द्धभातः, तथापि तृष्णाभिनवा विधातः ॥
जिह्वा सुजीर्णा दशनैर्विहीनं, वक्त्रं विशोभं लपने सुदीनम् ।
नासा निजस्वाद् विरता विशालं, त्यक्तुं न शक्त इममेव कालम् ॥
भिद्धुर्निदानं भवतापहारि, श्रीमत्तृनाम श्रुतिशान्तिकारि ।
सेवस्व नित्यं यदि शान्तिमिच्छुः, धर्म्मस्य मार्गं सरलं चिकीर्षुः ॥
ब्रह्मामहेशश्चसुरौ सुनिष्ठौ, यत्पादपद्मं त्रिदिवे गरिष्ठौ ।
स्तोत्रैश्च दिव्यैः स्मरतो यथेष्टं, विधेहि तस्मिन् मन एकनिष्ठम् ॥

खण्डकाव्येषु कालिदासः ।

७५ पृष्ठतोऽनुवृत्तः ।

श्रीसुरेन्द्र मोहन काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थस्य ।

Doomed to live away from home because of adversity, the poet passes his heavy days longing for a re-union with his wife. That there are traces of autobiographic reference will be manifest from the earnestness of feeling displayed in the description of the pangs of separation. The poet does not from the standpoint of a mere observer, speak out the feeling of the hero, but in the disguise of a Yaksha gives out his own thoughts and feelings and this is the reason why the verses :—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम् इत्यादि, तथा मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्द्दयाश्लेषहेतोः इत्यादि च अतीवप्रीतिप्रदम् ।

मन्नत्यैव कालिदास एकदा प्रियाविरहवेदनातुरः कालं निनाय, इत्येतत् प्रियतमाविरहविधुरस्य वङ्गीयकवेः रवीन्द्रनाथस्यापि निम्नोद्धृतं वचनमतितरां प्रमाणयिष्यति ।—"प्रतिपुरुषमेव विरहार्णवः कश्चिदतलस्पर्शः ………
…विद्यते तत्र मनुष्यतायाः निविड़मैक्यं कालस्य तु निष्ठुरं व्यवधानं नित्य-

मेव । कवेः प्रसादात् स एवातीतः कालः, अलकापुरीरूपेण लोचनानन्दकरः सवृत्तः । वयन्तु एतस्मात् विरहार्त्तात् वर्त्तमानमर्त्त्यलोकात् तत्र सुदूरे अतीतलोके कल्पनादूतं प्रेषयितुं समुद्यताः । "......अहो क्वाहमधुनाऽपि जीवामि ! कुत्र वा जीवितातीतः ॥ आवयोरन्तरा वर्त्तते हि अनन्तं व्यवधानम् । क इदमुत्तरिष्यति अनन्तं व्यवधानं ? को वा सङ्गमं लप्स्यते तस्य खलु अनन्तकेन्द्रविहारिणः प्रियतमस्य अविनश्वरस्य आत्मनः ।"

प्रियाया विरहमसहमानो रवीन्द्रनाथो यदि स्ववृत्तान्तभरितं सुदीर्घमेकं सन्दर्भं लेखितुं यतते तदा का कथा कविकुलललामस्य कालिदासस्य आत्मोदन्तप्रकाशनेषु !

दार्शनिकास्तु केचित् कपिलशिष्याः पत्नीमुद्दिश्य पत्युर्यक्षस्य तादृशीं व्याकुलतां चञ्चलताञ्चोपलभ्य जड़ायाः प्रकृतेः सङ्गमार्थं पुरुषस्य निर्गुणस्यापि चित्तविक्षेपः कथङ्कारं जायते तदेव दर्शयितुं यतन्ते। सत्त्वरजस्तमसां (गुणत्रयस्य) साम्यावस्थामतीत्यायमेव वैषम्यावस्थायाः व्यापारारम्भ इत्येवं ते निगदन्ति । अतएव हि यक्षरूपिणः पुरुषस्य नासीत् तदानीं जड़ाजड़ेषु "चेतनाचेतनेषु" वा भेदज्ञानम् । तदनन्तरमेव जगतः क्रमविकाशोपक्रमं पश्यामः 'धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातश्च" इति ।

कुत्र किल युगे कालिदासः प्रादुरभूत् तदद्यापि न केनचिदपि प्रतिपादितमविसंवादितगत्या । केचित् तु काश्मीरदेशवासिनं केऽपि वा तं मिथिलास्थानजन्मानं प्रतिपादयन्ति । केषाञ्चिन्मते कालिदास उज्जयिनीपते र्विक्रमादित्यस्य अन्यतमः सभासद् । अङ्गीकृतेऽप्येतस्मिन् अभिमते कदा स कस्य विक्रमादित्यस्य राजसदः अलङ्कृतवानित्यत्र सर्व्वे एव निरुत्तराः । उज्जयिन्यां खलु बहव एव विक्रमादित्यसंज्ञकाः राजानो राजपदमधिकुर्व्वन्तः कालं निन्युः । विक्रमादित्यस्तु न कस्यापि संज्ञा, अपितु उपाधिविशेषोऽयम् । यो हि विक्रमादित्यः शकान् युद्धे पराजित्य शकाब्दं व्यवस्थापयामास स्म, तस्य तु राजत्वकालः खीष्टजन्मनः षट्पञ्चाशतः वर्षेभ्यः प्रागित्युच्यते । तस्य तु प्रकृतं नाम शकादित्यः, विक्रमादित्य इति तस्योपाधिरासीत् । कालिदास-समकालोद्भवा अपरे च नानाशास्त्रपारदर्शिनः पण्डिताः 'खृष्ट' जन्मतः पञ्चशतवर्षेभ्यः परतः प्रादुरासन् इति सर्व्वैरेव प्रमाणीकृतम् ।

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्याता वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥

एते तावदुल्लिखितनामानो विपश्चितः प्रायश एव खृष्टीयपञ्चमशताब्द्याः शेषांशे षष्ठशताब्द्या वा प्रथमांशे प्रादुरभूवन्निति व्यवस्थापितम्। अतः कविगुरुः कालिदासः यो हि विक्रमादित्यः खृष्टीयपञ्चमशताब्द्यां जनिमग्रहीत् तस्यैव राज्ञः सभासद आसीदिति सुतरामेव प्रतीयते।

मेघदूते पूर्व्वखण्डस्य चतुर्द्दशश्लोके 'दिङ्नाग"-शब्दस्य तथा "निचुल"-शब्दस्य च व्यवहारादिदं अर्थान्तरं किञ्चिद् ध्वन्यते—आसीद् दिङ्नागेन सह कालिदासस्य प्रतियोगिता। अयं हि दिङ्नागश्चत्वारिंशदधिकपञ्चशतशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत्। स कस्यचित् बौद्धभिक्षुकस्य शिष्योऽभूत्। "निचुल" स्तु कवेः कालिदासस्य सतीर्थतां भजमानः तस्यामेव षष्ठशताब्द्यामवर्त्तत। इत्यादिभिः प्रमाणैः कालिदासस्य जन्मकालः पञ्चमशताब्दीशेषे षष्ठशताब्द्यारम्भे वा इत्यनुमीयते।

नदी—नग—नगरीणां वर्णनामुखेन कवेर्मेघदूतकाव्योक्ता सुविस्तृता उज्जयिनीवर्णना तमुज्जयिनीवासिनम् उज्जयिनीप्रवासिनं वा प्रकटयति। रामगिरिमारभ्य अलकापुरीं यावत् भारतवर्षीयोत्तरप्रदेशस्य वर्णनाभिः तथा काश्मीरालकामन्दाकिनीनां वर्णनाभिश्च स उत्तरदेशजन्मा आसीदिति गम्यते। रघुवंशस्य चतुर्थसर्गोक्तरघुदिग्विजयवर्णना अपि इममेव पक्षमनुकूलयिष्यति।

राजतरङ्गिणीकारः कह्लनमल्ल उल्लिखितवान् उज्जयिन्याः हर्षविक्रमादित्यस्य वृत्तम्। अयं हि हर्षविक्रमः स्वविक्रमेण मातृगुप्तनामधेयं कमपि काश्मीरसिंहासनम् आरोहयामास। मातृगुप्तः कालिदासश्च अभिन्नो जन इत्येवं बहवः पण्डिताः आमनन्ति। न चात्र विश्वासयोग्यं किमपि प्रमाणम्।

कथितमस्ति यत् कालिदासो बाल्ये वयसि जड़मतिरिवासीत्। नाभूत्तस्य सदसद्विवेकविचारणा। एकदासौ अल्पबुद्धिर्युवा कमपि वृक्षमारुह्य कस्यापि विटपस्याग्रप्रदेशे तिष्ठन् तस्यैव विटपस्य मूलदेशं छेत्तुमुपचक्रमे। अत्रान्तरे राजसदसि राजकुमार्य्या शास्त्रीयतर्केषु पराजिताः केचित् पण्डितास्तत्र समागम्य तादृशमेकं मूर्खं काण्डाकाण्डज्ञानविरहितमकाण्डे निरीक्ष्य तेनाबोधेन यूना सह पुनः राजभवनं समागच्छन्तः तेनैवाबोधयुवकेन तां राजकुमारीं सकौशलं विजिग्यिरे। राजापि तं युवकं पण्डिताग्रणीं मत्वा कन्यां तस्मै समर्पितवान्। अथ

पत्या सह एकशयनं समाश्रयन्ती राजकन्यका रजन्यामन्यालापेन त बुद्धिहीनं बुद्ध्वा पादाभ्यामाहतवती । ततश्च पत्नीपादाहतिभिन्नमर्म्माऽसौ शर्म्मा अवमानमसहमानोऽभिमानवानिव राजभवनं जहौ । ततः प्रभृति स गहनारण्येषु पर्व्वतेषु च चंक्रम्यमाणः सुचिरं सरस्वतीसमाराधनं चक्रे । सरस्वती-प्रसादाच्च देवभाषायामशेषज्ञानमधिगम्य कदाचिन्निशीथे स्वकीयपत्न्याः द्वारसमीपमभ्येत्य तां विशुद्धया गीर्व्वाणवाण्या आकारयति "कान्ते द्वारमुद्घाटयेति" राजकुमारी भर्त्तुः कण्ठस्वरमाकर्ण्य तन्मुखे संस्कृतभाषां च श्रुत्वा अत्यर्थं विस्मितेव बभूव । परन्तु सा द्राक् द्वारोद्घाटनमकृत्वैव पत्युः प्रज्ञानपरीक्षार्थं संस्कृतभाषयैवापृच्छत् "अस्ति कश्चिद् वाग् विशेषः ?"

इमानेव त्रीन् शब्दान् अवलम्ब्य कालिदासः काव्यत्रयं रचितवानिति प्रसिद्धिः । 'अस्ति' शब्दमधिकृत्य कुमारसम्भवं, कश्चित् शब्देनारभ्य मेघदूतं, वाक् शब्दमादितः कृत्वा रघुवंशम् प्रणिनाय ।

अपरोऽपि काचित् किंवदन्ती मिथिलावासिषु प्रचलिता वर्त्तते । प्रसङ्गातिक्रमभिया स प्रसङ्गोऽस्माभिः परित्यज्यते ।

मेघदूतस्य टीका टीकाकृतश्च ।

काव्यजगति मेघदूतमिदमेतादृग् उच्चैस्ते स्थाने अवतिष्ठते यदनेके एव मनीषिणः अस्य श्रेष्ठकाव्यस्य टीकारचनादिभिः आत्मानमपि उन्नमयितुम् अचेष्टन्त । किं बहुना मल्लिनाथोऽपि स्वयं "मेघे माघे गतं वयः" इति मेघकाव्यस्य माहात्म्यमाविष्कृतवान् ।

सत्स्वपि बहुषु व्याख्यानेषु अधोलिखिताः षट्संख्यकाः टीका एव सर्व्वत्र प्रचलिताः ॥ १ ॥ मल्लिनाथस्य सञ्जीवनी ॥ २ ॥ कल्लमल्लस्य मालती ॥ ३ ॥ भरतमल्लिकस्य सुबोधा ॥ ४ ॥ हरगोविन्दवाचस्पतेः सङ्गता ॥ ५ ॥ रामनाथतर्कालङ्कारस्य मुक्तावली ॥ ६ ॥ मकरन्द भट्टाचार्य्यस्य सौदामिनी च । एता विहाय मेघप्रभा—मेघराज-मेघलता—वल्लभा—सुमतिविजय—लक्ष्मीनिवास—सारोद्धारिणी-दक्षिणावर्त्ता—सरस्वतीतीर्थप्रभृतयो बह्व्यः टीकाः सन्ति ।

वङ्गीयानुवादास्तु काव्यस्यास्य पुष्कलमेव विद्यन्ते । भारतीय-गुणविमुग्धा वैदेशिका अपि केचित् विपश्चितः भाषान्तरेणास्यानुवादं कुर्वन्तः धन्यवादार्हा एव नः संवृत्ताः । तेषु डक्टर एस्० एच्० विलसन् नामधेयस्य आङ्गलपद्यानु-

यात् एव वङ्गीयच्छात्रसमाजेषु आस्पदं प्राप । इदमतीव दुःखमावहति यत् विश्वविद्यालयकर्त्तृपक्षाः काव्यमिदं पाठ्यनिवहतः निर्व्वासितवन्तः । यातु तत्, भिन्नदेशीया अपि सुधियः यदिदं प्रीतिचक्षुषावलोकयन्ति एतदेव गौरवकारणं नः । अस्त्यत्र किञ्चित् हेत्वन्तरमपि । मेघदूतस्य रचनाया माधुर्य्यं, वर्णनायाश्चातुर्य्यं, भावस्य गाम्भीर्य्यम्, अलङ्कारादीनां सौन्दर्य्यम्, उपमादीनाञ्च तात्पर्य्यं सर्व्वमेवैतत् आर्य्याननार्य्यानपि मोहयति । नैतावतापि मेघदूतस्य गुणाः पर्य्यवसीयन्ते । विशेषस्त्वस्य विराजते प्राणानन्ददे मन्दाक्रान्ताच्छन्दसि । छन्दसो ह्येतस्य सप्तदशाक्षरस्य ईदृश्येव काचिच्चेतश्चमत्कारिणी शक्तिर्विद्यते यया खलु शक्त्या पवने गगने च मधुरः कश्चित् झङ्कारः संक्रीड़ते । यद्यप्यपरेषामपि केषाञ्चित् कवीनां खण्डकाव्यान्यपि मन्दाक्रान्ताच्छन्दसैव रचितानि तथापि स्वभावार्थतया सरलार्थतया च न किमपि मेघदूतमिदमतिवर्त्तितुं प्रभवति । न वर्त्ततेऽत्र क्वचिदपि दुरन्वयस्य दूरान्वयस्य वा दोषस्यावकाशः ।

काव्येऽस्मिन् वर्णितानि विदिशावन्तीविशाला—(उज्जयिनी)—ब्रह्मावर्त्त—कुरुक्षेत्रप्रभृतीनि स्थानानि, रेवा सिप्रा-वेत्रवती-चर्म्मन्वती (दृशद्वती)-सरस्वती प्रभृतयो नद्यः, तथा रामगिरि आम्रकूट-देवगिरि नीचगिरि प्रभृतयः पर्व्वताः कवेः साक्षाद् अनुभूतिमिव प्रतिपादयन्ति । कल्पनया खलु प्राकृतं चित्रं न कुत्रापि सम्यक् स्फुरति । कालिदासस्य देशपर्य्यटनं भूगोलज्ञानं च रघुवंशस्य चतुर्थसर्गोऽपि द्रढ़यिष्यति ।

ततश्च वर्षाकालोपयोगिनीषु नीप-केतकी-कन्दली-कुरुवक-यूथिका-शिरीषोदुम्बर-शिलीन्ध्र केका-वलाकेन्द्रधनुषां स्वभाववर्णनासु शीतर्त्तावपि कश्चित् पाठको वर्षाप्रारम्भमिवानुभविष्यति ।

रघुवंशे "सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ" इत्यादि श्लोकाः, शकुन्तलायां "गच्छति मे पुरः शरीरम्" इत्यादिश्लोकाश्च यथा कविगुरुकालिदासस्यानुपमोपमाप्रयोगेन "उपमा कालिदासस्य" इत्यादिप्रवचनं द्रढ़यन्ति,—मेघदूतेऽपि तथा उपमाप्रयोगो न विरलः । अर्थान्तरन्यासालङ्कार एव विशेषेण मेघदूते परिलक्ष्यते । तथाहि—

(१) आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ।

(२) रिक्तः सर्व्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥

(३) याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

(४) आपन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ॥

(५) नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।

एते यथाऽर्थान्तरन्यासालङ्कारगुम्फिता विदग्धानां सुमनांसि रञ्जयन्ति शिक्षयन्ति च नीतिं कानपि सामाजिकजनान् । तथाऽपरेऽपि विद्यन्तेऽत्र बहवः श्लोका ये किल रसज्ञानां चेतः रसनीरनिधौ निमज्जयन्ति । तथा च–

(६) स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ।

(७) ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥

(८) सूर्य्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ।

(९) साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ।

अपरञ्च । मेघेन सह अलकापुर्य्याः सादृश्यवर्णनमतीव मनोरममिव मे प्रतिभाति । यथा--

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥

काव्यस्यास्य सरलवर्णनेषु एतादृश्येव काचित् मनो-मोहिनी शक्तिर्विद्यते यया सर्व्वे खलु श्लोकाः श्रुतमात्रमेव चिराय स्मृतिसखा भवन्ति । यक्षपत्न्या रूपवर्णनाऽपि अमप्यपूर्व्वं भावमुत्पादयति सहृदयानां हृदयेषु हि पाठकानाम् । दमयन्त्या रूपवर्णनच्छलेन अष्टाधिकशतश्लोकैरचनयाऽपि तृप्तिं नागच्छत् तत्रभवान् संन्यासात् श्रीहर्षः । कादम्बर्य्या रूपवर्णनायां वात्स्यायनवंशसम्भवेन वाणभट्टेनापि सुदीर्घपदविन्यासेन विस्तृत एकः प्रसङ्गः पुरतोऽस्माकं समुपस्थापितः । महाकविः कालिदासस्तावत् श्लोकेनैकेनैव यक्षपत्न्या रूपं वर्णितवान् । न तत्र परिलक्ष्यते सौन्दर्य्यहानिः, न वा काचित् रसविच्युतिः । तथाहि–

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकित-हरिणी-प्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम्
या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥

सादृश्यमनुभूयतां तावत् युवजानिभिः पाठकवर्गैः यक्षपत्न्या सह स्वकीयपत्नीनां सौन्दर्यविशेषणानाम् । अस्ति किं तासु काचित् तन्वी ? उत शिखरिदशना ? 'श्यामा' काचिन्नास्ति इति वयं मन्यामहे । यतः श्यामा शब्देनात्र न श्यामवर्णत्युपलक्ष्यते । श्यामाया लक्षणं हि—

शीते सुखोष्ण-सर्व्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्त्तिता ॥

उत्तरमेघस्य पञ्चदशश्लोकस्थितेन "यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्" इत्यादिना यक्षपत्न्याः तप्तकाञ्चनवर्णत्वमेव प्रतीयते नतु श्यामलत्वम् । कान्त्या सा तप्तकाञ्चननिभा आसीत्, ऊरुदेशस्तु ततोऽधिकगौरतया सरमकदलीव शुभ्राऽवर्त्तत ।

ज्योतिर्विज्ञानविजृम्भित—शाकुनविज्ञानमपि कालिदासस्य मेघदूते परिलक्ष्यते ।

"मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां ।
वामश्चायं नदति मधुरश्चातकस्ते सगर्व्वः ॥"

इत्यनेन श्लोकेन अलकां प्रति प्रस्थितस्य मेघस्य वामभागे मधुरवाचां पक्षिणामालाप-श्रवणात् यात्रा फलवती भवेदिति ध्वन्यते । तथाचोक्तम्—

वामे मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पल्लवितोऽग्रतः ।
अनुकूलो वहेद् वायुः प्रयाणे शुभसूचकः ॥

पत्न्या सह मेघस्यावश्यमेव दर्शनं भविष्यतीत्यत्र तस्य लेशतोऽपि संशयो नासीत् । स आत्मानमिव तामपि कृशामुन्निद्रामवनिशयनां कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठाञ्चाचिन्तयत् । क्षणमपि तेन विरहार्त्ताया आर्य्याया मरणं न चिन्तितम् । पतिमुखेन पत्नीविरहवर्णना-प्रसङ्गतः स्थाने स्थाने मधुरं सात्त्विकं प्रेम प्रकाशितम् । नायकस्य नायिकायाश्च चरित्रमत्रैव सालङ्कारमङ्कितं अलङ्कारशास्त्रविद्भिः । तेन च नायको यक्षो धीरोदात्तः, नायिका यक्षपत्नी स्वकीया मध्या आलम्बनविभावौ ।

अलकापुर्य्यास्तात्कालिक-वर्णनासु यद्यपि कविना तत्रत्याः प्रायश एव योषितः शृङ्गाररस-रसिका इत्युच्यते, यद्यपि "गत्युत्कम्पादलक-पतितैर्यत्र मन्दारपुष्पै" रित्यादौ अभिसारिकाणामुद्दामयौवनं शिलावेश्मभिः प्रकटीकृतं तथापि स यक्षपत्न्यां नारोपयत् किमपि चारित्रदूषणम् । मेघमुखेन स त्वामेकवेणीम् एकपत्नीं परिमितकथाञ्च प्राकाशयत् । तथा—

"तास्वावश्यं दिवस-गणना-तत्परामेकपत्नीम् ।"

"तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥"

"निश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् । इत्यादि ।

(मेघदूतधृतपाठान्तराणि ; प्रक्षिप्तश्लोकाश्च)

प्रागुक्तटीकाकृतां टीकासु प्रायश एव विभिन्नश्लोकानां विभिन्नः पाठो दृश्यते । प्रबन्धविस्तरभिया ते ते विषयाः स्वैरमेव परित्यज्यन्ते ।

कर्त्तव्यानुप्रेरणातः आलोचनार्हं स्थानद्वयमत्र उल्लिख्यते । (१) पूर्व्वमेघस्य द्वितीयश्लोके "आषाढस्य प्रथमदिवसे" इत्यत्र "प्रत्यासन्ने नभसि" इति वक्ष्यमाण-श्रावण-मास-प्रत्यासत्तिश्रवणात् केचित् "आषाढस्य प्रशमदिवसे" इतिपाठं कल्पयन्ति । तच्च समीचीनं नः प्रतिभाति । अत्रायमेव हेतुः प्रमाण-प्रदर्शनविधौ पुष्कलतां गमिष्यति, उत्तरमेघस्य ऊनपञ्चाशे श्लोके "शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ, शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा" इत्यत्र उत्थानैकादशीतिथौ (कार्त्तिकस्य दशमदिवसे इत्यर्थः) यक्षस्य शापमुक्तिर्भवितेति निरूप्यते । स च दिवसः चतुर्णां मासानामवसाने आगमिष्यति, "आषाढस्य प्रशमदिवसे" इत्येवं पाठोऽङ्गीक्रियते चेत् मासचतुष्टयपूरणे विंशतिर्दिवसा न्यूनतां गच्छन्ति (त्रयो मासाः दशदिनानि भवन्तीत्यर्थः) । "प्रथमदिवसे" इति पाठेन दशदिवसा अधिका भवन्ति । तस्मात् ईषद् वैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठूक्तं "प्रथमदिवसे" इति ।

ननु उभयतस्य कथमयं विवेकः दशदिवसाधिक्यं विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वं वेति ? चेव विरहोन्मनानां दिनगणनाज्ञानमप्रधानपङ्क्तमेव भवति । एकान्तां तावत् सर्व्वे प्रवासिनो बङ्गवासिनः ।

(२) पूर्व्वमेघस्य तृतीये श्लोके "कौतुकाधान हेतो" रित्यत्र "केतकाधान-हेतो" रित्येवं पाठः बहुवादिसम्मतः । इर्षा वर्णनायां वर्षत्तूपयोगिकेतक-कुसुम-प्रस्ताव एव कवेरभिप्रेतः । मेघादेव पेलवं केतककुसुमं गर्भमाधत्ते । ततश्च तस्य पुष्पस्य सौरभं दिशि दिशि प्रवहति । सुतीव्रमस्य घ्राणं विरहिणां दुःसहं जायते । अतः खलु तीव्रं केतकपुष्पगन्धमाघ्राय विरहव्यथामनुभवतो मेघस्य "केतकाधानहेतो" रिति विशेषणं सुप्रयुक्तम् । 'मेघप्रभा" टीकाकारस्तु विनैव हेतु-प्रदर्शनं "केतकाधानहेतो"रिति पाठमपपाठमिव परितत्याज । अतएवात्र वयमुदीरयामः "भिन्नरुचिर्हि लोकः ।"

लक्ष्यतेऽत्र पाठवैलक्षण्यमिव श्लोकसंख्यानामपि वैलक्षण्यम् । प्रचलितेषु पुस्तकविशेषेषु साम्प्रतं, पूर्व्वमेघे चतुःषष्टिः (६४) उत्तरमेघे च चतुःपञ्चाशत् (५४) श्लोकाः परिगण्यन्ते । इत्थमुभयत्र संकलनेन अष्टादशाधिकं शतं श्लोका भवन्ति । दृश्यन्ते तु क्वचित् क्वचिदपि साकल्येन ११२ श्लोकाः, १२० श्लोकाश्च । हेतुश्चात्रायमेव नो मनसि बलीयान् समुत्पद्यते यत् कालिदासान्तरजन्मानः केचन मनीषिणः स्वकीयमनीषाप्रकाशनार्थमन्तरान्तरा मेघदूते स्वकृतान् श्लोकान् प्रचिक्षिपुः । प्रक्षेपक्रिया चैषा न एकदा एकस्मिन्नेव देशे समभवत् । भिन्नदेशीया जना विभिन्ने एव समये कांश्चिदभिनवश्लोकान् विरचय्य मेघदूते प्रक्षिप्तवन्तः । वस्तुतस्तु मेघदूते दशाधिकशतश्लोका एव कालिदास-लेखनी-विनिर्गता इति प्रतीयन्ते । अपरे तु श्लोका अपरैरपरैः कैश्चिदधीरैर्विरचिता इत्यनुमीयते । ते तु प्रायश एव दूरान्वय-कष्टकल्पना-पुनरुक्तता-न्यूनपदताधिक-पदतास्फुटार्थताप्रभृतिदोषसमूहजुष्टाः । कालिदासीयमूलश्लोकेषु हि न लक्ष्यते तादृशः एकोऽपि दोषलेशः । वियोगान्तमेव रचितवान् काव्यमिदं महाकविः । परं तत्परवर्त्तिनः केचन महात्मानः काव्यमिदं मिलनान्तमभिलषन्त उत्तरमेघस्यान्ते त्रीन् श्लोकान् संयोजयामासुः ।

विचार्य्यतान्तावदिदानीं कः खलूपदेशः अस्माभिः काव्यादस्मादधिगम्यते ? कथं नायको यक्षः वर्षमेकं निर्जनवासायाभिशप्तोऽभूत् इत्यस्योत्तरम् एव नः काव्योपदेशं श्रावयिष्यति ।

कुबेरानुचरो यक्षः भर्त्तुः कृते प्रतिदिनमेव कुसुमानि चिनोति स्म । इदमेवासीत्तस्य प्रात्यहिकं कर्म्म । आसीच्च कुबेरस्य एकमुद्यानमस्यैव यक्षस्य संरक्षणाधीनम् । एकदा तु अत्यधिकप्रमत्तस्य तस्य स्त्रैणस्य यक्षस्यानवधानतया वारणः कश्चिद् विशालवपुस्तत्रोद्याने प्रविश्य सर्व्वं तत्काननं विनष्ट-श्रीकमकरोत् । ततश्च शिवोपासकः कुबेरः भृत्याय क्रुध्यन् वर्षमेकं प्रियाविरहितेन रामगिर्य्याश्रमे वासः क्रियताम् इति तस्मै शशाप" ।

वृत्तान्तेनानेनायमेवोपदेशोऽस्माभिरधिगम्यते यत् स्त्रैणता हि अधःपतन-कारणम् । अनया खलु बुद्धिः परिहीयते, विवेको विनश्यति, जड़ता आक्रामति, कर्त्तव्येषु कर्म्मसूदासीनता च समायाति ।

प्रभोर्भगवतश्च कर्म्म प्राणैरपि भृत्यानां कर्त्तुमुचितं, न तत्रावहेला लेशतोऽपि प्रदर्शनीया ।

"नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र बिम्बाधराणाम् ।" उ० मे० । ७ ।

"यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गनानाम् ॥ उ० मे० । ९ ।

इत्यादिभिः श्लोकैः कविना "अलकापुरी" यादृगादिरस-रसायितेति वर्णिता तेन च यक्षस्य कुबेरभृत्यस्य तीव्रा कामासक्तिः न कमपि विस्मयमुत्पादयितुमर्हति नो मनःसु ।

वक्तव्यमिदमत्र वचनेनैकेन शेषतां गच्छति । ऋतुसंहारप्रभृतीन्यपराणि तावत् कालिदासस्य खण्डकाव्यानि अधिगतावकाशश्च तूर्णमेव समालोचनालोकेन पाठकानां पुरतः उपस्थापयिष्यामीति मे मतिर्विद्यते । न केवलं पठनेन पाठनेन च काव्यानां तृप्तिः कस्यापि सम्भवेत् । "काव्यामृतरसास्वादस्तु" रसवस्तूनां सूक्ष्मानुसन्धानमुपभोगं विना न कदापि सञ्जायते । संसारविषवृक्षस्य रसवत् फलमभिलषता पाठकानां कालिदासकविता सादरमुपभोक्तव्या । कवितारसैर्भरितोदरा अपि रसज्ञाः निरन्तरमेव कामयन्ते कालिदासकवितानाम् । तथाच—

> कालिदास-कविता नवं वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः ।
> एणमांसमबला च कोमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥"

श्मशान-परिणयः ।

(श्रीशरच्चन्द्रचक्रवर्त्तीकाव्यतीर्थः ।)

रङ्गपुरजेलान्तर्गतराधानगराख्यग्रामे हरिचरणचक्रवर्त्तिनो निवासः । तस्य महादेवनामैकः पुत्र आसीत् । चक्रवर्त्ति-महाशयः पौरोहित्यकर्म्मणा यत् किञ्चिदुपार्ज्य पुत्रकलत्रादिभिः कथञ्चित् संसार-यात्रां निर्व्वाहयति स्म । महादेवो ग्राम्य मध्य-'आङ्गल'-विद्यालयादुत्तीर्णो वृत्ति लब्धवान् । अथ नगरं गत्वाऽस्य उच्चाङ्गलविद्यालये अध्ययनमावश्यकम् । कुतस्तु लभ्यते तदर्थः? चक्रवर्त्ती विचिन्त्य किमपि स्थिरीकर्त्तुं न शशाक । अर्थाभावात् पूर्णोत्साहः पुत्रश्चिरं मूर्खो भवत्येतद्दुःखमपि हृदये सोढुं न शशाक । महादेवोऽपि मनस्येतच्चिन्तितवान् । बालबुद्ध्या तु सोऽपि विशेषोपायमाविष्कर्त्तुमशक्तो जनक-जनन्यौ प्रबोध्य केनचिद् ग्रामवासिना रङ्गपुरनगरं प्रययौ । तन्नगरे पीताम्बरलाहिड़ीनामा कश्चित् स्वनामधन्यो लब्धप्रतिष्ठः परार्थपरायणो व्यवहारजीव आसीत् । दैवघटनया तेन महात्मना सह महादेवस्य परिचयो जातः । दरिद्रबन्धुः स व्यवहारजीवः श्रुतवृत्तान्तः स्वगृहे महादेवस्य वासस्थानं निर्द्दिश्य पाठव्ययमपि स्वयमेव वोढुं स्वीकृतवान् ।

ततः स महादेवस्तत्रावस्थाय समनोयोगमध्येतुमारेभे। अर्थशालिनः पीताम्बरस्य संसारे स्त्री मोहिनी, कन्याप्येका च महामाया। ततः प्रभृति सा महामाया महादेवस्य सविधे अध्यैष्ट विविधशास्त्रम्। सोऽपि तां यत्नेन साहित्येतिहासप्रभृतीन् बहुविषयानध्यापयामास। स्वभावशान्तो महादेवः प्रकृतिचपलाया महामायाया मनोनयनाय सर्व्वदा व्यस्त आसीत्। ततो महादेव उच्चाङ्गलविद्यालयादुत्तीर्य्य मासिकीं पञ्चविंशतिमुद्रात्मिकां वृत्तिं लभमानो विश्वविद्यालयं प्रविवेश। महामायापि पञ्चदशवर्षीया जाता। स्नेहवशादेव एकमात्रापत्यः पीताम्बरः पत्नीनाडितोऽप्येतावत्कालं कन्योद्वाहविषये नाचेष्टत। अधुना तु तत्परिणयोऽवश्यविधेयः इति मनसि संप्रधार्य्य पीताम्बरः पञ्चसहस्रमुद्रापणप्रदानप्रतिश्रुतः केनचित् विश्वविद्यालयान्तिम-परीक्षोत्तीर्णेन धनिसुतेन सह शुभसम्बन्धं निर्द्धारितवान्। सम्प्रति युवतिकल्पाया महामायायाः पूर्व्ववद्बालिका-सुलभा चपलता न दृश्यते। प्रयोजनं विना महादेवसमीपं न याति। महादेवेनाहूताऽपि मन्थरगत्या तत्सकाशमायाति। तद्वदनं प्रति तु दृष्टिं निक्षेप्तुं न शक्ता। इयं महामाया वर्षद्वयपूर्ववर्त्तिनी महामाया च द्विप्रकारे द्वे इव मन्यते। को वक्तुं समर्थः? कस्मादेतत् परिवर्त्तनं? महामाया-भावस्तु महादेवेन निपुणं लक्ष्यते। स प्रथममचिन्तयत् सा पीड़ितेति। इयन्तु धारणा तन्मनसि चिरं नातिष्ठत्। प्रतिदिनं कार्श्यं प्राप्नुवती महामाया दिनकरकरतप्ता कुमुदिनीव परिम्लानाऽभवत्। सोऽपि तदवस्थामनिशं विचिन्त्य रोगान्वित इव संदृष्टः। पीताम्बरस्तु तयोः प्रणयव्यापारस्य किञ्चिदपि न लक्षितवान्। अथैकदा मनश्चाञ्चल्याद् विद्यालयाद्गृहं प्रत्यावृत्त्य स्वपाठगृहं प्रविशन् महादेवो द्रुतं पलायमानां महामायामपश्यद्रङ्गपीठस्थं पत्रमेकञ्च। महामायाहस्ताक्षरं दृष्ट्वा चोत्तोल्य तत्पत्रं पपाठ। "नास्त्येव समयो व्रीडायाः, त्वमेव मया पतिः व्रियते। भारतीयार्य्यवंशसम्भूताहमपरेण परिणयेन पतिता भवामि। त्वं मे पतिः। पत्नीधर्म्मरक्षणं हि पतिकर्त्तव्यम्। येनायं विवाहो न भवेत् त्वया तदेव कर्त्तव्यमिति।" सर्व्वं सम्बुध्याऽपि कर्त्तव्यमवधारयितुं महादेवो न शशाक। क्रमाद्विवाहदिवसः सन्निहितप्रायो बभूव। क्रमशः पीताम्बरालयः कुटुम्बपरिपूर्णतां प्राप। सर्व्वे च विवाहोद्योगे यत्नवन्तः। तदानन्दवासरे निरानन्दा महामाया हृदयं दृढ़ीकृत्य मात्रे सर्व्वं निवेदयामास। रमण्येव रमणीहृदयव्यथां बोद्धुं शक्ता, विशेषतो जननी, दुहितृवचः श्रुत्वा वज्राहतेव स्वामिने सर्व्वं विज्ञापितवती। पीताम्बरस्तत्सर्व्वं श्रुत्वाऽवदत् "नाहमकुलीनाय परन्तु दरिद्राय कन्यां सम्प्रदास्यामि। अध्यापयिष्याहं सत्वरं विधास्या-

मीति। महादेवो हि एतन्मूर्न्नामित्यवधार्य्य बहिर्गत्वा तमाहूय उवाच—"वत्स! महामायोद्वाहदिवसः समीपवर्त्ती, तव परीक्षासमयश्च सन्निहितप्रायः। अत्रावस्थानात् तव पाठविघ्नोऽवश्यमेव भविष्यति, तस्मात्त्वं कस्मिंश्चित् छात्रावासे कति दिवसानतिवाह्य सुस्थमना अध्ययनादिकं कुरु। सर्व्वं व्ययमहं दास्यामि। महामाया विवाहरात्रौ त्वयात्रागन्तव्यं विवाहो द्रष्टव्यश्च। तत्पूर्व्वमत्र नागन्तव्यमिति।" महादेवः सविनयं सर्व्वं स्वीकृत्य तद्दिनमेव छात्रावासं ययौ। महामाया तज्जननी च तद्वृत्तान्तं सर्व्वं श्रुतवत्यौ।

अद्य विवाहः, सर्व्वत्रैवानन्दध्वनिर्विराजते। रात्रेर्द्वादशदण्डसमये लग्नकालः। दशदण्डात् परं बाद्यालोकसज्जितो वरः सवरयात्रिको विवाहसभामुपस्थितः। पुरोधसादिष्टः पीताम्बरश्च कन्यामानेतुं गृहं प्रविष्टः। ताम् तत्रापश्यन् सर्व्वाणि गृहाणि गत्वा तामन्विष्यति स्म। न तु कुत्रापि तां ददर्श। इतस्ततोऽन्विष्यन्सः पुरसरसीरमासाद्य विमलाम्भसि प्लवमानं साच्छादनालङ्कृतं महामाया-देहमपश्यत्। ततो जनानाहूय तद्देहमुत्तोल्य चैतन्यमुत्पादयितुं बहुभिश्चिकित्सकैश्चेष्टितवान्। सर्व्व एव यत्नो विफलतां गतः। सवरयात्रिको वरश्चेदिपतिर्भीष्मक सुतास्वयम्बरे इव विफलमनोरथः स्वालयं प्रययौ। महामाया-मृत्युसंवादं शृण्वन् पीताम्बरात्तथा विवाहसभामागतः स महादेवो निसंज्ञो भूमौ निपतितः। प्रयत्नेनापि तद्देहं चेतनां न लेभे। तद्देहं प्राणहीनमिति ज्ञातम्। पीताम्बरस्तु बहुक्षणं द्वे मृतशरीरे दृष्ट्वा नीचैः संरुध्य कथञ्चित् प्रकृतिस्थ उवाच 'अहमेवानयोर्मृत्युकारणं, सर्व्वं ज्ञात्वा श्रुत्वा चाप्यहं स्वयमेतौ स्वहस्तेनैवाहनम्। दरिद्रः कुलहीनश्चेत्यस्मात् महादेवाय मया तनया न दत्ता। आभ्यामिह मया न दत्ता शान्तिः परत्र यथा द्वौ शान्तिं लभेतां तन्मयावश्यं कर्त्तव्यम्। वत्सयोः शरीरद्वयं श्मशान-भूमौ नीयतां। तत्र धनिदरिद्रभेदः कुलीनाकुलीनभेदो वा नास्ति। श्मशाने मादृशो धनकुलगर्व्वितोऽपि दरिद्राकुलीनाय कन्यां प्रदातुं सम्मतो भवति। भवद्भिः पुरोहितमाहूय माङ्गलिकवस्तूनि प्रगृह्य श्मशानभूमिर्गम्यतामिति। तदवस्थां दृष्ट्वा कोऽपि न प्रतिवदति स्म। ततः पीताम्बरः स्वजनैः सह श्मशानभूमिमुपगम्य शरीरद्वयं वरवधूवेशेन भूषयित्वा दृढस्वरं मन्त्रमुच्चार्य्य यथाविधानं महादेवाय महामायां सम्प्रददौ। कन्या-सीमन्ते सिन्दूरं दत्त्वा तच्चिताशय्यायामुभौ शाययति स्म। ततः पीताम्बर-प्रदत्त-चिताग्निना वरवधूशरीरं धूमाकारेण पञ्चभूतेषु विलयमगच्छदिति।

भारतीपत्र-प्रकाशित-समस्यापञ्चक-पूरणम्।

श्रीरामकिङ्करतर्करत्नस्य।

१। रक्ष मां दक्षकन्ये।

मातर्दुर्गे दुरितदलनि त्र्यम्बके भावगम्ये
भीमे भीमापदुदयहरे क्षेमकर्त्त्रीष्टदात्रि।
संसाराब्धौ पतितमधमं कातरं नष्टचेष्टं
दीनं क्षीणं भजनरहितं रक्ष मां दक्षकन्ये॥ १॥

अपरञ्च–

कृतविविधकुभक्ष्यं सर्व्वदा निन्द्यलक्ष्यं
प्रबलतर-विपक्षं कुत्सिताचार-दक्षम्।
शमनभयशरण्ये वन्दनीये वरेण्ये।
विषयलसदरण्ये रक्ष मां दक्षकन्ये।

अन्यच्च–

कार्य्याकार्य्यानभिज्ञं भजनविरहितं सर्व्वदाऽसाधुसङ्गं,
दुर्द्दान्तं दर्पदृप्तं दुरितदवसमाप्लुष्टदेहात्मचित्तम्।
संसारध्वान्तकान्तारसरणिवियतायानयानप्रकाम–
क्लान्तं दीनं कुकर्म्माकरमिममधमं रक्ष मां दक्षकन्ये॥

२ ब्राह्मणस्य महत् पापमित्यादि–

द्वादश्यां पक्षयोरन्ते संक्रान्त्यां मायमेव हि।
ब्राह्मणस्य महत्पापं सन्ध्यावन्दन-कर्म्मभिः॥

अपरञ्च–

अशौचे तु समुत्पन्ने तथाशौचादिकेऽकृते।
ब्राह्मणस्य महत्पापं सन्ध्यावन्दनकर्म्मभिः॥

३ अष्टम्याः परतस्तिथिर्नवमीत्यादि–

नारिकेल फलाशनत्यजिविधौ कस्यास्तिथेरुक्तता
कस्माद्भीष्टकला च का किमपरं का मध्यरिक्ता तिथिः।

स्त्री निद्रा ननु का च का वरतिथिः किं स्विदलीकार्थकम् ।
अष्टम्याः परतस्तिथिर्न नवमी सा पौर्णमासी किल ॥ १ ॥

४ कुर्व्वाते कुरुते इत्यादि—

देवौ सृष्टिलयौ रजस्तमजुषौ * सत्त्वप्रधानोऽवनं
विघ्नध्वंसनमीड़ितो गणपतिः सूर्य्यस्तथा चण्डिका ।
आरोग्यन्त्वपि भोगमीप्सितफलं त्वन्ये नयाढ्या जनं
कुर्व्वाते कुरुते करोति कुरुतः कुर्व्वन्त्वलंकुर्व्वते ॥

५ छागी भागीरथीसमा इति—

अत्यल्पवृष्टिभीता का का वाऽशेषाघनाशिनी ।
का सर्व्वसुखदा प्रीतिः छागी भागीरथीसमा ॥

अपरञ्च—

आमाशयहरक्षीराऽश्वत्थस्थानपदोद्भवा ।
भवभीनाशकाकारा छागी भागीरथीसमा ॥ २ ॥

अन्यच्च—

अग्निदेवाघदलनी शङ्कुभाग्जलसाध्वसा ।
चतुष्पदा द्रुतगतिः छागी भागीरथीसमा ॥ †

प्रथमवर्षीय-प्रथमखण्डस्य २८ पृष्ठा द्रष्टव्या ।

(१) "ठ "शब्दश्चन्द्रवाची चन्द्रस्य कलारूपा तिथिरेव, तथाच,—

अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशीत्यादि ।

* अलीकार्थकं पदं अलीकार्थकं वाक्यञ्चेति प्रश्नद्वयं तात्पर्य्यभेदाद्वाक्यभेदो लौकिके न दोषः ।

† एते यथाक्रमं आरोग्यं भोगमपि कुरुतः ।

सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युरित्यनुशासन-बलात् ।

"पिण्डं दद्यात् गयाशिरे" इत्यादिवत् अत्राऽपि अदन्तस्तमशब्दः ।

(२) आमाशयेत्यादि—आमाशयो रोगः आमः अपक्व आशयः वासना आर्द्र इति यावत् वासनानाशिनी तं हरति गङ्गाश्रयात् अपक्ववासनानाशो भवति ।

क्षीरं जलं छागीपक्षे दुग्धम् । अश्वत्थस्तु विष्णोर्ब्रह्मणश्च वासस्थानं । "यस्य प्रदेशे भगवान् मध्ये यस्य च माधवः । मूले पितामहो यस्य कस्त्वां जगति नार्च्चयेत् ॥" इतिस्मरणात् ॥

काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणकारयोः काव्यलक्षणम् ।

लेखकः-पण्डित भ, वेकंटरामशर्म्मा ।

इह खलु चराचरात्मके प्रपञ्चे संव्यवहारोचितं सर्वमप्यर्थजातमेकेनैव शब्दाह्वयेन ज्योतिषा प्रकाश्यत इति नेदमविदितमखिलानाम् । तच्चेदमसाधारणमनायासलभ्यमस्नेहपरवशं ज्योतिः वेदशास्त्रपुराणेतिहास-काव्यकथात्मना त्रिधा प्रथां विभागस्यार्हति । विधिशासनं सुहृदुपदेशं कान्ताप्रियालापं च रूपं बिभ्रदनुरूपं विभक्तमिदम् । विवक्षितमेकमेवार्थं विबोधयिषानुगुण्येन साधु समर्थयितुं क्षमेप्यस्मिन् त्रिविधेऽपि तस्मिन् ज्योतिषि कामनीयकमनतिवर्तमानं सुकुमारमतिधारणक्षमं सर्वजनसाधारणं च तृतीयमेव तत् काव्यकथात्मकमभ्यर्हितमगर्हितं च सम्यगुपादेयं सकलैर्वेरीवर्ति । सति मृदुलकोमलतृणास्तरणविभूषिते पथि को नु चेतनः कठिनशिलाकण्टकनिर्लुण्ठितं तमात्मने रोचयताम् । सिद्धमेवमखिलाभिलाषैकास्पदत्वमस्य काव्यकथात्मकस्य ज्योतिषः, येन विनैव क्लेशं विस्पष्टमखिलमप्यर्थजातं द्रष्टुमलम्भूष्णवः प्रतियोगिनिरासक्रमादनायासमध्यक्षयन्तः दृश्येतरं परममर्जन्ति पुरुषार्थं तं, यो नाम मोक्षः । एवमतिविततायामस्यां सर्वसहायां लब्धजनुषां जन्तूनाम् अवश्यंज्ञातव्यस्य काव्यमार्गस्य स्वरूपमवयवशो निरूपयन्तं निबन्धमामनन्ति साहित्यमिति । सकलविबुधसमानेप्यस्मिन् तन्त्रे साहित्यसंज्ञिते प्रथमे हि नाम विद्वांसः वैयाकरणाः तत्त्वमदसीयमान्तरं चक्षुरुन्मील्य पश्यन्तः बहिरानुभविकं रसमाविश्चिकीर्षया निबबन्धुरनेकानितिह स्म प्रोचुः । इदञ्च तत्त्वं यथार्थं वस्तुतत्त्वविमर्शनपराणां रसिकानाम् । तर्क इव वेदान्तस्य गणितमिव ज्योतिषस्य शब्दागमस्य पुच्छभूतं खलु साहित्यम् ।

अकुण्ठमेधसामविषयो नाम न किञ्चित् । अखिलाअपि विदुषो निकाममनितरसाधारणेनावर्जनेन आत्मवशप्रापणे समर्थेऽस्मिन् तन्त्रे क्रमशः समेऽपि समाप्रकाशाः समजनिषत विद्वांसः । तदिह लक्षणं निरूपणमुपपादनं युक्त्युपबृंहणं वा नैकरूपं प्रतिपद्य तन्त्रान्तरेष्वेव कामपि व्यवस्थां स्वावस्थानुरूपां नाविन्दत । अथापि शतेनापि वाचोयुक्तिभिरप्रच्यावनीयं तत्त्वमस्खलितमेव सर्वदा । तदेवं वृत्ते वस्तुतत्त्वे स्थितिरेषा । काव्यादर्श-काव्यालङ्कार-काव्यानुशासन-काव्यदर्पण-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पण-प्रतापरुद्रीय-रसगंगाधर-प्रमुखाः परःशता निबन्धाः प्रायशोऽन्योन्यमव्यवस्थिताकृतयः न खलु निबध्नन्ति तत्त्वं, परन्तु निबध्नन्ति ग्रहम् । अहो नु खलु भोः कथमेभ्यो निबन्धेभ्यस्तत्त्वं गृह्णातु जनः । महानेव

सारमुच्चिकीर्षोर्जनस्य क्लेशः । बहुरूपकरम्बितेऽप्यस्मिन् वस्तुस्वरूपे बहुसमर्थास्तन्त्रान्तरीयाः निबन्धार इति तदिदमप्रकृतमपल्लवनोचितं दूरत आस्ताम् । प्रतिष्ठेयमसाधारणी वास्तविकी चास्य, योऽस्मिन्विषये महावैयाकरणवंशमुक्तामणेः महाभाष्यव्याख्यातृकैयट-सोदर्यस्य च प्रत्यक्षसरस्वत्यवतारनाम्ना प्रसिद्धविरुदस्य मम्मटभट्टस्य महान् सरसजनशिरोलालनीयमहिमा प्रथितो निबन्धः प्रकाशो नाम ।

नापि चायमपरिचितचरः प्रथाविशेषः सहृदयहृदयानाम् । योऽयं प्रतिनवेन पथा सर्वमपि साहित्यस्य स्वरूपं प्राचीनैः प्रामाणिकैर्निरूपितं सम्यगनुविमृशन् गुणदोषविचारः साहित्यदर्पणे प्रत्यक्ष एव निर्मले दर्पणे वस्तुतत्त्वस्य ।

समनन्तरोक्तयोश्चानयोः उभयोः काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणयोः प्रस्तुतयोर्निबन्धयोः साहित्यविषये प्रतिष्ठां तुलयितुं दृढमयमवसरो नस्तूलिकायाः ।

रुचितमननुचितं चिरपरिचितं च निर्मत्सरं वर्त्म शर्मणे । न्यायोऽयमतिप्राचीनविद्वज्जनसम्मतः । लोकतन्त्रमेवं दिनमनुपरिशीलयतोरपि कयोश्चित् पक्षभेदो भिन्नरुचितानिबन्धन एव । परमथो रुचिभेदे निमित्तं सदसद्वेति विवेचने ग्राह्यतायां त्याज्यतायां पक्षभेदस्य नियामकम् । तदिदं चिन्तयामः—

एवं किलासूत्रत् प्रकाशकारो मम्मटभट्टः—

"नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥"

इत्थं च परमनवीनः सरसाग्रणीः साहित्यदर्पणकारः—

"शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ।
अपहृत्य तमः सन्ततमखिलानर्थान् प्रकाशयतु ॥"

अनयोश्च निबन्धप्रथमकारिकयोराविर्भावदशायां निबन्धोरनयोश्चेतसि कीदृशेन विचारेण वृत्तमिति समपक्षपातं चक्षुः प्रेष्य विजानीमः ।

आस्तिकजनबहुलप्रचारेऽस्मिन् भारतखण्डे दृढममङ्गलमासञ्जयितुमनाकाङ्क्षन्तावमू महाशयौ सममेव मङ्गलाचरणं स्वनिबन्धस्य मेनाते । तत्र च रूपभेदे अर्थभेदोऽप्यवश्यं निमित्तमिति शाब्दिकवस्तुतत्त्वदृशा कोऽनयोरर्थतो भेद इति विचार्यम् । असति बाधके सति च सौकर्ये सततमेकनालावलम्बिफलद्वयमनुरुन्धाना वैयाकरणसाहित्यनिबन्धारः श्लिष्टेन भाषमाणाः प्रयन्ते । इह किल तावदस्यां प्रथमकारिकायां चिकीर्षितस्य तन्त्रस्य स्वरूपं मङ्गलं च

यावदर्थपदाभिर्वाग्भिः सम्यगनुपश्यति प्रकाशकारः । तामेव च प्रकाशकारोपज्ञां नीतिम् अनुहरन्नयं साहित्यदर्पणकारः रूपान्तरेण स्वकीयमाशयं बहिराविश्चकार । यद्यपि प्रकटव्यङ्ग्यस्वरूपनिरूपणे प्रथमस्य दूरव्यंग्या च तस्मिन् द्वितीयस्य वाणीति, प्रत्यतोऽयं विशेषः विचारसहचेतसाम् । एवमादिविचारणायामतिसुदूरान्तरमनयोः प्रकाशदर्पणकारयोरमुकस्मिन् विषये रचनावर्त्मेति स्फुटं भावि । तत्रैवं स्थिते तत्त्वे प्रथमतोऽर्वाचीनस्य दर्पणकारस्य निबन्धं विमर्शेन परिशीलयामस्तावत्—

काव्यस्वरूपनिरूपणाभिधेऽस्य प्रथमपरिच्छेदे विश्वनाथकविराजेन तं तमर्थं साधु विवेचयता विशदीकृता बहव उपपत्तयः उक्तयश्च रसिकलोकमनोग्राहिण्यः । पूर्वेषां च निबन्धकर्तॄणां काव्यलक्षणानि सम्यगनूद्य विमृशतोऽस्य विमर्शनसरणिः परिष्कृतलोकप्रिया । तत्र 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापी'ति प्रकाशकाराभिहितं काव्यलक्षणं खण्डयितुमनसोऽस्य पण्डितस्योपपादनरीतिं किञ्चिदिव चिन्तयामः । अदोषस्य सगुणस्य सम्भव्यलंकारस्य च शब्दार्थयुगलस्य काव्यत्वं प्रकाशकृदभिहितं हि । तत्रायं कविराजः अदोषांशदूषणपरायणः सर्वसम्प्रतिपन्नकाव्यत्ववतो न्यक्कार इत्यादेः काव्यजातस्य काव्यत्वमव्याप्तं सम्यगुपपादयति स्म । तदनु प्रसङ्गवशात्सामान्यतया दोषस्वरूपमपि न्यरूपयत् । दोषाणां नित्यदोषत्वानित्यदोषत्वव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या च दृढीकृतवान् स्वकीयां युक्तिम् । अन्ते च तदंशे प्रकाशकार-लक्षणानुधावने साहित्यसाम्राज्ये काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा सम्यगनुचिन्त्य वदतोऽस्य विस्पष्टप्रकटीकृता काचन सहृदयता च मोदाय भवति । इदन्तु परं खेदाय महते, यत्स्वप्नेप्यदृष्टमर्थं प्रकाशकारस्य 'ईषद्दोषौ शब्दार्थावि'त्यनेन सम्भावयन्नयं सम्भावितं च तं तदनु खण्डयन् केवलं खण्डनैकरसिको वृत्तः । परमार्थतः पूर्वोक्तमप्यस्य विचिन्तनं वक्ष्यमाणेन वर्त्मना प्रविशतां कीदृशमिति स्वयमेव प्रत्यक्षीभविष्यति । इह खलु जगति किमपि कृत्यं अदुष्टमनध्यवयतां सर्वात्मना किं वा शुद्धं भविष्यति । तदिहायं नाम स्यादाशयः प्रकाशकारस्य—

तत्तत्काव्यस्थितरसिकताजीवनाढ्याः अपकर्षका विस्पष्टदृष्टाश्च ये शब्दलग्ना अर्थलग्ना वा दोषास्तेषामेव वर्णनीयत्वमदोषावित्यनेन यदि तेनाभिमतं किंवामास्य स्यादुत्तरम् । वस्तुतश्च तदिदमेव दूषकताबीजं गृणन्ति साहित्यविदो रसिकाः । यत्पूर्वोक्तनदपकर्षकत्वम् । न यथातथं च स्वरूपतो लग्नत्वमर्थे

शब्दे वा । सगुणाविति च द्वितीयं प्रकाशकारलक्षणगतं विशेषणं, प्रकाशकारेणापि गुणानां रसधर्मत्वाभ्युपगमाच्छब्दार्थयोर्दत्तमयुक्तं मत्वा भंग्यन्तरेण सरसावित्यभिप्राये तु लक्षणवाक्ये मुक्तकण्ठ तथैव वक्तुं युक्तमित्युक्त्वा सम्यग्विममर्शायं दर्पणकारः । वस्तुतो निर्लेपस्य परब्रह्मानन्दसहोदरस्य निरपायस्य च रसस्य यथार्थतोऽधर्मणः, गुणानां धर्मत्वप्रतिपादनं, शब्दार्थाभिव्यञ्जनीयमहिमानं तं रसमाश्रित्य रसाभिव्यक्तिसहचारात्तेषाम् । वस्तुतश्च शब्दार्थनिष्ठत्वात् सगुणाविति विशेषणं च नानुपपन्नमिति प्रकाशकाराशयमूहितुम् अतिदूरे युक्तिरेषेति मन्यत इवायं दर्पणकारः ।

अनलंकृती पुनः क्वापीति तृतीयेन विशेषणेन च काव्यताप्रयोजकत्वमनलंकाराणां सर्वसाहित्यसिद्धान्तकारसम्मतम् अनुगीर्यमाणं गुणानां सिद्धतदुत्कर्षमाऽऽधायकतया अननुमन्यमानोऽयं सम्यगाह दर्पणकारः । यच्च 'यः कौमारहरे'-त्यादिपद्यानां स्फुटालंकाररहितानामपि अनलंकृती इत्यत्र नञ्घटनया काव्यत्वं प्रकाशकाराभिमतमभिमत्य स्वयमपि तत्खण्डनाय प्रयेते तदपि विचारणीयमास्ते ॥

(गुरुशिष्यसंवादे) ।

सदाचारविवेकः—तत्र प्रातःकृत्यम् ।

पण्डित-उपेन्द्रचन्द्रस्मृतितीर्थः ।

(२ यवर्षीय १ मखण्डस्य ८० पृष्ठतोऽनुवृत्तः)

शिष्यः—भगवन्तः ! अवशिष्टं मे विशेषतः—सदाचारवर्णनं तच्छ्रयताम् ॥ उक्तपूर्व्वमेतावन्मात्रमेव यत् साधूनामाचरणम् एव सदाचारपदवाच्यतां भजत इति । न खल्वेतावता अल्पमेधसामेषां शिष्यजनानामनवशेषः सदाचारोपदेश इति यथासम्भवम् एव नामयाहमुपदिश्यतां तावत् ।

गुरुः—वत्स ! आब्राह्ममुहूर्त्तादाच शय्याग्रहणकालात् यस्य यस्य नामवर्णस्य अवश्यकर्त्तव्यतया यद्यदुक्तं शास्त्रजातेन तत्तदस्माभिः संक्षेपत उच्यते कालनिर्द्देशपुरःसरमेव । रात्रेः शेषार्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ वर्त्तेते, आद्यो ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । तत्र च प्रथमं ब्राह्मे मुहूर्त्ते त्यक्तनिद्रो देववरान् ऋषिगणांश्च स्मरेत्, यदुक्तं वामनपुराणे "ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत स्मरेद्देववरान् ऋषीन् ।" इति ।

स्मरणप्रकारश्चैवं—

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च।
गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतू कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥

ततश्च—प्रातः शिरसि शुक्लाब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम्।
प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्व्वकम्॥
प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गादुर्गाक्षरद्वयम्।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्य्योदये यथा॥
अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्॥
नमोऽस्तु गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे।
यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसारसंज्ञकम्॥

अपिच—प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वम्।
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम्॥
यत् स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यम्।
तद्ब्रह्मनिष्कलमहं न च भूतसंघः॥
प्रातर्भजामि मनसो वचसामगम्यम्।
वाचो विभान्ति निखिला यदनुग्रहेण॥
यन्नेति नेति वचनैर्निगमा अवोचन्।
तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्र्यम्॥
प्रातर्नमामि तमसःपरमर्कवर्णं
पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम्।
यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्त्तौ
रज्ज्वां भुजङ्गम इव प्रतिभासितं वै॥
श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम्।
प्रातःकाले पठेद् यस्तु स गच्छेत् परमं पदम्॥

इत्येवमादीन् श्लोकान् पठेत्। अनन्तरं च कलिभयनाशनमप्येतद् द्वयं पठेदेव। यथा महाभारते—

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्॥

मत्स्यपुराणे—कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् ।

यो ऽस्य सङ्कीर्त्तयेन्नाम कल्यमुत्थाय मानवः ।

न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टं च लभते पुनः ॥

अपरं च—अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ।

सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥

इति भावयेत् ।

शिष्यः—भगवन्तः ! येषां खलु प्रोक्तप्रकारायां भावनायां नास्त्येव शक्तिस्तेषां पुनः किं नाम कर्त्तव्यम् ? नहि सर्व्वे स्वमात्मानं ब्रह्मस्वरूपं चिन्तयितुमर्हन्ति इति । तदत्र कर्त्तव्यमुच्यतां छात्रवत्सलेन ।

गुरुः—वत्स ! यः खलु नाहं संसारी, नित्यमेव च मुक्तोऽस्मीति च भावयितुं अशक्तस्तस्य पुनरेतदुच्चारणमपि कथञ्चिदुपकारं साधयति इति शास्त्रविदामादेशः ॥ यथा—

ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावयेत् ।

भावनेऽप्यसमर्थश्चेद्वाक्यमेतदुदीरयेत् ॥

शिष्यः—बाढमवबुद्धमेतद्, इयं पुनर्जिज्ञासा मे, देव ! एतदेव किं सम्प्रदायनिर्विशेषाणां सर्व्वेषां स्मरणीयम् ? उत इतोऽप्यधिकं किंचित् परिशिष्यते ?

गुरुः—आयुष्मन् ! कथमेवं श्रीमत आविर्भवति जिज्ञासा ?

शिष्यः—हेतुरत्र आत्मनोऽतृप्तिरेव प्रतीयते । देव ! नहि उक्तेषु वचनजातेषु तथाविधं नाम किञ्चिदपि प्रतिपादितमासीत् येन किल सर्व्वेषामेव तथाविधानां स्वेष्टदेवपरायणानां तत्तदन्यदेवेष्वश्रद्धानानाञ्च समाकृष्यते चेतः सारसिकत्वेनेति । तदिदं अमङ्गीचं प्रतिपादनीयं प्रातःस्मरणीयमिति ।

गुरुः—यदुक्तं तत् सत्यमेव, परन्तु मयापि यदभिहितपूर्व्वं तत्रैव सर्व्वमन्तर्भूतमस्ति सुसूक्ष्मेणैव रूपेण, स्थूलदृष्टयः खलु सम्प्रदाया इति, भवतु तत्, अभिधीयते तावत् सर्व्वेषामेव सम्प्रदायानां तत्तदिष्टदेवविषयकं प्रातः स्मरणीयम् । तत्र च प्रथमं विष्णूपासकानां प्रातःस्मरणीयं प्रदर्श्यते—

प्रातः स्मरामि भवभीति-भयार्त्ति-शान्त्यै

नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभम् ।

ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुम्

चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥

प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना
पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।
नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य
पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥
प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तं
प्राक् सर्व्वजन्मकृतपापभयापहत्यै ।
यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोर-
शोकप्रणाशनकरो धृतशङ्खचक्रः ॥
श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

लोकेश चैतन्यमयाधिदेव ! श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञयैव ।
प्रातःसमुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्म्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥

इदन्तु शैवानां विशेषतः स्मर्त्तव्यम् । तथाहि—

प्रातःस्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं गङ्गाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम् ।
खट्वाङ्गशूलवरदाभयहस्तमीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥
प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्द्धदेहम् सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥
प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं वेदान्तवेद्यमनघं पुरुषं महान्तम् ।
नामादिभेदरहितं षड्भावशून्यम् संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥
प्रातःसमुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति ।
ते दुःखजातं बहुजन्मसञ्चितं हित्वा पदं यान्ति तदेव शम्भोः ॥

श्रीरामभद्रोपासनापरायणानाञ्चैतत्—

प्रातःस्मरामि रघुनाथमुखारविन्दं
मन्दस्मितं मधुरभाषि विशालनेत्रम् ।
कर्णावलम्बिचलकुण्डलशोभिगण्डम्
कर्णान्तदीर्घनयनं नयनाभिरामम् ॥
प्रातर्भजामि रघुनाथकरारविन्दम् ।

रक्षोगणाय भयदं वरदं निजेभ्यः ।
यद् राजसंसदि विभज्य महेशचापं
सीताकरग्रहणमङ्गलमाप सद्यः ॥
प्रातर्नमामि रघुनाथपदारविन्दं
पद्माङ्कुशादिशुभरेखिसुखावहं मे ।
योगीन्द्रमानसमधुव्रतसेव्यमानं
शापापहं सपदि गौतमधर्म्मपत्न्याः ॥
प्रातर्वदामि वचसा रघुनाथरामं
वाग्दोषहारि सकलं शमलंकरोति ।
यत् पार्व्वती स्वपतिना सह भोक्तुकामा
प्रीत्या सहस्रहरिनाम समं जजाप ॥
प्रातः श्रये श्रुतिनुतां रघुनाथमूर्त्तिं
नीलाम्बुदोत्पलसितेतररत्ननीलाम् ।
आमुक्तमौक्तिकविशेषविभूषणाढ्यां
ध्येयां समस्तमुनिभिर्जनमुक्तिहेतुम् ॥
यःश्लोकपञ्चकमिदं प्रयतः पठेद्धि
नित्यं प्रभातसमये पुरुषः प्रबुद्धः ।
श्रीरामकिङ्करजनेषु स एव मुख्यो
भूत्वा प्रयाति हरिलोकमनन्यलभ्यम् ॥

अथ देव्या उपासकानां प्रातः स्मरणीयम्—

प्रातः स्मरामि शरदिन्दुकरोज्ज्वलाभां
सद्रत्नवन्मकर-कुण्डल-हार-भूषाम् ।
दिव्यायुधोर्जितसुनीलसहस्रहस्तां
रक्तोत्पलाभचरणां भवतीं परेशाम् ॥
प्रातर्नमामि महिषासुरचण्डमुण्ड—
शुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलाम्
चण्डीं समस्तसुरमूर्त्तिमनेकरूपाम् ॥
प्रातर्भजामि भजतामभिलाषदात्रीं

धात्रीं समस्तजगतां दुरितापहन्त्रीम् ।
संसारबन्धनविमोचनहेतुभूतां
मायां परां समधिगम्य परस्य विष्णोः ॥
श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायाः पठेन्नरः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥

वत्स ! एवमपि शाक्तानां स्मर्त्तव्यत्वेन कथ्यते,—कैश्चित् कोविदधूर्य्यैः । यथा

अहं देवी न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयेश्वरेशि
श्रीपार्व्वति त्वच्चरणाज्ञयैव ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्मं नच मे प्रवृत्ति—
र्जानाम्यधर्मं नच मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥

इदं पुनर्गाणपत्यानां स्मरणीयम्—

प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथबन्धुं
सिन्दूरपूरपरिशोभितगण्डयुग्मम् ।
उद्दण्डविघ्नपरिखण्डनचण्डदण्ड—
माखण्डलादिसुरनायकवृन्दवन्द्यम् ॥
प्रातर्नमामि चतुराननवन्द्यमान—
मिच्छानुकूलमखिलञ्च वरं ददानम् ।
तं तुन्दिलं द्विरसनाधिपयज्ञसूत्रं
पुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥
प्रातर्भजाम्यभयदं खलु भक्तशोक—
दावानलं गणविभुं वरकुञ्जरास्यम् ।
अज्ञानकाननविनाशनहव्यवाह—
मुत्साहवर्द्धनमहं सुतमीश्वरस्य ॥

श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदासाम्राज्यदायकम् ।
प्रातरुत्थाय सततं प्रपठेत् प्रयतः पुमान् ॥

वत्स! उक्तं मया सम्प्रदायविशेषाणां विशेषतया यत् तत्केवलं बुद्ध्यनुसारादेव त्वादृशाणां ब्रह्मादिदेवैकमात्रनिष्ठानां। वस्तुतस्तु काशीखण्डादिपुराणप्रदर्शितदिशा सर्व्वैरेव सम्प्रदायैर्यथाक्रमं सर्व्वेषामेव देवादीनां यथासम्भवं स्मर्त्तव्यता प्रत्येतव्या। तदुक्तं तत्र पुराणादिषु—

रजनीप्रान्तयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते।
स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्व्वदा॥
गजास्यं चिन्तयेदादौ तत ईशं सहाम्बया।
श्रीकान्तं श्रीसमेतन्तु ब्रह्माण्या कमलोद्भवम्॥
इन्द्रादीन् सकलान् देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि।
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन्॥
गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः शनकादिकान्।
प्रणवादिमहाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान्॥
शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढ़व्रतान्।
वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन्॥
जननीचरणौ स्मृत्वा सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमौ।
पितरं च गुरुंश्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः इति॥

इत्यमिष्टदेवादिस्मरणं विधाय "प्रियदत्तायै भुवे नम" इति॥

समुद्रमेखले देवि पर्व्वतस्तनमण्डले।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥

इत्यनेन च पृथिवीं प्रणम्य प्रथमं दक्षिणं चरणं न्यसेदिति शय्यात्यागे सदाचारः। एवं सर्व्वेष्वेव समयविशेषेषु सदाचारोऽग्रे वक्ष्यते।

शिष्यः—भगवन्तः। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते" इत्यनेन भवदनुग्रहप्राप्तेनोपदेशेन निर्णीतवानहमेवमेव प्रयोजनं प्रातः कृत्यस्य। न जाने तत् साध्वसाधु वेति। प्रकाशयामि तावत् तथैव भवतां तात्पर्य्यं निश्चयायेति। तथाहि प्रकृतिविवशाः खलु जीवाः कर्म्मैकनिष्णाताः स्वभावादेव रात्रेरवसाने वीततमोभावाः पुनरुज्जीविता इव शय्यायामेवावस्थाय स्वीयां स्वीयामिष्टदेवतां स्मर्त्तुमारभेरन् तत्स्मरणेन चेष्टदेवः प्रीतिमापन्नः ससुखमेव तद्दिनमर्थितकामयेदिति।

गुरुः—साधु वत्स! साधु! इत्यमेव श्रेयान् चिन्ताप्रकारः, परन्तु इतोऽपि गूढतमो भावो वर्त्तते कश्चित्। स तु प्रणिधानविशेषावगम्यः, तदयं प्रणिहितेन प्रतीयतां आयुष्मता श्रीमता। अयं भावः, अशेषवासनावशीकृतानां खलु जीवानां विशेषतश्च मानवानां निरन्तरं संसारचक्रे पात्यमानानां अनुक्षणमेव कर्म्मानुष्ठानस्वभावानां संसारातपतप्तानां सतां तदुच्छित्तये च काले प्रयतमानानां तथैवाभ्यासः कर्त्तव्यो येन अनायासेनैव कर्म्मसमूहः क्षीयमाणो भवतीति प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां कर्म्मसु व्यापारमनुतिष्ठासतां शय्योत्थाय स्वेष्टदेवतास्मरणान्तरमेव व्यापारः कर्त्तव्य इति। वत्स यदि च प्रत्यहमेव प्रातः स्मरणव्यपदेशेन "त्वया हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" इत्यादिरूपेण स्वस्वकर्त्तृत्वाभिमानं प्रहातुमभ्यासमुपसंक्रमेत जीवस्तर्हि नूनमेव पराहतमानगर्व्वादिदोषः अविलम्बितमेव संसारोच्छेदने प्रभविष्यतीति किमतः प्रयोजनान्तरं प्रियतममवशिष्यते? अपि च वत्स! कर्म्मभूमावस्यां कर्म्मैकगतिकानां जीवितकालः स्वस्थतया अत्येतुं युक्तः न खलु जीवनं सदुःखतया केचित्मनसापि स्प्रष्टुमर्हन्ति, तथाच सत्येवं नाम विधातव्यं, यत् प्रायेण दुःखासम्पृक्तभावेनैव जीवनमतिगच्छतीति सिद्धं प्रातःकृत्येष्टदेवतास्मरणादिकं सप्रयोजनमिति। (क्रमशः।)

ब्रह्माण्डोत्पत्तिवर्णनम्।

श्रीयुक्तविभूतीशचन्द्रशिरोमणिना

अथ कल्पादौ ब्रह्माण्डोत्पत्तिवर्णनम्। तत्र च निष्कलमनन्तमशेषभूतमुपनिषद्वर्णितं तदद्वैतं ब्रह्म, आदिपुरुषस्य श्रीभगवतस्तनुप्रभाः। तथाच—

सच्चिदानन्दरूपोऽसौ विवस्वानिव शोभते।
ब्रह्मैव हि करस्तस्य परिवेषोऽपरा तथा॥

अपरा जड़ा प्रकृतिः। तस्य परब्रह्मणः, तत्र प्रकृतावधिष्ठानात् जगदण्डकोटयो जायमाना विराजन्ते। तस्य च परब्रह्मणश्चिदंशस्य मायायां प्रथमाधिष्ठानप्रकारमाह। मायायामिति,

मायायां पतितश्चैव भवेदीश्वरसंज्ञकः।
सुखज्ञानादियुक्तस्य माया तस्य वशे भवेत्॥

एष ब्रह्मचिदंशो मायायां पतित ईश्वरसंज्ञको भवति। तथाच—

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत् ॥ इति श्रुतौ ।

एष मायाधिपतिर्महेश्वरः सर्व्वव्यापकः सर्व्वनियामकश्च । तथाच—

ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया ॥ इति श्रीगीतायाम् ।

एतत् संयोगादेव च प्रकृतौ क्रमेण गुणा उत्पद्यन्ते । तथाच—"अग्रे तम आसीत् तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रायात् तद्वै रजोरूपं, तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रायात् तद्वै सत्त्वरूपम्" इति श्रुतौ । ततोऽपि बुद्धिरुत्पद्यते । यथा—

जातक्षोभाद् भगवतो महानासीद्गुणत्रयाद् इति श्रीभागवते । तत ईश्वरसंयोगाद्गुणक्षोभ उच्यते । ईश्वरस्येति,

ईश्वरस्यैव संयोगाद् गुणक्षोभश्च जायते ।

ततः स च गुणक्षोभादनेकशो विभज्यते ॥

चेतनशिशुचालिताचेतनवर्त्तुलस्य चलनवदीशसंयोगादचेतनप्रकृतेर्गुणक्षोभादिव्यापारः । स ईशश्च ततः गुणक्षोभादनन्तरम् अनेकशो जीवरूपेण बहुधा विभज्यते । तर्हि विभुत्वव्याहतिरस्येति चेन्न घटभेदादाकाशस्येव सत्त्वभेदाद् विभक्तस्येशस्य विभुत्वव्याहत्यभावात् । ततश्च

"अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम्" इति श्रीगीतायाम् । गुणक्षोभादनन्तरञ्च प्रकृतेः प्रकारमाह मायेति ।

मायाऽविद्याप्रभेदाच्च सा ततो द्विविधा भवेत् ।

सत्त्वगुणात्मिका मायाऽविद्या रजस्तमोमयी ॥

सा प्रकृतिः । तत्र सत्त्वमयी माया । रजस्तमोमय्यविद्या ।

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥

इत्युक्तेः सत्त्वस्य निर्म्मलत्वात् मायायाः स्वच्छत्वं, रजस्तमसोर्मालिन्यादविद्याया अस्वच्छत्वञ्च ।

एवं जाते च गुणक्षोभे, सत्त्वरजस्तमःसु अणुशो विभक्तेषु—

"माया गर्भस्थिताश्चामी काचपतितरौद्रवत् ।

अनेके गुणवैचित्र्यादीशांशाः प्राज्ञसंज्ञकाः ॥

यथा च काचपतितमेव रौद्रं भास्वरं सदन्यानपि प्रकाशयति, तथा स्वच्छत्वात् मायायास्तद्गत एव चिदंशश्चिन्मयः सन्निन्द्रियादिरूपाविद्यांशमपि

चिन्मयं करोति। एवं गुणक्षोभाद् अणुशोविभक्तेषु सत्त्वादिषु, प्रतिसत्त्वं स्थितेषु च चिदंशेषु मिथुनवृत्तिकत्वात् सत्त्वाश्रितरजस्तमोभ्यामाच्छादिता अनेके प्राज्ञ-संज्ञका भवन्ति। तर्हि माया चैषां कारणशरीरं अविद्यास्थूलं सूक्ष्मञ्च। सत्त्व-गुणाश्रितत्वादस्य सत्त्वमिति नामान्तरमपि। ततः—

तत्राहङ्कारवानीशः स वैश्वानरसंज्ञकः।
भवेयुश्च तथा तत्र प्राज्ञाश्च विश्वसंज्ञकाः॥

ततो बुद्धितत्त्वादहङ्कारतत्त्वं समुदभवत्। तयोरोऽपि अन्योन्याध्यासेन प्रकृतिगुणानात्मनि सम्भावयन् वैश्वानरसंज्ञको भवति। ततः स सगुण इति ख्यायते, अतः "निर्गुणं गुणभोक्तृ च" इति श्रीगीतायाम्। प्रकृत्यसंस्पृष्टो निर्गुणः, तत्संस्पृष्टस्तु सगुण इत्यस्यार्थः। इत्थं प्राज्ञा अपि गुणानात्मनि सम्भावयन्तो विश्वसंज्ञका भवन्ति। अतः "हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम्" इति श्रीगीतायाम् कारणशरीरगतत्वाद् ब्रह्मणः सर्व्वहृदयावस्थितिरित्यर्थः। किञ्च सत्त्वस्याणु-त्वादणुत्वमस्य जीवात्मनः।

तथाच—"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः"। इति श्रुतौ।

ततः—चित्संयोगादहङ्काराच् शब्दश्च समजायत।
आत्मानः स्युः खदेहस्था इन्द्रियं श्रोत्रसंज्ञकम्॥

शब्दगुणोत्पत्त्यनन्तरं तद्विशिष्टः प्रकृतेरंश आकाशाय कल्प्यते। तदनुगता जीवात्मानः आकाशशरीरा भवन्ति च। संसारस्यानादितया पूर्व्वादृष्टस्वीकाराद् युगपत् प्रकृतिगतसर्व्वजीवानां न खाणुदेहाप्तिः। स्रष्टसृष्ट्योर्भेदे सृष्ट्यपेक्षया स्रष्टुः सान्तत्वमिति तयोरैक्येन स्रष्टुरनादितया सृष्टेरनादित्वम्। ततश्च "सूर्य्या-चन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयत्" इति "कल्पादौ विसृजाम्यहम्" इति च। तर्हि पूर्व्वकल्पीयानां मानवादिदेहभृतां पृथिव्याद्यभावात् कथमिह पुनर्भोगः इति न वक्तव्यम्। मृज्जलयोगाभावे धान्यबीजानामनुत्पत्तिवत्तेषामिहाकाशे भोगाभा-वात्। एवं सिद्धबीजेभ्योऽङ्कुराणामनुत्पत्तिवत्संसारः सिद्धानाम्। शून्यस्याणौ किं प्रमाणमिति चेत्, करयोर्घर्षणात् खवायूष्मजलमलानां क्रमेणोत्पत्तिदर्शनात् प्रकृतिपुरुषयोगात् खाद्युत्पत्तिक्रमोऽनुमीयते। तथाच—"तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निरग्नेरापो। ऽद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधिभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः" इति श्रुतिः। अनेनैव क्रमेणाव्यक्ता

प्रकृतिरुत्तरोत्तरं घनत्वमापद्यते । तर्हि वाय्वादिष्वणोः सत्त्वात् तेषामुपादाने खेऽपि तत् सत्त्वमस्तीति ।

अत्र चिद्भास्यबुद्धेर्नेदीयोऽंशतो श्रोत्राख्यं ज्ञानेन्द्रियं, तद्दवीयोऽंशतो वाङ्नाम कर्म्मेन्द्रियं च जायते । ततः—

शब्दादजायत स्पर्श आत्मनां चेष्टया तदा ।
वायुदेहगतास्ते च त्वगाख्यं करणं तथा ॥

स्पर्शगुणोत्पत्त्यनन्तरं शब्दस्पर्शगुणयुक्ता प्रकृतिराकाशतः वायुरूपा बभूव। अत्र त्वगाख्यं धीन्द्रियं, पाण्याख्यं कर्म्मेन्द्रियञ्च ।

एवमेव ततोरूपं स्पर्शाच्च समजायत ।
तेजोदेहगतास्ते चेन्द्रियं लोचनसंज्ञकम् ॥

रूपोद्भवात् शब्दस्पर्शरूपगुणयुक्ता प्रकृतिस्तेजोमयी बभूव । सा वायोरपि स्थूलत्वेन दृश्या, कार्य्यपरत्वाद् घूर्णायमानाण्डवत् भवति । तच्च ब्रह्माण्डमिति व्यापदिश्यते । तच्च भगवता वैश्वानरेण प्रकाश्यते । ततश्च तस्य हिरण्यगर्भ-मार्त्तण्डादयो व्यपदेशाः । तथाच 'मृते अण्ड इव यदभूदतो मार्त्तण्ड इति व्यपदेशः, हिरण्यगर्भोयद्धिरण्याण्डसमुद्भवः" इति श्रीभागवते । ततो भगवता हिरण्यगर्भात्मना तद् ब्रह्माण्डं विभज्यते । तथाच—

सूर्य्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्भेदामही ।
स्वर्गापवर्गौ नरकाः रसौकांसि च सर्व्वशः ॥ इति—

श्रीभागवते । ते च विभक्ता अंशाः प्रत्येकं ग्रहादिरूपेण परिणमन्ति । एवं जगत्प्रसवाच्च भगवान् सूर्य्यः सवितेति गीयते । अत्र विश्वा अपि तेजः-सम्बन्धीयत्वात् तैजस संज्ञामवापुः । एवमत्र नयनाख्यं धीन्द्रियं पादाख्यं कर्म्मे-न्द्रियञ्च । ततः ।

रसः स्म जायते रूपात्तयेशात्मसमीहया ।
आत्मानो जलदेहस्था रसनं करणं तथा ॥

रसोत्पत्त्यनन्तरं तदधिकगुणयुक्ताः ग्रहादिरूपेण परिणतास्ते प्रकृत्यंशा अद्भिः सम्पद्यन्ते । तदा आत्मानो जलाणुबद्धा भवन्ति । अत्र रसनेति ज्ञानेन्द्रियं, गुह्यमिति कर्म्मेन्द्रियञ्च । ततः पृथिव्युत्पत्तिरुच्यते । आत्मेहयेति—

आत्मेहया रसादेवं गन्धः समुदपद्यत ।
आत्मानः क्षितिदेहस्था घ्राणसंज्ञकमिन्द्रियम् ॥

गन्धोत्पादात् गन्ध इत्यधिकगुणविशिष्टः प्रकृत्यंशः जलादपि घनः पृथ्वीरूपेण परिणमतीत्यर्थः। अत्र घ्राणसंज्ञकं बोधेन्द्रियम्, उपस्थसंज्ञकं कर्म्मेन्द्रियञ्च। अत्र पृथिव्या आत्मनाम् उत्कर्षक्रममाह,—अणुविति—

अणुदेहधराः पूर्व्वमात्मानस्ते ततः क्रमात्।
पाषाणखनिजोद्भिज्जस्वेदजाण्डजरायुजाः॥

आत्मेहया संहताणुसङ्घायां प्रकृत्यां पाषाणतामापन्नायां आत्मानः पाषाणाणुबद्धा भवन्ति। एवं खनिजादिपक्षेऽपि। इत्थमेवाव्यक्तप्रकृतेः खादिक्रमेण व्यक्तत्वम्। क्रमेत्यत्राधिकगुणयोगात् खादीनां क्रमेण व्यक्तत्वमुक्तम्। पाषाणादीनान्तु अधिकगुणयोगाभावेऽपि कथं तदित्युच्यते आत्मेहैव घनत्वकारणं नतु विषयोत्पत्तिः। आत्मेहा च 'यतन्यां' 'खगन्यां' पाशादिव बद्धानामात्मनां प्रकृतेर्मुमुक्षा। एवं खगचेष्टया पाशस्येवात्मेहया प्रकृतेराखं खनिजावधिकं क्रमेण दृढत्वमिति।

अथ अणवादिषु आत्मनो जड़म्मन्यत्वे कारणमाह, आत्मेति।
आत्मा प्रकृतिबाहुल्यादज्ञान इव लक्ष्यते॥

यत्र यत्र प्रकृतेराधिक्यं तत्र तत्र मोहादचेतनत्वमिति अणवादिष्वज्ञानतां तदन्यत्र तु क्रमेण प्रकृतेर्ह्रासात् क्रमेण चेतनत्वमित्यर्थः। तथाच—

एतत् सर्व्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम्।
परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम्॥
विष्णोः शक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा।
अविद्या कर्म्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्व्वगा।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान्॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्व्वभूतेषु भूताल्पतारतम्येन लक्ष्यते॥
अप्राणवत् सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका।
सरीसृपेषु तेभ्योऽन्याप्यतिशक्त्या पतत्रिषु॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः।
पशुभ्यो मनुजाश्चेति शक्त्या पुंसः प्रभाविताः॥

इति श्रीविष्णुपुराणे, गरुड़पुराणे च—

निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः ।
देहाद्युपाधिसंभिन्नास्ते कर्म्मभिरनादिभिः ॥
स्थावराः कृमयश्चाब्जाः पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वद् मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥ इति ।

तद्वेवं क्रमेण प्रकृतेर्ह्रासात् ज्ञानोच्चतिक्रमेण खनिजादज्ञानप्राया उद्भिज्जास्ततः किञ्चिद्‌ज्ञानोन्मेषाः स्वेदजास्ततोऽसम्पूर्णेन्द्रिया अण्डजाः । एषामसम्पूर्णेन्द्रियत्वञ्च चक्षुरादिमत्त्वेऽपि कर्णाद्यभावात् । ततो जरायुजाः । तत्रादौ पशवः । तेषामप्यसंपूर्णत्वं हस्तपादादीनां पृथक् संस्थानाभावात् अङ्गसौष्ठवाभावाच्च । ततो मनुजाः । अत्र मर्त्यज्ञानस्य चरमोत्कर्षः सर्व्वेन्द्रियप्रकाशश्च । इत्थं बहुयोनिभ्रमणखिन्नानामेषां पुनः पुनः संसरणं, नत्वविद्याप्रतारितानामीप्सिततमप्राप्तिः । एषां जीवानामीप्सिततमश्च प्रेमानन्दमयः श्रीहरिरेव । ते तु सततं तं हरिमेवाप्तुमीहन्ते । तदनुसन्धानायैव तेषामेतत् पुनः पुनः संसरणम् । मृगाणां जलभ्रमेण मरीचिकानुसरणमिव भ्रान्तानां तेषां कृष्णानन्दविस्मरणेन एतत् वैषयिकसुखान्वेषणम् । नह्येषा मृगतृष्णा कृष्णप्रेम विना कोटिकल्पेनाप्युपशाम्यति ।

द्वितीयोपाख्यानम् ।

श्रीयुक्तकालीकान्तशिरोमणिना ।

या विद्या मूर्त्तिराद्या स्मरहरहृदये तिष्ठतीन्दीवराक्षी
नागैर्युक्तैकवेणी भयहरवरदा व्याघ्रकृत्तिं वसाना ।
सर्व्वैः पूज्या वरेण्या शमनदमनकृद् या च विद्या द्वितीया
साद्यं हन्तु प्रतारां नवजलदविभा नीलवाणी प्रतीता ॥

आसीत् पुरा समृद्धिसंपन्ना चंपकनामधेया नगरी । तत्र सुभगो नामार्य्यो निवसति स्म । स च सर्व्वशास्त्रदर्शी विदुषामग्रगण्यः, केवलमहर्निशं तस्य मनः शास्त्रचिन्तामेव निविष्टं न चान्यविषयं, तस्मात् अर्थोपार्ज्जने भोजनादिषु च तेनानादरः कृतः । यतः—

प्रविश्य मानसं यस्मिन्नास्वादमवगच्छति ।
न प्राप्य कारणाघातं यातुं तस्मान्न चेश्वरम् ।

अथ गच्छति कियति काले तस्यार्थप्रयोजनमासीत्, तद्विनं चेन्नोपार्ज्जयति तर्हि कलत्रपुत्रादिभि र्न जीव्यते, तच्चिन्तया शास्त्रालोचना विलुप्ता, स्वयमपि जीर्णः शीर्णश्च जातः ॥

सुखचिन्ता शरीराणि पुष्णाति तन्वती श्रियम् ।
दहत्यभावचिन्ता च शिशिरः कमलं यथा ॥

ततो धनसंग्रहे तस्य मनो निविष्टम् । तदर्थाय समृद्धिसंपूर्णं कोशलराष्ट्रे गमनं निर्णीतम् । यदि परिच्छदस्य पारिपाट्यं न क्रियते भृत्यश्च न नीयते, तर्हि नानाशास्त्रं जानन्नपि सर्व्वेषामप्रियदर्शनोऽनादरणीयश्च भविष्यामि, ततः समुचितोऽर्थो न प्राप्स्यस्तेनेति ध्यातम् । यतः—

परिच्छदो यथा यस्य तथा तस्य समादरः ।
लेभे पीताम्बरो लक्ष्मीं विषं दिगम्बरोऽर्णवात् ॥

अपरञ्च—

अवस्था पूज्यते लोकै र्न शरीरी कदाचन ।
सुवासो मूर्ध्नि बध्नन्ति पादं मार्ज्जन्ति कर्पटैः ॥ *

ततस्तेन विदुषा कस्यचिद्बन्धोः परिष्कृतं वस्त्रमानीतम्, बलभद्रो नाम कश्चिज्जनो विना भरणेन भृत्यः कृतः, स च स्त्रीपुत्रादिविहीनः, केवलमुदरं प्रपूर्य्य भक्षणम् उपदेशपूर्णप्रसङ्गस्य श्रवणं च तस्य जीवनव्रतमेकम् ॥

अथ स आचार्य्यस्तेन सह गन्तव्यस्थानं गन्तुमारेभे। ततः कियतः पथोऽतिक्रम्य विजनमरण्यमुपागतः, तदैव सायमागतं न खलु सन्निधौ तादृशमाश्रयस्थानं वर्त्तते, यस्मिन्नतिकष्टेनापि विभावरीमतिवर्त्तयितुं शक्नोति इति स्वगतं ध्यात्वा तेन भृत्य इति विज्ञापितः । यतः—

वित्तस्य चायुषो मानं वक्तव्यं नापरे कदा ।
विपदं कथयेदन्यं मुक्तियेत् सम्भवोऽपि वा ॥

बलभद्र श्चिन्ताकुलं सुभगमाह । देव ! किं भयम्, का वा विपत्, अलमिति चिन्तया, पश्यतु अग्रवर्त्तिनि कानने विशालविटपी विराजते, अयमेव नक्तमावयोराश्रयः द्रुतमागच्छ इममारोहावः । तदमारोहयितुं किङ्करं चञ्चलं दृष्ट्वा स ब्रूते स्म । बलभद्र एतेनावयोर्भद्रं जायते किं नवा पुरतस्तच्चिन्त्यताम् । यतः—

* कर्पटैः = छिन्नवस्त्रैः ।

विपत्स्थानं सहस्रन्तु कल्याणमतिदुर्लभम् ।
सन्निधौ हि सदा मृत्यु राश्चर्य्यमपि जीवितम् ॥

अपरं, द्रुमोऽयं न ज्ञातः सविशेषं नालोच्य अत्र वासो न विधेयः । यतः—

अज्ञातस्थानमर्म्माणि न ज्ञात्वा तत्र नो वसेत् ।
विपत्तौ पतितः शङ्कुः प्रविश्याज्ञातमालयम् ॥

श्रुत्वा बलभद्र आह कथमेतत् । सुभगोऽब्रवीत्—अस्ति दाक्षिणात्ये पम्पा-नामधेयं सरः, तस्य तीरे मनोहरमेकं मन्दिरमास्ते । एकदा शङ्कुर्नाम पण्डितः धनमुपार्ज्जयितुं चतुर्द्दिक्षु पर्य्यटन् सायं तत्रागतः, सन्निधौ मानवालयं न दृष्ट्वा रात्रौ तन्मन्दिरं प्रविष्टः । ततो घोरतरतमसावृते निशीथे विकटाकृति रेको दानवस्तत्रो-पागतः । स च अर्गलबद्धं कपाटं निरीक्ष्य विरुषाऽब्रवत्—आः को हतभाग्यो मृत्युम-नुसरन् ममावासं प्रविष्टः, क्षणं तिष्ठ आगच्छामि, इत्युक्त्वा पदाघातेन कपाटं विभज्य मन्दिराभ्यन्तरं प्रविवेश । स ब्राह्मणः कृतान्तमिव तं भयङ्करं दृष्ट्वा भयेन विमूर्च्छितः, ततोऽचिरादेव संज्ञां विलेभे धैर्य्यावलम्बनेन तूष्णीं स्थितः । यतः—

तिष्ठति सुस्थिरं चेतो धैर्य्यं यस्य न लुप्यते ।
महतीं विपदं तात शमयितुं स शक्तिमान् ॥
परान् कथयितुं येन बुद्धिं ज्ञानञ्च तन्यते ।
दर्श्यते च स्वकार्य्ये तत् स ज्ञानी स च बुद्धिमान् ॥
उपदेशशतेनापि परान् यो वक्तुमर्हति ।
स्वकार्य्ये तु स्वयं तेन प्रवञ्चितः स किंबुधः ॥

ततो दानवो गृहान्तराले द्विजं दृष्ट्वा सकोपमाह । रे मूढ़ कस्त्वं ममालय मधिकृत्य निश्चिन्तं तिष्ठसि, विश्वजिन्नामानं दानवेश्वरं मां न वेत्सि, मर्त्तुमिहा-गतः । श्रुत्वा स पण्डितः सपदि स्वकपोलकल्पितवचनचातुर्य्येणाह । दानवे-श्वर ! भवता यदुक्तं तदेव सत्यम्, मृत्युरेव मेऽवधारितः, यतो नृपतिः मां हनि-ष्यति देशाधिपतिर्भवांश्च द्वावेव मे विनाशप्रमाणम् * एतयोर्येनाहं हन्ये स एव मे कृतान्तः, भवतो नाम श्रुतं भवानपि अत्रास्ते इति जानन्नत्रागतोऽहमुपकारा-शया, श्रुत्वा दानव आह, कथं देशाधिपस्ते घातकः, मां वा कमुपकारं याचसे श्रुत्वा द्विजेनोक्तम् । अस्ति पाटलिपुत्रनगरे शङ्खचूड़ो नाम नृपतिः, तस्याचप्रति-पालितः शङ्कुनामा पण्डितोऽहं सर्व्वशास्त्रपारदर्शी विदुषामग्रगण्यः । साम्प्रतं

* प्रमाणं-हेतुः ।

तस्य सभायां काञ्चिपुरनगर्य्याः कश्चित् दूतः प्रश्नमेकं नीत्वा मीमांसार्थमागतः, ममबुद्धेरगम्यतया तस्य सदुत्तरं नासीत् । ततः स नरपतिः क्रुद्धोऽवदत् दिनत्रयाभ्यन्तरे चेन्न मीमांसितस्तर्हि शिरच्छेदस्ते भविष्यति, ततो मामतीव विपन्नं दृष्ट्वा केनचिद् विदुषाऽभिहितमेतत् विश्वजिद्-दानवं विना नान्यैर्मीमांस्यते, तस्मादेव भवन्तं प्राप्तुमत्रागतोऽस्मि ।

इति निशम्य दानवः प्रहसन्नवदत् प्रश्नन्ते ब्रूहि शृणोमि तावत् । श्रुत्वा द्विजेनोक्तम् । समुद्रसेननामा कश्चित् सार्थवाहस्तीर्थयात्रां कृत्वा सपुत्रभृत्यो गृहाद्बहिर्गतः, पिता पुत्रश्च पथि यथा कालीं नमश्चकार, तथैव तयोः शिरोद्वयं देहतः पृथग् बभूव, भूमौ पपात च । इति दृष्ट्वा तस्य चिरानुगतः किङ्करः प्रभुशोकेन भूमौ लुलोठ, भूयो रुरोद च । मुहूर्त्ते छिन्नमुण्डद्वयं ग्रीवायां संलग्नीकुरु, तस्योपरि देव्या घटजलं सिञ्च इति देवीवाणीं किङ्करः श्रुतवान् । ततः सः अतीव व्यस्ततया पितृमुण्डं पुत्रग्रीवायां पुत्रमुण्डं पितृग्रीवायां व्यवस्थाप्य यदा तथा कुरुते स्म, सपदि तौ जीवतः स्म, अधुना कः पिता कः पुत्र इति निरुप्यतामिति प्रश्नो, भवन्तं विना नान्यो मीमांसकः । इदानीं यद्रोचते तदेव कुरु । श्रुत्वा दानवो भूयो ध्यात्वा ब्राह्मणमाह—द्विज क्षणमिह तिष्ठ यावदहं सुरलोकादागच्छामि इत्युक्त्वा स तस्मात् बहिर्गतः । ततः प्रश्नोत्तरार्थी नानास्थानं परिभ्रमन् रात्रिमतिवाहयति स्म । अत्रान्तरे शङ्कुरपि पलायाञ्चक्रे । अतो ब्रवीमि अज्ञातस्थाने वासो न विधेयः ॥

श्रुत्वा बलभद्र आह—देव ! भवता यदुक्तं तदेव बाढम्, कालविशेषे तु नादरणीयम् । अत्र श्वापदसङ्कुले विजनकानने सद्य एव आवां निहन्तव्यौ, अमुष्मिन् तरौ भाविनी विपदाशंका प्राणास्तिष्ठन्ति नश्यन्ति वा सन्देहभूमिरिति, अतः अमुष्मिन् पादपे हि नक्तमावयोः स्थातुमुचितम् । यतः—

> वर्त्तमानान्तरं स्वच्छं सदाक्षिगोचरं नृणाम्
> द्वारबद्धं भविष्यच्च तमोभिरावृतान्तरम् ।
> भविष्यद्वर्त्तमानञ्च वर्त्तमानं तयो र्गुरुः
> मुक्तो व्याघ्राक्रमाद् व्याधः पतित्वा सागरोर्म्मिषु ॥

एकदा गिरिविन्ध्यनाम्नि गहने पिङ्गलाक्षो नाम लुब्धको बहून् मृगान् हतवान् । ततः प्रभूतमांसभारं वहन् मन्थरगमनेन स्वकीयगृहं गन्तु मारेभे, कियद् दूरगमनात्परं हि गुरुतरशिथिलभारं वोढुं क्लान्तः विश्रमार्थं समुद्रतीरमुपविष्टः ।

अथ सलिलवायुहिल्लोलेन सर्व्वाङ्गं शीतलीकृतं मनोऽवसादेन अस्य तन्द्रावेशश्चासीत्। एतदभ्यन्तरे एको भीषणो व्याघ्रस्तस्याक्रमणार्थं पृष्ठसमीपे तूष्णीं स्थितः। परमायुर्बलेन सहसा व्याधस्य निद्राभङ्गे तस्य चक्षुः पार्श्वदेशे यथा निपतितं तथा चाक्रमार्थं द्वीपिवरो दृष्टः। स च सपदि समुद्रतरङ्गे पतितः। ततोऽचिरं जलधितरङ्गगतं प्लवमानं दृष्ट्वा कतिपयधीवरैर्यत्नात् तेषां तरण्यामुत्तोलितः बहुशुश्रूषया स जीवितः स्वगृहं गतश्च।

श्रुत्वा सुभग आह बलभद्र! त्वदुक्तं साधु मन्ये यथा भद्रं तथा कुरु। अथ स भृत्येन सह वृक्षमारूढः शाखायामुपविष्टः तस्थौ। क्रमशः

वीरबलः।

श्रीयुक्त सुरेन्द्रमोहनसांख्यकाव्यपुराण-तीर्थेन।

सूत्रधार-सुतः कश्चिद् वीरबलाभिधानः स्वालये यदा स्वकीयकर्म्मणि निरत आसीत्तदानीं विविधमिष्टद्रव्यविक्रेत्री काचिद् रमणी विक्रय्यद्रव्याभिधानमुच्चैर्मुहुर्घोषयन्ती तेन पथा गन्तुमभूद् प्रवृत्ता। वीरबलः तस्याः रमणीतः कानिचिद् द्रव्याणि क्रीतवान्। कार्य्यव्यासक्तश्च स समयाभावात् सर्व्वाण्येव तानि द्रव्याणि समीपस्थिते कस्मिंश्चित् काष्ठभाजने स्थापयामास। मुहूर्त्तमात्रमपगते तानि हि रमणीनि मिष्टद्रव्याणि मक्षिकाः समाच्छादयामासुः। क्रुद्धो वीरबलस्तु केनापि काष्ठखण्डेन तासां मक्षिकाणामुपरि सवेगमाहतवान्। अनेन च सप्तसंख्यकाः मक्षिका मृत्तिकायां मृत्युमुखमापतिताः। व्यापारेणैतेन 'वीरोचितमिदं कार्य्यं वीरबलेन मया सम्पादितम्' इति मत्वा स सार्द्धहस्तपरिमाणो वामनो वीरबलः सगर्व्वं तं सप्तमक्षिकावधवृत्तान्तं यस्मै कस्मैचिन्न्यवेदयत्। स्वकीये तावत् कटिबन्धनवसने "एकाघातेन वीरेण मया सप्त निसूदिताः" इति रक्ताक्षरैर्व्यलिखत्। वीरत्वमिदं सर्व्वत्र वसुधायां प्रचारयितुकामः स तस्मिन्नेव दिवसे विदेशं गन्तुमना बभूव। स्वेन च सार्कं कञ्चित् सहायभूतमपरमनुसन्दधत् स गुरुभारमेकमपूपं (पिष्टकं) संगृह्य सत्वरं गन्तुमारेभे। अर्द्धमार्गे घनशाखासमन्विते शाखिनि शकुन्तमेकं दृढलग्नं समवलोक्य स दयया तं तस्मादुन्मोच्य तमपि सहायभूतमिति संगृह्य गन्तव्यपथं पुनराशिश्राय।

ततश्च पर्व्वतपथेन परिभ्रमन् स सहसा प्रकाण्डमेकं दैत्यपुङ्गवमभिवीक्ष्य निःशङ्कं तं परिपप्रच्छ 'किमुद्दिश्य प्रवर्त्तसे सखे! विशालमिदं तव वपुः कर्म्मठमेव

कल्पयामि !" विनैवोत्तरप्रदानं स चण्डकर्म्मा नाम दानवस्तमाह "हंहो खर्व्वाङ्गुक! त्वया तावत् कुत्र गम्यते ?" बीरबलः कथयति मया कठोरं किञ्चित् कर्म्म सम्पादितव्यम् ! तत्र च कर्म्मणि यदि त्वं मम सहायताविधौ साहसी भवेस्सदा निर्भयं मामनुसर ।" श्रुत्वेदं विकटवपुर्दैत्यवरः अट्टं विहस्याब्रवीत् "त्वादृशेन केनचित् क्षुद्राकृतिना जन्तुना कीदृशमिह महत् कर्म्म संसिध्येत् ?" सोऽपि तदा सोल्लासमभाषत 'महात्मनि चेत् पठनशक्ति र्विद्यते तदेदं पठ्यताम् ।' दानवस्तस्य कटिबन्धने—

"एकाघातेन वीरेण मया सप्त निसूदिताः ।"

इत्यवलोक्य परं विस्मयं भेजे; मनसीदं चिन्तितवांश्च 'अहो ! येनानेन पुरुषेण मारिताः सप्त मानवाः, वामनोऽपि नासौ साधारणबल इति तर्कयामि ।' ततः स नीचैरुवाच वीरवरं वीरबलम् । 'प्रकाश्यतान्तावत् अत्रभवता मदीयसविधे स्वकीयबलवत्ता । अयमहमेतत् पाषाणखण्डं करतलेन मुष्टिपेषं पिनष्मि, शक्तिश्चेत् त्वयाप्यपरं किञ्चित् पिष्यताम्" स तदानीं पाषाणपेषणमिषेण सहानीतं तं शुष्कं गुरुभारमपूपं स्वहस्तेन संचूर्ण्य दैत्यं समत्यर्थं विस्मापयामास । ततः पुनरपरं किमपि पाषाणखण्डं शून्यमार्गे निक्षिप्य स विशालवपुश्चण्डकर्म्मा तं पप्रच्छ "दृश्यतां दृश्यताम् प्रस्तरखण्डमिदं शून्येऽदृश्यतामेत्य भूमौ पुनर्निपतितम् । दीयतामीदृशी त्वयाऽपरा काचित् परीक्षा, ततस्तद्वचनात् वीरबलः प्रच्छन्नं तं शकुन्तकं मुष्टितले प्रस्तरखण्डमिव विधृत्याञ्जसा शून्यमार्गे परितत्याज । विहायसः स निमेषाद् विहायसि अदृश्यतां गतः न पुनर्भूमौ निपतितः । वीरबलस्तं सोपहासमिदमवादीत् 'तवेदं प्रस्तरखण्डं शून्यात् पुनर्निपतितम्, मम तु प्रस्तरखण्डमेतावद्दूरं देशं प्राप्तं यत् न पुनस्तत् कदापि प्रत्यावर्त्तिष्यते इति ।

भूयोऽपि तं परीक्षितुं भीमकर्म्मा दानवः छिन्नमूलमेकमश्वत्थं वोढुं तत्साहाय्यमयाचत । ततश्च तस्मिन् अल्पमतौ दानवे तस्य मूलदेशमुत्तोलयति चतुराग्रणीः स परोक्षं वृक्षस्याग्रशाखामालम्ब्य सुखेन गन्तुं प्रववृते । कियदध्वानमतिक्रम्य श्रान्तः क्लान्तश्च दैत्यः सनिर्वेदमुक्तवान् "भो भोः सहकारिन् ! परिश्रान्तेन मया तरुवरं मृत्तिकोपरि स्थाप्यते ।" ततो यावदसौ वृक्षं स्वस्कन्धाद् भूमौ निक्षिपति तावत् प्रागेव चतुर-चूडामणिः वृक्षाग्रभागादवतीर्य्य आत्मानं कृतकर्म्माणमिव प्रादर्शयत् । भृशं श्रान्तश्च दैत्यः दीर्घं निःश्वस्य सकर्म्माणं तमक्लिष्टमपरिश्रान्तञ्च संवीक्ष्य विस्मयमधिकतरं भेजे ।

ततः पुनरपि पूर्व्वस्यां दिशि परिक्रमतोस्तयोरेकः (चण्डकर्म्मा) वर्त्मनि वृक्षमेकं फलैः सुशोभितं शाखयाऽवनमय्य वीरबलं कथयति 'यथेच्छं भक्षयास्मात् सुभक्ष्यं फलनिचयम् ।" स च क्षुद्राकृति वीरबलो वृक्षाग्रभागं विधृत्य यावत् फल-भक्षणपर आसीत्तावदेवासौ वृक्षः द्रुतं तं सवेगं भ्रामयन् बहुदूरमपातयत् । क्षुद्राकारतया तु निर्व्यथः प्रत्यावृत्य स सगर्व्वं तं दानवमाजुहाव—"भो भो बन्धुवर ! किं त्वमेतादृग् जानासि वीरत्वपरिचायकं कर्म्म ?" दैत्यश्च जानाम्येवे"ति स्वीकृत्य यावत् स्वकीयशक्तिपरीक्षणे कृतयत्नो बभूव तावद् वपुषि कथञ्चिदाहत इव तस्य वीरवरस्य वीरत्वं बहुधा प्रशशंस ; प्रोवाच च "महात्मन् ! यदि भवताऽनु-कम्पयाऽद्य रजन्यां मद्भवनमलङ्क्रियेत तदा नितरामहं सुखी स्याम् ।" सूत्रधारसूतेन तु तदङ्गीकृतवति द्वावेव तौ दानवगृहं गह्वरमेकं प्रविष्टौ । तत्राऽपरेऽपि भीमवपुषो बहवो दानवाः समवर्त्तन्त । अथ नैशाशनं समाप्य सर्व्वे ते वीरबलस्य शय्यामेकां निर्द्दिदिशुः । अथार्द्धरात्रे गाढं प्रसुप्ते वीरबले चण्डकर्म्मा सहचरानाह 'भो भो-भ्रातरः ! बधोऽस्यावश्यमेवास्माभिर्विधातव्यः, नोचेद्वयमेवैकदाऽनेनाकाण्डे निहता भविष्यामः । पश्यतास्य कटिबन्धनस्य समुज्ज्वलं लेखम् ? "एकाघातेन वीरेण मया सप्त निसूदिताः ।" ततश्च निखिले तस्मिन् दानवगणे विस्मयमापन्ने स क्रूरधर्म्मा प्रचण्डमेकं लोहमुद्गरं तस्य प्रसुप्तस्याभ्यागतस्योपरि सबलं निचिक्षेप । किन्त्वहो-बत ! मुद्गरं तस्य द्विखण्डितं जातं, अभ्यागतस्य तु कियत् क्षतमपि न बभूव । स च शयन-समये दैत्यपरिमितं परित्यज्य प्रशस्तं शयन-स्थानं प्रागेवान्यत्र स्वल्पं निज-परिमितं गृहकोणमाश्रित्य प्रसुप्त आसीत् । प्रातर्गृह-परित्यागकाले दानवा जीवन्तमभ्यागतं समीपमायान्तं निरीक्ष्य नितान्तं चिन्तितमनसो बभूवुः । तस्यापूर्व्व-शक्तिप्रकाशवृत्तान्तं स्मृत्वा, कटिबन्धनलिखितान् वर्णनिचयांश्च पुनः पुनः पठित्वा सर्व्वे ते द्रुतं पलायिताः । निःसहायश्चण्डकर्म्माऽपि खण्डितमनाःताननुदुद्राव ।

ततो देशाद्देशान्तरं पर्य्यटन्नेकदा स कस्याश्चन राजधान्याः समीपतः किञ्चिदाश्रित्य वृक्षतलं अध्वखेदाद् गभीरं प्रसुप्तः । अथ तेन पथा गच्छन्तः कतिपये राजकर्म्मचारिणः प्रसुप्तस्य तस्य कटिबन्धने "एकाघातेन वीरेण मया-सप्त निसूदिताः ।" इति पठित्वा सविस्मयं राजानं विज्ञापयामासुः । राजा च तमाहूय सैन्याध्यक्षपदे नियुक्तवान् । सर्व्वे सैन्याः सम्भूय राजानं भीतभीता इव पप्रच्छुः "महाराज ! यो हि एकेनैवाघातेन सप्त जनान् निजघान, तादृशेन वीरेण सह कथं स्वल्पबला वयं कार्य्ये नियुक्ता भवेम ? विधीयतामत्र दयया तादृक् कश्चित्

साधुः परामर्शः येन उभयतः सदुपायो भवेत्, सर्व्वमेवैतत् समाकर्ण्य राजा चिन्तितवान् । यदि नवागतस्यैकस्य कारणतः प्राचीनानेतान् सुविश्वस्तान् भृत्यान् परित्यजेयम् तदा नहि भवेद् भद्रं क्वचित् । अतोऽयमेव परिहर्त्तव्यः । इत्थं सम्प्रधार्य्य स तमाहूय प्रोवाच—

"अत्र किल सन्निहिते भीषणारण्ये द्वौ भीमाकारौ दानवौ प्रतिवसतः । प्रतिदिनञ्च तौ समाक्रम्य अगण्यान् प्राणिनो निहतः। यदि केनापि जनेन तयोर्वधः सम्पादितः स्यात् तदाहं मम राज्यार्द्धं कन्यकाञ्च तस्मै प्रदास्यामि, इत्येवं मे सङ्कल्पः । यदि त्वमस्मिन् साहसी भवेस्तदाऽभियाहि, गृहाण च सहचरान् शतं सैन्यान् । बीरवलस्तत्र सम्मतिं प्रदर्श्य विनैव सैन्यान् तद्वनमुद्दिश्य प्रस्थितः । अथ यथास्थानमागत्य मन्दं निःशब्दञ्चोपसर्पन् स लघुवपु र्यदा तौ दैत्यौ प्रसुप्तौ व्यलोकयत् तदा वृक्षमेकं सुविशालमारुह्य लोष्ट्रमेकं तयोरेकस्य हृदयोपरि निचिक्षेप । स्वयं तु घनपत्रान्तराले अलक्षितोऽवर्त्तत । लोष्ट्राघातेन भग्ननिद्रो दैत्यः अपरमाकार्य्य कथयति स्म—"रे रे ! लोष्ट्रमिदं कुतो मम हृदयोपरि निपतितम् ?" अपरो ब्रवीति किंनु सुप्त इव प्रलपसि ? कुतोऽत्र रे मूढ़ ! लोष्ट्रपतनसम्भवः ?" इत्थं समालोच्य पुनरपि तौ निद्रावशतां गतौ । बीरबलः कौशलेन भूयोऽप्यपरमेकं वृहल्लोष्ट्रखण्डमन्यस्य मस्तकोपरि न्यपातयत् । तत्क्षणादेव जाग्रत् सः प्रागाहतवक्षसं दैत्यं सरोषमभाषत "रे रे नराधम ! कथमेतेन तावल्लोष्ट्रेण प्रतिहिंसा एव त्वया संसाधितेति पश्यामि ! किं त्वया मनसि कृतमहमेव तव वक्षसि पूर्व्वं लोष्ट्रं निक्षिप्तवानिति ?"

अथापरो रोषकषायितेक्षणः सक्रोधमगदत् कथं रे मिथ्याप्रजल्पक ! नराधम इति मां सम्बोधयसि? हुँ मृत्युस्ते सन्निहित एव प्रतीयते ; किं वेत्सि न मे बाहुबलम् ?" "ज्ञायते हि तव शठापसदस्य शाठ्यं बहुश एव ।" इत्थं तौ परस्परं बहुधा कठोरं सम्भाष्य संयुध्य च द्वावेव तत्र पञ्चत्वमुपागतौ । वृक्षादवतीर्य्य बीरबलः कर्त्तरिकया संच्छिद्य तयोर्मृतयोर्मस्तकद्वयं सर्व्वान् प्रदर्शयामास ।

ततः समागच्छति तस्मिन् राजनिकेतनं राजा स्ववाक्यपालनभिया पुनरपरं कार्य्यभारं तस्मै समर्पयामास । "यदि त्वं तत्रैव वनगहने घोराकारमेकं तीक्ष्णखड्गं गण्डकं निहन्तुं समर्थो भवेस्तदा तेऽर्द्धराज्यप्राप्तिः कन्यापाणिपीड़नञ्च सुगममेव" । एवं समादिष्टः स रज्जुपरशुहस्त एकक एव वनं गतः । दूराद्वीक्ष्य गण्डकस्तमुद्दिश्य द्रुतं परिधाव्य यदा तमाक्रमितु मुपक्रमते तदाऽसौ कुशलकर्म्मा

कस्य चित् स्थूलवृक्षस्य पश्चादात्मानं गोपयित्वा स्थितः । प्रकाण्डं वृक्षकाण्डं परितो यावदेष गण्डकस्तमनुमन्दधाति, सोऽपि वृक्षपरिभ्रमणायासेन तदाक्रमणादात्मानं रक्षति । इत्थं बहुधा चेष्टमानो गण्डको जातक्रोधः गात्रज्वालया स्वकीयखड्गं तत्रैव वृक्षकाण्डेऽकाण्डे सबलं प्रवेशयामास । दृढ़लग्नं तु तं खड्गं न स तस्मात् पुनरुन्मोचयितुं समर्थो जातः । वीरबलस्तदानीं रज्ज्वा तस्य गलदेशं वृक्षेण सह संबध्य परशुना खड्गं छित्वा खड्गिनमेतादवस्थं राज्ञे प्रदर्शयामास ।

राजा तं पुनरपरमपि कार्य्यं मन्दिदेश 'गच्छ वन्यमेकं वराहं जहीति" शिरसा राजादेशं संगृह्य स वनमध्ये कस्यचिद् मन्दिरस्य समीपतस्तस्थौ । शूकरोऽदूरात् घनघोरगर्ज्जनं कुर्व्वाणस्तीव्रं तमुद्दिश्याधावत् । स च क्षुद्राकृतिर्वीरबलस्तस्य मन्दिरस्य केनचिद् गवाक्षद्वारेण सवेगं निर्जगाम । शूकरोऽपि यदा तेनैव गवाक्षद्वारेण निर्गन्तुकाम आसीत्तदानीं स निमेषात्तत: प्रत्यावृत्य तस्य मन्दिरस्य बहिर्द्वारमावृत्य च सजीवमेव तं राज्ञे दर्शयामास । प्रतिज्ञाभङ्गभिया वीरबलवीरत्वभिया वा महीपालोऽपरूपरूपलावण्यमयीं राजकुमारीं तस्मै एव रूपहीनाय वामनाय प्रयच्छन् मनसा निर्वृतिं नाजगाम । रात्रौ स्वामिना सह प्रसुप्ता राजकुमारी "सूत्रं छिन्नं, काष्ठञ्च भग्नं, अहो कथमेतत् काष्ठासनं निर्म्मास्यामि ।" इत्येवं सूत्रधारवंशजमिव स्वामिनं प्रलपन्तं श्रुत्वा सा प्रभाते सर्व्वं तत् पित्रे निवेदयामास । राजा तदा मन्त्रिभिर्मन्त्रयित्वा 'अद्यैव रजन्यां गुप्तघातुकेन नीच मेतं सूत्रधार सुतं घातयामि, सजीवं वा तं शूले प्रयच्छामि''इति सर्व्वान् समादिदेश । तेषु कश्चिद् वीरबलबन्धुः सर्व्वमेतद् वीरबलाय प्रकाशितवान् । ततश्च स रात्रौ निद्राव्याजेनैवं प्रलपितुमुपचक्रमे—"सप्त येन हताः पूर्व्वं ततो दैत्यौ विभीषणौ ।

गण्डकश्च वराहश्च येनैतौ भीषणौ हतौ ।

स किं बिभेति राज्येऽस्मिन् राजसैन्येभ्य उच्चकैः ?"

श्रुत्वेमं तस्य सुप्तिप्रलापं सर्वे ते बहिर्द्वारस्थाः सशस्त्रा गुप्तघातुकाः भीताः सन्त्रस्ताश्च तूर्णं तस्मात् पलायिताः । सोऽपि तत आरभ्य राजपुत्र्या सह तत्र सुचिरं सुखमुवास ।

सुदर्शनोपाख्यानम् ।

पञ्चमोऽंशः ।

द्वितीयभागस्य १६३ पृष्ठतोऽनुवृत्तम् ।

लेखकः—श्रीयुक्तचारुचन्द्रराय-चतुर्धुरी बि. एल्. ।

एवं सुदर्शनस्तवेन परितुष्टा जगदम्बिका तमुवाच—"भो महाभाग ! त्वमयोध्याधिपतेर्ध्रुवसन्धेः पुत्रोऽसि, अयोध्यां गत्वा पितृसिंहासनमधिष्ठाय यथाविधि राज्यं परिपालय । तत्र त्वं प्रेमभक्तिपरायणः नवरात्रविधानेन मम पूजां कर्त्तुं कदाचिदेव विस्मरेः । मत्प्रसादात् तव राज्ये कल्याणं भविष्यति ।"

इत्युक्त्वा दुर्गादेवी अन्तर्दधे । तत्र समागताः सर्व्वे नृपाः सुदर्शनं प्रणम्य ऊचुः—"भो अयोध्याधिपते ! वयं सर्व्वे तव शासने सम्यगवतिष्ठामहे, त्वमस्माकं सर्व्वेषां रक्षिता भवितुमर्हसि, भो महाराज ! महीतले त्वं धन्यः कृतकृत्यो बहुपुण्यश्चासि, त्वत्कृते आद्याशक्ति भगवती धरातले प्रादुर्भूता । वयं सर्व्वे मूढाः सर्व्वदा धनदारसुतानां चिन्तने मग्ना भक्तिहीनाश्च ; भवरोगपीड़ितानस्मान् त्वं कृपया देवीमाहात्म्यं कथयितुमर्हसि ।"

सुदर्शन उवाच—"भो नृपसत्तमाः ! ब्रह्मादयो देवगणा अपि तस्या माहात्म्यं कथयितुं न शक्नुवन्ति, किं पुनर्मद्विधो जनः । सा आद्या परमा प्रकृतिः जगत्कारणस्वरूपा महालक्ष्मीर्मुक्तिहेतुः । सा पालनकार्य्ये सत्त्वरूपा, सृष्टिकार्य्ये रजोरूपा संहारकार्य्ये तमोरूपा च । सा सर्व्वकामफलप्रदा निर्गुणा च ब्रह्मादीनां सर्व्वेषां कारणस्वरूपा चतुर्वर्गफलप्रदा । निर्गुणा सा योगिभिरपि ज्ञातुमशक्या । तस्माद् बुधास्तां सगुणां च सुखसेव्यां सर्व्वदा सेवन्ते ।"

सर्व्वे नृपाः तन्निशम्य भक्तियुक्ताः सन्तः स्वगृहाणि प्रतिजग्मुः । ततो धर्म्मात्मा सुदर्शनोऽपि सपत्नीकः सहमातृकश्च रथगजादिपरिवृतः यथायोग्यमयोध्यां जगाम । तत्र प्रकृतयः सर्व्वा उपायनपाणयः ध्रुवसन्धिसुतं दृष्ट्वा परं मुदमापन्नाः । सुदर्शनः अयोध्यां गत्वा आदौ शत्रुजिन्मातु लीलावत्याः सकाशं गत्वा तां प्राह—"मातस्ते पिता पुत्रश्च युधाजित् द्वौ रणे दुर्गादेव्या हतौ । अवश्यम्भाविभावेषु प्रतिकारो न विद्यते । त्वं मृतपुत्रस्य हेतोः शोकं मा कुरु । सर्व्वे जीवाः स्वकर्म्मवशगाः सुखासुखानि भुञ्जते । पूर्व्वजन्मार्जितं

शुभाशुभं स्वकृतकर्म्मफलमवश्यमेव भोक्तव्यम्। इदं सर्व्वं दैवाधीनं न कथमपि आत्माधीनम्। मम मातामहे मृते यदाहं मात्रा सह वनं गतः, तदाहं स्वकृतं कर्म्म अवश्यमेव भोक्तव्यमिति चिन्तयन् नैव दुःखार्त्तोऽभवम्। तदा भयातुरा मे जननी बालपुत्रं मां गृहीत्वा वनमापन्ना, तत्र दस्युभिः सर्व्वं पाथेयं लुण्ठितम्; निराश्रया वस्त्रमात्रावृता सा बहुकष्टेन भरद्वाजाश्रमं प्राप्ता। वयं तत्र मुनिभिर्मुनिपत्नीभिश्च कृपया फलनीवारादिभिः पोषिताः। तदा मे मनसि किमपि दुःखं नासीत्, न चाद्य राजकोषाधिकारेऽपि मम सुखमस्ति। मम मनसि कदाचित् वैरं मात्सर्य्यं वा नासीत्। नीवारभक्षणं राजभोगात् श्रेष्ठम्, नीवाराशनः कश्चिन्नरकं न याति, राजभोगाशी तु नरकं याति। धीमान् पुरुषः सर्व्वथा जितेन्द्रियः धर्म्ममाचरेत्। सर्व्वाणि भूतानि नूनं आहारादिसुखं भुञ्जते, दुर्लभं मानुषं जन्म प्राप्य चतुर्वर्गप्रदमन्ययोनिषु दुर्लभं धर्म्मसाधनं सुधीभिरवश्यमेव कर्त्तव्यम्।"

लीलावती एवं मधुरं सुदर्शनवचनं श्रुत्वा अतिलज्जिता तमुवाच—"वत्स! मम पिता पुत्रश्च स्वकृतेनैव कर्म्मफलेन मृतौ, अहं तादृशं पुत्रं न शोचामि। परन्तु तत्कृतमेव स्मृत्वा शोचामि। वत्स! त्वयि मम क्रोधो वा शोकः कोऽपि नास्ति। देवीप्रसादेन त्वमिदं निष्कण्टकं राज्यं प्राप्तवान्, यथासुखं राज्यं कुरु, प्रजाश्च पालय।"

सुदर्शनस्तदाकर्ण्य सर्व्वान् मन्त्रिणः दैवज्ञांश्च आहूय "आदौ देवीस्थापनं पश्चात् राज्यं करिष्यामी" ति मन्त्रयित्वा शिल्पिभिः मनोहरं प्रासादं प्रतिमाञ्च कारयित्वा शुभे दिने च मुहूर्त्ते सुवर्णमये सिंहासने देवीं स्थापयामास। प्रेमभक्तिपरायणः स राजा देव्या नानाविधां पूजाञ्चकार। शरत्काले वसन्ते च नवरात्रविधानेन तस्या विशेषपूजाञ्च भक्तिपूर्व्वकञ्चकार। यथा रामस्य दिलीपस्य रघोश्च राज्ये धर्म्मतः प्रजापालनं प्रजानाञ्च सुखमासीत्, धर्म्मात्मनः सुदर्शनस्य राज्ये तथा प्रजानां सुखमभवत्। केषाञ्चिन्मनः नैवाधर्म्मे प्रवर्त्तितमासीत्, वर्णाश्रमाणाञ्च धर्म्मश्चतुष्पदासीत्, एवं सुदर्शनोऽयोध्यायां देवीप्रसादात् सुखेन धर्म्मेण च राज्यं पालयामास।

काशीपतिः सुबाहुरपि काश्यां देवीपूजाप्रतिष्ठार्थं प्रासादं शुभां प्रतिमां च कारयित्वा भक्तियुतःविश्वेश्वरस्य यथा, तथा विधानेन दुर्गापूजां प्रतिष्ठितवान्। तत्र देवीभक्तिपरायणाः सर्व्वे जना नवरात्रेषु ध्यानजपपरायणा आग-

मेक्तिः स्तोत्रादिभिर्यथाविधि देव्या विशेषपूजनं हवनं यागं च चक्रुः। मुक्तिपुर्य्यां वाराणस्यां प्रतिष्ठिता सा दुर्गादेवी सुविख्याता।

एवमयोध्यायां काश्यां च देवीस्थापनमासीत्।

इति सुदर्शनोपाख्यानं समाप्तम्।

षट्पदीविवरणम्।

पञ्चांगनिर्णयाभिधव्याख्यासनाथम्।

२य वर्षीयचतुर्थखण्डस्य २२८ पृष्ठतोऽनुवृत्तम्।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तजगन्नाथमिश्रतर्कदर्शनतीर्थेन।

अथावसरप्राप्तां श्रद्धां व्युत्पादयितुकामस्तस्या निर्वचनमाह, गुरूपदिष्टे इत्यादि,

षट्पदीविवरणम्—गुरूपदिष्टे निखिलेऽर्थजाते
संप्रत्ययो वेदशिरोऽधिगम्ये।
श्रद्धां बुधाः प्राहुरिमामबोध-
भ्रमोपजीव्यं व्यतिरेकमस्याः॥ ५६॥

गृणाति लौकिकमलौकिकं च हितमनुशास्तीति गुरुराचार्य्यः, तेन उपदिष्टे अनुशिष्टे, अनुशासनमेव व्यनक्ति, वेदशिरोऽधिगम्ये इति, वेदान्तप्रतिपाद्ये, निखिले अर्थजाते प्रपञ्चमिथ्यात्वब्रह्मसत्यत्वानन्दत्वादिरूपे मुमुक्षुभिरवश्यं प्रतिपत्तव्ये विषयजाले, संप्रत्ययो, य इत्यादिः, यः संप्रत्ययो विश्वासः इदमित्थमेवेत्यवधारणात्मा विश्रम्भः, बुधास्तत्त्वदृशः, इमामेतल्लक्षणां श्रद्धामाहुरित्यर्थः। स्यादेतत्, यदि श्रद्धा बोधोपयोगितामश्नुवीत, नत्वेवम्, विनापि श्रद्धां स्वतो बोधकतारूपशक्तियुजां वेदान्तवाक्यानां श्रवणमात्रेणैवार्थे बोधसम्भवादित्याशंकां निवर्त्तयितुं व्यतिरेकमुखेन तदुपयोगं विगमयति, अबोधेत्यादिना, अस्याः श्रद्धायाः व्यतिरेकमभावं अबोधभ्रमोपजीव्यं, अबोधोऽज्ञानं, भ्रमो विपर्य्ययः मिथ्याज्ञानमिति यावत्। तयोरुपजीव्यम्, निमित्तमाहुरित्यन्वयः। अयम्भावः, गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धेति संप्रदायसिद्धं लक्षणम्। विश्वासश्च तदभिधित्सितवस्तुन्येदमित्थमप्रतिपत्तिः, तेषु फलावश्यम्भावनिश्चयो वा, सा च मुमुक्षूणां श्रवणसिद्धये ऽवश्यमुपादेया, यतोऽसत्यामुक्तलक्षणायां श्रद्धायां श्रुतमश्रुतमिवान्यथाश्रुतमिव च प्रतिपद्यमानं कदाचिदज्ञानाय मिथ्याज्ञानाय

वा प्रभवेत् सर्वथा यथार्थाधिगतिबन्ध्यमेव प्रसज्येत । नच सहकारिवैधुर्य्ये प्रतिबन्धकोपनिपाते वा सत एव कार्य्योपजननसामर्थ्यस्य वन्ध्यता सम्भाविताऽऽपतेत् न तु अपरसामर्थ्यान्तरमनेन मिषेणाभ्युपगन्तु मुचितमिति वाच्यम् । अस्मन्मतेऽचिन्त्यानिर्वाच्यमायोपादाननिबन्धनस्य प्रपञ्चे यावदुपपन्नकार्य्योपजननसामर्थ्यस्तोमस्यानागन्तुकत्वोपगमात् । उद्भवानुद्भवयोः कार्य्यार्जनानर्जनप्रयोजकयोः परं सहकारिसमवधानासमवधानाधीनतया कादाचित्कत्वौचित्यात् । अतएव दावाग्निदग्धस्य वेत्रबीजस्य कदलीकाण्डप्ररोहजनकत्वं भस्मकदुष्टस्य चौदर्य्यस्य वह्नेर्बहन्नपचनहेतुत्वं तत्र तत्रोपगम्यमानमुपपद्यत इति दिक् । अत्र लिखितपाठादितः स्वतोऽनाप्तपुरुषान्तरव्याख्यानादिना वा गृहीतेऽर्थे गतानुगतिकतावारणाय 'गुरूपदिष्टे' इत्युक्तम् । न च गुरूणामपि कदाचिदनाप्तानां सम्भवात् श्रौतार्थविप्लवस्तावताऽपि तुल्यवत्प्रसज्यत इति वाच्यम् । यथावत् श्रौतार्थदर्शिन एवात्र गुरुपदेन विवक्षितत्वात्, शास्त्रे च तादृशस्यैवाचार्य्यकरणानुशासनात्, "समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ" मित्याद्युपगमनश्रुत्या श्रुतिपरिशीलनजन्मनो ब्रह्मभूयस्य गुरुपदार्थतावच्छेदकतायाः स्पष्टमुक्तत्वाच्च । श्रुतौ श्रोत्रियशब्देन त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मात्मदर्शिन उपादानाज्जन्मान्तराधीतवेदान्तादवगतिपर्य्यन्तस्येह जन्मनि ब्रह्मज्ञानस्य क्वचिद् विदुरादिवत् सम्भवेऽपि शूद्रात् श्रवणप्रतिषेधः सूचितः, कृताध्ययनादपि प्रत्यगानधिगततत्त्वाद् युञ्जानयोगिनः श्रवणं मा प्रमादीदिति ब्रह्मनिष्ठत्वग्रहणम् । तेना"न्धेनैव नीयमाना यथान्धा" इत्याद्युपपन्नतरं भवतीत्यपि सूचितम् । किं चा"चार्य्यवान् पुरुषो वेद" इत्यत्राचार्य्यपद, मनूक्तदिशा "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः, सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते" इत्युक्तलक्षण उपनयनपूर्वकसकल्पसरहस्यवेदाध्यापयितरि द्विजे, न पर्य्यवस्यति, तथा सति पूर्वोदाहृतश्रुतिगतगुरुशब्देन सह तस्य तुल्यार्थत्वासम्भवेन श्रुत्योर्विरोधाद्विकल्पः प्रसज्येत, नच तत्रत्य गुरुशब्दोऽपीदृशमेवाचार्य्यत्वमभिधत्त इति शक्यं वक्तुम्, तथासति शुकादेः श्रवणार्थितया जनकाद्युपसत्तिः श्रूयमाणा विरुध्येत, नहि शुकादयो जनकादिनोपनीताः, न वास्त्यधिकारो जनकादेः क्षत्रियजन्मनो वेदस्य सकल्पसरहस्यतयाऽध्यापने, येन तेषामाचार्य्यत्वं मनूक्तं कल्पयितुं पार्य्येतापि । किं तर्हि "आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन चोच्यत" इत्युक्तरूपमेवाचार्य्यत्वमभिप्रैति, दर्शिता आचार्य्यवानि-

त्यादि श्रुतिः, तथा च गुरुशब्देन समानार्थत्वस्यानतिशंकनीयतया तद्वशेन जनकादेः श्रवणश्रुतिर्न विरुध्यत इतिध्येयम्। एवं चात्रैवर्णिकस्यापि मुमुक्षया श्रवणं मा प्रसांक्षीदित्येतदर्थं वेदशिरोऽधिगम्ये इत्यप्यनुसंहितं मन्तव्यमितरथाऽधीतवेदानामेव कृतसन्न्यासानां श्रवणाधिकारनियमो न सिद्ध्येदेव। तथाच गुरुभिर्वेदान्तवाक्येषु श्राविततेषु तेष्वेव श्रद्दधाना मुमुक्षवो विचाराय घटेरन् आब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारमित्येतावानेव नियमोऽत्र वाचोभंग्या दर्शितः। यद्यपि सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य्यं न त्वन्यत्रेति कथ "मर्थजाते" इति जातग्रहणमवकल्पते इत्युच्यते, तथापि यैरर्थैर्विना नाद्वैतब्रह्मणः संप्रतिपत्तिः शक्योत्पादा, तेऽप्यर्था द्वैतमिथ्यात्वमायोपादानत्वसदन्वयित्वादयोऽवश्यं तत्र तत्र श्रुतिवाक्येषु प्रतिपिपादयिषितव्याः, अरुन्धतीदर्शनन्यायेनोपायोपेयभावस्य प्रतिपिपादयिषायां तन्त्रत्वादतिप्रसंगभंगात्, नहि गां प्रतिपादयितुमुपक्रममाणस्य सास्नादिमत्तादिराकृतिरविवक्षितेति शक्यं वक्तुम् आकृत्यादेर्व्यक्तिप्रतिपादनोपायत्वेनावश्यकत्वात्, वस्तुतो देवताधिकरणसिद्धान्तोक्तन्यायेन ब्रह्मात्मनि यथावदवबोध्यमाने जगन्मिथ्यात्वादयोऽनायासेनैव बोधिता भवन्ति, नतु ते स्वबोधार्थमधिकां विवक्षामपेक्षन्तेऽतो मुमुक्षुप्रयोजनानंगत्वेऽपि तेषां ज्ञानं वेदान्तेषु न दुर्लभमिति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

तदेव वैदिकलौकिकनिदर्शनोपन्यासद्वारेण समर्थयितुमुपक्रमते अश्रद्दधानस्येत्यादिना द्वयेन।

षट्पदीविवरणम्—अश्रद्दधानस्य यथा क्रियाभिः

> कार्य्यं न किंचित् क्रियते कदाचित्।
> धीसाधनान्यप्यदृढानि तद्वद्
> बोधं न तत्त्वे जनयन्ति जातु ॥ ५७ ॥

अश्रद्दधानस्य श्रद्धाविरहितस्य पुरुषस्य, क्रियाभिः स्ववर्णाश्रमोचिताभिः अग्निहोत्रादिलक्षणाभिः, कदाचित्—क्रियायाः समकालमुपरमोत्तरकालं वा, कार्य्यमपूर्वरूपं स्वर्गादिप्रयोजनरूपं वा, किंचित्, किंचिदपि न क्रियते जनयितुं न शक्यते, तद्वत् तथैव, धीसाधनानि श्रवणमननादीनि, अत्रापि अश्रद्दधानस्येत्यनुषज्यते, तदेवाभिप्रेत्याह-अदृढानीति, श्रद्धालक्षणसहकारिवैधुर्य्येण मूलशैथिल्यभाञ्जि, अप्रतिष्ठितानीति यावत्। जातु कश्चित्, तत्त्वे विषये, बोधं साक्षात्कारं न जनयन्तीत्यन्वयः। एतदुक्तं भवति, कर्मयोग इव ज्ञानयोगेऽपि श्रद्धा, साध-

नानां सामर्थ्यं सम्पादयन्ती परमा सहकारिणी अभ्युपेयते । तथाहि भगवता गीतायां "श्रद्धाविरहितं चैव तामसं परिचक्षते" इत्यनेन श्रद्धारहितस्य तप आदेः कर्मणस्तामसत्वमुक्त्वा "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" इत्यादिना श्रद्धाविरहिणा कृतस्यासाधुत्वमकृतकल्पत्वमुभयत्र फलाभावमुखेन प्रतिपादयता कर्मयोगे श्रद्धाया आवश्यकत्वमुपपादितम् । युक्तं चैतत्, लोकेऽपि हि वक्तुराप्तत्वे तद्वचनस्य च प्रामाण्ये विचिकित्समानो शब्दैकबोधनीयप्रक्रियासम्पादने क्रियाफले विमुखो वा भवेत् कथंचिद् भयादनुरोधादेर्वा निमित्तात्प्रवर्त्तमानोऽपि साधनसाद्गुण्यनियमानुपपत्त्या विफलप्रयासो वा, सर्वथा नैकान्तिकसिद्धिः स्यात्, तथैव शब्दैकप्रमाणके मन्त्रादिलक्षणशब्दसाधने च वैदिके कर्मणि श्रद्धामन्तरेण न कथमपि सिद्धिप्रत्याशा सम्भविनी, शास्त्रस्यास्तिकाधिकृतत्वात् श्रद्धाविरहेऽधिकारानुपपत्तौ शास्त्रीयेऽर्थेऽनधिकृतस्य कर्त्तुर्वैगुण्येन क्रियाफलनिष्पत्त्ययोगात् । किं च यदुत्कर्षापकर्षाभ्यां यस्येहोत्कर्षापकर्षौ प्रमाणसिद्धौ तत्तस्य कारणं तत्तस्य कार्य्यमिति नियमो नानेकान्तः, वह्न्युत्कर्षापकर्षाभ्यां धूमस्य, दुग्धोत्कर्षापकर्षाभ्यां दध्नस्तन्तुसंयोगाद्युत्कर्षापकर्षाभ्यां च पटस्योत्कर्षापकर्षावनन्यथासिद्धाविति तादृशव्याप्तौ व्यभिचारादर्शनात् । एवं च श्रद्धामान्द्ये क्रियासिद्धावपकर्षस्येव तदुत्कर्षे तत्समृद्धेरानुभविकतया यद्विशेषयोरितिन्यायेन च क्रियासामान्ये श्रद्धासामान्यस्य शब्दैकप्रवृत्तव्यवहारात्मके लौकिकेऽपि हेतुत्वस्य कल्पनार्हतया तत्सामान्येन वैदिकेऽपि कर्मणि तद्हेतुत्वमनायासेन सिद्ध्यति, भगवताऽपि श्रद्धात्रयविभागमुखेन कर्मणः साद्गुण्यासाद्गुण्ये प्रदर्शयतोपदर्शितव्याप्तिबलेनोक्तन्यायेन च वैदिके कर्मणि श्रद्धाया हेतुत्वस्य प्रसाधितत्वात् । यदाचापूर्वद्वारेण परलोकादिफलेऽपि यागादिकर्मणि श्रद्धाया अनन्यथासिद्धत्वमस्ति, तदा कैव कथा साक्षादिहापि जन्मनि कृतश्रवणस्य कदाचिदप्रतिबद्धं स्वात्मावगतिपर्य्यवसायिनि शमदमादिसाधनस्तोमे श्रवणांगतया श्रद्धाया उपयोगः सुतरामपवादं नार्हतीति ॥५७॥

षट्पदीविवरणम्—उप्तानि बीजानि यथोषरायां

प्ररोहवन्ध्यानि भवन्ति भूमौ ।
भवेदविश्वासविपाक्तचित्ते
तत्त्वोपदेशो विफलोऽध्रुवश्च ॥ ५८ ॥

लौकिकेनापि दृष्टान्तेन तमेवार्थं समर्थयति—उप्तानीति, उषरायां क्षार-

प्रधानायां भूमौ क्षेत्रे, उप्तानि बीजानि यथा प्ररोहवन्ध्यानि अंकुरजननासमर्थानि भवन्ति, तथाऽविश्वासविषाक्तचित्ते अविश्वास एव विषम् प्रमादित्वात् तेनाक्तमुल्वणं चित्तं यस्य तादृशे पुरुषे प्रतिपाद्य इति शेषः, तत्त्वस्य यथावस्थितस्य वस्तुनः सदद्वैतादेः उपदेशः अप्रतिपन्नप्रतिबोधनात्माव्यापारः, विफलोऽधिगत्यनुपधायकः वन्ध्य एव भवेत्, वन्ध्यस्यापि चेत् तादृशे प्रतिपाद्ये तथाविधस्य सुस्थितिस्तदा कुतस्तरामुषरोप्तबीजसादृश्यमस्य, बीजस्येवोषरायामल्पेनैव तु कालेन स्वरूपप्रणाशं प्रयाक्तत्वादत आह—अध्रुवश्चेति ।

अयमाशयः—यथा क्षारप्रधाने क्षेत्रे बीजान्युप्तमात्राणि विलीयन्ते, न पुनरंकुरप्ररोहाय जातु प्रभवन्ति । तथाऽश्रद्धादोषविषावसेकावशोषितनिःशेषरसस्वान्तेषु प्रतिपाद्यमानपुरुषेषु तत्त्वोपदेशाः सहस्रमपि अवणेऽवधाननियमानुपपत्त्याऽनुत्पन्नस्वरूपा वा कदाचिदुत्पन्नप्रध्वंसिनो वा स्युः सर्वथाऽऽत्मप्रतिपत्तिवन्ध्या एवेति । अत्र च निदर्शनेऽङ्कुराप्रभवित्वं बीजानां स्वरूपप्रणाशात्क्वचिज्जननशक्त्यपक्षयाच्चेत्युभयथाऽपि सम्भवात्तदुभयप्रकारप्रतिसन्धाननिबन्धनस्य दार्ष्टान्तिके अध्रुवश्चेत्यधिकानुसन्धानस्य नोपमानोपमेयभावव्याघातकरत्वमित्यवधेयम् ॥५८॥

भवेदेतदेवम्, यदि हि वस्तुशक्तिः कदाचिदाध्यात्मिकं सत्कारमपेक्षते, तथा सति निष्प्रतिबन्ध एव हिरण्यरेता सत्यपीन्धनसंप्रयोगे पुरुषेणावज्ञातः कदाचिन्न निर्दहेत्, नवा शीततरपाथःसंप्लुतान्यंगानि पुरुषधृतिगृहीतानि न वेपेरन्नच जडीभवेयुः । अतः श्रद्धावैधुर्येऽपि समाहितश्रोतृचेतःसमवधानप्रवृत्तस्तत्त्वोपदेशः कथंनामात्मलाभाय न प्रभवेत् ? कथं वा स्वार्थाधिगतिं नोत्पादयेत् एतस्य तदेकस्वभावत्वात् इत्याशंकामपनयति, अप्रामाण्यमित्यादिना—

षट्पदीविवरणम्—अप्रामाण्यममुष्य शंकितुमलं पुंदूषणोत्प्रेक्षया
प्रामाण्ये निरपेक्षतां प्रवदतां पक्षेऽपि युक्ता ततः ।
श्रद्धैवावति याऽवधूतपुरुषागःशंकमंकागताम्
जिज्ञासां जननी सुतामिव तथा बोधं यथा तत्सुतम् ॥ ५९ ॥

अमुष्य तत्त्वोपदेशस्य, पुंदूषणोत्प्रेक्षया पुंसां प्रवक्तृपुरुषाणां दूषणानि भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिरूपाणि, तेषामुत्प्रेक्षा समूहनमाक्षेपः समारोप इति यावत् तया हेतुभूतया अप्रामाण्यं भ्रमजनकत्वं शंकितु मलं प्रसञ्जयितुं प्रभवेत्, श्रोतारिति शेषः । ननु बोधकत्वरूपं प्रामाण्यं शब्देषु साहजिकमेव, अबाधितार्थाधिगमहेतुत्वरूपमपि प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यवादे सुग्रहमेवेति कुतस्तरां शंका-

कस्य चित् स्थूलवृक्षस्य पश्चादात्मानं गोपयित्वा स्थितः । प्रकाण्डं वृक्षकाण्डं परितो यावदेव गण्डकस्तमनुमन्दधाति, सोऽपि वृक्षपरिभ्रमणायासेन तदाक्रमणादात्मानं रक्षति । इत्थं बहुधा चेष्टमानो गण्डको जातक्रोधः गात्रज्वालया स्वकीयखड्गं तत्रैव वृक्षकाण्डे ऽकाण्डे सबलं प्रवेशयामास । दृढ़लग्नं तु तं खड्गं न स तस्मात् पुनरुन्मोचयितुं समर्थो जातः । बीरबलस्तदानीं रज्ज्वा तस्य गलदेशं वृक्षेण सह संबध्य परशुना खड्गं छित्वा खड्गिनमेतावदवस्थं राज्ञे प्रदर्शयामास ।

राजा तं पुनरपरमपि कार्य्यं मन्दिदेश 'गच्छ वन्यमेकं वराहं जहीति'' शिरसा राजादेशं संगृह्य स वनमध्ये कस्यचिद् मन्दिरस्य समीपतस्तस्थौ । शूकरोऽदूरात् घनघोरगर्ज्जनं कुर्व्वाणस्तीव्रं तमुद्दिश्याधावत् । स च क्षुद्राकृतिर्बीरबलस्तस्य मन्दिरस्य केनचिद् गवाक्षद्वारेण सवेगं निर्जगाम । शूकरोऽपि यदा तेनैव गवाक्षद्वारेण निर्गन्तुकाम आसीत्तदानीं स निमेषात्ततः प्रत्यावृत्य तस्य मन्दिरस्य बहिर्द्वारमावृत्य च सजीवमेव तं राज्ञे दर्शयामास । प्रतिज्ञाभङ्गभिया बीरबलबीरत्वभिया वा महीपालोऽपरूपरूपलावण्यमयीं राजकुमारीं तस्मै एव रूपहीनाय वामनाय प्रयच्छन् मनसा निर्वृतिं नाजगाम । रात्रौ स्वामिना सह प्रसुप्ता राजकुमारी "सूत्रं छिन्नं, काष्ठञ्च भग्नं, अहो कथमेतत् काष्ठासनं निर्म्मास्यामि ।" इत्येवं सूत्रधारवंशजमिव स्वामिनं प्रलपन्तं श्रुत्वा सा प्रभाते सर्व्वं तत् पित्रे निवेदयामास । राजा तदा मन्त्रिभिर्मन्त्रयित्वा 'अद्यैव रजन्यां गुप्तघातुकेन नीच मेतं सूत्रधार सुतं घातयामि, सजीवं वा तं शूले प्रयच्छामि''इति सर्व्वान् समादिदेश । तेषु कश्चिद् बीरबलबन्धुः सर्व्वमेतद् बीरबलाय प्रकाशितवान् । ततश्च स रात्रौ निद्राव्याजेनैवं प्रलपितुमुपचक्रमे—"सप्त येन हताः पूर्व्वं ततो दैत्यौ विभीषणौ ।

गण्डकश्च वराहश्च येनैतौ भीषणौ हतौ ।

स किं बिभेति राज्येऽस्मिन् राजसैन्येभ्य उच्चकैः ?"

श्रुत्वेमं तस्य सुप्तिप्रलापं सर्वे ते बहिर्द्वारस्थाः सशस्त्रा गुप्तघातुकाः भीताः सन्त्रस्ताश्च तूर्णं तस्मात् पलायिताः । सोऽपि तत आरभ्य राजपुत्र्या सह तत्र सुचिरं सुखमुवास ।

सुदर्शनोपाख्यानम् ।

पञ्चमोऽंशः ।

द्वितीयभागस्य १६३ पृष्ठतोऽनुवृत्तम् ।

लेखकः-श्रीयुक्तचारुचन्द्रराय-चतुर्धुरी बि. एल्. ।

एवं सुदर्शनस्तवेन परितुष्टा जगदम्बिका तमुवाच—"भो महाभाग ! त्वमयोध्याधिपतेर्ध्रुवसन्धेः पुत्रोऽसि, अयोध्यां गत्वा पितृसिंहासनमधिकृत्य यथाविधि राज्यं परिपालय । तत्र त्वं प्रेमभक्तिपरायणः नवरात्रविधानेन मम पूजां कर्त्तुं कदाचिन्नैव विस्मरेः । मत्प्रसादात् तव राज्ये कल्याणं भविष्यति ।"

इत्युक्त्वा दुर्गादेवी अन्तर्दधे । तत्र समागताः सर्व्वे नृपाः सुदर्शनं प्रणम्य ऊचुः—"भो अयोध्याधिपते ! वयं सर्व्वे तव शासने सम्यगवतिष्ठामहे, त्वमस्माकं सर्व्वेषां रक्षिता भवितुमर्हसि, भो महाराज ! महीतले त्वं धन्यः कृतकृत्यो बहुपुण्यश्चासि, त्वत्कृते आद्याशक्ति भगवती धरातले प्रादुर्भूता । वयं सर्व्वे मूढ़ाः सर्व्वदा धनदारसुतानां चिन्तने मग्ना भक्तिहीनाश्च ; भवरोगपीड़ितानस्मान् त्वं कृपया देवीमाहात्म्यं कथयितुमर्हसि ।"

सुदर्शन उवाच—"भो नृपसत्तमाः ! ब्रह्मादयो देवगणा अपि तस्या माहात्म्यं कथयितुं न शक्नुवन्ति, किं पुनर्मद्विधो जनः । सा आद्या परमा प्रकृतिः जगत्कारणस्वरूपा महालक्ष्मीर्मुक्तिहेतुः । सा पालनकार्य्ये सत्त्वरूपा, सृष्टिकार्य्ये रजोरूपा संहारकार्य्ये तमोरूपा च । सा सर्व्वकामफलप्रदा निर्गुणा च ब्रह्मादीनां सर्व्वेषां कारणस्वरूपा चतुर्वर्गफलप्रदा । निर्गुणा सा योगिभिरपि ज्ञातुमशक्या । तस्माद् बुधास्तां सगुणां च सुखसेव्यां सर्व्वदा सेवन्ते ।"

सर्व्वे नृपाः तन्निशम्य भक्तियुक्ताः सन्तः स्वगृहाणि प्रतिजग्मुः । ततो धर्म्मात्मा सुदर्शनोऽपि सपत्नीकः सहमातृकश्च रथगजादिपरिवृतः यथायोग्यमयोध्यां जगाम । तत्र प्रकृतयः सर्व्वा उपायनपाणयः ध्रुवसन्धिसुतं दृष्ट्वा परं मुदमापन्नाः । सुदर्शनः अयोध्यां गत्वा आदौ शत्रुजिन्मातु लीलावत्याः सकाशं गत्वा तां प्राह—"मातस्ते पिता पुत्रश्च युधाजित् द्वौ रणे दुर्गादेव्या हतौ । अवश्यम्भाविभावेषु प्रतिकारो न विद्यते । त्वं मृतपुत्रस्य हेतोः शोकं मा कुरु । सर्व्वे जीवाः स्वकर्म्मवशगाः सुखासुखानि भुञ्जते । पूर्व्वजन्मार्जितं

शुभाशुभं स्वकृतकर्म्मफलमवश्यमेव भोक्तव्यम्। इदं सर्व्वं दैवाधीनं न कथमपि आत्माधीनम्। मम मातामहे मृते यदाहं मात्रा सह वनं गतः, तदाहं स्वकृतं कर्म्म अवश्यमेव भोक्तव्यमिति चिन्तयन् नैव दुःखार्त्तोऽभवम्। तदा भयातुरा मे जननी बालपुत्रं मां गृहीत्वा वनमापन्ना, तत्र दस्युभिः सर्व्वं पाथेयं लुण्ठितम्; निराश्रया वस्त्रमात्रावृता सा बहुकष्टेन भरद्वाजाश्रमं प्राप्ता। वयं तत्र मुनिभिर्मुनिपत्नीभिश्च कृपया फलनीवारादिभिः पोषिताः। तदा मे मनसि किमपि दुःखं नासीत्, न चाद्य राजकोषाधिकारेऽपि मम सुखमस्ति। मम मनसि कदाचित् वैरं मात्सर्य्यं वा नासीत्। नीवारभक्षणं राजभोगात् श्रेष्ठम्, नीवाराशनः कश्चिन्नरकं न याति, राजभोगाशी तु नरकं याति। धीमान् पुरुषः सर्व्वथा जितेन्द्रियः धर्म्ममाचरेत्। सर्व्वाणि भूतानि नूनं आहारादिसुखं भुञ्जते, दुर्लभं मानुषं जन्म प्राप्य चतुर्वर्गप्रदमन्ययोनिषु दुर्लभं धर्म्मसाधनं सुधीभिरवश्यमेव कर्त्तव्यम्।"

लीलावती एवं मधुरं सुदर्शनवचनं श्रुत्वा अतिलज्जिता तमुवाच—"वत्स! मम पिता पुत्रश्च स्वकृतेनैव कर्म्मफलेन मृतौ, अहं तादृशं पुत्रं न शोचामि। परन्तु तत्कृतमेव स्मृत्वा शोचामि। वत्स! त्वयि मम क्रोधो वा शोकः कोऽपि नास्ति। देवीप्रसादेन त्वमिदं निष्कण्टकं राज्यं प्राप्तवान्, यथासुखं राज्यं कुरु, प्रजाश्च पालय।"

सुदर्शनस्तदाकर्ण्य सर्व्वान् मन्त्रिणः दैवज्ञांश्च आहूय "आदौ देवीस्थापनं पश्चात् राज्यं करिष्यामी"ति मन्त्रयित्वा शिल्पिभिः मनोहरं प्रासादं प्रतिमाञ्च कारयित्वा शुभे दिने च मुहूर्त्ते सुवर्णमये सिंहासने देवीं स्थापयामास। प्रेमभक्तिपरायणः स राजा देव्या नानाविधां पूजाञ्चकार। शरत्काले वसन्ते च नवरात्रविधानेन तस्या विशेषपूजाञ्च भक्तिपूर्व्वकञ्चकार। यथा रामस्य दिलीपस्य रघोश्च राज्ये धर्म्मतः प्रजापालनं प्रजानाञ्च सुखमासीत्, धर्म्मात्मनः सुदर्शनस्य राज्ये तथा प्रजाना सुखमभवत्। केषाञ्चिन्मनः नैवाधर्म्मे प्रवर्त्तितमासीत्, वर्णाश्रमाणाञ्च धर्म्मश्चतुष्पदासीत्, एवं सुदर्शनोऽयोध्यायां देवीप्रसादात् सुखेन धर्म्मेण च राज्यं पालयामास।

काशीपतिः सुबाहुरपि काश्यां देवीपूजाप्रतिष्ठार्थं प्रासादं शुभां प्रतिमां च कारयित्वा भक्तियुतःविश्वेश्वरस्य यथा, तथा विधानेन दुर्गापूजां प्रतिष्ठितवान्। तत्र देवीभक्तिपरायणाः सर्व्वे जना नवरात्रेषु ध्यानजपपरायणा आग-

मौक्तिः स्तोत्रादिभिर्यथाविधि देव्या विशेषपूजनं हवनं यागं च चक्रुः। मुक्तिपूर्यां वाराणस्यां प्रतिष्ठिता सा दुर्गादेवी सुविख्याता।

एवमयोध्यायां काश्यां च देवीस्थापनमासीत्।

इति सुदर्शनोपाख्यानं समाप्तम्।

षट्पदीविवरणम्।

पञ्चांगनिर्णयाभिधव्याख्यासनाथम्।

२य वर्षीयचतुर्थखण्डस्य २२८ पृष्ठतोऽनुवृत्तम्।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तजगन्नाथमिश्रतर्कदर्शनतीर्थेन।

अथावसरप्राप्तां श्रद्धां व्युत्पादयितुकामस्तस्या निर्वचनमाह, गुरूपदिष्टे इत्यादि,

षट्पदीविवरणम्—गुरूपदिष्टे निखिलेऽर्थजाते
संप्रत्ययो वेदशिरोऽधिगम्ये।
श्रद्धां बुधाः प्राहुरिमामबोध-
भ्रमोपजीव्यं व्यतिरेकमस्याः॥ ५६॥

गृणाति लौकिकमलौकिकं च हितमनुशास्तीति गुरुराचार्य्यः, तेन उपदिष्टे अनुशिष्टे, अनुशासनमेव व्यनक्ति, वेदशिरोऽधिगम्ये इति, वेदान्तप्रतिपाद्ये, निखिले अर्थजाते प्रपञ्चमिथ्यात्वब्रह्मसत्यत्वानन्दत्वादिरूपे मुमुक्षुभिरवश्यं प्रतिपत्तव्ये विषयजाले, संप्रत्ययो, य इत्यादिः, यः संप्रत्ययो विश्वासः इदमित्थमेवेत्यवधारणात्मा विश्रम्भः, बुधास्तत्त्वदृशः, इमामेतल्लक्षणां श्रद्धामाहुरित्यर्थः। स्यादेतत्, यदि श्रद्धा बोधोपयोगितामश्नुवीत, नत्वेवम्, विनापि श्रद्धां स्वतो बोधकतारूपशक्तिजुषां वेदान्तवाक्यानां श्रवणमात्रेणैवार्थबोधोदयसम्भवादित्याशंकां निवर्त्तयितुं व्यतिरेकमुखेन तदुपयोगं विगमयति, अबोधेत्यादिना, अस्याः श्रद्धायाः व्यतिरेकमभावं अबोधभ्रमोपजीव्यं, अबोधोऽज्ञानं, भ्रमो विपर्य्ययः मिथ्याज्ञानमिति यावत्। तयोरुपजीव्यम्, निमित्तमाहुरित्यन्वयः। अयम्भावः, गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धेति संप्रदायसिद्धं लक्षणम्। विश्वासश्च तदभिधित्सितवस्तुन्येदमित्थमप्रतिपत्तिः, तेषु फलावश्यम्भावनिश्चयो वा, सा च मुमुक्षूणां श्रवणसिद्धये ऽवश्यमुपादेया, यतोऽसत्यामुक्तलक्षणायां श्रद्धायां श्रुतमश्रुतमिवान्यथाश्रुतमिव च प्रतिपद्यमानं कदाचिदज्ञानाय मिथ्याज्ञानाय

वा प्रभवेत् सर्वथा यथार्थाधिगतिबन्ध्यमेव प्रसज्येत । नच सहकारिवैधुर्य्ये प्रतिबन्धकोपनिपाते वा सत एव कार्य्योपजननसामर्थ्यस्य बन्ध्यता सम्भाविताऽऽपतेत् न तु असत्सामर्थ्यान्तरमनेन मिथ्याभ्युपगन्तु मुचितमिति वाच्यम् । अस्मन्मतेऽचिन्त्यानिर्वाच्यमायोपादाननिबन्धनस्य प्रपञ्चे यावदुपपन्नकार्य्योपजननसामर्थ्यस्तोमस्यानागन्तुकत्वोपगमात् । उद्भवानुद्भवयोः कार्य्यार्जनानर्जनप्रयोजकयोः परं सहकारिसमवधानासमवधानाधीनतया कादाचित्कत्वौचित्यात् । अतएव दावाग्निदग्धस्य वेत्रबीजस्य कदलीकाण्डप्ररोहजनकत्वं भस्मकदुष्टस्य चोदर्य्यस्य वह्नेर्बहूनपचनहेतुत्वं तत्र तत्रोपगम्यमानमुपपद्यत इति दिक् । अत्र लिखितपाठादितः स्वतोऽनाप्तपुरुषान्तरव्याख्यानादिना वा गृहीतेऽर्थे गतानुगतिकतावारणाय 'गुरूपदिष्टे' इत्युक्तम् । न च गुरूणामपि कदाचिदनाप्तानां सम्भवात् श्रौतार्थविप्लवस्तावताऽपि तुल्यवत्प्रसज्यत इति वाच्यम् । यथावत् श्रौतार्थदर्शिन एवात्र गुरुपदेन विवक्षितत्वात्, शास्त्रे च तादृशस्यैवाचार्य्यकरणानुशासनात्, "समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ" मित्याद्युपगमनश्रुत्या श्रुतिपरिशीलनजन्मनो ब्रह्मभूयस्य गुरुपदार्थतावच्छेदकतायाः स्पष्टमुक्तत्वाच्च । श्रुतौ श्रोत्रियशब्देन त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मात्मदर्शिन उपादानाज्जन्मान्तराधीतवेदान्तादवगतिपर्य्यन्तस्येह जन्मनि ब्रह्मज्ञानस्य क्वचिद् विदुरादिवत् सम्भवेऽपि शूद्रात् श्रवणप्रतिषेधः सूचितः, कृताध्ययनादपि प्रत्यक्षानधिगततत्त्वाद् युञ्जानयोगिनः श्रवणं मा प्रसांक्षीदिति ब्रह्मनिष्ठत्वग्रहणम् । तेना"न्धेनैव नीयमाना यथान्धा" इत्याद्युपपन्नतरं भवतीत्यपि सूचितम् । किं चा"चार्य्यवान् पुरुषोवेद" इत्यत्राचार्य्यपदं, मनूक्तदिशा "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः, सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते" इत्युक्तलक्षण उपनयनपूर्वकसकल्पसरहस्यवेदाध्यापयितरि, द्विजे, न पर्य्यवस्यति, तथा सति पूर्वोदाहृतश्रुतिगतगुरुशब्देन सह तस्य तुल्यार्थत्वासम्भवेन श्रुत्योर्विरोधाद्विकल्पः प्रसज्येत, नच तत्रत्य गुरुशब्दोऽप्येतादृशमेवाचार्य्यत्वमभिधत्त इति शक्यं वक्तुम्, तथासति शुकादेः श्रवणार्थितया जनकाद्युपसत्तिः श्रूयमाणा विरुध्येत, नहि शुकादयो जनकादिनोपनीताः, न चास्त्यधिकारो जनकादेः क्षत्रियजन्मनो वेदस्य सकल्पसरहस्यतयाऽध्यापने, येन तेषामाचार्य्यत्वं मनूक्तं कल्पयितुं पार्य्येतापि । किं तर्हि "आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन चोच्यत इत्युक्तरूपमेवाचार्य्यत्वमभिप्रैति, दर्शिता चाचार्य्यवाचि-

त्यादि श्रुतिः, तथा च गुरुशब्देन समानार्थत्वस्यानतिशंकनीयतया तद्रूपेण जनकादेः श्रवणश्रुतिर्न विरुध्यत इति ध्येयम्। एवं चात्रैवर्णिकस्यापि मुमुक्षया श्रवणं मा प्रसांक्षीदित्येतदर्थं वेदशिरोऽधिगम्ये इत्यप्यनुसंहितं मन्तव्यमितरथाऽधीतवेदानामेव कृतसन्न्यासानां श्रवणाधिकारनियमो न सिद्ध्येदेव। तथाच गुरुभिर्वेदान्तवाक्येषु श्रावितेषु तेष्वेव श्रद्दधाना मुमुक्षवो विचाराय घटेरन् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारमित्येतावानेव नियमोऽत्र वाचोभंग्या दर्शितः। यद्यपि सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य्यं न त्वन्यत्रेति कथ"मर्थजाते" इति जातग्रहणमवकल्पते इत्युच्यते, तथापि यैरर्थैर्विना नाद्वैतब्रह्मणः संप्रतिपत्तिः शक्योत्पादा, तेऽप्यर्था द्वैतमिथ्यात्वमायोपादानत्वसदन्वयित्वादयोऽवश्यं तत्र तत्र श्रुतिवाक्येषु प्रतिपिपादयिषितव्याः, अरुन्धतीदर्शनन्यायेनोपायोपेयभावस्य प्रतिपिपादयिषायां तन्त्रत्वादतिप्रसंगभंगात्, नहि गां प्रतिपादयितुमुपक्रममाणस्य सास्नादिमत्त्वादिराकृतिरविवक्षितेति शक्यं वक्तुम् आकृत्यादेर्व्यक्तिप्रतिपादनोपायत्वेनावश्यकत्वात्, वस्तुतोऽद्वैताधिकरणसिद्धान्तोक्तन्यायेन ब्रह्मात्मनि यथावदवबोध्यमाने जगन्मिथ्यात्वादयोऽनायासेनैव बोधिता भवन्ति, नतु ते स्वबोधार्थमधिकां विवक्षामपेक्षन्तेऽतो मुमुक्षुप्रयोजनानंगत्वेऽपि तेषां ज्ञानं वेदान्तेषु न दुर्लभमिति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

तदेव वैदिकलौकिकनिदर्शनोपन्यासद्वारेण समर्थयितुमुपक्रमते अश्रद्दधानस्येत्यादिना द्वयेन।

षट्पदीविवरणम्—अश्रद्दधानस्य यथा क्रियाभिः

काय्यं न किंचित् क्रियते कदाचित्।
धीसाधनान्यप्यदृढानि तद्वद्
बोधं न तत्त्वे जनयन्ति जातु ॥ ५७ ॥

अश्रद्दधानस्य श्रद्धाविरहितस्य पुरुषस्य, क्रियाभिः स्ववर्णाश्रमोचिताभिः अग्निहोत्रादिलक्षणाभिः, कदाचित्—क्रियायाः समकालमुपरमोत्तरकालं वा, कार्य्यमपूर्वरूपं स्वर्गादिप्रयोजनरूपं वा, किंचित्, किंचिदपि न क्रियते जनयितुं न शक्यते, तद्वत् तथैव, धीसाधनानि श्रवणमननादीनि, अत्रापि अश्रद्दधानस्येत्यनुषज्यते, तदेवाभिप्रेत्याह-अदृढानीति, श्रद्धालक्षणसहकारिवैधुर्य्येण मूलशैथिल्यभाञ्जि, अप्रतिष्ठितानीति यावत्। जातु कस्मिंश्चित्, तत्त्वे विषये, बोधं साक्षात्कारं न जनयन्तीत्यन्वयः। एतदुक्तं भवति, कर्मयोग इव ज्ञानयोगेऽपि श्रद्धा, साध-

नानां सामर्थ्यं सम्पादयन्ती परमा सहकारिणी अभ्युपेयते । तथाहि भगवता गीतायां "श्रद्धाविरहितं चैव तामसं परिचक्षते" इत्यनेन श्रद्धारहितस्य तप आदेः कर्मणस्तामसत्वमुक्त्वा "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह" इत्यादिना श्रद्धाविरहिणा कृतस्यासाधुत्वमकृतकल्पत्वमुभयत्र फलाभावमुखेन प्रतिपादयता कर्मयोगे श्रद्धाया आवश्यकत्वमुपपादितम् । युक्तं चैतत्, लोकेऽपि हि वक्तुराप्तत्वे तद्वचनस्य च प्रामाण्ये विचिकित्समानो शब्दैकबोधनीयप्रक्रियासम्पाद्ये क्रियाफले विमुखो वा भवेत् कथंचिद् भयादनुरोधादेर्वा निमित्तात्प्रवर्त्तमानोऽपि साधनसाद्गुण्यनियमानुपपत्त्या विफलप्रयासो वा, सर्वथा नैकान्तिकसिद्धिः स्यात्, तथैव शब्दैकप्रमाणके मन्त्रादिलक्षणशब्दसाधने च वैदिके कर्मणि श्रद्धामन्तरेण न कथमपि सिद्धिप्रत्याशा सम्भविनी, शास्त्रस्यास्तिकाधिकृतत्वात् श्रद्धाविरहेऽधिकारानुपपत्तौ शास्त्रीयेऽर्थेऽनधिकृतस्य कर्त्तुर्वैगुण्येन क्रियाफलनिष्पत्त्ययोगात् । किं च यदुत्कर्षापकर्षाभ्यां यस्येहोत्कर्षापकर्षौ प्रमाणसिद्धौ तत्तस्य कारणं तत्तस्य कार्य्यमिति नियमो नानैकान्तः, वह्नेरुत्कर्षापकर्षाभ्यां धूमस्य, दुग्धोत्कर्षापकर्षाभ्यां दध्नस्तन्तुसंयोगाद्युत्कर्षापकर्षाभ्यां च पटस्योत्कर्षापकर्षावनन्यथासिद्धाविति तादृशव्याप्तौ व्यभिचारादर्शनात् । एवं च श्रद्धामान्द्ये क्रियासिद्धावपकर्षस्यैव तदुत्कर्षे तत्समृद्धेरानुभविकतया यद्विशेषयोरितिन्यायेन च क्रियासामान्ये श्रद्धासामान्यस्य शब्दैकप्रवृत्तव्यवहारात्मके लौकिकेऽपि हेतुत्वस्य कल्पनार्हतया तत्सामान्येन वैदिकेऽपि कर्मणि तद्धेतुत्वमनायासेन सिद्ध्यति, भगवताऽपि श्रद्धात्रयविभागमुखेन कर्मणः साद्गुण्यासाद्गुण्ये प्रदर्शयतोपदर्शितव्याप्तिबलेनोक्तन्यायेन च वैदिके कर्मणि श्रद्धाया हेतुत्वस्य प्रसाधितत्वात् । यदाचापूर्वद्वारेण परलोकादिफलेऽपि यागादिकर्मणि श्रद्धाया अनन्यथासिद्धत्वमस्ति, तदा कैव कथा साक्षादिहापि जन्मनि कृतश्रवणस्य कदाचिदप्रतिबद्धे स्वात्मावगतिपर्य्यवसायिनि शमदमादिसाधनस्तोमे श्रवणांगतया श्रद्धाया उपयोगः सुतरामपवादं नार्हतीति ॥५७॥

षट्पदीविवरणम्—उप्तानि बीजानि यथोषरायां

प्ररोहवन्ध्यानि भवन्ति भूमौ ।
भवेदविश्वासविशाक्तचित्ते
तत्त्वोपदेशो विफलो ध्रुवश्च ॥ ५८ ॥

लौकिकेनापि दृष्टान्तेन तमेवार्थं समर्थयति—उप्तानीति, ऊषरायां क्षार-

प्रधानायां भूमौ क्षेत्रे, उप्तानि बीजानि यथा प्ररोहवन्ध्यानि अंकुरजननाक्षमाणि भवन्ति, तथाऽविश्वासविषाक्तचित्ते अविश्वास एव विषम् प्रमादित्वात् तेनाक्तमुल्वणं चित्तं यस्य तादृशे पुरुषे प्रतिपाद्य इति शेषः, तत्त्वस्य यथावस्थितस्य वस्तुनः सदद्वैतादेः उपदेशः अप्रतिपन्नप्रतिबोधनात्माव्यापारः, विफलोऽधिगत्यनुपधायकः वन्ध्य एव भवेत् , वन्ध्यस्यापि चेत् तादृशे प्रतिपाद्ये तथाविधस्य सुस्थितिस्तदा कुतस्तरामुषरोप्तबीजसादृश्यमस्य, बीजस्यैवोषरायामल्पेनैव तु कालेन स्वरूपप्रणाशं प्रणष्टत्वादत आह—अध्रुवश्चेति ।

अयमाशयः—यथा क्षारप्रधाने क्षेत्रे बीजान्युप्तमात्राणि विलीयन्ते, न पुनरंकुरप्ररोहाय जातु प्रभवन्ति । तथाऽश्रद्धादोषविषावसेकावशोषितनिःशेषरसस्वान्तेषु प्रतिपाद्यमानपुरुषेषु तत्त्वोपदेशाः सहस्रमपि श्रवणेऽवधाननियमानुपपत्त्याऽनुत्पन्नस्वरूपा वा कदाचिदुत्पन्नप्रध्वंसिनो वा स्युः सर्वथाऽऽत्मप्रतिपत्तिवन्ध्या एवेति । अत्र च निदर्शनेऽङ्कुराप्रसवित्वं बीजानां स्वरूपप्रणाशात्क्वचिज्जननशक्त्यपनयाद्वेत्युभयथाऽपि सम्भवात्तदुभयप्रकारप्रतिसन्धाननिबन्धनस्य दार्ष्टान्तिके अध्रुवश्चेत्यधिकानुसन्धानस्य नोपमानोपमेयभावव्याघातकरत्वमित्यवधेयम् ॥ ५८॥

भवेदेतदेवम् , यदि हि वस्तुशक्तिः कदाचिदाध्यात्मिकं सत्कारमपेक्षते, तथा सति निष्प्रतिबन्ध एव हिरण्यरेता सत्यपीन्धनसंप्रयोगे पुरुषेणावज्ञातः कदाचिन्न निर्दहेत् , नवा शीततरपाथःसंप्लुतान्यंगानि पुरुषधृतिगृहीतानि न वेपेरंश्च जडीभवेयुः । अतः श्रद्धावैधुर्येऽपि समाहितश्रोतृचेतःसमवधानप्रवृत्तस्तत्त्वोपदेशः कथंनामात्मलाभाय न प्रभवेत् ? कथं वा स्वार्थाधिगतिं नोत्पादयेत् एतस्य तदेकस्वभावत्वात् इत्याशंकामपनयति, अप्रामाण्यमित्यादिना—

षट्पदीविवरणम् —अप्रामाण्यममुष्य शंकितुमलं पुंदूषणोत्प्रेक्षया

प्रामाण्ये निरपेक्षतां प्रवदतां पक्षेऽपि युक्ता ततः ।

श्रद्धैवावति याऽवधूतपुरुषागःशंकमंकागताम्

जिज्ञासां जननी सुतामिव तथा बोधं यथा तत्सुतम् ॥ ५९ ॥

अमुष्य तत्त्वोपदेशस्य, पुंदूषणोत्प्रेक्षया पुंसां प्रवक्तृपुरुषाणां दूषणानि भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिरूपाणि, तेषामुत्प्रेक्षा समूहनमाक्षेपः समारोप इति यावत् तया हेतुभूतया अप्रामाण्यं भ्रमजनकत्वं शंकितु मलं प्रसञ्जयितुं प्रभवेत् , श्रोतारिति शेषः । ननु बोधकत्वरूपं प्रामाण्यं शब्देषु साहजिकमेव, अबाधितार्थाधिगमहेतुत्वरूपमपि प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यवादे सुघटमेवेति कुतस्तरां शंका-

वकाश इत्यत आह–प्रामाण्यइति। शब्दस्य निरुक्तरूपे द्विविधेऽपि प्रामाण्ये निरपेक्षतां स्वाभाविकताम् स्वत उत्पद्यमानतां स्वतोग्राह्यतां च प्रवदतामातिष्ठमानानां प्रावादुकानां प्राभाकराणां मतेऽपीत्यर्थः। तेन हेतुना श्रद्धैव, युक्ता श्रवणांगतयेत्यादिः। ननु श्रवणस्वरूपे तदिच्छायां वा न श्रद्धोपयुज्यत इत्याशंक्य उभयत्रापीत्युत्तरयन् परिहरति-भवति इति, या श्रद्धा जननी माता, सुतां दुहितरमिव जिज्ञासां श्रवणेच्छां, ब्रह्मविविदिषायाः स्वविषयब्रह्मावगतिफलनिवर्त्तनीयतया तत्साधनश्रवणादिगोचरेच्छामजनयित्वा पूरणासम्भवाद् विविदिषातो विलक्षणा श्रवणेच्छा आवश्यकीति वस्तुगत्या श्रवणस्य बोधविशेषरूपतामभिप्रेत्यैवेह जिज्ञासापदेन प्रसिद्धवदेव श्रवणेच्छाया एव ग्रहणमुपकल्पते अन्यथा ब्रह्मविविदिषात्मनि जिज्ञासास्वरूपे निरुक्तश्रद्धाहेतुत्वोक्तावपसिद्धान्तापत्तेरिति चिन्त्यम्। अतएवाह–अवधूतेति, अवधूतपुरुषागःशंकम् विगलितपुरुषदोषसंसर्गसंशयम् यथा तथा भवति रक्षति, यथाच जननी तत्सुतम् दुहितुस्तनयं भवति, तथा बोधं श्रवणफलं रक्षतीत्यन्वयः। अयमर्थः, तत्त्वोपदेशो हि वेदद्वारेणागमान्तरद्वारेण वा भवतु सर्वथा गुर्वादिव्याख्यासव्यपेत एवेति पुरुषदोषानुप्रवेशस्तत्र सुलभाशंकः, यद्यपि शब्दप्रामाण्यस्य स्वाभाविकतया झटिति तदवधारणं सुकरमेवातो न शंकयाऽवावकाशः समासादयितुं शक्यते, तथापि उत्सर्गप्राप्तमपि प्रामाण्यं पुरुषदोषावधारणेनापोद्यारादप्रामाण्यमापादयितुं लभ्यत एव। नचोच्चारयितुः प्रत्यक्षत उपलब्धत्वेऽपि वेदकर्तुरनुपलब्धचरत्वेन स्वरसतस्तत्र दोषनिश्चयासम्भवात्सत्यपि दोषसंशये आपादकानिश्चयमन्तरेणाप्रामाण्यस्यापादनायोग इति वाच्यम्, यतोऽस्मदादिदृष्टान्तेन वेदकर्तुः पुरुषस्यापि पुरुषत्वसामान्येन दोषानुमानकृततन्निश्चयोऽर्वाग्जनस्य स्वरसतः सुकरो भवति ततोऽपि नापादनाऽसम्भवोऽवकल्पते। वस्तुतस्तु, व्याप्यसंशयाहितव्यापकसंशयन्यायेन कारणदोषबाधोपधानान्यतरप्रयुक्तमप्रामाण्यं प्रति तदन्यतरस्य व्याप्यतायाः स्वाभाविकतया तत्संशयेऽप्रामाण्यसंशय आवश्यक एव। श्रद्धासमिद्धं पुनः श्रोतॄणामन्तःकरणं ज्ञातव्यमर्थं जिज्ञासमानमुत्तरोत्तरमुत्कण्ठावष्टम्भेनावहिततरं तावदवतिष्ठते। यावताऽनुदात्तमपि गुरूच्चरितमध्यवसातुमुत्सहते। न खलु श्रद्धालोस्तत्त्वबुभुत्सा आतत्त्वबोधात् प्रणश्यति, इच्छायाः स्वगोचरनिष्ठैकनिवर्त्तनीयत्वात्, प्रकामं तु क्रमवर्द्धमानाऽऽहत्यैव साधनसामग्र्यामायतत इति। यत्तु वस्तुशक्तिर्नाध्यात्मिकं सत्कारमपेक्षत इति नैतदेकान्तम्, तुल्येऽपि वैश्वानरसंप्रयोगेऽवहितानवहितयोर्वेदनावैरूप्यरूपफलतारतम्य-

स्यानुभवसिद्धत्वात् । वस्तुतश्चेतनमात्रविषयोऽयं तत्त्वोपदेशो नाध्यात्मिकमर्य्यादामतिशेत इत्यनिह्नुताऽपि श्रद्धासत्कारादिसंराधनमुपयुज्यमानं नितरां नापलपितुं शक्यत इति सुधीभिरेव विवेचनीयम् । यद्यपि शब्दस्वरूपपर्य्यवसन्नस्योपदेशस्य न द्रागिवास्ति ज्ञानादिवदाराद(?)ाध्यात्मिकत्वम्, तथाप्याकांक्षादिसांचिव्येनैवासावर्थवानित्यस्ति पुरुषपारतन्त्र्यमक्षतमुपदेशस्य । नहि निराकांक्षः शब्दः स्वार्थप्रतिपादनायालं, न जातु व्यासक्तमनसोऽन्यत्र स्वरसप्रसक्तात्मनः स उपदेशः स्वरूपोपलब्धिमप्याधातुं प्रभवतीति सर्वमवदातम् । अत्र चेश्वरकर्तृकत्वपक्षेऽकर्तृकत्वपक्षे च पुरुषदोषनिश्चयाभावात् 'वेदकर्त्ता भ्रमादिमान्' पुरुषत्वादस्मदादिवत्' 'वेदाः सदोषपुरुषप्रणीताः वाक्यत्वात्प्रत्यक्षागोचरार्थाभिधायिशब्दत्वादुन्मत्तवाक्यवत्, इत्यादितर्काभासा एव संशयकारणीभूतविप्रतिपत्तेरुपजीव्या इत्युत्प्रेक्षापदेनाभिहितम् । परतः प्रामाण्यपक्षे दोषाभावादिनैव प्रामाण्यानुमानात्सति दोषसंशये न कथंचिदपि तदनुमानसम्भवोऽस्तीत्यावेदयितुं प्रामाण्ये निरपेक्षतां प्रवदतां पक्षेऽपीत्युक्तम् । तदत्र सांप्रदायिकानां चत्वारः पक्षाः, तथाहि—प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयमेव वस्तुस्वभावसम्बद्धतया निरपेक्षमुत्सर्गतः स्वत एव भवति गृह्यते चेति सांख्याः । तदुभयमेवानिरूपितस्वभावं कारणदोषादिभिरेवावसीयत इति नैयायिकाः । अप्रामाण्यमौत्सर्गिकमेव, प्रामाण्यं तु पुनः कारणगुणज्ञानात्संवादाद्वेति बौद्धाः । प्रामाण्यमेवौत्सर्गिकं कारणदोषज्ञानादिना तु परत एवाप्रामाण्यमिति वेदवादिनः । तथाचोक्तम्, प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः । नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः । प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः । प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् । इति । तथाहि—अप्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वे सर्वबुद्धिव्यक्तिष्वनाश्वासात्स्वरसप्रवृत्त्यनुदयप्रसंगः । युगपद्विरुद्धायाः प्रामाण्याप्रामाण्योभयस्वभावताया अभ्युगमस्य व्याघातपराहतत्वात् । नापि प्रमाणत्वस्य परतस्त्वं सम्भवति साध्यप्रसिद्ध्यर्थं प्राथमिकतद्ग्रहणस्य कस्यचिद्बुद्धिविशेषस्य प्रामाण्यं स्वतो गृह्यते इत्येवं तेषामप्यवश्यमभ्युगन्तव्यतयाऽन्यत्र तदनुपगमस्य स्वभावव्यवस्थादौःस्थ्यापादकत्वात् । कोह्यनुन्मत्तः स्वरसग्रहणार्हतां प्रामाण्यस्यैकत्राभ्युपेत्यैव स्वभावादकारणं प्रच्यावयितुं पुनस्तदुत्सहेत । कथं वा एकत्र तत् स्वतोगृह्यत इत्यभ्युपेतुं शक्यते, यावता प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वस्वभावो नावधार्य्यते, तदवधारणे तु न खलु भावः स्वभावविमुक्तः कयाचिदपि प्रणाड्या सम्भावयितुं पार्य्यत इत्यकामयमानस्यापि दुर्वार-

मनपेक्षप्रामाण्यमापतितम् । नचैवं संशयानुपपत्तिः प्रसंगमर्हति, उत्सर्गप्राप्तस्यापि प्रामाण्यस्य बाधकप्रत्ययेन कारणदोषानुसन्धानादिना वाऽपवादस्वीकारात्क्वचिद्दोषसंशयाहितप्रामाण्यसंशयस्यापि सुतरामुपपादयितुं शक्यत्वात् । इतरथा रंगादितत्त्वज्ञाने जातेऽपि पूर्वोत्पन्नरजतदर्शनस्य प्रामाण्यनिश्चयेन प्रतिरुद्धतया कथंचिदपि तस्याप्रामाण्यावधारणासम्भवादिति दिक् । इत्थं च शब्दानामपि स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यं पुरुषदोषाहितेनाप्रामाण्येन क्वचिदपोद्यत इत्येवं प्रकारेऽस्मत्सिद्धान्ते व्यवस्थिते कथंचिदश्रद्धावशेन पुरुषदोषसंशयाहितः प्रामाण्यसंशयो दुर्निरास इति श्रौतार्थदार्ढ्यासम्भवादप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितस्य बुभुत्सानिवर्त्तकीभूतश्रवणफलस्याशक्योत्पादतया पाषाणकर्षणादिकामनावज्जिज्ञासाया अपार्थकैव निवृत्तिः कृतश्रवणस्याव्यक्तार्थता च प्रसज्येतामित्यतः श्रद्धैव मुमुक्षुभिः शरणीकरणीयेति ध्येयम् । एतेन जिज्ञासा ज्ञानगोचरेच्छा, सा च ज्ञानस्यासिद्धत्वज्ञानमात्राल्लब्धात्मभावा स्वोत्पत्तये न श्रद्धामपेक्षते । एवं शाब्दं ज्ञानमपि शाब्दीं सामग्रीमाकांक्षायोग्यतासत्तिज्ञानादिगर्भामेवोपजीव्य जायमानं नैव श्रद्धामपेक्षत इति समाहितम् । दर्शितदिशाऽनर्थकतया निवृत्तितो रक्षणरूपत्वेनसाधारणकारणत्व एव जिज्ञासां प्रति श्रद्धासापेक्षतायाः पर्य्यवसानस्य विवक्षितत्वात् । एवमुत्पन्नमपि तत्त्वज्ञानं याथार्थ्यनिश्चयायापेक्षते श्रद्धामित्यस्यातिस्फुटत्वात् । यथाहि मात्रा दुहिता पुरुषान्तरापराधसंसर्गशङ्काकलङ्काद्रक्ष्यते, यावत्तत्कलङ्कपरिक्लिष्टैवा प्रसूता न विनंक्ष्यतीति, एवमागमस्य पुरुषदोषसंसर्गशङ्कितापामाण्यजन्यत्वेन जिज्ञासा निरर्थैव मा प्रसांक्षीदिति श्रद्धया परिरक्ष्यते, यथाच सुजातपुत्राया अपि दुहितुः सुतः स्वजननीकलंकेनात्मापवादाद्दपि मातामह्या सर्वदा साभिनिवेशं रक्ष्यते तथा जनितोऽप्यागमिकस्तत्त्वबोधः पश्चात्पुरुषदोषाशंकाहितः समासञ्जितेनाप्रामाण्येन गलितमर्य्यादो यावन्नायमोदेदित्येतादृशोऽयः अवगतिपदोपसन्धानबलम्य एवेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ५९ ॥

षट्पदीविवरणम्—सत्यपि भेदापगमे नाथ तवेत्यादिनैव तामाह ।

गुर्वागमयोरुक्तं तत्त्वं यदकुण्ठमस्त्वोपीत् ॥ ६० ॥

निरुक्तां श्रद्धां व्याख्येयग्रन्थांशेन संगमयति—सत्यपीत्यादिना

षरममूलेन (पं)—सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।

सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥ ३ ॥

इत्यनेन सम्पूर्णश्लोकेनेत्यर्थः । एवकारो भिन्नक्रमः तामित्यनन्तरमन्वयी ।

आह इत्यस्य आचार्य्य इत्यादिः। तत्र हेतुमाह—गुर्वागमयोरित्यादि । यत् यतः, गुरुश्चागमश्च, तयोरुक्तं ताभ्यामुपदिष्टं तत्त्वं रहस्यम्, जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि ब्रह्मैव जीवविवर्त्ताधिष्ठानं न पुनर्जीवो ब्रह्मविवर्त्ताधिष्ठानमित्यादिलक्षणम् । अकुण्ठम्, (कुण्ठा संकोचः सत्याध्यवसायप्रामाण्यावधारणाविरहजन्मा अन्तःकरणवृत्तिभेदो ऽतथात्वसम्भवनालक्षणः तद्विधुरं) यथास्यात्तथा, अस्तौषीत्—स्तुतवान्, गुणोत्कीर्त्तनं * हि स्तुतिः, साच विद्यमानोत्कर्षमेवाभिधत्ते । तथा च गुरुवेदान्तशास्त्राभ्यामवगतस्यात्माद्वैतादितत्त्वस्यासंकोचेन उत्कर्षख्यापनमुखेनाचार्य्यकृतोपन्यासः श्रद्धामेव विहितां प्रतिपादयति । न खलु गुरुवेदान्तवाक्ययोरिदमित्थमेवावधारणलक्षणविश्वासापरपर्य्यायभूतश्रद्धापदार्थं विना तदुपन्यासः फलायावकल्पते । स्तुत्युपनिबन्धनस्य स्वगोचराध्यवसायदार्ढ्यमन्तरेण दुरुपपत्त्वात् । नचात्र स्तुतिरेव नोपन्यस्ता, तद्वाचकशब्दानुपलम्भात्, वस्तुमात्रकीर्त्तनस्य स्तुतित्वासम्भवाच्चेति वाच्यम् । जीवस्य ब्रह्माधिष्ठानत्वलक्षणतत्त्वस्यार्थान्तरन्यासमिषोन्मिषित-'समर्थनीयता' रूपोत्कर्षस्य वाक्यस्वरसविकृत्यावर्जनीयतया विवक्षितस्य वाक्यार्थत्वानपायादिति भावः ॥ ६० ॥

निरुक्तां समन्वितां च श्रद्धां उपपादयिष्यन् संप्रति तल्लक्षणमतिव्याप्त्या दूषयितु माशङ्कते शापादिभीतेरिति ।

वे-विवरणम्—चेत् शापभीतेरथ नास्तिकत्वापवादभीतेरपि यत् प्रसह्य ।

गतानुगत्यागतबुद्धिबाधौदासीन्यमाक्षिप्तमिदं निरुक्त्या ॥ ६१ ॥

अथ शापादिभीतेः गुर्वादिप्रकोपजनिताद् भयाद्, नास्तिकत्वापवादभीतेः वेदोक्तापलापित्वापवादजालादपि भयात्, प्रसह्य बलात्, गतानुगत्यागतबुद्धिबाधे, गतस्य परम्परया पूर्वप्राप्तस्य, अनुगतिरनुसरणम् तया आगतानां तद्वशसमुन्मेषशालिनीनां बुद्धीनां गुरुवेदान्तवाक्यादिस्वरूपतदभिप्रायपरिशुद्धिविषयिणीनां धियां बाधे बाधने भ्रमत्वापादने, यत्, माध्यस्थ्यमौदासीन्यमप्रवृत्तिलक्षणोऽन्तःकरणस्य वृत्तिभेदः; इदमुक्तलक्षणं माध्यस्थ्यम् । निरुक्त्या दर्शितविश्वासपदवेद्यावेदकश्रद्धालक्षणेन; आक्षिप्तं संगृहीतम्, भवतीति शेषः । चेत्—यदीत्यन्वयः । अयमर्थः; इह तावद् गुरोः स्वरूपतदुपदेशाद्यनादरे शापादिभयात् वेदाविश्वासे च नास्तिकत्वापख्यातिकृताच्च भयाद्गतानुगतिकतया प्रवृ-

* गुणोत्कीर्त्तनं गुणावयवोत्कीर्त्तनम् तेनोत्कीर्त्तनपर्य्यवसितस्तुधातुधात्वर्थस्यान्तर्भावितकर्मकतया नाकर्मकत्वप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

णास्तत्र तत्रैदमित्थ्यावगाहिन्योबुद्धयोऽनालोचितसाधनादिविशुद्धयोऽपि न द्राग्विषापबाध्यन्ते इत्युपलब्धं बहुलं लोके । ततश्चोपदर्शितस्य गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्रम्भः श्रद्धेतिलक्षणस्य तत्साधारण्यमनिवार्य्यमेव । नहि तादृश्योऽबाधिता बुद्धयो यथोक्तमेदमित्थ्यं नैव गोचरयन्तीति शक्यमुपपादयितुं, नच तद्गोचरतायाममीषां किंचिदपि वैलक्षण्यमीक्षामहे । नवा गुर्वाद्यभिप्रेतार्थगोचरबुद्धिबाधौदासीन्यादन्यः कश्चिद्विश्रम्भपदार्थः प्रमाणवृत्तिमध्यास्ते । तथाचैवंविधबोधबाधनिवृत्तिपर्य्यवसन्न चौदासीन्ये तल्लक्षणमतिव्याप्तमेवेति । अत्रच शापपदं लौकिकालौकिकसाधारणदुःखमात्रपरम् । तेन गुरोः स्वत एव सामर्थ्ये दण्डनिपातनादिभयस्यापि संग्रहः । एवं नास्तिकत्वापवादेन्यप्युपलक्षणम् । नातोवेदबाह्यत्वाभिशंसनादिनिबन्धनराजदण्डादेरपिवासंग्रहः । प्रसह्य पदोपसन्धानाच्च कृतानादरस्यापि क्वचिच्चिरभिनिवेशं पूर्वोक्तलक्षणमौदासीन्यं प्रसिद्धवत् प्रत्याय्य तस्यालक्ष्यत्वमेव प्रकटीकृतमिति ध्येयम् ॥ ६१ ॥

शंकितामतिव्याप्तिमुद्धर्त्तुकामोलक्ष्यालक्ष्ययोः स्वरूपं विभजते-येत्यादिना-

मं-विवरणम्-या भयादुपरतिर्मतिबाधात्तामसः स, हृदयस्य हि दीनः ।

वृत्तिभेद उदितो, न विबोधात्, श्रद्धया कथमसौ ग्रहणार्हः ॥६२॥

मतिबाधात् गुरुवेदान्तवाक्योत्थबुद्धेर्बोधाद्बाधनात् "नेदमित्थंभूत"मित्यापादनादसमीचीनत्वप्रदर्शनात्मकस्वव्यापारादिति यावत् । भयात् हेतोर्या उपरतिर्निवृत्तिरौदासीन्यम्, हृदयस्यान्तःकरणस्य तामसः तमोऽभिभवकृतः वृत्तिभेदः परिणामविशेषः सः, तत्र हेतुमाह—हीति, यस्मादित्यर्थः । स वृत्तिभेदः दीनः कार्पण्यरूपः, चित्तप्रसादविरोधी संकोचलक्षणः; अतएव विबोधात् भूयोऽनुसन्धानजात् विशेषदर्शनात् न उदितः नोत्पन्नः । सुतरामसौ श्रद्धया प्रसादपदपर्य्यवसन्नया तत्संज्ञया कथं ग्रहणार्हः? ग्रहणार्ह एव नेति काकुः । भयादिजनिता हि चित्तवृत्तिः स्वभावप्रसृतमपि सत्त्वं चित्तस्याभिभूय दैन्यरूपेणाविर्भवन्ती संकोचयन्तीव स्रोतोमुखमनध्यवसायपरिपालनलक्षणं मूढमूढं स्वसन्तानमेवानुभावयन्ती सर्वथाऽध्यवसायक्षमं प्रसादमन्तःकरणे समासादयितुं नोत्सहते तमस एव तदानीं समुद्रेकात् । क्रमविकाशस्तु पुनः स तादृशः प्रत्ययप्रचयजन्मा सत्त्वोत्कर्षः समीचीनप्रत्ययलक्षणं फलमविरलीकुर्वन्नेव संप्रत्ययपदवेदनीयश्रद्धापदार्थशरीरमुद्भावयतीति कुतस्तरान्तयोरतितमां विविक्तछाययोः संकरगन्ध इति भावः ॥ ६२ ॥

दर्शितामतिव्याप्तिं संग्राह्यप्रतिक्षिप्तव्ययोः स्वरूपभेदोपपादनेनापोह्ये-दानीं कारणभेदफलभेदाभ्यामप्यपाकरोति । औदासीन्यमित्यादिना, अदः एतत् भयादिप्रयुक्तमित्यर्थः । औदासीन्यम्, अपवाधनाऽप्रवृत्तिः । नायं युक्तवादी, नेदमाप्तवचनम्, इति स्वरूपतो गुरुवेदान्तवाक्ययोः, "नायमर्थ एवंविधः, नैषा बुद्धिर्यथार्था", इत्यादितदुक्तार्थतद्बुद्ध्योर्वा बाधनोपरम इति यावत् ।

(क्रमशः)

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तसीतारामन्यायाचार्य्य-शिरोमणिमहोदयस्य संक्षिप्तजीवनवृत्तम् ।

वङ्गाब्दाः १३२६

प्रथमतोऽस्य पितृवंशपरिचयः ।

१। स्रष्टा जगत् सृजति यः, खलु तस्य वंश्यः शाण्डिल्यनामक ऋषिः प्रवरो मुनीनाम् ।
तद्वंशसम्भव उदीरितनाम-भट्टनारायणः स य इहाटति कान्यकुब्जात् ॥

२। तर्कालङ्कार इत्याख्यगोपीनाथोऽस्य वंशजः ।
विद्यादिग्विजयी दण्डी जितो येन नृपान्तिके ॥

३। अयमेव महाप्राज्ञः प्रार्थितो वसुवंशजैः ।
नदीयातः समागत्य वर्द्धमाने कृताश्रयः ॥

४। तद्वंशरत्नाकरतः समुत्थितो नवीनचन्द्राभिध-नूत्न चन्द्रमाः ।
तदङ्गजाताः सुविशुद्धबुद्धयश्चत्वार एष्वेष बुधो हि मध्यमः ॥

तथाहि—

५। शिवरामः स्थितो ज्यायान् सीतारामस्तु मध्यमः ।
तृतीयो घनरामोऽत्र रघुरामश्चतुर्थकः ॥

अथास्य मातामहवंशपरिचयः ।

६। विधातुः प्रथमः पुत्रो मरीचिरिति विश्रुतः ।
मारीचः कश्यपो नाम यस्माज्जाताः सुरासुराः ॥
तद्वंशरत्नखनितोऽजनि नाम दक्षो, दक्षप्रजापतिरिवैष कृतौ च दक्षः ।
तत् कान्यकुब्जत इहातिसमादरेणानीतः स वङ्गपतिना सुतकामिनेति ।

७। जयाह जन्म तद्वंशे वट्टश्रीमधुसूदनः ।
यद्ग्रन्था भुवि विख्याताः स्मृतिज्योतिषशास्त्रयोः ॥

८ । पञ्चाननोऽस्य वंशीयः पञ्चानन इवापरः ।
संगीतरस-विज्ञोऽपि विद्यासागर-पारगः ॥

९ । तस्यात्मजा सर्व्वसुलक्षणा श्रीनिस्तारिणी मूर्त्तिमती क्षमेव ।
तद्गर्भजातोऽयमुदारचेष्टो गुणैरिदानीं परिचीयते यः ॥

१० । सीतारामः सुविमलमतिः सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता
सर्व्वांल्लोकान् सुखयतितरां यत्कवित्वं सुधेव ।
यो विख्यातो भुवि निजगुणैः सर्व्वदा हृष्टचेताः
सार्द्धं सर्व्वैः मिलति शिशुभिः सैव मिष्टस्वभावः ॥

११ । सीतारामस्य तनयः श्रीमान् कुमारकेशवः ।
नाम्ना स ऋभुरामोऽपि शिक्षितो बहुसद्गुणः ॥

१२ । श्रीअपर्णाकुमारीति सुताप्येकास्य विद्यते ।
तस्या अपि सुतश्चैकः श्रीनारायणसंज्ञकः ॥

१३ । जामाता श्रीहेमचन्द्र उच्चान्तःकरणो महान् ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो मुखोपाध्यायवंशजः ॥

१४ । घनरामोऽनुजः श्रीमान् सुमतिः सुकृती कृती ।
ज्येष्ठस्य पुत्रः सद्बुद्धिर्महाराज इति श्रुतः ॥

अथास्य वयःपरिचयः ॥

१५ । व्योमादितिस्वविधुसम्मित वङ्गजाब्दे कुम्भं गते तिमिरहारिणि सप्तमेऽह्नि ।
आर्द्राश्रितं मिथुनराशिमिते सुधांशौ वारे शुभे सुरगुरौ बुध एष जातः ॥

अथास्य विद्यापरिचयः ।

१६ । प्रारभ्य पञ्चमे वर्षे पञ्चविंशे समापितम् ।
पठनं शब्दशास्त्राणां दर्शनानाञ्च सूरिणा ॥

१७ । शब्दशास्त्रं पितुः पद्मां दर्शनान्यन्यतोऽपि च ।
अधीतवानतः शिक्षागुरवस्त्रय एव हि ॥

१८ । एको गुरुर्गुरुरिवास्य नवीनचन्द्रो भूगोर्ष्यतिर्भुवनमोहन ईरितोऽन्यः ।
वेदान्तशास्त्र तत्रावपि कर्णधारः स्वामी जितेन्द्रियचयोऽस्य च बालरामः ॥

१९ । तेन मेने गुरुत्वेन पुनः काश्यामितेन तु ।
पूज्यपादः श्रीविशुद्धानन्दस्वामी जगद्गुरुः ॥

२० । भूरिप्रश्नसमुत्तीर्णः परीक्षात्रयतो ह्यसौ ।
तेनोपाधित्रयं लब्धं कृतिना तेन दुर्लभम् ॥

तेन हि—

तर्कतीर्थस्तर्करत्नो न्यायाचार्य्यशिरोमणिः ।
भट्टाचार्य्यश्चाभिहितो वन्द्योपाध्यायवंशजः ।

२१ । प्रायः प्रसिद्धान्यखिलानि शास्त्राण्यैक्षिष्ट विज्ञानबलेन विप्रः ।
यद्य यद्धि शास्त्रं ननु तेन दृष्टं प्रायेण सर्व्वत्र कृतापि टीका ॥

क्रमशः

तमाकुतत्त्वम् ।

('एडुकेशन गेजेट'- नामक पत्रिकात उद्धृतम्)

मघोनः सभायां महेशस्य प्रश्नः, कलौ कः पदार्थो जनानां मनोज्ञः ।
चतुर्भिर्मुखाब्जैरवादीद् विधाता, तमाकुस्तमाकुस्तमाकुस्तमाकुः ॥

अथ यन्त्रनिरूपणम्—

ब्रह्मा ऽदात् स्वकमण्डलुं पशुपतिर्धुस्तूरपुष्पं ददौ
कंसारिर्मुरलीञ्च वह्निवरुणौ तत्रावतीर्णौ स्वयम् ।
देवर्षिः खलु नारदस्त्रिजगतां कल्याणकामी मुहु-
र्लोकानां सुख-सङ्गमे हरिहरि ब्रह्माक्षरं गायति ॥

अथ रूपभेदः—

तमाकुस्त्रिरूपी गुड़ाकुश्च दोक्ता ऽथ नस्यं त्वशिष्टैर्वधूभि र्विशिष्टैः ।
सुसेव्यो विख्याद्या समाकृष्णमेवं जगत्यां जयो वर्त्तते ताम्रकूटैः ॥

अथ ध्यानम्—

ध्यायेन्नित्यं 'चिलीमं' तिमिर-गिरि-निभं चाहनैचावृतसम् ।
श्रीमज्ज्वालोज्ज्वलाङ्गं निखिल-भयहरं चैकवक्त्रं द्विनेत्रम् ॥

अथ मन्त्रः—

हुं हुक्कां कां कृष्णवर्णां गां गड़रवां हां हुक्कायै नमः ।

अथ दानफलं—

ताम्रकूटं महद् द्रव्यं श्रद्धया दीयते यदि ।
अश्वमेधफलं तस्य टाने टाने भविष्यति ॥

अथ प्रत्याख्यान-फलम्—

ताम्रकूटं न भुंक्ते यः शृगालत्वं गतो नरः ।
गृहं त्यक्त्वा वनं गत्वा हुक्का हुक्केति गायति ॥

ग्रन्थ-पत्रिका-सन्दर्भादीनां- प्राप्तिस्वीकारः समालोचनम् ।

स्वीक्रियतेऽस्माभिरेतासामधोलिखितानामनवद्यानां सुललित–प्रबन्धनिचयपुष्टकलेवराणां ग्रन्थ-पत्रिकाणामधिगमः । याचामहे च एतासां सम्पादक-प्रमुखात् कार्य्यदर्शिनः सततं निरामयम् । आङ्गलभाषामय–ग्रन्थपत्रिकादीनां प्राप्तिस्वीकारः आङ्गलपरिशिष्टे द्रष्टव्यः । सं॰ भा॰ सम्पादकाः:–

१६–आर्य्यप्रभा–संस्कृतमासिकपत्रिका । सम्पादकः–श्रीकुञ्जविहारी तर्कसिद्धान्त–काव्यतीर्थः । सहकारीसम्पादकः–श्रीनगेन्द्रनाथ सिद्धान्तरत्नः । अस्य अग्रिमवार्षिकमूल्यं सार्द्धैकरूप्यकम् । प्रतिखण्डमानकत्रयम् । प्राप्तिस्थानम् वेडेबिलतोरा मानभूम ।

२०–मञ्जुभाषिणी-संस्कृतसाप्ताहिकसमाचारपत्रिका । प्रतिशुक्रवारं प्रकाश्यते । सम्पादकाः–श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षानन्ताचार्य्याः । वार्षिकमस्या अग्रिममूल्यं रूप्यकत्रयम् । प्राप्तिस्थानं काञ्चीनगरं मद्रदेशान्तर्गतम् ।

२१–संस्कृतसाहित्यपरिषत् पत्रम्–संस्कृतपरिषदो मासिकं मुखपत्रम् । सम्पादकः–श्रीदुर्गाचरण सांख्यवेदान्ततीर्थः । सहकारिसम्पादकौ–श्रीकालीपदतर्काचार्य्यः । श्रीसुरेन्द्रनाथमजुमदारशास्त्री च । वार्षिकमूल्यं रूप्यकत्रयम् । प्रतिखण्डमूल्यमानकचतुष्टयम् । प्राप्तिस्थानम्–कलिकातानगर्य्यां श्यामबाजार'ब्रीजरोडस्थं संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनम् ।

२२–अमृतभारती–प्रतिपक्षं प्रकाश्यमाना संस्कृतपत्रिका । वर्षस्यैकस्य मूल्यमस्या रूप्यकद्वयं, मासषट्कस्य मूल्यम्–एकरूप्यकम् । प्राप्तिस्थानम् त्रिप्पुनिथोर–कोचिनराज्ये ।

२३–विद्योदयः–संस्कृतमासिकपत्रम् । सम्पादकौ श्रीभवविभूति विद्याभूषणः एम्. ए., श्रीभवभूति विद्यारत्नश्च । वार्षिकमूल्यम् छात्राणामसमर्थानां* पक्षे सपादैकरूप्यकम् । तदन्येषान्तु रूप्यकद्वयम् । प्राप्तिस्थानम्–विद्योदयकार्य्यालयः, भाटपाड़ा, २४ परगणा ।

२४–ब्राह्मण-समाजः–बङ्गभाषामयं मासिकपत्रम् । सम्पादकाः–श्रीयुक्तभवभूतिविद्याभूषणः, श्रीयुक्तवसन्तकुमारतर्कनिधिः, कुमारश्रीयुक्त पञ्चाननमुखोपाध्यायवाहादुरः, कुमारश्रीयुक्तशरणचन्द्र सिंहशर्म्मा एम्, ए, वाहादुरश्च । वार्षिकमूल्यमस्य रूप्य-

कद्वयं, प्रतिखण्डमाणक-चतुष्टयम् । प्राप्तिस्थानम्—कलिकातामहानगर्य्यां ८७ नं आमहार्ष्ट ष्ट्रीट् स्थितभवनम् ।

२५—**प्रतिभा**—ढाका-साहित्यपरिषच्चालिता बङ्गभाषामयी मासिक पत्रिका । सम्पादकः—अध्यापकश्रीअनुकूलचन्द्रसरकारः, एम्, ए, पि, एइच्, डि, एफ्, सी, एस् । वार्षिकमूल्यम् २।=) । प्राप्तिस्थानम्—प्रतिभा-कार्य्यालयः, ढाका ।

२६—**साहित्यपरिषत्पत्रिका**—बङ्गभाषामयी त्रैमासिकपत्रिका । पत्रिका-ध्यक्षः—श्रीखगेन्द्रनाथमित्रः एम्, ए । प्राप्तिस्थानम्—कलिकातानगर्य्यां २४३।१ अपार सार्कुलार रोडस्थित बङ्गीय-साहित्यपरिषत्मन्दिरम् । अस्याः प्रतिसंख्याया मूल्यम्—द्वादशानकाः ।

२७—**श्रीश्रीनित्यधर्म्मः**—सर्व्वधर्म्म—समन्वयो वा, बङ्गभाषामय मासिक—पत्रम् । वार्षिकमूल्यम् रूप्यकद्वयम्, प्रतिसंख्या—मूल्यम् आनकचतुष्टयम् । प्राप्तिस्थानम्—कालीघट्टस्थ—महानिर्व्वाणमठम् कलिकाता, २६ नं० मनोहरपुकुर—रोड ।

२८—**ऋग्वेदसंहिता**-संस्कृतभाषामयी, ब्राह्मणग्रन्थधृतव्याख्यया वेदाचार्य्यया-स्ककृतनिर्व्वचनैः शङ्करवटसायनमहीधरदयानन्दसरस्वतीकृतभाष्यैः श्रीउमेशचन्द्रविद्यारत्नकृतया टीकया च समलङ्कृता । ढाकान्तर्गतनारायणवास्तव्यवदान्यवररायश्रीयुक्तपार्व्वतीशङ्करचतुर्धुरीणमहाशयस्य व्ययेन मुद्रिता संख्येयम् । प्रत्येकखण्डस्य मूल्यम् रौप्यैकमात्रम् ।

२९—**ऋग्वेदसंहिता**—द्वितीयभागः तृतीयसंख्या च, श्रीउमेशचन्द्रविद्यारत्नेन सटीकानुवादं सम्पादिता । कलिकाताराजधान्यां ६७, संख्यक शिमूलियावीथिकासंस्थात् सारस्वतगेहात् श्रीआशुतोषदासेन प्रकाशिता । मूल्यम् प्रतिभागस्य—रूप्यकमेकम् ।

३०—**वैराग्यशतकम्**—संस्कृतपद्यमयं बङ्गानुवादसहितञ्च । भर्त्तृहरिकृतमिदं श्रीपूर्णचन्द्रकाव्यरत्नेन सम्पादितम् । श्रीहरिदासचट्टोपाध्यायेन प्रकाशितम् मूल्यम्—द्वादशाणकानि ।

३१—**उद्भटसागरः**—प्रथम-द्वितीय-तृतीय-प्रवाह-समन्वितः । उद्भटसागर—श्रीपूर्णचन्द्रकविभूषणेन सङ्कलितः । सानुवादश्लोकात्मकः । मूल्यम्—रौप्यकद्वयम् ।

३२-स्तवसमुद्रः-प्रथमप्रवाहः, श्रीपूर्णचन्द्रकविरत्नेन सम्पादितः। श्रीहरिदासचट्टोपाध्यायेन प्रकाशितः। सानुवादसंस्कृतश्लोकात्मकः। मूल्यम्-रौप्यकद्वयम्।

३३-मोहमुद्गरः मोहकुठारश्च-श्रीमद्भगवत्पादशङ्कराचार्य्यविरचितः। श्रीपूर्णचन्द्रकाव्यरत्नेन सगृहीतः अनूदितश्च। मूल्यम्-आणकचतुष्टयम्।

३४-प्रश्नोत्तरमणिरत्नमाला, प्रश्नोत्तररत्नमाला, प्रश्नोत्तररत्नमालिका च-कविभूषणश्रीपूर्णचन्द्रकाव्यरत्नेन संगृहीता अनूदिताश्च। मूल्यम्-षष्ठाणकानि।

३५-भूदेवचरितम्-स्वर्गीयमहेशचन्द्रतर्कचूड़ामणिप्रणीतम्। श्रीकुमारदेवमुखोपाध्यायेन प्रकाशितम्। संस्कृतपद्यनिबद्धमिदं चतुर्विंशतिसर्गात्मकम्। मूल्यम्-सार्द्धरूप्यकम्।

३६-अधिकरणरत्नमाला-परमार्थदर्शनीया सवार्त्तिका। श्रीयुक्तपण्डितरामावतारशर्म्मणा प्रणीता प्रकाशिता च। संस्कृतगद्यपद्यमयीयं षष्टाध्यायेन समाप्ता। मूल्यमेकरूप्यकम्।

३७-संक्षिप्तरामायणम्-संस्कृतसरलश्लोकात्मकमिदं सप्तकाण्डेन परिसमाप्तम्। श्रीप्रफुल्लकृष्णेण विरचितम्। मूल्यम्-आणकचतुष्टयम्।

३८-चित्रकाव्यम्-श्रीपतिठाकुरविरचितम्। श्रीमदिन्द्रमोहनठाकुरेण सम्पादितं प्रकाशितञ्च। सटीकसंस्कृतपद्यमयस्यास्य मूल्यम्-अष्टाणकानि। प्राप्तिस्थानम्-माणिक्यहारदेवमन्दिरम्। शक्तिपुर, मुर्शिदावाद।

३९-मानवेर आदिजन्मभूमि, वा प्रत्नतत्त्ववारिधिः-तृतीयभागः। ऋग्वेदव्याख्यानुवादकारकेण श्रीउमेशचन्द्रविद्यारत्नेन प्रकाशितः। कलिकातानगर्यां ३२ संख्यकशिमला'स्ट्रीट'स्थित-सारस्वतगेहात् श्रीआशुतोषदासेन प्रकाशितः। संस्कृतबङ्गभाषालंकृताया अस्याः मूल्यम्-सार्द्धरौप्यकद्वयम्।

पादकत्वाच्च। अतः सुखादिमत्त्वमेवोत्तमत्त्वादिकम्। किञ्च घटरूपमितिप्रत्ययवत् स्त्रीसुखं चन्दनसुखमित्यादिप्रत्ययादपि विषये सुखाद्युचितम्। अधिकन्तु भाष्ये द्रष्टव्यम्। तदेवं प्रकृतिर्निरूपिता। (फ)

करणयोरेकत्र समावेशः, सच भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः, तथाहि, भूतत्वं विहाय मनसि मूर्त्तत्वं विद्यते, तथा मूर्त्तत्वं विहाय गगने भूतत्वं विद्यते, ततश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोः भूतत्वमूर्त्तत्वयोः पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात् न तयोः जातित्वम्। एवमुत्तमत्वं नीलत्वादिकं विहाय तदत्यन्ताभावाधिकरणे रसादौ वर्त्तते, तथा नीलत्वम् उत्तमत्वादिकं विहाय तदत्यन्ताभावाधिकरणेऽधमे नीलादौ वर्त्तते, उत्तमनीलादौ च उभयोः नीलत्वोत्तमत्वयोः समावेशोऽस्ति, अतः तयोः न जातित्वम्, तस्मात् रूपादिनिष्ठोत्तमत्वादिजातीनां सांकर्य्यदोषेण बाधितत्वात् न सुखादिहेतुताऽङ्गीकर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः। साङ्कर्य्यस्य जातिबाधकत्वमनङ्गीकुर्वतः प्रत्याह,—"कालादिभेदैरि"ति। दृश्यते हि एकमेव कामिनीरूपादिकं कदाचित् कस्यचित् सुखजनकं, तदेव अन्यदा दुःखजनकमिति, तत्र यदि उत्तमत्वादिजातिः सुखजनिकेत्युच्यते तदा सर्वदा सर्वस्य सुखोत्पत्तिप्रसङ्गः दुर्वारः, अतो रूपादौ नोत्तमत्वादिः जातिः सुखादिजनकतया शक्याङ्गीकारेति भावः।

उत्तमत्वादीनां सुखाद्यात्मकत्वम् द्वितीयविकल्पोक्तमङ्गीकरोति,—"अतः" इति। "अतः"=उत्तमत्वादीनां जातिरूपत्वासम्भवादि। "सुखादिमत्त्वम्"=सुखादि। उत्तमत्वं न सुखादेरतिरिच्यत इत्यर्थः, अतः सिद्धं यद् उत्तमत्वादिकं सुखादिहेतुतया इष्यते भवता तत् सुखादिस्वरूपमेव नान्यत्। अनया युक्त्या अपरितुष्यतः स्वात्मानुभवं प्रमाणयति "किञ्चेति"। घटरूपमित्यनुभवात् यथा घटे रूपसिद्धिः तथा स्त्रीसुखमित्यनुभवात् स्त्र्यादौ विषये सुखादिकं सिध्यतीत्यर्थः। एतेनापि अपरितुष्यतः भाष्याद्युक्तयुक्तिदर्शनार्थमुपदिशति "अधिकन्त्वि" ति। "भाष्ये"=सांख्यप्रवचनभाष्ये, ब्रह्ममीमांसाव्याख्यानात्मके विज्ञानामृताख्ये भाष्ये चेत्यर्थः। अधिकं दिदृक्षूणां कौतूहलविनिवृत्तये प्रवचनभाष्यमुद्ध्रियते,

महत्तत्त्वं निरूप्यते। प्रकृतेः सकाशाद् बुद्ध्याख्यं महत्तत्त्वं जायते, तस्य धर्म्मादिरूपप्रकृष्टगुणयोगान् महत्-सञ्ज्ञा, तदेव च लक्षणम्। महान् बुद्धिः प्रज्ञेत्यादयश्च तस्य पर्य्याया:।

यथा,—ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति "अहं सुखी" इत्याद्येवानुभवात, तत्कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्य्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्म्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृति-प्रामाण्याच्च। किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपा-दानत्वं कल्प्यते, तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वय-कल्पनागौरवात्। अपि च अन्योन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुष-साधारणस्थिरसुखसिद्धिः। तत्सुखग्रहणाय अस्मन्नये वृत्तिनियमादिकल्पना-गौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम्। अन्यथा प्रत्यभिज्ञया अवयव्यसिद्धिप्रसङ्गात्, तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति, विषयेऽपि सुखादिकञ्च मार्कण्डेये प्रोक्तम्,—"तत्सन्तु चेतस्यथवापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्र॥" इति। अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयक-स्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति। शब्दादिषु च सुखाद्यात्मकताव्यवहारः एकार्थता-समवायात्, अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः, विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रग्राह्यत्वं फलबलात्। यत्तु विषयासंप्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म्म आत्मसुखमुच्यत" इति। प्रकृतिनिरूपणमुप-संहरति "तदेवमि"ति। (फ)

महत्तत्त्वनिरूपणं प्रतिजानीते "महत्तत्त्वमि"ति। महत्तत्त्वस्य उपादान-कारणमाह,—"प्रकृतेरि"ति। तस्य "महान्" इति संज्ञाया बीजं तल्लक्षणं चाह,—"तस्ये"ति। "धर्म्मादौ"ति आदिशब्देन ज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यधर्म्माणां, व्यष्टौ अधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याणां च ग्रहणम्। "तदेव" = प्रकृष्टधर्म्मादिमत्त्वमेव, एतच्च व्युत्पत्तिनिमित्तमुक्तम्, वस्तुतस्तु अध्यवसाय एव महतः लक्षणम्। महतः पर्य्यायान् दर्शयति,—"महान् बुद्धिरि"ति।

तथा चोक्तमनुगीतायाम्,—

महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्य्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा धृतिः स्मृतिः ॥
पर्य्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ।
सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ॥
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ।
ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ॥

अत्र महाभारतीयमनुगीतावाक्यं प्रमाणयति,—"तथा चोक्तमि"ति । तद्वाक्यमुदाहरति "महानात्मे"ति समष्टिमहत्तत्त्वस्य वाचकाः शब्दा उच्यन्ते,—"महानात्मे"त्यादिभिः । अस्य सर्वव्यापकत्वमुच्यते "सर्वत" इत्यादिभिः । अस्य ऐश्वर्य्यमत्तां दर्शयति "अणिमे"त्यादिभिः । "अणिमा"दिशब्दैः तत्तदैश्वर्य्यमत्त्वमुच्यते । तत्र "अणिमा"=अणुभावः, यतः शिलामपि प्रविशति । "लघिमा"=लघुभावः, यतः सूर्य्यमरीचीन् आलम्ब्य सूर्य्यलोकं याति । "प्राप्तिः"=अङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रम् । एषु भावनिर्देशस्तु धर्म्मधर्म्म्यभेदादिति स्वयमेव वक्ष्यति । "ईशानः"=ऐश्वर्य्यवान् । एतेन सर्वाण्येव ऐश्वर्य्याणि उक्तानि, पूर्वेषां तु उपलक्षणविधया प्रदर्शनम् । पूर्वपूर्वसर्गेषु उपासनाद्यात्मकज्ञानद्वारेण करणवर्गेण सहैव सायुज्यमुक्तिं प्राप्तानां जीवानां महत्तत्त्वस्वरूपताप्राप्तिरुच्यते "ज्ञानवन्तश्चे"त्यादिना । एकस्यैव महत्तत्त्वस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वं कथमुच्यते इत्याशङ्क्य एकस्यैवास्य सत्त्वरजस्तमोरूपांशात्मकैरुपाधिभेदैर्ब्रह्मादिसंज्ञाभेदः, अंशिरूपैकत्वविवक्षया एकत्वमिति समाधानमाह,—"अत्रे"ति । "अत्र"=महत्तत्त्वे । "सत्त्वाद्यंशत्रयेण"=सत्त्वरजस्तमोरूपैः अंशैः । "तदविवेकेन"=सत्त्वाद्यविभागेन अंशिरूपेणेत्यर्थः । अत्र विष्णुपुराणवाक्यं प्रमाणयति,—"तदुक्तमि"ति । तद्वचनमुदाहरति,—"सात्त्विक" इति । मत्स्यपुराणवाक्यमुपन्यस्यति,—"मात्स्ये चे"ति । तद्वाक्यमुदाहरति,—"सविकारादि"ति । "सविकारात्"=गुणक्षोभ-

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ॥ इति।

अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महतो देवतात्रयोपाधित्वात् तद्विवेकेन ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम् । तदुक्तं विष्णौ,—

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् । इति ।

मात्स्ये च,---

सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वमजायत ।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।
एका मूर्त्तिस्त्रयो देवाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ इति ।

अणिमेत्यादिभावनिर्द्देशो धर्म्माधर्म्माभेदात् । ब्रह्मशङ्करापेक्षयाप्यादौ विष्णुरूपेणैव महानाविर्भवतीति विष्णुरेवेत्युद्दिष्टेनोक्तम् । इदमेव महत्तत्त्वमंशतोरजस्तमःसम्भेदेन परिणतं सद्

विशिष्टात् । "क्षुभ्यमाणेभ्यो गुणेभ्यः" = आदिपुरुषसम्बन्धात् सक्रियेभ्यः गुणेभ्यः, भिक्षुसिद्धान्ते बुद्धराद्युपादानसत्त्वादिगुणानां परिच्छिन्नतया तत्र सृष्टिप्रयोजकक्रियाङ्गीकारात्, प्रकृतेः निष्क्रियत्वं तु अध्यवसायादिरूपक्रियाराहित्यमित्युक्तम् प्राक् । "त्रयो देवाः" = ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपाः । एतासां तिसृणां देवतानां सत्त्वाद्युपाधिभेदविवक्षायां भेदम्, अंशिरूपेण उपाधेरेकत्वादेकत्वञ्चाह,—"एका मूर्त्तिरि"ति, बुद्ध्याख्यं समष्टिमहत्तत्त्वं हि त्रिगुणात्मकम् एकमेव ; तच्च सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां सूक्ष्मशरीरं भवति इत्येकमूर्त्तिरुच्यते । स्वयमेव पुराणवाक्यानि व्याचष्टे "अणिमे"त्यादि । "विष्णुरेवादिसर्गेष्विति" वाक्यं व्याचष्टे,—"ब्रह्मशङ्करापेक्षये"ति । समष्टिरूपमहत्तत्त्वस्वरूपमुक्त्वा व्यष्टिमहत्तत्त्वमाह,—"इदमेवे"ति । तत्र प्रमाणभूतं सांख्यसूत्रमुदाहरति,—"महदुपरागाद्

व्यष्टिजीवानामुपाधिरधर्म्मादियुक्तं क्षुद्रमपि भवति "महदुपरागाद् विपरीतमि"ति सांख्यसूत्रात् । महत्तत्त्वस्य प्राधान्येनाऽसाधारण्येन चाध्यवसायो वृत्तिः । महदहङ्कारमनस्वितयात्मकस्यान्तःकरणस्य महत्तत्त्वं बीजावस्थेति ॥ अत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारः इत्यादिसृष्टिक्रमे शास्त्रमेव प्रमाणम् । अनुमानेन सामान्यतः कार्य्याणां सकारणकत्वमात्रसिद्धेः,

---

विपरीतमि"ति । महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागात्, विपरीतं क्षुद्रम् अधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्यधर्म्मकमपि भवतीत्यर्थः । महत्तत्त्वस्यासाधारणधर्म्ममाह,—"महत्तत्त्वस्ये"ति । "प्राधान्येन" = श्रेष्ठत्वेन । "असाधारण्येन" = स्वजातीयविजातीयव्यावर्त्तकतया । "अध्यवसायः" = निश्चयरूपबुद्धिपरिणामः । अन्तःकरणातिरिक्ततया प्रमाणसिद्धत्वाभावेन अस्य अन्तःकरणबीजावस्थारूपतां दर्शयति, "महदि"ति । महदादिसृष्टिक्रमे प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरत्वाभावात् शास्त्रं प्रमाणयति,—"अत्रे"ति । "शास्त्रमेवे"त्येवकारेण प्रत्यक्षानुमानयोः व्यावृत्तिः । सृष्टिक्रमे प्रत्यक्षस्य कथमपि सम्भावनाया विरहात् तद्गोचरतामनिषिध्य कथञ्चित् सम्भवद्विषयकमनुमानं प्रतिषेधति "अनुमानेने"ति । सृष्टिक्रमे अनुमानादेरविषयत्वे प्रकृतिमहदादिसाधकानुमानस्य निर्विषयतापत्तिरित्याशङ्क्य तस्य विषयं दर्शयति,—"सामान्यतः"इति । "सामान्यतः" = कार्य्यकारणत्वादिसामान्यधर्म्मपुरस्कारेण । "कार्य्याणां" = महाभूतादीनाम् । "सकारणकत्वमात्रसिद्धेः" = केवलकारणवत्त्वस्यैव साधनात्, न तु आदौ कस्मात् कारणात् किं कार्य्यम् उत्पन्नमिति क्रमस्यापि । महदादिकार्य्यकारणभावे प्रोक्तमनुमानं सामान्यरूपेण तेषां केवलं कार्य्यकारणभावमवगमय्य क्षीणमिति न ततो विशेषावधारणसम्भव इति भावः । सृष्टिक्रमे सन्देहमाह,—"भूतादिक्रमो वा अन्तःकरणादिक्रमो वा इति" = आदौ भूतानां सृष्टिः बुद्ध्याद्यन्तःकरणानां वा सृष्टिरिति, अनुमानात् एतयोः कोट्योरेकतरस्यावधारणं न सम्भवतीत्याह,—"एकतरावधारकमि"ति = अन्यतरपक्षस्य निश्चायकमित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह,—"स्पष्टलिङ्गाभावादि"ति । अनुमापकस्य व्यभिचारशङ्कारहित-

ननु सृष्टौ भूतादिक्रमो वाऽन्तःकरणादिक्रमोवेत्येकतरावधारकमनुमानं सम्भवति, स्पष्टलिङ्गाभावात् । श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतं यथाकथञ्चिल्लिङ्गं तु महदादिक्रमेऽस्तीति भाष्येऽस्माभिः प्रदर्शितम् । महत्तत्त्वं निरूपितम् । (ब)

अहङ्कारो निरूप्यते । महत्तत्त्वादहङ्कार उत्पद्यते, अङ्कुरात् शाखावत् । तस्य चाभिमानवृत्तिकत्वादहङ्कारसंज्ञा कुम्भकारसञ्ज्ञावत् । तदेव लक्षणम् । तस्य च पर्य्यायाः कौर्म्मे प्रोक्ताः,---

---

हेतोरभावात् । अस्य शास्त्रस्य मननशास्त्रत्वेन श्रुत्यनुगृहीततर्कोऽप्यत्र दर्शनीय इत्याह,—"श्रुत्यनुगृहीतमि"ति । तदनुमानं तु प्रवचनभाष्ये द्रष्टव्यमित्याह,—"भाष्येऽस्माभिरि"ति । तदत्र संक्षेपात्ततः उद्धृत्य प्रदर्श्यते,—तत्र पञ्चतन्मात्रानुमानं यथा,—"अपकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि स्थूलत्वात् घटपटादिवत् । अत्रानवस्थापत्त्या सूक्ष्ममादायैव साध्यं पर्य्यवस्यति, अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्य्यगुणोत्पत्तेर्बाधकव्यतिरेकेणापरिहार्य्यत्वं, श्रुतिस्मृतयश्चे"ति । अहंकारानुमानं यथा,—"तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्य्यद्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथापुरुषादिरि"ति । बुद्ध्यनुमानं यथा "अहंकारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्य्यद्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथापुरुषादिरि"ति । प्रकृत्यनुमानं तु अत्रैव पूर्वमुक्तं ग्रन्थकृता । एतैरनुमानैः प्रकृतेरन्तःकरणादिक्रमेण भूतसृष्टिरिति क्रमोऽपि अवगतः । महत्तत्त्वनिरूपणमुपसंहरति "महत्तत्त्वमि"ति । (ब)

अहंकारनिरूपणं प्रतिजानीते "अहंकार" इति । अहंकाररूपकार्य्यस्य कारणं दर्शयति "महत्तत्त्वमि"ति । अत्र दृष्टान्तमाह,—"अङ्कुरादिति",=अस्फुटरूपाद् अङ्कुरात् स्फुटरूपा शाखेवेत्यर्थः । तस्य लक्षणं सञ्ज्ञाबीजं चाह,—"तस्य चे"ति । "अभिमानः"=अस्मदर्थगोचरा वृत्तिः । यथा कुम्भस्य कर्त्तुः कुम्भकारसंज्ञा तथाहमित्यस्मदाकाराया वृत्तेः कर्त्तुः अहंकारसंज्ञेत्यर्थः ।

अहंकारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता च संस्मृतः।
आत्मा च प्रकुलो जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ इति।

स चाहंकारस्त्रिविधतया त्रिविधकार्य्यहेतुः।
तदुक्तं कौर्म्मे,---

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः।
त्रिविधोऽयमहंकारो महतः संबभूव ह॥
तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिकाद् दश।
एकादशं मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम्।
भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेरभवन् प्रजाः॥ इति।

"तदेव" = अभिमानाख्यवृत्तिरेव। अहंकारवाचकाः शब्दा उच्यन्ते "तस्य चे"ति "कौर्म्मे" = कूर्म्मपुराणे। "कर्त्ता" = कृतिमान्। "मन्ता" = मननवान्। "प्रकुलः" = देहाभिमानी। 'देही'ति पाठेऽपि स एवार्थः। 'यतः सर्वाः प्रवृत्तय" इति = अहंकारपूर्वकत्वात् सर्वासां प्रवृत्तीनां, तस्मात् सर्वाः प्रवृत्तयः भवन्तीत्यर्थः। सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकतया अहङ्कारस्य, त्रयाणां गुणानामुद्भवानुद्भवद्वारेण त्रिविधकार्य्यहेतुत्वं दर्शयति,—"स चे"ति।

तत्र कूर्म्मपुराणवाक्यं प्रमाणयति,—"तदुक्तमि"ति। स्वयमेव पुराणवाक्यानि व्याचष्टे "वैकारिक" इति। मनसो ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियात्मकत्वे हेतुमाह,— अन्यत्रमनाः" इति। मनसः व्यासङ्गे ज्ञानेन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां, कर्मेन्द्रियाणां वागादीनां च व्यापाराभावात्, तत्संयोगे च उभयोः व्यापारदर्शनात् मनसः उभयेन्द्रियात्मकत्वं, तथा चेत्थं श्रुतिस्वरससिद्धः प्रयोगोऽवगन्तव्यः,—मनो ज्ञानेन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियकार्य्यजनकसंयोगाश्रयत्वात् श्रोत्रादिवत्। मनः कर्मेन्द्रियं कर्मेन्द्रियकार्य्यजनकसंयोगाश्रयत्वाद् वागादिवदिति। "अन्यत्रमनाः" = अन्यविषयासक्तमनस्कः, श्रवणेन्द्रियविपयेण मनःसंयोगहीनः इति यावत्, अनया श्रुत्या मनसः संयोगाभावे श्रोत्रशब्दसंयोगेऽपि शब्दज्ञानानुत्पत्तेः मनसो लिङ्गमुक्तम्। तदयं कौर्म्मवाक्यानां निष्कर्षः,—महत्तत्त्वात् समुत्पन्नः अहंकारः सात्त्विकराजस-

वैकारिकः = सात्त्विकः । तैजसो = राजसः । स्वगुणेन = इन्द्रियवृत्तिषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेण । उभयात्मकं = ज्ञानकर्म्मभयेन्द्रियात्मकम् । अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् इत्यादिश्रुत्या मनसो ज्ञानकर्म्मोभयेन्द्रियसहकारित्वसिद्धेरिति । एकादशेन्द्रियदेवाश्च,—दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः । चन्द्रश्च इति । अहंकारो निरूपितः । (भ)

इन्द्रियादीनि निरूप्यन्ते,—अहंकारादादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात् तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धजिघ्रक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादाविन्द्रियादीनां मनोवृत्तिरागादिकार्य्यत्वश्रवणात् । ततश्चाहंकारात् सङ्कल्पपूर्वकं दशेन्द्रियाणि

तामसभेदेन त्रिविधः, तत्र सात्त्विकादहंकारात् मनः, समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्य्यादिचेतनाः चक्षुरादिदेवताश्च जायन्ते, राजसादहङ्काराद् दशेन्द्रियाणि, तामसादहंकाराच्च तन्मात्राणि इति । सांख्यशास्त्रे समष्टिव्यष्टीन्द्रियाणामेकत्वविवक्षया पृथग्देवतोत्पत्तिर्नोक्ता । इयन्तु व्याख्या भिक्षुपादमतेनोक्ताः, वाचस्पतिमिश्रमते तु,—मनःसहकृतानि एकादशसंख्यकानीन्द्रियाणि सात्त्विकात्, तन्मात्राणि तामसात् अहंकारादुत्पद्यन्ते राजसाहंकारस्तु सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेण उभयविधकार्य्योत्पत्तौ कारणं, न स्वतः तस्मात् कस्यापि कार्य्यस्योत्पत्तिरिति । एकादशानामिन्द्रियाणां देवा उच्यन्ते "एकादशे"ति । अहंकारनिरूपणमुपसंहरति अहंकार इति । (भ)

इन्द्रियनिरूपणं प्रतिजानीते "इन्द्रियादीनी"ति । अहंकारकार्य्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमितीन्द्रियलक्षणमवगन्तव्यम् । अहंकारात् प्रथमतः मनस उत्पत्तिमाह,—अहंकारादि"ति । तत्र प्रमाणभूतं मोक्षधर्म्मादिवाक्यमुदाहरति "शब्दरागादि"ति । "अस्य भावितात्मनः" = अस्य हिरण्यगर्भस्य । "शब्दरागात्"

पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते। इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्य्यकारण-भावस्याभावात् क्रमनियमो नास्ति।

तत्रेन्द्रियेषु नास्त्यन्यान्तरकार्य्यकारणभावः प्रमाणा-भावात्। तन्मात्रेषु तु अस्ति। स यथा,—शब्दतन्मात्राद् वक्ष्यमाणक्रमेण स्पर्शतन्मात्रं शब्दस्पर्शोभयगुणकमेवं क्रमेणै-कैकगुणवृद्धा परतन्मात्रत्रयं पूर्वपूर्वतन्मात्रेभ्य उत्पद्यते पातञ्जलभाष्ये तन्मात्रेषु क्रमेणैकैकगुणवृद्धिवचनात्। ततश्च पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते। तत्राहंकारात् पञ्च-तन्मात्राणां तद्द्वारा भूतानां चोत्पत्तौ क्रमः, कूर्म्मविष्णुादि-पुराणेषूक्तः।

=मया अनेन इन्द्रियेण शब्दादिकं भोक्तव्यम्, इदमेव सुखसाधनमित्यादि-सङ्कल्पात्मकमनोवृत्तिरूपरागात्, आदिसर्गेषु "श्रोत्र"=श्रवणेन्द्रियं जायते। एवं रूपरागाच्चक्षु, घ्राणजिघृक्षया" =गन्धरागेण, घ्राणेन्द्रियं जायते इति तदर्थः। अस्य निकृष्टार्थमाह,—"मनोवृत्ती"ति। "ततः"=मनसः उत्पत्तेः परम्। बुद्ध्यहङ्कारमनसाम् उत्पत्तौ यथाक्रमनियमोऽस्ति, इन्द्रियतन्मात्रयो-स्तथाक्रमो नास्तीत्याह—"इन्द्रिये"ति। इन्द्रियेषु अन्योन्यं कार्य्यकारणभावो नास्तीत्याह,—"तत्रेन्द्रियेष्वि"ति। तन्मात्रेषु क्रमं दर्शयितुं प्रतिजानीते "तन्मात्रेष्वि"ति। क्रमं दर्शयति "स यथे"ति। "शब्दतन्मात्रात्"=तामसाहं-कारादुत्पन्नादित्यर्थः। "वक्ष्यमाणक्रमेण"=भूतादिस्तु विकुर्वाण इत्यादि वक्ष्यमाणक्रमेण। "परतन्मात्रत्रयं"=रूपरसगन्धतन्मात्राणि। "पातञ्जलभाष्ये"= योगदर्शनस्य महर्षिव्यासकृते भाष्ये। तथा चावधेयमेतद् भाष्यम्, "शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रम्, रूपतन्मात्रम्, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रम् चेति एकद्वित्रिचतुःपञ्च-लक्षणाः शब्दादयः पञ्च विशेषा" इति। पूर्वोक्तक्रमे प्रमाणमुपन्यस्यति "तत्रे"ति। प्रमाणभूतकूर्म्मपुराणवाक्यानि उदाहरति,—"भूतादिस्त्वि"ति। "भूतादिः" =

यथा कूर्म्मे,—

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह।
आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह।
वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥
इत्यादिक्रमेणेति। (म)

तामसोऽहंकारः। "विकुर्वाणः" = क्षोभं प्राप्तः। "शब्दमात्रं" = शब्दतन्मात्रम्। "आकाशं सुषिरं" = छिद्रात्मकमाकाशाख्यं महाभूतम्। "शब्दलक्षणम्" = शब्दगुणकम्। "आकाशस्तु विकुर्वाणः" = अहंकारसहकृतं शब्दतन्मात्रं क्षुभ्यत् सत्। "स्पर्शमात्रं" = वायुतन्मात्रम्। "तस्मात्" = आकाशाश्रितस्पर्शतन्मात्रात्। "वायुः" = वायुनामकमहाभूतम्। "तस्य" = वायोः। "स्पर्शोगुणः = वायोः शब्दस्पर्शौ गुणौ इत्यर्थः। परतन्मात्रत्रयसृष्टौ अपि एवं विष्णुपुराणादिवाक्यानि ज्ञातव्यानि तद् यथा,—

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत्।
ततो वायुः विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ॥
ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते।
स्पर्शमात्रं तु वै वायूरूपमात्रं समावृणोत् ॥
ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह।
सम्भवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि च।
रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत्।
विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे।
सङ्घातो जायते तस्मात् तस्य गन्धो गुणो मतः ॥ १।२।४०

तदयं निर्गलितः क्रमः,—अहंकारात् शब्दतन्मात्रस्य उत्पत्तिः, तस्य शब्दो गुणः। अहंकारानुगतात् शब्दतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणकस्य स्पर्शतन्मात्रस्य उत्पत्तिः, अहंकारशब्दतन्मात्रानुगतस्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपगुणकस्य रूप-

नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्यापि तत्त्वान्तरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वापत्त्या केवलविकृतित्वसिद्धान्तक्षतिरिति चेन्न। आकाशादीनां स्पर्शादितन्मात्रेष्वहंकारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तत्वादिति। तदेवं त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता। (य)

तत्र पञ्चभूतानि वर्ज्जयित्वाऽहंकारश्च बुद्धौ प्रविश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति वह्नेरिन्धनवदात्मनोऽभि-

---

तन्मात्रस्य, अहंकारशब्दस्पर्शतन्मात्रानुगतात् रूपतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणकस्य रसतन्मात्रस्य, अहंकारशब्दस्पर्शरूपतन्मात्रानुगतात् रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणकस्य गन्धतन्मात्रस्य उत्पत्तिः। एवं शब्दतन्मात्रात् आकाशस्य, आकाशाश्रितस्पर्शतन्मात्राद् वायोः, एवं क्रमेण वायुसमाश्रितात् रूपतन्मात्रात् तेजसः, तेजःसमाश्रिताद् रसतन्मात्रात् जलस्य, जलाश्रितगन्धतन्मात्रात् पृथिव्याः उत्पत्तिरित्यवगन्तव्यम्। उत्तरतन्मात्राणां पूर्वपूर्वभूतसमाश्रयेणैव स्वकार्य्यमहाभूतारम्भकत्वस्य पुराणेषु श्रवणात्। (म)

सांख्यशास्त्रे प्रकृतिविकृत्यादिविभाग एवमुक्तः,—प्रधानं केवलप्रकृतिः, बुद्ध्यहंकारौ पञ्चतन्मात्राणि चेति सप्त प्रकृतिविकृतयः, पञ्चमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति षोड़श केवलविकृतयः। “भूतादिस्त्वि”त्यादिपुराणवाक्यानुसारेण पूर्वपूर्वमहाभूतस्य आकाशादेः परपरभूतवाय्वादिकारणकत्वे तेषां केवलविकृतित्वसिद्धान्तक्षतिरित्याशङ्कते,—“नन्वेवमि”ति। “तत्त्वान्तरारम्भकत्वेन” = उत्तरोत्तरभूतजनकत्वेन। शङ्कां निषेधति “ने”ति। उत्तरमाह,—“आकाशादीनामि”ति = आकाशादीनां कारणभूताहंकारादेराश्रयदानद्वारेण निमित्तकारणता, न तु उपादानकारणता, तत्त्वान्तरोपादानस्यैव विकारात् न तेषां विकृतित्वमित्यर्थः। त्रयोविंशतितत्त्वविवेचनमुपसंहरति, “तदेवमि”ति। पञ्चविंशतितत्त्वेषु नित्यौ प्रकृतिपुरुषौ वर्ज्जयित्वा अन्येषां त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरुक्तेत्यर्थः। (य)

इदानीं भोगसाधनं लिङ्गशरीरं प्रतिपादयति वैराग्यार्थं “तत्रे”ति। “तत्र” =

व्यक्तिस्थानत्वात्। तच्च सर्वपुरुषाणां सर्गादावुत्पन्नं प्राकृतप्रलयपर्य्यन्तं तिष्ठति। तेनैव चेहलोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति।

प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेदः कृत्स्नतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते। तस्य लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्चभूतानि आश्रयः, चित्रादिवदाश्रयं विना परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनासम्भवात्। इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयम्भुव उपाधिभूतमेकमेव जायते तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत्। ततश्च व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते। पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् तदुक्तं सूत्रकारेण,--"व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादि"ति मनुनाप्युक्तम्,---

---

तेषु महदादिमहाभूतान्तेषु त्रयोविंशतितत्त्वेषु। "अहंकारश्च बुद्धौ प्रवेश्य" = कार्य्यकारणयोरभेदेन तयोरैक्यं विवक्षित्वा इत्यर्थः। अस्य लिङ्गसंज्ञाया बीजं सदृष्टान्तमाह—"वह्नेरि"ति।

यथा इन्धनं वह्नेरभिव्यक्तिस्थानत्वात् तस्य लिङ्गम्, एवमात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वादेतत् लिङ्गशरीरमुच्यते। तस्य विवेकज्ञानपर्य्यन्तस्थायितां दर्शयति "तच्चे"ति। तस्य प्रयोजनं दर्शयति "तेनैवे"ति। केचित् 'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते॥' इत्यादिस्मृतिप्रामाण्यात् तन्मात्रं विहाय लिङ्गशरीरघटकतया प्राणादिपञ्चकमङ्गीकरोति तन्निराकरोति "प्राणश्चे"ति। प्राणादिवायुपञ्चकस्य बुद्धिवृत्तित्वेन तदनतिरेकाद् न पृथङ्-निर्देशार्हत्वमित्यर्थः। तन्मात्राणां लिङ्गशरीरघटकत्वेनाङ्गीकारस्य आवश्यकत्वमपि दर्शयति "तस्य लिङ्गशरीरस्ये"ति। "सूक्ष्माणि पञ्चभूतानि" = पञ्चतन्मात्राणि।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षसामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्याऽऽत्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ इति

षसामिति, षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम्। तथाच स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान्, सूक्ष्मान् = अल्पान्, आत्ममात्रासु = स्वांशचेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जेत्यर्थः। लिङ्गशरीरं निरूपितम्। (२)

यथा भित्त्याद्याश्रयं विना चित्रमवस्थातुं नार्हति एवं तन्मात्राश्रयणं विना परमसूक्ष्मबुद्ध्यादेः परलोकगमनाद्यसम्भवात् तन्मात्राणि सूक्ष्मशरीरघटकतया अवश्यमङ्गीकरणीयानीत्यर्थः। समष्टिव्यष्टिरूपेण लिङ्गशरीरस्य भेदं दर्शयन्, आदौ समष्टिभूतं सूक्ष्मशरीरं दर्शयति, "इदं चे"ति। "स्वयम्भुवः" = हिरण्यगर्भस्य। व्यष्टिभूतं लिङ्गशरीरं दर्शयति,—"ततश्चे"ति। "ततः" = समष्टिसूक्ष्मशरीरोत्पत्त्यनन्तरम्। तत्र दृष्टान्तमाह,—"पितुरि"ति। अत्र सूत्रकारवाक्यं प्रमाणयति,—"व्यक्तिभेदः" इति। यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं, तथापि तस्य पश्चात् व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति, यथेदानीमेवास्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण। तत्र कारणमाह,—कर्म्मविशेषादिति, जीवान्तराणां भोगहेतुककर्म्मादेरित्यर्थः। व्यष्टिलिङ्गशरीरोत्पत्तौ मनुवचनमपि प्रमाणयति, "मनुनाप्युक्तमि"ति। "अमितौजसां" = सर्वत्राप्रतिहतशक्तिकानां, "तेषां षसां" = इन्द्रियषट्कोपलक्षितसमस्तसूक्ष्मशरीरस्य "सूक्ष्मान्" = दुर्लक्ष्यान्, "अवयवान्" = अंशान्, "आत्ममात्रासु" = स्वांशचेतनेषु. "सन्निवेश्य" = संयोज्य, "सर्वभूतानि निर्ममे" = सकलप्राणिसूक्ष्मशरीराणि उत्पादयामासेत्यर्थः।

मनुवचनं स्वयं व्याकरोति "षसामि"ति। लिङ्गशरीरनिरूपणमुपसंहरति, "लिङ्गशरीरमि"ति। षडिन्द्रियं = षसामिन्द्रियाणां समाहारः (२)

स्थूलशरीरोत्पत्तिरुच्यते । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहंकारोऽहङ्कारस्यापि दशगुणितस्य मध्ये व्योम, व्योम्नोऽपि दशगुणितस्य मध्ये वायुः, वायोरपि दशगुणितस्य मध्ये तेजः, तेजसोऽपि दशगुणितस्य मध्ये जलं, जलस्यापि दशगुणितस्य मध्ये पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरीरस्य बीजम् । तदेव च पृथिवीरूपं बीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्यापि दशगुणितस्याण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्द्दशभुवनात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्संकल्पादेव उत्पद्यते । तेनैव शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना स्वयम्भुवं प्रकृत्य,—

स्थूलशरीरोत्पत्तिनिरूपणं प्रतिजानीते,—स्थूलशरीरोत्पत्तिरि"ति । स्थूलभूतं यावत् अहंकारादिकार्य्यं स्वतः दशगुणितेन कारणेन समावृतमिति दर्शयति "दशगुणिते"ति । चतुर्दशभुवनात्मकसमष्टिस्थूलशरीरावच्छिन्नस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः नारायणसंज्ञायां मनुवाक्यं प्रमाणयति,—"सोऽभिध्याय" इति । तदर्थश्च,—"सः" = समष्टिसूक्ष्मशरीरावच्छिन्नः परमात्मा विविधाः प्रजाः, "सिसृक्षुः" = स्रष्टुमिच्छुः, "अभिध्याय" = बहु स्यां, प्रजायेयम्, आपो जायन्ताम् इत्याद्येवंरूपेण स्वसयोगात्मकेन अभिध्यानमात्रेण, "स्वात् शरीरात्" = अव्याकृतरूपात् स्वतोऽविभक्तात् प्रधानादिरूपात् शरीरात् । "आदौ" = पृथिवीसृष्टेः प्राक् महदादिसृष्टेः परं, "अपः" = जलं, "ससर्ज" = सृष्टवान् । "तासु" = अप्सु, "बीजं" = पृथिवीरूपम् । "अवासृजत्" = आरोपितवान् । एतेन प्रकृतिपुरुषसंयोगात् प्रकृतेः प्रथमपरिणामरूपा आदिसृष्टिः प्रोक्ता । "तद्बीजं" = पृथिवीरूपं, "हैमं" = हैममिव हैमं शुक्लगुण-, योगात् विशुद्धरूपम् अतएव सहस्रांशुसमप्रभम्, अण्डं = चतुर्द्दशभुवनावरणभूतं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरम् अभवत् । "तस्मिन्" = अण्डे = समष्टिस्थूलशरीरे

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवासृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इत्यादिनेति ।

तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्यष्टिपुरुषाणां विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति श्रुतिस्मृत्योर्व्यवह्रियते ।

"सर्व्वलोकपितामहः" = स्वांशद्वारा सकलपुरुषव्यष्टिस्थूलशरीरजनकः, "ब्रह्मा" = विराडाख्यः, "जज्ञे" = प्रकटीभूतः । तस्यैव आदिशरीरित्वे प्रमाणमाह,—"स वै पुरुष" इति । तस्य नारायणसंज्ञायां बीजमाह,—"आप" इति । "आपः" = नारशब्देन उच्यन्ते, अप्सु नारशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह,—यतस्ताः नराख्यस्य परमात्मनः सूनवः अपत्यानि । आपः, अस्य परमात्मनः ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य, पूर्व्वम्, "अयनम्" = आश्रयः, इत्यसौ नारायण इति आगमेषु आम्नातः ।

नन्वेवमात्मभेदस्य सिद्धत्वात् "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः" "अहमात्मा गुडाकेश सर्व्वभूताशयस्थित" इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु आत्मैकत्वप्रतिपादनविरोध इत्याशङ्क्य व्यवहारपरतया एतद्विरोधं परिहरति,—"तत एवे"ति, व्यष्ट्यात्मनाम् अन्योन्यं भेदेऽपि समष्टिरूपहिरण्यगर्भाद् उत्पत्तौ तेषां विभागात् प्रलये तत्रैव लयाच्च तदेकत्वव्यवहारः, न तु परमार्थतः आत्मैकत्वं सिद्धान्त इत्यर्थः । एतेन,—"नारायण एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्, निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चिदित्यादिश्रुतौ नारायणमुपक्रम्य "स्थितः स्थिरात्मा सर्व्वात्मा परमात्मा प्रजापतिरि"त्यादिः, स्मृतौ च नारायणस्य सर्व्वात्मकताव्यवहारोऽपि उपपन्न इत्याह,—"अतः" इति । "अतः" =

अतो न व्यवहारपरतया नारायण एव सर्वभूतानामात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति। ततश्च स नारायणो विराट्शरीरी स्वनाभिकमलकर्णिकास्थानीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखाख्य-स्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्द्वाराऽन्यानपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज। तथाच स्मर्य्यते।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः कारणैः सह।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः॥ इति। (ल)

यत्तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्रचक्षुरादि-भ्यश्चतुर्मुखस्याऽऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिनसर्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम्। दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवानां चतुर्मुखादिक्रमेणाऽऽविर्भावः शेषशायिनः सकाशात् घटते नत्वादिसर्गेषु। दैनन्दिनप्रलय

समष्टिरूपादिपुरुषस्य एकत्वात्। स्थूलशरीरसमष्ट्युपहितनारायणाख्यविराट्-शरीरिणः चतुर्मुखब्रह्मसृष्टिद्वारा व्यष्टिशरीरसृष्टिमाह,—"ततश्चे"ति। व्यष्टिसृष्टौ स्मृतिवाक्यं प्रमाणयितुमाह, —"तथा चे"ति। तत् स्मृतिवाक्यमुदाहरति,— "तच्छरीरे"ति। "तच्छरीरसमुत्पन्नैः"= समष्ट्यात्मकविराट्शरीरसमुत्पन्नैः। "करणैः" = इन्द्रियैः। "कार्य्यैः" = देहैः। "क्षेत्रज्ञाः" = व्यष्टिजीवाः। (ल)

ननु यद्येवं चतुर्दशभुवनरूपसमष्टिस्थूलशरीरात्मकनारायणस्य नाभिकमल-स्थानीयात् सुमेरोः चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः उत्पत्तिः, तदा शेषशायिनः नारायणस्य नाभिकमलादिभ्यः पुराणेषु प्रसिद्धा चतुर्मुखस्योत्पत्तिः कथं सङ्गच्छते? इत्या-शङ्क्य दैनन्दिनसर्गादिभेदेन तदुपपादयति,,—"यत्त्वि"ति। "दैनन्दिनसर्गेषु"= ब्रह्मणोरात्र्यवसाने जायमानदिनादौ समुत्पन्नेषु सर्गेषु। तदुक्तम्,—"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति

प्रथमः ।—कथं वह्निशिखा द्वितीयमपि गृहं कवलयितुमुद्यता !!

द्वितीयः ।—नृत्यतीव, मे हृदयम् । तत् किं तालपत्रसञ्चालनेन सन्धुक्षयामि दहनम् ?

तृतीयः । - अयं सन्धुक्षित एव ।

[पुनः प्रविशति कात्यायनी]

कात्यायनी ।—कथं, ज्वलति द्वितीयमपि गृहम् ? वत्सो मे इहैव वर्त्तते । का दशा तस्य ! हा हतास्मि मन्दभागिनी । (इति वेगेन प्रविशति ।)

चतुर्थः ।—इयमपि भस्म वर्द्धयितुमुद्यता ।

द्वितीयः ।—भवतु, वह्निकवलिता भर्त्तुः प्रागेव स्वर्गगता भविष्यति ।

कात्यायनी ।—(निष्क्रम्य) हा हा धूमापिहितनयना न किञ्चन विलोकयामि । पतति च गृहकुट्टिमे ज्वलदङ्गारराशिः । हा वत्स ! हा जीवितप्रतिम ! (ग्रामवासिनः प्रति) भद्राः ! भद्राः ! तनयो मे वह्नेर्भोज्यतां गच्छति । ज्वलति गृहे शयानोऽसौ । रक्षत रक्षत ।

द्वितीयः ।—को नाम ते तनयार्थं जीवितं संशये पातयेत् ?

प्रथमः ।—भवतु, अहं निष्क्रामयामि बालम् ।

द्वितीयः ।—नहि नहि, दग्धो भविष्यसि । (इति निवारयति ।)

कात्यायनी ।—कथं मामपि एकाकिनीमबलां विलोक्य युष्माकं दया न जायते ? हा भाग्यम् । तदहमेव पुनः प्रविशामि । (इति प्रवेष्टुमिच्छति ।)

(ततः प्रविशतो जयदेव-पराशरौ ।)

जयदेवः ।—न पुनः प्रवेष्टव्यं भवत्या । अहमेव प्रविशामि । पराशर ! मामनुसर । (इत्युभौ प्रविष्टौ ।)

तृतीयः ।—कथं जयदेवः !

चतुर्थः ।—कथं जयदेवोऽपि लोकपीडनपरस्य दीर्घशिखहतकस्योपकारार्थं संशयितजीवितः संवृत्तः !

प्रथमः । नास्ति तस्य शत्रौ मित्रे च भेदबुद्धिः ।

(गृहान्निष्क्रामतो जयदेवपराशरौ ।)

जयदेवः ।—आर्य्ये ! अयमक्षतविग्रहस्ते तनयः ।

कात्यायनी ।—(गृहीत्वा) मङ्गलमयो युवयोर्मङ्गलं विदधातु ।

जयदेवः ।—अये भद्राः ! कथं, दण्डायमानाः पश्यथ वह्नेर्विलासम् ! नास्ति निर्वापनार्थमुद्यमलेशोऽपि !! कच्चिदुचितमेतद्भवताम् ? आर्य्ये ! कलसानुपनय, तड़ागात् सलिलमानयामः । (कात्यायनी निष्क्रम्य कलसानानयति ।) भद्राः ! अलं विचारणया । विपदापन्नः शत्रुरपि मित्रत्वेन मन्तव्यः ।

तृतीयः ।—कथं जयदेवोऽस्मानभ्यर्थयते ?

प्रथमः । अथ किम् ? आनयामः सलिलम् । (इति कलसं गृह्णाति ।)

जयदेवः ।—भद्राः ! परमो धर्म्मः खलु परोपकारः । तदागच्छत, सर्वं एव वयं मिलित्वा सलिलमानीय दहनं निर्वापयामः ।

सर्वे ।—एवं कुर्म्मः ।

(इति गृहीतकलसा निष्क्रम्य पुनःपुनः सलिलमानीय सिञ्चन्ति ।)

कश्चित् ।—अत्र अत्र ! वह्निगर्भमेतत् स्थानं धूमायते ।

(इति पुनरपि सिञ्चन्ति ।)

पराशरः ।—सखे ! निर्वापितप्राय एवायमनलः ।

जयदेवः ।—तथापि सिच्यताम् । यथा स्फुलिङ्गोऽपि न तिष्ठेत् ।

(इति सर्वे तथा कुर्वन्ति ।)

जयदेवः ।—अये सर्वं विधौतम् । नास्ति स्फुलिङ्गोऽपि । वरुणेन पराजितो वह्निः । अलमतःपरं सेचनेन । भद्राः ! महत् खलु पुण्यं कृतं युष्माभिः । शत्रो-रुपकारकरणादेव महती वैरशुद्धिः । मूढ़ाः प्रत्यपकारेण वैरं निर्य्यातयितु-मिच्छन्ति । पराशर ! तदेहि गच्छावश्चिकीर्षितमेव साधयितुम् ।

(इति सपराशरो निष्क्रान्तः ।)

प्रथमः । अयि ग्रामनायकवनिते ! एतस्यैव परोपकाराय तृणीकृतजीवितस्य जयदेवस्य ताड़नाय ते भर्त्ता दण्ड उत्क्षिप्तोऽभूत् ।

द्वितीयः ।—अरे पापोऽसौ ।

कात्यायनी ।—भद्राः योऽसौ सोऽसौ । अलं मत्पुरतस्तं निन्दित्वा ।

(ततः प्रविशतो दीर्घशिखचन्द्रचूड़ौ ।)

दीर्घशिखः ।—अन्विष्टोऽपि न लब्धो जयदेवः ! गृहं मे वह्निना दह्यते इत्या-कर्ण्य त्वरितं प्रत्यावृत्तोऽस्मि । ब्राह्मणि !

कात्यायनी ।—आर्य्यपुत्र ! आगतोऽसि ? सर्वं विध्वस्तम् । उत्सादिता वयम् ।

दीर्घशिखः ।—कथं सर्व्वतोव्यापी कालिमा वह्निरुद्दामसंहारलीलां सूचयति ! उचितमेवैतन्माहशस्य । अहो स्तब्धं गृहं तूष्णीं रोदितीव, सूचयतीव विधातृशासनस्यानुल्लङ्घनीयताम् । अथ केन निर्व्वापितो दहनः ?

कात्यायनी ।—पराशरद्वितीयेन जयदेवेन, एतैर्महाभागैश्च ।

दीर्घशिखः ।—जयदेवेन !!! आश्चर्य्यम् । एवं कुर्व्वन्नसौ विषशलाकयेव विध्यति मे हृदयम् । अपकारपरः पापोऽपि तेनाऽहमेवमुपकृतः । अहावत, न कथं दीर्घशिखस्य शिरसि वज्रं पतति ? न कथमयं जनः पातालकुक्षिगतो भवति ? नहि नहि, जीवितव्यं मया । अधुनापि जयदेवो न प्रसादितः । अप्रसादिते च तस्मिन् मरणेऽपि नास्ति मे शान्तिः । चन्द्रचूड़ ! गच्छ सत्वरम् जयदेवभवनम् । बलेन धृत्वा रक्षणीयोऽसौ । यावदहं तत्र गत्वा तच्चरण-निपतितमात्मानं करोमि ।

चन्द्रचूड़ः ।—यथाज्ञापयसि । (इति निष्क्रान्तः)

दीर्घशिखः ।—अयि भ्रातरः ! कथं निर्व्वापितो युष्माभिर्दहनः ? न पारितं युष्माभिर्ज्वलद्दीर्घशिखभवनं विलोक्य हसितुं, सकरतालं नर्त्तितुञ्च ? तथा कृते भवद्भिर्मम शान्तिरभविष्यत् । सर्व्व एव देवसुलभेन गरिम्णा विभूषिता मामभितो वर्त्तन्ते । अहमेक एव दानव इव तेषामनिष्टोपायं चिन्तयामि । ईदृशेऽपि जने युष्माकं करुणा ?

प्रथमः ।—भद्र ! स्पर्शमणेः स्पर्शेन लौहमपि कनकत्वमापद्यते । वयमपि तथैवोपकारिणः संवृत्ताः । जयदेवं ज्वलद्गृहं प्रविशन्तं विलोक्य, श्रुत्वा च तद्वचनं न पारितमस्माभिरौदासीन्येन वर्त्तितुम् । तदत्र स महाभाग एव प्रशंसास्पदं, न खलु वयम् । किं बहुना तस्य स्पर्शेनैव शान्तो दहनः ।

(ततः प्रविशति चन्द्रचूड़ः ।)

दीर्घशिखः ।—चन्द्रचूड़ ! प्रत्यावृत्तोऽसि ? कथमेतत् ?

चन्द्रचूड़ः ।—आर्य्य ! न लब्धो जयदेवः ।

दीर्घशिखः । न लब्धः !! कथमिव ?

चन्द्रचूड़ः । स खलु इतो गत्वैव पुरुषोत्तमतीर्थाय प्रस्थित इति श्रुतं मया प्रतिवेशिमुखात् ।

दीर्घशिखः ।—पुरुषोत्तमतीर्थाय प्रस्थितः !! अथवा तत्सान्निध्यमपि कथं

लभेत मद्विधः । ब्राह्मणि ! उपकल्पय प्रास्थानिकम् । अहमपि पुरुषोत्तमतीर्थाय प्रस्थास्ये । यावदसौ न लभ्यते, तावत् तदन्वेषणाय विचरणीया मया मही । हा जयदेव ! कथं दयापरवशोऽपि कातराय मे दर्शनं न ददासि ?

षष्ठं दृश्यम्—अरण्यम् ।

ततः प्रविशन्त्यध्वगवेशाः जयदेवः, पद्मावती, पराशरश्च ।

जयदेवः ।—पराशर !

चलितुमलमहं नो तृष्णया पीड़िताङ्गः
तपति च हरिदश्वो वह्निकल्पैर्मयूखैः ।
न सरति मम वाणी शुष्ककण्ठोऽस्मि बन्धो !
सलिलमिह कुतो वा लभ्यते, हा हतोऽस्मि ॥

पद्मावती ।—(कातरम्) क्व नु खलु सलिलं लभ्यते ?

पराशरः । भवतु सखे ! अत्र छायायामुपविश्य मार्गखेदमपनय, यावदहं सलिलमन्विष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

जयदेवः ।—(निश्वस्य) कान्तारेऽस्मिन् का नाम सलिललाभसम्भावना ?

पद्मावती । नहि, नहि, लप्स्यते सलिलम् ।

जयदेवः । हा नाथ ! विष्णो ! जगतामधीश !
त्वमेव हन्तामरताप्रदश्च ।
जीवेषु नित्यं प्रभुता तवैव,
तथापि किं नाम मुधा निहंसि ?

पद्मावती । अयं ते सखा समागच्छति ।

जयदेवः । कथं शून्यहस्त इव लक्ष्यते ! पराशर ! सखे ! न लब्धं सलिलम् ?

पराशरः । (प्रविश्य) सखे ! बहु अन्विष्टं मया । तथापि जलाशयो नावलोकितः, न वा दृष्टः कश्चन मानवः । तत् किमहं करोमि, कथं ते पिपासा निर्वाप्यते ?

जयदेवः । सखे ! किमपरं वा करिष्यसि ? को वा ललाटलिखितमुत्प्रोञ्छितुं शक्नुयात् ?

पद्मावती। आर्य्यपुत्र! अहं गच्छामि सलिलमन्वेष्टुम्।

जयदेवः। त्वं पुनर्गत्वा किं करिष्यसि? पराशरो निवृत्तः, इतः परं त्वया किं कर्त्तुं शक्यते? नाधुना पुरुषोत्तममन्तरेण कोऽपि शरणम्। स चेज्जीवयति, जीवामि, न जीवयति चेत् तदा-"

पद्मावती-पराशरौ। शान्तम् शान्तम्।

जयदेवः। तीव्रा खलु पुरुषोत्तमचरणदर्शनवासना मनसि मे प्रादुरासीत्। न खलु विषयीभूतो भगवानेतयोर्नयनयोः। तदत्र विधिलिपिरेव प्रभवति। हा पुरुषोत्तम!

त्वत्पादपद्मयुगलं हृदये निधाय
गायन् मुदा परमया तव नामगीतिम्,
नेष्यामि जीवनमितीश्वर! चित्त आसीद्
हा हा भवामि सहसा विपिने विपन्नः।
अज्ञानेन कृतं नूनं मया पापं न चेत् कथम्।
पिपासारूपमाश्रित्य त्वत्कृपा दहतीह माम्?

अहो,

वह्निज्वाला हृदयमखिलं प्लुष्यतीवातितीव्रा,
दृष्टिर्लीना तमसि नियतं मज्जतीवातिघोरे,
जिह्वा शुष्का जड़िमविधुरा याति वक्त्राद्बहिर्वा,
गात्रस्तस्मादिह नितरां कम्पमानेव भूमिः।

पद्मावती। (बद्धाञ्जलिः) हा पुरुषोत्तम! सर्व्वतः सञ्चारी किल भवान्। तत् प्रार्थये तीव्रामिमां पिपासां मह्यं प्रदाय जीवय आर्य्यपुत्रम्।

जयदेवः। हा पुरुषोत्तम! कथं दयाम्बुधिरपि न दयसे? अयि शुष्ककण्ठ-तया न मे स्फुरति वाक्। हा जीवितेश! हा जगन्नाथ! हा जगन्नाथ! (इति शेते।)

(ततः प्रविशति गोपबालकवेशी भगवान् नारायणः।)

नारायणः। अयि के यूयम्? कथं मामाह्वयथ?

पराशरः। को भवान्? अथवा अलं प्रश्नेन। अस्ति कुत्रापि सलिलम्? ब्राह्मणोऽयं पिपासया गतप्रायजीवितः। तद् यदि कुत्रापि सलिलं भवेत्, तदानीय—याचे—जीवय ब्राह्मणम्।

नारायणः । अयमासन्नस्तड़ागः । एषोऽहमागच्छामि सलिलं गृहीत्वा । आश्वासय गोस्वामिनम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

पराशरः । सखे ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । आकर्णिता भगवतास्मत्प्रार्थना ।

(नारायणः पत्रपुटेन जलं गृहीत्वा प्रविशति ।)

नारायणः । एतत् सलिलम् । गोस्वामिन् पिब । (इति पाययति ।)

जयदेव । (पीत्वा) अहो जीवितोऽस्मि ।

नारायणः । गोस्वामिन् ! अपि शान्ता ते पिपासा ? अथवा पुनरप्यानयामि सलिलम् ?

जयदेवः । नहि नहि, तृप्तोऽस्मि । कः पुनस्त्वं बालक ! येन पुनर्ज्जीवनं लम्भितोऽयं जनः ?

नारायणः । गोपोऽहमस्मिन् वने गाश्चारयामि । अथ गोस्वामिन् ! कथं मन्नाम ज्ञातं त्वया, यदहं नामग्राहमाहूतः ?

जयदेवः । किं पुनस्ते नामधेयम् ?

नारायणः । यथा आहूतवानसि, जगन्नाथनामधेय एवाहम् ।

जयदेवः । सत्यं, जगन्नाथ एवासि । जगन्नाथमन्तरेण को वा एतदवस्थं मां जीवयितुं शक्नुयात् ?

पराशरः । तज्जगन्नाथ ! कुतः सलिलमानीतं त्वया ? अस्माभिस्तु कृतान्वेषणैरपि न लब्धस्तड़ागः ।

नारायणः । कान्तारे कुत्र तड़ागो वर्त्तते, तद्वैदेशिका भवन्तः कथं जानन्तु ? अयमासन्नस्तड़ागः । (इत्यङ्गुल्या निर्द्दिशन्) अमुष्य शालतरोः पार्श्वत एव । क्व पुनर्गच्छन्ति भवन्तः ?

जयदेवः । पुरुषोत्तमतीर्थाय प्रस्थिता वयम् ।

नारायणः । पुरुषोत्तमतीर्थाय ? दूरः खलु मार्गः । अनेन पथा बहवः पुरुषोत्तमयात्रिका गच्छन्ति । अपि जानासि केन पथा काननान्निर्गन्तव्यमिति ?

जयदेवः । न जानामि ।

नारायणः । तत् कथं गमिष्यसि ?

जयदेवः । यथा इयद्दूरमागतोऽस्मि तथैव गमिष्यामि । भगवान् पुरुषोत्तम एव नः पन्थानं दर्शयति । स एवाधुनापि दर्शयिष्यति ।

नारायणः । युज्यते । तथापि अहमेव निष्क्रमणमार्गं दर्शयामि । गहने कान्तारे मार्गभ्रष्टो यदि पुनरपि विपदापन्नो भवसि ।

जयदेवः । तव गावश्च नियमनाभावादन्यत्र गच्छन्ति ?

नारायणः । अलं चिन्तया । अन्येऽपि गोचारकाः सन्ति, ते रक्षणीया मे गावः । तदुत्तिष्ठ, दर्शयामि मार्गम् । (भारं विलोक्य) अयि देहि ते भारम् । अहं नयामि । (इति गृह्णाति ।)

पराशरः । मा तावत् । अहं गृह्णामि । विरम विरम । कथं गृहीत एव ?

नारायणः । को दोषः ? क्लान्ता यूयम् । अहमपि भारवहनाभ्यस्त एव । आगच्छत, अनेन पथा । अहमपि युष्माकं मार्गं निर्दिश्य गृहाद्गोत्र्यं गृहीत्वा प्रत्यागच्छामि ।

पराशरः । क्व पुनस्ते गृहम् ?

नारायणः । अस्यामेव दिशि । (इति सर्वे निष्क्रामन्ति ।)

जयदेवः । जगन्नाथ ! क्रीतोऽहं त्वया । पुरुषोत्तमस्त्वां वर्द्धयतु ।

नारायणः । शिरसा गृहीता ब्राह्मणस्याशीः । इतः इतः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

सप्तमं दृश्यम्—प्रान्तरवर्त्म ।

ततः प्रविशतो दीर्घशिखचन्द्रचूड़ौ ।

दीर्घशिखः ।—(निश्वस्य) जयदेवानुसरणप्रस्थितयोरावयोरतीतो बहुतिथः कालः । अभिप्रेतसिद्धिरतिदूरवर्त्तिनी,—अभाविनी वेति, नास्ति शक्तिरवधारयितुम् । दिनमनु दिनमागच्छति, उदेत्यस्तमेति च भगवान् सहस्रकिरणः,—तथापि क्व जयदेवः, क्व च दैवोपहतोऽयं दीर्घशिखः । प्रतिदिनमेव प्रातरुत्थाय चिन्तयामि—अद्यैव जयदेवो नयनविषयीभवितेति । पुनस्तमसा धरातलमवगुण्ठयन्ती सन्ध्या समागच्छति, महती ममाशंसा शिशोर्धूलिमयो प्रासादरचनेव पुनर्धूलिसादेव भवति । चन्द्रचूड़ ! एहि अत्र तरुतले कियच्चिरमुपविश्य श्रममपनयाव ।

चन्द्रचूड़ः ।—यथाज्ञापयसि । (इत्युभावुपविशतः ।)

दीर्घशिखः ।—चन्द्रचूड़ ! अपि विलोकयसि भगवन्तमादित्यमस्ताचलशिखरावलम्बिनम् ?

चन्द्रचूड़: ।—विलोकयामि ।

दीर्घशिख: ।—योऽयमादित्योऽस्मच्छरीरमध्यास्ते, सोऽप्येकदा एवमेवास्ताचलचूडामधिरुह्य सहसैव जलधितलगतो भविष्यति । विशेषस्त्वेतावानेव, यत् न खलु तदा प्रतीचीवदनं गौरकरोज्ज्वलं भविता । प्रत्युत काचन तमःसन्ततिरन्तर्द्योतिष्यति । को जानाति, ततः प्रागेव जयदेवो नयनपथमागमिष्यति न वेति ।

चन्द्रचूड़: ।—आर्य ! सन्ध्या समापतति । न च दृश्यते मनुष्यवसतिः । तत् कथमियं रजनी यापनीया ?

दीर्घशिख: ।—यद् भाव्यं तद्भवतु । अलं चिन्तयात्मानं क्लेशयित्वा ।

चन्द्रचूड़: ।—अयं कश्चित् पथिक इत एवागच्छति ।

दीर्घशिख: ।—अस्मद्दुःखदुःखितेन पुरुषोत्तमेन प्रेषितो भविष्यति ।

(ततः प्रविशति पथिकः ।)

चन्द्रचूड़: ।- भद्र ! कियद्दूरं गमिष्यति भवान् ?

पथिक: ।—सन्निहितमेव ग्रामं गमिष्यामि । कौ पुनर्भवन्तौ ?

दीर्घशिख: ।—तीर्थयात्रिकावावामित्येतावदेवावगन्तुमर्हति महाभागः ।

पथिक: ।—कथं तीर्थयात्रिकौ ! तत् किंतीर्थमुद्दिश्य चलितौ भवन्तौ ?

दीर्घशिख: ।—भगवान् पुरुषोत्तमो जानाति ।

पथिक: ।—अहो पुरुषोत्तमतीर्थयायिनौ भवन्तौ । धन्योऽहं भवतोर्दर्शनलाभेन, संसारविड़म्बितानामस्माकं दूरापास्ता किल तीर्थयात्रायाश्चिन्तापि ।

दीर्घशिख: ।—कश्चिदन्योऽपि यात्रिका अनेन पथा गच्छन्ति ?

पथिक: ।—बहवः । दिनचतुष्टयात् प्राक् पुरुषोत्तमतीर्थमेव गच्छन् सदारमित्रः कश्चन महाभागः आतिथ्येन मद्भवनमलमकरोत् । महात्मा किलासौ ।

दीर्घशिख: ।—(सौत्सुक्यम्) भद्र ! अपि ज्ञायतेऽसौ नामधेयतः ?

पथिक: ।—अथ किम् ? जयदेवगोस्वामीत्यभिधानोऽसौ । अपि जानासि तं महाभागम् ?

दीर्घशिख: ।—हुं जानामि ।

पथिक: ।—सन्ध्यापि समागता, तत्र कथं भवन्तावपि ममातिथ्यमङ्गीकृत्य पवित्रीकुरुतो मद्भवनम ?

दीर्घशिख: ।—निराश्रयावावामभिनन्दावो भवदभ्यर्थनाम् ।

पथिक: ।—तदलं विलम्बेन मामनुसर्तुमर्हतो भवन्तौ ।

दीर्घशिख: ।—अनुगृहीतौ स्वः । चन्द्रचूड़ ! गच्छाग्रतः । ब्रह्माण्डनौकर्णधार एव रक्षति नि खलं जगत् । भगवन् ! एव कुर्वन्नपि मादृशैरन्धकल्पैर्न स्मर्यसे तदहो विलसितं ते मायायाः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT.

OR

A quarterly English Magazine

OF

LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

The Editors will in no way be responsible for the views and opinions of the contributors.

Place of Printing—Benares.

Publisher—Manager of the 'Mahamandal Press.'

Office—Burdwan, Bengal.

Annual subscription (inclusive of postage) in advance for

Samskrita Bharati Supplement ... Re. 1—8 As.

Do. Do. Do. for Samskrita Bharati ... Rs. 3—8 As.

Do. Do. Do. Do. for both the parts ... Rs. 5.

MOTTOS.

(RENDERED FROM SANSKRIT.)

Even a Chandala, if he is a devotee of Hari (God), is superior to a man of the twice born caste (Brahmin); and even a man of the twice-born caste (Brahmin), if he is destitute of devotion to Hari (God), is inferior to a Chandaa —Mahanirvantantram.

This (man) is our relative, that (man) is an alien—this is the calculation of the mean-minded; the noble-minded, on the contrary, look upon the whole world as their kith and kin.—Hitopadesa.

A hero in deed leads those who are skilled (only) in speech-craft. The heroes in speech serve the energetic and persevering to their delight.—Mahabharatam, Santiparvan.

Having shaken off sorrow practise fortitude now. Let there be firmness and courage in tracing her (Sita's) whereabouts. Resolute men do not waver even in very difficult tasks in this world.—Ramayanam, Aranyakandam.

Dear to me (i. e. God) is the man who looks upon praise and dispraise in the same light, who is taciturn, who is satisfied with whatever he gets, who (as a recluse) has no fixed abode, who is of a firm disposition, and who has pious faith—Bhagavadgita, chapter XII.

A person can be reckoned great amongst us, neither by years nor by gray hair, neither by wealth nor by friends and relations, but by adeptness in Vedic lore—such was the injunction of the sages—Manusamhita, Chapter II.

Even a boy-king must not be slighted as a man; for, he is a great Divinity in the form of a human being.—Manusamhita, Chapter VII.

RULES.

(a) Persons desirous of subscribing to this journal should write clearly their names and addresses to the Manager. *All remittances are to be made to him at Burdwan, Bengal.*

(b) Rules as to the publication of advertisements in this journal are to be ascertained from the Manager.

(c) Articles on various subjects excepting religion and modern politics, will be published in this journal. Articles containing reflections on individuals, sects, castes, tribes, communities, creeds, and religious beliefs, will be rejected.

(d) All articles, books and journals etc., are to be forwarded to *Babu Uma Charan Banerjee, M, A, Burdwan, Bengal.*

(e) There will be no acknowledgment of receipt of rejected contributions, They will be returned if the writers want them back, on giving necessary postal stamps.

(f) Writers of articles and commentators should take special care to see that the language of the articles and commentaries *be especially easy, accurate and lucid.*

(g) Results of research concerning the antiquities of India, carried on by well-qualified European and Indian scholars, will be embodied.

(h) Fables, stories, tales, anecdotes, short poems, biographical notices, news etc, will be published.

(i) Good English translation of famous Sanskrit, Pali, Bengali, Hindi works etc., or portions thereof, will occasionally be published.

(j) Gentlemen seeking answers to letters are requested to enclose necessary postal stamps.

PATRONS AND THE ADVISORY BOARD.

ADVISORY BOARD AND CONTRIBUTORS.

1. Mahamahopadhyaya Srijut Haraprasad Sastri, M. A., C. I. E., Formerly Principal, Sanskrit College, Calcutta.
2. Mr. Byomkesh Chakrabarti, M. A., Barrister-at-law, Calcutta.
3. Rai Bahadur Joges Chandra Ray Vidyanidhi, M. A, F. R. A. S. Ex-Professor, Ravenshaw College, Cuttack.
4. Srijut Ramnarayan Dutt, B. A., formerly Principal, Burdwan Raj College.
5. Professor J. N. Das Gupta, M. A., Bar-at-law, Presidency College Calcutta.
6. Professor D. N. Mullik, M. A. D. Sc., Do. Calcutta.
7. Srijut Sarada Ranjan Roy, Vidyavinod, M. A., Principal, Vidyasagar College, Calcutta.
8. Professor Lalitkumar Banerjee, Vidyaratna, M. A., Bangabasi College, Calcutta.
9. " Tulshi Das Kar, M. A., Medical College, Calcutta.
10. " Satyendra Nath Bhadra, M. A., Dacca,
11. Principal Sj. M. R. Roy S. K. Yegnarayan Aiyar Avl. M. A. Selam College, Madras,
12. Sj. P. P. Subrahmanya Sastri, B- A. (Oxon), M. A. (Madras), Superintendent, Samskrit schools and Colleges, Madras,

---

BURDWAN, BENGAL.
Dated the..........................1920.

DEAR SIR.

With a view to popularising the study of the Sanskrit Literature, especially its vedic, Philosophic and pouranic Branches—the splendid monuments of Hindu glory—we have started a Quarterly Sanskrit Magazine with an English Supplement. By god's grace and with the help and co-operation of several educated gentlemen we were able to start the paper, on the 3rd year of its existenee, in January, 1920. We have not yet met with a hearty response to our appeal. But the response though feeble, is steadily gaining in strength, and we are determined not to lose heart; we hope that the nobleness of the cause will soon draw our learned countrymen to our ranks, and that they will put forth their best efforts to make this novel venture a success. This idea leads us confidently to expect that you will actively afford us material help and co-operation :—Literary contributions esp. rare manuscripts, learned philosophic disquisitions, work of research in various fields, interesting biographhical notices short stories etc, whether in English or Sanskrit would be particularly welcome from learned scholars. Practical encouragement in various ways is solicited of the well-to-do members of the Indian Aristocracy and Gentry who take special interest in the advancement of Sanskrit learning.

If pecuniary help be forth-coming, we are ready to distribute *gratis* 1,000 copies of Sanskrit Bharati and another thousand of the English Supplement amongst the poorer tols, High Schools, Public Libraries etc. all over India.

Yours very truly,
Kamal Krishna Bose, M.A., B.L.,
Prafulla Charan Banerji, B.A.,
Surendra Mohan Kavya-Vyakaran-Puran-Tirtha.

Bound Volumes for 1918 and 1919 may be had at the following rates (inclusive of postage)

SAMSKRITA BHARATI

With the English supplement	Rs.	5	as.	6
Samskrita-Bharati	Rs.	3	as.	12
Samskrita Bharati supplement	Re.	1	as.	10

Special improvements in this Magazine for the year 1921 will, God willing, be :—

(a) Studies in Ancient Biography of India.
(b) Articles involving work of research, investigation in Indian History, Economics &c.,
(c) Disquisitions on Vedanta and other systems of Indian philosophy.

Prafulla Charan Banerjee.
Manager
SAMSKRITA BHARATI OFFICE.

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT.

VOL. 3. July-September 1920. No. 3.

THE POSITION OF THE NON-ARYANS IN THE AGE OF THE RAMAYANAM.

THE PEOPLE.

BY PROFESSOR BAMA CHARAN BANERJI M. A.,

(Contd. from Vol. III No. 2 p. 41)

I have been at some pains to show that the Vanaras were a non-Aryan tribe and not monkeys. They were one of those innumerable aboriginal tribes to whom the woods and hills of Southern India have ever been a welcome retreat. They were a primitive race of men—men who lived in the dim dawn of creation. Of the three races of people described in the Ramayana the Aryans of Northern India—those who had developed a wonderful civilisation in Oudh, Videha, Kosala and other places—are by far the most highly cultured, and constitute the ornamental top-storey of the structure of civilisation in those days. The lower storey of that structure is formed by the Rakshashas, with their slightly inferior civilisation, nurtured in the solitary recesses of an island in the Indian Ocean. At its base are the Vanaras, and their crude manners and customs present a striking contrast to the polished ways of life of the former two. I have already referred to some of these customs and observances, and I shall speak of them at greater length later on.

IGNORANCE OF THE USE OF ARMS.

The Vanaras do not possess one of the most obvious characteristics of a civilised people, viz, knowledge of the use of arms. Nowhere in the Ramayanam have they been described as being acquainted with the use of arms. Our poet has consistently desisted from giving them any arms It is for this their lack of familiarity with arms that Shugriba and his followers are frightened at the sight of Rama and Lakshmana. These are thoroughly armed whereas those are absolutely devoid of all knowledge as to how to use arms. Rama and his brother are वरायुधधरौ *ie.* "armed with excellent weapons" they are शरचापासिधारिणौ *ie.*, "equipped with bows and arrows and swords."

The weapons of the Vanaras are the weapons which are within the command of all men and are supplied to them by nature herself. *viz.*, their hands and legs. These are their principal instruments of offence and defence: they attack their enemies with the hard blows of their fists and the 'thrusts' of their legs and these are also their means of parrying the

blows of their opponents. Besides these, they use against their enemies rocks and stones and branches of trees. These are all the weapons they are familiar with ; instruments beyond these they do not know or even require. It was with these that Vali slew of yore the terrific monster, Dunduvi.

अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ।
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा ॥

Vali, the equal of Indra in prowess, then fought with fists, knees, legs, stones and trees.

It is with these again that Vali and Shugriba fight their duels.

तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ।
जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥

The two brothers, overpowered with anger, struck each other with palms resembling the thunder-bolt and with fists like unto the lightning.

वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ।
मुष्टिभिर्जानुभि पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ।

Again,

A terrific fight, like that between Vashaba and the demon Vritra, went on between the two, with trees unlopped of branches, with rocks (lit crowns of rocks), with nails resembling myriads of thunder-bolts, with fists, knees, legs and arms.

In the course of their wanderings in quest of Sita, Angada and his followers are met by a terrible demon ready to destroy them and Angada kills him with a slap of his hand.

समापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ।
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥

"As he rushed forward suddenly Vali's son, Angada, thinking him to be Ravana, struck him with the palm of his hand"

In Lanka, too, we find the Vanaras using these rude implements of war in their fight against the Rakshasas. Rama and Lakshmana are throughout made to use various offensive and defensive weapons—bows arrows, swords, shields &c.; The Rakshasas too are thoroughly acquainted with diverse instruments of war which they use freely and with great skill, against their enemies, the Vanaras.

परिघान् पट्टिशाङ्कूलान् प्रासान् शक्तिपरश्वधान् ।
चापानि च सुचारूणि खड्गांश्च विपुलाञ्छुभान् ॥
प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ।

&c., &c.

The Rakshasas, greatly incensed, sprang up seizing, bludgeons, *pattishas*, lances, darts, javelins, axes, bows, sharp arrows and large and beautiful swords,

पट्टिशान् परिघान् चक्रान् रिष्टीन्दण्डान्महायुधान् ।
चापजालानि शूलानि भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥
यष्टीश्च तोमरान् प्रासान् चक्राणि मुसलानि च ।
उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥

The Rakshasas repeatedly uplifted and let fall upon the Vanaras *pattishas*, bludgeons, discuses, swords, rods and mighty weapons, showers of arrows, darts and shining poisoned clubs, staves, crow-bars, darts and quoits and clubs

असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः ।
शक्तिभिः तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥
यष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः ।
भिन्दिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥

(The Rakshasas came out) with swords, *pattishas*, darts, maces, clubs, *plough-shares*, sharp javelins, large poisoned clubs, staves, various discs sharpened *axes*, *vindipalas*, *sataghnis* and many other excellent weapons.

It would be easy to multiply quotations but those given above will be quite sufficient to prove beyond a doubt that the Rakshasas know the use of various weapons of war. The Vanaras, on the other hand, are absolutely ignorant of all these martial instruments and depend for their success entirely upon the prowess of their arms and upon the rocks and stones and uprooted trees which they alone know how to fling with tremendous force upon the enemy thereby causing immense destruction amongst their ranks. It is with these natural means of attack and defence that the Vanaras fight against the armed Rakshasas and create havoc amongst them. While marching against Ravana's capital, Lanka, the Vanaras, on their way, take up mountain-peaks and tall trees by hundreds.

शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ।
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानरा परवारणाः ॥

The Vanaras, resembling elephants and able to resist foes, took up by hundreds peaks of mountains and large trees.

Again

गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रं हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ।

Having taken up trees and mountain-peaks and being pleased they waited for the fight (to begin).

तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्व्वताग्रैश्च वानराः ।
निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिनः ॥
वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान् महीङ्गताः ।
राक्षसान् पातयामासुः खमाप्लुत्य स्वबाहुभिः ॥

So the large-bodied and impetuous Vanaras slew the Rakshasas with trees, the tops of hills and with nails and teeth.

The Vanaras too, enraged, descended to earth and leaping up, pulled down and felled the Rakshasas with their arms.

In the fight with the Rakshasas under Dhumraksha, the Vanaras kill Rakshasas with blows and trees.

वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ।
मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥

The Vanaras, more impetuous as they were, felled the impetuous Rakshasas with blows and feet and teeth and trees.

The Rakshasa-general, Dhumraksha, is killed by Hanumat with a mountain-peak. Hanumat also kills Akampana, another Rakshasa leader, by striking him on the head with a tree. Prahasta, too, is slain by the mighty Vanara, Nila, with a huge stone and his Rakshasa-soldiers are killed in hundreds by the Vanaras armed with trees, rocks and stones.

वानरैश्चापि संक्रुद्धैः राक्षसौघाः समन्ततः ।
पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥
वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् ।
वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥

And large numbers of Rakshasas were on all sides felled down to earth by the enraged Vanaras with trees and mountain-peaks. And some being grievously struck with slaps hard as strokes of the thunder-bolt, with hands and fists, vomitted blood from their mouths, and had their eyes and faces turned pale and lustreless.

Again, when Ravana himself comes forward, he is assailed with rocks and stones and trees, though these fail to do him any harm and he does not leave the field until he is compelled to do so by the superior strength of Rama. When Kumbhakarna, huge as a mountain and roaring like the

sea, appears on the scene, he, too, is hailed with a shower of trees and stones and mountain-peaks.

हनुमाञ्छैलशृङ्गाणि शिलाश्च विविधान् द्रुमान् ।
ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥
शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ।
कुम्भकर्णं महाकायं निजघ्नुः सर्व्वतो युधि ॥
नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्बाहुभिस्तथा ।
कुम्भकर्णं महाबाहुं निजघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥

And remaining high up in the air, Hanumat showered on Kumbhakarna's head mountain-peaks and rocks and various trees.

And in the fight the mighty ones attacked, on all sides, the huge-bodied Kumbhakarna with rocks and trees and slaps and legs and fists.

And the best of the Vanaras assailed the long-armed Kumbhakarna with nails and teeth and fists and armss.

In short most of the Rakshasa-generals, who meet with death at the hands of the Vanara-leaders fall upon the battlefield being struck with rocks or stones or trees or with fists or legs or nails or teeth. Thus Narantaka is killed by a blow from Angada and Devantaka by a blow from Hanumat ; Mahodara is felled by Nila with a stone ; Kampana is struck by Angada with a mountain-peak and meets his doom ; Prajangha gets a mortal blow of the fist from Angada and succumbs to instantaneous death ; Jupaksha is caught within the puissant arms of Mainda and is pressed to death ; Kumbha is dealt a severe blow by Shugriba and is in no time gathered with the dead ; Nikumbha, too, shares the same fate, being belaboured with blows and ultimately pressed to death by Hanumat and so on.

Lastly, when Ravana himself with shining weapons of various denominations and proudly seated on a chariot drawn by eight horses, makes his dreaded appearance on the scene of action and a terrible slaughter of the Vanaras ensues, the latter cannot do any thing but rally round their king, Shugriba, with huge rocks and large trees for him to fling them upon the enemy.

सुग्रीवोऽभिमुखं शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ।
पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्व्वे वानरयूथपाः ॥
अनुजग्मुर्महाशैलान् विविधांश्च वनस्पतीन् ॥

Armed with a tree, Shugriba advanced towards the enemy. And all the Vanara-leaders followed, behind and all around him, with rocks and various trees.

True it is that some of the more prominent Vanara-leaders are made to successfully use against their opponents swords and clubs, as when Angada kills Vajradanstra and Akampana by striking them with swords, Hanumat, with a sharp sword, cuts off the heads of Trishiras (the three-headed one), and Rishava kills Matta, with a mace wrested from the latter. But then we must remember that these swords and clubs are not their own but belong to their opponents and are wrested from them and used against the owners themselves. Besides it need not cause us any surprise that those who can uproot trees and hurl them against their enemies should be able to wield clubs when occasion arises. Nor do we think it requires any special practice and skill for a very strong man to snatch a sword from a foe already overpowered by blows, and thrust it into his undefended body.

Again, in two places in Kishkindhya Kandam, the Vanaras are spoken of as armed with *shastras.*

हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ।

With portals guarded by Vanaras strong and equipped with sticks (lit. instruments of punishment)

स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥

Surrounded by several hundreds of Vanaras, sharp and equipped with sticks, he went where Rama was.

But शस्त्र means simply "an instrument with which to punish" and need not signify anything other than staves or bats with which to keep back any undesirable person from entering within the gates or to drive out any rash intruder. These two instances of the use of the word शस्त्र which again need not mean more than "an instrument of punishment," cannot warrant us in holding that the Vanaras knew the use of arms, when we find that throughout the book they have been made to fight with rocks and stones and trees and never with arms.

POLITICAL ORGANISATION.

Of the political organisation of the Vanaras, we do not possess any detailed information. Indeed the wealth and immense variety of details which mark the description of the peoples of Ajodhya and Lanka, are greatly lacking in our poet's description of Kiskindhya and its people. The Vanaras are the least civilised of the three races of men whose lives and deeds form the theme of this stupendous epic and we need not be surprised if we find that the poet does not give us such minute details about the Vanaras' habits and ways of living as are given in the case of the Aryyas and the Rakshashas.

One thing, however,—and surely this is a thing of supreme importance—stands out in bold relief against the dark back-ground. This is the monarchical form of government under which the Vanaras live. Shugriba is a king who grasps the helm of state with a firm hand and wields despotic sway over his subjects What he commands must be done ; he who fails to execute his bidding is pretty sure to lose his life. When Shugriba asks Hanumat to send round men in all directions to call upon, in his name, all his Vanara subjects to come and fight under his banner, he takes care to add that should any one fail to present himself within ten days, he should be slain as a wicked man finding fault with the royal mandate. The companies of Vanaras who are sent in the four directions in search of the land of Ravana, are warned against staying over a month on pain of death. When Angada, the leader of the southern host, finds that the appointed time is about to be over, he exhorts his men to be up and doing for Shugriba is irritable and cruel in his punishment.

सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः ।
भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥

Ye Vanaras, king Shugriba is irritable and inflicts sharp punishment ; he should be always feared, as also the large-hearted Rama.

Again, when the time fixed for their return is past, Angada advises his men not to go back to Kiskindhya but to stay where they are for Shugriba is sure to slay them for violation of his mandate.

तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
न क्षमिष्यति नः सर्व्वानपराधकृतो गतान् ॥

Stern by nature and established as our lord, Shugriba shall never pardon us, if we go there after having transgressed thus.

But with all this Shugriba is not a tyrant. He does not depend for his power and supremacy upon physical force alone ; his kingship is "broad-based" upon the good-will of the people.

He is wide-awake to the interests of the people and always takes care to consult his ministers in all matters of importance. To two of these ministers—Yaskha and Prabhaba— we are introduced in canto 31 of Kiskindhyakandam. They are सम्मतौ चारुदर्शनौ "of approved manners and magnificent looks", and advise their king as to the best and wisest means to pacify the angered Lakshmana. From the next canto (v canto 32) it is quite evident, that Hanumat is one of the worthiest and most prominent of Shugriba's counsellors. We have also seen before that Shugriba always attaches very great importance to Hanumat's counsels

and directs his actions according to them. Surely Shugriba's rule is despotism but it is benevolent despotism.

It would seem, however, that Shugriba not only rules over the Vanaras of Kiskindhya but also over many other Vanara tribes living outside of Kiskindhya. To these tribes he refers in canto 37 of Kiskindhya Kandam, in such terms as go to prove that they own his suzerainty. Shugriba may properly be called an overlord who has Kiskindhya under his direct personal rule but whose authority is not confined to it but is aknowledged by many tribes living outside its borders.

STATE OF EDUCATION.

Our information on this point is very meagre. We know nothing as to the places of instruction or the means and methods of imparting it. All that we know is that some of the more prominent Vanaras are highly educated. We have already seen that Hanumat is one of these few cultured men and that his extent of learning is wide and varied. He has a thorough knowledge of the three Vedas and has studied carefully all the Grammars. Besides he is a good speaker, an able ambassador and an eminent statesman. His knowledge of politics is of a high order and he is a past master in the art of applying that knowledge to the affairs of life. His naturally comprehensive intellect, sharpened by wide study, is able to grasp wellnigh all the problems of life and come to a wise solution of them. The epithets that are usually applied to him are वाक्यकोविदः (skilful in the use of words), निश्चितार्थः (having a fixed purpose), अर्थतत्त्वज्ञः (aware of the significance of words) कालधर्म्मविशेषवित् (specially cognizant of the seasonableness of time), and the words he utters are good, wholesome and true and show his knowledge of the ways of peace, religion, wealth and morals.

हितं पथ्यञ्च तथ्यञ्च सामधर्म्मार्थनीतिमत् ।

Vali too seems to have possessed some familiarity with the shastras as also some knowledge of the ways of kings. If we carefully examine and analyse his dying speech to Rama, we will find that it reveals the extent of Vali's knowledge on the following points.

(1) The virtues of kings (पार्थिवानां गुणाः):—These are eight दमः (punishment), शमः (control of passions), क्षमा (forgiveness) धर्मः (piety), धृतिः (firmness), सत्यं (truthfulness), पराक्रमः (prowess) दण्डः (chastisement of the wicked).

(2) Causes of quarrel (विग्रहे कारणानि) These are भूमिः (territory), हिरण्यम् (gold) and रूप्यम् (silver).

(3) Ways of kings राजवृत्तिः. The kingly virtue consists in freely administering discipline, favour and punishment. Kings are always broad-minded and never whimsical.

(4) Those who are doomed to hell by the shastras (शास्त्रोक्ताः निरयगामिनः), These are regicides, slayers of Brahmans and cows, thieves, those engaged in the destruction of animals, atheists, and those who marry and sacrifice unto the fire before their elder brothers do so.

(5) Eatable flesh according to the Shastras:— A hedge-hog, (शल्यकः) a porcupine (श्वाविधः) an inguana (गोधा) a hare (शशः) and a tortoise (कूर्मः) (the flesh of) these only can be taken by the Brahmans and Kshatriyas.

(b) Morals in general.

All this evidently proves that Vali had some knowledge of the Shastras and of the ways of kings.

The son of Vali, Angada, is a chip of the old block and proves an able leader of men both in peace and war His learning and intelligence are of a very high order. and Hanumat has a high regard for him.

बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ।
चतुर्दशगुणं मेने हनुमान् वालिनः सुतम् ॥

Hanumat deemed Vali's son as endowed with intelligence consisting of eight parts; with power of four kinds and with fourteen virtues.

Nor is education confined to the men alone. Of the ladies of Kiskindhya we intimately know only one, viz. Tara, and we know her as a highly cultured woman. Indeed her intellectual attainments are of an exceedingly high order. Charming as are the graces of her person, the refinements of her intellect are infinitely more captivating. Her talk and movements are equally fascinating and make her one of the most loveable of our poet's creations. It is no wonder that she exerted a great influence over Vali and that, after his death, she wields the same power over Shugriba and, to a very great extent, shapes and directs his actions. It is no wonder thatShugriba bewildered by the news of the wrathful Lakshman's arrival at Kiskindhya, sends her to receive Lakshmana and soothe his vexed spirits by the magic of winning accents. And when we find that she is able to pour oil on the troubled waters, and let things resume their normal position, we have no reason to think that she has achieved any thing extraordinary.

That Tara is also acquainted with the Shastras and the Vedas is quite evident from the following observations of her own.

यत्रापि मन्येत भवान् महात्मन् स्त्रीघातदोषस्तु भवेच्च मह्यम् ।
आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ॥
शास्त्रप्रयोगात् विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ।
दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत् प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥

O Ye magnanimous one, you are thinking that (by killing me) you will commit the sin springing from the murder of a woman, but in my case it will not be so. Regard myself as the soul of Vali and kill me and ye son of a king, you will not be guilty of the slaughter of a lady.

According to the various injunctions of the shastras and the Vedas, wives are inseparable from their husbands. And in this world the sages know of no better gift than that of a wife.

THE CORONATION OF SUGRIBA.

One of the grandest and most pleasant ceremonies performed by the Vanaras is the *abhiseka* or coronation of Sugriba. On this occasion the whole city presents a gay spectacle. The citizens, well-fed and delighted, move about from place to place and send forth shouts in praise of their king. The city looks gay with flags and festoons, and the towers of the palace are beautified with diverse garlands. In short, everything wears an aspect of mirth and gaiety, and it is amidst such a bright and peaceful scene that the crown of Kiskindhya is placed upon the head of Shugriba.

The ceremony is indeed a grand one, and the articles collected for the purpose are many and various.

तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् ।
शुक्ले च बालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥
तथा रत्नानि सर्व्वाणि सर्व्ववीजौषधानि च ।
सक्षीराणाञ्च वृक्षाणां प्ररोहान् कुसुमानि च ॥
शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ।
सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान् बहून् ।
अक्षतं जातरूपञ्च प्रियंगुं मधुसर्पिषी ।
दधि चर्म्म च वैयाघ्रं परार्द्ध्यौ चाप्युपानहौ ॥

Then they brought for him a white canopy decked with gold, and white and auspicious chowries having golden handles, various gems and diverse seeds and medicinal herbs, roots and flowers of "milky" trees, white clothes,

white ointment, fragrant wreaths, flowers growing on land and water fragrant (lit, celestial) sandal, many and varied perfumes, sun-dried paddy, gold, *priyangu* honey, clarified butter, curd, tiger-skin and a pair of fine shoes.

Carrying all these things and "unguents stained with varied dye" come sixteen beautiful damsels exceedingly delighted, and the ceremony duly begins First of all, the best of the twice-born ones are propitiated with jewels, clothes and eatables. Then fire is worshipped by men who are conversant with *mantras* and who throw clarified butter, hallowed by *mantras* into it. Then with *mantras* duly uttered, Shugriba is seated on a magnificent throne facing the east, in a golden room which is situated on the summit of the palace, overlaid with splendid coverlets and beautified with pictures and garlands. Pure water had been brought in golden pitchers from several rivers, sacred places and oceans. And now this water the most prominent of the Vanaras pour on the head of Shugriba in auspicious bull-horns and golden pitchers, and according to rites enjoined in the Shastras and sanctioned by great sages.

Angada, the son of Vali, is also installed as his heir-apparent and the ceremony comes to an end.

This is how they crowned kings in ancient India.

(To be continued.)

TOPICS OF THE DAY.

BY A PROFESSOR.

We have all heard the stentorian voice of Mr. Gandhi urging upon the students the supreme necessity of leaving their schools and colleges. We yield to none in our admiration for that wonderful man; in fact we regard him as the supreme living example of Soul triumphant over sense. But it is one thing to admire a man for his super-eminent abilities, and quite a different thing to surrender oneself to his guidance and protection. We may easily afford to lose ourselves in our praise and admiration for the man who has proved in his own life what heroic self-sacrifice the human soul is capable of. But when it comes to the question of following the path of action shown by him, of shaping the lives of us all according to the ideals set forth by him, we should pause and consider. Human life is too serious, too precious a thing to be trifled with, and no amount of caution and deliberation need be too much for the man who is about to take a step which will have a lasting effect upon his life. And like all precious things human life is but too easily ruined, and a single error or a single false step is at times quite sufficient to mar the fortunes of a career which might otherwise be lifted to the highest pinnacle of glory.

Let our students not be swayed by every random gust of impulse; let

him not lend too ready an ear to the appeals, however sincere and well-intentioned, that are being incessantly made to their passions and emotions. Let them try to realise the dangers and difficulties that lie ahead and be cautious in placing their lives and actions at the disposal even of Mr. Gandhi for after all what is Mr. Gandhi but a dreamer? I mean no disparagement when I call him a dreamer: I wish I could be such a dreamer myself. So was Wycliffe a dreamer, and we all know what a lasting impress his Lollards have left upon the history of England. So were Voltaire and Rousseau dreamers too, and history records in blazing letters the result of their dreams the mightiest revolution which man ever witnessed and which shook the whole world to its foundation. Our own Sankaracharya was a dreamer too, but he so roused the minds of the people that Buddhism found no room in the land of its birth. Dreams such as theirs have got immense value for men; indeed they are the stuff men's minds and souls feed upon. Dreamers such as these are the greatest wonder-workers of the world. It is given to them to advance the thought of men, to elevate their minds and purge and purify their souls and thereby enable them to realise the high destiny of man. It is given to them to seize civilisation at one point like a ball, and hurl it rolling forward. They have made human civilisation what it is, and but for them our history would have been a gruesome tale of the bitter explosions of the worst passions of men and of their sickening results.

But with all this Mr. Gandhi is a dreamer, and a dreamer is not a safe guide in life's thorny path. What is smooth and easy for him is steep and difficult for the ordinary man. Where he finds nothing but the beauty of the rose the man of the world will probably find only the prick of the thorn.

One characteristic feature of the Reforms agitations has been the attempt made by our leaders to storm the existing seats of learning in the land. The violence of the invectives and denunciations that have been hurled against the existing educational institutions is only equalled by the commendable determination of the great majority of the students of Bengal to cling to the path of duty without being swayed by them. The main burden of this attack is that the existing Schools and Colleges are no better than manufactories of slaves and that the education imparted in them is but too well calculated to foster what they are pleased to call slave-mentality. When men like Mr. Gandhi and Mr. Das who have had their training abroad, indulge in this sort of talk we can very well understand them. But when we find the lesser fry trying to lisp in their noble accents, and indulging in all sorts of barren verbiage, we do not know what

to make out of them and are hard put to it to suppress the rising laughter. These latter are generally men who had received all their training in the Schools and Colleges of Bengal, and who probably had never crossed the frontiers of this fair province, (barring perhaps a pilgrimage or two to Benares or Puri for the edification of their souls).

May I, a slave-product of the Calcutta University, ask these venerable gentlemen what has liberated their minds from the shackles of slavery and enabled them to bask, as they must be doing, in the sunshine of intellectual freedom ? Surely the slave-making machinery of the Calcutta University could not grind the hearts and souls of these men, and they are as irradiated with the purest flames of freedom as any body else's. Might not again a slave like myself ask them why the system of education which has had no baneful effect upon their minds should necessarily tend to engender slavishness in others ? Perhaps I shall be told that like swans they took in the purest milk of the education imparted to them, throwing out all the water But is that again a peculiar virtue of their intellect which their weaker brethren can have no inkling of ?

Let us not, however, take all this irresponsible talk too seriously. We all know what the Calcutta University has done for us, how it has brought education to the doors of the poorest of us. And surely we ought to know how to think properly and nobly of the University which has produced men like Sir Asutosh Mookerji, Sir Gooroodass Banerji. Sir Rasabehari Ghosh, Dr. Brajendra Nath Seal, Sir Debaprasad Sarvadhikary, Mahamahopadhyaya Haraprasad Shastri, to mention only a few of the prominent. A University, among whose alumni are men like those mentioned above, has amply justified its existence and can easily afford to laugh to scorn the bitter explosions of wrath of its but too captious enemies. They ought at least to be able to realise that the very enthusiasm which has set their mind so "agog" is a creation of the system of education they are so loud in denouncing.

But let nobody misunderstand us. We hold no briefs for the Calcutta University, nor are we in a mood to sing hymns of praise. We are simply giving the University what we believe is its due. We do not mean to suggest in any way that the system of education for which the Calcutta University stands is the very best that can be devised. We do sincerely believe that no human institution can be perfect and that our educational systems, no less than our other "little systems," have their day, and cease to be.

The system with which the Calcutta University identified itself may have outgrown its usefulness and reforms of a wide character may be

urgently needed. But that is no reason why it should be denounced. We should have thought her glorious past, if not her present, would be a sure protection against all calumnious strokes. But we live in strange times when ordinary canons of courtesy and decency have been scattered to the winds and nothing is too dear or too sacred for flings and gibes. Reason and prudence have been banished as virtues of fools and cowards, and rashness and clap-trap appeals to passions have been placed on the vacant throne. We do not possess a copy of their revised catalogue of virtues, but if patience be one of them we should ask them to wait and see.

We frankly confess we are no believers in non-cooperation. We can no more conceive of non-violent non-co-operation than we can of mare's nest. We believe in co-operation, we believe in evolution. Non-co-operation, can only lead to revolution and revolution is the surest way to destruction. We want to build and not to destroy. The process of construction has always been a slow one, and demanded patience of those who followed it. Patience is a great virtue for nation-building. Nothing great, nothing enduring, has ever been done by impatient souls, they have been good for one task only, the easy task of destruction. Rome was not built in a day, no more can the fabric of Swaraj be reared up in a moment's time. Let not the dangers and difficulties on the way overthrow our patience, for patience we need above everything else in these troublous times. Let us calmly possess our minds and souls and with thoughts and energies collected let us move forward with steps cautious, slow no doubt, but steady and sure. For ours is a long, steep journey through sunk gorges, over mountains, in snow, and any moment the unseen snowbeds aloft may dislodge their hanging ruin and sweep us on to inevitable doom.

DEVELOPMENT OF RESEARCH WORK IN ORIENTALIA IN THE CALCUTTA UNIVERSITY.

By Professor D. R. Bhandarkar M.A.

The systematic and serious study of the ancient history of India has not yet begun. It is true that some branches of this study are already being pursued by scholars and antiquarians, but there are a great many which have yet to be opened out. The study, e. g., of the social, administrative, or economic history of India or of Brahmanical and Jaina iconography has scarcely yet been started. Again, in many of the branches that are already being studied only spade-work has been done. If we take, for example the ancient philosophy of India, every scholar will be compelled to admit that we have yet to learn a great deal about the various systems that were once prevalent, and that several years of

uninterrupted scholarly study must elapse before it is possible to write out a history of the rise and devolepment of the ancient Indian philosophy.

It is, again, a great pity that not even sufficient encouragement to the study of this subject has been given by Government though they have been intending to do so for the last seven years. I am aware that Government have already established the Archæological Department, which, it must be admitted, has done useful work. But this useful work mostly consists not of any sustained research work so much, as of the discovery and collection of materials on which the research work must be based. The history of the ancient architecture of India, for example, was first written by Fergusson who was not an officer of the Archæological Department. It is true that the book was revised by the late Dr. Burgess, who was Director General of archæology, but he did so long after he ceased to have any connection with that department. The work of editing the volume of the Asoka inscriptions had shortly before the war been entrusted to a German Professor and that of the Indo-Scythian epigraphs to another German professor, and not to any member of the Archæological Department. Of course, the archæological officers are in no way to blame. Their department had been undermanned and, consequently most of their time is taken up by the administrative work of their circles and the conservation of ancient monuments to which more attention has, naturally, to be devoted than to research work.

We constantly speak of fostering the spirit of research work amongst Indian students, but forget that orientalia are just the subjects which can appeal to them most, and which they can, therefore, take up and pursue with alacrity and enthusiasm. But genuine and warm interest in research work amongst Indian students can be created and sustained by a university only, and not by any Government department. I know what great work can be done by such an institution in respect of oriental studies The Calcutta University had so long provided facilities only for teaching one or two branches of ancient Indian history. But even this little has produced many wonderful results. It has not only popularised the subject in the whole of Bengal, but stimulated the spirit of research also. The assistant professors and lecturers have not only kept their knowledge abreast of the times, but have already done some research work. I cannot, therefore, help thinking that the new higher course in ancient Indian history which the History Board, at the suggestion of its president, has recently introduced into the M. A. history, will disseminate more advanced knowledge of the subject among the people in general and stimulate much greater research work in this sphere in

the teaching staff in particular. But even this, I am sorry, will not be enough. More systematic efforts must be made towards the development of the original work not only in the fields already opened, but also in those yet unexplored. And this object can be realised only if new chairs, lectureships, scholarships and so forth are created. And this is not possible unless Government can make liberal grants of money explicitly for this purpose.

Personally, I do not think it will be a difficult matter to induce Government to give liberal financial aid to the Calcutta University to enable it to realise the object adverted to above. For a long time past the attention of the Government of India had been drawn to the desirability, nay, the necessity, of the cultivation of oriental studies, both for educational progress and social development of India. A conference of orientalists was, accordingly held at Simla in July, 1911. As the outcome of their deliberations it was resolved to start oriental research institutes somewhat on the lines of the schools at Hanoi and Vladivostok. When the scheme was discussed at the conference it was understood that Calcutta would be the proper place for a central institute, not because it was then the seat of the Government of India, but because in the University, the Museum, the Asiatic Society of Bengal, and the Sanskrit College were to be found materials which would make such an institution a real success. But with the change of capital the Government of India seem to have suddenly conceived the idea of founding the Central Research Institute not at Calcutta, but at Delhi. I do not know whether this has received the approval of the Secretary of State for India or when Government intend starting it. It appears that the scheme has been held in abeyance on account of the financial stringency caused by the war. If Government had thought of establishing the Central Institute at Calcutta the scheme probably would not have proved to be a financial burden and could have been started long ago. For in Delhi they would have had to create an entirely new museum, whereas we had in Calcutta what is still the best archæological museum of India. And to found in Delhi a museum which would equal that of Calcutta in a short time was a work of prohibitively heavy expense. In Delhi, again, they would have had to start a practically new library. I hear that the library of the Director-General of Archæology was to be brought into requisition. But this library could not possibly be compared to the stupendously large collection of rare and valuable books contained in the three excellent libraries of Calcutta, *viz.*, the University Library, the Imperial Library and the Asiatic Society's Library. And to provide

in Delhi the library facilities obtainable in Calcutta meant again a huge outlay of money. Moreover, in Delhi there was no collection of ancient manuscripts which no research institute could afford to be without, and such a collection, again, was not possible without large grants of money. The Bengal Asiatic Society of Calcutta, on the other hand, possessed by far the largest and richest store of manuscripts in the whole of India or Europe. If the Government of India had intended founding the Central research institute in Calcutta they would have saved heavy expenditure on account of museum, library, and manuscript collection and would, therefore, have been in a position to start it long ago. For all they should have done in Calcutta was the mere endowment of the necessary chairs, lectureships, and so forth, which would have cost them much. Again, it is very doubtful whether a research institute at Delhi will be a success because Delhi has long since ceased to be a centre of learning. On the other hand, Calcutta is already an established seat of oriental studies where the student can frequently come in contact with many of India's greatest oriental scholars. The value of such an atmosphere of interest in learning to the serious student can scarcely be over-estimated. Besides, the study of ancient Indian history and culture has already been popularised by the Calcutt University and, as an outsider, I can safely say that nowhere in India is this study so enthusiastically and scientifically pursued as in Calcutta. I am therefore, strongly of opinion that it is only here that an oriental research institute can be expected to be a success. Every endeavour should be made to persuade the Government of India to establish the central institute at Calcutta but, if this is not possible, they should be induced to open a branch institute at least in Calcutta which also, I hear, they had in contemplation. Even if a branch institute is founded here, it will go a long way. It is the Calcutta University which has made the subject of ancient Indian history and culture so popular and progressive in Bengal, and it is only they that, with their experience of so many years, can be expected to guide a central or branch research institute in the right direction. I, therefore, submit for the kind consideration of the University Commission the following proposals for the endowment of the necessary chairs, lectureships, and scholarships, in order that they may be added to the Calcutta University staff :—

To begin, the number of professors should be five for the following subjects :—

(a) Ancient Indian History and Culture.

(b) Indian Philosophy and Religion.

(*c*) Vedic Language, Literature and Culture.

(*d*) Pali Language, Literature and Culture.

(*e*) Anthropology for India.

The above chairs have been given in the order of their relative importance.

Every professor should receive a monthly salary of Rs. 1,000—50—1,200, plus house-rent.

Every professor should be given from two to three assistants and five instructors.

The salary of the assistant professor should be Rs. 400—25—600 and that of the instructor Rs. 250—25—400 per month. Three scholarships for research purposes, and of the value of Rs. 100 a month, should be attached to each chair.

There ought to be every sort of co-ordination between the Calcutta University and the Archæological department. The latter, as I have stated at the beginning, has collected a mass of useful materials which are invaluable for research work, and which should be made accessible to the Calcutta University. Again, most of these monographs and volumes, which are issued at the expense of the Archæological survey and which are not taken up by its officers, should, so far as possible, be entrusted for publication to the members of the ancient Indian history teaching staff of the Calcutta University. It was, indeed, a very wise move on the part of the Director-General of Archæology to have put me in charge of the Archæological section of the Indian Museum. This certainly enables me to afford all museum facilities to the students and lecturers of the University. It will, therefore, not be too much to hope that the co-ordination of the kind asked for will be readily agreed to by him.

One or two points only I may now touch upon here. It is of great importance that, in many cases, the professor and his assistants should have first-hand acquaintance with the monuments, inscriptions, manuscripts, and so forth. But it is possible only if they are allowed, from time to time, to go out on tour and visit the various sites, libraries and museums. Not infrequently a direct examination of the originals is more valuable than of their reproductions.

I have also to say a word or two in regard to Indian museum, Calcutta. It was so long regarded as the pioneer museum of India and should continue to be so looked upon. All the originals, so far as possible, and good casts and reproductions of all important monuments should be stored

and made accessible to the students. I may point out that of all the inscribed records of ancient India, those of Asoka are the most important but, unfortunately no estampages of these epigraphs exist in the museum at present.

GLEANINGS FROM CURRENT PERIODICALS.

THE "ASHOKA" TREE.

The Asoka, *Jonesia Asoca,* or more commonly ***Saraca India,*** is a sacred tree to the Hindus, being one of the five that constitute the Holy Panchabati. (The Five Batas, viz, the Peepul, the Marmelos, the Banyan the Embelic Myrobalan and lastly, the Asoka tree.) The sixth day of the lunar half of Chaitra (March-April), the eve of Basanti Puja,—another form of Durga Puja—is set apart for its worship. This day is celebrated by Hindu ladies for the good of their children by drinking the "water" of six Ashoka blossoms with these incantations : "O thou born of the month of Chaitra ! Thou Ashoka ! Favoured of Shiva ! Being grieved with sorrow I drink you ; relieve me from distress." It is said that by observing this rite, grief is avoided. In fact the word "Ashoka" signifies "absence of grief." The commemoration of Ashoka-sasthi, as this is known, originated from a story in the Ramayana alluded to below. The leaves of the Ashoka enter into "Nabapatrika" (nine leaves) required for the celebration of the Durga Puja. They are, "Plantain, Pomegranate, Paddy, Turmeric, Arum, Marmelos, Ashoka, Colocasia, Jayanti." In appearance, the Ashoka tree has a likeness to the Litchi tree. It blossoms forth in the spring time ; the flowers are in clusters orange and scarlet. Poets have sung that the tree blossoms forth on being touched by female feet ; but no reason can be ascribed to this somewhat quaint assertion. The flower is much used in decorating temples and altars, and this, on account of its beauty and the delicacy of its perfume which is exhaled throughout the night. Folkard says, "The tree is the symbol of love, and is dedicated to Kama, the Indian god of love. Like the Agnus Castus, it is believed to have a certain charm in preserving chastity ; thus Sita, the wife of Rama, when abducted by Ravana, escapes from the caresses of the demon and finds refuge in a grove of Ashoka. In the legend of Buddha, when Maya is conscious of having conceived the Buddisattva, she retires to a wood of Ashoka trees and then sends for her husband." According to Massan, "the tree is held sacred among the Burmans, because under it Gautama was born, and immediately after his birth delivered his first address."

SHOOTING THE MOON.

The experiments of Professor Goddard in connection with the construction of a rocket which in its ultimate form would be able to reach the moon still continue to attract the attention of the British public, so much so, indeed, that the "Times" considers the matter of sufficient importance to give its readers a telegraphic message from New York stating how the work is getting on. The subjcet has been referred to once or twice in these notes, and on the last occasion it was mentioned that in a recent article in "Nature" the Professor had undertaken within a very short time to complete the construction of a rocket which though not capable of accomplishing his ultimate intention of "shooting moon," would yet be able to reach heights above the earth's surface hitherto unattained by a projectile of this kind, the primary purpose of such an incursion into the upper strata of the atmosphere being to obtain new and valuable meteorological information. It now appears from the "Times" cablegram that, Prof. Goddard is on the point of fulfilling his undertaking, and it seems that he proposes to send up his first experimental missile within a month. At the same time he announces that the first rocket will only reach a mile or two but, notwithstanding this comparatively moderate range, it will, he maintains, demonstrate the principle upon which his dream is founded. "For approximately £ 3 000," he says, "I could construct a rocket that would shoot to an altitude where data above the reach of sounding balloons might be obtained." Professor Goddard adds that as soon as he has accumulated the necessary funds he will launch a great rocket and "Shoot the Moon."

THE NAMBUDIREES.

The Nambudirees are a peculiar class by themselves. They have produced the best Sanskrit scholars and fine poets. They are even more religious than Brahmins and a Nambudiree will not take his meals in a Brahmin household. Brahmins can take their meals in his house. Any Brahmin going to a Nambudiree's house for meals has to take his bath in the tank before the house, (each house has its own tank.) If he cannot bathe owing to the man being rather unwell, he will remain unfed.

These tanks are stagnant pools with one or two inches of oil floating on the surface, in short, the water of the tank is a dilution of many acids.

Nambudirees have been seen immersing their whole body under water for hours together and even then, they are not satisfied that their whole body was really under water. If anyone were to say to a Nambudiree, "while you were under water, I saw one of your hairs standing above

water" at once he will rush to the water again, and repeat his frantic immersions. Poor souls, they must have a separate heaven for themselves. Simplicity personified indeed.

Some time last year while I was in Malabar, a Nambudiree came to the tank to take his bath. First of all he washed one of his clothes and tied it on a fence close by. After finishing his bath, he came to me and asked whether any body touched his cloth on the fence, to which I replied that I saw a dog going through the opening in the fence. At this he shook his head and said that the dog's tail must have touched the cloth. There were some other men of his class to whom this matter was reported. After all, it was decided to test the experiment. The owner of the cloth was dressed like a dog with a tail made up of 1703 British Mull, and made to crawl through the aperture which he did splendidly. The tail never touched the cloth on the fence. At this there was clapping of hands and it was decided that the dog did not pollute the cloth. But look at the condition of the crawler, poor soul, he was bleeding profusely and his clothes were rent by the thorns. Anyhow he was beaming with joy at the fact that his cloth was not polluted.

WONDERFUL BIRD MUSICIANS.

An eminent ornithologist, Henschel tells of a musical feat by a canary bird which to him seemed so wonderful that he would consider it incredible if he had not, with his own ears heard it, not once but dozens of times.

A bullfinch had been taught to pipe the tune of "God Save the King," and a young canary learned it from him. Finally the canary became so proficient in the tune that when the bullfinch as sometimes happened, stopped after the first half a little longer than the proper rhythm warranted the canary would take up the tune when the bullfinch had stopped and finish it.

This happened when the respective cages containing the birds were in separate rooms.

WOMENS' PROCESSION IN POONA.

Lately a big procession of women marched to the municipal office, where the question of compulsory primary education was being discussed. In fact there were two processions, one in charge of Mr. V. R. Shinde of the Depressed classes Mission and the other in charge of Seva Sadan. Between them they traversed the whole of

the town joining each other at the Budhwar Peth square and marching together to the office of the Municipality. Nearly two thousand women took part, including Brahmins, Marathas, Christians and "untouchables" They carried flags on which were inscribed appeals for the spread of female education and the elevation of the social status of women. Perhaps the most striking of them was : "To postpone girls, education for three years is to postpone Home rule for thirty years." There was music all the way, the opposition party had previously circulated handbills opposing compulsory education on the ground of the taxation involved. The women after reaching the Municipal office took seats in the gallery, filling the whole space kept for them. The space for men, also, was packed, while several hundreds had to stand outside for want of accommodation. It is expected that the question will be debated in the Municipality for three days.

The resolution now under discussion is that of Mr. N. C. Kelkar in favour of making education compulsory for boys in the first instance.

VEDA SAVA AT THE SANKAR MATHA.

At the invitation of Swami Paramananda Puri of the Sankar Math (Ramrajatala, Howrah) a meeting of Pundits was held at the Math on the Saraswati Puja day to consider the interpretations of the vedas by Pundit Durgadas Lahiri and also to take steps for starting a vedic school there. Pundit Anantakrisna Sastri, lecturer, Calcutta University, was voted to the chair The proceedings commenced with vedic songs. Pundit Manmatha Kabyatirtha spoke first. He quoted a few mantras as explained by Pundit Durgadas Lahiri who has proved that each Mantra has its esoteric as well as exoteric meanings. A hot discussion followed. Pundit Umesh Chandra Vidyaratna differed while Pundits Rakhal Das Kabyananda, Gangadhar Agnihotri, Sitaram Sastri and others supported. The learned president then made a speech in Sanskrit refuting the views of Pundit Umesh Chandra. Pundit Durga Charan Sankhya-Vedantatirtha explained the speech of the president in Bengali At the proposal of Babu Becharam Lahiri of Krishnagar Bar a committee was formed to consider a scheme for establishing a vedic school. Rai Yatindra nath Chowdhuri heartily supported the proposal. With a vote of thanks to the chair, the meeting dissolved.

MEETING OF HINDUS IN PURI.

A large meeting of the Hindus was held at Puri under the chairmanship of Maharaja Bahadur of Darbhanga. Among those present were Sri Jagat Guru Sankaracharyya, Mahant of Rajagopal Matha, Babu Pittabas patnaik, Mathadhish Dakshinaparsha Matha, Zeminder, Ramnarain, Pandit Somanath Shastri and Babu Lohinath Misra. The Maharaja Bahadur in course of his speech recounted the ancient glories of India and exhorted the audience to work hard in the cause of the Motherland so that an era of the unparalleled prosperity might be inaugurated. Resolutions were passed expressing loyalty to the throne, thanking the All-India Moslem league for their resolution forbidding cow sacrifice, urging upon the orthodox Hindus to help in the election to seats in councils only of such candidates as would support the cause of Hindu religion. It was pointed out that the Government had made a mistake in not making provision for the representation o

orthodox Hindus. It was decided to establish a committee at Puri to carry out the objects. Swami Sankaracharyya speaking on the Hindu religion urged that religious education must be made part of the curriculum in Schools and Colleges. He regretted that Indian History was not taught on right lines. It was imperatively necessary that efforts should be made to infuse into the hearts of young men a love of Hindu culture and religion.

"English as a world Language."

In reply to the question addressed by the Northern peace society to prominent linguists in various countries as to which language would be the most suitable for world-wide use, M. Carnoy, professor of Louvain University, writes :—

"English would undoubtedly be the most suitable. The German and French languages have lost their place through the war. The English language is a hospitable one being a kind of compromise between the Latin and Germanic tongues, also it is simple and is spoken by most progressive nations of the world and has one of the most beautiful literatures of modern times."

THE CASTE SYSTEM AS IT SHOULD BE VIEWED.

By a Professor.

In the present days there are some people in every country who think that this matter-of-fact-world can be converted into an Utopia—the blessed visionary land where all people enjoy equal rights, advantages, wealth, honour and property. They would just preach "Let there be no difference between man and man, let the kingdom of the world be parcelled out equally among its denizens, let all men be placed on a footing of equality, there being no difference in point of honour, wealth or powers." Such a statement, however just and impartial it may sound on the face of it, proves to be absurd on a careful examination.

In God's creation no two things are exactly identical. No two leaves of the same tree are identical in shape and size. Diversity is the law in God's creation. Where there is plurality, there is diversity. No two men can be found who possess the same capacities and aptitudes or tendencies, and no two men are here who have been placed in the same environments. Distribute equally the wealth of the world, or honour, or power today, there will be some difference again tomorrow. So equality in all respects has no place in the world of realities but it exists only in the imagination of the visionary philosopher. We, the Hindus who believe in the doctrine of karma and past and future births can easily account for these diversities. Our conviction is that these diversities are but the fruits of our own karma or actions done in previous existences. (कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम्) The Universe in which we live, which the All-just and Allmighty God created, is not and can not be the result of chance. There is nothing accidental here, though we regard events

as accidental when the reasons for their occurrence are not manifest to us. A real Hindu therefore has not to suffer the pangs of jealousy when he sees a neighbour rise higher in the world. But he must not be lazy he will be all the more careful to do virtuous deeds for he is confident that good deeds never go unrewarded. Even if they be not properly rewarded in this birth, he will enjoy their fruits in the birth or births to come.

We regret we cannot side with His Highness the Maharaja of Kolahpur in his emphatic denunciation of the caste system as it exists in India, and we do not think there is any absolute necessity at present for usurping the functions of God by giving an equal start of birth to all.

There is a general tendency-now-a, days among some Western scholars and their Indian followers and disciples, of ascribing many of the present-day evils, such as, poverty, ignorance of the people, absence of any incentive to enterprises, industries, trade and commerce, ignorance of women, and prevalence of diseases, in fact the thousand and one evils to which the body—politic is subject, to the malignant influences of the caste and the caste alone.

It is said that there will be ultimately but one caste, but the time is not yet ripe enough for it. Perfect equality means dissolution. The Shastras corroborate me when they say there will be but one caste at the end of the kali-age, so those who abhor the caste system as it prevails in India, will have the good fortune of witnessing its funeral, if they will please have the patience to wait for four lacs of years. The caste system exists in some form or other, in almost all countries of the world, in different cricumstances, the basis being different. In India, it is based on the so-called accident of birth, whereas in other countries wealth is the basis. If the pioneers for the equality of all men feel no hesitation in giving their daughters in marriage to a methar or a negro or in marrying a Santal woman or dining on the same table with a coolie, I would say that the caste system is not for them. Such generous-minded people are indeed above all restrictions of the caste, but these guide and control, more or less the masses who are generally narrow-minded and like to move in narrower spheres. In this connection, I would ask the reader to peruse the admirable book "Is India civilised," written by Hon'ble Sir John Woodroffe, Justice, Calcutta High Court. In my opinion it will amply repay perusal.

His Highness tried to establish that the Brahmins are lower than the Kshatriyas simply because Rama and Krishna who were Kshatriyas are

deified and worshipped by Brahmins. Ram and Krishna are worshipped by the Brahmins not as Kshatriyas but as incarnations of God. By divine contemplation the sages Vasistha and Garga who were both eminent Brahmins came to learn that Ram and Krishna were not men, but that they were God in human forms. Instances are not wanting, where Ram and Krishna as Kshatriyas honoured and worshipped Brahmins. Thus the task of washing the feet of the Brahmin guests at the Rajasuya sacrifice of Yudhisthira was allotted to Krishna who was regarded as the fittest man for such an honourable occupation. Washing the feet of Brahmins was indeed looked upon as an humble but meritorious deed by the kshatriyas of yore.

As Ram seldom cared to recollect that he was an incarnation of God, he was humble enough to say that he was no higher than an ordinary man and a son of Dasaratha आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् and he too, unhesitatingly laid himself at the feet of Vasistha, Bharadwaj, Agastya, and any other Brahmin or Brahmin sage he met.

If Ram and Krishna themselves in spite of their being incarnations of God never claimed superiority over the Brahmins, I do not know with what show of reason, can their descendants claim to be higher than the Brahmins who have been declared in the strongest possible terms to be God's own bodies अविद्वां वा सविद्वां वा ब्राह्मणाः मामकी तनुः ।

The question why God preferred to be born of Kshatriya parents as Ram and Krishna, has also been answered. It is because the task of extirpating the enemy, diminishing the burden of sin of the mother Earth (भूभारहरणम्) which necessitated these incarnations of God can best be carried out by a Kshatriya and not by a Brahmin who should always lead a harmless life bent on doing good to friends and foes alike.

On a careful examination of the political, economical and even social conditions amidst which we live at present, it is found that the caste is responsible, if at all, only to a very slight extent for the multifarious obstacles which at present are hindering the progress of modern India.

Brahmins originally used to earn a considerable part of their livelihood by officiating for other castes, principally Kshatriyas and Vaisyas, in their respective religious ceremonies. But those days are gone. Rajas and Maharajahs now-a-days seldom perform sacrifices unless giving dinner parties and garden parties to Europeans or Anglicised Indians, be regarded as so many sacrifices. Brahmins have now to look to other humbler occupations for earning their bread. As the matter now stands I do not think that the Brahmins will starve in very large numbers, if the Maharaja adhere to the resolution of not calling Brahmins to officiate in religious ceremonies.

INDIA AND HER PRESENT NEEDS.

BY SJ. RAMAPRASAD MUKHERJI.

The most important question of the day is how to improve the social, financial and political condition of India on the basis of self-reliance. Before discussing this broad question we should see what her needs are and how they are to be supplied without the help of other nations. It is a well-tried maxim that Heaven helps those who help themselves; no one can rise unless he is impressed with the idea and resolution of making a firm stand in the whirl-wind of stirring events of the day. This being so let us ponder over our domestic life, and ascertain what we are in urgent need of:—to speak roughly: food and clothing are the two most indispensable things to keep our body and soul together; besides our houses, medicine, transports, communication and many other things which the influx of western civilization has brought in its train.

Food comprises rice, bread, *dal*, vegetables, meat, salt, sugar, fish, oil, milk, ghee the other things of the kind. Let us consider the question of food first. Any one can see that our mother country is a vast subcontinent with the varied advantages of the continent of Europe. It may be called the epitome of the universe and abounds with all the necessaries of our daily life. The extensive and vast peninsula watered by the mighty navigable rivers and placed under the beneficial influence of the two zones is the granary of the world and affords great facilities of communication and navigation. The country produces all sorts of raw materials needed for the growth of the Eastern and the Western industries alike.

But most unfortunately for the people of the blessed land, though their fore-fathers started civilization in a pre-historic age, they having been thus nurtured for a very long period in the lap of their kind and prolific mother-land have become totally destitute of all means to provide for their daily necessaries. The children of the soil being dazzled with the flash of light of western civilization and its products and accompaniments, are flocking in large numbers to its universities and other seats of learning for education to enable them to eke out a meagre and precarious existence afterwards as clerks, lawyers, school-masters, physicians &c. Thus there has been a new leaf in the chapter of the book of social and economic organisation. The old social order which produced numerous beneficial results has been cast aside, and a new order involving fundamental changes has been enthroned in its place, without due regard to its suitability or otherwise.

In our old society—there were four classes: firstly the Brahmins who by their proficiency in true knowledge and wisdom and by their practice of austerities and self-sacrifice for the good of other people were held in

high esteem and reverence in the society; they were the secular and religious teachers, ministers and law-makers. Secondly the warrior or Kshatriya class;—they were the rulers of the land, maintained peace and order and also defended the country from foreign invasion as well as from internal disorder and disturbances. Thirdly the Vaisyas or the agricultural and commercial class who used to produce food crops and other necessaries of life for all sections of the society by their industrial and agricultural pursuits. Lastly the Sudra or labouring class who worked under the control and guidance of the first three orders, for the supply of social needs. Thus each class contributed its share to the good and need of others, and by joint help and co-operation preserved the social structure in a very healthy and flourishing condition. This was the caste system that prevailed in days of yore and became hereditary by custom afterwards.

With the advent of European civilization and the introduction of the present system of University education the children of the soil flocked to its standard irrespective of creed and colour. The agriculturists, artisans and labourers are following in the footsteps of the Brahmana and Kshatriya classes; most of them have given up their ancestral vocations, and have either joined the bar or become clerks of European firms. The commercial classes which previously controlled the market of food commodities, gained very high profits in the pursuit of their respective callings and carried on banking business, have given up their old pursuits and joined the bar or some lucrative Government employments. The Brahmins being no longer satisfied with their spiritual loftiness and dignified position in the society have been attracted by the glamour of secular enjoyment and have betaken themselves to money-making as the *sine qua non* of all earthly dignity and the final goal of all knowledge and wisdom. As to the warrior class, since the country has lost her political freedom, this class has lost its old love and reputation for chivalrous spirit. The result has become so lamentable that the people have become totally helpless, and quite dependent on other nations for the preservation of their society and economic stability. The land of fertility, commerce and fine arts, which at one time supplied the wants of the world can no longer meet the bare necessities of her own children; they have to look to the foreigners for even the petty and ordinary requirements of their domestic and social life.

For the last decade or so appeals are being constantly made to all classes of men whether rich or poor, wise or ignorant, to note this crippled state of their industries and agriculture, and to putforth their efforts for amelioration. Several institutions have been established all over the country for the improvement of literary and philosophic culture of the

people. Attempts are being made for the organisation of industrial and agricultural exhibitions and many other things of the kind, but the real ways of supplying the needs of the public have remained negligently untouched. Everybody is feeding upon the society, fabric but no one cares for the growth of its organism.

We look helpless whenever we are confronted with any difficulty and look around for succour from outside.

The most pitiable aspect of our helplessness lies in our want of self-reliance. If a nation can only stand on its own legs, in other words supply all its needs, freedom will be vouchsafed unto it from above at the right moment.

This conviction, if powerful enough, can lead to the success of those who cherish it. But where is our united effort to gain this prize? Unless the trivial differences of opinion are made up and undivided exertion is concentrated on the main objective, no good can ever be attained. The big capitalists and the intelligentsia of this country should be united together, and join hands with the labourers to achieve this noble deed. Weaving and spinning are matters of imperative necessity to cover our nakedness whether effected through the poor traditional *charkas* (spinning wheels) of the village women and the handlooms of the weavers or by the powerful machinery imported from the West. The poor and the ignorant may betake themselves to their old crude implements but the educated and the capitalists should come forward in large numbers with their knowledge and capital for the establishment of machinery and workshop for the manufacture of thread and cloth.

(to be continued.)

EARLY BENGALI LITERATURE.

(Continued from page 8 of Vol. II No 2)

By Sj. K. K. Basu M. A., B. L.

None of his villagers even enquired of him, nor even gave him a cup of water to drink. On the third day rumour was afloat in the village that Chandidas had died. The villagers were too ready to hear of his death. They assembled and carried what they thought to be his dead body to the burning-ghat. The funeral place was prepared. They placed the supposed corpse over it. They were about to set fire to the pyre and to burn a load of sin along with the body for Chandidas was to them a mere sinner when in the nick of time Ramini arrived at the spot and cried aloud.

"कोथा याओ ओहे प्राणबन्धु मोर, दासीरे उपेक्षा करि।
ना देखिया मुख, फाटे मोर बुक, धैरज धरिते नारि॥"

The voice of love could bring the lover from out of the clutches of Death. Chandidas threw aside his mask and awoke as from

sleep and the pair danced in joy. They resolved to start for Sri Brindaban the holy seat of Love where calumny, hatred and jealousy would find no place. It is said that the pair went there and passed there the rest of their lives.

One other story may bear repetition here.

Chandidas used to spend his hours at the house of Rammani. His castemen wanted to bring him back to their caste. They took him out of the house of Rammani and arranged a feast where Chandidas with the plate of rice in his hands was serving his guests. All on a sudden Rammani mad with love arrived at the place. She reproached Chandidas for his weakness. It seemed Rammani had 2 more hands at the time. With her new hands she caught hold of the plate of rice. Chandidas embraced her. The pair apprehended insult and quickly left the place. One can well understand the feeling of the assembled Brahmins. The idea of bringing Chandidas back to his caste was then definitely given up. Chandidas and Vidyapati of whom we will speak here-after, were contemporaries. They were great friends too.

It is said Vidyapati once came to see Chandidas. We know so little of the life of our great poet, that we are sometimes tempted to bewail the dearth of our information about our heroes. But we need not be sorry on this score. We are more concerned with the work than with the worker. To which we would just now proceed.

Chandidas was a master-hand in the analysis of love, with the skill of a skilled surgeon he opens the hearts of the lover and the lady-love and lays bare the passion in all its stages. Not content with that, he gives us as in a bioscope the photos of dynamic Love. Here we have in one man the psychologist, the anatomist, the photographer, the painter, the poet, and the sculptor too. Each poem is a photo, and a portrait of one phase, one moment of Love, of strong Love. The whole of the poem is the history of the Life, of Love, and is of abiding interest to Humanity.

Sree Radhika has not yet seen Sreekrishna. She has only heard his name yet, how potent is the influence.

"सइ केबा सुनाइल श्याम नाम।

कानेर भितरे दिया मरमे पशिल गो,

आकुल करिल मोर प्राण।

ना जानि कतेक मधु, श्याम नामे आछे गो,

वदन छाड़िते नाहि पारे ।
जपिते जपिते नाम
अवश करिल गो, केमने पाइब सइ तारे ।
नाम परतापे यार
ऐछन करिल गो, अङ्गेर परशे किबा हय ।

How true to the psychology of sound. The name entered through the ear into the sense and over-powered her life. The lady is bewildered to imagine what would be the effect of touch if the name only had so much power.

Then hishakha brought to her a portrait of Sreekrishna which she drew with her own hands sitting in a lovely place.

"विरले वसिया पटेते लिखिया
विशाखा देखालो आनि

And the result was she was plunged into the fire of Love, not to be quenched with water.

विषम बाडवा अनल माझारे
आमारे डाविया दिल ।

But the portrait is followed by actual sight. We have seen the effect of sound. Now see how powerfully the sight works.

जलदवरण कानु दलित अञ्जन जनु
उदय हयेछे सुधामय ।
नयन चकोर मोर पिते करे उतरोल,
निमिखे निमिख नाहि सय ।

* * * *

कुहटी मोहन नयनेर बाण
देखिते पराण हाने
पशिया मरमे घुचाया धरमे
पराण सहित टाने

निमिखे निमिख नाहि सय The eyes cannot bear even winking. It is said gods do not wink. Love transforms human beings into gods.

The eyes send forth arrows which pierce the heart of the lady but they do not stop there, they come out drawing with them the heart perhaps for taking it to the lover.

सुधा छानिया केबा ओ सुधा ढेलेछो गो
तेमति श्यामेर चिकन देहा ॥

It seems the body of Shyam had been made of nectar—perhaps filtered nectar.

कञ्जन माजिया केबा, कञ्जन आनिलो रे
चाँद निङाडि कोइलो देहा ।

It seems that the moon has been squeezed to supply materials for making the body of Shyam.

हेन मने लय- यदि लोक भय नय
कोले करि येये धेआ

She is still afraid of the tongue of slander. Love has not ripened to its full growth.

निरमल कुलखानि यतने रेखेछि आमि ।
बाँशी केन बले "राधा राधा" ॥

She finds fault with the bamboo flute for calling her name.
The passion has already worked.

'घरेर बाहिरे दण्डे शतबार
तिले तिले आसे याय
मन उचाटन निश्वास सघन
कदम कानने चाय ।
राइ एमन केने बा होलो ।
गुरु दुरजन भय नाहि मन
कोथा बा कि देव पाइल ।
सदाइ चञ्चल वसन अञ्चल
सम्वरण नाहि करे ।
वसि थाकि थाकि उठये चमकि
भूषण खसिये परे ॥
वयसे किशोरी राजार कुमारी
ताहे कुलवधू बाला ।
किबा अभिलाषे बाडाय लालसे
ना बुझि ताहार छला ॥

to be continued.

GLEANINGS FROM CURRENT PERIODICALS.

IS THREE A HARMLESS DRINK ?

The question was asked by a friend who is neither a teetotaller nor an immoderate drinker.

No alcoholic beverages can be called positively innocuous. The same may be said for the coloured aerated waters known as "temperance drinks." These gaseous fluids are often injurious to the digestive organs and contain undesirable ingredients.

Tea and coffee have poisons that retard digestion, produce nervous symptoms, interfere with the action of the heart, and sometimes cause sleeplessness and headaches. Used immoderately, tea and coffee may induce gastric catarrh.

The evils attributed to alcoholic drinks are legion. Even the moderate use of alcohol is condemned by some eminent physicians. We must accept the fact that there is no pleasant beverage which can be said to be absolutely safe.

But the degree of risk varies very considerably. There is a great difference between the menace of a thin red or white wine, or light sound ale, and liquors, cocktails, and strong spirituons fluids. It is highly probable that there is less risk in drinking a pint of mild ale or half a pint of "natural" claret than in drinking a pint of very strong tea.

It has been proved beyond question that a little alcoholic drink taken with meals is an aid to digestion. Tea drunk with a meal of meat, fish, or eggs undoubtedly checks the digestive process. The thein or caffein in tea hinders, and the alcohol in wine or ale assists, digestion.

Although there is poison in every cup, whether the contents are alcoholic or non-alcoholic, we need not become faddists in the matter of drinking. The healthiest people are those who discover for themselves the foods or drinks that conduce to their well-being. Admitting that no beverages are free from suspicion, we should choose those that experience proves to be least harmful, and at the same time the most enjoyable.

Tea is the most popular of British beverages, and, in spite of William Cobbet's lament that "tea shops" were being substituted for wholesome small beer to the detriment of the populace in his day, "the cup that cheers" is the staple drink of all classes. It cannot be said that there has been any marked deterioration of English people through constant indulgence in tea.

The action of this stimulant on the brain is well known. Tea causes a slight rise in the blood pressure, gives a fillip to the heart, causes some-

what deeper breathing, and restores for a spell waning muscular power. Its chief demerit is the retarding influence that it exerts upon digestion. As a digestive stimulant light ales or wines with a low alcoholic strength are often beneficial, especially in old age.

If people are told that they should drink nothing but water, there is the risk that they will suffer from an insufficient quantity of fluid. Drink like food should be agreeable to the taste.—The Englishman.

UNIVERSITIES AND PALI.

A correspondent laments the disappearance of Pali as a second language in the school-leaving examination. This will take place next year. Some time ago, it was proposed to remove Pali from the examination, but the proposal was defeated and Pali remained, to the great joy of students of the Pali language. These latter felt that there was no danger of "the sacred truths of Buddha's teaching disappearing so long as the language in which they find supreme expression is widely taught." It is a pity, continues our correspondent, that languages of antiquity, instead of receiving encouragement, should be thrust into the limbo of obscurity by a leading University such as that of Bombay, so well-known all over India for its progressive and enlightened views on all manner of questions of education. Some of the foremost universities of Britain and America, where men of learning like professors Lanman, Wood and Kosambi teach Pali and Sanskrit have thought it fit to encourage its study while the leading University of India has thrown it out.—The Times of India.

NOTICES OR REVIEWS OF ENGLISH BOOKS, MAGAZINES, PAMPHLETS ETC.

The Editors beg to acknowledge with grateful thanks the receipt of the undermentioned publications. For notices or reviews of Samskrit or Vernacular publications the reader is referred to the corresponding portions of the *Samskrita Bharati.*

13. Bangabasi College Magazine—an Anglo-Bengali paper published monthly, except during vacations. Yearly subscription Re. 1 single copy As. 25/1 Scott lane, Calcutta.

14 The Presidency College Magazine—Published by Mahmood Hasan B. A, Presidency College, Calcutta, Annual subscription Rs. 2/8/- As. single copy As. 10, Published every year in September, January and March.

15. Fergusson College Magazine—(Conducted by the Deccan Education Society, Poona). Edited by Professor Vishawnath Keshav Joag M. A. A quarterly paper. Annual subscription Re 1/8.

16. The Krishnanagar College Magazine—Anglo-Bengali. Annual subscription Re. 1/8 published once every quarter.

17. Annals of the Bhandarkar Institute, published by the Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona City.

18. A Short History of Samskrit Literature—By Madhav Das Chakravarti M. A. Samkhyatirtha, Professor of Samskrit, Vidhyasagar College. Price Re. 1/8.

19. The Anuual Report and Boys' Psychological Chart—By Swami Yoganand Giri B. A. of The Brahmacharya Vidyalaya of the Hon'ble Maharaja of Kasim Bazar, Ranchi.

20. India in the years 1917-1918—By L. F. Rushbrook Williams, Fellow of all souls ; officer on special Duty in the Home Department, Government of India. Price Re. 1 or 1s. 6d.

21. The Vedic Magazine and Gurukula Samachar—Edited By Prof. Ramadeva B. A. M.R.A.S. Inland Rs. 5 Foreign 14s. Single copy As. 8.

22. The Wealth of India—A quarterly Magazine of Practical Information and Useful Discussion. Edited by G. A. Vaidyaraman B. A. Fellow of the Royal Statistical Society, Fellow of the Royal Economic Society, London. Inland Subscription Rs. 5 per annum postfree. Foreign Subscription 12 shillings per annum, postfree.

Printed by A. K. Mukerji at the Mahamandal Press, Godowlia, Benares City.

भाग ३ । Vol 3. | १३२७ मिताब्दस्य ४र्थांशे OCTOBER-DECEMBER 1920 | संख्या ४ । No. 4.

संस्कृत-भारती

त्रैमासिकी, साहित्य-पुराण-दर्शन-विज्ञानात्मिका

SAMSKRITA BHARATI,

A QUARTERLY SANSKRIT MAGAZINE

OF LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

WANTED for the office of the S. Bharati an English knowing clerk on Rs 20 a month to be raised after 6 months' probation to Rs. 25. Minimum qualifications required are.—

(a) The applicant must be of good character and active habits.

(b) He must write a neat and legible hand in English

(c) He must be a matriculate capable of drafting simple letters and correcting proof sheets in English.

(d) A cash security of Rs. 100 (to be paid in monthly instalments of Rs 10 only) has to be deposited after the applicant's confirmation.

(e) Every applicant must write the application in his own handwriting. Apply to the undersigned.

P. C. Banerji.
Manager.

WANTED for the office of the S. Bharati two youths, one Bengali-speaking and another Hindi-speaking, as apprentices. Minimum qualifications·—

(a) The applicants must be of good character and active habits.

(b) They must write a neat and legible hand in their respective vernacular

(c) They must have read up to the 3rd class of a H. E. school.

(d) A monthly subsistence allowance of Rs. 10 only will be allowed for the first year.

(e) Every applicant must write the application in his own handwriting.

Apply to the undersigned.

P. C. Banerji.
Manager.

"সংস্কৃত ভারতী"

(ইংরাজী পরিশিষ্ট সমেত)

সাহিত্য, পুরাণ, দর্শন ও বিজ্ঞান বিষয়ক ত্রৈমাসিক সংস্কৃত পত্রিকা।

বাঙ্গলা-মান্দ্রাজ-বিহার ও উড়িষ্যা-যুক্তপ্রদেশ ও অযোধ্যা-আসাম-মধ্যদেশ ও বেরার-বরদা এবং কাশ্মীর প্রভৃতি রাজ্যগুলির মহামান্য গবর্ণমেণ্ট সমূহ-কর্তৃক অনুমোদিত ও কৃতসাহায্যক।

বোম্বাই, পঞ্জাব, হায়দরাবাদ ও ভবনগর প্রদেশসমূহের রাজকীয় শিক্ষাবিভাগ কর্তৃক অনুমোদিত।

কলিকাতা, বোম্বাই ও মহীশূর প্রদেশত্রয়ের বিশ্ববিদ্যালয় কর্তৃক অনুমোদিত।

বার্ষিক মূল্য (প্রেরণ ব্যয় ব্যতীত)--৫৲

প্রাপ্তিস্থান—পোষ্ট অফিস ও সহর বর্দ্ধমান, বঙ্গদেশ।

मूल्यम् अग्रिमदेयम् ।

पत्रिकाप्रेषणव्ययरहितम् । पत्रिकाप्रेषणव्ययसमेतम् ।

	त्रैमासिकम्		वार्षिकम्	
परिशिष्टसमेतायाः संस्कृतभारत्याः	१।)	...	५)	रूप्यकाः
संस्कृतभारत्याः ...	॥=)	...	३॥)	,,
आंगलपरिशिष्टस्य ...	।=)	...	१॥)	,,

संस्करणत्रयं पृथक् मुद्रितम् ।

Subscription payable in advance.

	Quarterly Exclusive of postage	Annual Inclusive of postage
Samskrita Bharati with the English Supplement	1 4 0	5 0 0
Samskrita Bharati (in Sanskrit) ...	0 14 0	3 8 0
Samskrita Bharati Supplement (in English) ...	0 6 0	1 8 0

विज्ञप्तिः ।

संस्कृतभारतीपत्रिकाग्राहकाणां संग्रहणाय कलिकाता-ढाका-सिलं-पाटना-पुरी-वाराणसी-आलहाबाद्-लक्ष्णौ-लाहोर-नागपुर-पुना-बोम्बे-माद्राज-दिल्ली-नामधेयनगरेषु श्रमशीला आंगलसंस्कृतविदः केचन चरित्र-वन्तो युवानोऽपेक्ष्यन्ते । प्रशंसापत्राणामनुलिपिभिः सह वर्धमाननगरे कर्म्माध्यक्षसकाशमावेदनपत्रं प्रेषणीयम् । भृतिनिर्द्देशस्तु आवेदकैरेव करणीयः ।

मुद्रणस्थानम्—वाराणसीधाम ।

प्रचारकाः—महामण्डलमुद्रणयन्त्राध्यक्षाः ।

प्रबन्धेषु व्यक्तानां मतानां भावानां च गुणदोषभागित्वं यथास्वं प्रबन्धकृतामेव, नतु पत्रिकासम्पादकानाम् ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—संस्कृतभारत्यां प्रकाशितानां प्रबन्धानां आंगलपरिशिष्टे, विपरीतरीत्या वा अनुवादो न प्रकाश्यते ।

पत्रिकां ग्रहीतुकामाः स्वं स्वं नाम, वासस्थानं, 'डाक' गृहं मण्डलं प्रदेशश्च विस्पष्टैः अक्षरैः लिखेयुरिति । पूर्व्वखण्डे-अलब्धे उत्तरखण्डं लभ्यते चेत् तत् त्वरया कर्म्माध्यक्षसकाशं विज्ञाप्यम् ।

श्रीप्रफुल्लचरणवन्द्योपाध्यायः, बि· ए·

कर्म्माध्यक्षः ।

नीतिवाक्यानि ।

चण्डालोऽपि द्विजश्रेष्ठः हरिभक्तिपरायणः ।
हरिभक्तिविहीनस्तु द्विजोऽपि श्वपचाधमः ॥ (महानिर्वाणतन्त्रम्)

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ (हितोपदेशः)

उत्थानवीरः पुरुषः वाग्वीरानधितिष्ठति ।
उत्थानवीरान् वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ (महाभारत-शान्तिपर्व)

शोकं विसृज्याद्य धृतिं भजस्व, सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
उत्साहवन्तो हि नरा न लोके, सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥
(रामायण-आरण्यकाण्डम्)

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ (गीता-१२श अध्यायः)

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ (मनु-२य अध्यायः)

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ (मनु-७म अध्यायः)

पत्रिकानियमाः ।

(१) इदं पत्रकं ग्रहीतुकामाः स्वानि नामानि धामानि च स्पष्टं कर्म्माध्यक्षाय वर्धमाननगरे विज्ञापयेयुः । मूल्यादिकं सर्व्वं तत्सकाशं प्रेष्येत । ग्रहीतुः स्थानपरिवर्त्तनादिकमपि तस्मै ज्ञाप्येत ।

(२) पत्राणां उत्तरं प्रेप्सुभिः प्रेषणव्ययः प्रेरणीयः । शुल्कहीनम् अल्पशुल्कं वा पत्रं न गृह्यते ।

(३) पत्रिकायाः यश्च खण्डः यस्य प्रबन्धेनालङ्क्रियते स च खण्डः तस्मै मूल्यं विनैव दीयते ॥

(४) अस्मिन् पत्रके विज्ञापनप्रचारनियमादिकं कर्म्माध्यक्षसकाशात् ज्ञेयम् ।

(५) प्रबन्धाः पुस्तकानि पत्राणि च वर्धमाननगरे श्रीयुक्तउमाचरण-वन्द्योपाध्यायस्य समीपं प्रेषयितव्यानि ।

(क) प्रबन्धानां भाषा सरला मधुरा विशुद्धा च भवेत् । सन्धिकष्टानि समासकष्टानि दुर्बोधानि च पदानि यथाशक्ति परिहर्त्तव्यानि । क्वचित् दुरूहपदानि प्रयुज्यन्ते चेत्, तर्हि अधस्तात् तेषां व्याख्यानं निवेशयितव्यम् ।

(ख) प्रबन्धाः विस्पष्टैः सुपठैः बङ्गाक्षरैः नागराक्षरैर्वा (नतु अक्षराक्षरैः) पत्राणाम् एकस्मिन्नेव पृष्ठे (नतु उभयोः पृष्ठयोः) अघनसन्निवेशतया लेखनीयाः ।

(ग) प्रबन्धकाराः स्वेषु स्वेषु प्रबन्धेषु लौकिकं साम्प्रदायिकं वर्णाश्रमादिसमाश्रितं राजनीतिगतं धर्मनीतिसमाश्रितं, वा विद्वेषं सर्व्वात्मना परिहरेयुः ।

(६) वेद-वेदाङ्ग-दर्शन-धर्मशास्त्र-पुराण-इतिहास-साहित्य-कला-विज्ञान-आख्यान-उपाख्यान-प्रभृत-विद्यासमाश्रिताः प्रबन्धाः ग्रंथा ग्रंथांशा वा (विशदव्याख्यालङ्कृताश्च) अत्र ग्रथिष्यन्ते ।

(७) मुद्रणायोग्यानां प्रबन्धानां प्रातिस्वीकारो न भविष्यति । 'पण्यद्वय'-मितप्रेरणव्यये लब्धे च ते प्रबन्धाः प्रतिप्रेषयिष्यन्ते ।

(८) 'आङ्गल'भाषायां दृष्टमात्राङ्कस्य प्रायशः प्रयुक्तं, पदानां वाक्यांशानां वाक्यानाञ्च छेदकं, चिह्नादिकं यथार्हं प्रयोक्तव्यम् ।

(९) श्रुतिस्मृत्युक्तानि भाषान्तरनिबद्धानि वचनानि उद्धर्त्तव्यानि चेत् तर्हि संस्कृतभाषयैव तेषां सरलं विशुद्धं व्याख्यानम् अधस्तात् योजनीयम् ॥

अनुशासकाः पोषकाश्च ।

श्रीश्रीजगद्गुरु श्रीमद् अनन्ताचार्य्यस्वामिजी महाराजः काञ्चीपुरस्थ-प्रतिवादिभयङ्करमठाध्यक्षः ।

आचार्य्यश्रीश्रीगोस्वामि-गोवर्द्धनलालजिः उदयपुरस्थ-श्रीनाथद्वारस्थ महाराजः ।

श्रीयुक्तगदाधररामानुजदासमहान्तमहाराजः श्रीक्षेत्रस्थ राजगोपालमठस्य अध्यक्षः

,, गोविन्दरामानुजदासः ,, ,, उत्तरपार्श्वमठस्य अध्यक्षः ।

,, परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यरामकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामी श्रीक्षेत्रस्थ शङ्करानन्दमठस्य अध्यक्षः ।

,, रामकृष्णदासगोस्वामी अधिकारी श्रीक्षेत्रस्थ-उत्कलमठस्य अध्यक्षः ।

,, पंडितदामोदररामानुजदासवैयाकरणभूषणः श्रीक्षेत्रस्थ-कदकिमठस्य अध्यक्षः ।

सुखबोधाय प्रकाश्यते 'संस्कृतभारती' पत्रिकायां तादृशेन सांख्यसारविवेकप्रदीप-नामधेयेन प्रतिपदमर्थप्रकाशकेन सविचारं युक्तितर्कोणां परिष्कारकेण च व्याख्या-नपुस्तकेन सनाथोऽयं सांख्यसाराख्यः ग्रन्थः । ग्रन्थश्चायं प्रतिखण्डं पत्रिकाया-मस्यां षोडशपृष्ठात्मकः खण्डशः प्रकाश्यते । अधुना द्वादशोत्तरशतपृष्ठात्मकः ग्रन्थः प्रकाशं गतः । पत्रिकाशरीरात् पृथग्भूतश्चायं विद्यार्थिनामुपादानसौकर्य्याय मुद्र्यते । ये खलु ग्रन्थमिमं खण्डशो ग्रहीतुमिच्छन्ति तैरिदानीं द्वादशोत्तरशत-पृष्ठात्मकः खण्डः ग्रहीतुं शक्यते । ततश्च यदा यदा यो यः खण्डः मुद्रितो-भविष्यति तदा स स खण्डः लभ्येत । प्रतिषोडशपृष्ठात्मकभागस्य (फर्म्मादूयस्य) मूल्यं =) आनकद्वयम् ।

श्रीप्रफुल्लचरण वन्द्योपाध्यायः,
संस्कृत–भारती आफिस, वर्द्धमान, वङ्गदेश ।

संस्कृत-भारती-कार्य्यालयः ।
वङ्गदेशान्तर्गत-वर्द्धमान-नगरे ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्–वंग–मद्र-विहार-युक्तप्रदेश-उत्कल-आसाम-मध्यप्रदेश विदर्भ-बरोदा-काश्मीराख्यानां विश्रुतानां जनपदानां पुण्यश्लोकाः महानुभवाः संस्कृतविद्योत्साहिनः शासकसंघाः प्रातिस्विक 'कालेज'ख्योच्चविद्यामन्दिरेषु क्वचित् क्वचित् निम्नतरविद्यामन्दिरेषु चतुष्पाठीषु च विद्यार्थिनां पठनार्थं अतिकृपया इमां पत्रिकां गृह्णन्तः साहाय्यकं च कुर्व्वाणाः पत्रिकापरिचालकान् अत्यर्थं आप्यायितवन्तः । अतः एते शासकसंघान् प्रति कृतज्ञतां प्रकटय्य अशेषधन्यवा-दान् प्रश्रयेण प्रयुञ्जते । कलिकाता-बोम्बाइ-महीशूर-हिन्दु-विश्वविद्यावेश्माधि-कारिणः बोम्बाइ-पञ्जाम्बु-हयदराबाद-भवनगर-जनपदानां शिक्षाधिकारिणश्च-महात्मानः राजपुरुषा कृपया उत्साहप्रदानेन पत्रिकापरिचालकानां कृतज्ञताया भाजनानि संवृत्ता इति ।

विक्रेयपुस्तकानि ।

१–देववाणी । विविधचित्रमयी । संस्कृतभाषाप्रवेशार्थिनां छात्राणामुप-योगिनी । मूल्यम् ।=) आणकषट्कम् ।

२ · **संस्कृतभारती** । त्रिविधकौतुकावह-रहस्यात्मकप्रबन्धोपेता । नीति शिक्षाविधायिनी च गद्यपद्यमयी । मूल्य ।≈) आणकषट्कम् ।

प्राप्तिस्थानम्—ग्रन्थकारश्रीसुरेन्द्रमोहनभट्टाचार्यकाव्य—व्याकरण-पुराणतीर्थः । ढाका जिला । पोस्ट पांचदोना ग्राम आल्गी ।

वंग-मद्र-विहार—युक्तप्रदेश—आसाम—मध्यदेश—बरदा—काश्मीरादि-जनपदानां महात्मभिः शासकसंघैःकृतसाहाय्यका ।

'कालेजाख्येषु'—उच्च—आंग्लेषु-इतरेषु विद्यालयेषु चतुष्पाठीषु, पुस्तकालयेषु अन्यत्र च व्यवहारार्थम् । संस्कृत—समिति—परीक्षा—पन्थादीनां शास्त्रोक्त-भेदानां विषयान्तराणाञ्च विज्ञप्ति-प्रचारार्थम्,—

संस्कृतभारती त्रैमासिकी—काव्यदर्शन-विज्ञानादिविषयाश्रिता पत्रिका । सम्मानमावेदनमिदम्—

भवतां साहाय्यमूलकोऽयमुद्यमः । उपायनिर्देशस्तु अधःक्रियते । यथारुचि उपायान् अवलम्ब्य संस्कृतविद्याप्रसारं साधयन्तु, अस्मांश्चानुगृह्णन्तु भवन्तः महात्मानः संस्कृतानुरागिणः ।

(क) प्रबन्धानां नानाविषयाश्रितानां प्रेषणम् ।

(ख) ग्रन्थपत्रिकादीनां प्रेरणं, मुद्रण—विनिमय-समालोचनार्थम् ।

(ग) क्षुद्र—बृहत्—भाषाग्रन्थानां संस्कृतानुवादः ।

(घ) संस्कृत—समिति—चतुष्पाठी—कालेजादीनां विवरणसंक्षेपः ।

(ङ) विविधपत्रादि—प्रेषणम् ।

(च) श्रीमतां निवास—ग्राम—नगरेषु स्थितानां संस्कृतानुरागिणां विदुषां धनिनां च नाम—धाम—निर्देशः ।

(छ) उपायान्तरैर्वा पत्रिकाप्रचारवर्धनम् ।

विनयावनतस्य—

श्रीप्रफुल्लचरणबन्द्योपाध्यायस्य ।

विशेषतो द्रष्टव्यम्—

अध्यापकैः स्वव्ययेन भृतासु संस्कृतपाठशालासु द्वादश अधिका वा उपाधिपरीक्षार्थिनः पाठकाः सन्ति चेत्, तर्हि मूल्यं विनैव पत्रिका प्रेष्यते ।

उच्च-आङ्गल-संस्कृत-पाठशालानान्तु विद्यार्थिनां कृते अर्द्धमूल्यं निर्धारितम्, अतस्त्वरया आवेदनपत्रं प्रेषणीयम् ।

श्रीश्रीसरस्वत्यै नमः ।

संस्कृतभारती

भागः ३, ३यवर्षम्] १९२०-तमखृष्टीयाब्दस्य ३यांशे [संख्या ४

वाणीवन्दन-गीतिः ।

श्रीयुक्तहेरम्बनाथकाव्यतीर्थस्य ।

शिशिर-शुभ्र-शीत-तपसि काश-कुसुमहासा
एहि जननि ! वीणापाणिरतिसितकर-भासा ।
मग्न-मधुर गन्ध-लुब्ध-मुग्ध-मधुप-पुञ्जम्
स्वागतमयि ! वदति मात रखिल कुसुम-कुञ्जम् ॥

अयि, करुणाकुल-नेत्रि !
वेद-निकर-धात्रि !
एहि मात रेहि दयित-कवि-कुल-सुविलासा ।
जाड्य विकल-सूत-सकल—
चित्तमशुभ-लीनम् ।
दूरदुरित-चरणार्च्चित-
मिच्छति तव दीनम् ।
ज्ञानकिरणदानम् तमसामवसानम्
कृपया कुरु करुणामयि !
कमलदलनिवासा ॥

हितोपाख्यानम् ।

३ यखण्डस्य २४५ पृष्ठतोऽनुवृत्तम्

श्रीयुक्तकालीकान्तशिरोमणेः ।

तत्र श्वापद-सेवित-विजनारण्ये अत्युन्नत-पादप-शाखायां भयकम्पितः सुभगो भृत्येन सह स्थितः, ततः क्रमशो घोरतरतमसा दिङ्मण्डले आवृते नर-खेचरादौ निद्राक्रान्ते नीरवे शयिते बलभद्रेण सुभगः पृष्टः । भो धीराग्रगण्य ! समयो दुर्ल्लभः अपण्यश्च, न खलु तस्य वृथातिवर्त्तनं कस्यचिदेव कर्त्तव्यमिति भवन्त एवाहुः ।

यतः

अपण्यः समयो लोके तस्याणुमपि वैभवैः ।
न च क्रेतुं क्षमः को हि तस्माच्चैव वृथा व्ययेत् ॥
नदी-स्रोतो यथा याति नीरवं सागरालयम् ।
आयुर्गतिस्तथा हन्त कालाब्धौ पतति क्रमात् ॥
निद्रालस्यं परित्यज्य सदा चरन्ति मक्षिकाः ।
नेतुं मधूनि पुष्पेषु ततस्ता हि सुकर्म्मठाः ॥

अहो देव ! पशुवत् स्वकीयोदर-पूरणार्थमस्माकं मूर्खाणामिह जन्मपरिग्रहः, वयं यदि मनुष्यत्वेन परिगृहीताः तर्हि पशवः कीदृशाः, चक्षुष्मन्तोऽपि वयं चिर-मन्धाः, अत्र मनोहर-प्रकृतिभिः परिपूर्णे जगति ज्ञानचक्षुषा किञ्चिदपि न दृश्यते ।

यतः

अज्ञानतिमिरं यस्य ज्ञानांशुभि र्न नश्यति ।
अन्धः स एव मन्येत न चान्धो हीन-लोचनः ॥
धूमचिह्नं यथाकाशे न दृश्यते क्षणात्परम् ।
निष्कर्म्मणस्तथा किञ्चिन्मृत्योः परं न तिष्ठति ॥

अत एनां सुदीर्घ-विभावरीमुपदेश-पूर्णं प्रसङ्गं ब्रूहि येन हृदयं प्रफुल्ल-मस्ति, मनसि च ज्ञानोदयः विफलो न भवति, आवयोरयमवस्थितिकालः अतो हितोपदेशेन मामनुशाधि ॥

एतदभ्यन्तरे भयङ्कर-वपु र्ब्रह्महा नाम नरमांसाशी दानव स्तत्रोपागतः, तरुरयं तस्यावासस्थानं, स च मुनेरभिशापेन दिने भोजनेन दर्शनेन च वञ्चितः, केवलं रात्रौ पश्यति अश्नाति च, तत्र तरौ नरद्वयं निरीक्ष्य अट्टाट्ट-स्वरेण प्रहसन्नाह

रे मानवौ युवां क्षुत्-पीड़ितस्य मे दारुण-जठरानलं निर्व्वापयितुमुपस्थितौ, साधु साधु प्रबलक्षुधा मामतीव बाधते भवन्तौ भुक्त्वा तामुपशमयामि इत्युक्त्वा वदन-विस्तारं कृतवान्। ब्राह्मणस्तं कृतान्तमिव दृष्ट्वा प्रागेव मोहवशं गतः, बल-भद्रस्तु समीपस्थितविपदि निर्भयो विनय-वचसा तमवदत्।

यतः

वचो बलं वितर्क्केषु निर्भयं बलमाहवे।
धैर्य्यं बलं विपत्काले श्मशाने बान्धवो बलम्॥

वीर! किञ्चित् स्थिरो भूत्वा मद्वचः शृणु, आवां भवतो मुखग्रासे हि स्थितौ तस्माद् यातुं न शक्तवन्तौ, मद्वाक्यं निशम्य भक्षय। श्रुत्वा दानव आह, किन्तद् द्रुतं वद; बलभद्र आह।

वीर! भद्रदर्शन! भवतः किं नामधेयं, कुतो वागतः, आकृत्या साधुलक्ष-चितोऽसि, मृत्योरहं न बिभेमि, जन्म-परिग्रहणं मृत्युमूलं, संयोगो वियोगं सङ्घटयते, यत्ने कृते कष्टेन बहुकालं स्थातव्यं सुशोभितं मलमूत्रवाहि शरीरमिदं शतयत्नेना-पि न रक्षणीयम् अवश्यमेकदिनं चेन्मरणं तर्हि अद्यैव भवतु।

मृत्युर्ज्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते।
अद्यैवाब्दशते वापि मृत्युर्ज्जीविनमाश्रयेत्॥

मन्मांसेन भवांश्चेत्तृप्यति तदैव जननं मे सफलं, जन्म-परिग्रह्य मयाधमेन कियती सत्क्रिया न कृता यया जीवन-सौन्दर्य्यं जायते।

यतः

* मरणं प्रकृतिर्देहे जीवितं विकृति-र्यतः।
असुष्ठुर्व्विकृतिः कीत्सा सुवर्णाभरणं यथा॥

दानवेश्वर! हृष्टं पुष्टं मां खादित्वा स्वोदरं पूरय, केवलमस्य वीरस्य जीवन-भिक्षां याचे, जराजीर्णेनानेन सुधीरेण नानाशास्त्रेषु बहवो नरा उपदिक्ष्यन्ते, अत नैनं जहीहि॥

---

* मरणं स्वभावः, जीवनधारणं विकारः, तस्यां विकारावस्थायां यदि सत्क्रियादिभिः जीवनस्य सौष्ठवं न क्रियते तर्हि तज्जीवनं निन्दितं यथा स्वर्णखण्डं स्वभावतो न निन्दितं तत्कृताभरणस्य यदि सौन्दर्य्यं नास्ति तद् तदा भूषणं मूर्खोऽपि निन्दति। कीत्सा निन्दिता॥

यतः

येनोपक्रियते लोको जीवेत् स च महीतले ।
येन नोपकृतः को हि तुल्यं मृत्युश्च जीवितम् ॥

श्रुत्वा दानवः प्रहसन्नवदत् । प्रियंवद ते प्रियवचसा प्रीतोऽस्मि मया युवयोः शतमायुः प्रदत्तम् । अयं ब्राह्मणः चेत् पण्डितोऽस्ति तर्हि बुद्धिविद्ययोः का गरीयसीति स मां निशामयतु । श्रुत्वा बलभद्रस्तं नीतिविदं मोहमपनीय दानवप्रश्नं विज्ञापयामास, सोऽपि श्रुत्वा कथयामास ।

विद्या बुद्धि र्द्वयोर्म्मध्ये बुद्धिस्तत्र गरीयसी ।
विशुध्यति मलं बुद्धे र्म्मार्ज्जन्येव सुविद्यया ॥
अस्माच्छुचो यथा वह्निरनिलेन प्रकाशते ।
जड़तावृतिमुच्छिद्य विद्यया धीः प्रदीप्यते ॥
बुद्ध्योपहन्यते विद्या नानाशास्त्रे महत्यपि ।
मुक्तो गोपाल-बालेन विपदः पण्डितो यथा ॥

श्रुत्वा दैत्य आह कथमेतत् ? ब्राह्मणो ब्रूते ।

अस्ति उज्जयिनीनाम्नी नगरी, तस्यां धनपतिर्नाम वाणिज आसीत्, स च जनक-सञ्चितानि बहूनि धनानि प्राप्तवान् । तस्य पितुः कार्पण्यदोषेण लेखन-पठने वञ्चितः । एकाक्षरमपि तेन न ज्ञातम्, अतो मूर्खस्य तस्य यूनः प्रभूतधन-सम्पत्तिप्रभावेन चित्तमतीव कलुषीकृतं स गुरुजनानुपदिष्टः केवलमिन्द्रियचरितार्थ-व्यसने प्रवृत्तः ।

यतः

धनवद्युव-मूर्खस्य मानसं मत्तवारणः ।
विना ज्ञानाङ्कुशाघातं भ्रमतीह यथा तथा ॥

ततः कियत्कालान्तरे हि कतिपयाः कुमतिं जनयितारः कुपथगामिनः सौहार्द्देन तेन सह सङ्गच्छन्ते स्म, अतोऽचिरमेव तेषां संसर्गेण सर्व्वस्वमति-व्ययेन व्ययितं, सोऽपि क्रमशो दुर्गतो दरिद्रश्चासीत् ।

यतः

असञ्चयं धनं नित्यमल्पव्ययेऽपि नश्यति ।
जलं सर्व्वं बहिर्य्याति कुम्भ-सूक्ष्मबिलाद् यथा ॥

अतःपरमस्मान्निर्धनात् कस्यचिदुपकारस्य सम्भवो न स्यादिति विचिन्त्य सर्व्वे आगन्तुका हि यथास्थानं जग्मुः ।

यतः

स्वार्थसिद्ध्यर्थमागन्ता कार्य्ये सिद्धे न तिष्ठति ।
भृङ्गो मधूनि संपीय पद्मं विहाय गच्छति ॥
मूर्खाणां प्रागसत्कर्म्म प्रियं परमनिष्टदम् ।
जिह्वा-स्वादप्रदं मिष्ट मुदरघ्नं परं यथा ॥

सर्व्वस्व-क्षय-जनित-कृच्छ्रे रोगाक्रमणे च पतितः स उपायान्तरं न पश्यति स्म, अतिदुःखेन गच्छति, कियति काले तद्गुरोर्भैरवानन्दाचार्य्यस्य पादोपरि पतित्वा लुलोठ विस्तरं ब्रुवन् रुरोद च, स दयालुराचार्य्यः दुरवस्थितं धनपतिं कृत्रिमरुषा बभाषे—रे वणिक्पुत्र महत्यां विपदि पतित्वा मामनुगच्छसि सम्पदि ते मुखमण्डलमपि न द्रष्टुं क्षमः, तातस्ते त्वां केवलं जनयति स्म व्यय-वैगुण्य-दोषेण शिक्षादिभिस्तेन मनुष्यत्वे त्वं नोत्पादितः, तेन च केवलं धनमुपार्ज्जितं न खलु सत्क्रियादिभिः किञ्चि व्ययितं, स्वयमपि सम्यद्भोगेन समुज्झितः, तदर्थोऽसाधुकर्म्मणा क्षयं गच्छेदेवा*त्र ततस्ते न दोषः ।

यतः

वर्ज्जितं दानभोगैर्ये केवलं सञ्चितं धनम् ।
प्रायोऽसत्-कर्म्मणि तात क्षयं नयति तत्परः ॥
दानभोगैः परित्यक्तं यद्धनं सञ्चितं सदा ।
अन्येन ह्रियते प्रायो मधुचक्राद् यथा मधु ॥

एतदमङ्गलं ते कुसंसर्गेण सङ्घटितम् अलमतिनिन्दया ।

यतः

जगत्यामिह संसर्ग आकरो गुणदोषयोः ।
सुधाप्रदः सतां सङ्गो हलाहल इवासताम् ॥
सुहृदप्यस्ति योऽसाधुस्तस्य सङ्गो विपत्स्थलम् ।
संसर्गादसतो हंसः कर्षकेण हतो यथा ॥

श्रुत्वा धनपतिराह कथमेतत् आचार्य्यो ब्रूते ।

* तत्परस्तस्योत्तराधिकारी जनः ।

अस्ति दाक्षिणात्ये पञ्चवटी नाम महाटवी, यत्र च दाशरथिः पितुरादेशेन सभार्य्यानुजो निर्व्वासितः स्थितः, तत्र श्यामवटनामा, विशालतरुरासीत् तस्य शाखायां स्वर्णपञ्चर्नाम हंसः पाददेशे स्थूलोदराख्यः कुरङ्गश्च निवसति स्म। यद्यपि तौ भिन्न-जातौ तथाप्युभयोरेकत्र युगपन्निवासेन भ्रमणेन च परस्परं स्नेहो जातः, कुरङ्गं विना पादमेकमपि मरालो न गच्छति।

यतः

परोऽपि हितवान् बन्धु र्बन्धुरप्यहितः परः।
अहितो देहजो व्याधि र्हितमारण्यमौषधम्॥
तिष्ठति सन्निधौ नित्यमन्योऽपि स्नेहभाक् स च।
आत्मीयस्तु परोक्षः स तादृक् स्नेहगतो नहि॥

एवं कियति काले गते क्षुत्-पीड़ितो मरालो हरिणमुवाच भो सखे! पृथक्-जातिपृथग्व्यवसायिना सहैक्यं न खलु सर्व्वथा सङ्गच्छते, यद्यपि कञ्चित् कालं मेलकोऽस्ति तत् केवलं कार्य्यकारणेन, तस्याभावे सङ्गमोऽपि नश्यति, जगति नीतिरेषा, तादृशे सङ्गे सर्व्वदा न मनसः समीकरणं, वरं क्वचित् क्वचित् मनःपीड़नमेव। श्रुत्वा हरिण उवाच सखे! कथमिति मतिर्ज्ञाता, हंस आह-त्वं पादचारेण शस्यं खादितुं यदन्यस्थानं प्रयासि त्वामनुगच्छन् तत्र तत्र च खाद्यं स्तोकं स्तोकं हि प्राप्नोमि येन च मदुदरमेकदिनमपि न पूर्य्यते, सर्व्वदैव जठरानलेन ज्वालितः पिपासाकुलश्चाहम्, तदैव जीर्णशीर्णं मे वपुः उड्डयनशक्तिरहितम्, अतः परश्वः स्वजातिना वियच्चारिणा वायसेन सह गमिष्यामि तेन सह नानास्थानं परिभ्रमन् यथाभिलाषं भक्षयिष्यामि।

यतः

स्वजातिः समधर्म्मा च गुणार्थ-बुद्धिसाम्यगः।
समकर्म्मवयस्को यस्तेन सख्यं चिरस्थितम्॥
स्वजातिबान्धवांस्त्यक्त्वा तिष्ठति यः पराश्रये।
हन्यते सोऽचिरं मूढो नीलवर्णः शुको यथा॥
कुरङ्ग आह कथमेतत् हंसोऽब्रवीत्।

अस्ति अवन्तिनगरे जनमध्यगतस्थाने प्रकाण्डो न्यग्रोधस्तरुः; तस्य शाखायां कोटरे च बहवः शुकपक्षिणो रात्रौ निवसन्ति स्म, ते च दिने नानादिग्देशेषु विभ्रम्योदरं पूरयामासुः, सायमागमारम्भे हि तं वृक्षमागताः तत्र स्थित्वा च

परस्परं मधुरमालापं चक्रुः, बहुतरदेशीयवार्त्तां कथयित्वा रजनीमतिवर्त्तयन्ते स्म । महता कालेन तेषु नीलग्रीवो नाम शुकः केनचिद्वाक्य-दोषेण दुर्भाग आसीत् । तद्दिनात् दायादैरहर्निशं तिरस्कृतश्च, तेन च मनसि चिन्तितम् अहो अनारतं विवदमानैरेतैः सह स्थितिरेव दुःखहेतुः, अतः कलहप्रियानेतान् विहाय अन्यत्र गन्तव्यं यत्र प्रभुतया सह सम्मान-विशेषो जायते, अत्र भिन्नजातिरेव प्रार्थनीयः न तु दायादः ।

यतः

यत्र नास्ति स्व-सम्मानः प्रभुता न समादरः ।
न शान्तिर्न च सम्प्रीतिः संसर्गं तस्य वर्ज्जयेत् ॥

इति मतिं कृत्वा स्वकुले जातान् विहगान् विहाय कृष्णसागर-ह्रद-कूलं प्रतस्थे, स च पातालगत-भोगवतीजलैः सर्व्वदा प्रपूर्णः, तस्य तीरे कोमल-भूमौ बहूनि शशकबिलानि सन्ति, तेषु बहवः शशकाः कलत्रपुत्रादिभिः सह परम-सुखेन कालं नयन्ते स्म । नीलग्रीवेण ते शशकाः वचन-रचन-चातुर्य्येणात्मवशं नीताः सौहार्द्दपाशेन प्रबद्धाश्च अतीव तुष्टा बिलान्तरं वासार्थं नीलग्रीवाय प्रददुः । तेन च तत्र सस्त्रीपुत्रकेण सुखं स्थितम् । अत्रैवं गच्छति काले एकदा विह्वलाख्यो नाम निषादः पशु-पक्ष्यादिबन्धनार्थं पाशमस्त्रादिकं नीत्वा तत्रागतः । तं दृष्ट्वा बिलोपरि स्थिताः शशकाः सर्व्वे हि भीत्वा विवरमध्ये किञ्चित् प्रविश्य तूष्णीं स्थिताः । ते च ऊर्द्ध्वगतमुखा ऊर्द्ध्वचक्षुषा व्याधाचरितं ददृशुः; लुब्धकस्तत्रागत्य शशकमेकमपि न निरीक्ष्य मनसि जल्पति स्म, अहो शशकाः सर्व्वे हि बिलाभ्यन्तरे गताः एकोऽपि न बहिःस्थितः तथा तिष्ठ, इत्युक्त्वा एकमेकं कृत्वा रोकं खनितुं प्रवृत्तः, तद्दृष्ट्वा विवरायवर्त्तिनस्ते ऽतिद्रुतं बिलान्तरं गताः निषादाचरणं दायादान् ज्ञापितवन्तश्च, श्रुत्वा ते सर्व्वे हि सपदि स्त्रीपुत्रादिभिः सह गुप्तनिःसरणपथा वहिर्गताः पलायिताश्च, लुब्धकेन खनितबिले एकमपि न प्राप्य चिन्तितं मनसि कथितञ्च अहो नूनं हि सर्व्वे अन्तर्हिताः, अधुना रिक्तहस्तेन गृहं प्रतिगमिष्यामि कुत्र मे दिनं विफलं यातुमुपक्रमते, ततः स चिन्ताकुलः खनित-रोक-समीपे भ्रमति स्म, दैववशादखनितं बिलमेकं तेन दृष्टं, स चेतसि फलमाशंस्य सपदि तच्चखान, तदभ्यन्तरे सदारपुत्रादिकं तं प्राप्य बन्धने निक्षिप्य च निन्ये, शशकैः निषादं दृष्ट्वा भयेन स्वजनदायादैः सह पलायितं न तु नीलग्रीवः ज्ञापितः, अतः परेद्युः स्वजाति-वयसा सह गमिष्यामि । श्रुत्वा

कुरङ्ग आह इत्थं चेत्मतिस्ते तथा क्रियतां, को निवारयेत्, अनेन तु तव महतीं विपदं पश्यामि ॥

यतः

नोद्धं नेतुं समः कोऽपि निम्नगस्रोतसाकृतिम् ।
विपत्कालस्य दुर्बुद्धिर्नान्यथा क्रियते तथा ॥

सखे ! मद्वचः शृणोषि किं न वा, तथापि मया कथितव्यम् ।

यतः

तथापि हितमात्मीयं कथयेदप्रियं यदि ।
शुभार्थमिव रुग्णस्य तिक्तौषधं प्रयुज्यते ॥

बन्धो मत्सङ्गं त्यक्त्वा संसर्गान्तरमुपगच्छसि तस्माच्च निवार्य्यसे, किन्तु बलिभुजा समं गन्तुं निवारयामि, स खलोऽसंश्च प्रकृत्या धूर्तः, धूर्तस्य सत्क्रियायामपि खलतोपजायते ।

यतः

जायते महतां विघ्नः खलादुपकृतावपि ।
मुण्डं छिन्नं गणेशस्य शनेर्म्मङ्गलदर्शने ॥

अपरञ्च

असतां सङ्गदोषेण को न याति पराभवम् ।
पूज्यमानः सुरैर्व्वह्निरयसा सह ताड्यते ॥

प्रिय! उपकृतो भविष्यामीत्याशया दुश्चरित्रेण सह मैत्रीकरणं नोचितम् ।

यतः

अशुभात् शुभलाभे हि न भद्रं जायते सखे ।
भग्नकूले तरुच्छाये विश्रामो मृत्युकारणम् ॥

श्रुत्वा हंस आह सखे ! त्वया यदुक्तं साधु मन्ये किन्तु वायसेन सह मया गन्तव्यं, यतस्त्वया समं न भुक्त्वाऽधुनैव मृत्युमुखे पतितुमुद्यतोऽस्मि बलि-भुजा सङ्गमे भविष्यति विपदाशङ्का ।

यतः

भविष्यन्तु न जानाति कर्म्मशूरः स्वकर्म्मणि ।
वर्त्तमाने स्वकार्य्याणि कुरुते शतयत्नतः ॥

तन्निशम्य कुरङ्गः सविषादमाह मया यदुक्तं तद्‌गृह्णासि किं न वा, यथा रुचिस्ते तदेव कुरु इत्युक्त्वा स सुस्वाप।

अथ प्रभाते मरालः कुरङ्ग-वाक्यं नादृत्य वायसा सङ्गं गतः, ततः कृतसख्येन तेन सह सुदूरं प्रतस्थे, स नानास्थानं परिभ्रम्य यथेच्छमाहारैरुदरं परिपूरयति स्म तावद् वायससङ्गं न जहौ। अथ स कदाचित् नव-मित्रेण सह कस्यचित् कर्षक-स्यालयं गतः तस्य समीपवर्त्तिनो रसालतरोः शाखायामुत्पतितश्च कृषीवलः शस्यानि आतपशोषार्थं क्षेत्रे विकीर्य्य तत्पादपपाददेशे निद्रित आसीत्, शस्य-रक्षार्थं समीपे सशर-शरासनं स्थापितम्, वायसो मरालस्य पुरः सरन् वञ्चन-चतुरा चतुर्द्दिशः समीक्षमाणः तत्र उच्चैरात्मनादं कर्त्तुमारेभे, गगन-भेदिना तत्तुङ्ग-कर्कश-शब्देन कर्षकः प्रबुद्धश्चकितश्च ततस्तेनोर्द्ध्वशब्दं कुर्व्वन् वायसो दृष्टः, स सक्रोधमाह आः पाप त्वमेव नित्यमातपशुष्कं शस्यं मे खादसि त्वयैव सुषुप्तोऽहं जागरयितः तत्क्षणं तिष्ठ इत्युक्त्वा स सत्वरं धनुषि शरमापूर्य्य चिक्षेप, अत्रान्तरे कर्षकं तत्क्रियास्थं दृष्ट्वा हि ध्वांक्षः सद्यः स्थानान्तरमुत्पतितः, स निक्षिप्तो-वाणः काकस्य पृष्ठस्थित-हंसोपरि-पतितः, स यथा शरेण गात्रे निर्भिन्नस्तथा गतासुर्भूतले पतितश्च। अतः खलः सुहृदपि चेत् तस्य सङ्गो दूषितः॥

क्रमशः।

स्तुतिः।

श्रीयुक्तसुरेन्द्रमोहन-काव्य-व्याकरण-पुराण-सांख्य-तीर्थस्य।

कुरु कल्याणं कल्याणमय ! वितर हे दयां दासे दयामय !
देहि कृपाकणां, हर हे यातनां ;
तव नाम-सुधा-पाने वीतभयः।
दिशि दिशि भाति तव हे महिमा,
भुवने गहने वने न हि सीमा,
भूधरे सागरे तथा जलधरे—
राजते गरिमा आनन्दमय !

Translations from Bengali poems composed by Maharajadhiraj Bijoy Chand Mahtab Bahadur of Burdwan.

शिवम्।*

श्रीयुक्तसुरेन्द्रमोहन-काव्य-व्याकरण-पुराण-सांख्य-तीर्थस्य।

जय भवनाथ शिव शङ्कर श्मशानचारिन्!
निखिल-विश्व-कारण! अविद्या-तिमिर-हारिन्!
चिदानन्दस्त्वं हि सत्यम्, अद्वय-परमतत्त्वम्,
शुद्ध-बुद्ध-चिर-नित्यम्, आत्मचित्तशुभकारिन्।
योगिजन-वाञ्छातरु-देव देव आदिगुरुः
विजय—हृद्वय-मरु स्नेह-वारि-वर्षकारिन्।

शान्तिः। *

श्रीयुक्तसुरेन्द्रमोहन-काव्य-व्याकरण-पुराण-सांख्य-तीर्थस्य।

आशा वित्तयोगे, पिपासाः सम्भोगे,
लालसा हि रागे, नर विस्मर।
भ्रान्त-मूढजन, कथमनुदिन-
मचेतनमिव, ता एव स्मर?
अवहित-चित्तस्तृषा-विनाशेन
सुशान्ति-लाभाय भव यतमानः,
विचर सुपथमनुचर हितम्
धर अधिगतं सुखेन विहर।
केन गतागतिः प्रहर्षी विरतिः,
केन वा सम्प्रीतिः किमिव च फलम्?
दैवविडम्बनं कामनावर्द्धनं
पुनरागमनं घटते केवलम्।
पुरातन-गाने, लयहीन-प्राणे,
न हि लयताने, नास्ति वा विरामः।
मूढ हे विजय, कुरु कर्मचयं।
ततो वीतभयः, भव फलकामः।

* * * *

रहस्यम्।

मित्रयोः स्वप्नवृत्तान्तः।

श्रीयुक्तसुरेन्द्रमोहन काव्य-व्याकरण-पुराण-सांख्य-तीर्थस्य।

एकदा बुद्धिधनो नाम कश्चन यवनः प्रातः शयनं परित्यज्य यावद् वहिर्भवनं समायातस्तावदेव तस्य परममित्रं प्रज्ञेश्वरं समायान्तं विलोक्य सानन्दमभ्यनन्दत् "नूनं शतवर्षं ते परमायुर्भूयाद् यतस्त्वमत्र मम स्मरण-मात्रेणैव समुपस्थितः"। प्रज्ञेश्वरः कथयति "ननु पृच्छामि किम्, प्रातरेवाद्य केन हेतुना दीनोऽयं भवतः स्मृतिपथमानीतः"? बुद्धिधनोऽभणत् "उच्यते हि श्रूयताम्। विगतायाः निशायाः शेषयामे स्वप्नः कश्चिद्दृष्टो मया, यद् आवां द्वौ बन्धू सङ्गत्य किमपि गहनं काननं प्रविष्टवन्तौ। कानने तस्मिन् द्वौ विशालौ गर्त्ताववर्त्तताम्। तयोरेक आसीत् शर्करारसपूर्णोऽपरश्च पुरीषोदरः। अनवधानतया आवयो दैव-वशादहं शर्करारसपूर्णे गर्ते न्यपतम्, किन्तु हा कष्टम् त्वया तु तस्मिन् गभीरे पुरीषपूर्णगह्वरे पतितम्। अत्रान्तरे च भग्नस्वप्नोऽहं यदा जागर्मि तावदेव वहिरागत्य त्वामेव परिचिन्तयन् त्वामायान्तं पश्यामि। अतएव मयोक्तं शतवर्षं ते परमायुर्भूयादिति"।

आकर्ण्य चैतद्विवरणः स प्रज्ञेश्वरस्तत्क्षणादेवावोचत "श्रूयतां सखे स्वप्नस्यास्य शेषभागः। सौभाग्याच्चावयो र्मयाऽपि स एव स्वप्नो विधातृवैचित्र्याद् विगत-रजन्यामवलोकितः। अतः कारणादहमद्य सूर्योदयात् प्रागेव तद्वृत्तान्त-कथनाय भवन्तं समुपस्थितः। श्रूयतामवशेषः। त्वं तु शर्करापूर्णे गह्वरे पतितः अहं तु मलगह्वरे। ततश्च द्वावेवावां ताभ्यां गर्त्ताभ्यां समुत्थाय अन्योन्यस्य शरीर-शोधनायाचेष्टावहि, मया खलु रसना-साहाय्येन तव शर्करालिप्तो देहः परिमार्ज्जितः त्वया तु मे समलं शरीरं तेनैव प्रकारेण रसना-साहाय्येन विशोधितम्। ततस्तन्मुहूर्तादेव व्यपगत-निद्रो विशोधित-सर्व्वशरीरोऽहं त्वया सह साक्षात्कर्त्तुं प्रातरेव समागतः। तथापि शरीरं शर्करालेश-शून्यं विशुद्धमिव पश्यामीत्यहो विस्मयः।"

उष्णता दुग्धेषु ।

श्रीयुक्तसुरेन्द्रमोहन काव्य व्याकरण-पुराण-सांख्य-तीर्थस्य ।

एकदा जनन्यां रुजा प्रपीडितायां तदीया काचिद् बालिका कन्यका कस्यचिद् गृहस्थस्य गेहे प्रात्यहिक दुग्धं प्रापयितुं समागता। दुग्ध-भाण्डं हस्ते गृहीत्वा गृहस्थो बालिकामपृच्छत् "कथं नु वत्से ! दुग्धमिदमीषदुष्णमिवानुभूयते" ? बालिका च सरला सकल-कलास्वनभिज्ञा निर्व्वोधमुत्तरयति-" नैतद् ध्रुवं जानामि भद्रमुख ! सम्भावयामि तावत् अद्य वा पयस्यस्मिन् उष्णोदकमेव मिश्रितं भवेत् !

धर्म्माधिकरणिकस्य साक्षिणश्च ।

श्रीयुक्तसुरेन्द्रमोहन काव्य-व्याकरण-पुराण-सांख्य-तीर्थस्य ।

धर्म्माधिकरणिकः—विवादिनं त्वं परिचिनोषि ननु ?

साक्षी—अथकिम् ?

धर्म्माधिकरणिकः—बहून्येव तेन विवाद-वर्त्मानि भणितानि तत्र तु कियन्ति विश्वास योग्यानि कियन्ति वा त्याज्यानि ?

साक्षी—ननु विचार बलेनैव भवता यद्यदेव सत्यमुक्तं तत्तद्विश्वासेन गृह्यताम्, अपरन्तु मृषा भाषितं सर्व्वमेव परित्यज्यतामित्यलं क्षमेण !

घटकर्परकाव्यम् ।

श्रीयुक्तशरच्चन्द्रचक्रवर्त्तिकाव्यतीर्थस्य

टीकया सहितम् ।

निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
सलिलै र्निहतं रजः क्षितौ रवि-चन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥ १ ॥

टीका—वितनोति शरच्चन्द्रः प्रणम्य सारदापदम् ।
घटकर्पर-काव्यस्य टीकां सरल-बोधिकाम् ॥

तत्रभवान् विक्रमादित्य-सभारत्न-महाकविः घटकर्परो यमकालङ्कारोत्कर्ष-मधुर-रसात्मकं काव्यं चिकीर्षुराह निचीतमिति। प्रियेण स्वामिना हीनानां या हृदयावनी हृदयरूपा पृथिवी तां रदन्ति विदारयन्ति ये तैः । रद विलेखने

कर्त्तरि अत्र, नीरदैः मेघैः उत्पत्य समागत्य खं आकाशं निचितं व्याप्तम् । तथा क्षितौ सलिलैः रजः धूलिः निहतम् । रविचन्द्रौ अपि न उपलक्षितौ दृष्टौ । वर्षाकाले प्रोषित-भर्त्तृका काचिद्रमणी एतदुक्तवती ॥ १ ॥

हंसा नदन्मेघ-भयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्द-समान-दन्ति ॥ २ ॥

हंसा इति—हे कुन्द-समान-दन्ति ! सखीसम्बोधनमेतत् । मेघागमे वर्षाकाले हंसाः नदन्मेघ-भयात् नदन्तः गर्ज्जन्तः ये मेघाः तेभ्यो यद्भयं तस्मात् । द्रवन्ति गच्छन्ति मानसं प्रतीतिशेषः । अद्य प्रावृषि निशामुखानि प्रदोषाः न चन्द्रवन्ति चन्द्र-युक्तानि न भवन्ति मेघावृतत्वात् । नवाम्बुमत्ताः नूतन-जलपातहृष्टाः शिखिनो मयूराः नदन्ति केकारवं कुर्व्वन्ति ॥ २ ॥

मेघावृतं निशि न भाति नभो वितारम्
निद्राभ्युपैति च हरिं सुख-सेवितारम् ।
सेन्द्रायुधश्च जलदोऽद्य रसन्निभानाम्
संरम्भमावहति भूधर-सन्निभानाम् ॥ ३ ॥

मेघावृतमिति—अद्य वर्षाकाले निशि रात्रौ वितारं नक्षत्र-हीनं नभः आकाशं न भाति । निद्रा सुख-सेवितारं हरिं विष्णुं अभ्युपैति प्राप्नोति । "शेते विष्णुः सदाषाढे" इति मत्स्यपुराणात् । सेन्द्रायुधः इन्द्रायुधयुक्तः जलदः रसन् गर्ज्जन् भूधर-सन्निभानां पर्व्वत-तुल्यानां इभानां गजानां संरम्भं वेगं आवहति गजेन्द्रसदृशं धावति ॥ ३ ॥

सतडिज्जलदार्पितनगेषु स्वनदम्भोधरभीत-पन्नगेषु ।
परिधीर-रवं जलं दरीषु प्रपतत्यद्भुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

सतडिदिति—स्वनद्भ्यः गर्ज्जद्भ्यः अम्भोधरेभ्यः मेघेभ्यः भीताः पन्नगाः सर्पाः येषु तेषु नगेषु पर्व्वतेषु, अद्भुत-रूपाः सुन्दर्य्यः किन्नरस्त्रियो यासु तासु दरीषु पर्व्वत-गुहासु तडिता सह वर्त्तमानेन जलदेन अर्पितं दत्तं तथा परिधीरः रवो यत्र जले तज्जलं प्रपतति ॥ ४ ॥

क्षिप्रं प्रसादयन्ति सम्प्रति कोऽपि तानि
कान्ता-मुखानि रति-विग्रह कोपितानि ।
उत्कण्ठयन्ति पथिकान् जलदाः स्वनन्तः
शोकोऽपि वर्द्धयति तद्वनितास्वनन्तः ॥ ५ ॥

क्षिप्रमिति—सम्प्रति वर्षाकाले कोऽपि पुरुषः तानि कान्तामुखानि क्षिप्रं सहसा प्रसादयति प्रसन्नानि कारयति। किम्भूतानि कान्तामुखानि रति-विभ्रम-कोपितानि शृङ्गारकलहेन रुष्टानि, स्वनन्तः गर्ज्जन्तः जलदाः पथिकान् प्रवासि-जनान् उत्कण्ठयन्ति गृह-गमनाय उन्मनीकुर्व्वन्ति। तद्वनितासु पथिकस्त्रीषु अपि अनन्तः प्रभूतः शोकः कर्त्ता वर्द्धयति। चुरादि-वृधधातुरकर्म्मकः ॥ ५ ॥

छादिते दिनकरस्य भावने खाज्जले पतति लोक-भावने।

मन्मथेन हृदि हन्तुमुद्यते प्रोषित-प्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

छादिते इति—दिनकरस्य सूर्य्यस्य भानां दीप्तीनां वनं चयः तस्मिन् किरणचये छादिते सति, तथा लोकान् प्रवासि-जनान् भावयतीति लोकभावनं तस्मिन् जले खात् आकाशात् पतति सति, हृदि मन्मथेन हन्तुं उद्यते सति, प्रोषित-प्रमदया प्रवासिनः स्त्रिया इदं वक्ष्यमाणम् उद्यते उच्यते ॥ ६ ॥

सर्व्व-कालमवलम्ब्य तोयदा आगताः स्थ दयितो गतो यदा।

निर्घृणेन परदेश-सेविना मारयिष्यथ न तेन मां विना ॥ ७ ॥

सर्व्वेति—हे तोयदाः ! मेघाः सर्व्वकालमवलम्ब्य स्थित्वा यदा यस्मिन् वर्षाकाले दयितः स्वामी गतस्तदा यूयमागताः स्थ निर्घृणेन निर्द्दयेन तथा परदेशसेविना तेन स्वामिना विना मां न मारयिष्यथ। मां मा पीड़यत ॥ ७ ॥

ब्रूत तं पथिक-पांशुलं घनाः यूयमेव पथि शीघ्र लङ्घनाः।

अन्यदेशरतिरद्य मुच्यतां सा यथा तव वधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥

ब्रूतेत्यादि—हे घनाः पथिक-पांशुलं पथिकाधमं तं मम स्वामिनं ब्रूत। यूयं यतः पथि शीघ्रलङ्घनाः शीघ्रगामिनः एव ततो युष्मान् ब्रवीमि। किं वक्तव्यं तदाह—अद्य वर्षाकाले अन्यदेशरतिः परदेश-प्रीतिः मुच्यतां त्यज्यताम्। स्वालयं व्रजेति शेषः। अथवा यदि न यास्यति तर्हि तव सा वधूः स्त्री किमुच्यतां। तव पत्नी किं करिष्यति तद् ब्रूहि ॥ ८ ॥

हंस पंक्तिरपि नाथ सम्प्रति

प्रस्थिता वियति मानसं प्रति।

चातकोऽपि तृषितोऽम्बु याचते

दुःखिता पथिक सा प्रिया च ते ॥ ९ ॥

हंसेति—हे नाथ ! सम्प्रति हंसपङ्क्तिरपि मानसं प्रति मानससरः प्रति वियति आकाशे प्रस्थिता। हे पथिक ! तृषितश्चातकोऽपि अम्बु जलं याचते मेघमिति।

सा प्रिया च दुःखिता सती तव पत्नी, ते त्वां, याचते। द्वितीयैक-वचनयोगे ते आदेशः।

नीलशष्पमतिभाति कोमलं
वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
अम्बुदैः शिखिगणो विनाद्यते
का रतिर्दयितया विनाद्य ते ॥ १० ॥

नीलेति—कोमलं नीलशष्पं नीलवर्णनवतृणं अतिभाति। चातकश्च अमलं वारि विन्दति लभते। अम्बुदैर्मेघैः शिखिगणो विनाद्यते शब्दं कार्य्यते। अद्य वर्षाकाले दयितया प्रियया विना ते तव का रतिः ॥ १० ॥

मेघशब्दमुदिताः कलापिनः
प्रोषिता—हृदय-शोकलापिनः ।
तोयदागम-कृशा च साद्य ते
दुर्द्धरेण मदनेन साद्यते ॥ ११ ॥

मेघेति—कलापिनो मयूराः मेघशब्देन मुदिताः सन्तः प्रोषितानां हृदयशोकं लपितुं प्रकाशयितुं शीलं येषां ते तथोक्ता भवन्ति। अद्य प्रावृषि ते तव सा प्रिया तोयदागमेन कृशा सती पति-विरहात् दुर्द्धरेण मदनेन साद्यते पीड्यते ॥ ११ ॥

किं कृपापि तव नास्ति कान्तया
पाण्डुगण्ड-पतितालकान्तया ।
शोकसागर-जलेऽद्य पातितां
त्वद्गुण-स्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥

किमिति—पाण्डुगण्डे पतितः अलकानां चूर्णकुन्तलानां अन्तः प्रान्तभागो यस्याः तया तव कान्तया स्त्रिया किं कृपापि नास्ति? अद्य शोक सागर-जले पातितां त्वयेति शेषः तां तव पत्नीं त्वद्गुण स्मरणमेव तव गुण-स्मृतिः एव पाति रक्षति ॥ १२ ॥

कुसुमितकुटजेषु काननेषु
प्रियारहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
वहति मलिनतां जलं नदीनां
किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥

कुसुमितेति—कुसुमिताः कुटजा येषु तथा समुत्सुकानि उत्कण्ठितानि आननानि स्त्री-मुखानि येषु तेषु प्रियया त्वया रहितेषु काननेषु प्रमोदोपवनेषु

दीनां कृपार्हां मां किमिति कथं वा न समवेक्षसे न पश्यसि। तथाच नदीनां जलं मलिनतां आविलत्वं वहति, इति च किं न समवेक्षसे। समागतो वर्षाकाल-स्त्वया कथं न लक्षितः इति भावः॥ १३॥

मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु
कामो धनुः स्पृशति तेन विना शितेषु।
गम्भीर-मेघ रसित-व्यथिता कदाहं
जह्यां सखि! प्रिय-वियोगज-शोकदाहम्॥ १४॥

मार्गेष्विति—हे सखि! मेघसलिलेन वृष्टि-जलेन मार्गेषु पथिषु विनाशि-तेषु सत्सु रुद्धेषु इति पदमध्याहार्य्यम्। शितः शाणितः ईषुर्व्वाणो यत्र तत् धनुः कामः कन्दर्पः स्पृशति धारयति। तेन स्वामिना विना गम्भीर-मेघ-रसितेन गभीर-मेघ-गर्ज्जनेन व्यथिता अहं कदा केन प्रकारेण प्रिय-वियोगज-शोकदाहं स्वामिविच्छेद-दुःख-ज्वालां जह्यां त्यजेयम्॥ १४॥

मधुगन्धतया वने जितानां
स्वनदम्भोधर-वात-विजितानाम्।
मदनस्य कृते निकेतनानां
प्रतिभान्त्यद्य वनानि केतकानाम्॥ १५॥

मध्विति—मधुगन्धतया मिष्टगन्धातिशय्येन वने जितानां श्रेष्ठानां स्वनन्तः गर्ज्जन्तः ये अम्भोधराः मेघाः तेभ्यो जातो यो वातः वायुस्तेन विजितानां विक-म्पितानां तथा मदनस्य कृते निकेतनानां कामगेहानां केतकानां केतकपुष्पाणां वनानि प्रतिभान्ति दीप्यन्ते॥ कृते इति पदं निमित्तार्थकं अव्ययम्॥ १५॥

त्वां साधु मत्वा सुरभिं ससर्ज्ज
प्रजापतिः काम-निवास सर्ज्ज।
त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
नेत्रोत्सवश्चासि सयौवनानाम्॥ १६॥

त्वामिति—हे कामनिवास सर्ज्ज! शालतरो! प्रजापतिर्व्विधाता साधु यथा स्यात्तथा मत्वा सुरभिं त्वां ससर्ज्ज सृष्टवान्। मञ्जरीभिः वनानां प्रवरः श्रेष्ठस्त्वं सयौवनानां युवतीनां नेत्रो-त्सवश्च नयनानन्दकरश्च असि भवसि॥ १६॥

नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि ते
वर्षति यन्मदनः कुसुमस्मिते।

कुटज किं कुसुमैरुपहस्यते
निपतिता च सुदुष्प्रसहस्य ते ॥ १७ ॥

नवेति—हे नव-कदम्ब! यत् यस्मात् ते तव कुसुम-स्मिते पुष्पहासे मदनो वसति तस्मादहं शिरोऽवनतास्मि। त्वां शिरसा प्रणमामि। हे कुटज! सुदुष्प्रसहस्य दुःखातिशयेन-सोढुमशक्यस्य ते तव कुसुमैः किं कथं निपतिता दीना रमणी उपहस्यते उपहसिता क्रियते ॥ १७ ॥

तरुवर विनतास्मि ते सदाहं
हृदयं मे प्रकुरुष्व नो सदाहम्।
तव कुसुम-निरीक्षणापदेहं
विसृजेयं सहसैव नीप देहम् ॥ १८ ॥

तरुवरेति—हे तरुवर? हे नीप! कदम्ब वृक्ष! ते तुभ्यं सदा अहं विनतास्मि प्रणतास्मि। मे मम हृदयं सदाहं दाहेन सह वर्त्तमानं ज्वालायुक्तं नो प्रकुरुष्व मा कुरु। तव कुसुमनिरीक्षणेन अपदा स्थितिरहिता ईहा चेष्टा यस्मिन् तत् निश्चलं देहं मम शरीरं सहसैव अनायासेनैव विसृजेयं त्युक्तुं शक्याहम् ॥ १८ ॥

कुसुमैरुपशोभितां सितै
र्घनमुक्ताम्बुनव-प्रकाशितैः।
मधुनः समवेक्ष्य कालतां
भ्रमरश्चुम्बति यूथिका-लताम् ॥ १९ ॥

कुसुमैरिति—घनेभ्यो मुक्तं पतितं यत् अम्बु तेन नवप्रकाशितैः नूतन-प्रस्फुटितैः सितैः निर्म्मलैः कुसुमैरुपशोभितां मधुनः पुष्प-रसस्य कालतां समयत्वं चैत्रत्वं नभस्त्वं इतिवत्। वसन्तकालमिति शेषः। समवेक्ष्य दृष्ट्वा भ्रमरो यूथिकालतां चुम्बति ॥ १९ ॥

तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्ज्जित-दुर्द्दिनेषु।
रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
मेघागमे प्रिय-सखीश्च समानयन्ति ॥ २० ॥

तासामिति—सेन्द्रायुधाः इन्द्रायुधयुक्ताः ये अम्बुधराः मेघाः तेषां गर्ज्जितैन दुर्द्दिनेषु दिनेषु वर्षाकाले इत्यर्थः। याः स्त्रियः प्रियतमैः सह रत्युत्सवं काम-

केलिं मानयन्ति सम्पादयन्ति प्रियसखीश्च मेघागमे समानयन्ति आद्रियन्ते तासां स्त्रीणां सम्बन्धे चतुर्व्वर्षाकालः सफल एव आनन्दप्रद एव हि निश्चितम् ॥ २० ॥

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयं
आलभ्य वारि तृषितः करकोषपेयम् ।
जीयेय येन कविना यमकैः परेण
तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण ॥ २१ ॥

इतिघटकर्परकाव्यं समाप्तम् ।

भावानुरक्तेति—भावानुरक्त-वनितानां कामपीड़ित-स्त्रीणां सुरतैः रति-क्रीड़ाभिः तृषितोऽहं करकोष-पेयं हस्तपानपात्रमात्रपेयं अत्यल्पमित्यर्थः वारि आलभ्य प्राप्य च शपेयं आक्रोशेयम्। येन परेण श्रेष्ठेण घटकर्परेण घटकर्पराख्येन कविना यमकैः करणैः—शब्दालङ्कारविशेषैः अहं जीयेय तस्मै कवये निमित्ताय अहं उदकं जलं वहेयम् ॥ २१ ॥

परमार्थोपदेशः ।

श्रीयुक्तरामेन्द्रनाथस्मृतितीर्थस्य ।

१म खण्डस्य ४८ पृष्ठतोऽनुवृत्तः ।

महान्धकारनिचयं यथा हरति भास्करः ।
तथा मोहान्धकारञ्च हरते वैष्णवो जनः ॥ १३ ॥
हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ १४ ॥
विशेषतः कलौ युगे हरेर्नामैव केवलम् ।
वदन्ति मुनयः सर्व्वे गतिर्नास्ति हरिं विना ॥ १५ ॥
कलावन्यानि धर्म्माणि सन्ति चेद् विविधानि च ।
एकमेव हरेर्नाम सर्व्व—धर्म्माधिकं विदुः ॥ १६ ॥
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥ १७ ॥
हरेर्नाम महामन्त्रमिति द्वात्रिंशदक्षरम् ।
स्मरणात् कीर्त्तनादस्य सर्व्वाभीष्टमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥

आलस्ये वा तथैवैषां सुभावे वा कुभावके।
गदिते श्रीहरेर्नाम्नि सर्व्वेषां मङ्गलं भवेत् ॥ १९ ॥
मङ्गले श्रीहरेर्नाम्नि जगत्-पावन-पावने।
विश्वासो जायते यस्य सोऽपि धर्म्मभृताम्वरः ॥ २० ॥
नामचिन्तामणिः श्रीमान् सच्चिदानन्द-रूपकः।
श्रीनाम-नामिनोर्भेदः नास्तीति श्रुतिरब्रवीत् ॥ २१ ॥
नाम्नः प्रभावात् परमयोगी गुरुर्महामुनिः।
नारदो भगवान् व्यासो वाल्मीकिः सनकादिकः ॥ २२ ॥
प्रह्लादो परमो भक्तो ध्रुवश्चोद्धव एव च।
नाम्नः प्रभावात्ते सर्व्वे परमां गतिमाप्नुयुः ॥ २३ ॥
अजामिलो गजेन्द्रश्च मुनयः शौनकादयः।
नाम्नः प्रभावात्ते सर्व्वे देवादीनां वरा मताः ॥ २४ ॥
जाम्बवांश्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणः।
नलनीलाङ्गदाश्चैव रामदासवरा मताः ॥ २५ ॥ क्रमशः।

श्रीहनुमत्सप्तकम्।

श्रीयुक्तराधाकान्तशास्त्रिणां।

१

अज्ञान-गाढान्ध-विनाशनेन, विरोचनं वाऽपररोचमानम्।
अशेष-राद्धान्त-विदग्रगण्यं, वन्दे सदा वानर-सैन्य-राजम् ॥

२

ललना-ललामाञ्जनिगर्भजातं, गणनाऽसमाख्यानबलाभिव्याप्तम्।
अभिरामरामा रमणस्य दूतं, पवनात्मजं तं शरणं प्रपद्ये ॥

३

अगाधनीत्यर्णवमन्थनेन, दूरीकृतो दुर्जन सङ्गमश्च।
उरीकृतः सज्जनसङ्गसङ्गो, वन्दे सदा कुमुदवलाभिनाथम् ॥

४

प्रतप्तकार्तस्वरदेहशोभया, भयात् क्रिलाग्निर्भविता तनूनपात्।
दिवाकराच्चैव बिभेति यत्तमः, विराजितं तेन नमामि तेजसा ॥

५

सौवर्ण-कर्णाभरणच्छलेन, शङ्के शशाङ्कौ अवगाय प्राप्तौ ।
शिष्यद्वयेनेव सुशोभितं तं, कर्णद्वयेन प्रणमामि भूयः ।

६

अत्यायतैर्हेम-सुवर्ण-वर्णैः, मौञ्जे गुणे निर्मित-ब्रह्म-सूत्रम् ।
नाशाय संसारदुहां सतां च, सुखाय वन्दे सुकरात्तवज्रम् ।

७

तेजोऽग्निनानल्प-धराविनाशे, करेऽपसव्ये दधतं पताकाम् ।
सुकेशराख्येन हरस्य तुल्या, लोके लसन्तं प्रणमामि प्राप्तम् ॥

वसुन्धराम् ।

श्रीयुक्तराधाकान्तशास्त्रिणा ।

१

शक्तिः क्व भक्तिः क्व च सा सुमेधसां, योगः क्व भोगः क्व पुनर्जगद्गुरुः ।
वीणा कवीनामिव कुत्र हन्त! गीः, सन्त्यज्य याता सहसा वसुन्धराम् ।

२

देशान्तरेषु प्रचरन् चिकीर्षति, क्रीडां हि कालो धरया सहैव नु ।
आलस्यसौधान् विदधत्ततस्ततः, कुत्सावयस्यां कुरुते वसुन्धराम् ॥

३

मानेन योऽसौ बलवान् समेधते, स्पर्धाङ्गणे नृत्यति हन्त! लीलया ।
सोऽयं जनः सम्प्रति खिद्यते स्फुटं, कालोपयोगेन गतो वसुन्धराम् ॥

४

दन्ती यथोद्यान-वनं मनोरमं, क्रूरश्च राजीवसरांसि सैरिभः ।
व्योमद्युतिं सायमपास्य कालिमा, रुणद्धि कालोऽद्य तथा वसुन्धराम् ॥

५

जग्ध्वा पुरा क्रूरतया नु कोटिशः, धीरान् कृतार्थान् कृतिनः कवीन् प्रियान् ।
दंष्ट्रा विटङ्कस्फटैर्भयंकरः, कालोऽद्य भाव्यस्यधि हा! वसुन्धराम् ॥

६

जीवातवोऽहो कुटिलेन भक्षिताः, कालेन लोकस्य शुचाञ्च नो फलम् ।
तेषामधीरो विरहः करोति नु, नक्तं दिनं यत्तरलां वसुन्धराम् ॥

७

सत्सङ्गतः सज्जनता खले भवत्येतत्कथं विश्वसितु क्षितौ जनः ।
यस्माद्भवाब्धाङ्गिरसान् भजन्नपि क्लिश्नासि कालाग ! सदा वसुन्धराम् ॥

८

यदीय साम्राज्य पदानुकम्पया सम्प्राप्य भूषां सुषमां पुपोष ।
सा साञ्जलिः सम्प्रति याचतेऽनिशं मां पाहि भो भो परितो वसुन्धराम् ॥

९

अपि खले समये प्रबलं यथा पदमदायि न कदाप्यनन्तया ।
अहह ! तां सहसा विधुरे विधौ खलु खलाः प्रभवन्ति वसुन्धराम् ।

१०

शठ ! कथं धरणीजननीमनः कलुषितं विदधच्च न लज्जसे ।
सकल-सद्गुणनिर्मितिं सादरां विसृज रे ! ऽधम ! साधु वसुन्धराम् ॥

एकवीरोपाख्यानम् ।

प्रथमोऽंशः ।

श्रीयुक्तचारुचन्द्ररायचतुर्धुरिणः ।

'अकारो भगवान् ब्रह्माप्युकारो विष्णुरुच्यते ।
मकारो भगवान् रुद्रोऽप्यर्द्धमात्रा महेश्वरी ॥
उत्तरोत्तर-भावेनाप्युत्तमत्वं स्मृतं बुधैः ।
अतः सर्व्वेषु शास्त्रेषु देवी सर्व्वोत्तमा स्मृता ॥"

ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं समस्तं जगत् योगमाया-वशे तिष्ठति । ब्रह्म-विष्णु-हरादयो देवास्तिर्य्यङ्नरादिप्राणिन इव सर्व्वे मायातन्त्रीनिबद्धा भ्रमन्ति । योगमायाप्रभावेण हरेरवताराः प्रभवन्ति ।

त्रिलोकोपरि सत्यलोकः सत्यादुपरि वैकुण्ठलोक आस्ते । वैकुण्ठो वैष्णवानां परमं धाम । एतत् शाश्वतमनन्तं स्थानं हिरण्मयं मोक्षपदं नानावृक्ष-समाकीर्ण-

वापीशत-विराजितं हंसमयूर-शुक-कोकिलादि-विहगानां कलकूजितैर्युतं उच्च-प्रासाद-संयुक्तं पताकाभिरलङ्कृतं नृत्यगीत-कलापूर्णं मन्दारकुसुमशोभितं नाना-जनपदाकीर्णमास्ते । तत्र द्वारपालैः सुरक्षिते सुरम्य-भवने अनन्तशय्योपरि लक्ष्मी-नारायणौ विराजेते । कस्मिंश्चित् समये सूर्य्यपुत्रो रेवन्त उच्चैःश्रवसं हयरत्नमारुह्य लक्ष्मीनारायण-दर्शनाय वैकुण्ठं जगाम । भगवान् हरिस्तमागच्छन्तं दृष्ट्वा लक्ष्मीमाह– 'प्रियतमे ! कोऽयमायाति पश्यसि?" एवं भगवता पृष्टा लक्ष्मीस्तु तदा मनोहरं हयरूपमवलोक्य महामायाप्रभावेन काममोहिता कियत्कालञ्च स्तम्भितनेत्राभवत् । तद्दृष्ट्वा भगवान् क्रोधमापन्नस्तमाह-"अयि चञ्चलाक्षि ! मया पृष्टाऽपि कथं न भाषसे कथं त्वं परप्रेम्णा चपलाक्षी ? यतस्त्वं सर्व्वत्र रमसे ततो 'रमा' इति चञ्चलत्वाच्च चला इति–ख्याता भविष्यसि । यतस्त्वं हयं दृष्ट्वा मोहिता भवसि ततो मच्छापात् मर्त्यलोके त्वं बड़वा भव ।" तच्छ्रुत्वा सा देवी अतिदुःखिता स्वपतिं प्रणम्य सविनयमुवाच–"भो दयानिधे ! कथं त्वया स्वल्पे दोषे ईदृशो निदारुणोऽभिशापो मह्यं दत्तः । मर्त्यलोके जन्म लब्ध्वा सर्व्वान् देहजान् गुणान् प्राप्य देहिनो महादुःखमाप्नुवन्ति, देहिनां देहभावा बहवः–क्षुधा, तृष्णा, निद्रा, भयं, तन्द्रा, व्यामोहः, शोकः, हर्षः, अभिमानः, संशयः, अज्ञानं, ग्लानिः, ईर्षा, असूया, मदः, श्रमः, जरा, मरणञ्च एते देहभवा भावाः सर्व्वेषु देहिषु प्रभवन्ति । प्राणिनस्तद्वशगा विविधानि दुःखानि भुञ्जते । प्रभो ! अहं कदापि तव ईदृशं कोपं नैव दृष्टवती । भो देवेश भो करुणानिधे ! मयि सुप्रसन्नो भव । यथाहं शापमुक्ता भविष्यामि तद् विधेहि ।" हरिरुवाच–"भो तन्वङ्गि ! यदा पृथिव्यां तव गर्भजातो मत्पुत्रो भविष्यति तदा त्वं शापमुक्ता पुनर्वैकुण्ठमागमिष्यसि ।

तदाकर्ण्य भयार्त्ता चातिदुःखिता सा रमा देवी जगत्पतिं दूरात् प्रणम्य वड़वारूपं धृत्वा मर्त्यलोकं जगाम । पुरा सूर्य्यपत्नी यत्र कठोरं तपस्तप्तवती, तस्मिन् कालिन्दी–तमसासङ्गे सा तस्थौ । तत्र पवित्रे सर्व्वकामप्रदे सुरम्यवन-शोभिते स्थाने सा वैराग्यं समुपाश्रिता ऐकान्तिकेन मनसा गौरीदेहार्द्धधारिणं चन्द्रशेखरं ध्यायमाना शङ्करस्य प्रीत्यर्थं दुश्चरं तपश्चकार । महादेवस्तस्यास्तपसा तुष्टो भूत्वा गौरीसहितस्तत्रागत्य अश्विनीरूपिणीं तां हरिप्रियामुवाच–"भो कल्याणि ! किं तपस्यसि ? स्वपतिं हरिं त्यक्त्वा कथमद्य त्वं मां स्तौषि ? पतिरेव नारीणां देवता, पतिशुश्रूषणमेव स्त्रीणां सनातनो धर्म्म इति वेद-वचनम् । नारायण एव सर्व्वैः सेव्यस्तं देवेशं त्यक्त्वा कथं त्वं मां ध्यायसि ?"

लक्ष्मीरुवाच—"भो महादेव ! अहं पतिशप्ता अश्विनीरूपिणी अत्रागता । भो देवेश ! अस्मात् शापात् मां समुद्धर । दयायुक्तेन हरिणाऽहमुक्ता—'यदा ते पुत्रो जनिष्यते तदा ते शापमोक्षणं भविष्यति ।' पतिसङ्गं विना मे पुत्रलाभो नैव सम्भवति । पतिर्मे वैकुण्ठे तिष्ठति अहमत्र तिष्ठामि । त्वं तस्य, स च तव प्राणः । उभयोरन्तरं नास्ति, ये वैष्णवा महेश्वरं द्विषन्ति ये च शैवा हरिं द्विषन्ति ते नूनं नरकं यान्ति । एवं तस्य च तव एकत्वमहं जानामि । यदि त्वं तुष्टो भवसि तदा मह्यं वरं देहि यथा मे पतिसङ्गमः स्यात् ।"

शिव उवाच—"भो हरिप्रिये तव तपसा तुष्टोऽस्मि, त्वं स्वस्था भव, तव-पतिना सह समागमो भविष्यति, तत्र न संशयः । भगवान् हरिः हयरूपेणात्रैवा-गमिष्यति । भूतले तव नारायणसमः पुत्रो भविष्यति, स एकवीर-हैहय-कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन-नामभिः विख्यातो भविष्यति, तस्माद्धैहयानाञ्च वंश उद्-भविष्यति ।"

इति तस्यै वरं दत्त्वा उमया सहितः शिवः अन्तर्दधौ । सा कमलामना ऐकान्तिकेन मनसा पत्युश्चरणाम्भोजं ध्यायन्ती प्रेमगद्गदया वाचा तं हरिं मुहुर्म्मुहुस्तुष्टाव ।

महादेवस्तु कैलासं गत्वा चित्ररूपनामानं गणं लक्ष्मीकार्य्यसिद्धये वैकुण्ठे प्रेषयामास ।

चित्ररूपो वैकुण्ठभवनं प्रविश्य विष्णुं दण्डवत् प्रणम्य कृताञ्जलिपुटः स्थितः । भगवान् हरिस्तं दृष्ट्वा सकुटुम्बस्य शम्भोः कुशलं पप्रच्छ उवाच च—"हरस्य देवता-नाम्वा किं कार्य्यं साधयितुं त्वमत्र प्रेषितस्तद्ब्रूहि ?"

चित्ररूप उवाच—"भो भगवन् ! भवान् सर्व्वान्तर्य्यामी त्रिकालज्ञः, भवत्-सकाशे किं ब्रवीमि ? महादेववाक्यमेव ब्रवीमि—'हयीरूपधरा महालक्ष्मीः परम पवित्रे कालिन्दीतमसासङ्गे तपस्तपति । कोऽपि जनः स्त्रियं विना सुखं नाप्नोति । दुर्व्वलोऽपि निर्धनोऽपि नरः स्त्रियं पाति । अपराधं विना कथं सा त्वया त्यक्ता, यस्य भार्य्या संसारे दुःखं प्राप्नोति तस्य जीवितं धिक् । स लोकैर्नि-न्दितो भवति । सर्व्वे रिपवः लक्ष्मीहीनं त्वां दृष्ट्वा हसिष्यन्ति । अहं मम स्त्रीवि-रहजदुःखं सम्यक् स्मरामि । यदा मम भार्य्या सती देवी दक्षयज्ञे मृता तदाहं दुःखं भुक्तवान्, अस्मिन् संसारे कोऽपि मत्सदृशो दुःखभागी माभूत् । अहं तदा पत्नी-

विरहितो मनसा शोकं चकार । कालेन मया गिरिसुता पुनः प्राप्ता । भो भगवन् ! कामिनीं त्यक्त्वा किं सुखमाप्नोसि ? त्वमश्वरूपं धृत्वा यत्र सा रमा तपस्तपति तत्र गच्छ । तत्र पुत्रमुत्पाद्य लक्ष्मीदेवीं शापमुक्तां कृत्वा पुनस्तां वैकुण्ठमानय" इति ।

हरिश्चित्ररूपस्य वचनमाकर्ण्य तथेत्युक्त्वा तं शङ्करसकाशं प्रेषयामास । ततो विष्णुर्व्वाजिरूपं धृत्वा परमपावने कालिन्दी-तमसा-सङ्गे हयीलक्ष्मीसकाशं जगाम । तत्र तयोः सङ्गम आसीत् हरिप्रिया च गर्भवती जाता, सुन्दरञ्च बालं सुषुवे । ततो लक्ष्मीनारायणावुभौ दिव्यदेहौ जातौ, सद्योजातमनाथं हरिसमं सुतं विजने वने त्यक्त्वा तौ विमानवरमारुह्य वैकुण्ठं प्रययतुः । क्रमशः

जीवतत्त्वनिरूपणम् ।

श्रीयुक्तरामकिंकरतर्करत्नस्य ।

जीवोऽविनाशो सुखराशिरेव
ब्रह्मांश एवामलचेतनश्च ।
वशीकृतोऽसौ खलु माययैव,
कीटो यथा कोष-निबद्ध आस्ते ।

जीवस्य अविनाशित्वे चैतन्यवत्त्वे च प्रमाणं यथा, 'अरे अयमात्मा अनुच्छित्ति-धर्म्मा चेतसा वेदितव्य' इति श्रुतिः । देहादिविलक्षणोऽस्मदर्थश्च सः । षड्-भाव-विकार-रहितश्च, तथा च नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि, देवाह्यसु र्व्वायु-र्जलं हुताशः । मनोऽणुमात्रं धिषणा च सर्व्वमहीकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यमिति नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणांहि सर्व्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं स्यादिति चैकादश स्कन्धीयदेदीप्यमान-प्रमाणाच्च । 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः' इत्यादि भगवदुक्तेः 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना-नामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तं पीठस्थं ये तु यजन्ति विप्रा तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषा 'मित्यादिश्रवणाच्च', ब्रह्मांशश्च सः 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इत्यादि भगवद्वाक्यात्, यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवा-स्मादात्मनः सर्व्वे प्राणाः सर्व्वे लोकाः सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि सर्व्व एवात्मा-नोव्युच्चरन्ति इति बृहदारण्यकोपनिषदि श्रवणाच्च । स च अणुः केशाग्रशत-

भागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते। चार्व्वाकास्तु शरीरमेवात्मेति यदाहुः तदतीवासङ्गतम्, आत्मनश्चैतन्यवत्त्वं शरीरस्य तु तदभावात्, न च शरीरस्य चैतन्यवत्त्वं, अहं तिष्ठामि स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिविमर्शात् इति वाच्यं, तथात्वे मृतशव-शरीरस्यापि चैतन्यवत्त्वं प्रसजेत् । न च शरीरस्य इन्द्रियाणामेव चैतन्यवत्त्वेन आत्मत्वं सिद्धमिति वाच्यं, इन्द्रियाणां विनाशे स्मरणानुपपत्तेः, न च अन्तःकरणस्य मनस एव आत्मत्वमस्तु इति वाच्यं, तथात्वे ज्ञान-विषयकं ज्ञानं न जायते मयैतज् ज्ञायते एतन्मे मनसि वर्त्तते इदं न स्मर्य्यते इत्याद्यनुपलब्धेः एतावता मनसोऽन्यो जीवात्मा सिद्ध एव । स तु कर्त्ता भोक्ता च भवति विज्ञानं यज्ञम् तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपिचेति श्रवणात् ।

केचित्तु प्रकृतिः कर्त्री भोक्ता तु जीव इति यदाहुः तदप्यतीवासङ्गतं । कर्त्तृत्व-भोक्तृत्वयोरेकनिष्ठत्वात् । यदाहुः वनपर्व्वणि—नान्यः कर्त्तुःफलम् राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचनेत्यादि । न च निर्व्विकारत्वश्रुत्या जीवस्य कर्त्तृत्वं बाध्यते इति वाच्यम्, द्रव्यान्तररूपस्य विकारस्य तत्रासत्त्वात् । यथा संयोगाश्रयेऽपि आकाशे न कोऽपि विकारः तथा स्थूलक्रियासत्त्वेऽपि स नात्मनि इति ।

सुषुप्तावपि सुखज्ञानानुभवकर्तृत्वेन पारमार्थिकं कर्त्तृत्वमस्ति जीवस्य तच्चेश्वरायत्तं ज्ञेयं, एष एव साधु कर्म्म कारयतीति श्रुतेः । परात् तच्छ्रुतेरिति सूत्राच्च, अस्ति भाति विदधातीत्याद्यर्थानामात्मनि सत्त्वेन जीवस्य सक्रियत्व सिद्ध्यतीति धात्वर्थो हि क्रियेति स्मरणात् ।

स च अविद्याविकृत एव दुःखमनुभवति अन्यथा सुखराशिरेव यथा अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमाना इति श्रवणात् । अविद्यावच्छिन्न एव जीवो दुःखभागी अविद्यारहितस्तु सुखभागी, एतावता सुखराशित्वमेव जीवस्य सारूप्यं प्रकाशयति । यत्तु अविद्योपहितं ब्रह्मैव जीवः, आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् तथा ह्येको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् । ब्रह्मज्ञानेन अविद्याविनाशे तदद्वैतं सिद्धं घटाद्युपाधिनाशे सत्याकाशाद्वैतवदिति वदन्ति, तत्तु न सुष्ठुतरं प्रतिभाति, प्रत्युत अनुभवविरोध एव जायते, जडया अविद्यया चैतन्यराशेरवच्छेदायोगात् । नीरूपस्य विभोः प्रतिविम्बायोगाच्च । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति इति मुण्डकोपनिषदि, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं स्वरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि सम्यगुक्तत्वात् जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकपार्थक्यमेव समुल्लसति । तस्मात् ईश्वरपरतन्त्रः अदृष्टवशात् सुखदुःखभोगी जन्येच्छा-प्रयत्नज्ञानाश्रयोऽसंख्यः संसारी नित्यो जीवः प्रतिपन्नः । अलमतिप्रसङ्गेन ।

समस्या—

१—अन्धः पश्यति चार्द्धरात्रसमये पूर्णं रवेर्मण्डलम् ।

२—प्रविशति जलमध्ये शीतभीता मृगाक्षी ।

३—हेमसारं सलीला ।

भक्तिसारः ।

श्रीयुक्तरामकिङ्करतर्करत्नस्य ।

विघ्नेश-गणेश-गिरीश-गौरी-श्रीशादि-रूपेण विराजते यः ।
संनम्यते विघ्नविघातनाय रामः परात्मा परमेश्वरोऽसौ ॥
संसारभाजां गुरुदुःख-शान्त्यै निर्णीतमेवं पुरुषार्थरूपम् ।
ज्ञानं तथा भक्तिरितिद्वयं यत् निगद्यते कौशलतो यथावत् ॥
प्रणम्य परमात्मानं भक्ताभीष्टफलप्रदम् ।
क्रियते भक्तिसारः श्रीरामकिङ्कर-शर्म्मणा ॥
आत्मप्रधान-पुरुषस्य महेश्वरस्य
मायापतेर्म्मन इति प्रथितः सुतोऽभूत् ।
तस्य स्त्रियौ खलु प्रवृत्तिनिवृत्ति-नाम्न्यौ
तस्मात्तयोः प्रभवतः स्म विवेक-मोहौ ॥
पैत्र्यं पदं प्राप्य प्रवृत्ति-वश्यो ज्येष्ठस्य लभ्यं खलु यौवराज्यम् ।
निवृत्तिजं ज्येष्ठसुतं विहाय मनः कनिष्ठाय सुताय प्रादात् ॥
ज्ञात्वा विवेकोऽपि पितुः कनिष्ठे पुत्रेऽतिप्रीतिं परिनंष्टुकामः ।
मोहं ततः सोऽपि तमित्यमेव युद्धं तयोः पितृपदार्थमापत् ॥
शौचाचार-तपः-क्षमाशमदमैर्निर्लोभनैर्मत्सरा-
ऽहिंसा-सत्य-सुशीलता सरलता-सन्तोषिताद्यैस्तथा ।
प्राणायाम-यमादिभिर्बहुबलैः सुब्रह्मचर्य्यादिभि
र्युक्तो योद्धुमुपागतः सुमतिको ज्येष्ठो विवेकोऽप्यतः ॥ १ ॥

हिंसा-गर्व्व-मृषा-खलत्व-कुटिलत्वानार्य्यताधूर्त्तता
दम्भद्वेष-मदान्धतापरहित-द्वेषित्व तृष्णादिभिः ।
काम—क्रोधन लोभकैरतिबलैः सेनाधिनाथैः समं ।
मोहश्चावरजः सुतोऽभ्युपगतो योद्धुं विवेकेन ह ॥ २ ॥

आसीत् सुतुमुलं युद्धं तयोः ससैन्ययोस्तदा ।
महाकोलाहलं भीमं सम-विक्रम-वीर्य्ययोः ॥ ३ ॥

आदौ वस्तु विचारेण हतः कामो महाबलः ॥
सन्तोषेण विनिहतः क्रोधो दुर्द्धर्ष एव हि ॥ ४ ॥

एवं मत्यादिमुख्यैस्तै र्व्विवेक-पतिनायकैः ।
लोभादयो हि निहता महामोह-महाभटाः ॥ ५ ॥

ततो विवेकपुत्रेणोपनिषन्मातृकेण हि ।
महाबलो महामोहः प्रबोधेन हतोऽचिरात् ॥ ६ ॥

ततो महामोह-प्रसूः प्रवृत्तिः पुत्रस्य शोकेन तदा मृताऽभूत् ।
पुत्रस्य पश्चाश्च शुचा मदान्धो मनोनृपो विह्वलतामवाप ॥ ७ ॥

तदा तु तच्छोकमपेतुकामा, सरस्वती मूर्त्तिमती पुरस्तात् ।
रेजे विशुद्धा विशद-प्रभा च, प्रसन्नवाङ्निर्म्मलबोध-दात्री ॥ ८ ॥

मनोनृप स्तां प्रसमीक्ष्य दूरात् नम्रः स बाष्पाकुललोचनोऽभूत् ।
सरस्वतीं प्राह प्रवृद्ध-शोकः शोकः कथं मे हृदयात् प्रगन्ता ॥ ९ ॥

तदाऽप्रदत्तं कृपया विनीतं देवी प्रपच्चेति निबोध वत्स ।
अकाण्डपातोद्भव-शोक-रोग-युतो ह्यचिन्तैव महौषधं स्यात् ॥ १० ॥

मन्ये ह्यचिन्तैव शुचो निवृत्ते महौषधं किन्तु नितान्तचिन्ता ।
अनुक्षणं मां विकलीकरोति यथा शरच्चन्द्रकमम्बखण्डः ॥ ११ ॥

एतावदुक्त्वाऽथ सरस्वती सा मनोनृपं प्राह शृणुष्व वत्स ।
नूनं भवत्येव मनोविकार स्तच्छान्तये शान्तिरसं भजस्व ॥ १२ ॥

ज्ञानाध्वना भक्तिरथेन वा परं पदं परिप्राप्नुवतिप्रशान्तः ।
नित्यं परब्रह्म-निविष्ट-चित्तः सदा परब्रह्म हरिं समाश्रय ॥ १३ ॥

श्रुत्वेति सम्यक् स सरस्वतीमुखात् मनोनृपस्तामवदद् विनीतः ।
ज्ञानेन भक्त्या किमु वास्ति भेदो प्रकाश्यतां मे कृपया यथावत् ॥ १४ ॥

सा तं तदानीमवदत् वत्सात्रावहितः शृणु ।
काकभुशुण्डि-गरुड-संवादं शृणु साम्प्रतम् ॥ १५ ॥

इतिमुखबन्धः ॥

कान्यकुब्जपञ्चब्राह्मण-कथा ।

('एडुकेशनगेजेट'नामकपत्रिकातः ।)

श्रीयुक्तगोपेश्वरव्याकरणतीर्थेनानूदिता

(१)

यन्नाम-स्मरणेन गौड़वङ्गाभिजाता आत्मानं परम-गौरवान्वितं मन्यन्ते, सुदूरातीतगौरवस्मृतिर्यन्नाम्ना विजड़िता तस्य कान्यकुब्जस्य संक्षिप्तवार्त्ता निर्णीयतेऽस्मिन् प्रबन्धे । कान्यकुब्ज नगरी त्रेतायां प्रतिष्ठितापि गुप्तसाम्राज्यकालादेवास्या धारावाहिकेतिहासः कियन्मात्रं लभ्यते । ततः प्रागपि भारतस्य सर्व्वेषु प्रधानजनपदेषु वैदिकमतविरुद्धपक्षे प्रबले सत्यपि कान्यकुब्जः सनातनवैदिककेन्द्रः परं तदाश्रयस्थानत्वेन परिचित आसीत् । खृष्टीयपञ्चमशताब्द्यां चीनपरिव्राजकः कश्चिदत्र ब्राह्मणप्राधान्यं परिलक्षितवान् । तत्राद्य द्वावेव बौद्धधर्म्मिणौ आस्ताम् । सर्व्वत्र हिन्दुप्राधान्य निदर्शनं प्रभूतदेवदेवीसुमन्दिरं ब्राह्मणपण्डितसमाजश्च व्यराजत । वर्द्धनराजानां राज्यकालादेवास्य श्रीवृद्धिः परिलक्षिता । बौद्धहितैषिसम्राड्हर्षवर्द्धनस्य राज्यकाले कान्यकुब्जो हि आर्य्यावर्त्तसाम्राज्यस्य राजधानीत्वेन महासमृद्धः सञ्जातः । तदाप्यत्र बौद्धप्रभाववृद्ध्या सह प्रायशः शतसंख्यक-बौद्धसङ्घारामेषु विद्यमानेष्वपि चीनपरिव्राजकोऽसौ अत्रागत्य द्विशताधिकसंख्यकानि देवमन्दिराणि ददर्श । विरुद्धधर्म्माणां दशसहस्रबौद्धानां आवासभूमिरपि तत्र देवद्विजभक्तजनानां संख्या ततोऽप्यधिका जाता । ततोऽप्येवं वक्तव्यम् । बौद्धप्रियसम्राजो हर्षवर्द्धनस्य राज्यकाले अत्र देवद्विजभक्तानां संख्या नातिन्यूना । षट्शताष्टचत्वारिंशत्तमखृष्टाब्दे हर्षवर्द्धनस्य मरणात् परं कान्यकुब्जे अराजकता समुपस्थिता । हर्षवर्द्धन-सेनापतिर्वक्नाश्वः कान्यकुब्ज-सिंहासनमधिचकार । तदार्य्यावर्त्तस्य चतुर्द्दिशमधिष्ठिताः सम्राजः मित्रसामन्तादयः सैनापत्यप्राधान्यमस्वीकुर्व्वन्तः सर्व्वे अस्त्रपाणयो योद्धुमुद्यताः । इदानीमार्य्यावर्त्तराज्यं बहुक्षुद्रस्वाधीनराज्ये विभक्तं । सेनापतेः शासननिग्रहेण जनाः कान्यकुब्जं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुमुत्सुका बभूवुः । सेनापतेर्विपक्ष-राजन्यानामाह्वानेन भोटदेशात् सैनिका आगत्य बक्नाश्वं पराजितवन्तः । ततः कियद्दिनं यावत् कान्यकुब्जे महाविग्रहः समजनि । अतःपरं महावीर-यशोवर्म्मणो महानभ्युदयो जातः । अस्मत्कुलग्रन्थे एष एव वीरसिंहश्चन्द्रवंशीयश्चन्द्रकेतु नाम्ना विख्यातः । महाकविवाक्पतेर्गौडवध-काव्ये अयमेव भगवदवतार-स्व-

रूप: कमलाकरो नाम्ना ख्यात:। अस्याधिपत्येन भारते सर्व्वत्र बौद्धप्रभावेऽप्रतिहतेऽपि कान्यकुब्जे वैदिक-समृद्धेरुज्ज्वलदृष्टान्त: परिलक्षित:। तस्योद्यमेन कान्यकुब्जे यादृशं ब्राह्मण्य-प्रतिष्ठया सह वैदिकाचार-प्रवर्त्तनं जातं, गौड़-वङ्गाधिष्ठिता वर्णगुरवो ब्राह्मणा अद्यापि तादृशस्यानुकरण-निरता:। अतस्तस्य वीरसिंहस्य यशोवर्म्मणोऽभ्युदयवर्णनं तत्प्रवर्त्तितवैदिकसमाजचित्रप्रकाशश्चात्र नाप्रासङ्गिक:। राजकविवाक्पतेरमृतमय्यां लेखन्यां तस्य महावीरस्य गुणगानं स्वर्णाक्षरै: प्रकाशितम्। तस्य दया-दाक्षिण्य-प्रजावात्सल्यादयो गुणा: कदाचित् अमरहिन्दुसमाजशीर्षस्थानमधिष्ठिता:। वाक्पतिवर्णितां यशोवर्म्मणो गौड़विजय-यात्रां पठित्वा महाकवि-कालिदास-वर्णितम् अज-राजस्य दिग्विजयं मन्यन्ते कवय:। राजा अश्व-गज-रथ-वाहनेन सह इन्द्रं पराजित्याभीष्टपथेन गच्छन् शारदीयशोभा-शोभित-प्रान्तरे अपूर्व्वं सौन्दर्य्यं पश्यन् शोणनदस्योपत्यकायां समुपस्थित:। ततश्चासौ ससैन्यो विन्ध्यपर्व्वतमागत्य विन्ध्यवासिनीमुपतस्थे। एवमसौ नानादेशं भ्रमन् हेमन्तशिशिरवसन्तानतिवाहितवान्। ततो ग्रैष्मिक-प्रखर-किरणजालैर्दावदग्ध-वनराजिवद्दशेष-ताप क्लिष्टा: सैनिका नानादु:खं सहमाना: वर्षाशीतलवारिधारा-सुशीतला: सन्तो गौड़राज्यमागता:। तेषामागमनेन भीता गौड़सेनान्य: पलायिता:। कापुरुषवत्पृष्ठप्रदर्शनं नितान्तानुचितं विचार्य्य ते पुन: कान्यकुब्जाधिपतिना सह युद्धे प्रवृत्ता:। गौड़ीय सैन्य शोणितेन युद्धक्षेत्रं प्लावितम्। पलायनपरो गौड़राजो मगधराजविजेत्रा यशोवर्म्मणा धृतो निहतश्च। अत: कान्यकुब्जराज: समुद्रोपकूलस्य वनशोभां पश्यन् वङ्गेश्वरं पराजित्य मलयाचलसान्निध्यं दाक्षिणात्यं पराजिग्ये। इत: समुद्रतीरं यावत् गत्वा पार्श्विकान् पराजित्य पश्चिमपर्व्वत-वासिभ्य: सर्व्वेभ्य एव करं जग्राह। इति कान्यकुब्जपञ्चब्राह्मणकथा-संक्षेप:।

ब्राह्मणकुलाचार्य्यो महात्मा वाचस्पतिमिश्रस्तु निजकुलग्रन्थे चादिशूरस्य एवमेव परिचयं दत्तवान्।

(२)

महाकुलसम्भूतो दाता वदान्यो नरवरो गौड़ेश्वर आदिशूर: माधवशूरस्य पुत्र:। असौ स्वभुजबलेनैव सर्व्वं वैरिकुलं विजिग्ये। नानादेशवासिन: सर्व्वराजन्यास्तत्पदे प्रणता:। 'जाहृव'जनपदानां नृपतयोऽपि तस्मात् पराजयमापु:। काशीराजं इन्द्रप्रस्थेश्वरं च विना सर्व्वे राजन्यास्तस्य सैनिक-सामन्तपदे नियुक्ता:। स चैकदा वार्त्तावाहकमाहूय अवदत् दूत! सत्वरं त्वं

मदीयवार्त्तावाहकत्वेन काशीराजसमीपं गत्वा कथय, 'सत्वरं मम राजानं भजस्व, नोचेत् युद्धाय संनह्यताम्'। राजादेशमाकर्ण्यासौ सत्वरं काशीं गत्वा काशीराजस्य द्वारि राजानमिदं व्यजिज्ञपत्। राज्ञा राजसभामागत्य दूतेन सह साक्षात्कृतम्। दूतस्तु कृताञ्जलिपुटः यथाविधि नमस्क्रियादिकं सम्पाद्य राजप्रभावकीर्त्यादिकं कीर्त्तितवान्। राजा दूतमपृच्छत्—कुतः कथं वा त्वया इह आगम्यते? तदा दूतस्तमाह—अहं राजकुलतिलकस्यादिशूरस्य वार्त्तावहः। तदादेशेनैव भवत्सभामागतः। पुनर्महताऽदिशूरेणोक्तं यत् "भवान् मह्यं करं प्रददातु नोचेत् युद्धसज्जां विधेहि।" दूतेरितेनानेन वाक्येन राजा वीरसिंहोऽत्यर्थं क्रुद्धः सञ्जातः। सर्व्वे सभ्याः दूतं श्लेषोक्तिं व्याजह्रुः"। वीरसिंहस्य दूत आदिशूरस्य दूतं सम्बोध्याह—महाराजस्य वीरसिंहस्य समीपे आदिशूरः किं कर्त्तुं शक्नोति। मत्ततया आत्मानं वीरवन्मन्यमानस्य तस्य एवमेव गर्ज्जनं वृथैव प्रतिभाति'। अथ राज्ञा वीरसिंहेन आदिशूरं निकषा पत्रिका प्रेरिता। स्वस्त्यस्तु महाराजस्यादिशूरस्य, श्रीमन् वीर महीपते! भवदन्तःकरणे चेत् युद्धवासना प्रबला तदा सत्वरं सैन्य-सामन्तैः सह स्वयमागम्यताम्। द्विज-वेद-यज्ञ-विरहितं भवद्राज्यं मादृशैः कदापि न गन्तव्यम्। तदा विचक्षणोऽसौ दूतस्तं प्रणम्य तत्पत्रमादाय आदिशूरं नमस्कृत्य पत्रिका-विषयं विज्ञापितवान्। प्रभूतनृपसभामधितिष्ठन् महाराज आदिशूरस्तत्पत्रवृत्तान्तमाकर्ण्य परमक्रुद्धः स्वयं युद्धाय समुपस्थितः। राज्ञो युद्धसज्जां निरीक्षमाणस्तस्य विश्वविजयी मन्त्री आह-प्रभो किमिदानीं युद्धकार्य्येण। परं द्विजानात्मीयान् विधाय वयमेव योत्स्यामहे। दूतस्तदा राजानं प्राह—इयमेव मदीया युक्तिर्यत्कतिब्राह्मणानात्मीयानानीय वृषारोहणेन युद्धार्थं प्रेषयतु। गो-ब्राह्मणान् विलोक्यासौ पुनर्योद्धुं न शक्ष्यति। सुतरामेवाऽस्माकं जयोऽवश्यम्भावी। तदा राजा आदिशूरः स्वराज्य-वासिनो निरग्निकब्राह्मणानानीयाज्ञापयत्—'भवन्तोऽस्त्रशस्त्राण्यादाय गवारोहणेन वीरसिंहपुरं गत्वा साग्निकान् ब्राह्मणानानयन्तु' इति। चेत् स्वेच्छयासौ ब्राह्मणान् नार्पयति तदा तस्य राज्यनाशः कर्त्तव्यः' इति। ब्राह्मणा ऊचुः वाक्यमेतत् भवतो न समीचीनम्, गवारोहणमस्माकं निषिद्धमेव, अतो वयमेतस्मिन् न सम्मताः। आदिशूरेणोक्तं—भवन्तश्चेत् ब्राह्मणानयनशक्तास्तदा भवतां समीपेऽङ्गीक्रियते मया यत् सत्कार्य्येण भवतां वृषारोहण-दोषो नूनं नाशयितव्य इति। महाराजस्याश्वासवाक्येन सप्तशतीब्राह्मणा गवारोहणेन युद्धार्थमागताः। एवं वृषारूढा धनुर्बाणधरा

बहवो द्विजा वीरसिंहपुरं प्रविष्टास्तद्राज्यनाशाय च प्रवृत्ताः। अधुना ब्राह्मणान् हत्वा भवद्राजलक्ष्मीं रक्षतु इति तैरुक्ते राजा तदद्भुतमाकर्ण्य साग्निकान् ब्राह्मणानवदत्—सपरिजना भवन्त गौड़ं गच्छन्तु इति, तदनुमत्या पञ्च साग्निका ब्राह्मणा धनुः-शरमादाय घोटकमारुह्य ज्वलदग्निवत् कोलाञ्चल-देशात् गौड़े आदिशूरपुरं गताः।

महामहोपाध्यायश्रीयुक्तसीतारामन्यायाचार्य-शिरोमणि-महोदयस्य संक्षिप्तजीवनवृत्तम्।

२६६ पृष्ठतोऽनुवृत्तम्।

अथास्य श्रुतिधरतापरिचयः—

२२। एकदा तेन कौमारे श्लोक एकः पितुः श्रुतः।
याक्यो लिखस्वेत्युक्तेनाभ्यस्तवत् पठितो मुदा॥

श्लोकश्चैषः—

हस्तन्यस्त-कुशोदके त्वयि न भूः सर्व्वंसहा कम्पते—
देवागारतयैव काञ्चन-गिरिर्धत्ते न चित्ते भयम्।
अज्ञातद्विपभव्यभित्तुभवन-प्रस्थान-संत्रासतो
वेपन्ते मद-दन्तिनः परममी भूमिपते तावकाः॥ इति—

अथास्य अध्यापनापरिचयः।

२३। षड्विंशत्यब्दवयसि प्रारभ्य पाठनाव्रतम्।
अद्यापि तद्व्रतं विप्रो यथावदनुतिष्ठति॥
पितुर्मठे प्रथमतो वाराणस्यां ततः परम्।
ततस्तु मुर्शिदाबादात् श्रीनवद्वीपधामनि॥

२४। एतत्स्थानचतुष्टये विधिवशादध्याप्य शिष्यान् बहून्
सर्व्वत्रैव सुलब्ध-पूतसुयशा विख्याप्य नामात्मनः।
वृद्धः सम्प्रति पाठनाविरत-धीरेको वसन् निर्जने
ये ग्रन्था रचिताः पुरा स कृतवांस्तेषां प्रकाशे मतिम्॥

अथास्य मित्रामित्रपरिचयः।

२५। असौ प्रायेण सर्व्वत्र सर्व्वैः सद्भिःप्रपीड़ितः।
कियत् कालात् परं किन्तु सर्व्वतो ख्यातिं गतः॥

अथास्य सम्पत्परिचयः ।

२६ । भू-सम्पदीदृशी तस्य पैतृकी समवस्थिता ।
संसार-यात्रानिर्व्वाहः कथञ्चन यया भवेत् ॥

अथास्य राजभक्ति-परिचयः ।

२७ । जयलाभाय सम्राजः शुभाशीर्व्वादतत्परः ।
सर्व्वावस्थासु रचितं पुस्तकञ्चैकमेककम् ॥

अथास्य परोपकारितापरिचयः ।

२८ । साधारण-हितार्थाय पञ्चाशत् पुस्तिकाः कृताः ।
अध्यापिताश्च सच्छात्रा यत्नतो विषयान् बहून् ॥

२९ । दातृत्वशक्तौ श्रेयस्यां सत्यामपि मनीषिणा ।
अर्थाभाववशात् तेन मानसाशा न पूरिता ॥

अथास्य स्वभावपरिचयः ।

३० । प्रियंवदेषु प्रियवाक्, सज्जनेषु च सज्जनः ।
सुहृत्सु सत्पोऽतीव, दुर्हृत्सु निर्भयान्तरः ॥

३१ । मिथ्याभाषिष्वसन्तुष्टः सन्तुष्टः सत्यभाषिषु ।
सघृणः क्रूरकार्य्येषु, सदयः सर्व्वजन्तुषु ॥

३२ । प्राणात्ययेऽपि न कृतं तत्कार्य्यं मुनिवृत्तिना ।
अनुष्ठेनापि सता येन स्यात् स्वस्य लाघवम् ॥

अथास्य अतीतदशापरिचयः ।

३३ । अष्टादशाब्दवयसं प्रवरं कवीना
मेकादशी, सुहृदया, सुगुणाऽतिसुश्रीः ।
सद्वंशजा, प्रणयिनी, पतिदैवता च
रामप्रिया प्रियतयैतमिता लतेव ॥

३४ । वर्षाणि विंशतिमतः प्रणयातिवद्धा
षड्रत्नसूः प्रियतमा प्रियतुल्यभागा ।
अर्द्धं समर्प्य पतये परिगृह्य चार्द्धम्
सुप्ता सुखं चिरदिनाय सती प्रियाङ्के ॥

३५ । भवन् स मातापितरौ सुतयोः परिरक्षणे ।
कालातिपातमकरोत् सकष्टं वत्सरत्रयम् ॥

३६ । अथानुरुद्धोऽपि सुहृद्भिरेषको जामातृभावेन वृतोऽपि केनचित् ।
दशाविशेषस्य निजस्य चिन्तया पुनर्व्विवाहाय मतिं स नाकरोत् ॥

३७ । जामातृहस्ते तनयां समर्प्य स ज्येष्ठां कनिष्ठाञ्च तथानुजाकरे ।
सतोऽनपत्यस्य कनीयसः शये सुतञ्च संन्यस्य स चैकलः स्थितः ॥

३८ । ततः कियत्कालपरं कनीयसी सुताप्यदूर्णैव हि तादृशाहूया ।
सुनिष्ठुरान्तःकरणे पितर्य्यसौ कृताभिमानेव गता स्वमातरम् ॥

अथास्य वर्त्तमानदशापरिचयः ।

३९ । अथैव सांसारिक-घोरमायया विदूरितो दुर्ज्जरया स्थिरान्तरः ।
स्थितो गृहस्थोऽप्यगृहीव सज्जनै स्ततो "बुनोराम"इति प्रमोदितः ॥

४० । स साम्प्रतं निवसति तुष्टमानसः सतां पुरे, सुरसरिता प्रवेष्टिते ।
समन्वितो निरवधिशास्त्रचिन्तया तपस्विवद्विजन वनान्तरे सुखम् ॥

४१ । श्री (६) युतभारतसम्राट्, पञ्चमजर्ज्जतोऽलभत स वर्षेऽस्मिन् ।
पौषे षोड़शदिवसे "महामहोपाध्याये"त्यतुलाख्यामिति ॥

अथ लेखक–परिचयः ।

४२ । इमं महात्मानमसीमविक्रमं संक्षेपतो वर्णितवान् यथार्थवित् ।
तदीयमैत्री-प्रगृहीतहृन्मुदा कश्चिज्जनो नाम सरोजरञ्जनः ॥

इति शिवम् ॥

उदयनकथा ।

लेखकः–श्रीयुक्तभि० वेंकटरामशर्मा ।

आसीत् कुञ्जरज्ञानदृप्तो गान्धर्वनिपुणः कौशाम्बीशो वत्सराज उदयनो नाम । यमेनमुत्सेकयति स्म प्रकाशराजर्षिनामधेयो वेदाक्षरसमवायप्रविष्टो भारतो वंशः, अदर्पयत् दायाद्यागतो गान्धर्वो वेदः, अविभ्रमयत् वयःसहजं रूपं, अविस्रम्भयच्च कथमप्युत्पन्नोऽस्य पौरानुराग इति ।

अहन्यहनि गोत्रानुकूलेभ्यो राजकुलेभ्यः कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा वर्तते। भर्तृपरिचरणसमर्थे वयसि वर्त्तमानायाः स्वकन्यायाः वासवदत्तायाः, अति-लोभात् वरगुणानां अतिस्नेहाच्च वासवदत्तायां स्वकन्यायां प्रद्योतोऽवन्तीश्वरः न निश्चयं गतः, न च कश्चिदपि प्रत्याचष्टे । यतः 'पितुः प्रथमः कन्याया वरस-

म्यत्तिः' इति ! अतएव कुलरूपवयोविद्यादिसकलगुणावज्ञातसकलराजकं ताव-न्मात्रं वत्सराजं ग्रहीतुकामः स्वपुरमानेतुकामः स्वपुत्र्याः पतिं कर्त्तुकामश्च प्रद्योतस्तमृजुनोपायेन स्वाभिप्रायानन्तरितं कर्त्तुमक्षमः स्वामात्येन सालङ्कायनेन तत्प्राप्त्यनुगुणमुपायं निध्यायति स्म।

अथैकदा आखेटकप्रसङ्गात् सावशेषप्रत्यूषायां रजन्यां वाहनसुखायां वेलायां नागवनं प्रयातः छत्रमात्रपरिच्छदो वत्सराजः। तत्र च सालङ्कायनेन कल्पितो नखदन्तवर्जमिन्द्रनीलः कपटहस्ती। 'गजं तमहं वीणाद्वितीयो वशीकरिष्यामीति' कृतप्रतिज्ञो भगवानुदयनः। तदा रहोनिलीनाः सुसन्नद्धाः परयोधाः पराभवितुमेनं प्रायतन्त। अतिबहुलतया परबलस्य जानन्नपि 'प्रद्योतप्रयोग एव' इति अतिप्रयुज्यमान-व्यायामो विषण्णनष्टसर्वपरिजनः ताम्यत्सूर्यदारुणायां वेलायां मोहं गतोऽभवदुदयनः।

अथ तं देशमुपस्थितेन प्रद्योतामात्येन सालङ्कायनेन शरीरयन्त्रणात् मोचित उदयनः गाढबहुप्रहारतया असमर्थो वाहनासन इति बन्धशयनमारोप्य उज्जयिनीं नीतः। दुःखकरं चेमं वृत्तान्तं भर्तृव्यापद्रूपं निशम्य हंसकमुखादुदयनमन्त्री यौगन्धरायणः व्याक्षिप्तहृदयोऽनुत्पन्नकार्यपण्डितः भर्तृमात्रा च पुत्रदर्शनकामया 'यः खल्विदानीं सङ्कटेषु वा न विषीदति विषमगतो वा न पर्यवतिष्ठते वञ्चितो वा न निर्वेदं गच्छति प्रतिघातेषु वा प्राणान् न समुज्झति स खलु बुद्धिमान् पृच्छ्यते प्रथममेव मे वत्सस्यामात्यो वयस्यः आनयतु मे पुत्रकं पुत्रक' इति त्वरितं त्वरिततरं च शपथेन प्रेर्यमाणः कर्तव्यताविमूढोऽन्ते प्रतिज्ञामकृत—'मोचयामि न राजानं नास्मि यौगन्धरायणः' इति।

अथ च प्रद्योतो महासेनः स्वमहिष्याङ्गारवत्या सह वैवाह्यं कन्यायाः कार्यं विचिन्तयन् यदा तदा 'व्यावर्तनं करतलैरिव मन्दरस्ये'दमुदयनग्रहणं प्रत्यतिसन्तुष्टस्तस्यैव वासवदत्तां मनसि निश्चिकाय। अवरुद्धश्च वत्सराजः भरतकुलोपभुक्तं श्रुतिसुखमधुरं स्वभावरक्तं स्वकीयं घोषवतीनाम वीणारत्नं महासेनाय ददौ। सोऽपि वीणां शिक्षितुं नारदीयामुपक्रान्तायाः वासवदत्तायाः प्रादात्।

तत एकस्मिन्कालाष्टमीदिने तत्रभवतीं राजदारिकां वासवदत्तां धात्रीद्वितीयां यत्तदुदयनबन्धनद्वारस्याग्रतो यक्षिण्याः स्थानं, तस्मिन् देवकार्यं कर्तुं गतां प्रकामं दृष्ट्वा उदयनः बन्धनं प्रमदवनं सम्भाव्य प्रवृत्तो रागलीलां कर्तुम्।

ततः अन्योऽन्योपोढरागौ वासवदत्तावत्सराजौ गान्धर्वं दाम्पत्यं प्रतिपद्य प्रच्छन्नं कन्यान्तःपुरे सुखमनुभवन्तौ स्थितौ । यौगन्धरायणश्च गात्रसेवकादिचारप्रकृतिमुखाद्विदितापरक्तजनसकलवृत्तान्तः, विशिष्य प्रद्योतकृतमुदयनावरोधरूपां व्यापदं निरीक्ष्य विषण्णः, तत्रापि शत्रुपुरीसम्भोगप्राप्तिश्रवणेन स्वामिनः कामप्रधानत्वं राजनीतिप्रत्यनुकूलं विचार्य विषण्णतरः, ततश्च भर्तृमातुः पुत्रदर्शनोत्सुकायाः खिन्नायाः निर्बन्धशतरूपावमानस्याविजित्युपायाप्राप्त्या विषण्णतमश्च स्वकृतां प्रतिज्ञां कथमपि निर्वोढुं चिन्तां प्राप । अथाऽऽसाद्य कमप्युपायं स्वयं चोन्मत्तवेष उज्जयिन्यां परिभ्रमन् चारान् सर्वानपि युद्धाय प्रसाध्य प्रद्योतान्तःपुरं नगरीं च परिवारयन् यौगन्धरायणः कर्मक्षमाणां च कूटप्रकृतीनां साह्येन बन्धनाद्राजानमन्तःपुराद्राजदारिकां च निर्यातीकृत्य तया चायत-लोचनया सहोदयनं भद्रवतीं गजवशामधिरोह्य उज्जयिनीमनयत् । ततः समेऽपि विदितकार्या प्रद्योतपरिजना अभिज्ञनाश्च छलितमिदमन्तःपुरबन्धनस्थितयोर्वासवदत्तावत्सराजयोरुज्जयिनीप्रापणरूपं चौर्यकौर्यवञ्चनारूपं च यौगन्धरायणस्यासहमानाः निरोधमुक्ता कृष्णसर्पा इव तत्र इतो निर्धावन्तो, विशिष्याग्निसाक्षिकं महासेनदुहितरं प्रतिगृह्याऽदत्तापनयनविभ्रमतया किमपि किमपि विरुवन्तः कथमपि यौगन्धरायणस्य शिक्षानुकूलं बन्धनकारणमेव साम्प्रतं मन्वानास्तदर्थं युध्यमाना एव परिवार्य यौगन्धरायणमगृह्णन् । 'नरकं स गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्' इत्येवमर्थशास्त्रगुणग्राही यौगन्धरायणः दुस्तरां प्रतिज्ञा-सरितं तीर्त्वा परमसन्तुष्ट उदास्त । कुतः—

वैरं भयं परिभवं च समं विहाय
कृत्वा नयैश्च विनयैश्च शरैश्च कर्म ।
शत्रोर्जयं च सुहृदामयशश्च हित्वा
प्राप्तो जयश्च नृपतिश्च महांश्च शब्दः ॥

स्वकीयं बन्धनमपि तैः कृतं बन्धनतया नामंस्त; कुतः ? सुखं खलु निष्कलत्राणां कान्तारप्रवेशः, रमणीयतरः खलु प्राप्तमनोरथानां विनिपातः, अपश्चात्तापकरः खलु सञ्चितधर्माणां मृत्युरिति । प्रद्योतश्च महाराजः यौगन्धरायणग्रहणं विदित्वा आदिश्य च तस्य बन्धनादवनयनं दण्डधारिणस्तस्य राजनीतिप्रयोगमभिनन्दन्, स्वपुत्र्या उद्दिष्टवराप्त्या च भृशं मुदितस्तं महता गौरवेण कौशाम्बीमनयत् ।

अथ तया प्रद्योतान्तःपुरादपहृत्याऽऽनीतया मधुरसुकुमारप्रकृत्याऽधिकरमणीयविभ्रमया मूर्तिमत्या नगरदेवतयेव भद्रवत्या वासवदत्तया सह स्वराजधानीमागत्य परमसौख्यान्यनुभवतो वत्सराजस्य राज्यं भूयिष्ठं आरुणिनामा शत्रुरधिचक्रार। दारुणकर्माणं च शत्रुं तमभिघातयितुं अपर्याप्तसैनिकभार उदयनः बलिष्ठहस्त्यश्वरथपदातिबलं मगधदेशाधिपतिं दर्शकं साहाय्यार्थमयाचत। अथ च तत्साहाय्यसिद्ध्यर्थं तत्स्वसुः पद्मावतीनामिकायाः धर्माभिरामप्रियायाः सर्वजनमनोभिरामायाः स्निग्धायाः निपुणाया दर्शनीयायाः मधुरवाक्सलक्षण्यास्तत्र भवत्याः परिणय उदयनस्यावश्यमङ्गीकरणीय आसीत्। विदिताभिप्रायौ यौगन्धरायणो रुमण्वांश्च मन्त्रिप्रवरौ वासवदत्तायां प्राणवल्लभायां स्थितायां न परिणेष्यति पद्मावतीमुदयनः, न च पद्मावती प्रियदारानपेते तस्मिन् विस्रम्भं करिष्यती'ति च शत्रुहस्ताद्राज्यं कथमपि मोचयितुकामौ दर्शकसाह्येन, पुष्पकभद्राद्यादेशिकवचनाच्च 'पद्मावती नरपतेर्महिषी भविष्यती'ति जनितविश्वासौ तत्राप्यनुगुणमुपायं निध्यायन्तौ स्थितौ।

अस्ति वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामः। तस्माच्च प्रदेशात् मृगयाप्रसङ्गाद्विनिर्गते सानुचरे राजनि तत्र खल्वतिदारुणं व्यसनं संवृत्तं, तत्र ग्रामदाहोऽभूदिति। तत्र च दाहे उदयनस्य दृढाभिप्रेतौ वासवदत्तायौगन्धरायणौ दग्धावित्यलीकमरणप्रवादः यौगन्धरायणरुमण्वदादिभिरुपायानुष्ठानपरैः कार्यसिद्धिसम्पादनधूर्वहैः प्रख्यापितो बहुलीभूतश्च सर्वत्र। ततः प्रतिनिवृत्तो राजा उदयनः वृत्तान्तमिमं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनितातिसन्तापः अनाहारः प्रततरुदितक्षामवदनः दुःखं परिवहन् तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामः अमात्यैर्महता यत्नेन वारितोऽपि तस्याः शरीरोपभुक्तान्याभरणानि परिष्वजमानः, ततो महीतलपरिसर्पणपांशुपाटलशरीरः 'हा वासवदत्ते हा अवन्तिराजपुत्रि हा प्रिये हा प्रियशिष्ये' इत्यादि बहु प्रलपंश्चानवरतं यदा तदातियत्नेन पुनरप्यमात्येन पर्यवस्थापितः।

स्वालीकमरणख्यापनेनात्मानं गोपयन्तौ प्रच्छन्नं सञ्चरन्तौ च गृहीतपरिव्राजकवेषो यौगन्धरायणः आवन्तिकावेषधारिणी वासवदत्ता च देशाद्देशान्तरमाहिण्डमानौ किञ्चिन्मगधदेशसविप्रकृष्टं तपोवनं प्राप्य स्थितौ यदा तदा मगधराजभगिनिका आश्रमेऽस्मिन् अभिप्रेतवासा 'कः किमत्रेच्छती'त्यभिप्रेतप्रदानेन तपस्विजनोपनिमन्त्रणरूपमात्मानुग्रहं कर्तुमागता। तदागमनप्रतीक्षकाश्च भृत्याः नान्यपुरुषैः कैश्चिदपि तपोवनप्रदेशे स्थातव्यमिति स्वाधिकारं प्रादर्शयन्। ईदृशं

परुषाक्षरप्रयोगजायमानमपवादं नृपतेः परिहर्तुमिच्छन् पद्मावतीकाञ्चुकीयः इंङ्गुदोत्सारणेनार्थेन धर्ममुपनिमन्त्रयितुमागतायाः धर्मादात्मोत्सारणशङ्कां मत्वेव गदति। न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम्। नगर-परिभवान् विमोक्तुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति'।

तीर्थोदकानि समिधः कुसुमानि दर्भान्
स्वैरं वनादुपनयन्तु तपोधनानि।
धर्मप्रिया नृपसुता नहि धर्मपीडा-
मिच्छेत्तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्याः॥ इति।

ततः पद्मावत्यनुज्ञातेन काञ्चुकीयेनाभिप्रेत-वस्तुप्रदानार्थमाहूतास्तत्र-भवन्तो आश्रमस्यास्तपस्विजनाः। यौगन्धरायणश्चार्थी गत उपकण्ठम्।

कार्यं नैवार्थैर्नापि भोगैर्न वस्त्रै-
र्नाहं काषाय वृत्तिहेतोः प्रपन्नः।
धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा
शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे भगिन्याः॥

इति स्वालोकभगिन्या वासवदत्तायास्तत्र न्यासीकरणमपेक्षिष्ट। यौगन्धरायणश्च स्वोपायप्रतानिन्याः बीजावापः स्वनिश्चितद्वारेणैव समभूदिति परम-सन्तुष्टो यदा तदा प्रतिज्ञातन्यासरक्षणा पद्मावती। अथ यादृच्छिकस्य तपोवनं प्रविष्टस्य वर्णिलिङ्गिनो मुखात् वासवदत्तायौगन्धरायणोपरतवचनश्रवणेन तौ प्रति वत्सराजस्य सानुक्रोशत्वं निशम्य पद्मावती 'धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा' इत्यादि वदन्ती सर्वातिशायिगुणगण-शालिनि राजनि तस्मिन् महतीं प्रीतिं चकार।

स्वमरणख्यापनेनातिपरिभूतहृदयमुदयनं स्वभर्तारं श्रुत्वा च वासवदत्ता तस्य सानुक्रोशतयैव भृशमनुगृहीतेव न्यासीकृता पद्मावतीहस्ते तयैव सह काल-मयापयत्। ततस्तस्मात्प्रदेशात्प्रतिनिवृत्तेन च यौगन्धरायणेनोदयनः कथमपि राजगृहं मगधदेशे प्रापितः। अन्ते फलीभविष्यतः आरुणिहस्ताद्राज्यमोचनरूप-कार्यस्य प्रधानसन्धिपरिपणनरूपा चेयमिव पद्मावती तस्य प्रतीष्टा च। विदिते-तत्सकलवृत्तान्ता वासवदत्ता जीवन्त्यामेव स्वस्यां भर्तुरन्यविवाह-परिग्रहं स्वस-विधान एव निश्चिन्वाना स्त्रीस्वभावकातरतया तदसहमानान्धीकृतहृदया अन्तः-

पुर-चतुःशाले विवाहामोदसङ्कुले पद्मावत्यन्वासनमुपेत्य भागधेयनिर्वृत्तं विनोदयितुं दुःखं स्त्रीवासोचितमुद्यानं प्रमदवनमेकाकिन्यागमत् । चिन्ताशून्यहृदयां नीहार-प्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितभद्रकं वेषं धारयन्तीं प्रियङ्गुशिलापट्टके उपविष्टां चेमा-मावन्तिकामन्विष्य भट्टिनीचेटी भट्टिन्यनुज्ञातेव पद्मावतीविवाहार्थं कौतुकमा-लिकागुम्फनार्थं तां न्ययोजयत् । अविधवाकरणसपत्नीमर्दनरूपशक्तिदुर्यविशिल्पाया-श्चास्या मालिकायाः स्वकरतलेनैव निर्माणं दृष्ट्वा अतिसञ्जाततापा 'अहो अत्याहितं, आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः । अविद्दा शय्यायां मम दुःखं विनोदयामि यदि निद्रां लभे' इत्यादि सुबहु विप्रलपन्ती शयनगृहं ययौ ।

स्थण्डिलवासशरीरासंस्काराननाहाराद्यनर्थसलिलावर्ते प्रक्षिप्तोऽपि पुनरुन्म-ग्नस्तस्मादुदयनवयस्य आर्यवसन्तको विदूषकः वत्सराजस्याभिप्रेतविवाहमङ्गल-सम्भवेन भृशं सन्तुष्टोऽभवत् । यतस्तेनेदानीं प्रासादेषूष्यते, अन्तःपुर दीर्घिकासु स्नायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि मोदकखाद्यानि खाद्यन्ते इत्यनप्सरस्संवास उत्तर-कुरुवासोऽनुभूयते । अथ निर्वृत्तविवाहमङ्गला पद्मावती सावन्तिका सपरिवारा-ऽनुरागातिशयव्यञ्जनार्थमिव, प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रमद-वनमभिगता, कुसुमानां विचित्रतां पश्यन्ती, भर्तृविरहेण तद्गतप्रीतिं वर्धयन्तीव स्थिता । शरचापहीनः कामदेव इवोदयनश्चोद्यानं प्रविष्टस्तथास्थितायाः प्रियायाः सौन्दर्यातिशयमवलोक्य विस्मितः, तदालापश्रवणकातरहृदयो माधवी-लतामण्डपमविशत् । तत्र च वर्धितानुरागोऽप्युदयनः तदा तदा प्रसङ्गेषु वासव-दत्ताविषयकस्मृतिसन्तानेन तस्यां भृशं सानुक्रोशः सन् महतीं चिन्तामवाप ।

ततः पश्चाद्दिन एकस्मिन् समुत्पन्नशीर्षवेदनादुःखितां पद्मावतीं मधुराभिः कथाभिर्विनोदयितुमावन्तिकां प्रेरयितुं तयोः समुद्रगृहके आस्तीर्णशय्याः मधुक-रिकापद्मिनिकादयश्चेट्यः त्वरितं गतागतं कुर्वत्यः स्थिताः । पद्मावतीवियोगात्त्वा-तीव विधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्यात्य-न्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनाग्निदाहोऽधिकतरं वर्द्धत इति चार्यवसन्तकः सदा वासवदत्तास्मरणेन विषीदन्तमुदयनं पद्मावतीं शीर्षवेदनया दुःखितां विज्ञाप्य-समुद्रगृहकमनयत् । तत्र च सुप्रच्छादनायां शय्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्रभवतीं प्रतिपालयन् स्थित उदयनः निद्राबाधया वसन्तकं कथाख्यानाय प्रेर्य्य कथा-श्रवणेन सहैव सुप्तोऽपि जनितवासवदत्ताविषयकविस्रम्भः स्वप्नायमानो 'हा वास-वदत्ते'त्यादि विप्रलपितुमारब्धवान् यदा तदा वासवदत्ता पद्मावतीविनोदनाय

चेट्यानुनीयमाना समुद्गगृहकम्। प्रविश्य वासवदत्तां चेटी, अतिशीतलत्वाद्वेलायाः प्रावारकं गृहीतुं विदूषकश्च, निर्गतौ। वासवदत्ता चास्थाने स्वभर्तृपरिदेवित-श्रवणेन जनितप्रत्याशा कस्यचिदपि जनस्याभावात् हृदयं दृष्टिं च तोषयितुं भर्तृसमीपं प्राप्य तत्कृतहस्तप्रसारणायाः साफल्यं चकार। चिरस्थिता च सा कोऽपि पश्येदित्याशङ्कमाना शय्याप्रलम्बितं भर्तृहस्तं शयनीय आरोप्यागमत्। सहसोत्थितश्च वत्सराजः वासवदत्तामन्तरेणातीव सन्दिहानस्तस्थौ। तदैव स्वभगिनिका-विवाहतुष्टो दर्शकोऽपि हस्त्यश्वरथपदातीन् स्वकीयविजयाङ्गानि सवद्धीकुर्वन् वत्सराजं युद्धोत्थानाय प्रेरयामास यदा तदा रुमण्वांश्च महता बलसमुदयेनाप्यातः। युद्धे चारुणिः शत्रुरभिहतो बभूव। ततो वत्सराज्यला-भप्रवृद्धोदयं चोदयनं कुशलं प्रष्टुं महासेनप्रेषितः काञ्चुकीयः अङ्गारवतीप्रेषिता धात्री च चित्रफलकालिखितं वासवदत्तावत्सराजयोः प्रतिकृतिं गृहीत्वागतौ। दृष्ट्वा च वासवदत्तागतां प्रीतिं वर्धयन् उदयनस्तया सहानुभूतां सकलामप्यवस्थां स्मरति स्म। पद्मावत्यादयश्च चित्रं दृष्ट्वा तत्संवादिरूपां वासवदत्तां सन्दिहानाः केनापि ब्राह्मणेन भगिनिकारूपेण न्यासीकृतामावन्तिकां तां न्यवेदयन्। अथ च ब्राह्मणोऽपि यदा स्वभगिनिकामयाचत तदैव पद्मावती राजसविधे स्वनिक्षिप्त-वासवदत्ताविनिमयमकरोत्।

अथ चापनीतवेषो यौगन्धरायणः, स्वकृतनीतिप्रयोगस्य पूर्णफलप्राप्ति-सन्तुष्टचित्तः प्रविज्ञापितराजपुत्रीप्रच्छादनादिरूपसकलचरित्रः, वत्सराजेन च–

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः।
भवद्यत्नैः खलु वयं मज्जमानाः समुद्धृताः॥

इति नीतिप्रयोगनैपुण्यं प्रति भृशमभिश्लाघितः। अथ च निवृत्तसकल-क्लेशराशिः वत्सराजः साभिजनः सपरिवारः सुखं स्वपुरीमध्यवात्सीत्॥

गुरुशिष्यसंवादशतकम्।

श्रीयुक्तहेरम्बनाथकाव्यसांख्यतीर्थस्य।

१म खण्डस्य २६ पृष्ठतोऽनुवृत्तम्।

शिष्यः, कश्च मूर्खः? (११)

गुरुः– "विद्यया वर्जितो लोकः प्रज्ञया रहितस्तथा।
हिताहितं न वेत्ति यो मूर्खोऽभिधीयते नरैः॥

तत्त्वदर्शिजनैः किन्तु स एव मूर्ख उच्यते ।
शरीरे नश्वरे यस्य चाहंबुद्धिः प्रवर्त्तते ॥"

शिष्यः, कः पन्थाः ? (१२)

गुरुः—"पन्थानो बहवः सन्ति तत्त्वान्वेषणकारिणाम् ।
स एव परमः पन्था येन ब्रह्म निरूप्यते ॥"

शिष्यः, कश्च मोदते ? (१३)

गुरुः—"स एव मोदते नित्यं यस्य नास्ति प्रयोजनम् ।
पीत्वा सन्तोषपीयूषं यः कालञ्चातिवाहयेत् ॥"

शिष्यः, को लघुः स्यात्तृणादपि ? (१४)

गुरुः—"भूतिहीनो जनो लोकैस्तृणादप्युच्यते लघुः ।
धार्मिकप्रवरैस्त्वात्मा ततोऽपि लघुरुच्यते ॥"

शिष्यः, को दरिद्रः ? (१५)

गुरुः—"अर्थहीनो जनो लोके दरिद्र इति कथ्यते ।
न तूच्यते दरिद्रः स सारविद्भिर्जनैः क्वचित् ॥
वदन्ति तं दरिद्रं ते विभवे सति विस्तरे ।
भूत्वा यो नित्यमुद्विग्नो धनचिन्तां समाचरेत् ॥
अपि स दुर्गतो ज्ञेयः सर्वदेशनिवासिना ।
विद्यया ज्ञान-धर्माभ्यां वर्जितो यो नरो भुवि ॥

शिष्यः, को धनवान् ? (१६)

गुरुः—"विपुलैश्वर्य्य-सम्पन्नो यक्षराजोपमो नरः ।
कथ्यते धनवान् लोकैः सर्वदेशेषु सर्व्वदा ॥
धनवान् स न विज्ञेयः सारविद्भि र्जनैरिह ।
यतो विनश्वरं सर्वं धनं सौदामिनीचलम् ॥
विद्यया ज्ञानधर्म्माभ्यां मनुजो यो विभूषितः ।
स एव पण्डितै र्लोके धनवानिति कथ्यते ॥"

शिष्यः, वीतस्पृहः कः ? (१७)

गुरुः—"उपायनानि द्रव्याणि द्रविणान्यतुलानि च ।
मणिमाणिक्यरत्नानि भूरीणि विविधानि च ॥

प्राप्य नाद्रियते तानि मत्वाऽकिञ्चित्कराणि यः।
वीतस्पृहः स लोकेऽस्मिन् सततं कथ्यते बुधैः॥

शिष्यः, श्वसन्नपि मृतो हि कः? (१८)

गुरुः—"विद्या-विनय-बुद्धीनां यस्यैकोऽपि न विद्यते।
किमसूनां धृतिस्तस्य श्वसन्नपि मृतो हि सः॥
प्राप्येदं मानुषं जन्म दुर्लभादपि दुर्लभम्
यो न समाचरेद् विष्णोः पूजां भक्त्या दिनन्दिनम्॥
वृथैव जीवनन्तस्य क्षयं याति निरन्तरम्।
कर्म्मकारस्य भस्त्रेव श्वसन्नपि मृतो हि सः॥"

शिष्यः,—महद्भ्यश्च महान् वा कः? (१९)

गुरुः—"पुण्यकार्यरता लोकाः परेषामुपकारकाः।
परार्थे जीवनं येषां कर्म्मणः फलकाङ्क्षया॥
ते मनुष्या महान्तश्च कथ्यन्ते सुजनैः सदा।
फलं कामयते यो न सुकृतानां निजस्य च॥
स एव हि नरश्रेष्ठ स्तेभ्योऽपि सुमहान् स्मृतः।"

शिष्यः, क्षुद्रात् क्षुद्रतरः को वा? (२०)

गुरुः—"अशनेन विहीनो यो नरो गृहविवर्जितः।
क्षुद्रात् क्षुद्रतरो ज्ञेयः स्थूलदर्शिजनैरिह॥
सूक्ष्मदर्शिजना ये वा तत्वज्ञान-समन्विताः।
क्षुद्रं वदन्ति क्षुद्राच्च नरं धर्म्मविवर्ज्जितम्॥"

क्रमशः।

सभापतेरभिभाषणम्।

८६ पृष्ठतोऽनुवृत्तम्।

माननीयद्वारवंगाधीश्वरमहोदयस्य।

(१)

सद्ब्रह्मचर्य्याश्रम एकचित्तैर्विधीयतां सर्व्वहिताय शीघ्रम्।
तमन्तरा नैव भवेत् कथञ्चित् योग्या सतां सन्ततिरित्यवेत॥ १॥
देशस्य वित्तस्य तथा बलस्य समुन्नतेर्मूलमिहामनन्ति।
यद्ब्रह्मचर्य्यप्रतिपालनं वै सन्तः सतां तत्त्वविदो महान्तः॥ २॥
तत्र स्थितेभ्यः पठनोत्सुकेभ्यः साहाय्यकं संवितरन्तु सभ्याः।
वस्त्रादिदानैः पटुनाविधार्थो सत्पाठरीतिञ्च विचारयन्तु॥ ३॥

येऽप्यन्य-पाठालयगाः पठन्ति पाश्चात्यविद्यां वटवः शुभार्थम् ।
तानप्यमोघैरुपदेशवाक्यै र्महाशया वेश्मनि शीलयन्तु ॥ ४ ॥
तथा यथैते न कुसङ्गदोषै राक्रान्तचित्ताश्च विजह्युरेतम् ।
धर्म्मानुकूलं व्यवहारजातमाचारसौचित्यपरं विचारम् ॥ ५ ॥

(२)

किञ्चात्र विद्वत्प्रवराः स्वपुत्राँल्लोभात् स्वविद्याविमुखान् न कुर्य्युः ।
परं यथैते निजशास्त्रनिष्ठा भवेयुरेवं परिबोधयन्तु ॥ १ ॥
महाशयास्तानभितः स्वकीयै रुत्साहवाक्यैः परिवर्द्धयेयुः ।
यथा न ते स्वोन्नतिपद्धतिं कदाप्यवज्ञया दृष्टुमलं भवेयुः ॥ २ ॥
एवं स्वविद्याविषयानुरागभृतां सदा जीवनयोग्यभारम् ।
विभज्य रीत्या जनता सहर्षं गृह्णातु धर्म्मोन्नतितत्परा चेत् ॥ ३ ॥

(३)

किञ्च स्त्रियामप्यतियोग्यशिक्षां ददात्वदोषं परिचिन्त्य रीतिम् ।
यथा भवेयुर्गुणवञ्चिता न ता दुष्टभावा इति चिन्तयन्तः ॥ ४ ॥
संश्रावयन्तोऽनुदिनं पवित्रं चरित्रजातं कुलकामिनीनाम् ।
विपद्गतानामपि धर्म्मभाजां सीतानसूयादि-पतिव्रतानाम् ॥ २ ॥

(४)

किञ्चैवमेवाभ्युदयाय शश्वत् संस्थापिता भान्तु सभाः समन्तात् ।
ग्रामे च मुख्ये नगरेऽपि देशे यास्वेत्य धर्म्मादि-विचारणा स्यात् ॥ १ ॥
मुख्याश्च तासां नियमा भवन्तु प्रकृष्टविद्वद्वरसञ्चिताः शुभाः ।
जना यतः स्वोन्नतिमीहमाना मिथो विरोधादिकमुत्सृजेयुः ॥ २ ॥

(५)

"मैत्रो हि वै ब्राह्मण उच्यते" श्रुते र्वाक्येन चैतेन तु तद्विरोधितम् ।
यथा शुनो मित्रवदाचरेद् द्विजः किमाम शूद्रादिषु चैव हार्द्दकम् ॥ १ ॥
सद्ब्राह्मणैः क्षत्रियवैश्यशूद्रैरन्यैरपीत्थं ननमित्रभावैः ।
किमस्ति कृत्यं दुरवापमत्र मनाङ्महान्तः परिचिन्तयन्तु ॥ २ ॥

(६)

किञ्च—

अध्यापनञ्चाध्ययनादिकानि विप्रस्य कर्म्माणि मतानि शास्त्रे ।
न तैरिदानीं भविता कथञ्चित् निर्व्वाह आपद्गतधर्म्मभाजाम् ॥ १ ॥

अतश्चरन्तोऽपि यथावकाशं वाणिज्य-सत्कर्षणसेवनानि ।
न विस्मरेयुर्निजमुख्यकार्य्यं नित्याह्निकं ब्राह्मणतैकमूलम् ॥ २ ॥
कुलानुरागं स्वजनेषु भक्तिं धर्म्मानुकूलाचरणं विवेकम् ।
पूर्व्वेषु संश्रयमन्यकार्य्यसक्ता अपीमानि न सन्त्यजेयुः ॥ ३ ॥

(७)

किञ्चाति-हृद्यामनुसृत्य विद्यां चिरन्तनीं तामपि रीतिमद्य ।
न पारयामोऽर्थसुसाधने तथा यथा नवीनामनुसृत्य सद्यः ॥ १ ॥
परन्तु शिष्टाः परिचिन्तयन्तु नवीनविद्यैकधना विचक्षणाः ।
किमीदृशाः सन्ति यथा चिरन्तना जनाश्च लोकद्वयसाधिनोऽभवन् ॥ २ ॥
अतः समेत्यादरमादधाना भवन्त इत्थं प्रविचारयन्तः ।
प्राचीनमर्व्वाक्तन-सूक्तिजातं शास्त्रोक्तिवर्गं तुलयन्तु सारात् ॥ ३ ॥
कार्य्येषु तद्रीतिजुषं विशुद्धां सभ्याः सलीलां सरणीञ्च नव्याम् ।
विधाय सर्व्वं च तथैव कृत्यं कुर्व्वन्तु पन्थाः शुभदोऽधुनाऽयम् ॥ ४ ॥

(८)

किञ्च—

मुख्ये निजे पर्व्वणि वा यथेष्टकाले भवन्तः प्रतितीर्थमेतत् ।
किंवा प्रविष्टे निजदेवगेहे कुर्व्वन्तु इष्टं हरिकीर्त्तनं तत् ॥ १ ॥
शिवस्य वा कीर्त्तनमेकचित्तात्मतया भवानीगुणकीर्त्तनं वा ।
समाहरन्तः खलु भक्तिभावैः स्वान्तं शुभं दर्शकपुङ्गवानाम् ॥ २ ॥
तथा यतन्तामुपदेशवाक्यैर्धर्म्मोन्नते गौरवमादधानाः ।
यथा विकाशं समुपैति रम्या निजस्य धर्म्मस्य शुभा पताका ॥ ३ ॥
किञ्चातिहृद्यं परमानुकूलमिमञ्च मत्वा कृतिनो भवन्तः ।
कृतार्थयिष्यन्ति मदीयचित्तं स्वाध्यात्म-संचिन्तनयाऽचिरेण ॥ ४ ॥
दिवाऽथवा रात्रिगतं स्वकालं कार्य्येभ्य आदाय मुहूर्त्ततोऽपि ।
सूक्ष्मं रहोभावगतं च नित्यं निजेष्टदेवं परिचिन्तयन्तः ॥ ५ ॥
इदं सुकृत्यं समवेत्य मानं संसारपारं सुखमातरन्तः ।
आत्मीयलोकद्वयसाधनेषु क्षमा भवन्तु प्रतिकालमार्य्याः ॥ ६ ॥
मन्ये मदीयोक्तिचयं भवद्भिर्विचारयद्भिः परिबद्धधैर्य्यैः ।
कार्य्येषु रीतिं परिणामयद्भिः फलान्वितेयं परिषत्कृता स्यात् ॥ ७ ॥

करोति यः सर्व्वजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पूरणी तां समुपैति संख्या ॥ ८ ॥
इदं त्वदीयात्मगुणानुरूपं समीरितम्भारविनादरेण ।
तमर्थमादाय विहाय निद्रामालस्यमुद्रां कृतिनो यतध्वम् ॥ ९ ॥
धन्या भवन्तोऽधिसभं समन्तात् समागता भूसुरवृन्दमुख्याः ।
यान् वीक्षमाणा अपि मोदमाना रम्यानवाक्यैरनुमोदयामः ॥ १० ॥
नैतादृशः क्लेशभरः स्वदेशे जातो यतः श्रेयसि नः पुराभूत् ।
अतः स्वमौदार्य्यमुदारभावाः पुरो निधायाशु फलं लभध्वम् ॥ ११ ॥
यथेष्टदेवीं करुणार्द्रचित्तां स्वान्तं नयन्तः सुधियो महान्तः ।
समुन्नतिं तादृशमातनुध्वं यया पुनर्भारतभारतं स्यात् ॥ १२ ॥
यदीदृशेनैव पथा भवन्तः शान्ता महान्तोऽनुपलं व्रजन्तः ।
सञ्चालयेयु र्निजबन्धुवर्गान् फलं तदावश्यमवाप्नुमाशु ॥ १३ ॥
आशास्महे च भवतां शुभधर्म्मभाजां भूतां विभूतिमतुलां निजवंश्यलभ्याम् ।
सुप्ताकाले महिमवृत्तिवशाद्विद्वानौ कामेश्वरी-चरणपङ्कजयोः प्रसादात् ॥१४॥

(६)

"पश्य" पश्यामि परां हृद्यान्तां ब्रह्मयोनिं हि ।
पापं विधूय पुण्यं साम्यमुपैष्येऽ यस्याश्च ॥ १ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहृति-कर्त्री त्वं भूतमात्रस्य ।
एकैव ब्रह्मरूपां तां त्वा नित्यां प्रपद्येऽहम् ॥ २ ॥
नित्यं ज्ञानमनन्तं तत्त्वं परमे स्थितं व्योम्नि ।
आनन्दा स्ते भान्ति परं तव स्वरूपं विजानामि ॥ ३ ॥
विद्याविद्येति परं रूपद्वयमाहुरस्मभ्यम् ।
मुनयो विमृश्य सकलतत्त्वं तेऽतो नमस्तुभ्यम् ॥ ४ ॥
इन्द्रस्यापि बोधं पूर्वं या कृतवती देवी ।
हैमवती सोमा मे कामान् दिश्यात् कृपादृष्ट्या ॥ ५ ॥
अदितिर्या सम्भवती प्राणे न च देवतामयी परमा ।
तिष्ठन्तीं तां हि गुहां प्रविश्य जानामि जगदम्बाम् ॥ ६ ॥
यस्यां कलाः समया विलयं यान्तीति श्रूयते पुंसः ।
सैव परा मातासौ दयया धात्रीव नोऽवश्यम् ॥ ७ ॥

श्रीर्ह्रीर्धी रति भक्त्या यां स्तौति परं वेदपुरुषोऽपि ।
परमा हिरण्यकोशे स्थितामुपास्यां सदा वन्दे ॥ ८ ॥

पञ्चदशी ।

श्रीयुक्तमूलशङ्करशर्म्मणः ।

कुतस्त्वं रे समायातः क्व ते जन्म गन्ता क्व ।
त्वमेतन्मूढ विज्ञातुम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ १ ॥
गतास्ते बन्धवो गुरवस्तथा चेष्टमित्राणि ।
तथैव त्वं तु गन्ताऽसि—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ २ ॥
न ते माता पिता भ्राता न ते दारा न ते दुहिता ।
न ते पुत्रा न मित्राणि—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ३ ॥
न ते वित्तं न चागारं न ते देहो न चेन्द्रियकम् ।
मनो-बुद्धी न ते चित्तम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ४ ॥
अनित्यास्ते सकलभावा वियुज्यन्ते समायाताः ।
वराकाः कर्मणां वशगाः—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ५ ॥
शुभाशुभकर्मफलयोर्निबद्धस्त्वं मनुज बुद्ध्वा ।
परित्यज रे ममाहंत्वम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ६ ॥
कथं त्वं मूढ संसारे जरा-मरणादिदुःखाढ्ये ।
रतो मनुषे सुखं परमम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ७ ॥
सुखं चान्विष्यसीह त्वं कथं क्षुद्रेषु विषयेषु ।
अवश्यं ते हि यातारः—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ८ ॥
न यावत् स्थूलदेहस्ते वियुक्तः प्राणपरिरम्भात् ।
कुरु प्रिय तावदात्महितम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ९ ॥
समाचर चित्तशुद्ध्यर्थं भगवता सम्यगुद्घुष्टम् ।
श्रुति-स्मृति-कर्मयोगं त्वम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ १० ॥
विविक्तं सेवमानस्त्वं निरोधार्थं स्ववृत्तीनाम् ।
भव प्रियध्यानयोगस्थः—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ ११ ॥
परित्यज्यैव सर्वाणि मनोवाक्काय-कर्माणि ।
गुरुश्रुति-वाक्य-परमहंस्त्वम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ १२ ॥

यतो जातानि भूतानि येन जीवन्ति यद्यन्ति ।
तमावाप्यान्तरात्मानम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ १३ ॥
अहं सर्वेश्वरः साक्षात् परं ब्रह्मास्म्यहं नित्यम् ।
विभावय ज्ञाननिष्ठस्त्वम्—अरे भज सच्चिदानन्दम् ॥ १४ ॥
न चाहं नैव चापि त्वं न सर्वं दृश्यजातमिदम् ।
परात्मज्ञानमेकरसम्—अखण्डं सच्चिदानन्दम् ॥ १५ ॥

द्वैतवादवीरभद्रः ।

श्रीयुक्त श्रीजीवकाव्यव्याकरणतीर्थस्य ।

(३)

संस्कृतभारतीप्रथमभागप्रथमसंख्यायां " एते हि द्वैतमतानुसारिणः (५६ पृः १० पं) इत्युपक्रम्य आरोपस्तु बाधित एवेत्यन्तं यदद्वैतवादप्रभाकरे कथितं तदसारं, यतः "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यादि श्रुतौ सत्यामपि अभेदबोधकविभक्तौ द्यौरेव तिरश्चीनवंश इत्यादिरूपेण श्रुत्यक्षरेण यद्यारोपः प्रतिपाद्यते, किमिति न तत्त्वमसीतिवाक्ये स प्रतिपाद्येत, भेदे सति अभेदज्ञापनस्य तुल्यत्वात्, तत्पदार्थ-त्वंपदार्थयोर्भेदस्य सर्व्वोपनिषद्गम्यतायां द्वैतोक्तिरत्नमालायां प्रतिपादितत्वेन तदपलापासम्भवात् । यत्र चारोपः प्रभाकरकृतापि स्वीकृतस्तत्रापि स्वयं "नात्र लक्षणा" इति कथयता स्वमौग्ध्यमेवाविष्कृतम् । किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि लक्षणा सर्व्वैरेवाद्वैतिभिः स्वीक्रियते । इयांस्तु विशेषः तैरद्वैतमतसमर्थनाय अस्माभिश्च द्वैतमतसमर्थनायेति, लक्षणाप्रकारभेदः पुनः प्रसिद्ध एव ।"उपासना मानसी क्रिया ध्यानरूपा साच वस्त्वनपेक्षा ज्ञानञ्च वस्त्वपेक्षं ज्ञानविषयेषु वाक्येषु तथाभूतवस्त्वपेक्षतया ज्ञानस्यान्यथाकल्पनं न कथमपि सम्भवति, ध्यानन्तु वस्त्वनपेक्षत्वेन सम्भवति" इति प्रभाकरकृन्मतं न समीचीनं ध्यानं हि प्रत्ययैकतानता विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाह इति पूर्व्वाचार्य्यग्रन्थः, प्रत्ययश्च निश्चयात्मकज्ञानं तच्चेद् वस्त्वनपेक्षं ज्ञानसामान्यस्य वस्त्वपेक्षत्वमसिद्धमेव ज्ञानविशेषस्य तु वस्त्वपेक्षत्वमिष्टमपि ज्ञानान्तरं वस्त्वनपेक्षत्वं न प्रतिषेधति तस्माद् ये ध्यानं

वस्त्वनपेक्षमिष्यते तेषां ज्ञानमात्रे वस्त्वपेक्षत्वाभ्युपगमो विरुद्धः वस्तुतः
ध्यानज्ञानयोर्द्वयोरेव वस्त्वपेक्षत्वमस्ति धर्म्मधर्म्मिणोः वास्तवसंसर्गापेक्षा तु सर्व्वत्र
ध्याने ज्ञाने च नास्ति तेन ध्यानमिव ज्ञानान्तरमपि अन्यथाभूतं भवति तत्त्वम-
स्यादिवाक्यमुपासनाङ्गतया तदात्मकमन्यथाभूतज्ञानमारोपलक्षणं जनयत् प्रकृतो-
पयोगितामापद्यते । ध्यानं नाम मानसी क्रियेति यदाचार्य्यवचनं तदपि तत्राहा-
र्य्यत्वसूचनाय नतु तस्य ज्ञानसामान्यत्वव्यावर्त्तनाय । अन्यथायोगसूत्रादिवि-
रोधः प्रसज्येत इत्यञ्च उपासनमपि ज्ञानगर्भं तत्र यद्यारोपः प्रवेश्यते उपा-
सनोपयोगिन्येव तत्त्वमस्यादिज्ञाने किमपराद्धमारोपत्वाभ्युपगमेन । नहि
प्रागुपन्यस्तोपासनविधौ गुणभावमेतत्प्रकरणीयज्ञानस्यानङ्गीकृत्य पूर्व्वप्रकरणेन
स्वरसतः सङ्गतिमुपदर्शयितुं शक्यते नच "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि त्युक्तं
कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनैवेत्येतद् वक्तव्यम् ।
अनन्तरं च एकस्मिन् भुक्ते विदुषि सर्व्वं जगत् तृप्तं भवति इत्युक्तं तदेकत्वे सदात्म-
नः सर्व्वभूतस्यस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेकत्वमिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्यायः
आरभ्यते" इति श्रीशाङ्करभाष्योक्ता तत्त्वमस्यादिघटितछान्दोग्यषष्ठाध्यायस्य
पूर्व्वप्रकरणेन सुसङ्गतिरिति वाच्यं सर्व्वं खल्विदमित्युपासनविध्यङ्गत्वस्य
तावतापि दुरपह्नवत्वे तदुपक्रियया तदन्तरङ्गताया एव युक्तत्वात् एकस्मिन् भुक्ते
विदुषि इत्याद्युक्तेरयुक्तत्वाच्च तथाहि यद्येकस्मिन् विदुषि भुक्ते आत्मैक्येन जगत्तृप्त-
मद्धा भवेत् एकस्य वैदुष्ये सर्व्ववैदुष्यं सर्वमोक्षश्च प्रसज्येत । तस्माद् उपासनाङ्गा-
दिविद्याप्रशंसेयमुपासनार्थवादभूता सुतरां द्वैतपक्षे युज्यते । अद्वैतपक्षे कथञ्चित्त-
दुपपादनन्तु शास्त्रसङ्गतिविरोधादुपेक्षणीयम् । शास्त्रीयोपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैः
शास्त्रस्योपासनतात्पर्य्ये पर्य्यवसिते तदवान्तरप्रकरणानां साक्षात् तदानुगुण्य-
सम्भवे प्रकारान्तरपर्य्यवसायित्वप्रतिपादनं न खलु युज्यते नाप्यवान्तरप्रकरणा-
नुरोधेन शास्त्रस्योपक्रमादीन्यवधारयितुमयेचैवेदं स्फुटीभविष्यति । यच्चोक्तं "तत्त्व-
मस्यादिमहावाक्यप्रकरणे दृष्टान्ततया असत्यसन्धस्य चौरनिदर्शनेन बन्ध उक्तः
सत्यभिसन्धस्य तु मोक्षोऽभिहितः' जीवे ब्रह्माभेदज्ञानञ्चेदारोपितं भवेत् तदा
तस्यापि मिथ्यात्वात् श्रुत्युक्तोयं दृष्टान्तो न कथमपि सामञ्जस्यमियात् । तन्मन्दं
यथाहि पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै त-
पतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एव अनृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धो
ऽनृतेनात्मानमन्तर्द्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि

तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्द्धाय परशुं तप्तं गृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते । स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्व्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति"। इति श्रूयते (छान्दोग्य ६।१६) शृणु यथा सौम्य पुरुषं चौर्य्यकर्म्मणि सन्दिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः। किं कृतवानयं इति पृष्टाश्चाहुरपहार्षीद्धनमस्यायम् । तेचाहुःकिमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुनराहुस्तेयमकार्षीत् चौर्य्येण धनमपहार्षीत् इति । तेष्वेवं वदतसु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाहुः सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीः त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापह्नुवति चाहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एवम्भूतस्तत एवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते स तथानृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्द्धाय व्यवहितं कृत्वा परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्णाति सदह्यतेऽथहन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्म्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्त्तृतयात्मानमन्तर्द्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्म्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्नादाह्यत न हन्यते इत्येतद्देव सद्ब्रह्मसत्याभिसन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पद्य न पुन र्व्याघ्रदेशादि देहग्रहणायावर्त्तते । अविद्वांस्तु विकारानृताभिसन्धः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथा कर्म्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभिसन्ध्यनभिसन्धिकृते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदायतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्व्वाः प्रजाः यदा किञ्च सर्व्वम् यच्चाव्ययममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा एवातः तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो" इत्यन्तं श्रीशाङ्करभाष्यं नन्वत्रासत्यानृतविभागः सोऽद्वैतनये व्यवहारिकस्तात्त्विको वा ? नाद्यः गौरोऽहमित्यादिव्यवहारेण देहस्य व्यवहारिकसत्याहंप्रत्ययास्पदतया तेन सत्येनान्तर्हितस्य देहात्ममानिनो बन्धो न स्यात् प्रत्युत मोक्ष एव स्यात् । नान्त्यःएकस्य सत आत्मनः कर्त्तृत्वाद्यभावस्य तन्मते तात्त्विकसत्यतया नाहं तत्कर्त्तेति वचसोऽनृतत्वाभावेन तत एवात्मानमनृतं

कुरुते इति श्रुत्युक्तिरसङ्गता स्यात् । अहं प्रत्ययस्यानृतसम्बन्धात्तयेति चेत् सत्याभिसन्धस्याप्यहंप्रत्ययेनानृताभिसन्धानं स्यात् इति सत्याभिसन्धत्वं तस्य व्याहन्येत न च दृष्टान्ते व्यवहारिकसत्यं दार्ष्टान्तिके च तात्त्विकसत्यमिति देहादावात्मत्वज्ञाने तादृशसत्यासम्बन्धेन बन्ध एव युक्त इति वाच्यं व्यवहारिकसत्यस्य तात्त्विकसत्यापेक्षया दुर्ब्बलत्वेन अनृतमात्मानं कुरुते इति श्रुतिवचनस्यासङ्गतेरपरिहारात्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः अर्थभेदकल्पने गौरवात् प्रमाणाभावाच्च । न खलु भगवती श्रुतिर्व्यवहारिकतया तात्त्विकतया च सत्यद्वैविध्यं क्वचिदपि दर्शयति, येन तदुपगृहीतसत्यपदमर्थद्वयीं बोधयेत् तात्त्विकार्थम्वा परित्यजेत् । अस्माकं मते तु "न कश्चिद् दोषः सत्यस्यैकविध्यात्, अहं प्रत्ययास्पदं खल्वात्मा सच शरीरेन्द्रियमनोविलक्षणः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यः कर्त्ता च अहमिति प्रत्ययस्यान्यगोचरत्वे कृतहान्यकृताभ्यागमौ प्रसज्येयातां स एव जीवात्मेति व्यपदिश्यते परमात्मा चेश्वरः आत्मत्वं त्वदुभयसाधारणं । एवञ्च तेन यद्यात्मकृतं स्तैन्यं निह्नुते नाहं कर्त्तेति, ततो भवत्येवानृतं तच्च तात्त्विकं तेन चानृताभिसन्धानेन तप्तपरशुस्पर्शदग्धकरतलःस्तेनत्वेन विभाव्यते ।

अथ चेदस्तेनः स्वस्य तात्त्विकमेव स्तेयाकर्त्तृत्वं कथयन् तात्त्विकेन सत्येन दाहाद्रक्ष्यते एवमेवं देहादावनात्मनि आत्मत्वमकर्त्तरि कर्त्तृत्वमभिमन्यमानोऽनृताभिसन्धानेन दह्यते दुःखैः स्वात्मन्यारोपितेश्वरोपासनया देहादीतरमात्मत्वेन योगतः प्रत्यक्षीकुर्व्वंश्च सत्याभिसन्धो न दह्यते न च जीवात्मानं परात्मत्वेनोपासीनस्य भवत्वनृताभिसन्धिः अतो बन्धाख्यो दाहः स्यादिति वाच्यम् । तदुपासनफलं यद्योगप्रत्यक्षं देहादिव्यतिरिक्तजीवात्मविषयकं तस्यानृतबन्धवर्ज्जितत्वेन बन्धासम्भवात् । न खल्वारोपरूपन्मूलकोपासनं वा साक्षान्मोक्षहेतुरिति द्वैतोक्तिरत्नमालायामुक्तं किन्तु जीवात्मसाक्षात्कारद्वारा स चेत्तात्त्विकः सत्यः श्रौतदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सारूप्यं सूपपन्नं किञ्च नवकृत्व उपदिष्टानां तत्त्वमसीतिवाक्यानामुपासनविध्यङ्गार्थकत्वं तच्चाङ्गं जीवे ईश्वरत्वारोप ईश्वरे सर्व्वात्मत्वारोपः ईश्वरजीवात्मनोः साक्षात्यज्ञानमीश्वरस्वरूपज्ञानं जीवस्वरूपज्ञानञ्च एतेषां पञ्चानां प्रकारभेदेनोपदेशस्य नवधोपन्यासः नवमश्चायं जीवस्वरूपज्ञानफलक उपदेशः, यथा देहादिविलक्षणः कर्त्तेति यत्प्रत्यक्षेण साक्षान्मोक्षः । अतएव द्वैतोक्तिरत्नमालायामुक्तं न च देहाद्यतिरिक्तत्वं जगत् स्रष्टृत्वादिकञ्चेति द्विविधरूपमात्मसामान्यं

नास्ति कथं तदुभयरूपेण आत्मसामान्योपासनमितिशङ्क्यम् आत्मत्वसामानाधिकरण्येन तदुभयरूपस्यैव सम्भवादिति स यथा नादह्यते इत्यादिश्रुतेर्जीवस्वरूपप्रतिपादनपरं व्याख्यानन्तु स सत्याभिसन्धो यथा न दह्यते तथा देहादिव्यतिरिक्ते आत्मनि कर्तृत्वं मन्यमानःससत्याभिसन्धतया न दह्यते दुःखैस्तदिदमात्मवस्तु सत्यं नित्यमित्यर्थः नित्य एव सर्व्वेषामात्मा त्वमपि स एवेति प्रथमं तत्त्वमसीतिवाक्यन्तु जगत् स्रष्टृत्वं त्वंपदार्थे सर्व्वात्मत्वञ्च तत्पदार्थे ज्ञापयन्नारोपमुपदिशति तथा चान्तवाक्यीयमारोपधर्म्मिज्ञानमुपासनोपयोगि भवदपि कथमपि नानृतेन सम्बध्यते तस्मात् तप्तपरशुं स्पृशन् द्वैतवादी सत्याभिसन्धतया मुच्यते त्वमेव स्वेच्छया स्पृशन् अनृताभिसन्धो दह्यमानोऽयमद्वैती वराकः परिरक्षणीयः कारुणिकैः ।

यच्चान्यदुक्तं "यत्र यत्र श्रुतौ तथा तथान्यदृष्टोपासनं विधीयते तत्र तत्राल्पीयान् फलविशेषः" इति तच्च आदित्यदृष्ट्योद्गीथस्वरोपासनाया आरोपात्मिकाया मोक्षफलश्रुतेः सप्तविधं सामोपासीत इत्यादिश्रुतौ हिङ्कारादिषु सामत्वपरिकल्पनया आरोपरूपसप्तभक्तिसामोपासनपूर्व्वकेन द्वाविंशेन अमृत्युगोचरविशोकानन्दस्य मोक्षलक्षणस्य लाभदर्शनाच्च, दिङ्मात्रमिदमन्यत्रापि महाफलश्रवणात् उपासनाविशेषे स्वल्पफलश्रुतिस्तु तत्तदुपासनाधिकारिविशेषगोचरणता प्रदर्शनार्थेति । यच्चोक्तं "या मधुविद्यादृष्टान्ततयोपन्यस्यते नासौ दृष्टान्तो ब्रह्मविद्यायां सम्भवति तयोर्वैषम्यात् इत्यादिकं प्रभाकरकृता तदपि तस्य वाक्याडम्बरमात्रम् वैषम्यविरहात् । जीवपरमात्मनोर्भेदबोधकश्रुतीनां द्वैतोक्तिरत्नमालायां बहुशो दर्शितत्वेनाभेदश्रुतीनामारोपपर्य्यवसिताया, एव युक्तत्वात् । भेदश्रुतीनां स्वार्थपरित्यागे चाभेदश्रुतेर्निरपेक्षत्वेन बलीयस्त्वकल्पने च विनिगमनाविरहात् । शास्त्रोपक्रमादिलिङ्गैरभेदश्रुतीनामन्यपरताया विस्तृतं साधितत्वाच्च । यच्चोक्तं प्रभाकरे परन्तु तत्वस्य आरोपितत्वकथनं व्याहतमिति तद्विदुषां हास्यायैव । तत्त्वमित्यारोपयन्तितीतिकारेण द्वैतोक्तिरत्नमालायां अतत्त्वस्य तत्त्वभावज्ञापनमेव प्रकटीकृतम् । अतएव तत्रोक्तं वस्तुतत्त्वं पुनर्द्वैतमेवेति । यच्चाभिहितं अबाधितं तत्त्वं आरोपस्तु बाधित एवेति तत् स्ववचोव्याहतं "यतः तत्त्वस्य आरोपितत्वकथनमिति स्ववचसा तत्त्वमारोपितमित्येव बोध्यते न तु तत्त्वमारोप इति, अबाधितत्वे तत्त्वस्य बाधितत्वे चारोपस्य व्याघाताभावात्तयोरन्योन्याभेदस्य स्वयमङ्गीकृतत्वात् भिन्नयोर्धर्म्मविरोधे कस्तावदनुन्मत्तो व्याघातं प्रतीयात् । अन्यारोपबाधादारोपितस्यापि बाध इति तदेव विवक्षितमिति चेत्र आरोपितस्य

सर्व्वत्र बाधाभावात्—रज्ज्वावारोपितः सर्पः सर्पत्वं वा रज्ज्वावेव बाध्यते न तु सर्पेऽपि, तथाच यस्य यत्तत्त्वं तत्र तद्बाधितमेव अन्यत्रत्वारोपितं बाध्यते। तथाच तत्त्वस्यारोपितस्य च स्वरूपतो नास्ति भेदः, कुतो धर्म्मभेदः सम्भवेत् धर्म्मिभेदेन ज्ञानभेदकृते एव बाधिताबाधितत्त्वे नत्वन्यादृशे—तथाचैक एव धर्म्मः प्रमीयते चारोप्यते चेति कुतो व्याघातः। किञ्चाद्वैतनये तावदारोपस्य ज्ञानात्मकस्य स्वतो बाधासम्भवेन तद्बाधहेतो र्विषयबाधस्यैव वक्तव्यतायामारोपबाधोक्तिरत्यन्तमयुक्तत्वात्। तस्मात्—

व्याहतस्ववचोनिष्ठः परोक्तिव्याहतिं तथा।
धावद्यानस्थितो वृतधावनं भाषते यथा॥

(क्रमशः)

अन्वीक्षणशास्त्रकाराः।

पण्डित वे. वेङ्कटरामशर्म्मणः।

इह किल परमकारुणिका आचार्याः दुःखपङ्कनिमग्नं जगदुद्दिधीर्षवः अभिप्रेतमेवसमर्थनाय विविधान् प्रस्थानभेदानाश्रित्य सांख्ययोग-मीमांसावेदान्त-न्यायवैशेषिकादीनि दर्शनशास्त्राणि विरचयामासुः। एतस्मिन्नन्तरे विद्या च तानुपसङ्गम्यायाचत—"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम। असूयकायानृजवे शठाय न मां ब्रूया अवीर्यवती तथा स्या" मिति। ततश्च श्रेयोर्थिनः श्रवणादिपटूननसूयकान् शिष्यवटून् तापत्रयपराहतान् अन्तिकमुपसेदुषो निशाम्य करुणाविष्टचेतस अवगतहेतुभावाः ते महर्षयः तानुपदिदिशुः,अविच्छिन्नसम्प्रदायवीर्यवत्तरं शास्त्रं यथा स्यादिति। तत्र वैशेषिकन्यायशास्त्रयोः उपदेष्टारौ कणभक्षाक्षचरणौ। कणादो वैशेषिकसूत्रकारः। कणाद इति तस्य कापोतीं वृत्तिमनुतिष्ठतः रथ्यानिपतितांस्तण्डुलकणानादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता संज्ञा। सोऽयं महेश्वरनियोगप्रसादाधिगम्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणिनायेति स्मर्यते। तस्य चेदमुपोद्बलकं वाक्यम्—

"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम्।
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः॥" (प्रशस्तपादभाष्यम्)

इति। यद्यपि कविभिः शिष्यप्रशिष्यैश्चानेकप्रकारेण निरूपणात् सम्प्रदायविद्भिर्मतप्रवर्तकैश्च दुराग्रहेण निर्मूलकिंवदन्तीभिः स्वमतमाहात्म्यमात्रप्रस्थापनात्

बहूनां पुरुषाणामेकनाम्ना प्रसिद्धत्वात् च अर्वाचीनानामपि निबन्धकाराणां तथ्ये-नेयत्तया विवादरहितं जीवनचरितं प्रायो नोपलभ्यते किं पुनश्चिरन्तनानां कणादगौतमप्रभृतीनाम् । एतावत्तु ज्ञायते—

वैशेषिकशास्त्रप्रणेता कणादमहर्षिः कश्यपगोत्रे जातः, उलूकर्षेरपत्यमित्यनुमीयते । अत एवास्य वैशेषिकशास्त्रस्य औलूक्यदर्शनमिति नामान्तरम् । उलूकमुनिस्तु विश्वामित्राज्जात इति महाभारतेऽनुशासनपर्वणि प्रतिपादितम् । कणादश्च सप्तविंशतितमे चतुर्युगपरिवर्ते प्रभासक्षेत्रे शिवावतारस्य द्विजोत्तमस्य सोमशर्मणः शिष्यतां गत इति वायुपुराणे निरूपितम् । एवं पद्मपुराणोत्तरखण्डे देवीभागवते च कणादस्य नाम स्मृतमिति तस्य चिरन्तनत्वं सुस्पष्टम् । ब्रह्माभ्यासदूरीकृतप्रमादाय मुनये कणादाय स्वयमीश्वर उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणं पदार्थषट्कमुपदिदेश । तदनु स महर्षिर्लोकानुकम्पया षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि सूत्राणि रचयाञ्चकार । तेषु सूत्रेषु प्रशस्तकरदेवो भाष्यं लोकोत्तरवैभवं अभाषिष्ट । तत्र चतस्रो वृत्तयो निर्वृत्ताः । एकां व्योमवतीनाम्नीं वृत्तिं व्योमशिवाचार्यो जुगुम्फ । द्वितीयां तु न्यायकन्दल्यभिधानां श्रीधराचार्यः सन्ददर्भ । तृतीयां किरणावलीनाम्नीं उदयनाचार्यस्ततान । चतुर्थीं तु लीलावतीति ख्यातां श्रीवत्साचार्यो बबन्ध । चतस्रोऽपि वृत्तयो गभीरार्थाः । भाष्यकारस्य नाम प्रशस्तकरदेव इति 'पीटरसन्' महाशयसङ्कलित 'रिपोर्ट' पुस्तके, प्रशस्तदेवाचार्य इति कणादरहस्ये, प्रशस्तपाद इति मुक्तावलीप्रकाशे, प्रशस्ताचार्य इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे, प्रशस्त इति शिवरहस्ये च दृश्यते । अतो मन्ये प्रशस्त इति भाष्यकारस्य मुख्यं नाम पाददेवादिशब्दास्त्वौपचारिका इति । भाष्यकारस्य कस्मिन् काले कस्मिन् देशे आविर्भाव इति न ज्ञायते । परन्तु बोधायनसूत्रे प्रवराध्याये आङ्गिरसगणे गौतमवर्गे औशनससंग्रहे प्रशस्तस्य नाम पठितम्—'औशनसाः दिश्याः प्रशस्ताः सुरूपाक्षा महोदरा विकंहता सुवुद्धा निहता इत्येते औशनसाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति आङ्गिरसगौतमौशनस' इति ।

'प्रशस्तस्याभवन् पञ्चपुत्राः सर्वे तपोधनाः' इति शिवरहस्येऽपि दृश्यते ।

न्यायसूत्रप्रणेतुरक्षपादस्याङ्गिरसगोत्रे उशिजान्महर्षेरुत्पत्तिः मत्स्यपुराणादौ कथिता । तत्रैव अष्टचत्वारिंशत्तमे अध्याये उशिजान्महर्षेः ममतायां बृहस्पतिशापात् दीर्घतपा नाम महर्षिरभूत् । सुरभेरनुग्रहात्स एव गौतमः सञ्जातः

इति प्रतिपादितम्। गोतमश्च वेदव्याससमकालीन इति गम्यते। एवं किल किंवदन्ती प्रचरति—वेदव्यासो गौतमस्य शिष्य आसीत्। तेन च शारीरकशास्त्रे 'एतेन शिष्टाऽपरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इत्यनेन सूत्रेण शिष्टापरिग्रहतया गोतमादिमते निराकृते तदवगम्य गौतमो नानेन चक्षुषा तं शिष्यापसदं पश्यामीत्युक्तवान्। तच्छ्रुत्वा वेदव्यासः गुरोः प्रसन्नतायै तच्चरणोपान्तं गत्वा तं तुष्टाव। ततः शिष्यवत्सलो महर्षिर्गौतमः योगबलात्पादे चक्षुरुत्पाद्य तेन चक्षुषा वेदव्यासं दृष्टवान् इति। अत एवाक्षपाद इति तस्यापराख्या प्रचरति। सोऽयं महर्षिर्गौतमः विहारदेशवास्तव्य इत्यनुमीयते। अद्यापि तत्प्रदेशे गौतमाश्रमनाम्ना प्रसिद्धं किञ्चित्स्थानमस्ति।

न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनः। 'यदक्षपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ' इति वचनम्। पक्षिलस्वामीति च व्यपदिष्टोऽयं न ऋषिरिति प्रतीयते। ऋषीणां तथाविधनाम्नः क्वचिदप्यश्रवणात्। वात्स्यायनश्च यदि—

'वात्स्यायनो मल्लनागः कुटिलश्चणकात्मजः।
द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः॥'

इत्यभिधानचिन्तामणिसन्दर्भात्

'वात्स्यायनस्तु कौटिल्यो विष्णुगुप्तो वराणकः।
द्रामिलः पक्षिलस्वामी मल्लनागोऽङ्गुलोऽपि च॥'

इति यादवप्रकाशसन्दर्भाच्च चाणक्य एव भवेत् तदा मौर्यचन्द्रगुप्तार्थे चाणक्योऽर्थशास्त्रं विरचयामास इति दण्डिवाक्यात्, नन्दान् हत्वा कौटिल्यो नन्दराज्ये चन्द्रगुप्तमभिषिषेच इति विष्ण्वादिपुराणवाक्येभ्यः, 'चाणक्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः'

'येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्॥' (कौटिलीयकार्थशास्त्रम्)

इत्यर्थशास्त्रवचनाच्च, चन्द्रगुप्तसमये न्यायभाष्यमभूदित्यवगम्यते। संवदति चार्थशास्त्रं तत्र तत्र वाक्यशैल्यां न्यायभाष्यकामसूत्रयोः। 'कर्तर्या कुन्तलः शातकर्णिः शातवाहनो महादेवीं मलयवतीं जघान'। इति कामसूत्रे अभिदधानो वात्स्यायनस्तु क्रिस्ताब्दानां १३० तमादुत्तराद्वा च २०९ तमादुत्तराद्भारतखण्डस्य पश्चिमप्रान्तेषु कृतराज्यानुशासनानां शातवाहनानां वंश्येन शातकर्णिना समकालिको वा आहोस्विदुत्तरकालिको वाभवदिति वाढं ज्ञायते

इति महीशूरपुरसंस्कृतग्रन्थावलीप्रसाधकाः श्यामाशास्त्रिणः प्राहुः। अस्य च वात्स्यायन इति स्वगोत्रनिमित्ता संज्ञा। विष्णुगुप्त इति मुख्यं नाम।

"न कुम्भलग्नं शुभमाह सत्यः
न भागभेदाद्यवना वदन्ति।
कस्यांशभेदो न तथास्ति राशेः
अतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्तः॥"

"आयुर्दायं विष्णुगुप्तोऽपि चैवं
देवस्वामी सिद्धसेनश्च चक्रे" (बृहज्जातकम्)

अस्य श्लोकस्य व्याख्यावसरे भट्टोत्पल आह 'विष्णुगुप्तेनापि चाणक्यापरनाम्ना एवमुक्तं भवति' इति। चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे परं प्रावीण्यमुपागतश्चाणक्य इति मुद्राराक्षसम्।

प्रसिद्धविक्रमादित्यसभामलङ्कुर्वाणेन महाकविना कालिदासेन स्पर्धमानः सुतरां तत्समानकालीनो दिङ्नागनामा कश्चिन्महापण्डित आसीदिति किंवदन्ती प्रवर्तते।

'दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्' (मेघदूते)

इति कालिदासोक्त्या संवदति च। दिङ्नागस्तु बौद्ध आसीदिति अष्टसाहस्रीपरिमितप्रज्ञापारमिताटीकायामुपलभ्यते। उद्योतकराचार्येण तन्मतखण्डनार्थमेव न्यायभाष्यस्योपरि वार्तिकं निर्मितम्। अयं हि न्यायवार्तिकस्यादिमः श्लोकः—

'यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय लोकस्य जगाद शास्त्रम्।
कुतार्किकाध्यान्तनिरासहेतोः करिष्यते तस्य मया निबन्धः॥' इति।

'अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्युत्पादिते च पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्तिकारम्भ इतिशङ्कां निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति यदक्षपाद इति। यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्, तथापि दिङ्नागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कुहेतु-

सन्तमसमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्योतकरेण स्वनिबन्धोद्योतेन तदपनीयते इति प्रयोजनवानयमारम्भः' इति न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकृतो वाचस्पतिमिश्राः ।

न्यायाचार्य इति व्यपदेशभाज उदयनाचार्यस्योदयकर इत्यपि नामान्तरम् । भगवत्पादेन शङ्कराचार्येण बौद्धादौ निराकृते कालवशात्पुनरपि तेषां प्रादुर्भावे जाते उदयनाचार्येण ते निराकृताः । उदयनाचार्यो बौद्धानां पराजयात्परतः कदाचित्पुरुषोत्तमक्षेत्रं गतवान् । तत्र श्रीमन्दिरं प्रविश्य भगवन्मूर्तिं न दृष्टवान् । ततः स्तवादिभिराराध्यापि यदा भगवद्दर्शनं नालभत तदातिनिर्विण्णः

'पुनर्बौद्धे समायाते मदधीना तव स्थितिः

इत्युक्त्वा श्रीमन्दिराद्यदा निर्गन्तुमैच्छत्तदा भगवानपि दर्शनदानेन तमकृतार्थयत् इत्यस्त्यैतिह्यम् । सोऽयमुदयनाचार्यः खण्डनकर्तुर्हर्षमिश्रात् प्राचीनः । अत एव हर्षमिश्रस्य पित्रा श्रीहीरेण सार्धमुदयनाचार्यस्य कान्यकुब्जाधिपतेर्जयन्तचन्द्रस्य सदसि शास्त्रीयविवाद आसीदिति प्रथास्ति ।

यास्कनिरुक्तप्रश्नः ।

पण्डित वे. वेङ्कटरामशर्मणः ।

अनुमिनुत—

"अतिचिरवाः वेदाः पुराणेभ्यः । अत्र यास्कं शाकपूणिमन्यं वा क्रौष्टुकिं कियद्दूरमनुकूलं पश्यथ । "

प्रश्नोऽयमनितरसाधारणः परिष्कृतप्रियश्च । यदा चाहमनन्तशयनस्थराजकीयसंस्कृतमहापाठशालायां महोपाध्यायभागे अधीती अभूवम् तदा यास्काचार्यस्य निरुक्तग्रन्थः पाठ्यतया क्लृप्तः । तत्र च विषये निर्धारणपरीक्षायां पृष्टोऽयं प्रश्नः अकस्मादद्य स्मृतिपथमारूढः उत्तरस्याऽज्ञाततया नानन्दयति मे मानसम् ।

इह खलु भगवानाचार्यो यास्कः वैदिकान् शब्दान् नामाख्यातोपसर्गरूपेण चतुर्धा विभजन्, विभक्तानां च पदानां निर्वचनरूपेणार्थादिकं वर्णयन्, वर्णितांश्च तानुदाहरणेन समर्थयन्, समर्थितेषु च तेषु पूर्वाचार्याणां नैरुक्तानां मतभेदं प्रकाशयन्, तदुपरि पूर्वपक्षमुद्भावयन्, क्वचित्तान् खण्डयंश्च स्वकीयं निर्वचनसरणिं गमयति ।

स्वपूर्वकालिकांश्चाचार्यानष्टादश नामतो निर्दिशति । तत्र चैकत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या आख्यानविदां मतमुपन्यस्तं दृश्यते । यदि चाख्यानविदः पौराणिका एव भवेयुः तर्ह्यपि न शक्यं वेदपुराणयोः पौर्वापर्यं व्यवस्थापयितुम् । किमुतान्यथा । तस्मादस्य प्रष्टुः कोऽयमभिसन्धिर्नाम इत्यत्र सहृदयाः प्रमाणम् ।

एव लीलाविग्रहेण शयनादिति। तदेवं संक्षेपतश्चतुर्विंशति-तत्त्वानि, तेषां सृष्टिरूपं प्रयोजनं चोक्तम्। तत्र यद् यस्माज् जायते तस्य तद्दापूरणेनैव स्थितिः, ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति।

यद् यस्माज्जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते।
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम्॥

इति भारतादिभ्य इति। एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः स्थूला एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुषविवेकाय प्रदर्शिताः। (व)

सूक्ष्मा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा एतेषां स्मर्य्यन्ते। तथा।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च।
कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्न दृश्यते॥ इति।

अतश्च सर्वं जड़वस्तु परमार्थतः सर्वदैवाऽसदुच्यते।

(प्रलीयते)॥ इति। नाभ्यादिस्थानभेदतः उत्पत्तिस्तु कल्पभेदेन समाधेया इत्याह,—"कल्पभेदेने"ति। अत्र युक्तिमाह,—"दैनन्दिनप्रलयेष्वे वे"ति। चतुर्विंशतितत्त्वानां सृष्टिकथनमुपसंहरति "तदेवमि"ति। स्थितिमाह,—"तत्र यद् यस्मादि"ति। कारणस्यापूरणेनैव कार्य्यस्य स्थितिर्भवतीत्यर्थः। तदुक्तं योगसूत्रे,—"जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादि"ति। प्रलयमाह,—"संहारोऽपीति" यस्मात् कारणाद् यदुत्पद्यते तत्रैव कारणे तल्लीयते इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह,—"यद् यस्मादि"ति। "प्रतिलोमानि" = विपरीतानि। उत्पत्तिक्रमाद् विपरीत-क्रमेणैव लय इत्यर्थः। चतुर्विंशतितत्त्वानां स्थूलपरिणाममुपसंहरति "एतेचे"ति। (व)

प्रतिक्षणजात सूक्ष्मं परिणाममाह—"सूक्ष्मा अप्यन्ये" इति। "नापरिणम्य क्षण-मप्यवतिष्ठन्ते गुणाः ऋते चितिशक्तेः" इत्यादिसांख्यसिद्धान्तोक्तवाक्यप्रामाण्यात् सिद्धं सर्वेषां प्रतिक्षणपरिणामित्वम्। सर्वेषां भूतभौतिकानां प्रतिक्षणपरिणा-मित्वे स्मृतिवचनं प्रमाणयति,—"नित्यदे"ति "नित्यदा" = सदा। "अङ्ग" = सम्बोधनार्थमव्ययम्। "भवन्ति न भवन्ति च" = उत्पद्यन्ते लीयन्ते च,

ततश्च तस्माद् विरज्यात्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभिर्द्रष्टव्यः । तदुक्तमनुगीतायाम्—

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥
महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥
आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥
छित्त्वा चाक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ (श)

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते सांख्यसारे विवेकप्रतियोगिनां प्रकृत्यादीनां स्वरूपपरिच्छेदः ॥

इति सांख्यसारस्य पूर्वभागः ॥

परिणमन्तीत्यर्थः । परिणामे हेतुमाह,—"कालेने"ति । स्थूलदृष्ट्या परिणामाज्ञाने हेतुमाह,—"सूक्ष्मत्वादि"ति ।

एतेन प्रतिक्षणपरिणामित्वेन आत्मभिन्नप्रपञ्चस्यासत्त्वमुच्यते शास्त्रेषु, न तु शशविषाणादिवत् तुच्छत्वेनेति उपपादयति,—"अतश्चे"ति" । "अतः" = सर्वेषां चिद्भिन्नवस्तूनां प्रतिक्षणपरिणामित्वात् । "जड़वस्तु" = चेतनभिन्नं प्रकृत्यादिकम् । "असत्" = कूटस्थनित्यभिन्नं परिणामि । सर्वेषां विषयाणां जड़वस्तूनां परिणामित्वज्ञानेन विषयवैराग्यरूपं फलं जायते इत्याह,—"ततश्चे"ति । "ततश्च" = परमार्थतः सर्ववस्तूनामसत्त्ववचनाच्च । "तस्मात्" = परिणामिनः विषयाद्, जड़वस्तुनः । "विरज्य" = वैराग्यं प्राप्य । विषयवैराग्याद् आत्मज्ञानेच्छा जायते, ततश्च श्रवणाद्यनुष्ठानाद् आत्मसाक्षात्कारो भवति इत्याह,—"आत्मैवे"ति । उक्तवाक्यं प्रमाणयति, = "तदुक्तमनुगीतायामि"ति । अनुगीतावाक्यमाह,—"अव्यक्ते"त्यादि । एतेन प्रकृत्यादीनां बीजस्कन्धादिरूपणेन उच्छेद्यत्वं, ज्ञानस्य असिरूपत्वकल्पनेन तन्नाशकत्वं, जन्ममृत्युनाशेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपावस्थितिलक्षणमोक्षात्मकफलञ्च उक्तम । (श)

इति श्रीरमेशचन्द्रदेवशर्मकृते सांख्यसारविवेकप्रदीपे तृतीयः परिच्छेदः ।

सांख्यसार:

उत्तरभागे प्रथमपरिच्छेदः ।

अथ शिष्यैः सुखेनैव ग्रहीतुं पद्यमालया । विवेकस्यानुयोग्यात्मा पुरुषाख्यो निरूप्यते ॥ १ ॥ तत्र सामान्यतः सिद्धो जानेऽहमिति धीबलात् । द्रष्टाऽतो नित्यविभ्वादि-धर्मैरेव स साध्यते ॥२॥ भोक्ता नित्यस्तदर्थत्वात् तत्कर्मोत्यादितत्वतः ।

पूर्वभागे परमपुरुषार्थभूतमोक्षसाधनाय प्रवृत्तस्य सांख्यशास्त्रस्य प्रमेयजातं संक्षेपेण उक्तम्, तत्र च प्रकृत्यादिभ्यः विवेकेन पुरुषविज्ञानमेव मोक्षसाधनतया अभ्यर्हितमित्यभिहितम् । इदानीं विवेकाख्यभेदज्ञानस्य अनुयोगिनं पुरुषं सुखग्रहाय पद्यमालया निरूपयितुं प्रतिजानीते,—"अथे"ति । "अथ" = सामान्यतः सांख्यशास्त्रप्रमेयकथनानन्तरम् । "विवेकस्य" = भेदज्ञानस्य । "अनुयोगी" = स्वरूपसम्बन्धेन भेदाधिकरणम् । "निरूप्यते" = प्रमाणादिभिः विचार्य्य निर्णीयते ॥ १

अहमितिप्रतीतिविषयतया सामान्यतः आत्मनः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् तत्र प्रमाणापेक्षा नास्तीति तस्य नित्यत्वविभुत्वादिधर्मा एव प्रमाणतः साधनीयाः इत्याह,—"तत्रे"ति । "तत्र" = आत्मनिरूपणविषये । "सामान्यतः" = देहाद्य-व्यतिरेकेण अहंरूपेण । "जानेऽहमितिधीबलात्" = अहं जानामीतिमानस-प्रत्यक्षज्ञानबलात्, तादृशज्ञानजनकमानसप्रत्यक्षप्रमाणादित्यर्थः । "द्रष्टा" = ज्ञाता, आत्मा इति यावत् । "सिद्धः" = प्रत्यक्षप्रमाणेन निश्चितः । "अतः" = द्रष्टरि बुद्ध्यादिसाक्षिणि आत्मनि प्रमाणान्तरापेक्षाभावात् । "सः" = द्रष्टा आत्मा । "नित्यविभ्वादिधर्मैः" = नित्यत्वविभुत्वादिधर्मविशिष्टतया । भिक्षुनये आत्मनः विशेषगुणशून्यत्वेन निर्गुणत्वेऽपि सामान्यनित्यत्वादिधर्मस्याङ्गीकारात् तद्वत्तया आत्मसाधनं नानुपपन्नम्, मिश्रादिनये तु आत्मनः नित्यत्वादिकस्य परिणामित्वाद्य-भावरूपतया अभावस्य च अधिकरणात्मकत्वेन तादृशधर्मोपपत्तावपि नात्मनो निर्धर्म्मकत्वहानिः ॥ २

आत्मनो नित्यत्वे प्रमाणं दर्शयति "भोक्ते"ति । भोक्ता नित्य इति प्रतिज्ञा, अत्र हेतुः = "अविशेषतः सर्वेषां महदादिविकाराणां तदर्थत्वादि"ति ।

महदादिविकाराणां सर्वेषामविशेषतः ॥ ३ ॥ अपि चादृष्टसंस्काराधारत्वाद् बीजरूपतः। धीरनादिरतोऽस्याश्च सिद्धा भोक्तुरनादिता ॥ ४ ॥ स्वस्वामिभावानादित्वमृते भोक्तृव्यवस्थितेः। स्वभुक्तवृत्तिसंस्कार-वत्त्वं स्वत्वं तु बुद्धिषु ॥ ५ ॥ स्वाम्यं स्वनिष्ठसंस्कार हेतुवृत्तेश्च भोक्तरि। अतश्च घटते स्वत्व नाशे कैवल्यमात्मनः ॥ ६ ॥

"अविशेषतः" = स्थूलसूक्ष्मरूपतः। "तदर्थत्वात्" = भोक्तात्मार्थत्वात्। नित्यपरिणामशीलानां महदादीनां भोक्तृत्वादिति भावः। महदादीनामात्मार्थत्वे प्रमाणमाह,—"तत्कर्मोत्पादितत्वतः" इति = आत्मकर्म्मणा अर्ज्जितत्वादित्यर्थः, यत् यत्कर्म्मार्ज्जितं तत् तदर्थं यथा मत्कर्म्मार्ज्जितशस्यादिकं मदर्थमितिव्याप्तिः ॥ ३

ननु प्रलये महदादिपरिणामाभावेन उक्तप्रमाणात् तद्भोक्तुस्तदानीं सत्त्वं न सिध्यतीति असिद्धमात्मनो नित्यत्वमित्यत आह "अपिचे"ति। प्रलये स्थूलबुद्ध्यादिरूपपरिणामाभावेऽपि अदृष्टसंस्काराधारतया सूक्ष्मात्मिका अनादिः बुद्ध्यादिस्तिष्ठत्येवेति सिद्धं तद्भोक्तुरात्मनोनित्यतेत्यर्थः। "बीजरूपतः" = सूक्ष्मरूपेण। "धीः" = बुद्धिः। "अतः = बुद्धेः बीजरूपेण सत्त्वात्। "अस्याः" = बुद्धेः। "अनादिता" = प्रागभावरहितता नित्यतेति यावत् ॥ ४

भोक्तुरनादित्वं विनापि धियः अनादित्वसम्भवात् कथं ततः आत्मनोऽनादित्वं सिद्ध्यतीत्याह "स्वस्वामिभावे"ति। "स्वस्वामिभावस्य" = स्वत्वस्वामित्वरूपधर्म्मस्य। "अनादित्वं" = नित्यतां। "ऋते" = विना। "भोक्तृव्यवस्थितेः" = भोक्तृत्वव्यवस्थायाः असम्भवात्। नहि बुद्धौ आत्मनिष्ठस्वामितानिरूपितसत्त्वस्य अनिश्चये आत्मनि 'अस्या बुद्धेः अयम् भोक्ता' इत्यादिरूपा व्यवस्था कर्त्तुं शक्या। अतः स्वस्वामिभावस्य नित्यत्वात् भोक्तुः स्वामिनः अनादिता सिद्धेत्यर्थः। बुद्धिषु सत्त्वं लक्षयति "स्वभुक्ते"ति। "स्व" शब्देन बुद्धिः परामृश्यते। स्वभुक्तवृत्तिजन्यसंस्कारवत्त्वं स्वत्वमित्यर्थः ॥ ५

स्वामित्वं लक्षयति—"स्वाम्यमि"ति। "स्व" पदेन भोक्ता पुरुष उच्यते, आत्मनि, स्वप्रतिबिम्बितसंस्कारजनकवृत्तिप्रकाशकत्वं स्वामित्वमित्यर्थः। अत्र प्रकाशकत्वमितिपदाध्याहारेण व्याख्या कार्य्या। कैवल्यसिद्धिमप्यत्रानुकूलयति,—"अतश्चे"ति। "अतः" ॥ पूर्वोक्तरूपस्वस्वामिभावाङ्गीकारात्। "स्वत्वनाशे" =

भोक्तृत्वानादिभावस्य विनाशे हेत्वसम्भवात्। न नाशो भोक्तुरस्तीति भोक्ता नित्यो हि सिद्ध्यति ॥ ७ ॥ जन्यो ज्ञानप्रकाशोऽस्य नित्यत्वे तु न युज्यते। न ह्यप्रकाशे कुत्राऽपि प्रकाशोत्पत्तिरीक्ष्यते ॥ ८ ॥ कार्य्ये प्रकाशाख्यगुणेऽवयवानां हि तद्गुणः। कारणं तेन नानित्यः प्रकाशो नित्यवस्तुनि ॥ ९ ॥ प्रकाशाश्रयसंयोगात् प्रकाशभ्रम इन्धने। आदर्शे चावृतेर्भङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिविभ्रमः ॥ १० ॥ तस्मा-

---

विवेकसाक्षात्कारात् बुद्धेः प्रतिलोमपरिणामेन लयात् तद्धर्मसंस्कारादेः विनाशे ॥ ६

अनादेरपि भोक्तुः प्रागभावस्येव विनाशसम्भवात् कैवल्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य आत्मनो नाशाभावमुपपादयति,—'भोक्तृत्वे'ति। अनादेः प्रागभावस्य नाशदर्शने सत्यपि अनादिभावस्य नाशहेतोरदर्शनात् तथाभूतस्यात्मनो नाशाशङ्का नास्तीत्येवेत्यर्थः। आत्मनः नित्यत्वोपपादनमुपसंहरति,—"भोक्ते"ति ॥ ७

आत्मनोनित्यज्ञानस्वरूपतां दर्शयितुं नैयायिकादिभिरङ्गीकृतं मनःसंयोगादिजन्यं ज्ञानाख्यजन्यप्रकाशं खण्डयति,—"जन्य" इति। "अस्य"=आत्मनः। नित्यस्य आत्मनः जन्यः प्रकाशो न सम्भवति इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह,—"नह्यो"ति। आत्मप्रकाशस्य जन्यत्वे आत्मनः स्वरूपतः अप्रकाशात्मकता अङ्गीकार्य्या तच्चायुक्तं, अप्रकाशस्वरूपे कुत्रापि प्रकाशोत्पत्तेरदर्शनादित्यर्थः ॥ ८

नन्वेवं प्रदीपादौ अनुभूयमानोजन्यप्रकाशः कथमुपपद्यते इत्यतः आह,—"कार्य्ये" इति। तत्र हि दीपप्रकाशो दीपद्रव्येण सहैव जायते, तत्र प्रदीपप्रकाशे दीपावयवानां प्रकाशगुणः कारणं, अनित्यस्य दीपस्य सावयवत्वात् तदवयवगुणानां दीपप्रकाशजनकता उपपद्यते, नित्यस्यात्मनस्तु तथावयवाद्यसम्भवात् न तत्र अनित्यः प्रकाश उत्पत्तुमर्हति इत्यर्थः। "तेन"=नित्ये वस्तुनि अनित्यप्रकाशस्योत्पत्त्यसम्भवेन ॥ ९

ननु अप्रकाशे इन्धने वह्निसंयोगात् प्रकाशस्य उत्पत्तिर्दृश्यते. तत्कथमुच्यते अप्रकाशे प्रकाशस्य उत्पत्तिर्न भवतीति, इत्यत आह,—"प्रकाशाश्रये"ति। प्रकाशाश्रयस्य वह्नेः संयोगाद् इन्धने प्रकाशभ्रमः, नतु इन्धने प्रकाशस्य उत्पत्तिरस्ति, तच्च प्रकाशाश्रयस्य वह्नेरेव प्रकाशः। अप्रकाशे दर्पणादौ प्रकाशोत्पत्तिज्ञानस्यापि भ्रमरूपतां दर्शयति,—"आदर्श" इति। "आदर्श"=दर्पणादौ,

नित्यात्मनो ज्ञानं नित्यं वाच्यं तथा सति । लाघवाज् ज्ञानमेवात्र निराधार: प्रकल्पते ॥ ११ ॥ अनाश्रिततया द्रव्य संयोगादेश्च तन्मतम् । अतो जानेऽह-मित्यादि-बुद्धिरप्युपपद्यते ॥ १२ ॥ पिण्डेऽहन्धीर्हि मूढानां भुवैवाऽनादिदोषत: । सयोगात्तत्र पिण्डे तु ज्ञानवत्त्वमति: प्रमा ॥ १३ ॥ सन्तु वाऽऽधेयताख्यत्व-जन्म-

---

"आवृतिभङ्गात्" = घर्षणादिना आवरणस्य तिरोभावात् । "प्रकाशोत्पत्ति-विभ्रम:" = सत एव प्रकाशस्य यत: अभिव्यक्तिर्भवति अत: प्रकाशोत्पत्तिज्ञानं भ्रम एव ॥ १०

आत्मज्ञानस्य नित्यत्वमुपसंहरति—"तस्मादि"ति । "तस्मात्" = नित्ये अप्रकाशि जन्यप्रकाशस्य असम्भवात् । 'नित्यात्मनोज्ञानमिति' वनस्य वृक्ष इतिवद् अभेदेऽपि भेदविवक्षया षष्ठी । "वाच्यम्" = सिद्धान्ततया अङ्गीकार्य्यम् । उक्तस्य नित्यज्ञानस्य आत्मना अभेदम् उपपादयति,—"तथा सती"ति । "तथा सति" = ज्ञानस्य नित्यत्वे सति । "लाघवात्" = आत्मनि जन्यज्ञानाङ्गीकारे तत्र आत्ममनस्तत्संयोगानां हेतुता कल्पनीया, तदपेक्षया एकस्य नित्यज्ञानस्य कल्पने, कल्पनाया लघुत्वात् । "निराधार:" = निराश्रय: । एतेन आत्माभिन्नस्य ज्ञानस्य नैयायिकादिसम्मतगुणत्वप्रतिषेधेन द्रव्यत्वं सूचितम् ॥ ११

आत्मरूपज्ञानस्य वैशेषिकपरिभाषया गुणकर्म्मरूपतानिरासपूर्वकं द्रव्यत्वं साधयति,—"अनाश्रितताये"ति । "अनाश्रितताया" = अवृत्तित्वेन, असमवेत-तयेति यावत् । तथा, "संयोगादेश्च" = प्रकृत्यादिसंयोगरूपगुणशालित्वाच्च । गुणादयोहि द्रव्याश्रिता:, अगुणाश्च, अत: अनाश्रितत्वात् संयोगादिगुणवत्त्वाच्च आत्मरूपज्ञानं न गुणात्मकं कर्म्मादिरूपं वा, अपितु द्रव्यमेव । एतेन वैशेषिकमतसिद्धं ज्ञानस्य गुणत्वम्, भाट्टमतसिद्धं कर्म्मत्वं च निरस्तम् । ज्ञानात्मनोरभेदे 'अहं जाने' इत्यादिप्रतीतिरपि प्रमाणमित्याह,—"अत:" इति । "अत:" = ज्ञानात्मनोरभेदात् । "जाने" इति कर्त्तृविहिततिङन्तवाच्यवृत्ति-प्रतिविम्बावच्छिन्नेन ज्ञानेन अहमर्थस्य कर्त्तुरात्मन: अभेद: बुध्यते, अहंप्रतीति-सिद्धस्यात्मन: ज्ञानेन भेदे इयं प्रतीतिरनुपपन्ना स्यात्, अतस्तयोरभेद: इत्यर्थ: ॥१२

अहं शब्देन देहेन्द्रियादिसङ्घात एवाभिधीयते 'अहं स्थूल:' इत्यादिप्रत्ययात्,

नाशादिबुद्धयः। श्रोत्रस्य नभसीवाऽर्थज्ञानस्यज्ञानमात्रके ॥ १४ ॥ तस्माल्लाघवतर्केण बाधकाभावतस्तथा। श्रुत्यादिभिश्च नित्यात्मा चिद्रूपेणैव सिद्ध्यति ॥ १५ ॥ तज्ज्ञानं विभु नित्यत्वाद् देहव्यापितयाऽपि च। मध्यत्वे नाशिता हि स्यादणुत्वे-

---

तत्कथम् 'अहं जाने इत्यनेन' ज्ञानात्मनोरभेदः वक्तुं शक्यते इत्याशङ्कायां देहादिपिण्डे अहन्त्वबुद्धेर्भ्रान्तित्वं दर्शयति,—"पिण्डेऽहंधीरि"ति। "मूढानाम्"=अज्ञानाम्। "अनादिदोषतः"=अनादिमिथ्याज्ञानसंस्कारात्। ननु देहादिपिण्डे अहन्त्वप्रतीतिर्भ्रमश्चेत् तत्र जन्यज्ञानवत्त्वप्रत्ययस्य कथं प्रमात्वव्यवहारः इत्यत आह,—"संयोगादि"ति। देहात्मनोः संयोगात् देहे जन्यज्ञानवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वव्यवहारः इत्यर्थः॥ १३

तादृशात्मसंयोगेन ज्ञानवत्ताप्रमायाः प्रमाणासिद्धत्वं शङ्कमानान् प्रति ज्ञानस्य अनाधेयनित्यविभुस्वरूपत्वेऽपि प्रकारान्तरेण घटादिज्ञानानाम् आधेयत्वादिकमुपपादयति,—'तत्तु वेति"। यथा—नभसः नित्यत्वानाधेयत्वेऽपि तदभिन्नस्य कर्णशष्कुल्याद्यवच्छिन्नस्य श्रोत्रस्य 'देहे श्रोत्रं वर्त्तते' 'क्षुद्रमिदं श्रोत्रम्' 'श्रोत्रं जायते' 'श्रोत्रं नश्यति' इत्यादिरूपा आधेयतादिविशिष्टबुद्धिविषयता भवति, एवं ज्ञानस्य नित्यविभुत्वेऽपि तस्मिन् घटाद्याकारवृत्त्यवच्छेदात् घटादिविषयस्य 'घटं जानामि' 'घटज्ञानं जातं' 'घटज्ञानं नष्टम्' इत्यादिरूपा आधेयताल्पताजन्मनाशादिविशिष्टबुद्धय उपपद्यन्ते इत्यर्थः॥ १४

आत्मनश्चिद्रूपत्वोपपादनमुपसंहरति,—"तस्मादि"ति। "तस्मात्"=उक्तयुक्तिगणात्। "लाघवतर्केण"=आत्मनो जन्यज्ञानाश्रयताकल्पनापेक्षया नित्यज्ञानरूपताकल्पने लाघवात्, तदाश्रिततर्केण। "बाधकाभावतः"=आत्मनः ज्ञानरूपत्वे बाधकप्रमाणाभावात्। श्रुतिस्मृतयोऽप्यत्रानुकूला इत्याह,—"श्रुत्यादिभिरि"ति। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "प्रज्ञानं ब्रह्म—" इत्याद्यसंख्याः श्रुतयः, तथा "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितमि"त्यादयः स्मृतयः प्रमाणत्वेन ग्राह्याः॥१५

आत्मरूपज्ञानस्य विभुत्वमुपपादयति,—"तज्ज्ञानमि"ति। "तज्ज्ञानं"=आत्मरूपं ज्ञानम्। "विभु"=सर्वमूर्त्तसंयोगि। अत्र हेतुः,—"नित्यत्वादि"त्यादि=व्यापकत्वे सति नित्यत्वादित्यर्थः। देहादिव्यापितयेति विशेषणाभावे परमाणौ

वाऽल्पदेशता ॥ १६ ॥ विभुत्वेऽपि स्वधीवृत्तेरेव साक्षान्निरीक्षणात्। न सर्वत्र सदा सर्व-भानं ज्ञाने प्रसज्यते ॥ १७ ॥ अर्थभानं चितावर्थ-प्रतिबिम्बो मतो बुधैः। वृत्तेरेव चितौ साक्षात् प्रतिबिम्बनयोग्यता ॥ १८ ॥ अतोऽसङ्गेऽपि कूटस्थ-चैतन्ये विभुनि ध्रुवे। वृत्तिद्वारकमेवास्य भानं फलबलान्मतम् ॥१९॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

व्यभिचारः स्यादतः उक्तं "देहव्यापितयापि चे"ति। मध्यपरिमाणत्वेऽणुपरिमाणत्वे वा बाधकमाह,—"मध्यत्वे" इति। मध्यपरिमाणत्वे सावयवतया विनाशित्वम्, अणुपरिमाणत्वे च 'शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमि'त्यादिरूपसकलशरीरव्यापिबोधः न स्यादित्यर्थः ॥ १६

ज्ञानात्मकस्य आत्मनो विभुत्वे तत्र सदा सर्व्वत्र सकलवस्तूनां भानं कथं नस्यादित्यत आह,—"विभुत्वेऽपी"ति। "स्वधीवृत्तेः" = आत्मस्वत्वविशिष्टबुद्धिवृत्तेः। "साक्षात् निरीक्षणात्" = द्वारान्तरम् अनन्तर्भाव्य औदासीन्येन प्रतिबिम्बरूपेण ग्रहणात्। एतदुक्तं भवति —आत्मनः सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वेऽपि तादृशः संयोगो न वस्तुभानप्रयोजकः, सर्व्वत्र तमोगुणावरणस्य विद्यमानत्वात्, यस्य तु अर्थस्य बुद्धिवृत्तिद्वारेण साक्षाद् वा आत्मनि प्रतिबिम्बनं तत्रैव तमसामावरणस्य भङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिरतो न सदा सर्व्वत्र प्रकाशापत्तिः ॥ १७

स्वबुद्धिवृत्तेः साक्षादीक्षणद्वारेण वाह्यार्थानां कुत्रचित् कादाचित्कं भानमुक्तम्, तत्र हेतुप्रदर्शनार्थम् अर्थभानं निरूप्यते,—"अर्थभानमिति"। वृत्तिं विना प्रतिबिम्बस्यासम्भावनामाह,—"वृत्तेरेवे"ति ॥ १८

अर्थभानस्य वृत्तिद्वारकत्वमेव प्रदर्शयति,—"अत"इति। "अतः" = चैतन्ये बुद्धिवृत्तेरेव साक्षात् प्रतिबिम्बनयोग्यत्वात्। आत्मनः वृत्त्यभावे हेतुः—"कूटस्थे"ति = कूटवत् परिणामरहिते इत्यर्थः। कादाचित्कप्रकाशाभावे हेतुः—"विभुनि" इति। "फलबलात्" = कदाचित् कुत्रचित् अर्थप्रकाशरूपफलदर्शनादित्यर्थः ॥१९

आत्मनः कूटस्थत्वं प्रतिपादयितुं नैयायिकादीनामात्मधर्मत्वेनाभिमताः कामादयः बुद्धेरेवेति प्रतिपादयति,—"अन्वयव्यतिरेकाभ्यामि"ति। तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्त्वं व्यतिरेकः, बुद्धिवृत्तिसत्त्वे जाग्रदादौ कामादिदर्शनात् तदसत्त्वे च समाधिसुषुप्त्यादौ तदभावात्, कामादयो बुद्धिवृत्तिजन्याः,

हानिकल्पतयाऽखिलः । बुद्ध्यैकाधिकरण्येन कामादिर्धीषु नात्मसु ॥ २० ॥ अतोऽन्तःस्थविकाराणां स्वस्वबुद्धिव्यवस्थितेः । कूटस्थ एव सर्वोऽपि चिदाकाशगणः समः ॥ २१ ॥ नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो निरञ्जनः । स्वप्रकाशो निराधारः प्रदीपः सर्ववस्तुषु ॥ २२ ॥ नन्वेवमेकतैवाऽस्तु लाघवादात्मनां खवत् । धीष्वेव सुखदुःखादि-वैधर्म्यादिति चेन्न तत् ॥ २३ ॥ भोगाभोगादिवैधर्म्यैकरूपेऽपि-

---

अतः बुद्धिहृत्त्या सामानाधिकरण्यानुभवाच्च कामादिधर्म्माः बुद्धेरेव, न तु आत्मनः, सुषुप्त्यादौ आत्मनोऽनुवृत्तावपि तेषां व्यतिरेकात् । "धीषु" = बुद्धिषु । कामादिरित्यादिशब्देन कामः, संकल्पः, विचिकित्सा, इच्छा, अनिच्छा, ह्रीः, धीः भीः इत्यादयः बुद्धिधर्म्माः संगृहीताः ॥ २०

आत्मनः कूटस्थत्वमुपपादयति,—"अत"इति । "अतः" = कामादीनामन्तःकरणधर्म्मत्वात् । "अन्तःस्थविकाराणां" = बुद्धिपरिणामरूपकामसंकल्पादीनाम् । "समः" = विरुद्धधर्म्माभाववान् । कामादिविकाराणाम् अन्तःकरणनिष्ठत्वाद् आत्मनः अविकारितया कूटस्थत्वमित्यर्थः ॥ २१

नित्यशुद्धत्वादिकमात्मस्वरूपम् उपसंहरति "नित्ये"ति । "नित्यशुद्धः" = गुणासङ्गी, "नित्यबुद्धः" = नित्यचैतन्यात्मकः, "नित्यमुक्तः" = नित्यनिर्दुःखः, "निरञ्जनः" = अविद्यादिमलशून्यः, "स्वप्रकाशः" = अन्यानपेक्षप्रकाशरूपः, "निराधारः" = स्वव्यतिरिक्ताधारशून्यः, 'स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । "प्रदीपः सर्ववस्तुषु" = सकलवस्तुभासकः ॥ २२

अद्वैतवादसम्मितम् आत्मैकत्वमाशङ्कते, "नन्वि"ति । "एवं" = आत्मभेदकतयाभिमतसुखदुःखादिविरुद्धधर्म्माणां बुद्धिनिष्ठत्वेन आत्मनि अवर्त्तमानतया तेषाम् उपाधिधर्म्मत्वेन आत्मभेदासाधकत्वे सति । "खवत्" = आकाशवत् । यथा घटपटाद्युपाधिभेदेऽपि नाकाशस्य नानात्वमेवं बुद्धिधर्म्मसुखादिभेदेऽपि नात्मना नानात्वं भवितुमर्हति । एकत्वाङ्गीकारे लाघवमपि भवतीत्याह,—"लाघवादि"ति । अद्वैतमतं निषेधति,—"न तदि"ति = आत्मैकत्वं न युक्तमित्यर्थः ॥ २३

सिद्धान्ती आत्मभेदसिद्धौ हेतुमाह "भोगाभोगादीति" । "चिद्गणे" =

चिद्‌गणे। श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्तेन भेदसिद्धेः परस्परम् ॥२४॥ सुखादिप्रतिबिम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः। तथाऽप्यस्य चितौ भावाभावौ स्यातां हि भेदकौ ॥२५॥ औपाधिकौ यथा श्याम-रागौ स्फटिकभेदकौ। खदृष्टान्तस्य विषमो वैधर्म्याश्रितोऽम्बरे ॥ २६ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते सांख्यसारे पुरुषस्वरूपपरिच्छेदः।

आत्मसमूहे। "एकरूपे" =तुल्यरूपे सत्यपि। "श्रुति-स्मृतिभ्यामुक्तेन" ='अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' 'आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः। परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतोऽपरः॥' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तेन भोगाभोगादिवैधर्म्येण आत्मनां परस्परभेदसिद्धेः तदेकत्वं न युक्तमित्यर्थः। एतद्विस्तरस्तु "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमि"त्यादिसांख्यसूत्रभाष्यादौ द्रष्टव्यः ॥ २४

बुद्धिपरिणामात्मकस्य सुखदुःखादिरूपभोगस्य वस्तुतः बुद्धिनिष्ठत्वेन आत्मनि तद्भोगस्य प्रतिबिम्बात्मकतया न ततः आत्मभेदः सम्भवति इत्याशङ्कते,—"सुखादी"ति। "अस्य" =आत्मनः, "न वस्तुतः" =आत्मनि न स्वरूपतः सन्। प्रतिबिम्बरूपभोगादीनां सत्त्वासत्त्वमेव भेदकमङ्गीकरोति,—"तथापीति"। "तथापि" = भोगस्य प्रतिबिम्बरूपत्वेऽपि ॥ २५

औपाधिकधर्म्माणामपि भेदकत्वे दृष्टान्तमाह,—"औपाधिकाविति"। यथा जवानीलोत्पलादिसान्निध्यात् शुभ्रस्फटिकयोः प्रतिबिम्बभूते लौहित्यं श्यामत्वं च तयोः भेदके तद्वदित्यर्थः। आकाशदृष्टान्तं विघटयति,—"खदृष्टान्तस्ये"ति। आकाशे वैधर्म्याभावात् न तद्भेदः इत्यर्थः ॥ २६

इति श्रीरमेशचन्द्रदेवशर्म्मकृते सांख्यसारविवेकप्रदीपे
उत्तरभागे प्रथमः परिच्छेदः।

सांख्यसार:

अथ: द्वितीय: परिच्छेद: ।

अथात्मानात्मवैधर्म्यं गुणदोषात्मके तयो: । वक्ष्ये विस्तरतो येन विवेकोऽतिस्फुटोभवेत् ॥ १ ॥ सामान्यात्मघनाकाशे सान्निध्येरितशक्तिभि: । जायते लीयते भूत्वा भूयोऽयं जगदम्बुद: ॥ २ ॥ त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतस्थिति: । आधारविधया विश्वोपादानमविकारत: ॥ ३ ॥ यथाऽऽधारतया तोयं धरोपादानमिष्यते । स्वस्थपार्थिवतन्मात्र-द्वारेणैवं चितिर्मता ॥ ४ ॥ अतो जगदुपादानमपि

पूर्व्वाध्याये पुरुषस्वरूपमुक्तम्,—इदानीं विवेकस्फुटीकरणाय आत्मानात्मवैधर्म्यं विस्तरत: प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते—"अथे"ति । आत्मधर्म्मा: गुणात्मकतया उपादेया:, अनात्मधर्म्मा दोषात्मकतया हेया: । "तयो:" = आत्मानात्मनो: ।१

चैतन्यसमष्टिरूपात्माकाशे जगद्रूपमेघस्य प्रकृतिपुरुषसंयोगजन्यशक्त्या पुन:-पुनराविर्भावतिरोभावावाह,—"सामान्यात्मे"ति । २

आत्मन: अधिष्ठानोपादानकारणतामाह,—"त्रिगुणात्मके"ति । "अत:" = आत्माकाशे जगत: आविर्भाव-तिरोभावाभ्याम् । "त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामै:" = सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रधानस्य परिणामै: । एतेन आत्मन: अपरिणामित्वमुक्तम् । "अविकारत:" = आत्मन: कूटस्थतया स्वत: विकाराभावात् । "आधारविधया" = अधिष्ठानरूपत:, आश्रयदानद्वारेणेत्यर्थ: । "विश्वोपादानम्" = अधिष्ठानतया जगत: उपादानकारणम् । प्रधानं तु परिणामितया कारणम् । ३

अधिष्ठानरूपोपादानकारणत्वे दृष्टान्तमाह,—"यथे"ति । यथा स्वस्मिन् स्थितानां पार्थिवतन्मात्राणां धारणद्वारा जलस्य पृथिव्युपादानत्वम् एवं पुरुषस्य जगदुपादानत्वमित्यर्थ: । ४

आत्मन उपादानकारणत्वे घटाद्युपादानमृदादिवद् विकारित्वं प्राप्तम् इत्या-

ब्रह्माऽविकारतः । कूटस्थनित्यपर्य्याय-परमार्थसदुच्यते ॥ ५ ॥ स्वार्थत्वात् स्वानुभूत्या च सिद्धत्वात् परमार्थसत् । स्वतः स्थित्या स्वतः सिद्ध्या लोकैः सन्निति-होर्य्यते ॥ ६ ॥ प्रतिक्षणविकारिण तैस्तैरूपैरपायतः । प्रकृत्यादिरसत् सर्वो जड़ार्थोऽब्धौ तरङ्गवत् ॥ ७ ॥ यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्त्वित्यादिकस्मृतिः ॥ ८ ॥ परार्थाधीनसत्त्वाच्च परदृष्ट्या

शङ्क्य अविकारिण अधिष्ठानत्वेनास्य अपरिणामित्वरूपं परमार्थसत्त्वमुपपादयति,—"अत" इति । "अतः=आत्मनोऽधिष्ठानमात्रत्वात् । "जगदुपादानमपि"=इत्यनेन विकारसम्भावना उक्ता । "कूटस्थे"त्यादिना आत्मनोऽविकारित्वरूपं पारमार्थिकसत्त्वमुक्तम्, न तु अद्वैतिनामिव भ्रमाधिष्ठानत्वमिति तात्पर्य्यम् । ५

आत्मनः परमार्थसत्त्वमुपपादति,—"स्वार्थत्वादि"ति । "स्वार्थत्वात्"=अनन्यशेषत्वात् । स्वानुभूत्या सिद्धत्वात्"=स्वातिरिक्तज्ञानान्तराविषयत्वेन स्वयंप्रकाशत्वेन सिद्धत्वात् । "स्वतः स्थित्या"= स्वस्थितौ अधिकरणाद्यपेक्षाविरहात् । 'स्वतः सिद्ध्या"=स्वसिद्धौ प्रमाणान्तरापेक्षाविरहात् । "ईर्य्यते"=कथ्यते । ६

आत्मनः परमार्थसत्त्वमुपपाद्य प्रकृत्यादीनां परिणामित्वरूपमसत्त्वमुपपादयति,—"प्रतिक्षणविकारिणे"ति । "चलस्वभावा हि गुणाः""सर्व्वे भावाः प्रतिक्षणपरिणामिनः ऋते चितिशक्ते"रिति च सांख्यसिद्धान्ताद् आत्मभिन्नस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य प्रतिक्षणमन्यथाभावाद् असत्त्वम्, नतु अद्वैतिनामिव मिथ्यात्वमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः,—"अब्धौ तरङ्गवदि"ति ।

असत्त्वशब्दस्य अद्वैतिसम्मतमिथ्यात्वरूपार्थस्य परित्यागेन परिणामित्वरूपार्थस्वीकारे विष्णुपुराणादिवाक्यं प्रमाणयति,—"यत्त्वि"ति । "तद्वस्तु नृप तच्च किम्" इति श्लोकस्य तुर्य्यः पादः । यद् वस्तु कदाचिदपि परिणामेन अन्यथात्वं न गच्छति तदेव वस्तु परमार्थसत्, आत्मव्यतिरिक्तं तादृशं अपरिणामिवस्तु नास्ति, अतएव तथा परिणामिनः प्रधानादेः वस्तुजातस्य असत्त्वमित्यर्थः । ८

प्रधानादीनां परिणामित्वरूपमसत्त्वमुपपादयति,—"परार्थाधीने"ति । "परार्थाधीनसत्त्वात्"=परस्य स्वभिन्नस्य आत्मनः, अर्थस्य=भोगापवर्गलक्षणप्रयोजनस्य, अधीनं=प्रयोज्यं सत्त्वं यस्य तस्य भावः,तत्त्वात् । आत्मार्थत्वात् प्रधानादीनां तदर्था-

च सिद्धितः । परतः सन्नसन्नेव तत्परापेक्षया मतः ॥ ९ ॥ सतोऽस्तित्वं तु नासत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः । इति गारुड़तश्चैवं सदसत्त्वव्यवस्थितिः ॥ १० ॥ अतो न सन्नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम् । असद्विषयकत्वाच्च तस्य धीस्तात्त्विको भ्रमः ॥ ११ ॥ जगद्वृत्तस्य चैतन्य सारोऽसारस्तथेतरत् । प्रपञ्चस्य स्थिरांशो

धीनसत्त्व, ततश्च स्वतः असत्त्वमित्यर्थः । असत्त्वे अपरं हेतुमाह,—"परदृष्ट्ये"ति । परदृष्ट्या सिद्धितः"=प्रधानादीनां स्वतः जड़त्वेन पौरुषेयज्ञानेनैव तेषां निश्चयादित्यर्थः । अपरमपि हेतुमाह,—"परापेक्षये"ति । आत्माश्रयेण अवस्थितेश्चेत्यर्थः "परतः सन्"=पराधीनसत्त्वेन स्वाधीनसत्त्वविरहितः, प्रधानादिरिति शेषः ; "तत्"=प्रधानादिकं, सामान्यतः क्लीवत्वम् । "मतः" इत्यनेनास्यार्थस्य पूर्वाचार्य्यसम्मतत्वं दर्शितम् । ९

इममर्थं पुराणवाक्यतः प्रमाणयति—"सतोऽस्तित्वमि"ति ।"सतः"=आत्मनः, "अस्तित्वं"=अपरिणामित्वरूपसत्त्वं वर्त्तते इति शेषः, "नासत्ता"=नतु परिणामरूपासत्त्वम् । अत्र हेतुः,—"नास्तित्वे" इति । "नास्तित्वे"=अन्यथाभावे, परिणामे इति यावत् । "सत्यता कुतः"=सदसतोर्विरोधात् सत्यता न सम्भवतीत्यर्थः । "गारुड़तः"=गरुड़पुराणवाक्यात् । "एवं"=परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपेण । "सदसत्त्वव्यवस्थितिः"=आत्मा सन्, प्रधानादिकमसत् इति निश्चयात् । १०

अद्वैतिनामभिमतं जगतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयत्वमन्यथा उपपादयति= "अतः" इति । "अतः"=परिणामितया कूटस्थनित्यतारूपपारमार्थिकसत्त्वविरहात्, तथा अस्तिताश्रयतया सत्त्वात् जगतः । "न सत्"=कूटस्थनित्यताविरहात् तादृशसत्ताभाववत् । "नासत्"=अस्तिताश्रयणात् परिणामिसत्तावत् । सदसदात्मकम्"=परिणामिसत्तावत् पारमार्थिकसत्ताभाववच्च । जगद्विषयकज्ञानस्य भ्रमत्वमुपपादयति "असद्विषयकत्वाच्चे"ति =जगद्विषयकज्ञानस्य अनित्यविषयकत्वेन पारमार्थिकसद्विषयकत्वाभावात् मिथ्यात्वमित्यर्थः । ११

चैतन्यात्मकस्य आत्मनः उपादानाय उत्कर्षं वक्तुं चेतनाचेतनात्मकं जगत् वृत्त-

हि चितिरेवाऽविकारतः ॥ १२ ॥ तदन्यदखिलं तुच्छमसारत्वादुदीर्य्यते। तथाऽनृतमसच्चापि तदपेक्षास्थिरत्वतः ॥ १३ ॥ एवं विधैवात्मसत्ता अन्यासत्ता च दर्शिता। वाशिष्ठादौ विस्तरतो यथा लेशात्तदुच्यते ॥ १४ ॥ स्वप्नो जाग्रत्यसद्रूपः स्वप्ने जाग्रदसद्वपुः। मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृतौ जन्माऽप्यसन्मयम् ॥१५॥ जगन्मयी भ्रान्तिरिति न कदाचन विद्यते। विद्यते तु कदाचिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥ १६ ॥ आत्मैवास्ति परं सत्यं नाऽन्याः संसारदृष्टयः। शुक्तिकारजतं यद्वद् यथा मरुमरीचिका ॥ १७ ॥ अस्ति सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं शुचि। अचिन्त्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ १८ ॥ तत् सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं

त्वेन निरूप्य तत्र चैतन्यस्य स्थिरत्वेन सारत्वं, अचेतनस्य च क्षयित्वेन असारत्वमाह—"जगद्वृत्तस्ये"ति। चैतन्यस्य सारत्वे हेतुः,—"प्रपञ्चस्ये"ति। १२

प्रकृत्यादीनां तुच्छत्वमाह,—"तदन्यदि"ति।"तदन्यत्" =आत्मभिन्नम्। एवम् अनृतत्वम् असत्त्वं च उपपादयति,—"तथे"ति। अत्र हेतुः,—"तदपेक्षये"ति। १३

वाशिष्ठादौ उक्तयोः आत्मानात्मनोः सत्त्वासत्त्वयोरप्येवमेवाभिप्रायः इत्याह,—एवंविधैवेति। "एवंविधा" =स्थिरत्वास्थिरत्वादिरूपा, स्थिरत्वरूपा आत्मसत्ता, अस्थिरत्वरूपा अन्याऽसत्ता। नतु अद्वैतिनामभिमतबाधाबाधादिरूपेत्यर्थः। १४

इतः पञ्चविंशश्लोकं यावत् वाशिष्ठवाक्यं संक्षेपादुदाक्रियते,—"स्वप्न" इति। अत्र असत्त्वं न बाधितत्वं अपि तु अन्यथाभावः। स्वाप्नपदार्थां जाग्रति न भासन्ते, तथा—जाग्रत्पदार्था अपि स्वप्ने न भासन्ते, अतः उभयोः परस्परकालासत्त्वम् अविशिष्टम्, इत्यतः उभयोरपि असत्त्वम्, एवं जन्ममरणयोरपि बोध्यम्। १५

जगतः क्षणिकतया तत्र स्थिरताबुद्धिरूपभ्रान्तिरनादिकालप्रवृत्तत्वमाह,—"जगन्मयी"ति। जगतः स्थिरत्वमेवास्तु इत्यतः आह,—"विद्यते" इति। गुणानां चलस्वभावत्वेन जलबुद्बुदवद् अस्थिरत्वमेव जगतः तत्त्वम्, नचास्य स्थितिर्विद्यते, इत्यर्थः। १६

आत्मनः एव परमार्थसत्त्वं तदन्यस्य शुक्तिकारजतादिवदस्थिरत्वमाह—"आत्मैवे"ति। १७

आत्मनः सदा सर्वत्र सत्त्वमाह,—"अस्ती"ति। "आततम्" =व्यापकम् ॥ १८

सर्वात्मकं स्वयम् । यत्र यत्र यथोदेति तथाऽऽस्ते तत्र तत्र वै ॥ १९ ॥ आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः । स्फुरन्त्यतितते यस्मिन् मराविव मरीचयः ॥ २० ॥ सतीवाऽप्यसती ताप-नद्येव लहरी चला । मनसेवेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ २१ ॥ ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयम्भुवा । मनोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥ २२ ॥ योऽह्यज्ञमतिर्मूढोरूढो न वितते पदे । वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ २३ ॥ अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा कटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ २४ ॥ तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्र-

आत्मनः सवगतत्वेऽपि चैतन्यस्य सर्वत्रोपलब्धेरभावम् उपपादयितुमाह,—"तत्सर्वगमि"ति । आत्मनः सर्वगत्वेऽपि बुद्धौ प्रतिविम्बोदये एव चैतन्योपलब्धिर्नान्यत्रेत्यर्थः । १९

तस्मिन् आत्मनि अधिष्ठाने सागरे ऊर्मीणामिव मरौ मरीचिजलानामिव च, प्रधानादीनाम् आविर्भावतिरोभावावाह "आविर्भावे"ति । "अतितते"= सर्वव्यापिनि विभौ आत्मनि ॥ २०

यदि जगतः सत्त्वं नास्ति तदा कथं सतीव भाति तत्राह,—"सतीवे"ति । "तापो" =मरुमरीचिः, तत्र कल्पितनद्याः चला लहरीव (नद्येवेति सन्धिरार्षः) । इह=ब्रह्मणि, जागती इन्द्रजालश्रीः असत्यपि सतीव मनसा "प्रवितन्यते" = प्रकाश्यते । सदा परिणामितया असती अपि अविद्यया सदातनत्वेन प्रतीयते इत्यर्थः ॥ २१

स्वयम्भुवः ब्रह्मणः संकल्पात् जगदुत्पत्तेस्तस्य मनोमयत्वमाह,—"ब्रह्मणे"ति । सङ्कल्पोऽत्र प्रकृतेः पुरुषसंयोगेन परिणामोन्मुखता । अनादिवासनावशतः प्रकृतितादात्म्यापन्नत्वाद् असौ ब्रह्मा इति व्यपदिश्यते ॥ २२

अनात्मज्ञस्य जगतः स्थिरताभ्रान्तिः दृढा भवतीत्याह,—"य"इति । "वितते पदे" =ब्रह्मणि, आत्मनि इति यावत् । "वज्रसारं" =स्थिरम् । "असदेव सत्" =परिणामित्वेन परमार्थतः असदपि सद्रूपमित्यर्थः ॥ २३

कारणस्वरूपमविजानतः पुरुषस्य यथा कार्य्यज्ञानमेव भवति नतु कारणविज्ञानमेवं अधिष्ठानकारणमात्मचैतन्यमविदुषः परिणामभूत-कार्य्यज्ञानमेव भवतीत्याह,—"अव्युत्पन्नस्ये"ति श्लोकद्वयेन । "कनके" =कारणभूतसुवर्णे । "अव्युत्पन्नस्य" =अज्ञस्य । "कानके कटके" =कनकनिर्मिते कटके । "कटकज्ञप्तिः" =कार्य्यभूतकटकज्ञानं, "न मनागपि हेमधीः" = न ईषदपि कारणभूतसुवर्णज्ञानम् ॥ २४

दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह,—"तथेति" । "अज्ञस्य" = अधिष्ठानकारण-

भासुरा इयं दृश्यदृगेवास्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ २५ ॥ इत्यातिवाक्यैर्वाशिष्ठे नात्यन्तासत्यतोदिता । जगतोऽपरवाक्यैर्हि सत्कार्य्यं प्राकृतं मतम् ॥ २६ ॥ नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् सन्तिष्ठते जगत् । तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेकेऽपरे त्वणून् ॥ २७ ॥ सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे । यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ २८ ॥ प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला । इत्यादिवाक्यैः साङ्ख्रीयसत्कार्य्याद्युपवर्णनात् ॥ २९ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते सांख्यसारे आत्मानात्मनोः सत्यत्वासत्यत्ववैधर्म्म्यपरिच्छेदः ।

भूतचैतन्यसामान्यमविजानतः । "दृश्यदृक्" = परिणामिदृश्यपदार्थज्ञानम् । "परमार्थदृक्" = यथार्थात्मस्वरूपज्ञानम् ॥ २५

ननु एषु वाशिष्ठवाक्येषु—जगतः ब्रह्मविवर्त्तत्वमुक्त्वा स्वप्नशुक्तिरजतमरुमरीचिकादिदृष्टान्तेन जगतः अत्यन्तमिथ्यात्वमेवोक्तम्, तत्कथमेतानि वाक्यानि जगतः परिणामरूपमिथ्यात्वसाधकतया उपन्यस्यन्ते इत्याशङ्क्य एषां वाक्यानां त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं नार्थः अपितु, वाशिष्ठोक्तवाक्यान्तरैरेकवाक्यतया प्रकृतिपरिणामित्वरूपासत्वमेवार्थं इत्याह,—"इत्यादिवाक्यैरि"ति "अत्यन्तासत्यता" = त्रैकालिकनिषेध प्रतियोगिता ।"अपरवाक्यै" = अग्रतः समुद्धृतैः "नामरूपे"त्यादिवाक्यैः । "प्राकृतं" = प्रकृतिपरिणामभूतम् । "सत्कार्य्यम्" = कारणेषु सूक्ष्मरूपेण अवस्थितं कार्य्यजातम् ॥ २६

वाशिष्ठवाक्यमुद्धृत्य प्रकृतिपरिणामरूपं जगत्कार्य्यं दर्शयति,—"नामरूपे" ति । नामरूपविनिर्मुक्तं = नामरूपशून्यम्, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमि'त्यादिस्मृतेः प्रधानम् । "तस्मिन्" = प्रधाने । "केचित्" = सांख्याः योगाश्च । "एके" = वेदान्तिनः । "अपरे" = वैशेषिकनैयायिकाः ॥ २७

अधिष्ठानभूते आत्मसामान्ये तादात्म्यापन्नं लीनं जगत् दर्शयति,—"सुषुप्तावस्थयेति"ति । "सुषुप्तावस्थया" = टङ्कच्छेदात् प्राग् अनभिव्यक्तया अवस्थया इत्यर्थः ॥ २८

प्रकृतिरूपलतायाः फलात्मकं परिणामिजगत् दर्शयति,—"प्रकृतिव्रततिरि"ति । "इत्यादिवाक्यैः" = योगवाशिष्ठोक्तवचनैः । "साङ्ख्रीयसत्कार्य्याद्युपवर्णनादि"त्यस्य "नात्यन्तासत्यतोक्ते"ति प्राक्तनेन सम्बन्धः ॥ २९

इति श्रीरमेशचन्द्रदेवशर्म्मकृते सांख्यसारविवेकप्रदीपे उत्तरभागे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

—*—

तृतीयोऽङ्कः।

प्रथमं दृश्यं—समुद्रतीरम्।

(ततः प्रविशन्ति जयदेवः, पद्मावती, पराशरश्च।)

जयदेवः।—योऽसौ सुदूरनिलयोऽपि समीपचारी,—
नालोकितोऽपि नयनेन विलोक्यमानः।
तस्यैव पुण्यनगरीममरालयाभां
धन्यां तदीयकृपया किल प्रापिताः स्मः॥

पराशरः।—अस्माभिरेतदचिरादभिनन्दनीयं
श्रीशे कृपाजलनिधौ तु न चित्रमेतत्।
योऽसौ सदैव दयते निखिलस्य सोऽय-
मस्मानपीह दयते,—वद को विशेषः॥

जयदेवः।—प्रक्षाल्य पादतलमेष विभोर्नगर्य्या
हर्षोत्तरङ्गनिकरैर्गगनं विचुम्बन्।
नृत्यन् मुदा नदति धीरमथाम्बुराशि-
र्भक्तो नु नामविलसन्मधुपानमत्तः।
वायुश्चापि प्रवहति वहन् विष्णुपादाब्जरेणुं
गात्रं स्वर्गादविरलसुधाधारयेवाभिषिञ्चन्।
भास्वत्तापे पिककलरुते नूतनत्वं च कान्ति
स्निग्धं सर्वं किमपि परमं सौख्यमत्रातनोति॥

पराशरः।—श्रीभगवतो महामहिम्नो वसत्या पवित्रीकृतेऽत्र सर्वमेवैतदुपपद्यते।

जयदेवः।—तस्यैव पूजार्थं पुष्पदामेव यत् काव्यं मया प्रारब्धमासीत्, तदपि ह्यो निशायां समाप्तिमगच्छत्। वयमपि पुरुषोत्तमपुरीमायाताः। यद् यथाकालं किल काव्यस्य मे समाप्तिर्जाता। अनेनैव भगवानुपश्लोकयितव्यः!

पराशरः।—अपि समाप्तं गीतगोविन्दम्? तत् सखे! न कथमियच्चिरं कथितं त्वया? अद्य कृत्स्नं ते काव्यं श्रोष्यामि, न श्रावयसि चेत् तदा सज्जो-ऽस्मि कलहाय।

जयदेवः ।—(विहस्य) अलं सन्नाहेन । अयमहं वाचयामि, निशामय । योऽयमंशो ह्यो निशायां पत्रमारोपितस्तमेव वाचयामि । (इति पुस्तकमुद्घाट्य) द्वादशसर्गीयेयं गीतिः । श्रीभगवतो राधिकां प्रत्युक्तिरियम् । आकर्णय । (इति वाचयति ।)

"किशलयशयनतले कुरु कामिनि !
चरणनलिनविनिवेशम् ।
तव पदपल्लव—वैरिपराभव-
मिदमनुभवतु सुवेशम् ॥"

(नेपथ्ये गीयते ।)

"किशलयशयनतले कुरु कामिनि !
चरणनलिनविनिवेशम् ।
तव पदपल्लववैरिपराभव-
मिदमनुभवतु सुवेशम् ॥"

जयदेवः ।—अये कथमिदम् ! अहो नु खलु भोः, इतः पूर्वमत्र कस्यापि श्रवणविवरमनुपगतामपि मद्रचितां गीतिकां को नामायं गायति ? तदाश्चर्यमिव मे प्रतिभाति ।

पराशरः । - सखे ! न किमप्याश्चर्यम् । योऽयं श्रुतिधर इति श्रूयते, तादृशः कोऽपि भवेत् । श्रवणमात्रमेव गीतिकां कण्ठे निधाय गायति । तदितःपरमपि वाचय यावदवधारयामि ।

जयदेवः ।—भवत्वेवं क्रियते । (इति वाचयति ।)

"करकमलेन करोमि चरणमह-
मागमितासि विदूरम् ।
क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव
नूपुरमनुगतिशूरम् ॥"

(ततो गायन् प्रविशति बालकवेशो भगवान् नारायणः ।)

"करकमलेन करोमि चरणमह-
मागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव
नूपुर-मनुगतिशूरम् ॥
वदनसुधानिधिगलितममृतमिव
रचय वचनमनुकूलम् ।
विरहमिवापनयामि पयोधर-
रोधकमुरसि दुकूलम् ॥
प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव
पुलकितमतिदुरवापम् ।
मदुरसि कुचकलसं विनिवेशय
शोषय मनसिजतापम् ॥
अधरसुधारसमुपनय भामिनि !
जीवय मृतमिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानल-
दग्धवपुषमविलासम् ॥
शशिमुखि ! मुखरय मणिरसनागुण-
मनुगुणकण्ठनिनादम् ।
श्रुतियुगले पिकरुतविकले मम
शमय चिरादवसादम् ॥
मामतिविफलरुषा विकलीकृत-
मवलोकितुमधुनेदम् ।
लज्जितमिव नयनं तव विरमति
सृजसि वृथा रतिखेदम् ॥
श्रीजयदेवभणितमिदमनुपद-
निगदितमधुरिपुमोदम् ।
जनयतु रसिकजनेषु मनोरम-
रतिरसभावविनोदम् ॥"
(इति निष्क्रान्तः ।)

जयदेवः ।—(उद्भ्रान्त इव) सखे ! नायं श्रुतिधरः,—यः अश्रुतामपि गीतिकां चिराभ्यस्तामिव गायति । विह्वलीभवति मे मनः । तत् किं पुरातनमिदं काव्यम् ? अन्यथा वा कथमयं बालको जानातु ? हा दैव ! किमिदं जातम् ? अहङ्कारी किलाहं पुरातनस्य बालानामपि विदितस्यापि काव्यस्य पुनर्लेखनेन कविमात्मानममन्ये । चूर्णीकृतो दर्पहारिणा मे दर्पः । अविद्यमानापि विद्यमानतामारोपिता मे कवित्वप्रतिभा विलीना किल पुरुषोत्तमसागरसिकतासु । हा हन्त ! हा भगवन् ! मोघश्रमोऽस्मि, अकिञ्चनोऽस्मि ।

पराशरः ।—सखे ! न खलु तथ्यमवधारयितुं शक्नोमि, यदनेनापि "श्रीजयदेवभणित"मित्यादिपदं गीतम् ।

जयदेवः ।—परिहासः—परिहासः । धूर्त्तस्य शठताचतुरस्य नन्दसूनोरेवायं परिहासः । जयदेवनामधारिणो बहवः सन्ति क्षितितले, नायमेक एव मन्दभाग्यः । को नामासौ जयदेवः,—यद्रचिता गीतिका बालकानामपि कण्ठेषु विराजते ? अहो धन्योऽसौ, श्लाघ्योऽसौ । तदलमितःपरं परकीयस्याप्यात्मीयीकृतस्य पुस्तकस्य भारवहनेन । हताशस्य मे दुराशया सहैव, चिराय निमज्जत्वेतत् सागरसलिलेषु । दीर्णं भवतु मे स्फीतं वक्षः । अवनतिं गच्छतु गर्वोच्छ्रितं शिरः । (इति निक्षिप्य विलोकयन्) आः शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

पराशरः ।—कथं निक्षिप्तमेव ?

जयदेवः ।—अथ किम् ? इदानीं स्वस्थोऽस्मि । अयमकिञ्चनो जयदेवः पुरुषोत्तममुपसर्पति ।

(आकाशे पठ्यते ।)

अकिञ्चनो नासि प्रणीतमेतत्
काव्यं त्वयैवेदमलं विलप्य ।
विष्णुः स्वयं त्वत्कवितात्विमुग्धो
जगावचेता नच बालकोऽसौ ॥

पराशरः ।—श्रुतं सखे ? इत्थं जगत्पतिः स
मयापि दृष्टस्तव साहचर्यात् ।

त्वमेव धन्यो,—न च पारितोऽसौ
त्रातुं,—बलीयान् किल तत्प्रबन्धः ॥

तत्सखे! किमिदमनुष्ठितं त्वया त्वत् काव्यं सहसैव सागरोरसि निक्षिपता? उन्मोच्छितं चिराय गीतगोविन्दस्य नामापि पृथिव्याः ।

जयदेवः ।—सुप्तोऽस्मि? मत्तोऽस्मि? विचेतनोऽस्मि?
कच्चित् पिशाचैरथवास्मि विष्टः?
तथ्या किमेषा गगनस्य वाणी?
काव्यं प्रणष्टं रचितं मया किम्?
अहोबत,—मन्दारमाला मम सा प्रणष्टा
यया विभुं पूजयितुं किलैच्छम् ।
दीनोऽपचित्या उपचारहीनः
कथं त्वया माधव! वञ्चितोऽयम्?

पराशरः ।—स्वयमेव अविचिन्त्यैव कुठारेण मूलमाहत्य किमिति व्याकुलीभवसि?

जयदेवः ।—सखे! अलं भग्नहृदयं मामुपालभ्य । करुणापात्रं किलाहम् ।

पराशरः ।—तत् पर्य्यवस्थापयात्मानम् । श्रूयते किल सागरपतितं वस्तु पुनस्तत्तरङ्गैरेव तीरं नीयत इति । तदपेक्षसे यावन्निरूपयामः ।

जयदेवः ।—रत्नाकरोऽसि जलधे! कमलानिवास
ग्रन्थेन मे वद किमस्ति प्रयोजनं ते ।
प्रत्यर्पयाशु कृपया मम तद्धि रत्नं
नोचेत्तदीयसलिलेऽहमसून् जहामि ॥

पराशर! पराशर!
मत्तोऽयं जलधिः समुन्नततरैर्बाहा तरङ्गैर्महान्
कामीव प्रणयप्रबन्धचतुरो वेलां मुदालिङ्गति ।
कोऽहं का मम प्रार्थनेति वद कः श्रोतात्र भीमोद्यमे
प्राप्तिस्तस्य पुनर्नचास्ति किल भोः सम्भावना काचन ॥

(ततः करेण गीतगोविन्दं गृहीत्वा सलिलादुत्तिष्ठति समुद्रः ।)

समुद्रः ।—काव्यं गृहाण विप्रर्षे ! न क्लिन्नं सलिलेन मे ।
यत्नेन रचितञ्चापि कौस्तुभाधिकरत्नवत् ॥
विष्णोरतिप्रियं विद्धि काव्यं विरचितं त्वया ।
धरायाञ्च चिरायैतदमरं त्वां करिष्यति ॥
(जयदेवो गृह्णाति, समुद्रश्चान्तर्द्धत्ते ।)

पराशरः ।—सखे ! अलमतःपरं विलम्बेन । स्वेच्छया सागरजले निक्षिप्तमपि काव्यं प्रत्यर्पितं विधिना । तदेहि पुरुषोत्तममेव उपसरामः ।

जयदेवः ।—यथा ते रोचते । नाहं किञ्चन अवधारयामि । तद् गच्छामतः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

(ततः कियच्चिरेण प्रविशन्तौ दीर्घशिखचन्द्रचूडौ ।)

दीर्घशिखः ।—अनेनैव पथा—नूनमनेनैव पथा ते गतवन्तः । चन्द्रचूड ! त्वरस्व । पुनर्दुर्लभो भविष्यति । त्वरस्व ।

चन्द्रचूडः ।—यथाज्ञापयसि । (इति निष्क्रान्तौ ।)

द्वितीयं दृश्यम्—पुरुषोत्तमायतनम् ।

(ततः प्रविशति गृहीतपूजोपकरणो भूदेवः ।)

भूदेवः ।—निशावसानसमये दृष्टो मया शोभनः स्वप्नः,—यथा भगवान् पुरुषोत्तमो मां कथयति,—"कश्चन महापुरुषः श्वो मन्मन्दिरमायाता । तादृशः साधुश्चिरमत्र नायातः, न च पुनरचिरादागमिष्यति । मादृश एवासौ मन्तव्य" इति । को नामासौ भवेत् ? बहवो यात्रिकाः समागच्छन्ति, तेषु कथं वासौ निश्चेतुं शक्यः ? भवतु, पुरुषोत्तम एव निश्चयं जनयिष्यति । तन्नूनं भविष्यति साफल्यमद्य नयनयोः । (इति श्रीमन्दिरद्वारमुद्घाट्य पूजोपकरणानि विन्यस्य श्रीमूर्त्तिं प्रणम्य) कथं द्वारदेशे कण्ठशब्द इव । को नाम आगच्छति ? भवतु । प्रत्युद्गच्छामि ।

(ततः प्रविशन्ति जयदेवः, पद्मावती, पराशरश्च ।)

जयदेवः ।—सखे एते भगवच्चरणसन्निहिता वयम् ।

भूदेवः ।—आर्य्याः ! इतः इतः ।

जयदेवः ।—भद्र ! दूरादागता वयम् । अकिञ्चनः सदारमित्रो ब्राह्मणोऽस्मि । तद् दर्शयित्वा भगवन्तं यथा तस्य कृपालवमपि लभेमहि, तथा कर्त्तुमर्हसि ।

भूदेवः ।—अयमग्रतो भगवान् ! उपसर्पन्तु भवन्तः ।

(सर्वे भगवन्तं प्रणम्य बद्धाञ्जलयः पठन्ति ।)

"प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं विहितवहित्रचरित्रमखेदम्
केशव ! धृतमीनशरीर ! जय जगदीश ! हरे !
क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे
केशव ! धृतकच्छपरूप ! जय जगदीश ! हरे !
वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना
केशव ! धृतशूकररूप ! जय जगदीश ! हरे !
तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गं दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम्
केशव ! धृतनरहरिरूप ! जय जगदीश ! हरे !
छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन ! पदनखनीरजनितजनपावन !
केशव ! धृतवामनरूप ! जय जगदीश ! हरे !
क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं स्नपयसि पयसि शमितभवतापम्
केशव ! धृतभृगुपतिरूप ! जय जगदीश ! हरे !
वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं दशमुखमौलिबलिं रमणीयम्
केशव ! धृतरामशरीर ! जय जगदीश ! हरे !
निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं सदयहृदय ! दर्शितपशुघातम्
केशव ! धृतबुद्धशरीर ! जय जगदीश ! हरे !
म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं धूमकेतुमिव किमपि करालम्
केशव ! धृतकल्कीशरीर ! जय जगदीश ! हरे !
श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारं शृणु शुभदं सुखदं भवसारम्
केशव ! धृतदशविधरूप ! जय जगदीश ! हरे !

जयदेवः ।—दीनोऽस्मि विष्णो ! न च मेऽस्ति किञ्चिद्
　　　　　　यथा सपर्यां ननु ते करोमि ।
　　गीतावली त्वत्पदयोर्विसृष्टा
　　　　　　तुष्टिं तवैषा विदधातु नाथ !

(इति पुस्तकं श्रीपदयोर्निवेशयति ।)

भूदेवः ।—भद्र ! अभिनवमेतत् पुस्तकेन भगवदाराधनम् । तत् किं नामेदं पुस्तकम् ?

जयदेवः ।—प्रभोरेव लीलामधिकृत्य रचितमिदं गीतगोविन्दाभिधं काव्यम् ।

भूदेवः ।—यत् स्तोत्रं भवद्भिः पठितं तत् किमेतस्यैव ?

जयदेवः ।—एतस्यैवेत्यवगन्तुमर्हति महाभागः ।

भूदेवः ।—नेदृशी रचनाचातुरी पुरा दृष्टा श्रुता वा । श्रवणतर्पणः किल ते सुधास्यन्दी वचनविन्यासः ।

जयदेवः ।—गुणैकग्राहिणः किल सज्जनाः ।

भूदेवः ।—भद्र ! यदि नान्यथा मन्यसे, तदा मातरमिमां नामधेयतो ज्ञातुमिच्छामि ।　　　　(जयदेवो विचारयति ।)

भूदेवः ।—अपि पद्मावतीशब्दभागियं जननी ?

जयदेवः ।—सुष्ठु निरूपितं भद्रेण ।

भूदेवः ।—यदहमपि पुरुषोत्तमस्यातिप्रियं श्रीमन्तं जयदेवगोस्वामिनमालपामीति मन्ये । भद्र ! कच्चिदवितथमुत्प्रेक्षितं मया ?

जयदेवः ।—तथ्या हि भवदुत्प्रेक्षा । अयमधमो जयदेव एव ।

भूदेवः ।—भद्र ! नार्हस्यात्मानमवधीरयितुम् । तदम्ब ! अपि विस्मृतासि ते तनयमिमम् ।

पद्मावती ।—कथं भवन्तमपि विस्मरामि ?

भूदेवः ।—क्व नाम ते पितरौ ?

पद्मावती ।—गृहे ।

भूदेवः ।—अपि कुशलिनौ तौ ?　　　　(पद्मावती शिरश्चालयति)

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT.

OR

A quarterly English Magazine

OF

LITERATURE, SCIENCE AND ARTS.

The Editors will in no way be responsible for the views and opinions of the contributors.

Place of Printing—Benares.

Publisher—Manager of the 'Mahamandal Press.'

Office—Burdwan, Bengal.

Annual subscription (inclusive of postage) in advance for

Samskrita Bharati Supplement ... Re. 1—8 As.

Do. Do. Do. for

Samskrita Bharati ... Rs. 3—8 As.

Do. Do. Do. Do. for

both the parts ... Rs. 5.

MOTTOS:

(RENDERED FROM SANSKRIT.)

Even a Chandala, if he is a devotee of Hari (God), is superior to a man of the twice-born caste (Brahmin); and even a man of the twice-born caste (Brahmin), if he is destitute of devotion to Hari (God), is inferior to a Chandaa —Mahanirvantantram.

This (man) is our relative, that (man) is an alien—this is the calculation of the mean-minded; the noble-minded, on the contrary, look upon the whole world as their kith and kin.—Hitopadesa.

A hero in deed leads those who are skilled (only) in speech-craft. The heroes in speech serve the energetic and persevering to their delight.—Mahabharatam, Santiparvan.

Having shaken off sorrow practise fortitude now. Let there be firmness and courage in tracing her (Sita's) whereabouts. Resolute men do not waver even in very difficult tasks in this world.—Ramayanam, Aranyakandam.

Dear to me (i. e. God) is the man who looks upon praise and dispraise in the same light, who is taciturn, who is satisfied with whatever he gets, who (as a recluse) has no fixed abode, who is of a firm disposition, and who has pious faith—Bhagavadgita, chapter XII.

A person can be reckoned great amongst us, neither by years nor by gray hair, neither by wealth nor by friends and relations, but by adeptness in Vedic lore—such was the injunction of the sages—Manusamhita, Chapter II.

Even a boy-king must not be slighted as a man; for, he is a great Divinity in the form of a human being.—Manusamhita, Chapter VII.

RULES.

(a) Persons desirous of subscribing to this journal should write clearly their names and addresses to the Manager. *All remittances are to be made to him at Burdwan, Bengal.*

(b) Rules as to the publication of advertisements in this journal are to be ascertained from the Manager.

(c) Articles on various subjects excepting religion and modern politics, will be published in this journal. Articles containing reflections on individuals, sects, castes, tribes, communities, creeds, and religious beliefs, will be rejected.

(d) All articles, books and journals etc., are to be forwarded to *Babu Uma Charan Banerjee, M. A, Burdwan, Bengal.*

(e) There will be no acknowledgment of receipt of rejected contributions, They will be returned if the writers want them back, on giving necessary postal stamps.

(f) Writers of articles and commentators should take special care to see that the language of the articles and commentaries *be especially easy, accurate and lucid.*

(g) Results of research concerning the antiquities of India, carried on by well-qualified European and Indian scholars, will be embodied.

(h) Fables, stories, tales, anecdotes, short poems, biographical notices, news etc., will be published.

(i) Good English translation of famous Sanskrit, Pali, Bengali, Hindi works etc., or portions thereof, will occasionally be published.

(j) Gentlemen seeking answers to letters are requested to enclose necessary postal stamps.

PATRONS AND THE ADVISORY BOARD.

ADVISORY BOARD AND CONTRIBUTORS.

1. Mahamahopadhyaya Srijut Haraprasad Sastri, M. A., C. I. E., Formerly Principal, Sanskrit College, Calcutta,
2. Mr. Byomkesh Chakrabarti, M. A., Barrister-at-law, Calcutta.
3. Rai Bahadur Joges Chandra Ray Vidyanidhi, M. A, F. R. A. S. Ex-Professor, Ravenshaw College, Cuttack.
4. Srijut Ramnarayan Dutt, B. A., formerly Principal, Burdwan Raj College.
5. Professor J. N. Das Gupta, M. A., Bar-at-law, Presidency College Calcutta.
6. Professor D. N. Mullik, M. A. D. Sc., Do. Calcutta.
7. Srijut Sarada Ranjan Roy, Vidyavinod, M. A., Principal, Vidyasagar College, Calcutta.
8. Professor Lalitkumar Banerjee, Vidyaratna, M. A., Bangabasi College, Calcutta.
9. „ Tulshi Das Kar, M. A., Medical College, Calcutta.
10. „ Satyendra Nath Bhadra, M. A., Dacca,
11. Principal Sj. M. R. Roy S. K. Yegnarayan Aiyar Avl. M. A. Selam College, Madras,
12. Sj. P. P. Subrahmanya Sastri, B. A. (Oxon), M. A. (Madras), Superintendent, Samskrit schools and Colleges, Madras,

---

BURDWAN, BENGAL.
Dated the..........................1920.

DEAR SIR,

With a view to popularising the study of the Sanskrit Literature, especially its vedic, Philosophic and pouranic Branches—the splendid monuments of Hindu glory—we have started a Quarterly Sanskrit Magazine with an English Supplement. By god's grace and with the help and co-operation of several educated gentlemen we were able to start the paper, on the 3rd year of its existence, in January, 1920. We have not yet met with a hearty response to our appeal. But the response though feeble, is steadily gaining in strength, and we are determined not to lose heart; we hope that the nobleness of the cause will soon draw our learned countrymen to our ranks, and that they will put forth their best efforts to make this novel venture a success. This idea leads us confidently to expect that you will actively afford us material help and co-operation :— Literary contributions esp. rare manuscripts, learned philosophic disquisitions, work of research in various fields, interesting biographhical notices short stories etc, whether in English or Sanskrit would be particularly welcome from learned scholars. Practical encouragement in various ways is solicited of the well-to-do members of the Indian Aristocracy and Gentry who take special interest in the advancement of Sanskrit learning.

If pecuniary help be forth-coming, we are ready to distribute *gratis* 1,000 copies of Sanskrit Bharati and another thousand of the English Supplement amongst the poorer tols, High Schools, Public Libraries etc. all over India.

Yours very truly,
Kamal Krishna Bose, M.A., B.L.,
Prafulla Charan Banerji, B.A.,
Surendra Mohan Kavya-Vyakaran-Puran-Tirtha.

Bound Volumes for 1918 and 1919 may be had at the following rates (inclusive of postage)

SAMSKRITA BHARATI

With the English supplement	Rs.	5	as.	6
Samskrita Bharati	Rs.	3	as.	12
Samskrita Bharati supplement	Re.	1	as.	10

Special improvements in this Magazine for the year 1921 will, God willing, be :—

(a) Studies in Ancient Biography of India.

(b) Articles involving work of research, investigation in Indian History, Economics &c.,

(c) Disquisitions on Vedanta and other systems of Indian philosophy.

Prafulla Charan Banerjee.
Manager
SAMSKRITA BHARATI OFFICE.

SAMSKRITA BHARATI SUPPLEMENT.

VOL. 3. October-December 1920. No. 4.

THE POSITION OF THE NON-ARYANS IN THE AGE OF THE RAMAYANAM.

(Continued from Page 83, Vol. III.)

By Professor Bama Charan Banerji, M. A,

THE CREMATION OF VALI.

One of the most painful functions performed by the Vanaras is that of cremating the corpse of their king, Vali. The whole thing is done under the direct supervision of Rama and his brother and associate, Lakshmana. Shugriva is asked by Lakshman to collect dry fuel and celestial sandal; Angada brings together garlands, various clothes, ghee, oil and perfumes and Tara repairs to Kiskindhya and returns with a splendid *Shibika* (palanquin)—furnished with good seats and beautified with figures of birds and trees and covered all over with flowers and lotus-wreaths. The dead body is then covered with various garlands and clothes and ornaments and placed on the bier. The funeral procession is in all ways worthy of the royal corpse and is headed by the Vanaras who march in a file at the front. Behind them is the bier borne by strong men and behind that are the wives of Vali, weeping piteously and following the corpse of their lord to its final resting-place. Thus the procession marches on until they reach a mountain-stream. On its banks they erect a pyre and Shugriva and Angada take the corpse out of the bier and place it upon the pyre. Then they duly set fire to it with all solemn rites.

ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह ।
पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥
संस्कृत्य वालिनं तन्तु विधिवत् प्लवगर्षभाः ।
आजग्मुरुदकङ्कर्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ॥

Then overwhelmed with grief, and setting fire with due rites, he circumambulated his father, bound for a long journey. The foremost of the Vanaras, having burnt Vali's corpse according to proper rites, went to a beautiful and sacred river, whose water is auspicious to perform the ceremoney of (sprinkling) water.

CONTRACTION OF FRIENDSHIP.

It has ever been a characteristic of primitive peoples to invest even the commonest deeds with an air of sanctity. Thus we find that the Vanaras regard the formation of friendship as quite a solemn and sacred

affair—I should say, almost a religious rite. It must be done in the presence of the god of fire—the god who plays the most prominent part in the lives and deeds of primitive men. He must be the witness to testify to the solemn and indissoluble character of the contract.

The demon Danu,[8] on his death-bed, advises Rama to make friends with Shugriva, who will help him in recovering his stolen wife, before blazing fire.

वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव ।

अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ॥

O Raghava, leave this place to-day and make him your friend, without delay, for love, before blazing fire.

Agreeably to the advice of Danu, Rama repairs to the Rishyamuka hill and contracts friendship with the Vanara—lord Shugriva. Shugriva offers his hand to Rama in token of friendship and the latter presses it with all warmth and even embraces the former.

रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ।

गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।

संहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ।

हृष्टः सौहार्दमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥

If friendship with me commends itself to you, here is my hand spread for you; press it with your hand. Hearing the gently-uttered speech of Shugriva, Rama, with a gladdened heart, pressed the hand with his own. And making friends with him, Rama, well-pleased, warmly embraced Shugriba.

Then Hanumat lights a sacred fire which is worshipped with flowers and round which they both go several times, always keeping the fire to their right.

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।

तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥

ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।

सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥

Then worshipping the burning fire with flowers, he, exceedingly delighted, placed it between them (Rama and Shugriva). Then those two went round the fire and thus Shugriva and Rama contracted friendship with each other.

MANNER OF SHOWING RESPECT TO SUPERIORS :—

Every nation has got its peculiar manner of showing respect to superiors. The Indian falls prostrate upon the ground before a superior and takes the dust of his feet. The Vanaras have a similar custom amongst them. Thus we find that Shugriva, seeing Rama pierce the seven trees with an arrow, falls down prostrate at his feet.

स मूर्द्धा न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ।

He bowed down his head on the earth, with his ornaments hanging down.

The people of Kiskindhya, when they see their new king, Shugriva, enter the capital, prostrate themselves on the ground before him.

ततः प्रकृतयः सर्व्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ।

प्रणम्य मूर्द्धा पतिता वसुधायां समाहिताः ॥

Seeing the lord of the Vanaras, the subjects lay prostrate upon the ground and bowed their heads unto him.

So too Angada, when he enters the harem to inform Shugriva of Lakshmana's advent, touches the feet of the King and of his mother and Ruma.

संगृह्य पादौ पितुरुग्रतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ।

पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थम् ॥

Angada of great strength first touched the feet of his uncle and then those of his mother once more and then touching the feet of Ruma laid before them everything in full.

Again, when Shugriva accompanies Lakshmana to the place where Rama was, he alights from his शिबिका or carriage as soon as he beholds Rama and bows down his head at the feet of the latter.

पादयोः पतितं मूर्द्धा तमुत्थाप्य हरीश्वरम्

Raising the lord of the Vanaras, fallen at his feet with bent head.

DRINKING.

The habit of drinking is not unknown to the Vanaras. Indeed they

are greatly addicted to it. When Angada enters the harem to inform Shugriva of the arrival of the angered Lakshmana, the latter is not in a condition to receive any visitor, being overpowered by excessive drinking. He is intoxicated by liquor and overpowered by lust.

बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥
मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ।

Under the influence of liquor, with red eyes, agitated and adorned with garlands.

This habit of drinking is also shared by the common people. Thus we find that in the Kiskindhyakandam, the Vanaras are spoken of as drinking honey and मैरेय wine.

पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवङ्गमाः ।

The Vanaras of great speed, taking honey and *maireya* wine.

Nor is this confined to men alone; women too, come in for their share. When Tara, at the request of Shugriva, goes to receive Lakshmana and appease his anger, she is प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुण-हेमसूत्रा—unsteady in her gait, with eyes wild with wine, and with the golden wires of her girdle hanging down (round her hips.)

As also पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा or with her modesty removed by the influence of liquor

In this connexion we must remember that in ancient times it was not thought disreputable for ladies of rank and position to drink. Thus we find that in Malavikagnimitra Kalidasa describes the Queen as being given to drinking.

SVASTYAYANAM.

The practice of performing religious rites and ceremonies for the safety of a man in anticipation of future evil is also known to the Vanaras. Even to-day the pious Hindu performs the religious ceremony known as Svastyayanam for the health and welfare of a man whenever there is any apprehension of danger to his person. Similarly we find Tara performing the Svastyayana ceremony for the welfare of her lord, Vali. She tries hard to dissuade Vali from accepting the challenge of Shugriba once again, as she apprehends danger will befall him in a second contest with the latter. But Vali pays no heed to her entreaties and persuasions and goes forth out of the city to quell the insolent enemy. The devoted and loving wife cannot think of anything else to do than to offer up prayers to the Almighty for the welfare and safety of her husband.

Desirous of her lord's triumph in the fight, she performs the Svastyayana ceremony.

ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी ।

Then she, versed in mantras, wishing victory to her lord and having performed Svastyayanam &c.

Approaching the King with उपायनम्.

It has ever been a custom among the peoples of India to approach the king with some presents. The king to them partakes of the Divine nature, is a portion of the Divine Self and must be propitiated. None should approach the king without something to offer him and that something must be the best thing one possesses. We find that this custom is known to the Vanaras and that they appear before their king with presents of roots and fruits and herbs. The various Vanara tribes when they go to Kiskindhya under Shugriva's orders, gather roots and fruits and herbs on the way and offer them to Shugriva, their king.

ते गृहीत्वौषधीः सर्व्वाः फलमूलञ्च वानराः ।
तं प्रतिग्राहयामासु र्व्वचनञ्चेदमब्रुवन् ॥
एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्व्वमुपायनम् ॥

Taking all the herbs, roots and fruits the Vanaras presented them to Shugriva and uttered these words................Hearing this, the king of the Vanaras, Shugriva, being well-pleased, accepted their presents.

Polygamy.

Oriental monarchs have always had a strong fascination for a harem-ful of beauties and the kings of Kiskindhya are no exceptions. Vali had several wives although he loves most to dally with the fascinating person of Tara. All these ladies leave their harem and repair to the scene of fight where Vali lies mortally wounded, to have a farewell look at their beloved husband.

इमाः पश्यावरा बह्वी भार्य्यास्ते वानरेश्वर ॥
तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्य्यः सर्वतश्च ताः ।
परिगृह्याङ्गदं दीना दुःखार्त्ताः प्रतिचुक्रुशुः ॥

O lord of the Vanaras, behold, these are your other wives, who are many in number, Hearing her lamentation, the others, overpowered

with grief and misery, embraced Angada and piteously bemoaned (their lot).

ततः प्रविहिताः सर्व्वा वानर्य्योऽस्य वशानुगाः ।
चुक्रुशुर्वीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥
ताराप्रभृतयः सर्व्वा वानर्य्यो हतबान्धवाः ।
अनुजग्मुश्च भर्त्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वराः ॥

Then all his wives bemoaned their lord, exclaiming again and again, "O hero", "O hero". Tara and all the other Vanara-women, having lost their lord, bewailed in piteous accents and followed (the corpse of) their departed husband.

It may not be out of place here to say a few words about the Vanaras' conception of love. Love to them is a purely sensual affair; it has nothing spiritual or supersensual in it.

So far as the relation between man and woman is concerned, one would be struck by the connexion between Vali and Ruma, the wife of Shugriva, after Shugriva's exile and that between Shugriva and Tara, after the demise of Vali. We find that after Shugriva is banished, his wife Ruma takes her place in the harem of Vali amongst his wives. This is quite evident from Shugriva's lament to Rama as also from the rebuke administered to Vali by Rama.

तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ।

By him (Vali) have I been abandoned, and robbed of my wife.

We also find that after the death of Vali, his wife Tara becomes the queen of Shugriva.

प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्व्वानेव मनोरथान् ।
स्वाञ्च पत्नीमभिप्रेतां ताराञ्चापि समीप्सिताम् ॥

Having accomplished all his desires and purposes, and having obtained his own wished-for wife as also Tara, much to be desired.

Tara herself tells Lakshmana that through the grace of Rama, Shugriva has become her lord.

रामप्रसादात् कीर्त्तिञ्च कपिराज्यञ्च शाश्वतम् ।
प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां माञ्च परन्तप ॥

O ye the scourge of your foes, through the grace of Rama, Shugriva has here won fame and the everlasting kingdom of the Vanaras, and Ruma and myself.

It is quite evident that the acceptance by a Vanara as his own wife of the widow of a deceased brother was sanctioned by law and custom and that when Shugriba, after the death of Vali, makes Tara his wife, he does nothing wrong. But Vali surely is guilty of a sinful act when he treats Ruma as his wife, after the expulsion of Shugriva from the realm. And for this he is severely rebuked by Rama, who tells him that the proper punishment for one who enjoys his younger brother's wife is death.

Nor was it anything but sinful on the part of Shugriva to accept as his own wife the wife of his elder brother Vali, when Vali was supposed to be dead but was really alive. We learn from Angada that an elder brother's wife was given the veneration due unto the mother and that he who treated as his own wife the wife of an elder brother during the life-time of the latter, committed a heinous crime.

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्य्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ।
धर्म्मेण मातरम् यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥
कथं स धर्म्मं जानीते ... ...

How can that man, who, sinful as he is, accepts as his own wife the beloved queen of his elder brother who is alive, mother in the eye of *dharma*, be said to be acquainted with religion?

(To be continued).

METHODS TO BE FOLLOWED (IN THE STUDY OF THE SOCIOLOGICAL AND HUMANISTIC SCIENCES IN A MODERN INDIAN UNIVERSITY.)

By Professor Radhakamal Mukherjee M. A. P. R. S.

The watchword of a modern University in India should be a new, extended, corrected historical comparative method in the study of the humanistic and sociological sciences. In the so-called genetic and comparative studies in the West, the human and social experiments of the Asiatic peoples have been misconceived and misinterpreted. In the crude imitations of the old English Universities that we have here, students and professors alike deal exclusively with the judgments of value and validity of the Western civilisation which, to them, as well as to the University, represent the "scientific" and final judgments of man and his varied experiments in art, or religion, or social arrangement and construction. The Western social and humanistic sciences and the second-hand products of these in the Indian Universities can give only partial and intermediate generalisations because they are based on an insufficient analysis and an incomplete collection and classification of data. A new Indian University ought to extend the history of culture—philosophical, scientific and artistic—by pointing out the contribution of India to the growth and development of civilisation, and build anew the sociological and humanistic sciences by collecting and compa-

ting the provisional generalisations derived from the study of both western and eastern facts and norms. In different fields—philosophy, art, economics, sociology—universal generalisations will then be reached which will subsume the intermediate principles and formulæ of limited scope and validity, applicable to particular cultural regions and regional cultures. From the broad and general principles of universal scope and validity it would be possible to descend again by the deductive method, to the concrete domain of particulars and limiting conditions and formulate experiments adapted to the needs and opportunities of particular cultures and regions for reconstruction and progress. But this work is not possible unless the faculties and academies which are still being produced under the hasty and superficial judgments which Macaulay pronounced on the methods and policy of Indian education are completely reorganised and reconstituted. If this work can be done, it will for ever render impossible the narrow sectional view of human history which ignores the lives and life-values, the experience and the wisdom of the Asiatic races and which, in India, turns these humanities and social sciences into barren abstractions which have shunned the actual facts and conditions of Indian life as irrelevant or disturbing factors. For the West it will make it possible to utilise the communal and synthetic genius of the Indian civilisation for the coming social reconstruction in the West and for India it will rescue us from the evils of commercialism, industrialism, officialism, clericalism and the tyranny of examination alike in the new education which will train individuals by social studies and social action.

In my opening extension lecture at this University, in which I endeavoured to formulate the scheme of a new and independent school of Indian economics, I pointed out the fundamental differences between Eastern and Western social structures in the following words :—

"Both industrial and political constitution which has developed in the West has shown remarkable mechanical efficiency under the monistic theory of social grouping under dominating central organs such as the militaristic or capitalistic types of organisation. But the principle of social grouping which has produced the centralised organisation of trusts and cartels, socialistic states and Germanic empires for exploitation has also exhibited explosive and devastating forces in the form of supermen and monarchs dominating to their advantage every field of industry, social, and political life.

And now there arises as an imperative need, a new pluralistic principle of social grouping based not on the dominance *ab extra* of a centralised power which separates itself as an individual entity from the subordinate social organisations and uses them for its own advantage, but on the recognition of the divine right of the original and primary constituent

bodies and individuals to find their satisfaction through concerted action, and this can only be promoted if the central organ has for its only objective the co-ordination and correlation of these elemental bodies and no particularist interests of its own to promote.

In the East, in social, political, and industrial organisation, the principle of social grouping has recognised the free and independent interests of the constituent primary bodies resulting not in the concentration of power in a central organ, but in a decentralised polity, and the diffusion of industry, of wealth, of population, and of social functions and activities. Thus the life of the social organism has not been sacrificed to the soul-killing ideal of mere mechanical and administrative efficiency. This principle of social organisation has created multiple communal groups for the development of individual personality and not one vast machine called the state or the industrial system in which the individual is perpetually liable to be reduced to a mere automaton. The East does not rear the fabric of an omnipotent state or a socialistic democracy, but develops intermediate social groups like the family as the unit in economic life, guilds and castes as industrial groups the varnas and Asrams as ethico-religious groupings, the panchayats, the village communities and the five assemblies in political composition. In religion India has gone beyond an intellectual and barren monotheism to a pluralism that sees God in the infinite manifestations of nature and of human relationship. The pluralistic principle of social constitution feeds itself on this characteristic attitude of mind. In social organisation India has not established dominating central organs such as the absolutist and monopolistic types of social grouping which can satisfy only a bare and materialistic ideal of mechanical and administrative efficiency. India establishes and perpetuates multiple forms of social grouping, to which the individual is tied by organic and spiritual bonds, and which, like a concrete polytheism in the conception of Biswarupa and Biswadeba, satisfy the totality of human interests and needs, and are conducive to the development of the complete and concrete personality.

"This principle of social organisation has to be rehabilitated in order to check the destructive tendencies of the absolutist and militaristic ideal that has threatened to swallow up all vital and growing forms of social constitution. This rehabilitation is necessary even in the interests of the West itself."

At the end of the course of lectures recently delivered by me at Lahore as special lecturer in Indian economics I urged that there is no doubt that the fundamental social institutions of the West, such as the state and private property as well as the economic organisation will be built

anew as a result of the war. The omnipotent socialistic state obtruding its arms into the domains of private and personal life, and accepting the criterion that it is the majority who must after all rule, and the minority will be obliged to submit with the best grace possible ; the power of the financial and capitalistic interests in spite of the advancement in political democracy ; a capitalistic system of industry creating an enormous disparity of wealth in society and maintaining and perpetuating an industrial oligarchy ; the evils of poverty and unemployment, overcrowding and slums ; the divorce of life from nature and from nature's standards ; the loss of human sympathies and private affections ; the lust for power——power in war by the state derived from command of the seas by the navy, and of the lands by the army ——and power in wealth in the individual ; instead of intellectual power and intrinsic wealth, the wealth of art, literature and religion for a nation, and of character and spirituality for the individual ; the evils of financialism, and militarism will rebound from these into worse evils——the literal struggle for existence and class conflict in society as the modes of social progress——all these which have their appropriate theologies in a machine politics, a monetary economics and a mechanical biology of the West will give place in the natural, scientific, and democratic civilisation of the future to healthier social institutions which will emphasise man's return to a freer, nobler life, a return to human instincts and natural feelings, and to standards and norms derived from nature The Indian economic scheme which, by utilising the communal habits and institutions for purposes of mechanical and technical efficiency, will be able to withstand the inroads of industrialism, will supply valuable material for the reconstruction of economic life that is in immediate prospect in the West. These materials will represent the human and social experiments of the race which has wisely limited the rights of the state and of the private property, institutions which are the embodiment of the appropriative and exploitative impulses of the West, and has also wisely promoted creativeness at the expense of the appropriateness that has become too much the characteristic of western civilisation in industry and politics, both in internal and external relations, and has now thrown the world into the most dreadful confusion that the human race has ever experienced. Communalism, the science of economics based on this economic scheme, will not only furnish new data of human and economic construction, and organisation, but will also help in the formulation of broad and general principles of economics by collating and comparing the judgments of value and validity of the western and eastern cultures, universal science in which the Indian consciousness like every other regional consciousness, in the zones of cultural

distribution, will contribute enduring and characteristic truths which are but conscious formulations of those aspects of the universe-idea revealed to this group-mind from its angle of vision, and deeply embedded in its unconscious and sub-conscious strata. The economics of communalism contributing to the formulation of universal economics ought to be also the prelude to the new schools of sociological and humanistic sciences, schools of anthropology, sociology and politics, of comparative law and comparative jurisprudence, which will subsume the intermediate generalisations and formulæ of the sciences that go by these names in the West in principles of universal scope and validity derived from a corrected and extended historico-comparative method that is first applied to the study of economics.

The University, selective and productive, must give its help in the reconstruction of our economic and social life, the remaking of our homes and villages, the planning of clean cities, noble social structures and happy families. Western education, with its exaggerated emphasis on the principle of division, has created barren specialisms in arts and sciences and has created the unfortunate breach between the academy and the press and the platform, between the laboratory and the workshop, between the workshop and the garden, and between the art school and the slums The new education will reunite the energies which are now being dissipated here and there in these separate and even conflicting fields of thought and action, and bringing about a co-ordination of social studies and social action, guide and inspire the harmonious blending of the communalism of India with the competition of the West in new, clean, beautiful noble Indian cities and villages, of electricity, hygiene, art and religion, of which the new university will be the inner soul, builder, and inspirer. Witness the physical degeneration and the unemployment, the declining birth-rate of our middle classes, our disintegrated agriculture, our deteriorated arts and crafts, our deserted villages and unclean cities, the disintegration of our communal system and the abject poverty of our labourers The university must understand the deep issues of our life, grip our vital problems, and discerning and selecting what is best in eastern and in western cultures, formulate social aims and civic policies to check the disintegration and ruin of our old civilisation. The University militant should guide and inspire new social and human experiments, use specialised training and capacity for civic betterment and social welfare. Nothing is more demanded of our Universities than the reunion of regional and social studies and regional and social initiatives and experiments in new and ever-expanding fields of collective thought and action. Six decades of an education, meant to satisfy administrative and professional needs for a microscopic minority, which has kept itself aloof from the vital problems

of the life of the nation have passed ; the future demands that education should be regional, communal, national, and keep steadfastly before itself the practical ends of social and civic welfare and progress.

STRAY NOTES.

By a Professor.

No constitution however strong can ever last long without the sympathetic co-operation of its different limbs and organs, and indeed the strength of any constitution depends on the strength of these bonds of sympathy and union existing among its different members. In the animal bodies, the brain is the overlord and the nerves are carrying out its commands to the various limbs and organs and are carr ying to the brain the appeals of the different organs and limbs. Brain matures plans as to how to get food and thereby nourishment. Hands with the help of the legs gather and cook food and send them to the mouths. The stomach digests food and in its turn sends nourishment to the brain, hands, legs and the other organs and limbs. Thus it is only by the co-operation of the different limbs and organs that the animal structure is sustained. If any of the organs be defective or diseased and fail to carry out its function properly, the whole system suffers, and stoppage of action of a single vital organ means death of the whole system. As the animal structure where the different organs and limbs are not in their natural working order, is soon invalidated, so the society where there is no sincere co-operation among its various castes, creeds and callings soon comes to grief.

Vaisyas may think that as they are earning wealth by trade, commerce and agriculture, and as the Kshatriyas or ruling classes are but sucking their blood like nightmare and parading the streets with gorgeous weapons and equipments, they must withhold all taxes and starve out the Kshatriyas, but they will sorely feel the need of these Kshatriyas when their fields are overrun and factories invaded by relentless hordes of foreign invaders. Similarly ruling classes destroying trade, industry and agriculture of the people by levying tax upon tax and by enforcing many and mainfold restrictions and disabilities will in no distant date share the fate of the householder underfeeding his milch cows.

If Vaisyas ill pay the labouring classes or Sudras, starve them and cause their degeneration and decay, they will have to rue their mistake very soon for insufficiency of healthy and able-bodied labourers and if Sudras or labouring classes on the other hand demand impossible wages and strike work in case the capitalists fail to meet their demands and thereby destroy the business and the capital, they will have to repent of their error for widespread unemployment. No society can prosper without the heartfelt co-operation of the different classes constituting it.

There is a loud cry heard everywhere, and through all ages—the cry of liberty, equality and fraternity. But perfect equality among the different members of any community is an ideal hatched and nourished in the brain of the Utopian and has no place in the material world. Even the sons of the same parents differ largely in the qualities of the head and heart, in intellectual, physical and moral accomplishments. Very often in a joint family one of the brothers, not always the eldest but probably the most intelligent of the lot is found to take the leading part in all matters, and others have to follow. They may often consult one another but his proposals are carried. Any unreasonable disobedience on the part of some of the other brothers means rupture in the family and leads to its destruction.

Government of a country exists for the good of the people, and it can not go on properly and harmoniously without the hearty co-operation of the people. No people can attain peace and prosperity unless it has a strong and good government at the helm of affairs, and similarly no government can be stable and strong unless it is broadbased on the good will of the governed. It is by healthy co-operation between the government and the governed that a country can attain peace, eminence and all-round prosperity.

India is enjoying peace and prosperity under the British rule as it has never enjoyed from the time its heroic race of Kshatriya rulers lost their former prowess, and it became an easy prey to foreign invasions from outside. Sakas, Huns, Pathans and Moguls at frequent intervals overran its rich fields, looted its treasures, deluged its streets with the blood of its inhabitants and made numerous captives of both sexes. To what depths of misery India degenerated before it pleased God to unite its destinies with those of the most heroic and accomplished nation on the surface of the earth! And a large number of thoughtful Indians hope that India will slowly but steadily work out its salvation under the guidance of the British nation. Recent unhappy events at Amritsar and Jallianwalabag have led to a breach between a certain section of Europeans and Anglo-Indians and a certain section of Indians and to idle talks of non-coperation between the British Government and the Indian people.

Nothing can be gained by hatred. Love your foes if you want to make them your friends and love your friends if you want to keep them so. Europeans and Indians of India should manage their differences forgiving and forgetting and become friends once more as they had always been before. Let them carefully follow the golden maxim noted below:—

This (man) is our relative, that (man) is an alien—this is the calculation of the mean-minded; the noble-minded, on the contrary, look upon the whole world as their kith and kin—Hitopadesa.

ADVANCED SANSKRIT STUDIES.

LATE RAI RAJENDRA CHANDRA SASTRI BAHADUR, M. A.

Sanskrit studies should be divided into two sections viz; the Eastern and the Western. The Eastern section should be devoted to a critical study of the various branches of Sanskrit learning, including the Vedas and six systems of Philosophy. The existing system, no doubt, fosters the study of a number of text-books in almost every branch of Sanskrit, but the machinery provided for such study is wholely defective. An attempt has been made in the new system of post-graduate teaching to remedy the defect, but in the absence of a body of experts to work the system it is not likely to achieve the end in view. It is this body of experts which has to be created, and it can only be done by giving facilities for acquiring expert knowledge to a number of students who have shown special aptitude for such knowledge. Of all systems of Indian philosophy, modern Nyaya is perhaps the most important, as furnishing a key to the understanding of other systems, but the abstruseness of its terminology has hitherto repelled students from its study, with the result that the vast body of literature known as Navyanyaya, or modern logic, is a sealed book to the Sanskritists of the day. And, as most works of the other systems of philosophy aiming at a precision of thought and expression are written in the style of modern Nyaya, they are very imperfectly understood by the Sanskrit-knowing graduates of our University. It is, therefore, desirable that some of our brilliant Sanskrit-knowing graduates should be induced to undergo a course of five years' training with some expert Naiyayik pandit or scholar of our day and required to pass some sort of a test in the subject. These men should form the nucleus of a body of experts upon whom would devolve the task of superintending the Sanskrit education of succeeding generations. A number of fellowships should be endowed to attract suitable men to this work. The fellows should devote their time to the study of Sanskrit, and carry on research in some particular branch of learning. There should also be a Western section the members of which should devote themselves to research work on Western methods, and knowledge of Pali and the Prakrits and of French and German, if not of some other languages of Europe, besides English, should be made compulsory for them. They should devote themselves to research work connected with language and history and, like other colleagues of the eastern section should hold office for life and consecrate themselves to the cause of learning and scholarship. All Sanskrit education in its higher branches should be entrusted to the body of experts selected from these two sections. It is in some such way that the defects of the existing systems can be

remedied. Unless this is done, with the dying out of the old race of Naiyayikas the priceless literature of Navyanvaya and with it much that is valuable in other systems of Indian thought, will be lost for good to the world. Already books like Kusumanjaliprakas with Bardhamana's commentary, Bauddhadhikar, the Khandana-Khanda-Khadya and a number of others of the Vedanta school have practically come to be sealed books. and it is high time that something was done to rescue them from undeserved oblivion.

THE WINE OF THE VEDAS.

In the Rig-Veda we find grog-shops, were in existence then, and wine was stored up in leather jars for the use of the public. In the sacrifice known as Sautra-mani-jajna wine was drunk.

But the chief drink of those days was the soma-juice. It is said that the 'Golden Hawk' brought Soma from the Heavens. The Soma-juice was the fermented milky juice of a creeper called soma (Axlepias Acida) It grew on the mountains north of the Himalayas. The freshly gathered succulent stems were brought for the purpose and they were first crushed between stones and macerated in water with finger. Then this was strained through a woollen cloth and collected in wooden vats. This was kept for nine days for fermentation. And the soma-juice was prepared. It was made either white or green and had a slightly acid taste. It was taken with butter, curd milk or parched grains.

This drink had certainly some intoxicating properties, and is mentioned in the Vedas as producer of sleep and pleasure. It was as potent as wine.

It was the favourite drink of the gods and was known as Amrita or Ambrosia.

In the invocation we find it mentioned as the drink which gives health to the diseased, inspiration to the poet, dreams of riches to the needy. It cures disease, the blind can see and the lame can walk. A whole book is devoted to the praise of this juice It is alleged that by the offering of this delicious drink the gods were tempted out of the heavens.

Even the gods were not immune from disease, and evils of intemperance were evident even among them. Indra, it is said once drank so much of this juice that his stomach assumed huge proportions, and saliva flowed freely from his mouth like a confirmed drunkard! In the prayers we find an entreaty thus—'Oh! Do not derange our system. In Yayur-veda, we find that Tastwa's son drank so much of juice that he vomited over the sacrificial beasts.

We see from this that the Soma-juice was quite an ardent spirit. But there was some distinction between this juice and wine. If a Soma-juice-drinker touched a wine-drinker he had to do some penance.
The Englishman.

THE TIBETAN IDEAL OF WOMAN.
A STUDY IN ANTHROPOLOGY.

By Sj. Gouranganath Banerji M. A., Ph. D.

Tibet borders India and derived a great deal of her civilisation as well as her religion from Indian sources. The influence of religion has been the paramount factor of this most priest-ridden state, for here alone among the countries of the world, the supreme ruler is the spiritual not a temporal monarch. Of course his position has long been modified by the Suzerainty of China and recently by European intervention but the power and influence of the Dalai Lama are nevertheless far in excess of those enjoyed in the 20th century by any spiritual Pontiff. It is therefore of peculiar interest to find that in this priest-ridden country women enjoy a freedom and independence only equalled among Asiatic women in Burma. They not only trade freely, carry on business and take a full share of all commercial enterprises, but they are allowed to manage them.

In religious life women play a most important part. One of the most sacred personages is the abbess of a nunnery who is believed to be the reincarnation of one of the godesses of the pseudo-Buddhist pantheon of the Tibetans. She is treated with veneration by men and women alike.

Women mix freely with men, receive them in their rooms and join in their parties of pleasure and even take part in their ceremonial dance, whereas in China such an idea would be entirely subversive not only of their etiquette but also of moral feeling As for marriage custom it is notorious that Tibet carries the emancipation of woman so far as to permit polyandry. A woman may have more than one husband. With regard to this extraordinary state of affairs there has been yet no sufficient enquiry, by those versed in sociology, as to the extent and origin of the custom. In one form, it is known to have existed among European peoples at no very remote period and this appears to be the form in which it is most usual in Tibet. The sons of one mother share a wife between them, the eldest brother retaining ultimate right over her and all children being regarded as his. Among a very poor community living in patriarchal style such a custom was dictated by considerations of economy, but, when we remember that woman's work is the property of her lord and master, this explanation does not seem quite sufficient, specially as cases of polyandry occur in Tibet, when the men are not brothers. The custom is one which could only have obtained the foothold among a people whose male population has been emasculated as have the Tibetans, by a form of religion calculated to deaden every virile impulse and to turn men into lazy, indifferent lookers-on at life. Monasteries are full of men who enter them

merely to escape responsibilities; and here as in Burma, the result of masculine inefficiency has been to foster more practical characteristics among the women. Of course the Tibetans have to contend with Chinese ideas and philosophy, which affect the more educated of them, but in every day life they manage to maintain their position. In some parts, where Chinese influence is strongest polygamy is practised, and nowhere monogamy is usual.

Tibet has long been considered a land of mystery owing to the strict seclusion which it was the policy of China to enforce. Even to-day no really comprehensive modern account of her people exists, but the observations of those who visited the country when the British expedition penetrated to Lhassa seem to confirm the idea that domestic life is a little changed since the days of the Abbe Huc. He describes a visit to Tibet in the middle of 18th century and notes there many curious features in the life of the people. At Lhassa, for instance which is the centre of religious life and always full of pilgrims and priests, the women must wear clothes of a certain colour and must black their faces, so that their comeliness may not disturb pious meditation. The appearance of Tibetan women with their broad face, little twinkling eyes and coarse black hair does not seem to Europeon taste to render the precaution necessary, but *autre pays autre gouts*, and if the care taken by the Tibetan women of their personal adornment is any criterion vanity is not the least of their failings.

Here, as in Mongolia, the head-dress is the focus of decorative skill. A lady of wealth and position in her festal dress has her hair elaborately plaited and wreathed round her head and wears across or round it a metal band from which ear-pieces hang down. A sort of headpiece or crown is strung all over with necklaces of precious stones and beads till it looks like a halo and some of the jewels are of real value, including rubies sapphires, emeralds, corals and turquoise as large as hen's eggs, pearl-drops amber and jade. Necklaces are slung over the breast, all who can afford it wear robes (like the Mongol coats in shape) of silk satin or fine cloth elaborately embroidered. Needless to say, charms are frequently suspended round the necks, specially of children and each woman carries in her breast the bowl of wood or metal which is the invariable companion of all Tibetans and forms their one eating utensil.

The death of the Dalai Lama or any such untimely event plunges the Tibetan nation into mourning. It is chiefly observed in forbidding the women to wear their head-dresses or jewellery—a serious deprivation. It is interesting to find a Tibetan woman even when she loves finery, does not lose her practical spirit and although she be the daughter of a noble family she personally superintends an inn or a restaurant.

Marriage ceremonies in Tibet are very much like those of China. Go-betweens are used in every class of life except the poorest and the exchange of presents is a most important feature. Although there is no actual religious ceremony it is customary for the Lamas to offer prayers for the happiness of the union, which is not consummated until the third day after arrival at the bridegroom's house, when the bride changes her clothes for others provided by him and enters into his family in earnest. Divorce laws are chiefly concerned with the amount of the dowry or the marriage-presents to be refunded by the party desiring divorce. The murder of a wife is not a capital offence, and is punished merely by a fine and the payment of funeral expenses, like other minor crimes.

Meagre as is our knowledge concerning the more intimate existence of Tibetan women, it is plain that they play a great part in social and national life. With the spread of modern civilzation it is to be hoped that the Tibetan women will be the gainers.

HOW MAN GROWS.

It has long been a mystery to scientific men why some men are taller and others shorter than the average height, which varies in different countries. It has been calculated that the average height of man lies somewhere between 5 ft. 6 inches and 5 ft. 10 inches, while that of woman is less by about three inches.

Originally it was thought that race had much to do with the stature of man; but medical men assert, that the height of a person all depends on the quantity of thyroid gland in the system. This theory is now generally accepted by medical men throughout the world, and Sir Victor Horsley conclusively proved that by increasing the quantity of thyroid in the body, growing dogs and other animals can be made to attain enormous size. By administering infinitesimal doses of thyroid preparations he was able to make dogs grow to large sizes, which were abnormal for their breed. In Chicago there is a boy eight years of age, who has grown to the enormous size of 6 ft. 4 inches—rather an uncomfortable size for a mother, who is only 5 ft. 3 inches. Scores of medical men, who have examined him, pronounced that his abnormal growth was due to abnormally large thyroid glands.

It is also noticeable that foods containing thyroids tend to increase stature, which might explain why the inhabitants of some countries and localities are taller than others. Sheep's meat is said to contain more thyroids than other meats, and it has been noticed that those who eat much of it, generally attain more than average height.

Of course, it must not be thought that only thyroid and diet influence

growth ; there are many other factors to be taken into consideration. There is no doubt that racial bone structure has something to do with it. For instance, pigmies cannot be turned into giants by the introduction of thyroids into their system. They may become giants among pigmies, which would, probably, be only a short man among other race, but they cannot be made to grow, say, to six feet and over.

Other physical conditions may inhibit growth ; for instance, the cartilage which runs along the vertebrae or spine may become pinched in between the joints. This would effectually stop growth, and is perhaps the cause of shortness in many people. Boys, who in the gymnasium, practise tricks on the rings and the horizontal bar and perform the so-called ground tricks, which force them to bend backwards, often bend some of the processes or protuberances of the vertebrae, pinching the cartilage between them ; the consequence is, that growth is stopped. It is therefore necessary, that practice in the gymnasium is conducted only under the supervision and direction of an experienced teacher or physical trainer who understands just how much strain to put on muscle and bone and how to neutralise stress on the bony and muscular systems. Some years ago, a certain Leo Minge, proved the theory by inducing growth, even in adults, by subjecting his patients to exercises, which helped to straighten out the bent vertebrae processes and release this pinched cartilage. He attracted much notice from medical scientists and proved that his treatment was successful in a large percentage of cases.

However interesting these theories and facts may be, they need, evidently, concern no anxious parents, who have strong and healthy children. So long as they give the little ones a good, clean, wholesome, and simple mixed diet, and allow them to exercise freely, without undertaking special stunts, there is no fear. They will grow up healthy and strong, and after all, it is not the size but the proportional and thoroughness of the development of the whole body that counts, and is important.—The Englishman.

OUR CORRESPONDENTS.

A KALIDAS'S BIRTH PLACE RESEARCH CELEBRATION.

Singree Godda, as the birth place of the world renowned Sanskrit Poet Kalidas, was discovered on the 24th March of this year, by Pt. Manmatha Bhattacharjee on behalf of the Kalidas Birth-place Research Committee. The Celebration meeting took place this evening at the birth-place. The discoverer delivered a lecture in Bengali, of which the following is an abstract.

"At the beginning of the year 1912, I directed my attention towards ascertaining the nationality of the Poet Kalidas, on Dr. T. Bloch's internal

evidence system. By the end of that year, I ascertained that the Poet Kalidas was a Bengalee, and the holy spot, Brahmaneetala (Nabadwipa) bears out every characteristic trait of the poet as given in his own writings. But his real birthplace lies a bit to the north of Brahmanitala; and after careful research of full nine years, in the tenth I found it out as the sanctified Singree Godda."

"At least one incontrovertible proof of the Poet's Bengali birth is that in his *Ritusamharam* and *Abhijnan Sakuntalam*, the year begins with the summer season, which of all places in India is found only in Bengal. In Orissa and in Travancore, the year begins in Autumn. In some parts of the Deccan and in Central India, the year begins with the rainy season. In Malwa and in Western India, the year begins with early Winter. In Hindustan the year begins with Spring. Europeans begin their year with Midwinter. But Kalidas begins his year with summer season as he must have been a Bengalee. Secondly, he began to write his book Meghadutam or Cloud messenger on the first day of Asadh; that system of date reckoning is unique in Bengal. In southern India, the date is counted by the name of the zodiac sign; as the first day of Mithunam, the 2nd day of Mithunam etc. In Northern India, it is Lunar day, in which case Kalidas should have written, "the first white lunar day." But he said it was on 1st Asadha as he was a Bengalee.

"All poets begin their work in the vicinity or under the shadow of their birthplace. In his first work, Raghuvansam he never mentioned the country or capital of his hero Dileepa; the first scene begins at Vasisthasrama, which is near Malharpur, E. I. Ry. His second scene begins at Kapilasrama, which is near Katwa, E I. Ry. In Sakuntala the first scene begins with Kanvasram, which is at present Kansona, north of Katwa. The Dictionary Trikandasesa calls Raghukara (writer of Raghuvansam) Kalidasa by the name of Medharudra and Medharudra's Asram is near the same Malharpur.

"And it cannot be that a poet, a writer and a historian can describe vividly the devastation of his own birthplace by an enemy, out of his sentimental or moral training. Hence he hinted at, the birth place of, the poet Kalidas, in his book as the sacred spot which is not devastated by the conquering Raghu. Raghu devastated whole Bengal except the palm groves of North Radna which is his birthplace.

"I identify this Singree Godda as that august place, because the first two cantos of Raghuvansa and the seven acts of Sakuntala are the same substantially. The poets generally transfigure their own lives or the events their own times. The heroines Nandinee and Sakuntala are his own

neighbours Nandinee came to the lion's den in Gangarastra from Vasisthasrama Gangarastra is Gangardi of the Greek and Gangerda at present, ascertained by the great researcher, Sj. Bhudev Mukerjee M. A. (in Asadha number of "Manasi" 1920) and Singree Godda means in Philology the Lion's Den,—which I ascertain to be the birth place of the world renowned Sanskrit poet Kalidas. And hard by lies the village of Kolo Moregram, where it is believed among the old peasants that the Poet Kalidas was once a resident thereof."

CHANDRA SEKHAR CHATERJI, KAVIRATNA.

B. A HIGH COURT DECISION ON A HINDU MARRIAGE.

The decision of the Calcutta High Court reported in 25th Calcutta Weekly Notes viz., Biswanath Das Ghosh vs. Sreemati Sarasibala Dasi has been a matter of surprise and deep regret to the Bengalee Hindus. His Lordship the Chief Justice held at p. 451 "it must be held that there is no general rule of Hindu Law which renders the marriage between Jogendra (a Kayastha) and Charubala (a Tanti) which in fact took place, invalid merely by reason of the fact that Jogendra was of one part of the Sudra caste and that Charubala was of another part of the same caste. * * * In my judgment therefore the marriage between Jogendra and Charubala must be held valid according to the law and custom prevalent in Bengal." His Lordship on the authority of Asitmohan Ghosh Moulik v Nirodemohan Ghosh reported in 20 C. W, N. p. 901 held "that the Bengali Kayasthas are treated as Sudras in this Court; it follows therefore that Jogendra being a Kayastha and Charubala being a Tanti were members of 2 subdivisions of the same caste viz., the Sudras." His Lordship then on the authority of the Privy Council decision reported in 13 M I. A. 141 and 14 M. I A. 346 and a decision of the High Court reported in I. L. R 15 Cal. 708 held that marriage between a Kayastha man and a Tanti woman was valid according to general Hindu Law in the absence of any special custom or usage prohibiting such marriages"

First: We are afraid His Lordship was not correct in assuming that Kayasthas and Tantis are subdivisions of one caste viz., the Sudra. It seems to be a mistake to suppose that all those who now come under the denomination of the Sudras belong to one and the same caste. It is necessary to notice very briefly the origin and growth of caste system in order to expose the error involved in this assumption. In the time of the Rigveda the division into four primary castes with numerous sects and subsects had not yet come into operation. If there was any caste system it recognised only 2 castes, the Aryan conquerors and the vanquished aborigines, the Dasyus or the Dasas. The essential distinction between the

Aryas and the Dasas seems apart from colour and descent to have been that the latter did not perform the sacrifices which the former looked upon exclusively as their own. So says Max Muller "caste as now understood is not a Vedic institution" Later on the Aryan conquerors were divided into 3 castes, the Brahmans, the Kshatriyas and Vaisyas according to their occupation and habits of life and the aborigines, the Non-Aryans, the Dasyus or the Dasas of the Rigveda, were termed Sudras. Mayne in his Hindu Law and Usage says "I take the Sudras as representing the aborigines in early times." The inferior status given to the Sudras, the hardship to which they were subjected, inequality in the provisions of law when Sudras were concerned, all these are explicable on this theory that the Sudras were the conquered aborigines. Those aborigines who preferred servitude to freedom and who remained within the conquered area offered opportunities for amalgamation of the two races the Aryans and the Non-Aryans and then followed various castes and subcastes. The Aryan conquerors however took care not to bestow their girls, on Nonaryans not even on inferior classes amongst themselves, although they tolerated not without disapproval bringing in of girls belonging to inferior classes among themselves and also to the Sudras or the Nonaryans. This is the origin of the provisions relating to अनुलोम and प्रतिलोम marriages which we find in the Sutra writings and the Smritis. Mr. Mayne points out that even among the Sutra writers Apastamba condemns marriage between persons belonging to different classes; for in II vi 13 the Rishi lays down "Son begotten of a woman of equal caste who has been married has a right to (follow) the occupation (of his caste) and to (inherit the) estate. However other Sutrawriters and Manu in particular, in laying down shares to be allotted to sons born of women belonging to different classes, recognise such marriages. Then comes the period of the commentators. "The Mitakshara follows Jagnavalkya in recognising such marriages though the phrase "under the sanction of law instances do occur" seems to shew that they were dying out. They are also mentioned without disapproval by the Dayabhaga, the Smritichandrika, Sarasvativilasa, Viramitrodaya Madhaviya and Varadvajah. But in the case of the later authors, at all events, it is probable the discussion was merely introduced to give completeness to the subject and not because such a practice really subsisted" (Mayne p. 108) "Upon the authority of certain texts of the Puranas * inter-marriage between different castes is now absolutely prohibited." Marriage and Stridhan p 68. We find in Dayakramasangraha, i, 2, 58. "In the present age, a widow is exclusively of the same class with her late

* Vide Udvahatatwa, Institute of Raghunandan vol. II, p. 62. Steele p. 26, 1 Strange 40, General note to Manu Brihad Naradiya Purana 3 Digest 14.

husband, since marriage with a woman of unequal class is prohibited during the Kali or iron age" As soon as the prohibitory rules were enforced the formation of new castes was arrested and the distinction between existing castes has become so rigid that they "neither eat, drink nor marry with each other." (Mayne p. 107.) One curious result of this inter-marriage of different castes has been to obliterate the stray line of demarcation between Aryan and Nonaryan or the Sudra and to create a new division into 2 classes the Brahmin and the non-Brahmin ? The latter for want of an appropriate new name have come to be denominated Sudras. The Sudras as now understood do not mean the aborigines only but comprehend almost a major part of the 2 great subdivisions of the Aryans, the Kshatriyas and the Vaisyas. The modern Sudra is therefere not a single caste as was understood in the early times viz, the dark complexioned aborigines; but it now comprehends not only the aborigines but also people of pure Aryan blood as well as castes resulting from intermixture of the Aryan castes amongst themselves as also of Aryan castes with Non-Aryans. "There are also many mixed castes and degraded classes of Kshatriyas and Vaishyas who pass as Sudras." (Shyamacharan Sircar's Vyabastha Darpan part I, 671) To call the entire population designated at present by the term Sudra as forming one caste and the different people as subdivisions of the same caste is to say that the Aryans and the Non-Aryans are subdivisions of the same caste and the error is apparent on the face of it.

As regards Kayasthas they are not included in the list of Sudra castes common in Bengal prepared by Shyamacharan Sircar (Vyabastha Darpan Part I p. 610—612). This list begins with Sadgopa and includes among others Dulia, Baori, Koora, Dam, Murdafarash Muchi etc. If their Lordships reasoning is in consonance with "the law and custom prevalent in Bengal, then a marriage between a Kayastha and a Muchi would be between subdivisions of the same caste. Pundit Shyamacharan Sircar's opinion about the Kayasthas recorded in Vyabastha Darpana Part I, p. 670 was accepted as correct by their Lordships in deciding 10 Cal. p. 688. Both the cases referred to by their Lordships in the present case, were cases of adoption and in the appeal from the decision reported in 20 C. W. N. 901, their Lordships of the Judicial Committee did not decide the point whether the Kayasthas were Sudras. Even though Kayasthas were treated as Sudras for adoption in view of the particular facts of the 2 cases, their Lordships have in the present case gone too far in holding that Kayasthas and Tantis are subdivisions of one caste for the purpose of marriage.

(2) Let us now examine the authorities upon which the present decision is based. Their Lordships rely upon the Privy Council decision

reported in 13 M. I. A. p. 141 (heard 13th and 14th July 1869). There the question was submitted by the Court to the Pundits of the Sudder Court "Is the marriage of a Hindu of the Marava caste with a female of the Paruvara caste legal under the Hindu Law?" And the answer of the Pandits was "If the Marava caste and the Paruvara caste be similar in their manners, the marriage of a Hindu of Marava caste with a female of the Paruvara caste would be valid as being in accordance with the Hindu Law. If they be dissimilar and if the Paruvara caste be inferior to the Marava caste such marriage would not be valid under the Hindu Law. If however such a marriage be sanctioned by the custom of the said castes then it would be good under such custom." Their Lordships of the Judicial Committee considered the opinions of the Pandits as not satisfactory and held the marriage to have been valid. Sir Gurudas discusses the case thus: "This was a case in the Madras Presidency where specially among the classes to which the parties to the suit belonged, caste distinctions are not so rigidly observed as in other parts of India, and the Privy Council viewed the question as a mixed one of law and fact with special reference to the particular facts of the case. But in Bengal at least the practice is very different. Here except where custom has sanctioned otherwise absolute equality of caste in the parties is necessary for marriage; and no prohibitory rule is more strictly observed than this (Stridhan pp. 71 and 72). The decision reported in 14 M. I. A. p. 352 (1871) came also from the same Presidency. There the Zemindar was not of the Vellala caste. His caste also an inferior Sudra caste was that of the Malavi. It was moreover a case in which "it was conceded on both sides that recent decisions had declared the legality of a marriage between persons of these two sub-classes of the Sudra caste." But in Bengal proper, Sir Gurudas continues "the weight of judicial authority seems to be in conformity with practice." It is unfortunate that the case reported in 9 W. R. p. 552 was not cited before their Lordships in the present case. That case was heard on 11th May 1868 by the Honourable Justices G. Loch and Dwarkanath Mitter. It was a Bengal case. It has held "It is to be observed that Domes and Harees are two distinct castes and the question is whether a marriage between a Dome Brahmin and a Haree girl is good and binding. Local custom is the only authority by which such a marriage can be sanctioned, the general Hindu Law being against it." We find that the decision of these two eminent Judges conforms to the opinion of the Pandits in the Madras case and to the opinion of the Bengal Pandit Shyamacharan Sircar who records the following Vyavastha "As at present, each of the mixed and sub-castes is like a primitive caste held to be a separate or distinct tribe and inter-marriage between any two of them

is partly abrogated and obsolete and partly customably obsolete, it is determined that a marriage so contracted is invalid unless sanctioned by custom and the issue of such marriage is not entitled to inherit patrimony." (p. 672).

The case reported in I. L R. 1 Cal. p. 1 whieh was decided by Mr. Justice Rameschandra Mitter and Mr. Justice Markby was heard 6th March 1875 i.e., after the Privy Council cases reported in 13 M. I. A. and 14 M. I. A. Here the legality of a marriage between a man of the Kaibarta and a woman of the Tanti caste was one of the points for decision. Mr. Justice Rameschandra Mitter held that as the parties were of different castes, a valid marriage between them was impossible unless sanctioned by any peculiar custom governing them and though Mr. Justice Markby expressed a doubt on the point he concurred in remanding the case to the first court to try whether by any usage or custom there wonld be any valid marriage between the parties in question. Sir Gurudas points out, "Mr. Justice Mitter's opinion is quite in accordance with the prevailing practice of the people of that province (p, 73). The case reported in I. L. R. 15 Cal. 708 "came from Assam where the sub-divisions of the Sudra caste may not be so well marked as in Bengal proper. But it would create quite a revolution in Hindu Society in Bengal if the rule laid down in the case were to be applied generally (p. 73). Mr. Mayne gives his opinion in conformity with the correct rule of law "marriages between persons in different sub-divisions of the same caste e. g. of Brahmans or Sudras have been said to be invalid unless sanctioned by local custom (p, 170 foot-note). Their Lordships in the present case were influenced by texts as found in Manu and Dayabhaga. As to Dayabhaga Mr. Mayne has given the explanation. As to Manu, the whole of what is to be found there cannot, it is well known, be administered now-a-days. Manu too condemns such marriages in unequivocal terms. In Chapter IX, 86, we find "the wife of equal caste alone is entitled to assist her husband in his daily sacred rites." The present decision would, to repeat the words of Sir Gurudas, "create quite a revolution in Hindu Society in Bengal."

PRABHU JAGADBANDHU.

His Boyhood.

Sj. Prafulla Kumar Sarkar, M. A.

The progress of an uncommon life is always slow but steady ; its influence works silently and behind the gaze of the ordinary eye up to the height of the heavenly and superhuman in the long run. It always begins

The materials used in this are mainly taken from "Bandhu Katha" by Sureschandra Chakravarty among other publications about the Prabhu. I am also debted to some of his followers for giving materials.

in a humble and modest way through most common things. So it has been with Jagadbandhu, the story of whose mysterious and wonderful but most uncommon life of devotion and piety we shall here try to tell our readers.

The small village of Gobindapur near Faridpur in Bengal was the native place of the father of Jagadbandhu His father's name was Dinanath Chakravarty who early shifted his residence to Dahapara (Bhamancharpara) a village on the Bhagirathi in the District of Murshidabad. Dinanath was a Pandit and was famed for his scholarship in Nyaya Philosophy and for his stainless and forceful character.

In the early dawn of the 17th of Vaisakha in 1278 B. S. (1871 A. D.) on the Sitanavami day which is regarded as auspicious by the Hindus was born Jagadbandhu at Dahapara. He was the youngest son of Dinanath the elder children having died in infancy. The birth of a child in the exquisitely handsome person of Jagadbandhu gave joy to the sad hearts of his parents. Jagadbandhu lost his mother before he was one year old. Bhairav Babu his uncle came and took charge of him. His aunt died when he was three years old. He lost his father at seven years of age when he was put in charge of his elder sisters.

Jagadbandhu was religiously bent and of a reverential frame of mind from his early boyhood, and loved sacred music and holy songs. He was restless but not haughty in his childhood. He never liked quarrelling with his playmates. His mild and smiling look cheered every one. He was loved by all.

On the death of his uncle, Jagadbandhu was placed under the care of his cousins Tarini Babu and Gopal Babu He read for some time in a vernacular school, and then in a high school at Faridpur up to the third class. He loved seclusion and was of a retiring disposition, and never mixed with his school-fellows much He talked but little. Owing to an incident due to a misunderstanding on the part of the authorities he left school. Then he was admitted into the Ranchi High School and he resided with Tarini Babu. Here while Tarini Babu was away at his office his cook poisoned Jagadbandhu before removing some of his property, lest the boy should live and disclose the misdeed. Jagadbandhu recovered with timely medical aid. Tarini Babu then thought it unsafe to keep Jagadbandhu any longer at the place, removed him from Ranchi and sent him to one of his own relations at Pabna, who got him admitted into the Zilla school there.

HIS YOUTH.

After the Upanayana ceremony, the wearing of the sacred thread, at the age of thirteen, Jagadbandhu used to pass much of his time in

meditation and talked less than before. His guardian became anxious about his future for this.

He left school while he was in the Entrance class. He paid respects to pious and holy men and could not withhold himself from Keertan parties. He fell into trance on hearing holy songs for a short time even. Sometimes his trance would continue for a whole day and night. His relations tried their best to keep him off from *Keertan* and sacred songs, but in vain. He liked *jatra* performances, particularly the plays about Dhruva and Prahlada who were truly devoted to God Sri Hari. He maintained that pure love not mixed up with passion and attained through devotion, piety and pure living are the only way to reach Him. At Pabna, he very often loved to sit or lie down under a *Keli Kadam* tree closely associated with Sri Krishna. His indifference to material prosperity and his mysterious power that was felt by others from time to time combined with his forceful personality to attract to him many admirers.

Whoever approached him driven by untoward circumstances, or out of spiritual hankering, got consolation and religious instruction, which emphasised the need of pure and pious living. Schoolboys flocked to Jagadbandhu to the grave concern of their guardians, who fearing they might be led astray or might turn so many ascetics put all sorts of obstacles in their way. They even tried to bring Jagadbandhu into contempt in several ways. Jealousy went further and some one of them belaboured him almost to death and left him at a distance. His admirers and relatives came to know of this at once, and with tender care got him round. They wanted him to disclose the name of the rascal who maltreated him in that way, but he only smiled and said, "you need not be sorry for this petty thing. They are not to blame. More misery and torments are in store for me, but no one will be able to take my life." Such was the spirit of resignation and forgiveness that raised him in the estimation of men who came in touch with him. In the Pubna town a Darvis lived of the name of Haran Khapa, the eccentric Haran, who was a *sadhu* in disguise. His nickname was *Buda Siva,* the name given to Advaita, an associate of Chaitanya. Some would even identify him with Advaita who, according to them, had survived *chaitanya lila.* He has of late departed from this world. He was on intimate terms with Jagadbandhu who never mixed with or came in touch with others but liked the company of the grey-haired ascetic and talked to him freely to his heart's content. ("Jagadbandhu," by Mahendrajee)

His Travels and Seclusion.

The tyranny of unscrupulous men cannot keep back a genius from having his own way; it rather adds to its glory his the long run. So it

happened in the case of Jagadbandhu who rose in the estimation of the sober and the judicially-minded public gradually. Rajarshi Vanamali Ray Bahadur, a big landholder and a devoted Vaisnava of Taras in East Bengal became much attracted to Jagadbandhu and took him to his place. In company with him the Rajarshi visited many places at Vrindavan, associated with the blessed memory of Sri Krishna. After this Jagadbandhu came down to Calcutta and then went to a Faridpur village of the name of Brahmankanda.

From this time forth Jagadbandhu began the life of a strict Brahmacharin. He used to cover with a white robe his body from head to foot excepting the eyes, and wear rubber shoes while walking out. Ordinarily his dress consisted of a simple 'dhuti' and a 'chudder'; there was nothing of the iron prong, plaited hair, ashes or sackcloth about him, that make up the usual complement of an ascetic's dress, nor did he take hemp or drugs. He used to wear a chain of *rudraksha* bead round his neck, his hair was rather yellow with a darkish tinge on it; his gaze was peaceful and loving; a perfect look of renunciation and love. Young Jagadbandhu became a cause of anxiety to his guardians and a fountain of peace to his admirers. At this time about the age of seventeen, he was photographed at the wish of his friends.

Jagadbandhu gradually cut himself off from his relatives and felt inclined irresistibly to the life of a *sannyasin*. His sole guardians at this stage became practically the boys that were always to be seen in his company, and it was mainly they that supplied the needs of the ascetic whom they loved so well and deeply. He in his turn was their friend, philosopher and guide, a source of moral inspiration. His instructions did them immense good in their youth and after life as well. They were meant to suit individual needs and so were of different natures. Nor were they few and they were all embodied in his own life, and they may be acted upon, according to his individual need, by every seeker of truth who aspires to the life of a good citizen. It was never the way with Jagadbandhu to dissuade boys from following a house-holder's life. They profited by their friend's advice in after life to the extent they followed it.

Several boys that gathered round him confessed to him all their past misdeeds He would give them consolation and often tell them that "sin is to be condemned but not the sinner."

He wrote to some of them :—

"Pray for frail humanity; forgiveness, pity, religious instruction and

purification are primary virtues." The boys got all this from their friend Jagadbandhu. He wrote to another emphasising the value of the discipline of character, pure and simple living, holy thoughts and good deeds bringing about physical well-being and preventing physical decay.

He said "A well-arranged routine for a strict life will purify the mind and body and prepare them for renunciation, free the mind from desire and pleasure-seeking pursuits and give the higher objects of life. A well-regulated life alone can enable a man to withstand the temptations that surround him always and everywhere. Absence of this weakens the body and mind and breeds idleness and gloom or hankering without satisfaction and distress without limit."

He used to impress upon the students that studious habits were necessary for them and that Brahmacharyya would only help their studies and not hinder them in any way. He forbade them to sit or lie together in contact with one another or to take food tasted by another, and also advised them to talk as little as possible and not to look at the face of another lustfully. He enjoined on all to become graduates first and then to think of a life of meditation. He did not like illiteracy which he thought to be an obstacle in the way of spiritual realisation even. He was never for show or over-enthusiasm in work and was always for slow and steady application. Once he advised some of his young friends thus "Don't discard worldly concerns merely because the world seems too hot for you. He who does not get happiness and peace in his house cannot expect to get them outside by leaving it when their time has yet to mature."

Jagadbandhu taught Brahmacharyya not merely in words but by actually leading a strict life of purity and devotion himself. His admirers and associates got inestimably benefited by coming in touch with him; it was not that they turned ascetics but they became good householders. As was natural, there were some who got astray in after life and forgot the valuable model he set before them, and came to rue it.

The inoffensive, steadfast and silent course of Jagadbandhu's life of uncommon devotion soon smoothed down feelings against him and turned the opinion of the guardians of the boys, his ever faithful companions, in his favour and the mists of prejudice and ignorance lifted.

Jagadbandhu encouraged his student-friends in singing pious songs in a band; this he would do sometimes by beating the drum, (mridanga,) himself from inside his cottagea nd in various other ways such as presents of holy books, cymbals, drums used in Keertana, and clothes to particular persons. For some he would compose holy songs.

In several places in the Faridpur district keertan parties were organised at the instance of Jagadbandhu to sing regularly holy songs in bands. He used to compose songs which became exceedingly popular in no time and are still so in most parts of Bengal. Among his books of pious songs may be mentioned "Harikatha", Chandrapata' and 'Srimati Keertan'. His songs are charmingly sung by the Bagdis, a depressed class at Faridpur, who are not inconsiderable in number and have been reclaimed by Jagadbandhu from a life given to drinking and frivolous pleasure. They are a band of people who are steadfastly devoted to their master and friend, Jagadbandhu, all along Their *Keertan* songs are appreciated throughout the locality. Their improvement struck the public very much.

His followers soon got him a thatched cottage at Bakchar village which he named 'Bakchar angan' where he used to spend his time in religious discussion, singing sacred songs with his admirers who always loved his holy company. He never initiated anybody like other religious men or spiritual guides who are known as 'gurus' generally.

HIS PROPHECIES,

Let us try to recollect here some of the things Jagadbandhu told his young friends about the time he retired into seclusion. They are no doubt interesting in the light of later happenings:—

"People come to me taking me to be a *sadhu* and ask for the various objects of their desire, some for the clearance of debts, winning of law-suits, earthly comforts, and so forth; but nobody wants at heart deliverance and the sweet name of the Lord,

" Take heed not to fall into the yawning caves of sin. Forget not to remember me once at least in the whole day.

At this the boys said "Why don't you come out and give joy to all." To this his answer was "O my friends, nobody seeks me now. People deliberately avoid me or go astray. They do not understand what I say."

After a pause he continued "People do not accept me now, but the time will come when they will flock to me in numbers to listen to me. There will be bands of holy men singing the glory of the Lord all about the earth which will dance as it were in spiritual glee.

"I shall go out into the world of men when there will be a universal hankering after and thirst for spirituality. I am complete in myself; I am the friend of the creation and will sing aloud the glory of the Lord by myself; I do not look up to others for help. The sannyasins are selfishly engaged in their own salvation; they won't help me in my mission. Those alone who have prophetic vision or are steadfastly devoted to me can help me in my work.

On some other occasion he said, "In course of time a new race of men will spring up and will flock to me, whose faith in the Lord is deep-rooted and who will sacrifice their all for the divine purpose and will at the same time be busy in working for Him. Live a life of purity then while there is time yet, so that you may be able to share in the spiritual good that awaits the whole world more or less.

He told them that those who would come to help him in his work would have to suffer many privations and undergo discipline of the tyranny of the unbelievers.

He told his young friends while asking leave of them, "I will remember you, whether you remember me or not. Nobody will be able to escape me." He advised them to read daily his book *HariKatha*, which throws new light on the past Lilas of Chaitanya and Krishna. The book is a perennial fountain of Vaisnava philosophy embodied in songs. It is difficult to understand in most places, but while sung it seldom fails to strike the right note in the heart The sound of the words when sung has peculiar powers to stir peculiar emotions of an ethical nature. The book has interest only for the followers of the Prabhu for the present.

He always liked that his occasional messages to his admirers and others should be reported *verbatim*, otherwise he feared they would lose their force and effect altogether. Every peculiar sound, he maintained, had peculiar powers about it. He did not like for the same reason that any one should distort his composition while singing also.

Once, some thirty years ago, he said, "You go on doing Brahmacharyya and I shall set right one continent after another with my mysterious blows. Drinking and cow-slaughter will disappear from the earth.' We gather this from Sj. Rameschandra Chakravarty, B. A.

"At first men will not be able to understand my deeds. As people cannot ordinarily detect the daily growth of a blade of grass, but after six months it looks large, my deeds also will be acomplished silently behind the gaze of the ordinary eye, and after some time will attract men's notice and fill them with wonder."

"(Shuva Sambad," by Jogendra Kaviraj)

He meant these for his student friends :—"some day I shall be in a condition half-dead physically, and senseless, helpless like a five year's child. See that no wicked person comes near and annoys me. It is you who will be my guardians then, I have nothing more to say now.'

One moon-lit night Jagadbandhu was lying in an open field near a

tree. His boy companions who frequented the place did not know this they were sporting merrily and freely near about the tree. All of a sudden they noticed a mysterious display of cheerful light moving to and fro under the tree ; they at first took it to be burning marsh gas. Subsequently they came to discover the whole thing to their great surprise and wonder. After this incident Jagadbandhu disclosed to them the following:—

"All the world of being, not even atoms excluded, longs to be steeped in the sweet balm of the name of the Lord. This time I will make all feel the potency of His sweet name and taste the joys of Heaven."